

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 4 (2025)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/XXBV9378>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор PhD

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор PhD

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)

Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор

Трушев А. К., д.ф.н., профессор

Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)

Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)

Баратова М. Н., д.ф.н., профессор

Аймухамбет Ж. А., д.ф.н., профессор

Шапауов Ә. Қ., к.ф.н., профессор

Шокубаева З. Ж., технический редактор

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

© Торайгыров университет

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Әбдуов М. І., Абдуова Н. М., Ельшибекова Н. Х.,

Акжунусова Н. Б., Смакова Т. С.

Абай өлеңдеріндегі әбжад қызметі 7

Абикенова Л. Т.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар

шежіресіндегі» жер-су атауларының тезаурусы 20

Аблаева А. Т.

Крымскотатарская тема в романе Людмилы Улицкой

«Зелёный шатёр» 36

Әбсадық А. А., Елесбай Н., Кусаинов Д. Б.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің қазақ-қырғыз ақындар

шығармашылығындағы көрінісі 49

Адаева Е. С., Дәуренбекова Л. Н.,

Солтанбаева Е. М., Матаева А. К.

Ахмет Байтұрсынұлы аудармаларындағы деколониялық ұстаным 64

Ақжігітова А. О., Салқынбай А. Б., Сәрсенбай Ж. А.

Қазақ паремиясындағы заттанған сөздер:

семантикасы мен қолданысы 81

Аманбекқызы Ж., Сыздықова Г. О.

Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдеріндегі «Өлім» концептісі 98

Аубакирова Ж. Ж., Жұмағұл С. Б.

Бүркіт Ысқақұлы өлеңдеріндегі лагерь тақырыбы 111

Баербекбаева А. Е., Рапишева Ж. Д., Есинбаева Ж. У.,

Бекмашева А. Н., Кенжеғалиев С. А.

«Қазақстан» концептісін қалыптастыратын прецедентті есімдердің

танымдық әлеуеті (2024-2025 жж. БАҚ материалдары негізінде).....123

Bainiyeva K. T., Sultangubiyeva A. A.,

Kuzembayeva G. A., Tusupbekova N. T.

The linguodidactic value of folkloric ethnoethical universals 138

Бияров Б. Н., Итегулова С. А.,

Тымболова А. О., Ильясова Н. Б.

Қазақ фразеологизмдері құрамында кездесетін

мағынасы күңгірт сөздер 154

Досанова А. М., Алдашева Қ. С.,

Жанибекова А. Б., Буранғалиева А.

Қазақстандық жастардың тілдік репертуарындағы тілдік үрдістер 168

Duisenova K. B., Aleshinskaya E. V.,	
Burankulova E. T., Sadykova S. A.	
Family relations in the Kazakh and English paremias: linguocultural code.....	183
Yerbulatova I. K., Gilazetdinova G. Kh., Magauova A. T.,	
Zhamasheva G. Kh., Abuzyarova E. R.	
Art reception of female and male images in the work	
«Zuleikha opens her eyes» by G. Yakhina.....	198
Жанұзақова Қ. Т., Көшекова А. А., Ахетов М. Қ.	
Думан Рамазан шығармаларындағы психологизм	213
Исабекова Ұ. К., Қуанышев А. С.	
Ау 'ай' аспан денесінің қазақ дүниетанымындағы орны	228
Ишанова Д. М., Матыжанов К. І., Тәшімбай С. Қ.	
М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» – қазақ әдебиетін	
әлем әдебиетімен үндестіретін шығарма	241
Касенова А. К., Исмагулова Г. К.,	
Кулахметова М. С., Жанжаксинова Б. К.	
Сөйлеу қарым-қатынасының гендерлік сипаттамасы	257
Кемеңгер Қ. Р., Жұмабекқызы А.	
Қазақ-түрік әдеби байланысы: генетикалық,	
типологиялық және көркемдік сабақтастығы	272
Кенжигожина К. С., Дуйсекова К. К., Абитова Г. О.,	
Пиримкулова А. А., Акижанова Д. М.	
Фонетические модификации в разговорной речи носителей	
просторечия (на примере современного казахского языка).....	286
Кильдибекова Б. Е., Кожас Д. А.,	
Ахметова Б. З., Жумаш Ж. М.	
Роль прецедентных феноменов в формировании	
ценностной картины мира в современном	
медийном религиозном дискурсе Казахстана	300
Кок А., Нұрбанова А. Қ.	
Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы	
рухани-дүниетанымдық арналар	315
Көпбаева Ж. Т., Шойбекова Ғ. Б.,	
Абдирасилова Г. Қ., Анартаева Г. У.	
Ясауи хикметтеріндегі есімше, көсемше жалғанған етістіктердің	
фоно-морфо-семантикалық сипаты	329
Макишева А. А., Монгилева Н. В.	
Метафорическая модель демократии – здание	
в инаугурационных речах президентов США.....	345

Mashrapova Z. S.	
Neurocognitive mechanisms of artistic imagery perception	359
Мырзабек Н. Ж., Кыяхметова Ш. А., Джакыпбекова М. Т.	
Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы антропонимдердің	
тарихи-этимологиялық сипаты.....	376
Наманеева Г. Е., Жумабекова Б. К.	
Лингвостилистические средства создания комического	
эффекта в стендап-дискурсе Казахстана и США	388
Novossyolova Ye. A., Iost O. A.	
The specifics of women's Russian poetry of Pavlodar	
region in the XXIst century	404
Нургазиев Т. Е.	
Әдеби контекстегі «Қызыл алма» символы: түркі мемлекеттерінің	
идеологиялық бірігу (тұран) феномені ретінде.....	419
Nurmukhan A. S., Abdigaziuly B.	
Intertextuality in Kazakh postmodern discourse	431
Нұрсұлтанқызы Ж., Снасапова Г. Ж., Байдаулетова А. Ө.	
Сан есімді фразеологизмдер:	
киелі сандардың этномәдени семантикасы.....	444
Оспанова Д. Ж., Бақытқызы М.,	
Бахытбекқызы Ж., Тұрсын Ш.	
Ауызекі сөйлеу тілі кіші корпусындағы	
қазақ тілінің қолданыс сипаты мен лингвоэкологиясы.....	458
Рахимбекова С. А., Сапина С. М., Утегенова А. А.	
Шетелдік тіл үйренушілерге арналған «Қазақ тілі»	
оқу құралының ерекшеліктері туралы	472
Сегізбаева К. К., Бекбосынова А. Х., Жусупова Г. К.,	
Канапина С. Г., Досова А. Т.	
Проблема манкуртизма в современном преломлении.....	485
Сұлтанова Б. М.	
Қ. Мырза Әлидің «Іірім» эссе кітабындағы	
әдеби реминисценциялар	498
Тлеубердина Г. Т., Рахимов Б. С.,	
Бөкен Г. С., Шахина С. Ж.	
Тарихи жырлардағы образдар жүйесі	512
Тлеужанова А. М.	
«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лиро-эпостық	
жырындағы трикстер бейнесі	526
Төлегенова М. Ә., Акимешева Ж. А.	
Тұрғын үй жарнамалық мәтіннің тілдік ерекшеліктері.....	544

Тулегенов Т. М.

Формирование прецедентного имени политического
лидера (на материале казахстанских и американских СМИ) 557

Шакенова М. Т., Айтмагамбетова М. Б., Калдыгозова С. Е.,

Ыбырайым А. О., Айтпенбетова Г. А.

Имплементация медиаграмотности в содержание
филологического образования в вузе 572

Авторлар туралы ақпарат

Сведения об авторах

Information about the authors 588

Авторларға арналған ережелер

Правила для авторов

Rules for authors 626

Жарияланым этикасы

Публикационная этика

Publication ethics 650

FTAMP 17.01

<https://doi.org/10.48081/AFSK5328>

***М. І. Әбдуов¹, Н. М. Абдуова², Н. Х. Ельшибекова³,
Н. Б. Акжунусова⁴, Т. С. Смакова⁵**

¹«Bolashaq» академиясы,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

^{2,3,4,5}Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды

ұлттық зерттеу университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7419-2944>.

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0635-5235>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7208-5723>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4633-9882>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8029-364X>

*e-mail: abduov_m@mail.ru

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ӘБЖАД ҚЫЗМЕТІ

Үстiмiздегi жылы Хакiм Абадың туғанына 180 жыл толып отыр. Ұлы ақынның мұрасы бүгiнгi ұрпаққа үлгi боларлық үлкен құндылық. Сондықтан, оны оқып-үйрену, маңызы мен мағынасын ұғып-түсiну басты мiндеттердiң бiрi болмақ. Ұлы ақынның шығыстың да, батыстың да рухани дүниесiн жан-жақты танып, бiлгендiгi ақиқат. Қара сөздернiң қырық бес бөлiмнен тұруы, «Бiр» ұғымының (Еденица кеткенде), «Үш» санының (Ақыл керек, iс керек, мiнез керек), «Мың» есебiнiң (Мыңмен жалғыз алыстым, кiнә қойма) және т.б. қолданылуы соның айғағы. Мақалада әлi толық талдауға түспеген «Әлифби» деген туындысын әбжад жолымен жүйелеп, мағынасын ашуға қадам жасадық. Сараптау барысында әр жолдың өзiне тән өзегi бар екендiгiн айқындауға қол жеткiздiк. Келтiрiлген деректер бойынша Абай бұл өлеңiн он тоғыз жасында жазған болса, ақынның сол бозбала шағының өзiнде-ақ, тiл көркемдiгi мен ой тереңдiгiнiң керемет кемеңгер болғандығын көреміз. Мақала барынша түсiнiктi, оқырманға ой салар мазмұнда, ғылыми тұжырымдарды қолдана отырып жазылған. Гуманитарлық ғылым саласында жүрген iздeнушiлерге, абайтанушыларға өзiнiң септiгiн тигiзерi анық.

Кiлттi сөздер: Абай поэзиясы, әбжад, тiл ғылымы, кәсра және фахта, араб графикасы, гуманитарлық ғылымдар.

Кіріспе

Поэзияны жанрлық, тақырыптық, тіпті көркемдік және тағы басқа тұрғыдан саралап, жүйелеп, топтастыра қарастыруға болады. Ол әдебиеттану ғылымында белгілі жәйіт. Сонымен қатар, оны мағынасы жағынан жеңіл орта, күрделі деп те бөлуге болады. Мәселен, баяндау үлгісінде шығарылған өлеңдердің басым бөлігі ұғыну, түсіну жағынан жеңіл болып келеді. Базар жыраудың:

*Он сегіз мың ғаламнан,
Біз бір пенде адамнан.
Неше дүркін ел өтті,
Сонан бергі заманнан [1, 276], –*

деп басталатын толғауы жалпыға түсінікті болғандықтан, жеңіл қабылданады. Сондай-ақ, С. Дөнентаевтың:

*Алдау үшін көз жұмғанды «өлді» деп,
Уансын деп ұсынғанды «берді» деп.
Көңлін жықпай шұлғығанды «сенді» деп,
Нені көрсе соған ерген балалық [2, 214], –*

деп айтылатын «Балалық» өлеңі астарлы мағынасы болғанымен ұғымы жағынан орта деңгейдегі туынды. Ал, Т. Ізтілеуовтің:

*«Бар» мен «Жоқ», «Ал» мен «Бер» бірге туған,
«Ал» мен «Бар» ажал жетіп өлген удан.
«Жоқ» пен «Бер» жұрт біткенді жүр аралап,
Жанына жолдас ертіп өңкей құдан [3, 282], –*

деген өлеңінің мазмұны мен мәні өте күрделі, негізі түсінікті болғанымен түбірі жаратылыстың тылсым қырларында жатқан өсиет тектес ғибратты туынды.

Материалдар мен әдістері

Біздің еңбегімізге өзек болып отырған ұлы Абайдың поэзиясы терең ойдың тебіренісінен ғылыми дәйектермен сабақтаса туған шығармалар болып табылады. Сындарлы сананың сүзгісінен өтіп, өмірге келген саикалы өлеңдерінің бір парасын әбжад пен нумерология бағыты бойынша түсінік беруге талап жасадық.

Ақынның алғашқы өлеңдерінің санатына «Әлифби» туындысы жатады. 1933 жылы жарыққа шыққан жинағында 1864 жылы жазылған

деп көрсетіліпті [4, 285]. Бір байқалатын жәйіт мұндай шығарманы өмірге әкелуіне медреседегі діни оқудың әсері болғандығы ақиқат. Тақырыбы – білім және тіл ғылымы. Идеясы – дыбыстардың астарын ашып, оқырманға ұсыну. Мақсаты – әріптердің танымдық деңгейін айқындау. Мағынасы өте терең және сан-салалы. Туындыны тұтас күйінде алып шағын ойдың аясында жалпы шолу арқылы түсіндіру мүмкін емес. Жинақтап қарастырғанның өзінде әр жолға жеке-жеке тоқталған жөн сияқты. Медресе оқуы шарифатпен сабақтастыра жүргізілетіндігі белгілі. Шарифат жолы ислам тұрғысынан болғандықтан, жазу үлгісі араб графикасы арқылы жүзеге асқан.

Нәтижелер және талқылау

Арабтың әліпбиінде 28 әріп таңбасы бар. Олар *А* дыбысынан басталып, *И* дыбысымен аяқталады, оңнан солға қарай жазылады.

Жиырма сегіз әріптен тұратын араб әліпбиі айдың жиырма сегіз күн көрінетін мерзіміне сәйкес алынған. Ай – он төрт күн толады, он төрт күн кемиді, екі күн көрінбейді. Басы мен соңын тіркестіріп, түйіндесек *АИ* сөзі шығады.

Әріптердің тізбесін екі түрлі мақсатқа байланысты көрсетіп отырмыз. Біріншіден, әріптердің дыбысталуы қарақаттарға қатысты. Мәселен, *б* дыбысы, егер *б* – үстінде сызықшамен жазылса *бә* деп, астында сызықшамен жазылса *би* деп оқылады. Мұндай асты, үстіне қойылатын сызықша белгіні кәсра және фатха дейді. Екіншіден ақынның өлеңінде *-бә, -тә, -сә* дыбыстары *-би, -ти, -си* деп берілген. Бұл астына кәсра қойылғанда айтылды. Мәселен, *Бисмилләһи* сөзінің басындағы – *Б* – дыбысының астыңғы жағына кәсра қойылып жазылады. Тағы бір айта кететін мәселе жазу әрекетіне байланысты. Оңнан солға жазғанда адам өзіне қарай тартады да, солдан оңға қарай жазғанда итереді. Санадағы қабылдау ниетіне үйлесімді болу үшін өзіне тартқаны соған икемдеу сәйкестілігін аңғартады. Ол жаттығуға талаптанудан туған қажеттіліктің көрінісі. Енді әр жолға жеке-жеке тоқталып көрелік.

Аталмыш өлеңнің *алғашқы жолы* ақының шығармалар жинағында «Әлиф дек ай йүзіңе ғибрат еттім» деп берілген. Өлең жолындағы екінші сөз түсініксіз. Біздің ойымызша ол дек емес деп болуы керек. Туындының араб графикасымен жазылғандығы ақиқат. Араб тілінде *п* деген дыбыс жоқ. Сондықтан ол дыбысты *б* таңбасымен түсіруі мүмкін. Ол – деб болып шығады. *Б*-ның астындағы нүктесі өшіріліп қалса, *к* деп те оқуға болады. Екінші нұсқа – *тек* – деп оқу. Егер жазу көмескіленіп *т* үстіндегі екі нокат өшіріліп, *т* мен *е*-нің жалғасқан тұсы үзілсе, *д* – деп оқылады. Сонда ол *дек* болып шығады. Бұл бастаушы жолдағы екпін түсетін сөздер – әлиф және ғибрат.

Әлифтің сандық мәні – бір, дыбысы – *А*, Жаратушыны айқындайтын қасиетке ие. Ал, *ғибрат* сөзі үлгі, өнеге, сабақ деген мағынаны беретін ара

сөзі [5, 112]. Сонда жолдың мағыналық сипаты: «Аллаһ деп ай жүзіннен тәлім алдым» болып шығады. Яғни, тәлімді, немесе, сабақты. «Әлифбиден» қазақи тілмен айтқанда «Әліппеден» алған болып тұр. Осы орайда Ы. Алтынсариннің:

*Бір құдайға сыйынып,
Кел, балалар, оқылық! –*

деген өлең жолдары ойға оралады, мазмұндық тұрғыда үндестік байқалады. Ғибрат сөзін араб тілінен алғандықтан сол тілде жазсақ: ҒБРТ – төрт дыбыс арқылы кескінделеді. Әбжад бойынша сандық мәні: Ғ – 70, Б – 2, Р – 200, Т – 400. Қосындысын шығарсақ:

$$70+2+200+400=672=6+7+2=15=1+5=6.$$

Алты саны таным мағынасын береді. Осы сөздің аясына екі түрлі мәселе жасырылған. Алғашқысы – Құран Кәрімді оқып білу. Құран 6666 аяттан, яғни, 114 сүреден тұрады. Осы сандарды жинақтасақ:

$$6+6+6+6=24=2+4=6,$$

және:

$$1+1+4=6.$$

Ең үлкен, әрі биік таным Құранда екен. Өлең жолында ғибрат сөзі арқылы астарланған. Екіншісі – жалпы танымын, яғни, білімін арттыру. Бұл ойды ғибрат сөзінің алты саны арқылы берілген.

Екінші жол. «Би-Балай дәртіңа нисбәт еттім». Жолдың екпіні үш сөзге – *Би, балай, нисбат* – түсіп тұр. *Би*, яғни, *Б* дыбысының сандық мәні – 2, ол жаратылыс ұғымын береді. Бәлә сөзі – сынаққа алу (Б – 2, Л – 30) [26, 34], нисбат – бір нәрсеге қатысу, араласу арқылы шешімін табу [5, 176] мағынасын береді. (Н – 50, С – 60, Б – 2, Т – 400). Енді әрқайсысының жинағын есептеп көрелік. Бәлә сөзі:

$$2+30=32=3+2=5.$$

Нисбат сөзі:

$$50+60+2+400=512=5+1+2=8.$$

Бес саны сынақ өмірдің кезеңдері. Сегіз саны – ізденіс. Сонда жолдың мағынасы: «Сынақ өмірден өту үшін дұрыс жол іздедім» болып шығады.

Үшінші жол. «Ти – тілімнен шығарып түрлі әбиат». Екпін екі сөзде тұр. Бірінші, *Ти*, яғни, *Т* дыбысы, сандық мәні – 9. Ол жаратылыстың ең жоғарғы нүктесін, биігін көрсетеді. Екінші, *әбиат* – биәт деген сөздің көпше түрі. Аудармасы өлеңнің арнау тектес жанры [5, 14]. Әбжадтағы мәнін көрсетсек: А – 1, Б – 2, И – 10, А – 1, Т – 400. Қосындысы тоғыз санын шығарады.

$$1+2+10+1+400=414=4+1+4=9.$$

Тоғыз жоғары биіктікті аңғартады деген мағынамен өлең жолын байланыстырсақ: «Тілімнен өте мәнді де көркем сөздерді туғызсам» болып шығады.

Төртінші жол. «Си – сәнаи мәдхіңа хұрмәт еттім». *Си*, яғни *С* дыбысының сандық мәні – 500, түбірі – 5.

Бес саны сынақ өмірдің кезеңдерін сипаттайды. Сәнәи (сәнә) сөзінің аудармасы араб тілінен алғанда жыл деген мағынаны береді [5, 83]. Әбжадтағы мәні: С – 60, Н – 50, Һ – 5. Жинақтасақ:

$$60+50+5=115=1+1+5=7.$$

Жеті – жаратылыстың ішкі жүйесі, құрылымы. Жыл сөзінің жеті санын көрсету себебі, жаратылыс жүйесінің бір тармағына жататындығы. Тірек сөз болып табылатын – мәдхіңа – мадақ, мақтау деген мағынаны береді [6, 156]. Әбжадтың мәні: М – 40, Д – 4, А – 1, Х – 8. Қосындысын шығарайық:

$$40+4+1+8=53=5+3=8.$$

Сегіз саны іздену әрекетін бейнелейді. Сонда жолдың мағынасы: «Жыл сайын мадақтауымды іздену арқылы арттыра бердім» болып шығады.

Бесінші жол. «Жем – Жамалың қандай ақ рузи маған». Жем, яғни, Ж дыбысының әбжадтағы мәні – 3. Ол – қозғалыс, даму мағынасын береді. Жолдың мәні *жамал* және *рузи* сөздеріне негізделген.

Жамал – араб сөзі – қазақша аудармасы сұлулық, көркемдік мағынасын береді [5, 50]. Әбжадтағы мәні: Ж – 3, М – 40, А – 1, Л – 30. Қосындысын шығарсақ:

$$3+40+1+30=74=7+4=11=1+1=2.$$

Екі – жаратылыс ұғымын береді. Рузи парсы сөзі, қазақша мағынасы – сыбаға несібе [7, 151]. Сандық мәні: Р – 200, У – 6, З – 7, И – 10. Жинақтасақ:

$$200+6+7+10=223=2+2+3=7.$$

Жеті – жаратылыс жүйесі. Екінші түсі аққа тән. Себебі, ақ – бардың көруге болатын нұсқасы, ал, қара – жоқтың не білгісіздіктің нышаны. Сонда, *жамалың* деген сөздің баламасы ақиқаттығын дегенмен мәндес. Оған жетіні тіркестірсек: «Жаратылыстағы ең ақ, анық екендігің маған мәлім» болып шығады.

Алтыншы жол. «ХА – Халаллық таппадым жаным сәнән». Х дыбысының сандық мәні – 8. Мағынасы үздіксіз іздену, талаптану, ұмтылу. Балгерлер құмалақ ашқанда тігінен сегіз түсетін болса, «сегіздің сергелдеңі» деп атайды. Ол жанталасқан ізденісті аңғартады. Ықпал түсіп тұрған сөз – халлалық. Халал сөзінің әбжадтық мәні Х-8, Л-30, А-1, Л-30. Барлығы:

$$8+30+1+30=69=15=6.$$

Алты Құрандағы сүрелер жиынтығы, танымның ақиқатын аңғартады. Сонда, өлең жолының маынасы «Қанша іздесем де Құраннан артық еш нәрсе таппадым» болады.

Жетінші жол. «Хи-Халайық мен емес бәрі ынтызар». Х дыбысының мәні – 600, түбірі – 6. Құран Кәрімде 6666 аят, 114 сүре бар. Бұл сандардың жиынтығы алтыны береді:

$$6+6+6+6=24=2+4=6.$$

сондай-ақ:

$$1+1+4=6.$$

Яғни, алты Құранның ақиқаттық танымы. Жолдың тірек сөзі – ынтызар. Әбжадтық мәні: Н – 50, Т – 400, З – 7, Р – 200, жинақтасак:

$$50+400+7+200=657=6+5+7=18=1+8=9.$$

Тоғыз – жаратылыстағы ең жоғарғы биіктік. Сонда жолдың мағынасы: «Құран Кәрімді оқып-үйренуге барлығы ең жоғарғы деңгейде ынталы» дегенді аңдатып тұр.

Сегізінші жол. «Дәл – Дариға ғашық оты бермес аман». Д дыбысының мәні – 4. Мағынасы – бағыт бағдар, тарап. Жолдың екпіні *ғашық* сөзінде, сандық мәні F – 70, А – 1, Ш – 300, Қ – 100, қосындысы:

$$70+1+300+100=471=12=3.$$

Д дыбысының таңбалануында да мән бар. Латын графикасындағы таңбасы – D. Бұл сурет сүнгүір қайықтың тұмсығы тәрізді, жаратылыстағы төрт тарап бойынша тоқтаусыз қозғалыс бағытын аңдатады. Егер алдындағы тұйықтап тұрған тік сызықты алып тастасак, араб графикасындағы таңбасы шығады. Алғашқы қосынды – 471, оңай сан емес. 4 – бағыттар, 7 – жаратылыс жүйесі, 1 – Жаратушы: «Барлық бағыттар бойынша, жаратылыстың аясында, Жаратушыма». Екінші қосынды – 12: «Өмірім жеткенше жылдар бойына» (12 – жылдағы ай саны). Соңғы қосынды – 3. «Тоқтаусыз қозғалыс». Жолдың мәні: «Барлық тарап бойынша» болып шығады.

Тоғызыншы жол. «Зәл-Зәлиллік көрген соң сайрай бер тіл». З дыбысының сандық мәні – 700, түбірі – 7. Жолдағы екпін зәлиллік және тіл сөздеріне түсіп тұр. Зәлил сөзінің сандық мәні – 3 – 700, Л – 30, И – 10, Л – 30, жинақтасак, $700+30+10+30=770=14=5$. Бұл сөздің екі түрлі ұғымы бар. Алғашқысы – қорлық, екіншісі – бас ию, мойын ұсыну [5, 78]. Тіл сөзінің түбір саны жеті екендігін айтқанбыз. Жол мағынасы «Сынақ өмірдің өткінші екенін көріп, мойындаған соң шамаң келгенше айтып қал» болып келеді.

Оныншы жол. «Ре – Риза қылмағынды яр өзің біл». Р дыбысының сандық мәні – 200. Екпін түскен риза сөзінің әбжадтағы ұстанымы Р – 200, З – 800, А – 1, қоссак:

$$200+800+1=1001=2.$$

Екі саны – жаратылыс, ал алдыңғы қосынды мың бір – Жаратушы жаратты, Жаратушыға қайтады, себебі, ол – жаратылыс дегенді аңдатып тұр. Яғни, «Сынақ өмірде Жаратушының ұсынған жолын ұстануың өзіңе байланысты» деген мағынаны сездіріп тұр.

Он бірінші жол. «Зи – Зәһәрдай күйдірді ғишқың қатты». З дыбысының мәні – 7. Мұндағы екпін *зәһәрдай* және *ғишқың* сөздерінде тұр. Зәһар – парсы сөзі мағынасы ұлы зат және қайғы-қасырет [7, 159]. Әбжадтағы сандық мәні: З – 7, Һ – 5, Р – 200. Қосындысы:

$$7+5+200=212=2+1+2=5.$$

Ғишқы сөзінің түбірі – ғашық, сандық мәні – үш, яғни, қозғалыс, немесе, маза таппау. Сонда, жолдың мағынаы: «Дұрыс жолдың қатты әсері маза таптырмады» болып шығады.

Он екінші жол. «Сын – Сәләмат қалмағым болды мүшкіл». С-ның сандық көрсеткіші – 60. Түбірі – 6. Екпін түскен сөз – *сәләмат*. Мағынасы – есендік, әбжад мәні – С – 60, Л – 30, М – 40, Т – 400, жинақтасак:

$$60+30+40+400=530=8.$$

Сегіз саны – ізденіс. Сонда жолдың мағынасы: «Ақиқатты тану жолына ізденбей жағдайым жақсы болмайды» дегенге саяды. Ақиқатты тану дегеніміз Құран Кәрімді (6) оқып-үйрену болып табылады.

Он үшінші жол. «Шин – Шикәрләб есіме түскен сайын». Ш дыбысының сандық мәні – 300, түбірі – 3. Жолдың екпіні *шикарләб* сөзінде. Ақынның шығармалар жинағында бұл сөздің парсінікі екенін айта келеді де, *шикар* – тәтті, ләп – ерін деп аударады. Аударманың дұрыс екендігі анық. Осы орайда біз екінші өзгеше нұсқаны ұсынғалы отырмыз. Яғни, *шикарләб* деген сөз шекерлеп, тәттілеп дегенді аңартуы да мүмкін. Онда шикәрдің мәні – Ш – 300, И – 10, К – 20, А – 1, Р – 200, жинақтап бір таңбалы санға келтіргенде:

$$300+10+20+1+200=531=9$$

болып шығады. Сонда жолдың мағынасы «Жетілудің ең жоғарғы биігінің тәтті дәмін татқан сайын» болады.

Он төртінші жол. «Сат – Сабырым қалмады мен не әйләйін». С-ның мәні – 90, түбірі – 9. Тұғыр сөз – *сабыр*. Сандық мәні: С – 90, А – 1, Б – 2, Р – 200, барлығы:

$$90+1+2+200=233=14=5.$$

Жолдың мағынасы «Биікке шығуға өмірім жетер емес».

Он бесінші жол. «Зат – Зайығ өмірім өтті менің бекер». З-ның мәні – 800, түбірі – 8. Бұл дыбыстың бір ерекшелігі, дыбыстағанда тілдің ұшы астыңғы және үстіңгі тістердің арасында қысылып тұрып айталады. Сондықтан, кейбір сөздіктерде Д деп те келтіріледі. Бұл жолда екпін *өмірге* түсіп тұр. Өмір – ғұмырдың сандық мәні F – 70, М – 40, Р – 200, қосқанда:

$$70+40+200=310=4.$$

Төрт дегеніміз бағыт-бағдар мақсатында ұмтылу. Ал, *зайғ* сөзінің мәні: 3 – 800, И – 10, F – 70, мағынасы – құр, босқа, жинақтасақ:

$$800+10+70=880=16=7.$$

Жолдың мағынасы: «Сынақ өмірдегі барлық бағытым босқа өтіп барады».

Он алтыншы жол. «Тай – талаптан әйтеуір құр қалмайын». Т-ның сандық мәні – 9. Тірек сөз – *талап*, қазақша мағынасы – іздену, оқу, білім үйрену [5, 106]. Әбжад бойынша сандық мәні: Т – 400, Х – 30, Б – 2. Жинақтайық:

$$9+30+2=41=4+1=5.$$

Бес – сынақ өмір кезеңдері, яғни, осы өмірдегі жақсылыққа жол салу. Жолдың мағынасы: «Мақсатқа жету үшін сынақ өмірде оқу, білім жолынан ауыспайын» дегенге келеді.

Он жетінші жол. «Зай – Залым көк қылыш боп жанға оқталды». З-ның мәні – 900. Түйін сөз – залым. Қазақша мағынасы – мейірімсіз, қысым көрсетуші [5, 108]. Әбжадтағы сандық мәні: З – 900, А – 1, Л – 30, М – 40. Қосындысы:

$$900+1+30+40=971=9+7+1=17=1+7=8.$$

Сегіз саны – ізденіс. Сонда жол мағынасы: «Ізденістің қиындығы, ауыртпалығы жанымды қинады» болып келеді.

Он сегізінші жол. «Ғайн – Ғақлымды басымнан тартып алды». Ғ-ның мәні – 70, түбірі – 7. Тірек сөз – *ғақл*. Ғақылдың сандық мәні үш дыбыстан тұрады: Ғ – 70, Қ – 100, Л – 30. Қосындысын шағарсақ:

$$70+100+30=200=2+0+0=2.$$

Яғни, ғақыл (ақыл) да – жаратылыс. Сонда жолдың мағынасы: «Ақыл да жаратылыс болғандықтан шатасуға тап бола бердім» дегенге келеді.

Он тоғызыншы жол. «Ғайын – Ғармблік басыма түскеннен соң». Ғ-ның сандық мәні – 1000. Бұл дыбыстағы ең соңғы өлшем. Жол екпіні *ғариб* деген сөзде тұр. Сандық мәні – Ғ – 1000, Р – 200, И – 10, Б – 2, жинтығы:

$$1000+200+10+2=1212=6.$$

Осы жерде айта кететін мәселе, қазақ тілінде бұл сөздің мағынасы *бейшара* сөзімен мәндес болып келеді. Негізінде бұл араб сөзі аудармасы *ерекше, айрықша, өзгермейтін, ғажап* дегенге саяды. Анығында әбден дінге берілген, өзге нәрсеге назар аудармайтын, дүние байлығын қажет ептейтін адам (фанат). Жолдың мағынасы: «Дінді тану жолына түскендіктен» болып шығады.

Жиырмасыншы жол. «Фи – Файдаң тие ме деп жаза салды». Ф-ның мәні – 80, түбірі – 8. Тірек сөз – *файда*. Сандық мәні – Ф – 80, А – 1, И – 10, Д – 4, Һ – 5, жинақтасақ:

$$80+1+10+4+5=100=1+0+0=1.$$

Бір саны – Жаратушыны аңғартады. Сонда жолдың мағынасы: «Осы ізденісімді Жаратушыдан жарылқау тілеп жазып отырмын» болып шығады.

Жиырма бірінші жол. «Қаф – Қабыл болар ма екен жазған хатым». Қ-ның әбжадтық мәні – 100. Түбірі – 1. Тірек сөз – *қабыл*. Сандық мәні – Қ – 100, А – 1, Б – 2, Л – 30, жинақтағанда:

$$100+1+2+30=133=7.$$

Жолдың мағынасы: «Жаратушым жазғанымды мақұл көрер ме екен?»

Жиырма екінші жол. «Қаф – Камил ақылың асыл затым». К-ның мәні – 20. Түбірі – 2. Тірек сөз – *камил*, сандық мәні К – 20, А – 1, М – 40, Л – 30. Жинақтасақ:

$$20+1+40+30=91=10=1.$$

Сөздің қазақша мағынасы – толық, кемел дегенге келеді. Жолдың мағынасы: «Жаратушының берген ақылы – баға жетпес байлығым» болып келеді.

Жиырма үшінші жол. «Ләм – Ләбіңнен ем қысаң мен дерттіге». Л-ның мәні – 30, түбірі – 3. Тірек сөз – *ләбіңнен*, сандық мәні – Л – 30, А – 1, Ф – 80, қосындысы:

$$30+1+80=111=3.$$

Мағынасы – *таза, кіршіксіз дем, үн* [5, 148]. Нақтырақ айтқанда аят, сүрелерді оқып жүретін, жағымсыз сөздерді айтпайтын адамның демі. Жолдың мағынасы: «Дамуымды арттыру арқылы мақсатыма жеткізсең» дегенді аңдатады.

Жиырма төртінші жол. «Мен – Мехіріңнен қалмас ед бар апатым». Түбірі – 4. Тірек сөз – *мехіріңнен*. Мехрдің сандық мәні – М – 40, Һ – 5, Р – 200, жинағы:

$$40+5+200=245=11=2.$$

Жолдың мәні: «Ықыласыңнан жаратылыстағы барлық қиыншылығым жойылар еді».

Жиырма бесінші жол. «Нон – Нала қып, қайғыңмен күйдірдің көп». Дыбыстың әбжадтық саны – 50. Араб алфавитінде жиырма бесінші әріп, кәдімгі Н дыбысындай жасалып, үн береді. Жолдың тірек сөзі – *нала*. Сандық мәні: Н – 50, Л – 30, жанақтағанда:

$$50+30=80.$$

Түбірі – 8, жолдың мәні: «Танымсыз ізденістен сары уайымға салындым».

Жиырма алтыншы жол. «Уау – Уайлана ғыйшқың уайым жеп». Дыбыстың мәні: У – 6, араб алфавитіндегі жиырма алтыншы әріп, кәдімгі У тәрізді дыбысталады. Жолдың тірек сөзі – *уайлана*. Қазақша мағынасы – *қайғы, қасырет* [5, 189]. Сандық мәні: уәйл – У – 6, И – 10, Л – 30, жинақтағанда:

$$6+10+30=46=10=1.$$

Жолдың мәні: «Жаратушыға деген махаббатының беріктігінен уайымға түсу».

Жиырма жетінші жол. «Һи – Һеш пайдаң тимесе, өлді ойлаңыз». Дыбыстың мәні: әбжадтың мағынасы Һ – 5, араб алфавитінде жиырма жетінші әріп, көмекейден бүлкілдеу арқылы шығатын дыбыс. Тірек сөз: еш пайдаң. Файданың сандық мәні: Ф – 80, А – 1, И – 10, Д – 4, Һ – 5 (файдах), жинақтасақ:

$$80+1+10+4+5=100=1.$$

Һеш сөзі Һ – 5, Ш – 300, қосындысы сегіз – үздіксіз ізденіс. Жолдың мәні: «Жаратушы қаламаса, ізденісің бос әуре болады».

Соңғы жол. «Я – Ярым қалай болар жауап сөзің?». Дыбыстық мәні әбжад бойынша: И – 10, араб алфавитінде, жиырма сегізінші, соңғы әріп, кәдімгі И тәрізді дыбысталады. Тірек сөз: Ярым (жарым, досым), сандық мәні: И – 10, А – 1, Р – 200.

$$10+1+200=211=4$$

Хакімнің *Мим* деп айтылатын дыбысты Мен деп алып отырған себебі әбжадтық мағынасына байланысты. Мимнің сандық мәні – 40. Ол – адамның жаратылу мерзімі. Сонда мен деген адам деген сөздің сандық мәні арқылы танып, соны меңзеп тұр. Төрт саны бағыт, тарап ұғымын береді. Осы негізді басшылыққа алсақ, жолдың мағынасы: «Менің осы өлеңіме қай бағыт бойынша пікір айтасың?» болып шығады.

Қорытынды

Аталған өлеңде Құран жазуын танып, оқуға қатысты арнайы белгілерді де назардан тыс қалдырмаған. Мәселен, «мәт-қасың» дегенде созылып оқылатын әлиф, иа, уау дыбыстарын аңғартып тұр, қабақтағы созылып жатқан қаспен байланыстырған. Өйткені, мәд белгісі созылып оқылатын дыбыстарды аңғартады. Немесе, «сенің - көзің» деп әріптің алдыңғы әріпке жалғасып тұратындығын көрсететін, дөңгеленіп белгіленетін таңбаны көз тәрізді болғандықтан соған сәйкестендіріп алған. Ал, үтір асты-үсті дегені де оқылуға қажетті таңбалар. Мәселен, б дыбысының үстіне сызықша қойылса бә деп, астына қойылса би деп, үстіне үтір қойылса бу деп оқылады. Өлеңнің тірегі – «Алладан басқа құдай жоқ» деген аятқа негізделген. Ақын өзінің Құран Кәрімдегі қолданылған жиырма сегіз әріпке деген ықыласын көрсете отырып, олардың мән-мағынасын айқындау жолына еңбек еткен. Негізінде, бұл өлеңнің мәні өте терең, сан-салалы қырлары бар. Оны анықтау үшін жаратылыстану мен гуманитарлық ғылымдарды толық меңгеру қажет, сонда ғана сырын ашуға талаптануға болады. Туынды Абайдың туа біткен ерекше дарын иесі екендігін аңдатады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Бес ғасыр жырлайды : 2-том [мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1984. – 293-б.
- 2 **Құнанбаев, А.** Шығармалары: 1-том [мәтін]. – Алматы : «ҚМКӘБ», 1957. – 267-б.
- 3 Бес ғасыр жырлайды: 3-том [мәтін]. – Алматы: Жазушы, 1985. – 350 б.
- 4 **Әл-Машани, А.** Шығармалар жинағы: 15-том [мәтін]. – Алматы : Алатау, 2010. – 352-б.
- 5 **Ондасынов, Н. Д.** Арабша-қазақша сөздік [мәтін]. – Алматы : Қазақстан, 1969. – 264-б.
- 6 **Құдайбердіұлы, Ш.** Қазақ айнасы [мәтін]. – Алматы : Ғылым ордасы, 2014. – 104-б.
- 7 **Ондасынов, Н. Д.** Парысша-қазақша сөздік [мәтін]. – Алматы : Қазақстан, 1974. – 384-б.

References

- 1 Bes gasyr jyrlaidy [Five centuries sings]: 2-tom [Text]. – Almaty : Jazushy, 1984. – 293 p.
- 2 **Qunanbaev, A.** Sygarmalary [Works]: 1-tom [Text]. – Almaty : «QMKAB», 1957. – 267 p.
- 3 Bes gasyr jyrlaidy [Five centuries sings]: 3-tom [Text]. – Almaty : Jazushy, 1985. – 350 p.
- 4 **Al-Mashani, A.** Sygaralar jinagy [Collection of works]: 15-tom [Text]. – Almaty : Alatau, 2010. – 352 p.
- 5 **Ondasynov, N. D.** Arabsha-qazaqsha sozdik [Arabic-Kazakh dictionary] [Text]. – Almaty : Qazaqstan, 1969. – 264 p.
- 6 **Qudaiberdiuly, Sh.** Qazaq ainasy [Kazakh mirror] [Text]. – Almaty : Gylym ordasy, 2014. – 104 p.
- 7 **Ondasynov, N. D.** Paryssha-qazaqsha sozdik [Parys-Kazakh dictionary] [Text]. – Almaty : Qazaqstan, 1974. – 384 p.

11.06.25 ж. баспаға түсті.

27.10.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*М. И. Абдуов¹, Н. М. Абдуова², Н. Х. Ельшибекова³,
Н. Б. Акжунусова⁴, Т. С. Смакова⁵

¹Академия «Bolashaq»,

Республика Казахстан, г. Караганда;

^{2,3,4,5}Карагандинский национальный исследовательский

университет имени академика Е. А. Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда.

Поступило в редакцию 11.06.25.

Поступило с исправлениями 27.10.25.

Принято в печать 25.11.25.

РОЛЬ АБДЖАДА В СТИХАХ АБАЯ

В этом году исполняется 180 лет со дня рождения Хакима Абая. Наследие великого поэта – это большая ценность, которая служит примером для нынешнего поколения. Поэтому изучение его творчества, понимание его смысла и значения являются одной из важнейших задач. Великий поэт глубоко знал и восточную, и западную духовную культуры. Об этом свидетельствует структура его «Қара сөздер» («Слов назидания»), состоящих из сорока пяти разделов, а также использование понятий «Один» («Когда ушла Единица»), числа «Три» («Нужны разум, дело и характер»), числа «Тысяча» («Сражался один против тысячи, не вини меня») и других символов. В статье мы предприняли попытку систематизировать и раскрыть смысл его произведения «Әлифби» («Алфавит»), которое до сих пор не было полноценно исследовано, через метод абджада (числовая система арабского алфавита). В ходе анализа удалось выявить, что каждая строка имеет свою уникальную суть. Согласно представленным данным Абай написал это стихотворение в возрасте девятнадцати лет, и даже в юности поэт уже проявлял удивительную мудрость, мастерство языка и глубину мысли. Статья написана в доступной форме, содержит научные выводы и побуждает читателя к размышлениям. Она несомненно будет полезна исследователям в области гуманитарных наук и абаеведов.

Ключевые слова: поэзия Абая, абджад, языкознание, кәсра и факhta, арабская графика, гуманитарные науки.

*M. I. Abduov¹, N. M. Abduova², N. H. Yelshibekova³,
N. B. Akzhunusova⁴, T. S. Smakova⁵

¹«Bolashaq» Academy,

Republic of Kazakhstan, Karaganda;

^{2,3,4,5}Karaganda National Research University

named after Academician E. A. Buketov,

Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Received 11.06.25.

Received in revised form 27.10.25.

Accepted for publication 25.11.25.

THE ROLE OF ABJAD IN ABAI'S POEMS

This year marks the 180th anniversary of Hakim Abai's birth. The legacy of the great poet is a significant value that serves as an example for the current generation. Therefore, studying his work, understanding its meaning and significance, is one of the primary tasks. The great poet had a profound knowledge of both Eastern and Western spiritual cultures. This is evidenced by the structure of his «Kara Sozder» («Words of Edification»), consisting of forty-five sections, as well as the use of concepts such as «One» («When the One is gone»), the number «Three» («Wisdom, action, and character are needed»), the number «Thousand» («I fought alone against a thousand, do not blame me»), and other symbols. In this article, we attempted to systematize and reveal the meaning of his work «Alifbi» («Alphabet»), which has not yet been fully analyzed, through the abjad method (a numerical system of the Arabic alphabet). During the analysis, we managed to identify that each line has its own unique essence. According to the presented data, Abai wrote this poem at the age of nineteen, and even in his youth, the poet already demonstrated remarkable wisdom, linguistic mastery, and depth of thought. The article is written in an accessible form, contains scientific conclusions, and encourages the reader to reflect. It will undoubtedly be useful to researchers in the field of humanities and Abai scholars.

Keywords: Abai's poetry, abjad, linguistics, kasra and fakhta, Arabic script, humanities.

<https://doi.org/10.48081/HNHS1672>

***Л. Т. Абикенова**

Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9534-3589>

*e-mail: abikenova_laura.80@mail.ru

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ «ТҮРІК, ҚЫРҒЫЗ-ҚАЗАҚ, ҺӘМ ХАНДАР ШЕЖІРЕСІНДЕГІ» ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТЕЗАУРУСЫ

Мақалада Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі» шығармасы талдау нысаны ретінде алынған. Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі» еңбегінің зерттелуіне шолу жасалады. Сонымен қатар мақалада тезаурус ұғымына анықтама беріледі. Тезаурус тек образды сөздердің мағыналары мен мазмұны ғана емес, бұл ең алдымен тілдегі сөздері мен өрнектері екендігі айтылады. Тезаурус тіл үйрену үшін ғана қажет емес, тезаурустық зерттеулер адамның тіл арқылы сыртқы ақпараттық кеңістікке қалай шығатынын түсіну мүмкіндігі екендігі, тілді игеру барысында қалыптасатын әлемнің тілдік бейнесі белгілі бір адамнан тыс сөздер түріндегі тезаурустың нәтижесі екендігі талдау барысында айқындалады. Шәкәрім мұрасы кеңінен қарастырылып жатса да, әлі де зерттелмеген аспектілері бар екендігі айтылады, ғалым шежіресіндегі жер-су атаулары және оған қатысты аңыздар талданады. Мақалада әдебиеттану және тіл саласындағы бұрыннан қалыптасқан білім саласына «жаңа парадигма» ретінде әрекет ететін және қарқынды дамып келе жатқан тезаурустық тәсілді қолдана отырып, Шәкәрімнің еңбегінде кездесетін жер-су атауларына тезаурустық талдау жасалған. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі» еңбегіндегі жер-су атауларына тезаурустық талдау еліміздің жер-су атауларының этимологиясын білу, атаулардың қойылу себептерін анықтау арқылы еліміздің тұрмыс тіршілігін, салт-дәстүрі мен ұлттық танымын білуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: тезаурус, шежіре, әдебиет, тарих, топонимика, этимология, терминология, мифология.

Кіріспе

Шәкәрім Құдайбердіұлы ақталғаннан кейін оның лирикасына ерекше мән беріліп, даралық стилі, көркем тіл кестесі жан-жақты қарастырыла бастады. Ақын поэтикасы туралы Ш. Сәтбаева: «Шәкәрім лирикасының тақырыптық қамту ауқымы өте кең. Ақын мұраларының ішінде сезімнің нәзік сырларын шертіп, жастықтың жалынды шақтарын мөлдірете зерлеп айтып берген махаббат лирикасын да, өз заманының бүкіл болмыс-бітімін де барынша сезіне отырып, уақыт пен қоғам, тіршілік пен адам жайында шабыттана сыр ақтарған саяси-әлеуметтік лирикамен де, даланың әсем көркі мен жаратылыстың тамаша құбылыстарын шебер өрнектеген табиғат лирикасын да, заттар мен құбылыстар, ақиқат пен болашақ, тіршіліктің негізі туралы терең толғанысты ойлар ұсынатын азаматтық, философиялық лириканы да молынан ұшыратамыз» [1, 13-б.] – дейді. Ақын өз заманының тұрмыс-тіршілігін жырына қоса отырып, философиялық ой-тұжырымдарын қалдырған.

Қазақтың біртуар ұлы ақыны Шәкәрім Құдайбердіұлының қазақ еліне қалдырған орасан зор еңбегі, бағасы жоғары, теңдесі жоқ туындысы – «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі» шығармасы. Жалпы ақынның қай еңбегін алсақ та, халық жүрегінен орын тауып, кеудесіне нұр, санасына сәулесін шашатын, ой асқарынан үн қататын құнды дүниелер. Ар-ұждан философиясының негізін қалаушы ойшыл дана Шәкәрім құнды туындысын ұлттық ұғыммен астастырып, қазақ тарихын ғылыми негіздеп тұңғыш еңбек жазған алғашқы тұлға. Ақын бұл туындысы арқылы қазақ шежіре-тарихын алғаш зерттеуші ретінде тарихта қалып отыр. Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегін халық «Шәкәрім шежіресі» деп таниды. Анығында, Шәкәрім шежіресі қазақ тарихын алғаш рет зерделеуге арналған, қазақ тарихы ғылымының басы іспетті. «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегі Орынборда жарық көрген. Шәкәрімнің аталмыш еңбегі XX ғасыр басында ғалымдар назарында болды. Әлихан Бөкейханов «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» деген мақаласында: «Шаһкәрімнің бұл кітабы – қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді бұдан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі, Шаһкәрім кітабын әбден білмей қадам баспа. Кітап жиған жері жоқ, көшпелі далада жүріп Шаһкәрім шежіресіндей кітап жазбақ оңай жұмыс емес» [2, 9-б.].

Жүсіпбек Аймауытов: «Қадірлі Шәкәрім «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресін» терең оқып, ойлап және салыстырып барып жазғанда өте

жауапкершілікпен қарады. Осыған байланысты, оны қазақтың «Карамзині» десем, артық айтпаған болармын. Түркілердің тарихымен танысқысы келгендер бұл кітапты оқымай кете алмайды» [3, 9-б.], – деп жазған.

Бұл еңбек туралы тарихшы ғалымдар: «Шәкәрім қажының осы еңбегі, шежіре деп аталғанымен, қазақ тарихына арналған үлкен зерттеу. Осы зерттеуінде ол әлі қалыптаспаған қазақ тарихының алдында тұрған, бүгіндері де өзекті болып табылатын үш мәселеге көңіл аударған. Олар: қазақтың халық болып қалыптасуы, қазақ хандығының құрылу тарихы және хандар генеологиясы» [4, 23-б.], – деп бағалайды.

Тезаурус – бұл образды сөздердің мағыналар мен мазмұн ғана емес, бұл ең алдымен тілдегі сөздері мен өрнектері. Тезаурус тіл үйрену үшін ғана қажет емес, тезаурустық зерттеулер адамның тіл арқылы сыртқы ақпараттық кеңістікке қалай шығатынын түсінуге көмектеседі. Бұл тілді меңгерудің алғашқы сәттерінен басталады, сондықтан тілді игеру барысында қалыптасатын әлемнің тілдік бейнесі – бұл белгілі бір адамнан тыс сөздер түріндегі тезаурустың нәтижесі.

Материалдар мен әдістері

Мақалада Ш. Құдайбердиевтің «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі» шығармасындағы жер-су атауларына тезаурустық талдау жасалады. Ш. Құдайбердиевтің «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі» еңбегінің зерттелуіне шолу жасалады. Шәкәрім мұрасы кеңінен қарастырылып жатса да, әлі де зерттелмеген аспектілері бар екендігі айтылады, ғалым шежіресіндегі жер-су атаулары және оған қатысты аңыздар талданады. Шәкәрім Құдайбердиевтің «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі» еңбегіндегі жер-су атауларына тезаурустық талдау еліміздің жер-су атауларының этимологиясын білу, атаулардың қойылу себептерін анықтау арқылы еліміздің тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрі мен ұлттық танымын білуге мүмкіндік береді.

Зертеу барысында Шәкәрім «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі» еңбегіне баға берген Ә. Бөкейханов, М. Мырзахметов, М. Каримов, Қ. Төлебаева т.б. ғалымдар зерттеулері назарда болды. Сонымен қатар тезаурустық талдау туралы жазылған ғалымдар еңбегі пайдаланылды. Тезаурусқа тіл білімінде түрлі анықтама беріледі. Тезаурус – ежелгі грек сөзі, қазақ тіліне аударғанда ерекше құндылығы бар қазына, мұра, қор деген ұғымды білдіреді. Қазіргі уақыттағы ғылыми терминологияда лингвистикада, семиотикада, информатикада жасанды интеллект теориясында және білімнің басқа салаларында тезаурус белгілі бір түрде қалыптасқан жинақтау деген мағынаны білдіреді. «Информатика және жасанды интеллект теориясында тезаурусты құрайтын деректерді жүйелеуге және олардың бағдарлану сипатына баса назар аударылады.

Дәл осы тезаурустың сипаттамасы осы тұжырымдаманың мазмұнын жалпы гуманитарлық тезаурустық тәсілге негіздеді: тезаурус – бұл әлемдік мәдениеттің субъект игере алатын бөлігінің құрылымдық көрінісі және жалпы бейнесі» [5, 35-б.], – дейді зерттеуші Н. Захаров. Тезаурус – барлық сөздер мүмкіндігінше толық және мәтінде қолданылуының толық тізімі бар сөздік түрі. Тезаурустық тәсіл – бұл гуманитарлық білімдегі қазіргі тенденцияларға логикалық жауап, ол ғылымның объективті білім ретіндегі идеяларынан туындаған дағдарысты жеңу жолдарын іздейді. Тіл қоғам дамуымен бірге дамып, үнемі өзгерісте болады. Біз кейбір сөздерге кейде тек сөздік арқылы ғана қол жеткізе аламыз. Мысалы, түркі әлемінде теңдесі жоқ ұлы еңбек саналатын М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» сөздігі ХІ ғасырда жазылған. Сөздікте түркі халықтары мен тайпаларының өмір салты, наным-сенімдері, мифологиясы мен халық әдебиеті туралы құнды зерттеулер жинақталған. Түркі халықтарының ең маңызды тарихи қолжазбасында жер-су атаулары кездеседі. Мысалы, Еділ, Іле, Йамара (Ертіске құятын өзен) өзен атауларын кездестіреміз. М. Қашқарида жер-су атауларына анықтама береді [6, 48-б.]. Сол сияқты 1894 жылдан бері көпшілікке таныс «Thesaurus Linguae Latinae» сөздігін атауға болады. Сөздік арқылы бүгінде мағынасы беймәлім сөздердің сырын ашуға мүмкіндік бар. «Ескі Славян сөздігі (Х–ХІ ғасырлардағы қолжазбалар бойынша)» де құнды дүниеге жатады. Сондай-ақ сөздерді таңдау принципі бойынша «Жазушылар тілінің сөздіктері» «Пушкин тілінің сөздігі», «Абай тілінің сөздігі» немесе жазушылардың шығармалары, мысалы, «М. Горькийдің өмірбаяндық трилогиясының сөздігі», Қазақ әдеби тілінің сөздігі (15-томдық) т.б. баға жетпес құндылықтар болып табылады. Бұл сөздіктерді әдіснамалық негіздерге байланысты идеографиялық сөздіктерді құру тарихындағы үш кезеңді шартты түрде ажыратуға болады: ежелгі идеографиялық сөздіктер, қазіргі заман сөздіктері, ХХ–ХХІ ғасырларда жарияланған заманауи сөздіктер.

Тезаурус ғылыми түсініктерді ақпараттық іздеу жүйесі ретінде анықтауға негізделген, онда тілдің әр лексемасы белгілі бір дескрипторға сәйкес келеді, ол құжаттық ақпаратты іздеуге болатын сөз немесе символ болып табылады. Алғашқы ақпараттық-іздіріу тезаурустары баспа басылымдары болды, мысалы, әртүрлі анықтамалықтар, мемлекеттік стандарттар және т.б. ақпараттық-іздіріу тезаурусы бола алады. Соңғы уақытта электрондық тасымалдағыштардағы автоматтандырылған ақпараттық-іздіріу тезаурустарының орасан зор өсуі байқалады, онда қажетті ақпаратты іздеу тиісті бағдарламалардың көмегімен автоматты түрде жүзеге асырылады. Мысалы әртүрлі электронды энциклопедиялар мен сөздіктер, сондай-ақ on-line жұмыс істейтін ақпараттық-іздеу жүйелері. Ю. А. Шрейдердің анықтамасына

назар аударсақ, «тезаурус» ұғымы кеңірек философиялық және әдіснамалық түсініктеме алады, өйткені ол «шын мәнінде шындық туралы ақпаратты ғана емес, сонымен қатар жаңа хабарламаларды қабылдау мүмкіндігін қамтамасыз ететін мета-ақпаратты (ақпарат туралы мәліметтерді) қамтитын күрделі жүйе ретінде анықталады» [7].

Нәтижелер және талқылау

Тезаурусты шындық туралы білім жүйесі ретінде түсіну XX ғасырда семантикалық ақпаратты зерттеу мәселесін және табиғи тілдің әлем туралы ақпарат тасымалдаушысы ретіндегі рөлін көрсетті. «Тезаурус» ұғымы пәнаралық сипатқа ие болды және адамда (жеке ақпарат тасымалдаушысында) немесе адамдар тобында болатын шындық туралы білім жүйесі ретінде кеңінен түсіндірілді. Сонымен, психологияда жасанды интеллектімен жүйелерді зерттеу кезінде ақпаратты қабылдау және түсіну кезінде көрінетін жеке тұлғалардың тезаурус қасиеттері қарастырылады. Әлеуметтануда жеке адамдар мен бүкіл ұжымдардың тезаурустары тезаурустардың ортақ фрагменттері бар адамдар арасында түсіну мүмкіндігін қамтамасыз ететін жүйелер ретінде зерттеледі. Мәдениеттану мен әдебиеттануда тезаурус оның шығармаларын қабылдауға әсер ететін мәдениеттің ақпараттық желісі ретінде сипатталады. Тезаурустың мәні туралы барлық қарастырылған идеялар тілдік жүйеге негізделгендіктен, тезаурус бұл қоғамда ақпараттық жүйе ретінде жұмыс істейтін, жеке адамның және тұтастай алғанда қоғамның белгілі бір даму кезеңінде білім құрылымын анықтайтын объективті қолданыстағы тілдік мәліметтер, оның шамамен моделі сөздік болып табылады деген болжам жасауға мүмкіндік берді. Бұл ұсыныс осы зерттеудің бастапқы нүктесі болып табылады. «Тіл білімінде «тезаурус» сөзі ең алдымен сөздіктердің ерекше бір түрімен байланысты болғандықтан, тезаурус сөздіктерінің тарихынан «тезаурус» ұғымының даму тарихын қарастыруды бастау заңды. Тезаурус «идеографиялық сөздік» ұғымы арқылы анықталатындықтан, біз «тезаурус» және «идеографиялық сөздік» сөздерін бір-бірінің орнына қолданамыз» [8], – дейді зерттеушілер. Қазіргі таңда тезаурустық талдаудың маңыздылығы туралы жиі айтылып жүр. Қоғам мен техника дамуына байланысты керекті материалды тауып алуды оңтайландыруда тезаурустық тәсілдің пайдасы зор. Ақпараттық жүйе арқылы айталық, ғылым салаларына қатысты мәліметтерді, соның ішінде әдебиет пен тілге қатысты материалдарды іздеп табуда тиімді. «Роджер стиліндегі тезаурус нарығы сөздік нарығынан өзгеше. Олар авторларға дұрыс сөзді таңдауға көмектесетін көмекші құрал ретінде сатылады және бұл үшін көптеген мүмкіндіктерді қамтамасыз ету маңызды. Бұл ана тілінде сөйлейтіндерге арналған сөздіктер нарығына мүлдем ұқсамайды. Мұнда негізгі мақсаттар сирек сөздердің мағынасын табуға көмектесу, дұрыс жазу», – деп зерттеуші тезаурустың 4 түрін сипаттап береді.

«Адамдарға мәтін жазу кезінде синонимдерді табуға көмектесу үшін жасалған Roget стилінде; WordNet және EuroWordNet; ақпараттық іздеу жүйелерін қолдау үшін (қолмен) жасалған тезаурустар және корпустарда автоматты түрде жасалған тезаурустар» [9]. Бүгінгі таңда тезаурустық тәсілдің тиімділігі жоғары. Тезаурус – бұл сөздердің артында тұрған бейнелер, мағыналар мен мазмұн ғана емес, бұл ең алдымен тілдің сөздері мен өрнектері. Бірақ тезаурус тек тіл үйрену үшін қажет емес. Тезаурустық зерттеулер адамның тіл арқылы сыртқы ақпараттық кеңістікке қалай шығатынын түсінуге көмектеседі. Бұл шығу тілді меңгерудің алғашқы сәттерінен басталады, сондықтан тілді игеру барысында қалыптасатын әлемнің тілдік бейнесі – бұл белгілі бір адамнан тыс сөздер түріндегі тезаурустың нәтижесі. Әрбір жеке тұлғаның тезаурусы білім иерархияларының ықтимал ашық жиынтығы ретінде ұсынылуы мүмкін, олардың ішінде әр жағдайда тек біреуі ғана жүзеге асырылады – өзекті тезаурус. Иерархиялардың өздері тең қатынастарда. Сонымен қатар тілдің әр қолданылуы білім иерархияларын нақтылау немесе қайта құру болып табылады. Жалпы, иерархия – бұл әлем бейнесінің қасиеті. Категориялардың ұлғаюы немесе, керісінше, азаюы тілдік тәжірибелер барысында жүзеге асырылатын білімнің психикалық бірліктерінің қайта құрылымдалуы ретінде жүреді, бірақ уақыт өте келе сөздердің мағынасының ашылуы тілдің өзіне тән.

«Тезаурус ұғымын тар мағынада қарастыратын болсақ, тезаурус – бұл белгілі бір тілдегі сөздердің мағыналық байланыстарын көрсететін сөздік, нақты бір немесе бірнеше білім салаларына жататын терминдер байланысын көрсететін терминдер жиынтығы» [10, 29-б.].

Тезаурустың иерархиясы тілдің иерархиялық принциптерімен тікелей байланысты емес. Тілдің иерархиялық құрылымы туралы білу – көптеген білім иерархияларының бірі ғана. Тезаурус әлем бейнесінде иерархияларды құруға қатысады, бірақ одан тыс тілдік белгілер – сөздер, мәлімдемелер тізбегі түрінде болады. Шәкәрім Құдайбердиевтің «Түрік, қырғыз-қазақ, һәм хандар шежіресі» еңбегіндегі жер-су атауларына тезаурустық талдау жасау маңызды. Себебі қай халық болсын жер-су атауларына үлкен мән берген. Ежелгі заманнан ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткен қазақтың ауыз әдебиетінде де жер су атауларына ерекше мән бергенін көреміз. Фольклоршы Б. Уахатовтың «Алтын бастау» атты еңбегінде халық мұрасы – тұрмыс-салт жырлары талданады. Ғалым халық жырларын бақсылар сарыны, арбау-байлау, бәдік, бата-тілек өлеңдері деп бөліп қарастырады. Тұрмыс-салт жырларын: бесік жыры, үйлену ғұрпы және мұң-шер өлеңдері деп бөледі. Ғалым зерттеулерінде қазақ жастары алтыбақан, ақсүйек ойнауға т.б. той-жиындарда қара өлең айтып, өлеңдеріне туып-өскен жерлерін қосады. Жастар дастарқан басында бір-біріне әзіл-қалжыңмен жыр айтатын болған. Әркім бір-біріне өз табағынан ас ұсынады. Дәм алған адам төлеуіне өлең

айтатын болған. Бұл «ет өлеңі» деп аталатындығын айтады [11, 35-б.]. Ауызша жеткен жырлар халық болмысынан көрініс беретін рухани дүние. Көп қабатты, тақырыбы мен сюжеті алуан түрлі болып келетін жырларда қазақ халқының өмірі, дәлірек айтсақ, қазақ этносының құрамына кіретін тайпалардың тұрмысы, таным-түсінігі, болмысы, наным-сенімдері көрініс тапқан. Шәкәрім Құдайбердіұлы еңбегін жазу барысында қазақ халқының, дала халқының ауызша тарихнамалық деректерін де ұтымды пайдаланды. Жұмыс барысында ол осы деректерді, сондай-ақ әртүрлі тарихшылар мен зерттеушілердің пікірлерін салыстырады, ең ақылға қонымды материалдарды қолдануға және ең дұрысын таңдауға тырысады. Ақын: «Ұлы жүз қазағы күн батыс Алатаудан Қаратау өзеніне шейін өз орнын алды, Орта жүзден керей мен найман Тарбағатайға келіп, ақырында Қытай жеріне де кіріп, найманның шеті Ебінор басына шейін барып, керей Қара Ертіске барды», – дейді. Абылай хан мен Қабанбай батыр бастаған қазақ әскерлерінің ежелгі түрік-қазақ жерлерін жоңғарлардан босатуы, Ертіс, Алтай, Тарбағатай және Жетісуға қазақ елінің қоныстануы – тарихи шындық. Еңбекте: «Қырғызнұр мен Обсанұр деген екі көлдің арасында түрікше сөйлейтін бір ел бар. Оны моғолдар дейді. Бұлар түріктен қалмақтар тұтқынға алғандардың нәсілі», – деп хотондар туралы да мағлұмат бере кетеді. Генеалогиялық еңбектің басты құндылығы – өткеннің әртүрлі жазбалары мен кітаптарының мәліметтерін салыстырып ұсынуында.

«Түрік, қырғыз-қазақ, хәм хандар шежіресі» еңбектің алғы сөзінде Шәкәрім «Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген, білгенімді жазып алып және әртүрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым. Оқыған кітаптарымның мұсылманшасы: «Тәбіри», «Тарих гу-муми», «Тарих антшар аласлам», Нәжиб Ғасымбектің түрік тарихы, Әбілғазы Баһадүр ханның жазған «Шежіре түрік» және әртүрлі кітаптардан алынған сөздер, орысша кітаптан оқығаным Радловтың ұйғыр туралы, Аристовтың түрік нәсілі туралы, дүниедегі әртүрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірген сөздері, оның ішінде түріктің ең ескі замандағы шежіре кітаптары «Құдатқу білік», «Кошочи-дам» деген кітаптардың сөздері және қытайдың Юән-шау-Ми-ши деген жазушысының сөзі және араб-парсы, рум-европа жазушыларының сөзі және қазаққа жаңылыс айтқан өтірік аталары – бәрі сол кітапта бар» [12, 6-б.], – деп айтады. Бұл жөнінде ғалымдар: «Шәкәрім шежіресінің қара сөзбен жазылған бөлігіндегі аталынған тақырыптар тарихи деректерді жүйелі баяндаумен берілген. Қазақ халқының ежелгі түркі ру-тайпалары жүйесіндегі ең негізгі құрамды танытатыны барлық тарауларда да анық байқалады. Шежіреден байқалатын ең басты ерекшелік Шәкәрім өзі сөз етіп отырған мәліметтерді тек өзіне ғана телмейді. Әрбір деректерді қай еңбектен оқығанын қайдан алғанын үнемі баяндап отырады.

Шежірелік дерек төңірегінде әртүрлі тарихшылардың пікірлерін салыстыра көрсетеді» [13, 84-б.], – дейді.

«Түрік, қырғыз-қазақ, хәм хандар шежіресі» еңбегінде Шәкәрімнің көне зерттеулерден мысалдар келтіре отырып, қазақтың шығу тегі туралы берген мәліметтерін ғана алмаймыз, сонымен қатар жер-су атауларын да кездестіреміз. «Шәкәрім шежіресінің, басты ой қазығы – қазақтардың шығу тегі, нәсілі арабтардан емес, түп төркіні көне түркі әлемінде жатқанын ғылыми дәлелді, нақтылы тарихи деректер көзімен аша отырып, Абай бағдар берген тарихи танымды одан ары жетілдіре жалғастыруында жатыр. Шәкәрім шежіресінде тұжырымдалған өзекті ойлар желісі негізінен ғасырлар бойы ауызша айтылып келе жатқан қазақ және түркі халықтарының аңыз әңгімелері мен Батыс, Шығыс рухани ой қазыналарына табан тірейді» [12, 4-б.], – дейді ғалым М. Мырзахметов.

«Еңбекті жазу барысында Шәкәрім қажы далалықтардың ауызекі тарихнамалық деректерін де орынды пайдаланған. Мәселен, қазақ хандығының тууы қарсаңындағы Өзбек хандығындағы саяси ахуалды біз бүгінгі ресми тарих арқылы білеміз. Ал Керей мен Жәнібек сұлтандардың Әбілқайырға қарсы бас көтерулеріне әкелген себеп ретінде қарақыпшақ Қобыландының арғын Ақжол биді жекпе-жекте өлтіруі көрсетілген. Белгілі жазушы және тарихшы Қойшығара Салғарин осыларға сүйене отырып Қобыланды аңыздық тұлға емес, нақты XV ғ. өмір сүрген қайраткер деп дәлелдеп шықты» [4, 387-б.], – дейді еңбектің маңыздылығы туралы ғалымдар.

Еңбекте мынадай жер-су атаулары кездеседі: Чу-си деген дария (қытай аңызы), Баси-чу-Си-Ши тауы (қытай аңызы), Ергенекон тауы – жартасты тау, Гаошан – ұйғыр жері, Ку өзені – осы күнде Кумандинский елі, Пели-Пулита тауы, мағынасы: ұрғашы жайлаған тау, Чели-таха тауы, мағынасы: аспан тауы – біздің тілде тағдырдың үкімі мағынасын береді, Хули-таха, мағынасы: құтты тау, Бешбалық, мағынасы: бесшаһар, У-дон Қаша, яғни Хотан мен Қашқар, Ганьсу – қытай жері, Ен-Шан тауы – Алтайдың Ертіс өзеніне қарай созылған бір тарауы, Чин қорғаны – яғни Ескендір қорғаны деп жаңылыс айтып жүрген қорған болуы керек. Шәкәрім бұл сөздерге аңыздардан мысал келтіріп, түсінік беріп отырған. «Аристовтың кітабындағы қытай жазушыларының сөзі ең ескі заманда түрік жұртының аталары – Со деген халық болыпты (мұны Нәжиб Ғасымбек Сит деген деп жазады) сол халықта бір Ежен – шиду деген хан болып, оның Аспан қызы қатынынан туған төрт баласы болыпты: бір баласы аққу болып кетіпті. Бір баласы қытайша Ки-ғу деген екен» [12, 8-б.].

«Ол Апу менен Ған деген дарияда падишалық қылыпты. Бір баласы Шу-си деген дарияда патша болыпты. Үлкен баласы Надулуша деген. Ол

Баси-чу Си ши деген тауда болып, хан ордасы сонда болыпты. Таудың биіктігінен ол ел суықтан өлетұғын болған соң, Надулуша от жағуды үйретіп, елін суықтан сақтаған соң, өзге туысқандарына қараған елдер де соған қарап, атын – Тукю қойыпты. Тукю деген – дулыға деген сөз. Қытайда «Р» деген әріп жоқ болған, Тукюның ортасына «Р» қосылып, «турку» болады». «Апу мен Қан» деген дария (қытай аңызы) атауы ұшырасады. Тілде Апу мен Қан атауларының бірігуі арқылы жасалған Абакан деген топонимия бар. «Осы күнгі Абакан, Аша деген Енісей губерниясындағы өзен аты қырғыздың Абакан, Аша деген атасының аты деседі. Қырғызда Абакан, Аша деген ата бар ма екен? Том өзеніне Томскі қаласының маңайында құятын бір кішкене өзен аты – Қырғыз» [4, 9-б.], – деп анықтама береді.

Шәкәрім еңбегін оқу барысында әрбір жер-су атауларының шығу тегі аңыз-әңгімелерге сүйене отырып ашылғандығына көз жеткіземіз. «Осы айтылған қытай сөзіне қарасаңыз, Ежен-Шиду дегені – Шиду хан дегені, оның бір баласы аққу болып кетті дегені Алтайдағы Қу өзеніндегілерге хан болды дегеннен шатақ болған. Олардың қалған нәсілі – осы күнде Кумандинский деп орысша аталып отырған елдер, осы күнде де Со деп аталатұғындары бар. Қу өзеніндегілер өздерін күкіші деп атайды. Жоғарғы Ежен-Шиду дегені Шис пайғамбар болса керек. Ежен-Шидудың бір баласы Ки-ғу дегені қырғыз дегені болады. Себебі қытайда «Р» жоқ және сөзді қысқартып аяғындағы әріпті тастап айта-тұғын әдегі бар. Ки-ғуның ортасына «Р» қосып, аяғына «зи» қоссаңыз, қырғыз болады. Оның мағынасы – елсіз де өз еркімен жүрген тағы деген сөз деп Нәжиб Ғасымбек қытай сөздерін жазған шежірелерден алып жазады» [12, 8-б.]. Шәкәрім Ежен-Шиду сөзі хан деген мағынаны беретіндігін айтады. Ежен деген хан аты екенін қазіргі кезде сөздіктерден кездестіреміз. «Ежен – (Еженхан) Цин империясының ханы. Боғдхан. (Моңғол тіліндегі «езін» ие, иесі, меншігі деген сөзінен шыққан) «Бауыры Шонжы, Манасты, Үрімжі қатар жанасты, Тұрпан, Құмыл, Ұлықшын бәрі Еженге қарасты» [14] Бабалар сөзінде: «Ежен – Мәнжу үкіметінің билеушісі» [15, 331-б.], – деп берілген. Тілдік тұлға тұжырымдамасында тезаурус вербалды-семантикалық және мотивациялық деңгейлер арасындағы байланыстырушы, аралық, буын ретінде қарастырылады. Осыған байланысты тезаурустағы білімнің иерархиялық ұйымдастырылуы туралы айту әбден заңды, мысалы, әлеуметтанулық тұрғыдан алғанда, неғұрлым әлеуметтік маңызды немесе үлкейтілген ақпаратты және кішігірім ақпаратты бөліп көрсетуге болады. Тіл барлық жерде кездесетіндіктен және адам қызметінің барлық салаларын қамтитындықтан, қосымша бағалау критерийлеріне жүгінбей-ақ, тілдік ақпараттың қай бөлігі екіншісіне қарағанда маңыздырақ екенін айту қиын.

1-кесте – Шежіреде кездесетін жер-су атаулары.

Топонимдер түрлері	Мысалдар
оронимдер	Алатау, Мағол Алтайы, Кавказ тауы, Қоғалаң тауы, Тасүйген, Қаратау,
гидронимдер	Қосакөл көлі, Шу өзені, Енесей өзені, Еміл өзені, Қаратал өзені, Нұра өзені, Талас өзені, Еділ, Жайық, Шыңғыс тау, Тарбағатай тауы, Ұлытау, Тибет, Орал суы, Лепсі, Қапал Амудария, Сарысу, Есіл, Қаратал өзені, Арал көлі, Ақтеңіз, Аякөз өзені, Ор, Ырғыз өзені, Торғай өзені, Қара Ертіс, Сырдария
Қала атаулары	Алматы, Орынбор, Қашқар, Самарқанд, Баласағұн шаһары, Ферғана, Ташкент, Астрахань, Саратов, Бұқара, Түркістан, Стамбол, Үндістандағы Даһли шаһары,

Бұлардан басқа да Қарқаралы, Сіргелі, оязы, Жетісу облысы, Семей облысы, Түркімен, Көкшетау, Ақмола облысы, Торғай облысы, Үндістан, Қырым, Аштырахан, Башқұрт, Қазан, Кубан, Кавказ, Қоқан, Хиуа, Сибиря, Татарстан, т.б. жер-су атаулары кездеседі.

Бұл атаулар бүгінгі күні де сақталған атаулар. «Шежіре түрікті жазған Әбілғазы Баһадүр хан туысқандарымен хандыққа таласып, Үргеніштегі өзбектер бұзылып, үш бөлініп кеткенде, осы Есім хан қолына келіп, тұрдым дейді». Шәкәрім шығармасында «Қаңлы деген арбалы деген сөз, ұйғыр ішінен қаңлы атанған, бұлар бұрын бек көп ел болған, Стамболдағы Осман түрікте қаңлы нәсілінен. Бұлар да әр түрік нәсілінің ішінде бар. Біздің орта жүзде әр жерде аз ғана бар, кейінгі аталарын білмеймін» [12, 35-б.], – деп рулардың шығу тегін талдап береді. Қазан – Ресей Федерациясы құрамындағы Татарстан автономиясының орталығы, Еділдің сол жағасында орналасқан қала. Ардос – хуннаның қаласы, Наньшан мен Таны, Шарамұран өзені, Гуман тауы – қытайша Тән-мен, бұл күнде Тано-ула деген болады, Нарлық өзені, Нянь-шань тауының етегі Тянь-Шань тауы, Тсариф қаласы – Ноғайлар Сарай деп, орыстар Царив деп кеткен, Халхе өзені, Бабиор көлі, Сынтас асуы, Памир таулы жотасы, Қатуні өзені, Алтайдағы Төлет көлі, Киш шаһары, Балх Хорасан, Харан, Қандағар-Мазандаран, Тебріз, Нұхжуан, Каріс-Тифлис, Суансхалаб-Бағдат, Отырар, Исфаһан, Блонжылдық – Шыңғысханның туған жері, Дербен, Арисуан, Мәрәу, Фират дариясы, Асқуд – жер атауы, Алтай, Шу өзені, А-чу, яғни Ақсу, Си-фан, яғни Тибет, Шанси уәлаяты Пәчили уәлаяты, Мағолстан, Қарамөрен дариясы – Татар жеріндегі дария атауы, Орхон өзені, Хуан Хэ дариясы, Ертіс өзені, Суһиғың-фу шаһары, Шиан-фу шаһары, Балқаш көлі, Іле өзені, Яксарт – Сырдария, Соғды Бактрия, Пекин

қаласы, Ухуан тауы, Сиэнби тауы, Мауранаһар, Шанси – жер аты, Хами – жер аты, Килушан тауы, Тұманши – жер атауы, Қаршатау – жер атауы, Қараша Хасар – жер атауы, Гулин тауы, Тохула өзені, Селенге өзені. Шәкәрім: «Тегин деп ақсүйек князьді айтады, соның нәсілінен отыз ханнан кейін Иойлунтегин дегені хан болған кезде Тан ханның еліменен неше жыл жауласып, аяғында құда болып, Тан ханның Цзинлйн деген қызын, Иойлунтегиннің баласы Иелітегинге айттырады. Бұл Тан хан дегені –Тата, яғни татар ханы болса керек. Ол Пели пулита деген тауда еді. Мағынасы: ұрғашы жайлаған тау деген болады. Және Челі-таха деген тау бар еді. Мағынасы: аспан тауы, біздің тілде айтқанда тағдырдың үкімі дегенге келеді. Және Хули Таха деген тау бар еді. Мағынасы: құтты тау деген. Тан ханның жіберген бір кісісі сол Құтты тауды көріп, осының басындағы биік тасты құлатса бұл елдің бақыты қайтады деп, Иойлунтегиннен қалыңмал үшін сол тасты сұрап алып кете алмаған соң, отпен қиратып, өртеп, носилкамен тасып алды. Сонан соң таудағы құрт, құс шулап, жеті күнге жетпей Иойлунтегин өліп, онан соң хан болғаны өле берген соң, халқы көшіп, Бешбалыққа, яғни Бес шаһарға келді. Темір қазығы А-чу, яғни Ақсу, күнбатысы – У-дон-Қаши, яғни Хотан мен Қашқар, күншығысы – Си-фан, яғни Тибетке шейін биледі. Бұл көшкені Бар-чигу – ертетегиннің хан болғанынан 970 жыл бұрын еді дейді» [12, 10-б.], – деп әрбір жер-су атауларына қатысты деректерді, аңыздарды жинап, түсінік береді. «Қытай жазушысы Си-иуэн-Шауу-ми-ши сөзінше Шыңғыс ханнан 850 жылдай бұрын қара қытай менен шүршіт билеп тұрғандағы Мағолстан жұртының тұрған тұрағы мынау: оңтүс күншығысында Татаби, яғни Онийот, оның сол жағында татар, оның сол түс хәм күнбатысында Керейт: Жалайыр, мұңғұл, онан Керулен де оның күнбатысында Тамир хәм Орхоннан Ертіске шейін найман, оң солтүсында меркит және Қосакөл менен Таннуолада Ойрат хәм Тува және әртүрлі тоғайлы атанғандар. Енисейде қырғызбенен оған қараған ұсақ ел бар. Оның күнбатысында Телес бар еді» [12, 18-б.]. Шәкәрімнің жан-жақты ізденіп, көп деректер жинағанын көреміз. Шәкәрімнің Махмұд Қашқаридың, Нәжіп Ғасымбектің, Мұхамед Хайдар Дулатидың, Зайниддин Васифидың, Әбілғазы Бахадүр ханның және түркітанушы ғалымдар В. В. Радловтың, Н. А. Аристовтің еңбектерінен деректер алғаны және ол деректерге өзінің талдауын, пікірін келтіргенін көреміз. Ақын тек аңыз-әңгімелермен қоса, жазушылардың жазбаларынан дәлелдер келтіреді. Мысалы, Шәкәрім Әбілғазы Бахадүр хан шежіресінен мысал келтіріп, кейбір көне түрік кезеңіне жататын пікірлерге қарсы ойын жазады. Шәкәрімнің өз пікірін дәлелдер арқылы беруі еңбектің өн бойында кездесіп отырады. Сонымен қатар, ақын өзіндік тың пікірлерін де дәлелдер арқылы береді. Мысалы, ақын түрікке христиан, будда, зәрдәшіт діндері

туралы айтып, «түріктердің өз діні болды» – деп ислам дініне дейін өз ұстанымдары болғанын айта кетеді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала BR28712491 «Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасын әдеби-мәдени, тарихи-этнографиялық, географиялық, лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу: цифрлық интеграция және этнотуризм» гранттық қаржыландырылатын ғылыми жоба аясында орындалды.

Қорытынды

Шәкәрімнің жер-су атауларына берген түсініктері мен деректері бүгінгі күнгі кейбір жер атауларының шығуы туралы мәліметтерді тануға септігін тигізсе, аңыз әңгімелері ауыз әдебиетіне қосылар қазына болатыны сөзсіз.

Шәкәрім Құдайбердіұлының еңбегі, шағын көлеміне қарамастан маңызды. Ақын ежелгі заманнан бері қазақ және басқа түрік халықтарының тарихына назар аударып, зерттеп, кейінгі ұрпаққа асыл мұрасын қалдырды. Еңбектегі жер-су атаулары, тайпа, ру атаулары бүгінгі ғылыми еңбектерге жол көрсететін, зерттеу жасауға ой тудырады. Ақынның шежіресі – әлі де терең зерттеу, зерделеуді қажет ететін құнды шығарма.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Сәтбаева, Ш. Қ. Шәкәрім Құдайбердиев. – Алматы : «Білім» қоғамы, 1990. – 50-б.
- 2 Бөкейханов, Ә. Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі // Шәкәрімтану мәселелері. – Новосибирск : Талер-Пресс, 2008. – Б. 9–13.
- 3 Аймауытов, Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Т. 2. – Алматы : «Жібек жолы», 2003. – 343-б.
- 4 Каримов, М. Шәкәрім қажының «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресі» еңбегінде көтерілген қазақ тарихының мәселелері // «Шәкәрім мұрасы және әлемдік мәдениет» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Семей : Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, 2018. – Б. 386–389.
- 5 Захаров, Н. В. Шекспиризм русской классической литературы: тезаурусный анализ. – М. : Издательство МГУ, 2008. – 320 с.
- 6 Қашқари, М. Түрік сөздігі. – Алматы : Арда, 2017. – 592-б.
- 7 Шрейдер, Ю. А. Тезаурус – М. : Советская энциклопедия, 1976. [Электронды ресурс]. – URL: <http://slovari.yandex.ru/~книги/БСЭ/Тезаурус> (қаралды: 23.03.2024)
- 8 Осокина, С. Основания лингвистической теории тезауруса: диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук,

2015. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.dissercat.com/content/osnovaniya-lingvisticheskoi-teorii-tezaurusu> (қаралды: 18.03.2024)

9 **Adam Kilgarriff, Colin Yallop**. What's in a thesaurus? [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.kilgarriff.co.uk/Publications/2000-KilgYallop-LREC-thesauruses> (қаралды: 22.03.2024)

10 **Tetiana Sych**. Scientific thesaurus as an indicator of the development of the theory of education management and methodology // World Science. 2018. – № 5(33), Vol. 4. – P. 29–33.

11 **Уахатов, Б.** Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы : «Жазушы», 1991. – 204 б.

12 **Құдайбердіұлы, Ш. Қ.** Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. – Алматы : Сана, 1991. – 79 б.

13 **Төлебаева, Қ.** «Шәкәрім Құдайбердіұлы шежіресінің әдеби-тарихи мәні» // Язык и культура. № 2. – Б. 114–121.

14 **Бодаухан, Т.** Журналист Тоқан Бодаухан жинақтап ұсынған сөздер. – [Электронды ресурс]. – URL: <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=19&ysclid=m25obeyudr88611562> (қаралды: 18.08.2024).

15 Бабалар сөзі. – Астана : Фолиант, – 2010. – Т. 61. – 448 б.

References

1 **Satbaeva, Sh. K.** Shakarim Kudaiberdiev [Shakarim Kudaiberdiev]. – Алматы : «Bilim» kogami, 1990. – 50 p.

2 **Bokeikhanov, A.** Turk, Kirgiz, Kazakh ham khandar shezhiresi. Shakarimtanu maseleleri. [Genealogy of Turkish, Kirgiz, Kazakh and their khans. Problems of Shakarimology: serial scientific collection]. – Novosibirsk : Taler-Press, 2008. – P. 9–13.

3 **Aimaityov, Zh.** Bes tomdik shigarmalar zhinagi [Collection of works in five volumes]. – V. 2. – Алматы : «Zhibek zholi», 2003. – 343 p.

4 **Karimov, M.** Shakarim kazhinin «Turk, Kirgiz, Kazakh ham khandar shezhiresi» enbeginde koterilgen Kazakh tarihinin maseleleri. «Shakarim murasi zhane alemdik madeniet» halykaralik gilimi-tazhibelik konferenciya sinin materialdari [Problems of Kazakh history mentioned in the work «Genealogy of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and their khans». Materials of the international scientific and practical conference «Shakarim's heritage and world culture»]. – Semey : Semey kalasinin Shakarim atindagi memlekettik universiteti, 2018. – p. 386–389. [in Kazakh]

5 **Zaharov, N. V.** Shekspirizm russkoj klassicheskoy literatury: tezaurusnyj analiz [Shakespeareanism of Russian Classical Literature: thesaurus analysis] – M., 2008. – 320 p. [in Russian]

6 **Kashkari, M. K.** Turik cozdigi [Turkish dictionary]. – Almaty: Arda, 2017. – 592 p. [in Kazakh]

7 **Shreider, Yu. A.** Tesaurus [Thesaurus] [Electronic resource]. – <http://slovari.yandex.ru/~knigi/BSE/Tesaurus> (accessed 23.03.2024).

8 **Osokina, S.** Osnovaniya lingvisticheskoy teorii tezaurusu [The foundations of the linguistic theory of thesaurus]. – [Electronic resource]. – <https://www.dissercat.com/content/osnovaniya-lingvisticheskoi-teorii-tezaurusu> (accessed 18.03.2024).

9 **Adam Kilgarriff, Colin Yallop**. What's in a thesaurus? – [Electronic resource]. – <https://www.kilgarriff.co.uk/Publications/2000-KilgYallop-LREC-thesauruses> (accessed 22.03.2024).

10 **Tetiana Sych**. Scientific thesaurus as an indicator of the development of the theory of education management and methodology // World Science. – 2018. – No 5(33). – Vol. 4. – P. 29–33.

11 **Uahatov, B.** Kazakhtin halyk olenderi [Kazakh folk poems]. – Almaty: Zhazushi, 1991. – 204 p. [in Kazakh]

12 **Kudaiberdiuly, Sh.** Turk, Kirgiz-kazakh, ham khandar shezhiresi [The Genealogy of Turk, Kirgiz, Kazakh and their khans]. – Almaty: Sana, 1991. – 79 p. [in Kazakh]

13 **Tolebaeva, K.** Shakarim Kudaiberdiuly shezhiresinin adebi-tarihi mani [Literary and historical significance of the Genealogy of Shakarim Kudaiberdiuly] // Yazik i kultura. No 2, – P. 114–121. [in Kazakh]

14 **Bodaukhan, T.** Zhurnalst Tokan Bodaukhan zhinaktap usingan sozder [Words collected by journalist Tokan Bodaukhan] – [Electronic resource]. – <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=19&ysclid=m25obeyudr88611562> (accessed 18.08.2024).

15 Babalar sozi. [Words of ancestors]. – Vol. 61. – Astana : Foliant, 2010, – 448 p. [in Kazakh]

16.01.25 ж. баспаға түсті.

13.03.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Л. Т. Абикунова

Alikhan Bokeikhan University,
Республика Казахстан, г. Семей.

Поступило в редакцию 16.01.25.

Поступило с исправлениями 13.03.25.

Принято в печать 25.11.25.

**ТЕЗАУРУС ТОПОНИМИИ В РАБОТЕ ШАКАРИМА
КУДАЙБЕРДИЕВА «ЛЕТОПИСЬ ТЮРКСКИХ,
КЫРГЫЗСКИХ И КАЗАХСКИХ ХАНОВ»**

В данной статье в качестве формы анализа рассматривается произведение Ш. Кудайбердиева «Летопись тюркских, кыргызских и казахских ханов». Дается обзор изучения исследователями работы Ш. Кудайбердиева «Летопись тюркских, кыргызских и казахских ханов». Также в статье дается определение понятия тезаурус. В тезаурусе говорится, что образные слова – это не только значения и содержание, это прежде всего слова и выражения в языке. Тезаурус необходим не только для изучения языка, в ходе анализа выясняется, что тезаурусные исследования – это возможность понять, как человек выходит через язык во внешнее информационное пространство, что языковая картина мира, формирующаяся в процессе овладения языком, является результатом тезауруса в виде определенных сверхчеловеческих слов. В статье говорится, что наследие Шакарима широко рассматривается, но все еще имеет неизученные аспекты, и также анализируются топонимы в летописях ученых и легенды, связанные с ними. В статье представлен тезаурусный анализ географических названий, встречающихся в работах Шакарима. Используется тезаурусный подход, который выступает в качестве «новой парадигмы» в уже сложившейся и динамично развивающейся области знаний в сфере литературоведения и языка. Тезаурусный анализ топонимов в труде Шакарима Кудайбердиева «Летопись тюркских, кыргызских и казахских ханов» позволяет узнать быт, традиции и национальное самосознание нашей страны, этимологию топонимов нашей страны, выясняя причины их присвоения.

Ключевые слова: тезаурус, летопись, литература, история, топонимика, этимология, терминология, мифология.

**L. T. Abikenova*

*Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey.
Received 16.01.25.*

Received in revised form 13.03.25.

Accepted for publication 25.11.25.

**THESAURUS OF TOPONYMS IN SHAKARIM KUDAIBERDIEV'S
WORK «GENEALOGY OF TURKISH,
KYRGYZ-KAZAKH AND THEIR KHANS»**

The article presents the work of Sh. Kudaiberdiev «Genealogy of Turkish, Kyrgyz-Kazakh, and their khans» as an object of analysis. A review of the work of Sh. Kudaiberdiev «Genealogy of Turkish, Kyrgyz-Kazakh, and their khans» will be conducted. The article also provides a definition of the concept of thesaurus. It is noted that the thesaurus is not only the meaning and content of figurative words, it is primarily their words and expressions in the language. The thesaurus is necessary not only for language learning, it is revealed during the analysis that thesaurus research is an opportunity to understand how a person enters the external information space through language, the linguistic picture of the world that is formed in the process of language acquisition is the result of a thesaurus in the form of certain superhuman words. Shakarim's legacy is widely considered, but it is noted that there are still unexplored aspects, and toponymy in the scientist's genealogy and related legends are analyzed. The article provides a thesaurus analysis of toponymy which found in Shakarim's work using a thesaurus approach that acts as a «new paradigm» for the already established and developing rapidly field of knowledge in the field of literary studies and language. A thesaurus analysis of toponymy in Shakarim Kudaiberdiev's work «Genealogy of Turkish, Kyrgyz-Kazakh and their khans» allows you to know the life, traditions and national identity of our country by knowing the etymology of toponymy, identifying the reasons for naming.

Keywords: thesaurus, genealogy, literature, history, toponymy, etymology, terminology, mythology.

<https://doi.org/10.48081/GNNZ6897>

*А. Т. Аблаева

Крымский федеральный
университет имени В. И. Вернадского,
Российская Федерация, г. Симферополь.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1244-5555>
*e-mail: azizeablaeva@mail.ru

КРЫМСКОТАТАРСКАЯ ТЕМА В РОМАНЕ ЛЮДМИЛЫ УЛИЦКОЙ «ЗЕЛЁНЫЙ ШАТЁР»

Тема «наказанных» народов, находившаяся под запретом в период господства советской цензуры, поднималась в произведениях, написанных в стол или распространяемых самиздатом. При этом тема депортации крымских татар, которые жили в местах высылки более пятидесяти лет, практически не затрагивалась писателями. Исключением является творчество Л. Е. Улицкой, в котором тема судьбы крымскотатарского народа оказывается сквозной. В представленной статье ставится и в первом приближении решается проблема изображения крымскотатарского мира в постсоветской литературе. Авторская позиция в художественном осмыслении темы крымских татар направлена на восстановление как древних, так и современных страниц их истории, развенчание мифа о народо-предателе и борьбу с забвением.

Автор акцентирует внимание не только на нарушении целостности крымскотатарского мира, который вписывается в природный и исторический контекст, но и на восстановлении утраченных связей. В романе «Зелёный шатёр» крымскотатарская тема, с одной стороны, тесно связана с диссидентством и мотивом «имаго», а с другой – с образом «зелёного шатра», который символизирует всеобщее единство и примирение перед лицом Вечности. Крымскотатарский сюжет в этом произведении вливается в повествование о судьбе поколения, о времени, о соотношении сиюминутного и вечного.

Ключевые слова: постсоветская литература, крымскотатарская тема, диалог культур, «мысль семейная», современная русская проза, романы, творчество Л. Улицкой, тема «наказанных» народов.

Введение

Постсоветская литература берёт своё начало во второй половине 1980-х годов. Но, как известно, в эпоху гласности значительную часть литературного процесса составили произведения, написанные задолго до этого времени. Вместе с возвращением ранее запрещённой литературы происходило и открытие новых тем, которые прежде цензура не пропускала. Одной из них являлась судьба «наказанных» народов. Эта тема стала предметом творческой рефлексии писателей, начиная с середины 1950-х годов, однако уже в 1960–1980-е годы на неё вновь был наложен запрет. Она поднималась в произведениях, написанных «в стол» либо распространяемых самиздатом. В постсоветский период, когда писатели получили, наконец, возможность говорить об этой трагедии открыто, основное внимание первоначально было привлечено к депортации кавказских народов в 1944 году. Тема насильственной высылки крымских татар, которые находились в местах депортации без права возвращения на Родину почти полвека, оставалась практически неосвещённой. Из числа современных авторов выделим имя Людмилы Евгеньевны Улицкой, в чьём творчестве интересующая нас тема является сквозной.

Материалы и методы

Творчество Л. Улицкой представляет собой одну из ярких страниц современной русской прозы. Оно неизменно привлекает к себе внимание критиков и литературоведов. Однако интересующий нас аспект, связанный с крымскотатарской тематикой её произведений, пока ещё не являлся объектом изучения. Единственная статья, в которой затрагивается данная тема, – «Женские и мужские образы в романе Л. Улицкой «Медея и её дети» (гендерный аспект)» принадлежит волгоградской исследовательнице С. Ю. Воробьёвой [1]. Но, как следует из её названия, основное внимание автор уделяет гендерному аспекту анализа первого романа писательницы.

Жизнь Л. Улицкой тесно связана с Крымом. В письме профессору А. Эмировой от 12 июня 2014 года она призналась: «Я Крым знаю и люблю, одна бабушкина сестра жила в Феодосии, а вторая вообще в Старом Крыму, после войны, когда там ни одного татарина в помине не было, одно только полуразрушенное кладбище». Закономерно, что крымская, в том числе и крымскотатарская, проблематика заняла важное место в творчестве писательницы.

Таким образом, целью данной статьи является изучение в аспекте диалога культур различных путей и особенностей изображения крымскотатарского мира в романе Л. Улицкой «Зелёный шатёр».

В представленной статье продемонстрированы разные формы и способы художественной репрезентации крымскотатарского мира в названном романе, чем определяется её научная новизна.

Результаты и обсуждение

«Зелёный шатёр» состоит из отдельных рассказов – историй жизни различных персонажей, которые перетекают одна в другую. Сама Л. Улицкая объяснила такую структуру романа своей любовью писать рассказы, а не романы. Жанровая специфика этого произведения стала предметом обсуждения литературоведов и критиков. Так, уже в первых критических откликах были сделаны попытки определить составляющие жанрового синтеза, который представляет собой «Зелёный шатёр». Например, Дмитрий Бавильский называет «Зелёный шатёр» романом-пунктиром, в котором роман воспитания переплетается с романом карьеры и травелогом, отмечает присутствие в нём черт романа идей, «романа с ключом» с мелодраматическими узелками. Другой критик Татьяна Григорьева в своей рецензии обозначает жанр книги как публицистическую беллетристику. Майя Кучерская, литературный критик и обозреватель газеты «Ведомости», считает, что это исторический роман. Такого же мнения придерживается и Татьяна Фролова, которая в своей статье «Шатёр с табличкой «выход» называет это произведение Л. Улицкой даже историческим романом в квадрате. Литературоведы в отличие от критиков подходят к определению жанрового своеобразия с более традиционных позиций. Так, А. Т. Джигоева и О. Ю. Осмухина в статье «Жанровая трансформация семейного романа в современной отечественной прозе» относят это произведение к жанру семейной саги. Исследователи говорят о тенденции к эпическому обобщению, о переосмыслении традиций лирической эпопеи [2], видят в произведении «заявку на создание эпического полотна» (А. Сычева). Единого мнения о жанровой специфике романа Л. Улицкой «Зелёный шатёр» не сложилось. Очевидно одно – перед нами вновь, как в первом крупном произведении писательницы, синтез разных романских форм: романа воспитания, семейного и исторического романов. В «Зелёном шатре» все главы объединяются сквозными героями, через судьбы которых показана судьба поколения, и сквозными мотивами, через которые на метафорическом уровне выражена авторская позиция. В центре произведения – история трёх друзей детства, родившихся в середине 1940-х годов: Михея (Михи), Ильи и Сани. Это вымышленные герои, которых автор наделила чертами знакомых ей людей. «Главные герои созданы из подручного материала и опыта моей собственной

жизни. Из опыта других людей, с которыми я была дружна в те годы. Некоторые истории очень близки к подлинным, другие придуманы» [3]. Главной сюжетной ситуацией становится ситуация столкновения героев с властью, требующая от них совершения нравственного и политического выбора. Ключевым мотивом романа является «имаго». Именно так Л. Улицкая хотела назвать свой роман: «Я уже рукопись написала на слово «имаго», отдала её в издательство, и выяснилось, что нет ни одного человека, который бы знал, что это такое» [3]. Этот биологический термин обозначает незрелость современного человека. Об этом же свидетельствует и пастернаковский эпиграф: «Не утешайтесь неправотою времени. Его нравственная неправота не делает еще нас правыми, его бесчеловечности недостаточно, чтобы, не соглашаясь с ним, тем уже и быть человеком». По наблюдению критика Е. С. Риц, «при тоталитарной власти люди живут вечными несмысленными при мудром «Отце народов», но это не единственная причина. Другая – общество потребления. Людмила Улицкая наглядно показывает, что общество потребления вполне создалось и в Советском Союзе, только было оно нищее, жалкое, извращенное: вещи, которые приходится «доставать» становятся центром мира» [4]. Одни герои в стадии «имаго» становятся жертвами времени и погибают, другие – сливаются со временем, совершая предательство. Исследователи И. М. Попова и М. М. Глазкова главным героем романа «Зелёный шатёр» считают Время. В создании образа Времени значимы не только вымышленные персонажи, но и реальные личности. В романе представлены такие знаковые фигуры эпохи 1950–1990-х годов, как Андрей Сахаров, Наталья Горбаневская, Юрий Даниэль, Андрей Синявский, Иосиф Бродский. Кто-то из них был активным участником диссидентского движения, кто-то не был диссидентом по своим взглядам, тем не менее все они проявили непокорность власти, выразили своё нежелание жить по навязываемым им правилам. Причем, по справедливому замечанию Н. Лейдермана и М. Липовецкого, борьба с деспотизмом для автора и его героев внациональна» (см. [5]). Это особенно ярко проявляется в сюжетной линии Михи Меламида. «Эмоциональный, честный до нелепости», он выделяется из круга своих друзей. Примечателен эпизод, когда Илья в сердцах признает неспособность людей их поколения к совершению выбора, предполагающего внутреннюю свободу и ответственность за принятое решение, то есть зрелость: «Глупости романтические у тебя в голове. Зачем выбор? Какой выбор? Детский сад какой-то. Нет никакого выбора – утром встаешь, зубы чистишь, чай пьешь, книгу читаешь, стихи свои пишешь, деньги зарабатываешь, с друзьями треплешься – где там выбор ты делаешь?» [6, с. 470]. Михея же пытался разорвать этот круг, он не хотел плыть по течению и самоотверженно бросался

на защиту обиженных. Неудивительно, что крымскотатарский сюжет связан именно с ним. Во время путешествия по Крыму в Бахчисарае он с друзьями случайно познакомился с семьёй Мустафы Усманова, Героя Советского Союза, капитана, участника национального движения за возвращение крымских татар на родину. По словам Л. Улицкой, в основу этого эпизода легла реальная встреча писательницы с крымскотатарской семьёй в 80-х годах прошлого века в Бахчисарае, о которой она рассказала в указанном выше письме профессору А. Эмировой: «Их не хотели прописывать в гостинице, а у отца семейства вся грудь была в орденах. Было чувство ужасного стыда и личного позора, когда их из гостиницы выставили». Это же чувство ужасной несправедливости испытал и Миха, когда стал свидетелем подобной сцены в гостинице: «*Татары, приехавшие из Средней Азии, узнавались по узбекской тюбетейке мужчины, женскому полосатому платку, по скуластым лицам, по толстым серебряным браслетам с рыжими сердоликами на тонких запястьях девочки, по напряженности, написанной на лицах. Мужчина вынул из внутреннего кармана пиджака два паспорта и положил перед служащей* [6, с. 464]. Эти татары сразу стали для ребят «своими» («ребята окружили кольцом «**своих**» татар» (выделено нами, – А. А.) [6, с. 465]). Так крымскотатарский сюжет вливается в повествование о судьбе поколения, о времени, о соотношении сиюминутного и вечного. В этом смысле показателен эпизод ночной трапезы на древнем татарском кладбище, куда Мустафа Усманов после инцидента в гостинице привел свою семью и своих новых знакомых. Это было единственное место, где они могли переночевать. Несмотря на ночь, на близкое соседство смерти, «*руины небольшого мавзолея были скорее уютны, чем опасны*» [6, с. 465]. Древнее татарское кладбище представлено у Л. Улицкой как родной дом, гостеприимно принявший не только «своих», но и «чужих». Так вновь, как и в романе «Медя и её дети», актуализируется мотив единения, «душевного согласия» разных народов, вопреки разрушительной силе вражды и разобщения, навязываемых властью. К тому же кладбище – это пространство памяти, которое связывает живых и мертвых, прошлое и настоящее. По признанию исследователей, культура кладбища – это культура циркуляции памяти, сопротивления забвению [7]. По определению П. В. Федорова, в смысловых пределах кладбищенского хронотопа «физическое» время обретает новое значение: оно замедляет ход и останавливается, превращаясь в вечность» [8, с. 17]. Этот момент превращения «физического» времени в вечность, восстановления разорванных связей и передаёт Л. Улицкая в этой ночной сцене: «*Ушла луна, быстро соскользнув к краю неба, и после часа полной успокоительной темноты засветился розовой полосой восток, и Мустафа сказал: – Сколько лет я вспоминал этот рассвет. Мальчишкой я*

нас здесь скот, тысячу раз смотрел на те горы, всегда ждал первого солнечного луча. Он иногда как выстреливал. Думал, что никогда уже не увижу этого» [6, с. 465]. Утром он остался искать на древнем кладбище Эски-Юрт могилу своего деда, а его новые знакомые отправились в Чуфут-Кале. Так, память, основываясь на вере и чувстве, соперничает с забвением, борется с обезличиванием. Пророчески звучит фраза, произнесенная Мустафой Усмановым, когда он вернулся из Крыма, откуда привез по старинному обычаю, горсть камней (иногда привозят горсть земли): «*Наши камни пришли к нам, а потом и мы придем к нашим камням*» [6, с. 466]. Встреча с семьёй Мустафы стала для Михи рубежной. Чужие беды он воспринимал как свои собственные, поэтому в тексте происходит трансформация понятий «своё» и «чужое»: в его московскую квартиру «*зачастили молодые татары. Приезжали с петициями, с протестами, с просьбами и требованиями. Ночевали на полу, на надувном матрасе... Миха принимал к сердцу **чужие** татарские заботы ближе, чем еврейские хлопоты о репатриации в Израиль, еврейское изгнание длилось две тысячи лет, слишком уж давняя история, а татарская была такая свежая, дома и колодцы в Крыму еще не все были разрушены, татары еще помнили советских солдат, их выселявших, и соседей, занимавших их дома. Миха втянулся в **чужое** дело со своей всегдашней отзывчивостью. Помогал составлять письма, распространять поддерживав связи. Несколько раз ездил по поручению татарских друзей в Крым, собирал вместе с новым приятелем Равилем сборник воспоминаний о выселении 44-го года...*» (выделено нами, – А. А.) [6, с. 468–469]. О национальных проблемах, о вымирающих малых народах, об их насильственной ассимиляции он вместе с товарищем писал в самиздатском журнале «Гамаюн», один из номеров было задумано полностью посвятить крымским татарам. К этому номеру Миха сделал перевод фрагментов из поэмы крымскотатарского поэта Эшрефа Шемьи-заде: «*Татары сделали Михе подстрочник, он перевел отрывки из полупогибшей поэмы. Они были писаны живой кровью, и Миха извелся, пока кой-как перевел: То не собака воеет страшным голосом в московской ледяной ночи, То вождь кремлевский, крови алчущий, Несытый, воеет и рычит...*» [6, с. 467–468]. В романе Л. Улицкой впервые в русской литературе приводятся конкретные факты, отражающие масштаб трагедии депортации крымских татар. Писательница делает это за счёт включения в текст, казалось бы, фиктивного документа – записки, полученной Михой от своих татарских друзей, но информация, содержащаяся в ней, абсолютно подлинная. На основе огромной работы – опроса спецпереселенцев и их потомков в Средней Азии, были получены реальные цифры (противоречащие официальным данным), которые Миха собирался включить в демографическую

заметку о выселенных во время войны крымских татар: «На листочке мелким каллиграфическим почерком, под красной шапкой «ТАТАРЫ», было написано:

1783 г. – около 4 млн. чел – татарское население Крыма на момент присоединения Крыма к России.

1917 г. – татарское население составляло 120 тыс. чел.

1941 г. – татарское население Крыма – 560 тыс. чел.

1941–1942 гг. – мобилизовано 137 тыс. мужчин, из них погибло 57 тыс.

1944 г. – 420 тыс. чел (200 тыс. детей) – гражданское население.

1944 г. 18–20 мая – в депортации принимало участие 32 тыс. войск НКВД.

1944 г. 18 мая – выслано в Среднюю Азию 200 тыс. (официальная цифра).

1945 г. – погибло 187 тыс. спецпереселенцев (по официальным данным, 80 тыс.).

1956 г. – с татар Средней Азии снят режим спецпереселения, но возвращение в Крым запрещено.

Внизу приписка синими чернилами: Рыжий! Обрати внимание, все официальные цифры (о высылке, и пр.) занижены, по нашим данным, погибло около 42 % спецпереселенцев в первые полтора года. У них все занижено. Равиль готовит тебе сводку с 1945 по 1968 год. Муса» [6, с. 465].

Возвращение изгнанников на родину было очень долгим и мучительным. Через историю семьи Мустафы Усманова Л. Улицкая показывает, какую цену пришлось заплатить за это. Однажды к Михе приехала дочь Мустафы Айше, уже не девочка, а молодая женщина, мать, и рассказала о горе, обрушившемся на их семью: «Отца посадили. Адвокат хороший, велел в Москву ехать. Сказал, что надо академика Сахарова искать, чтобы он письмо написал. Адвокат сказал: надо, чтобы иностранцы шум поднимали, по радио или как там. Чтоб в Америке! Скорее надо, потому что у отца осколок в груди, если двинется, то умрёт. » [6, с. 468]. Благодаря Михе встреча Айше с академиком Сахаровым всё же состоялась. Л. Улицкая позволяет читателю увидеть происходящее глазами гостей, поэтому эпизод посещения квартиры академика строится на противоречии ожидаемого и увиденного. Приём отстранения позволяет в новом свете представить и фигуру Сахарова, и бытовой уклад его семьи. Масса конкретных деталей, психологических нюансов привносят в этот в целом драматичный эпизод элементы комического: «У Айше даже возникла мысль, что их кто-то разыграл: худой невидный человек в старом свитере, совершенно не похожий на академика, принимал их, сидя на кровати в маленькой, страшно захламлённой комнате. Айше так сильно заикалась, что Михе пришлось самому рассказать всю историю Мустафы, начиная с их знакомства в гостинице города Бахчисарая. Айше тронула дешёвую чашку в горошек и

произнесла то, что ее больше всего занимало в последние полчаса: – Андрей Дмитриевич, я и представить себе не могла, как же скромно живут академики. Михе покраснел от возмущения: вот дурища провинциальная! Пожилая дама в очках засмеялась: – Деточка! Скромно живут только те академики, которые пишут письма в защиту высланных татар» [6, с. 470].

Айше вышла, очень довольная тем, что Михе удалось организовать это важное свидание, окрылённая надеждой. Однако вмешательство Сахарова не помогло: Мустафа умер в следственном изоляторе в Ташкенте. В скором времени погибает и сам Михе. Ему не простили неповиновения, того, что, несмотря на подписанное им согласие не заниматься диссидентской деятельностью, он продолжал помогать татарам, устроил не только встречу Айше с Сахаровым, но и позволил ей в своей квартире дать интервью иностранному корреспонденту.

В конце концов, загнанный в угол, Михе покончил жизнь самоубийством. Вместе с его уходом завершается и крымскотатарский сюжет романа. Но финал этой истории не только трагичен: реакция на его смерть ещё раз продемонстрировала торжество духовной солидарности людей разных наций и вероисповеданий: «С неверующим поэтом прощались его верующие друзья – кто как умел. В Ташкенте его почтили татары, отслужили заупокойную службу по мусульманскому обряду. В Иерусалиме единоверцы Марлена заказали кадиш, и десять евреев прочитали на иврите непонятные слова, а в Москве Тамара, Олина подруга, заказала панихиду в Преображенском храме, где служил вольнодумный священник, осмелившийся отпевать самоубийцу» [6, с. 475]. Такое завершение сюжетной линии Михи позволяет утверждать, что крымскотатарская тема связана в романе не только с темой диссидентского движения и не только с мотивом «имаго», но и с другим ключевым мотивом романа, метафорически воплощённым в образе «зелёного шатра». Примечательно, что в заглавие произведения, главными героями которого являются диссиденты, Л. Улицкая вынесла не образ, выражающий идею протеста, а метафорический образ, выражающий идею примирения и единения всех, живых и мертвых, перед лицом вечности.

Выводы

В произведениях Л. Улицкой, ставших частью литературного процесса постсоветского времени, авторская позиция в художественном осмыслении крымскотатарской темы определяется стремлением восстановить страницы как древней, так и новой истории крымских татар, развеять миф о народе-предателе, противостоять беспамятству. Размышления о судьбе крымскотатарского народа становятся сквозной темой её творчества. Автор делает сюжетообразующим не только мотив нарушения целостности крымскотатарского мира, включенного в природный и исторический контекст,

но и мотив восстановления разорванных связей. В романе «Зелёный шатёр» крымскотатарская тема, с одной стороны, неразрывно связана с темой диссидентства, с мотивом «имаго», а с другой стороны – с мотивом «зелёного шатра», символизирующем всеобщее единение и примирение перед лицом Вечности.

Список использованных источников

1 **Воробьева, С. Ю.** Женские и мужские образы в романе Л. Улицкой «Медея и её дети» (гендерный аспект) [Текст] / С. Ю. Воробьева // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 8: Литературоведение. Журналистика. – № 12. – 2013. – С. 56–62.

2 **Джиоева, А. Т.** Жанровая трансформация семейного романа в современной отечественной прозе [Текст] [Электронный ресурс] / А. Т. Джиоева, О. Ю. Осьмухина // Жанр. Стиль. Образ: актуальные вопросы теории и истории литературы : межвузовский сборник статей. – Киров, 2013. – Режим доступа : <http://elibrary.ru/item.asp?id=23799529>.

3 **Гостева, А.** Личинки, дети личинок. Интервью с Людмилой Улицкой [Электронный ресурс] / А. Гостева // Газета.ru. – 2010. – Режим доступа : http://www.gazeta.ru/culture/2010/12/21/a_3472805.shtml.

4 **Риц, Е. С.** Между двумя Иосифами / Е. С. Риц // Booknik. – 2011. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://booknik.ru/today/fiction/mejdu-iosifom-i- iosifom/>.

5 **Лейдерман, Н. Л.** Современная русская литература: 1950–90-е годы : в 2-х т. / Н. Л. Лейдерман, М. Н. Липовецкий. – М., 2003. – Т. 2. – 530 с.

6 **Улицкая Л. Е.** Зелёный шатер / Л. Е. Улицкая. – М. : ЭКСМО, 2011. – 592 с.

7 **Леонтьев, Э. П.** Город мертвых в творчестве И. Бунина: попытка осмысления символического значения образа кладбища / Э. П. Леонтьев // Культура и текст. – 2005. – № 8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/gorod-mertvyh-v-tvorchestve-i-bunina-popytka-osmysleniya-simvolicheskogo-znacheniya-obraza-kladbischa>.

8 **Федоров, П. В.** Кладбище как многозначный социокультурный феномен: общие подходы к изучению (на примере Кольского Севера) / П. В. Федоров. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://cultmemory.ru/full_libr_Федоров%20Кладбище.pdf.

9 Цифры свидетельствуют. По материалам самопереписи крымскотатарского народа (1966, 1971, 1973–1974 гг.). Исторические документы / сост. З. Бекирова. – Симферополь : Крымучпедгиз, 2012. – 320 с.

10 **Желобцова, С. Ф., Барашкова, С. Н.** Особенности повествовательной структуры новой прозы Людмилы Улицкой [Текст] / С. Ф. Желобцова, С. Н. Барашкова // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М. К. Амосова. – № 3 (83). – 2021. – С. 67–73.

11 **Костычева, Л. М.** Речевое моделирование символа в романах «Медея и её дети» и «Зелёный шатёр» / Л. М. Костычева, Т. А. Бычкова, В. Н. Музуров // Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. – 2014. – № 5. – С. 120–128. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : URL: <https://e.lanbook.com/journal/issue/296267>.

12 **Кумбашева, Ю. А.** Композиционные особенности романов Л. Улицкой / Ю. А. Кумбашева // Международный научно-исследовательский журнал. – № 5(95). – 2020. – С. 22–25.

13 **Латыпова, Е. Э., Абдуллина, А. Ш.** Материнство в ценностной системе романа Л. Улицкой «Медея и её дети» [Текст] / Е. Э. Латыпова, А. Ш. Абдуллина // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – № 10 (76). – 2017. – С. 33–35.

References

1 **Bekirova, Z.** Cifry svidetel'stvuyut. Po materialam samoperepisi krymskotatarskogo naroda (1966, 1971, 1973–1974 gg.). Istoricheskie dokumenty [The numbers testify. Based on the materials of the self-census of the Crimean Tatar people (1966, 1971, 1973–1974). Historical documents]. – Simferopol' : Krymchpedgiz, 2012. – 320 p.

2 **Dzhioeva, A. T., Osmuhina, O. Yu.** Zhanrovaya transformaciya semejnogo romana v sovremennoj otechestvennoj proze [Genre transformation of the family novel in modern Russian prose] // Zhanr. Stil. Obraz: aktualnye voprosy teorii i istorii literatury : international collection of articles. – Kirov, 2013. – URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=23799529>.

3 **Fedorov, P. V.** Kladbishche kak mnogoznachnyj sociokul'turnyj fenomen: obshchie podhody k izucheniyu (na primere Kol'skogo Severa) [Cemetery as a polysemantic sociocultural phenomenon: general approaches to study (using the example of the Kola North)] / P. V. Fedorov. – [Electronic resource]. – Access mode: http://cultmemory.ru/full_libr_Fedorov%20Kladbishche.pdf.

4 **Gosteva, A.** Lichinki, deti lichinok. Interv'y u s Lyudmiloy Ulickoj [Larvae, children of larvae] / A. Gosteva // Gazeta.ru. – 2010. – [Electronic resource]. – Access mode : http://www.gazeta.ru/culture/2010/12/21/a_3472805.shtml.

5 **Kostycheva, L. M., Bychkova, T. A., Muzurov, V. N.** Rechevoe modelirovanie simvola v romanah «Medeya i eyo deti» i «Zelyonyj shatyor» [Speech modeling of the symbol in the novels «Medea and her children» and «The Green Tent»] // Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Humanities Series.

– 2014. – № 5. – P. 120–128. – [Electronic resource]. – URL: <https://e.lanbook.com/journal/issue/296267>.

6 **Kumbasheva, Yu. A.** Kompozicionnye osobennosti romanov L. Ulickoj [Compositional features of L. Ulitskaya's novels] / Yu. A. Kumbasheva // Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal. – № 5 (95). – 2020. – P. 22–25.

7 **Lejderman, N. L., Lipoveckij, M. N.** Sovremennaya russkaya literatura: 1950–90-e gody : v 2-h t. [Modern russian literature]. – M., 2003. – T. 2. – 530 p.

8 **Leont'ev E. P.** Gorod mertvyh v tvorchestve I. Bunina: popytka osmysleniya simvolicheskogo znacheniya obraza kladbishcha [The City of the Dead in the Works of I. Bunin: An Attempt to Understand the Symbolic Meaning of the Image of a Cemetery] / E. P. Leont'ev // Kul'tura i tekst. – 2005. – № 8. [Electronic resource]. – Access mode : <http://cyberleninka.ru/article/n/gorod-mertvyh-v-tvorchestve-i-bunina-popytka-osmysleniya-simvolicheskogo-znacheniya-obraza-kladbishcha>.

9 **Novoselova, T. A.** Konceptiya sudby v romane L. Ulickoj «Medeya i ee deti» [The concept of fate in L. Ulitskaya's novel «Medea and Her Children»] author's abstract dis... candidate of philological sciences: 10.01.01 / N. A. Novoselova. – Mahachkala, 2012. – 21 p.

10 **Ric, E. S.** Mezhdvumya Iosifami [Between two Josephs] / E. S. Ric // Booknik. – 2011. – [Elektronnyj resurs]. – Access mode : <http://booknik.ru/today/fiction/mejdu-iosifom-i-iosifom/>.

11 **Ulickaya, L. E.** Zelyonyj shater [Green tent] / L. E. Ulickaya. – M. : EKSMO, 2011. – 592 p.

12 **Vorobeva, S. Yu.** Zhenskije i muzhskie obrazy v romane L. Ulickoj «Medeya i ejo deti» (gendernyj aspekt) [Female and male images in the novel by L. Ulitskaya «Medea and her children» (gender aspect)] / S. Yu. Vorobyova // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 8: Literaturovedenie, Zhurnalistika. – № 12. – 2013. – P. 56–62.

13 **Zhelobcova, S. F., Barashkova, S. N.** Osobennosti povestvovatelnoj struktury novoj prozy Lyudmily Ulickoj [Features of the narrative structure of the new prose of Lyudmila Ulitskaya] / S. F. Zhelobcova, S. N. Barashkova // Vestnik Severo-Vostochnogo federalnogo universiteta im. M. K. Amosova. – № 3(83). – 2021. – P. 67–73.

Поступило в редакцию 28.04.25.

Поступило с исправлениями 13.07.25.

Принято в печать 25.11.25.

**А. Т. Аблаева*

Вернадский атындағы Қырым

федералды университеті,

Ресей Федерациясы, Симферополь қ.

28.04.25 ж. баспаға түсті.

13.07.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЛЮДМИЛА УЛИЦКАЯНЫҢ «ЖАСЫЛ ШАТЫР» РОМАНЫНДА ҚЫРЫМ ТАТАР ТАҚЫРЫБЫ

Кеңестік цензура кезінде тыйым салынған «жазаланған» халықтар тақырыбы үстел тартпасына жазылған немесе самиздат арқылы таралатын шығармаларда көтерілді. Дегенмен, елу жылдан астам уақыт бойы жер аударылған жерлерде тұрған Қырым татарларының депортациясы тақырыбы жазушылар тарапынан іс жүзінде қозғалмаған. Қырым татар халқының тағдыры қайталанатын тақырып болып табылатын Л. Е. Улицкаяның шығармашылығы ерекшелік болып табылады. Бұл мақалада посткеңестік әдебиетте қырым татар әлемін бейнелеу мәселесі көтеріліп, шамамен қарастырылады. Қырым татарларының тарихының көне және қазіргі беттерін қалтына келтіруге, сатқын халық туралы мифті жоққа шығаруға және ұмытылумен күресуге олардың тақырыбын көркем түсінудегі автордың ұстанымы бағытталған.

Автор табиғи-тарихи контекстке сай келетін қырым татар дүниесінің тұтастығын бұзуда ғана емес, жоғалған байланыстарды қалтына келтіруге де назар аударады. «Жасыл шатыр» романында қырым татар тақырыбы, бір жағынан диссидентпен және «имаго» мотивімен тығыз байланысты болса, екінші жағынан Мәңгілік алдындағы жалпыадамзаттық бірлік пен келісімді бейнелейтін «жасыл шатыр» бейнесімен тығыз байланысты. Бұл шығармадағы қырым татарларының сюжеті ұрпақ тағдыры, уақыт туралы, бір сәттік пен мәңгілік арасындағы қарым-қатынас туралы әңгімеге ұласады.

Кілтті сөздер: посткеңестік әдебиет, қырым татар тақырыбы, мәдениеттер диалогы, «отбасылық ой», қазіргі орыс прозасы, романдар, Л. Улицкая шығармалары, «жазаланған» халықтар тақырыбы.

*A. T. Ablaeva

Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky,
Russian Federation, Simferopol.

Received 28.04.25.

Received in revised form 13.07.25.

Accepted for publication 25.11.25.

CRIMEAN TATAR THEME IN THE NOVEL BY LYUDMILA ULITSKAYA «THE GREEN TENT»

The theme of «punished» peoples, which was prohibited during the reign of Soviet censorship, was raised in works written «for the drawer» or distributed by samizdat. At the same time, the topic of the deportation of Crimean Tatars who lived in places of exile for more than fifty years was practically not touched upon by the writers. The exception is the work of L. E. Ulitskaya, in which the theme of the fate of the Crimean Tatar people turns out to be cross-cutting one. In the presented article, the problem of the image of the Crimean Tatar world in post-Soviet literature is posed and solved in the first approximation. Thus, the subject of study is the artistic representation of the Crimean Tatar world in the writer's prose. The author's position in the artistic understanding of the theme of the Crimean Tatars is aimed at restoring both ancient and modern pages of their history, debunking the myth of a traitorous people and fighting oblivion.

The author focuses not only on the violation of the Crimean Tatar world, which is recorded in a natural and historical context, but also on the restoration of lost connections. In the novel «The Green Tent» the Crimean Tatar theme, on the one hand, is closely connected with dissidence and the motif of «imago», and on the other – with the image of the «green tent», which symbolizes universal unity and reconciliation in the face of Eternity. The Crimean Tatar plot in this work flows into the narrative about the fate of a generation, about time, about the relationship between the momentary and the eternal.

Keywords: post-Soviet literature, Crimean Tatar theme, dialogue of cultures, «family thought», modern Russian prose, novels, creativity of L. Ulitskaya, theme of «punished» peoples.

FTAMP 17.71.07

<https://doi.org/10.48081/JRNN9436>**А. А. Әбсадық¹, *Н. Елесбай², Д. Б. Кусаинов³**^{1,3}А. Байтұрсынұлы атындағы

Қостанай өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.;

²М. О. Әуезов атындағы

Әдебиет және өнер институты,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0482-1223>³ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4667-1051>*e-mail: n.a.sh_januya@mail.ru

1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТІҢ ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ АҚЫНДАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Қазақ пен қырғыз халықтары – ежелден тағдырлас, мәдениеті мен тарихы сабақтас туыс жұрт. Олардың әдеби және фольклорлық дәстүрлеріндегі ұқсастық – ортақ рухани байланыстың көрінісі. XVIII ғасыр хандар мен батырлар, XIX ғасыр ақындар дәуірі болды. 1916 жылғы патша өкіметінің «25 июнь» жарлығы қазақ және қырғыз халықтарының ұлт-азаттық көтерілісіне себеп болды. Бұл оқиға екі елдің ақын-жазушылары шығармаларында кеңінен бейнеленіп, отарлық езгі, жер мен судан айрылу, әлеуметтік теңсіздік сияқты мәселелерді ашып көрсетті. Арыстанбек Бұйлашұлы мен Албан Асан секілді ақындар заманды діни аңыздардағы «ақырзаман» белгісімен сипаттады. 1916 жылғы тарихи оқиғаларды терең зерттеу мен екі халық ақындарының шығармаларын салыстыра талдау — сол дәуір шындығын тануға және ортақ тарихи жағдайға жаңғыртуға мүмкіндік береді. Мақалада сол дәуірді бастан кешірген қазақ және қырғыз ақындарының 1916 жылға арналған жыр-дастандары талданып, тарихи шындықтың көрінісі, көтерілістің себептері мен нәтижесі, сондай-ақ екі халық шығармаларындағы ортақ және айрықша сипаттар салыстыра зерттелді. Зерттеу барысында 1916 жыл оқиғасына қатысты

жарық көрген негізгі дереккөздер пайдаланылды, талдау барысында қазақ және қырғыз халық ақындарының шығармалары негізінде тарихи жағдай мен қоғамдық-саяси мәселелер зерделенді.

Кілтімі сөздер: 1916 жыл, ұлт-азаттық көтеріліс, ақындар шығармашылығы, үркін, босқын, айырмашылық, ұқсастық, өзіндік ерекшелігі.

Кіріспе

Қазақ пен қырғыз халықтары – ежелден тағдырлас, мәдениеті мен тарихы сабақтас туыс жұрт. Олардың әдеби және фольклорлық дәстүрлеріндегі ұқсастық – ортақ рухани байланыстың көрінісі. XVIII ғасыр хандар мен батырлар, XIX ғасыр ақындар дәуірі болды. Дулат, Шортанбай, Мұрат, Асан сияқты зар заман өкілдері халықтың отарлық езгіге түскен ауыр тағдырын жырласа, қырғыз ақындары Қалығұл, Арстанбек, Молда Нияз, Барпы шығармаларында да ел мұңы бейнеленді.

Ауызша поэзия екі халықтың тарихи жадының айғағы болып, қоғамдық-саяси өмірді, күрес пен әділет іздеу жолын көркем бейнеледі. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы отарлық қысым мен жерден айырылу 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың тууына негіз болды. Бұл тарихи оқиға екі халық ақындарының жырларында кеңінен көрініс тапқан [1, 230-6.].

XX ғасырдың басындағы қазақ жеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстар халықтың саяси санасын оятып, патша өкіметінің отаршыл саясатына қарсы жаппай наразылық туғызды. Әскер қатарына емес, майдандағы қара жұмысқа шақыру жөніндегі жарлық халықтың ашу-ызасын тудырып, ел қарулы көтеріліске шықты. Бұл бүкіл қазақ даласын қамтыған ұлт-азаттық қозғалысқа айналды [2].

А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов сияқты алаш қайраткерлері мен замандас зерттеушілер бұл оқиғалардың себеп-салдарына талдау жасаған. Р. Ж. Орынбекова мен Қ. С. Өскенбаев өз еңбегінде Ә. Бөкейханов бастаған зиялылардың «Қазақ» газеті арқылы халықты сабыр мен сақтыққа шақырған үндеулерін атап өтеді [3, 32-6.].

Алайда патша өкіметінің қысымына қарсы халықтың наразылығы тоқтамады. Торғай, Жетісу, Ақмола, Атбасар өңірлерінде, сондай-ақ Қырғызстанның Чүй, Кочкор, Ыстықкөл, Кемин және Нарын аймақтарында көтерілістер бұрқ етіп, халық бірлігі мен ерлігінің көрінісіне айналды. Ақмола мен Атбасар уездеріндегі қозғалыстардың себептері мен ерекшеліктері Қ. Сейтқазина, Г. Түсіпова, Т. Садықов, Д. Омаров және С. Нәбиевтің зерттеуінде кеңінен қарастырылған [4].

Жетісудағы ең ірі көтеріліс – Қарқара қозғалысы – отарлық саясатқа қарсы халықтық қарсылықтың шарықтау шегі болды. Бұл өңірдің тарихында

жоңғар, коқан және орыс отаршылдығының іздері терең сақталған, сондықтан халықтың қарулы қарсылыққа шығуы заңды құбылыс еді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу барысында 1916 жыл оқиғасына қатысты жарық көрген негізгі дереккөздер пайдаланылды: «Ақыр заман. // Албан Асан сөздері» [5, 102-6.], *Қарқара толғауы* (2016), «Көдек Байшығанұлының толық шығармалар жинағы» (2022), *Мурас* (1990), *Кайран эл тайгак кечүүдө* (2016) және ҚР «Ғылым ордасы» мен М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорларындағы материалдар (1013, 1017, 1022; 340, 887-бумалар).

Талдау барысында қазақ және қырғыз халық ақындарының шығармалары негізінде тарихи жағдай мен қоғамдық-саяси мәселелер зерделенді. Негізгі әдістер ретінде салыстыру, мазмұндау және жинақтау тәсілдері қолданылды. Бұл тәсілдер арқылы екі халықтың 1916–1917 жылдардағы ортақ тағдырын ашуға және тарихи оқиғаларға ғылыми баға беруге мүмкіндік туды.

Нәтижелер мен талқылау

1868 жылы Г. А. Колпаковскийдің бастамасымен жасалған «Жетісуда шаруаларды қоныстандыру туралы» ереже негізінде 1891 жылы Ресейден келген мұжықтар мен Шығыс Түркістан босқындарын орналастыруға арналған «Жаңа ереже» қабылданды [6, 237-6.]. Бұл құжат бойынша қоныс аударған орыс шаруаларына жан басына 10–30 десятинаға дейін жер бөлініп, бірнеше жыл салық пен міндеткерліктен босатылды. Ал жергілікті қазақтар мен қырғыздарға мұндай жеңілдіктер қарастырылмады.

XIX ғасырдың соңына қарай орыс патшалығының қазақ және қырғыз жерлерін толық отарлау кезеңі аяқталды. Көшпелі елдің мал өрісі тарылып, суы мол, шұрайлы жайылымдардың барлығы қоныс аударушылардың еншісіне өтті.

А. А. Әбдуқахаров бұл кезеңді «Орталық Азия тарихындағы күрделі әлеуметтік, саяси және мәдени процестердің нәтижесінде отарлау саясатына қарсы жинақталған қоғамдық сананың ашық көрінісі» деп бағалайды [7, 231-6.].

Осы тұстағы елінің қайғы-қасіретін жырына арқау еткен Асан молда: «Заманың сенің тарылды» деген жырында қоғамдағы болып жатқан бар шындықты, болмысты дәл суреттейді:

«... Қымбатшылық көтерген,
Диханың келді, көлді алды.
Талдыбұлақ, Көкқырқа,
Қызылқия белді алды.
Бақтытерек, Бақтықұрай,
Шаппатұз деген кенді алды.
Қарабұлақ, Саржазық,
Текесті де енді алды.
Ойқайың, Қараой, Дардамты,
(Қарқара толғау, 2016, б. 36-37) [8, 320-6.] –

деп, патша өкіметі жергілікті әкімшілік басқару жүйесінің шабармандары Ресейден келген орыс шаруаларына қазақ пен қырғыздың жақсы жерлерін үлестіріп беріп, ата қоныс, туып-өскен жерінің қызығын көре алмай, қиыншылыққа, кедейшілікке ұшыраған халықтың мұң-зарын ашық айтады. Қырғыздың «Бұлбұл» ақыны атанған Арстанбек Бұйлаш уулу заманның халін өзінің «Тар заман» атты толғауында:

«...Ошол орус чыкканда
Миң үйлүүгө баи болуп,
Болуи чыгат дечү эле.
Суу башында үйү бар,
Үй башында бийи бар,
Буйрук менен кондурган,
Конуи чыгат дечү эле».
...
Бул орусту карасаң,
Ченчи салып жерди алды,
Бээден туулган керди алды, – деп өзінің бала кезінде үлкендерден

естіген болжалды әңгіменің шындыққа айналғанын, бұрынғы қырғыз елінің дәстүрлі билік жүйесінің өзгеріп, патшалық әкімшілік жүйенің орнап, болыстық, старчын, елубасы, онбасы дейтін басқару түзімінің халықты қан қақсатқан әділетсіз істеріне наразылығын білдіреді. Мұнда да Албан Асан ақын айтқандай орыс келген соң ең алдымен ченчы салып, өлшеп жерді алғанын, қала салғанын, елде қандай жақсы нәрсе болса, бәрін тартып алғанын ашына жырлайды.

XIX ғасырдың 70–80 жылдарынан бастап қазақ пен қырғыз халқының әлеуметтік жағдайы күрт нашарлады. Отаршылдық қысым, жер тапшылығы, халықтың күнкөріс мүмкіндігінің шектелуі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс

қарсаңында елдің әл-ауқатын ауыр күйге түсірді. Бұл жағдай Асан мен Арстанбек сияқты ақындардың жырларында айқын көрініс тапқан.

I. Жансүгіров өз еңбегінде: «Асанның өлеңдерінің ең құнды тұсы – елдің жерден қысылған жағдайын бейнелеуінде. Жетісуда жер мәселесі отарлау заманында айырықша ауыр болды. Алатау маңындағы шұрайлы жерлер казак-орыстар мен мұжықтардың иелігіне өтіп, Албан, Бұғы, Қарқара секілді қазақ-қырғыз қоныстары қазыналыққа алынды. Ел қоныссыз, мал өріссіз қалды» – деп жазады.

Халықтың әлеуметтік теңсіздігі мен отарлық езгісі 1916 жылғы көтерілістің басты алғышарттарының бірі болды.

1916 жылғы «25 июнь» жарлығы қазақ пен қырғыз жерінде халықтың жаппай наразылығын тудырып, ұлт-азаттық көтеріліске ұласқан басты себептердің бірі болды. Халықтың қара жұмысқа бала беруге қарсы наразылығы елдің ашу-ызасын қоздырып, отаршылдық езгіге қарсы ашық қарулы қарсылыққа әкелді.

Профессор С. Султанғалиева өз зерттеуінде («*Central Asian uprising of 1916 in modern foreign historiography*») көтерілістің негізгі себептерін «отарлық қысымның күшеюі, жер мен салық саясатының ауырлауы, еңбекшілердің қанауы, орыстандыру және соғыс салдарынан халық тұрмысының күрт нашарлауы» деп сипаттайды [10, 51-6.].

Көтеріліс туралы жырлаған ақындардың көпшілігі – сол оқиғаның тікелей куәгерлері, зобалаңды өз көзімен көрген тұлғалар. Сондықтан олардың шығармаларында тарихи шындық бұрмаланбай, халықтың көрген қасіреті мен қайғысы нақты бейнеленген.

1916 жылғы Жетісу өңіріндегі оқиғаларға арналған қазақ және қырғыз ақындарының шығармалары халықтық азаттық рухын, тағдырлас екі елдің ортақ мұңын көрсетуімен ерекшеленеді. Бұл зерттеуде сол туындылардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары салыстырыла талданады.

Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы Қарқара өңіріндегі Албан көтерілісі – 1916 жылғы «25 июнь» жарлығына қарсы қазақ жеріндегі алғашқы қарулы қарсылықтардың бірі болды. Бұл қозғалысқа Албан руымен көршілес қырғыздың Бұғы рулары да қосылып, жазалаушы әскерлермен қиян-кескі шайқастар жүргізді. Көтеріліс басшыларының қолға түсуі мен жазаға тартылуы, аман қалғандардың Қытайға өтіп, 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін туған жеріне оралуы – сол дәуірдің ең қасіретті кезеңдерінің бірі ретінде ақын-жыраулар шығармашылығында кеңінен жырланды.

АҚШ-тағы Джонс Хопкинс университеті баспасынан С. Ф. Старрдың алғы сөзімен шыққан Э. Д. Соколдың «*The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*» еңбегінде: «бір ғасыр бұрын шамамен 270 мың адам – қазақтар,

тәжіктер, түрікмендер, өзбектер және әсіресе қырғыздар – жаппай қырғынға ұшырады» [11] деп көрсетіледі.

Бұл тарихи зобалаңның куәсі болған Көдек Байшығанұлы, Бөлтірік Атыханұлы, Қабылбек Сауранбаев, Әжек Мырзаұлы, Ысақ Шайбеков және басқа да ақын-жыршылар өз шығармаларында көтерілістің басталуын, Қарақолдағы қырғынды, босқыншылық пен ел азабын шынайы суреттеді. Молдахмет Қарашұлы мен Көдек Маралбайұлының дастандарында босқын халықтың ауыр тұрмысы, ал Бөлтірік пен Қабылбектің жырларында ерлік пен рух бейнеленіп, тарихи және көркемдік шындықтың сабақтастығы айқын көрініс тапты.

Төңкерісшіл қайраткерлер О. Жандосов, Ы. Көшкінов, Ә. Жүнісов ұйымдастырған Қарқара көтерілісінің 10 жылдығында 1916 жылы Қайқы асуында атылған 15 адамнан тірі қалған екі адамның бірі Алдаберген Қойшыбековтен және 1936 жылы осы көтерілістің 20 жылдығына орай Қарақолда (Прежвалскде) өлім жазасына кесілген ұйымдастырушы-басшылардан аман құтылған үш адамның бірі Әубәкір Сұлтанбекұлынан, көтерілісші-сарбаздар Сыбантай Баянбайұлынан, Жазылбек Серібайұлынан, Іргебай Дәлденбайұлынан, т.б. жазылып алынған естеліктер мен ақындар жырларындағы мәліметтер арасында айтарлықтай алшақтық байқалмайды. Мәселен, Көдек Байшығанұлының «Албан тарихы» атты жырында өткенгі тарих-шежіреден сөз қозғап, албан тайпасынан шыққан руларды және олардың өріс, қоныстарын, ел ұстаған, сөз ұстаған игі-жақсыларын таратып айтады. Соңында 1916 жылғы «Албан көтерілісі» болардың алдындағы халықтың дүрлігуі, Жәменке, Ұзақ батыр сынды ел басшыларының Ақбейтіке жиылып, бозбие сойып «Берсек бала өледі, бермесек қарсыластың деп шал өледі. Бала өлгенше шал өлсін» деп, бәрі анттасады. Ел ұйғарымын ұлыққа жеткізуге Айтпай, Тұрлықожа, Серікбай, Жаңабайларға жүктейді. Жырда Тұрлықожаның ұлық алдындағы бет-бейнесі, өжет мінезі көрініс береді:

*Сөйлеген ел атынан Тұрлықожа,
Сөзіне ел ұранын қару еткен.
«Хан тайса, қарашасы бұзылады»,
Дегенді бетіне айтып салық еткен.
Даусы саңқылдаған, сөзі өткір,
Бұршақтай төбесінен жауып өткен.
Бұдан кейін Албанда жақсы-жайсаң,
Ұсталып Қарақолға бәрі кеткен.
Түрмедее Жәменкеге у беріпті,
Сексенді еңсергенде халі кеткен.
(Байшығанұлы, 2022. б. 192) [12, 312-б.]*

1916 жылғы «25 июнь» жарлығы шыққан соң, Жаркент уезіне қарасты Албан руының болыстарына Қарқара пристава Подварков 19–43 жас аралығындағы ер азаматтарды қара жұмысқа алу жөнінде бұйрық береді. Бұл хабар ел ішінде үлкен дүрбелең тудырып, халық кеңесіп шешім қабылдауға уақыт сұрайды. Шілденің 11-күні болыстар Тұрлықожа, Айтпай және Серікбай бастаған ел атынан жауап береді. Тұрлықожа приставқа: *«Жерді де, қонысты да, суды да тартып алдыңдар. Енді баламызды да бермейміз!»* – деп кесіп айтады [13, 1022-б.].

Халықтың қарсылығын сезген Подварков елдің игі-жақсыларын алдап ұстап, Қарақол түрмесіне жібереді. Онда да олар өз ұстанымынан таймайды. Сұрақ-жауап кезінде Жәменке у беріліп өлтіріледі, ал қалғандарына оқ жаудырылады. Осы сәтте Ұзақ батыр: *«Қапаста қырылғаниша, жаумен айқасып өлелік!»* – деп үн қатады. Әубәкір мен Бекайдар түрме есігін бұзып, тұтқындарды босатады. Алайда, қанды шайқаста көптеген адам мерт болады, Ұзақ жараланып қолға түседі.

Кейінгі естеліктерге қарағанда, Ұзақты ұйғыр саудагердің үйінде жасырғанымен, кейін сатқындар оны ұстап береді. Түрме бастығы оны азғырып, елді қайтаруға үгіттейді, бірақ батыр бас тартып: *«Ханды Құдай ұрарда, қарашасымен атысады»* – деп жауап береді. Ақыры Ұзақ батырды атып өлтіреді [14].

Осы оқиға Иманбек Сәтімбекұлының жырында да нақты суреттелген:

<i>«...Шейіт қылып соларды, Қарақолда атты ғой. Сол жерде өліп қатты ғой. Төрт кісіні сол жерден, Алланың өзі қақты ғой. Тұрлықожа, Жайшыбек, Әубәкір, Біләлмен</i>	<i>Өлімнен аман қапты ғой. Өкшесінен оқ тиіп, Ұзақ ырғып кетті ғой. Әрең қашып ер Ұзақ, Үйге кіріп кепті ғой. Ұтап беріп қашқарлық, Ұзаққа ажал жетті ғой» [15, 58-б.]</i>

1916 жылғы 13 тамызда болған Қарақол түрмесіндегі қырғынның суреттелуі ақындар шығармаларында тарихи деректермен үндес келеді. Кейбір көркемдік элементтер мен оқиға детальдарының өзгеруіне қарамастан, жырлар мазмұндық тұрғыдан тарихи естеліктерге сай бейнеленген.

Көдек Байшығанұлының шығармасында Ұзақ батырды ұстап берген дүнген деп көрсетілсе, *«Етекбайдың жырында»* Албан елінің Қарқарадағы жиынында халықтың күйзеліс пен қорқынышқа толы көңіл-күйі суреттеледі. Қару-жарақсыз халықтың батырды құтқаруға деген талпынысы мен дәрменсіздігі жанды бейнеленген.

Жырларда патша шенеуніктері мен көтеріліс басшыларының арасындағы диалог ерекше көркемдік мәнге ие. Бірі билік пен қаруға сенсе, екіншісі ел намысы мен рухына арқа сүйейді. Сондықтан да батырлар ұлықтар алдында іркілмей, өз ойын ашық жеткізеді.

Қ. Сауранбаевтың «*Ұзақ батыр немесе Бекболат Әшекеевтің үндеу хаты арқылы Албан, қырғыздың қатысуымен болған көтеріліс*» атты жырында көтеріліс басшылары көрші Қарақол мен Верный уездеріне жаушы жіберіп, қазақ пен қырғыз халқын бірігіп күреске шақырады. Бекболаттың үндеу хатын Сібірден оралған Тайлақ Үшбасыұлы жеткізеді. Хатта: «*Теңдікті басқа жұртпен бірдей ет деп, приговор ұсыныңдар патшаға*» [16, 340-б.], – деген үндеу арқылы халық теңдік пен бостандыққа шақырылады. Батыр соңында: «*Тілекті бермеген күнде, қарулы көтеріліске шақырамын. 1916 жылы июннің 29-да, Жерқоңырда*» деп қол қояды. Жырда көтеріліс көсемдерінің қара жұмысқа бала бермеуге анттасуы мен олардың сатқындықпен қолға түсуі әсерлі бейнеленген. Бұл оқиға Жетісу өңірі ақындарының шығармаларында кеңінен көрініс тапқан. Ұлы Жамбыл да: «*Он алтыншы жылында, басшылары ұсталып, қырғын тауып қалғаны*» [17, 34-б.], – деп сол зұлматты өкінішпен еске алады.

Қабылбек жырында көтерілістің кейінгі кезеңі суреттеледі. Көсемдер ұсталған соң, олардың орнын жас сарбаздар басып, елді қорғау үшін жаңа қосын құрады. Олар партизандық соғыс тәсілін қолдана отырып, қарулы орыс әскеріне қарсы ұрыс жүргізеді. Тайлақ Үшбасыұлы, Монай және Мұқан Ұзақбайұлының ерлігі ерекше жырланып, Қарқара жәрменкесіне жасаған шабуылдары патша отаршыларына ауыр соққы ретінде бейнеленеді.

Ата қонысын, бар мүлкін тастап, ұрпақ амандығы үшін шекара асқан ел рухани беріктігін жоғалтпайды. Патша әскері мұздай қаруланса да, халықтың рухын жоя алмады — 16 болыс Албан елінен бірде-бір адамды қара жұмысқа күштеп алу мүмкін болмады. Қиын қыстан аман шыққан жұрт Ақпан төңкерісінен кейін туған жерге оралады. Алайда қазақ-орыстар мен қоныстанушылардың талауы жалғасып, таптық қақтығыстар өршиді. Сол шайқастарда Монай, Мұқан, Тайлақ батырлар ерлікпен қаза тауып, оқиға Қарқара өңірінде Кеңес өкіметінің орнауымен аяқталады.

1916 жылғы оқиғаның куәгері әрі қатысушысы Бөлтірік Атыханұлы өз шығармасында сол зобаланды шынайы суреттейді. Оның «*Ел жарыла көшкенде*» жырында көтерілісшілердің қайғысы мен халықтың азапты тағдыры терең бейнеленген. Ақын соғыс қасіретін: «*Талайы атқан оқпенен – жапалақтай жығылған, қызыл-жоса қырман боп, қырылды жаман шыбыннан*» деген жолдармен өрнектейді. Казак-орыстардың бүлікшіл елді бір жола құртып жіберуге жанталасқан әрекетін жанды суреттермен сипаттайды. Зар жылаған елімен бірге егіліп, амал таппай күйзеледі. Мұздай

қаруланған әскерлер зеңбірегінің добынан тозығы шығып, Қытай жеріне үріккен жұрттың жай-күйін ақын:

«...Атадан жиган қой, жылқы,
Тимей, қашып жөнелдік.
Тіккен үйді теңкітіп,
Кірмей қашып жөнелдік,
Екі жеңін шапанның

Омартадағы орыстың
Омартадағы орыстың
Қойын қуып, сиырын

Сүйрейқашып жөнелдік [18, 79-б.]. – деген

сияқты өте әсерлі, көркем де бейнелі тіркестермен жеткізген. Тіпті, асып-сасқан елдің сол бір сәттегі тым қарбалас сәтін, жиған мүлкін, жинаған малын тастап қаша жөнелген жанталас өмірін көз алдыға суреттей тартады. Сол қашып бара жатып, омарта ашқан орыстардың малын талап, үйін өртеген. Мұны құры кетпей дұшпанынан алған кегі деп санаса керек. Осы қарусыз елдің патша өкіметінің құралды әскеріне төтеп бере алмай, туған жерін тастап Қытайға үріккен сәті қырғыз ақындарының да назарынан тыс қалмаған. Мәселен, Абылқасым Жутақеевтің «Качак турмушу» жырында:

Қарбаластап калың эл,
Қайырылбастан шар кетти.
Мал-пулына қарабай,
Эчен түркүн жан кетти.
Эл качканда әңгіреп,
Эгин калды басылуу.
Қайнап турған жеринде,
Казаны калды асылуу.

Таңылчактын баарысы,
Талаада калды жазылуу.
Тигилүү бойдон үй калды,
Жаннаттай болгон Чүй калды.
Кубаакы деген бел калды,
Кууарган байкуш эл калды [19, 43-б.].

Қазақ пен қырғыз халқының бас амандығы мен ұрпақтың болашағы үшін мал-дүниеден бас тартып, шекара асқан қайғылы көшін ақындар шынайы суреттеген. Жырларда иесіз қоныс, жылаған бала, күйзелген ел көрінісі оқырманға ауыр кезеңнің бейнесін көз алдына әкеледі. Молдахмет Қарашұлы босқындардың халін «*Көмбей кеткен күн болған – атасы мен анасын, қатыны мен баласын*» деген жолдармен бейнелейді.

Көдек (Әбдірахым) Байшығанұлының «*16 жыл туралы*» дастанында шет елге ауған елдің тұрмыс-тіршілігі, саудаға түскен мал мен намыс, азап пен дәрменсіздік шынайы көрініс табады. Бұл туындыларда ел тағдыры, азаттыққа деген аңсар мен рухани күйзеліс терең бейнеленген.

Соның салдарынан туған дәрменсіздік ақынның ішкі шеріне былайша қозғау салады:

*«Албан менен қырғызға,
Көрсеттің Құдай кәріңді...
Шекарадан өткен соң,
Талады қалмақ малымды»* [20, 155-б.].

Ақын халықтың ауыр тұрмысын, 1916 жылдың қысы кезіндегі аштық пен дерт жайлаған зобалаңды шынайы суреттейді. Аштықтан титықтаған ел күнеліс үшін қызын – күн, ұлын – құл етуге мәжбүр болған. Көдек Маралбайұлының жырларында бұл көріністер терең бейнеленіп, ақын: *«Кезіккеннің ұғынсам ақуалын, көзінен жас, көңілінен шер кетпеген»* деп халық қасіретін шынайы жеткізеді.

Қырғыз ақыны Ысақ Шайбековтың *«Азған ел»*, *«Қайран ел»*, *«Қайтқан ел»* атты жыр циклдері де босқын халықтың азапты көші мен жат жердегі жоқшылықты бейнелейді. Ол Ашуусу, Қара-Кужур, Бедел, Қара-Саз сияқты жер атауларын атап, оқиғаның тарихи кеңістігін нақты суреттейді. Ақын шығармаларында туған жерге деген сағыныш пен азаттыққа деген үміт негізгі идеялық өзекке айналады.

*«Қымыз, бозо ачитқан,
Күбүн сатты кайран эл.
Тоо, токойдун ичинен
Дүмбүр сатты кайран эл.
Үйгө жыйған төшөнчү
Жүгүн сатты кайран эл.*

*Нечен көчөт термелүү
Түрүн сатты кайран эл.
Кийиздерин кылалбай,
Жүнүн сатты кайран эл.
Оокат үчүн алардын
Күнүн сатты кайран эл»*, – [20, 21-б.] –

деп, ақын өз көзімен көрген ел басындағы қиыншылықты бүкпесіз жырлайды, асыра айтып, артық сөз қоспайды. 1916 жылғы зобалаңды басынан өткеріп, Қытайға ауған елдің ауыр халі Әжек Мырзаұлының *«Заманның бір әуреке салғанын-ай!»* атты толғауында шынайы бейнеленеді. Бұл шығарма мазмұны мен идеясы жағынан Көдек Маралбайұлы, Бөлітірік, Ысақ, Әбілқасым, Етекбай сияқты көтеріліс ақындарының туындыларымен үндес келеді.

Көдек пен Әжек толғауларында халықтың азапқа толы тағдыры мен үмітсіздік сарыны ұқсас суреттелген. Әжек ақын: *«Қиықша нан жемейтін кайран елім, арпаға ат жейтұғын таласады»* – деп елдің мұңын жеткізсе, Көдек: *«Өзі Құдай бермесе жаппар ием, жалғаннан үзіп тұрмын күдерімді»* – деп заманның зарын бейнелейді

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2025–2027 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру аясында жазылған. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP26100871)

Қорытынды

Зерттеу нәтижесін қорыта айтқанда, 1916 жылғы «25 июнь» жарлығына қарсы қазақ пен қырғыз халқының ұлт-азаттық көтерілісі – XX ғасыр басындағы екі бауырлас елдің еркіндік пен тәуелсіздікке ұмтылған тарихи күресінің айқын көрінісі. Көтеріліс жеңіліспен аяқталғанымен, ол патшалық биліктің әлсіреуіне және жүйенің күйреуіне әсер етті.

Осы кезеңдегі ақындар шығармашылығы халықтың рухын, қайғысы мен үмітін бейнелеп, тарихи оқиғалардың айғағына айналды. Қазақ пен қырғыз ақындарының туындыларында ортақ сарындар мен ұқсас бейнелер мол. Албан Асан мен Арыстанбек сияқты ақындар өз жырларында дәуірдің ауыр ахуалын, «Ақыр заман» белгісін ұқсас сипатта суреттеді.

Сонымен бірге, әр халықтың шығармаларында өзіндік ерекшеліктер де бар: қазақ ақындары көтерілістің басталу себептерін, ұйымдасуын және басшылардың іс-әрекетін нақты деректермен көрсетсе, қырғыз ақындары халықтың қашқындық кезеңін, аштық пен қиыншылық көріністерін шынайы бейнелеген. Екі халық жырларында туған жерге деген сағыныш, азаттыққа сенім және атажұртқа қайта оралу қуанышы үндесіп жатады.

Демек, 1916 жылғы тарихи оқиғаларды терең зерттеу мен екі халық ақындарының шығармаларын салыстыра талдау – сол дәуір шындығын тануға және ортақ тарихи жадты жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Әбдуқахаров, А. А.** Отарлық саясатқа қарсылық : 1916 жылғы Түркістан көтерілісі жаңа зерттеу бойынша [Мәтін] // Journal of Applied Science and Social Science. – 2025. – Т. 15. – № 6. – Б. 230–234.

2 **Сокол, Э. Д.** Ресейдің Орта Азиясындағы 1916 жылғы көтеріліс / алғы сөзі С. Фредерик Старр – Балтимор Johns Hopkins University Press 2016. – 245 б.

3 **Орынбекова, Р. Ж. Үскенбаев, Қ. С.** 1916 жылғы халық көтерілісі: тарихи сипаттама [Мәтін] // Вестник Карагандинского университета Серия «История Философия» – 2017 – №3(87) – Б. 32–36.

4 **Сейтқазина, Қ., Түсіпова, Г., Садықов, Т., Омаров, Д., Нәбиев., С.** 1916 жылғы Қазақстандағы патша үкіметіне қарсы көтерілістер және 1921–1922 жылдардағы кеңес саясаты Ұқсастықтар мен айырмашылықтар (Ақмола және Атбасар аудандары материалдары бойынша) [Мәтін] // Scientific Herald of Uzhhorod University Series «Physics» – 2024 – № 56. – Б. 1979–1985.

5 **Ақыр заман** // Албан Асан сөздері – Қызылорда Қазақтың көркем әдебиет баспасы, 1934. – 102-б.

6 **Қазақстан тарихы** – Алматы, 1994. – 237-б.

- 7 **Әбдуқахаров, А. А.** Отарлық саясатқа қарсылық: 1916 жылғы Түркістан көтерілісі жаңа зерттеу бойынша [Мәтін] // Journal of Applied Science and Social Science – 2025. – Т. 15. – № 6. – Б. 230–234.
- 8 Қарқара толғауы – Алматы: Ан-Арыс, 2016. – 320-б.
- 9 Мұрас – Бішкек: Кыргызстан, 1990. – 448-б.
- 10 **Сұлтанғалиева, Г. С., Қойжигитова, Ж. Б.** 1916 жылғы Орта Азия көтерілісі шетелдік тарихнамада [Мәтін] // Al-Farabi Kazakh National University Journal of History – 2018. – № 1(88). – Б. 50–56.
- 11 **Сокол, Э. Д.** Ресейдің Орта Азиясындағы 1916 жылғы көтеріліс / алғы сөзі С. Фредерик Старр – Балтимор Johns Hopkins University Press, 2016.
- 12 **Байшығанұлы, К.** Толық шығармалар жинағы – Т. 1 – Алматы: Үш Қиян 2022. – 312-б.
- 13 ҚР Орталық ғылыми кітапханасы 1022-бум
- 14 Мұқаметжанұлы Қ Қырық бір күн жанған алау немесе Ұзақ батыр қалай атылды? – Abay.kz 2016.
- 15 Қарқара толғауы – Алматы: Ан-Арыс: 2016. – Б. 58.
- 16 Әдебиет және өнер институтының қолжазба қоры 340-бум
- 17 **Әлібеков, Т.** Жарияланбаған мұралар [Мәтін] // Ана тілі – 1996. – № 34.
- 18 Қарқара толғауы – Алматы: Ан-Арыс, 2016. – Б. 79–80.
- 19 Қайран әл тайгак кечүүдө – Бішкек: Кут-Бер, 2016. – 552-б.
- 20 **Маралбайұлы, К.** Шығармалар – Үрімжі: Жастар-өрендер, 1988. – 155-б.

References

- 1 **Abduqaharov, A. A.** Resistance to Colonial Policy: The 1916 Turkestan Uprising Based on New Research // Journal of Applied Science and Social Science – 2025. – Vol. 15. – No 6. – P. 230–234.
- 2 **Sokol, E. D.** The Revolt of 1916 in Russian Central Asia / Foreword by S. Frederick Starr – Baltimore MD Johns Hopkins University Press 2016. – 245 p.
- 3 **Orynbeckova, R. Zh., Uskenbayev, K. S.** 1916, Uprising : A Historical Description // Vestnik of Karaganda University Series History Philosophy – 2017. – No 3(87) – P. 32–36
- 4 **Seytkazina, K., Tussupova, G. Sadykov, T., Omarov, D., Nabiye, S.** Uprisings in Kazakhstan Against the Tsarist Government in 1916 and Soviet Policy in 1921–1922 Similarities and Differences (Based on the Materials of Akmola and Atbasar Districts) // Scientific Herald of Uzhhorod University Series Physics – 2024. – No 56. – P. 1979–1985.

- 5 Akhyr Zaman Alban Asan Sozderi. – Kyzylorda Qazaqtyn Korkem Adebiet Baspasy. 1934. – 102 p.
- 6 Kazakhstan Tarihy – Almaty, 1994. – 237 p.
- 7 **Abduqaharov, A. A.** Resistance to Colonial Policy: The 1916 Turkestan Uprising Based on New Research // Journal of Applied Science and Social Science – 2025. – Vol. 15. – No 6. – P. 230–234.
- 8 Karkara Tolgawy – Almaty: An-Arys, 2016. – 320 p.
- 9 Muras – Bishkek: Kyrgyzstan, 1990. – 448 p.
- 10 **Sultangaliyeva, G. S. Koizhigitova, Zh. B.** The 1916 Central Asian Uprising in Foreign Historiography // Al-Farabi Kazakh National University Journal of History – 2018. – No 1(88). – P. 50–56.
- 11 **Sokol, E. D.** The Revolt of 1916 in Russian Central Asia / Foreword by S. Frederick Starr – Baltimore MD Johns Hopkins University Press 2016
- 12 **Bayshyghanuly, K.** Tolyq Shygharmalar Zhinagy Vol. 1 – Almaty: Ush Qiyan, 2022. – 312 p.
- 13 Central Scientific Library of Kazakhstan Bundle No 1022.
- 14 **Mukhametzhanyuly, K.** Forty-One Days of Flame or How Uzak Batyr Was Executed? – Abay.kz 2016.
- 15 Karkara Tolgawy – Almaty: An-Arys, 2016. – P. 58.
- 16 Institute of Literature and Art Manuscript Fund. Bundle No 340.
- 17 **Alibekov, T.** Unpublished Heritage // Ana Tili. – 1996. – No 34.
- 18 Karkara Tolgawy – Almaty: An-Arys, 2016 – P. 79–80.
- 19 Kayran El Taygak Kechüüde – Bishkek: Kut-Ber, 2016. – 552 p.
- 20 **Maralbaiuly, K.** Shygharmalar – Urumqi: Zhastar-Oreder, 1988. – 155 p.

08.07.25 ж. баспаға түсті.

14.10.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

А. А. Абсадык¹, *Н. Елесбай², Д. Б. Кусаинов³^{1,3}Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, Республика Казахстан, г. Костанай;²Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, Республика Казахстан, г. Алматы. Поступило в редакцию 08.07.25. Поступило с исправлениями 14.10.25. Принято в печать 25.11.25.

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В ТВОРЧЕСТВЕ КАЗАХСКО-КЫРГЫЗСКИХ ПОЭТОВ

Казахский и кыргызский народы – родственные, с общей судьбой, культурой и историей. Сходство их литературных и фольклорных традиций отражает их духовную связь. XVIII век был эпохой ханов и героев, а XIX – эпохой поэтов. В статье рассматривается национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане и Кыргызстане, вызванное царским указом от 25 июня. В поэмах и эпосах казахских и кыргызских акынов нашли отражение колониальное угнетение, лишение земель и водных ресурсов, социальная несправедливость и рост народного недовольства. Такие поэты, как Арыстанбек Буйлашұлы и Албан Асан, изображали этот период как «конец света», предсказанный в религиозных легендах. Углубленное изучение исторических событий 1916 года и сравнительный анализ произведений поэтов обоих народов позволят нам осознать реальность той эпохи и возродить общую историческую память. В исследовании проведен сравнительный анализ произведений казахских и кыргызских поэтов, выявлены особенности художественного осмысления исторической действительности, причин и последствий восстания, а также общие и отличительные черты их поэтического отражения. В исследовании использованы первоисточники, посвященные событиям 1916 года, а также проведен анализ исторической ситуации и общественно-политических проблем на основе произведений казахских и кыргызских народных поэтов.

Ключевые слова: 1916 год, национально-освободительное восстание, творчество поэтов, бегства, беженцы, различие, сходство, своеобразие.

А. А. Absadyk¹, *N. Yelesbay², D. B. Kusainov³^{1,3}Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Republic of Kazakhstan, Kostanay; ²Auezov Institute of Literature and Art, Republic of Kazakhstan, Almaty. Received 08.07.25.

Received in revised form 14.10.25.

Accepted for publication 25.11.25.

REFLECTION OF THE NATIONAL LIBERATION UPRISING OF 1916 IN THE WORKS OF KAZAKH-KYRGYZ POETS

The Kazakh and Kyrgyz peoples are related, sharing a common destiny, culture, and history. The similarity of their literary and folkloric traditions reflects their spiritual connection. The 18th century was the age of khans and heroes, while the 19th century was the age of poets. The article explores the 1916 national liberation uprising in Kazakhstan and Kyrgyzstan, caused by the tsarist decree of June 25. This event found reflection in the poems and epics of Kazakh and Kyrgyz poets, revealing the colonial oppression, land dispossession, social injustice, and growing poverty that fueled public discontent. Poets such as Arystanbek Bulashuly and Alban Asan depicted this period as a symbol of the «End of the World» from religious legends. A deeper study of the historical events of 1916 and a comparative analysis of the works of poets from both nations will allow us to understand the reality of that era and revive our shared historical memory. The study analyzes works of poets who witnessed these events, comparing how Kazakh and Kyrgyz literature portrayed the uprising, its causes and consequences, and identifying similarities and distinctive artistic features. The study utilized primary sources dedicated to the events of 1916, and also analyzed the historical situation and socio-political issues based on the works of Kazakh and Kyrgyz folk poets.

Keywords: 1916, national liberation uprising, poetry, escapes, refugees, differences, similarity, uniqueness.

<https://doi.org/10.48081/HZLQ9345>

**Е. С. Адаева¹, Л. Н. Дәуренбекова²,
Е. М. Солтанаева³, *А. К. Матаева⁴**

¹Н. Назарбаев университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

²А. Құсайынов атындағы
Еуразия гуманитарлық институты,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

³Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

⁴Әлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9044-6182>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2590-1898>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8273-3571>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3470-0756>

*e-mail: asyl_mataeva@mail.ru

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДЕКОЛОНИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМ

Бұл мақала А. Байтұрсынұлы аудармаларындағы деколониялық ұстаным мәселелеріне арналады. А. Байтұрсынұлы аудармалары тек шет тілінен жасалған көркем аударма немесе жай тілдік әрекет ретінде ғана емес, отарлық санадан арылуға ықпал ететін деколонизациялық құрал, мәдени және идеологиялық қарсылық ретінде қарастырылуы тиіс. Мақалада отарлық билік тұсында А. Байтұрсынұлының аударма еңбектерін халықтың рухани оянуы мен өзіндік болмысын бекемдеуге бағыттағаны байқалады. Мәтіндегі идеяларды қазақ оқырманының дүниетанымына сай етіп өзгерту – оның ұлттық сананы оятудағы негізгі стратегияларының бірі болғаны талданады. Мұндай тәсілдің аударманы тек тілдік трансформация ғана емес, ұлттың мәдени имунитетін қалыптастыратын идеологиялық құрал деңгейіне көтергені зерделенеді. Мақаланың

мақсаты – А. Байтұрсынұлының аудармаларындағы деколониялық ұстанымды айқындау, А. Пушкин шығармаларындағы мәдени лексиканы қазақ тіліне аударудағы тәжірибесіне, қолданған стратегияларына талдау жасау. Сол арқылы аудармашы ізденісі, жаңашылдығы сараланады. Нәтижесінде А. Байтұрсынұлы аударма еңбектеріндегі жаңаша сөз қолданыстары, ұлт ұғымына лайықталып жасаған ұтымды баламалары айқындалады. А. Байтұрсынұлының А. Пушкин туындыларын қазақ оқырманының ұлттық таным-түсінігіне лайықтап жеткізуді мақсат еткен деген қорытындыға келеміз. Түпнұсқаның тілдік өзгешеліктері мен оның авторының жеке стильдік ерекшелігін сол қалпында жеткізуден гөрі, шығарманың сюжеті мен құрылымын сақтай отырып, негізгі мазмұндық-идеялық ой желісін қазақы сөз саптау мәнеріне салып аудару ХХ ғасыр басында жасалған аудармалардың көбіне тән сипат екені көрсетіледі.

Кілтті сөздер: ұстаным, деколониялық әдіс, аударма стратегиясы, трансформация, Алаш қайраткері.

Кіріспе

М. Жолдыбайұлы, М. Әуезұлы, Ә. Қоңыратбайұлы 1933 жылы бірігіп жазған «ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабында»: «Әдебиеттің арнаулы қызметі: қазақ жұртын патша отаршылдығына қарсы ұлт бостандығына шақыру, мәдениетке жетелеу, солай ұйымдастыру жолына түсті. Әрине бұл өзгеріс тегіннен-тегін шыға салған өзгеріс емес. Бұл кезіндегі тарихи жағдайдың әлеуметтік шартынан туған нәрсе», – деп ғасырлар тоғысындағы әдеби-тарихи процесті шынайы сипаттай алды [1, 119-б.]. Сондай-ақ авторлар аталған кітапта: «Ұлт буржуазиясының мақсаты – патшадан кеңшілік алу, көптің мақсаты – отар езгісінен құтылу», – деп жазады. Бұл пікірді белгілі ғалым Д. Қамзабек: «сол кезеңде Алаш зиялыларының көп бөлігі абақтыда отырғанда және оқулықтың бір авторы (Мұхтар) оның азабын көріп келгеніне қарамастан, авторлардың елшілдік қозғалысы тұсында зиялылар мен халықтың мүддесі ұштасқанын жазуы – ерлікпен пара-пар іс еді», – деп бағалады [2, 12-б.].

ХХ ғасырдың басында қазақ зиялылары осылай ел қамы үшін белсенді саяси әрекетке барды. «Заманның өздерінің істеріне қауіпті екенін білген алаш зиялылары өз ұлтына қызмет етіп, қазақ мемлекеттігінің өз алдына дербес болып қалыптасуын аңсап өтті. Қазақтың тілін, дінін, ділін қорғауды олар басты ғылыми мақсат етіп алға қойды» [3, 19-б.].

Замандастары «Абайдан кейінгі әдебиеттің ұйытқысы һәм жаңа кезеңнің басы» (Д. Қамзабек) ретінде таныған Ахмет Байтұрсынұлы осы дәуірдегі ұлт-азаттық қозғалыстың жуан ортасында жүрді. «Ұлы ұстаз

тек ғылыми шығармашылықпен, ағартушылықпен шектелмей, отарлық қамытта тұншыққан халқының елдігін жаңғырту жолына да көп күш-жігерін жұмсады» [4]. Алаш зиялысы өз тұсындағы тарихи-рухани процесті былайша түсіндіреді: «Әдебиетті молдалар дін бесігіне бөлеп, таңып тастаған себепті, әдебиет көпке дейін өңдеп, өсе алмай, мешел болып, аяғын баса алмай жатқан. Сол күйінде тұрғанда патша өкіметінің саясаты келіп килігеді. «Қазақ діні шынығып жетпеген, шала мұсылман халық... Мұны мұсылман дінінен христиан дініне аударып жіберу оңай деген пікірмен, патша өкіметі қазақ пен ноғай арасына жік салып, екеуін айырғысы келеді. ...Орыс өзіне тартып, ноғай өзіне тартып, екеуі екі жаққа сүйреп жүргенде қазақ орыс әдебиеті арқылы Еуропа жұрттарының әдебиетімен танысады. ...Өнерпаз Еуропа жұртының сындар әдебиетін көргеннен кейін ғана Еуропа әдебиетінен тұқым алып, қазақ әдебиетінің сүйегін асылдандырып, тұлғасын түзетушілер шыға бастаған» [5, 277-б.]. А. Байтұрсынұлының бұл пайымынан патша өкіметінің отарлау саясатына көзқарасы мен орыс әдебиетінен аударма жасаудағы мақсатын байқауға болады. Алаш қайраткері өкіметтің қазақ халқын «шала мұсылман» деп бағалап, оларды христиан дініне өткізуге ұмтылғанын айыптай отырып, патша саясатының ұлт арасына жік салып, бөлшектеу арқылы билеу тәсіліне негізделгенін ашық көрсетеді. Патшалық Ресейдің қазақты мәдени-рухани әлсірету арқылы, яғни мәдени отарлау арқылы халықты идеологиялық тұрғыда бағындыруға бағытталған тактикасын әшкерелейді. Бір жағынан алып имерияның отарлауына қарсы әрекет етсе, екінші жағынан орыс әдебиеті арқылы қазақ халқын Еуропа өркениетімен таныстыруды көздейді. Еуропаның жаңа үлгідегі әдебиеті қазақ әдебиетін сапалық тұрғыда жетілдіруге мүмкіндік беретінін ескерді. Аударма арқылы қазақ әдебиетінің «сүйегін асылдандыруды» көздейді. Қазіргі уақытта аударма әдебиетінің постотаршылдық контексте зерттелуі отарланған халықтың өзіндік әдеби кеңістігін қалай қалыптастырғанын түсіндіруге мүмкіндік береді.

А. Байтұрсынұлының жоғарыда келтірілген пікірін бүгінгі деколониялық көзқарас тұрғысынан қарастырсақ, оның патша отарлауына қарсылығы мен аударма ісіндегі тәжірибесінің ұлттық-мәдени миссиясы айқындалады. Өрине бұл пікіріміз А. Байтұрсынұлының шығармашылығындағы отарлау, отарсыздану мәселелері қарастырылмады деген сөз емес. Белгілі алаштанушылардың еңбектерінде бұл мәселе түрлі қырынан қарастырылып, мәні мен мазмұны отарсыздануға бағытталған зерттеулер жүзеге асырылғаны мәлім. Біз бұл тұста аударма мәселелерін деколониялық көзқарастар мен теориялар арқылы зерттеу тәжірибесінің арнайы қолға алынбағанына назар аударып отырмыз.

Деколонизация – отарлық құрылымдар мен санаға сіңген үстем ықпалмен күресуді мақсат ететін ұғым. Қазақстан жағдайында бұл кеңестік идеологияның ықпалында қалыптасқан рухани-танымдық жүйеге қарсы тұруды білдіреді. Қазіргі кезеңде А. Байтұрсынұлының аудармаларын осы контексте зерттеу мен зерделеу де халық санасын отарсыздандырудың тиімді жолдарының бірі бола алады.

Осы орайда есімізге бірден А. Байтұрсынұлының И. Крыловтан аударған «Қозы мен Қасқыр», «Ала қойлар», «Қасқыр мен тырна», «Аңдарға келген індет» т.б. шығармалары түседі. Бұл мысалдарда отаршылдық, әкімшілдік, зорлық пен зомбылыққа қарсы халық санасына қозғау салатын тақырыптар қозғалады. Мәселен, «Ала қойлар» мысалында А. Байтұрсынұлы жалаң зорлық-зомбылықты ғана емес, сонымен қатар отаршылдық саясаттың астарлы зұлымдығын әшкерелейді. 38 жолдық мысалды 64 жолға жеткізіп аударуы оқырманға негізгі ойды тереңірек ұғынуға мүмкіндік береді. Аудармашы патшалық Ресейдің құлқынқұмар саясатын, отар елдерді айламен қанап отырғанын бейнелейді. Мұндағы «ала қойлар» бұратана халық ретінде беріледі. Соңында: *«Бұл сөзге дегенім жоқ жылар-күлер, Адам аз алдын болжас, анық білер. Көкжалдар қойшы болса, кім біледі, Береке ала қойға кірсе, кірер»* [6, 35-б.], – деп ой қорытуды оқырманның өзіне қалдырады.

Саяси астары айқын келесі мысал – «Қасқыр мен қозы». Түпнұсқа 36 тармақтан тұрса, Ахмет нұсқасы 68 жолға дейін кеңейтілген. Мысалда аудармашы «әділетсіз үстем тап» пен «қорғансыз халық» бейнесін қазақы сипатта береді. Мысалдағы қасқыр – патша, қозы – ел бейнесінде алынған. *«Бөрі жоқ десең, шығар бөрік астынан»* [6, 38-б.], – деген тармақ оқиғаға ұлттық бояу беріп тұр. Мысалдағы қасқырдың: *«Кінәң сол – жегім кеп тұр, қарным ашып»* [6, 38-б.], деген соңғы сөзі озбырлықтың шынайы табиғатын ашады. Қазақ даласындағы патшалық үстемдіктің әділетсіздігі, халықтың кінәсіз жапа шегуі қозы бейнесі арқылы көрсетіледі.

А. Байтұрсынұлы өз аудармаларында түпнұсқадағы мазмұнды ұлттық дүниетанымға сәйкес мазмұнмен алмастырды. Оның аударма тәжірибесінде жиі қолданатын мұндай тәсілі деколонизациялық стратегиялардың бірі ретінде танылады.

*«Сен, Қозы, текке қарап жүре алмайсың,
«Соқтықпа, маған!», – десем, тіл алмайсың.
Мойныңды қазір жұлып алайын ба?!
Суымды неге былғап, лайлайсың?»
Қозы айтты: «Қасқыр, тақсыр, тоқта азырақ!
Тергеңіз, кінәм болса әділ бірақ.
Ізіңіз жатқан жерден төмен келіп,
Іштім мен жүз қадамдай қашығырақ»* [6, 38-б.].

Осындағы «тақсыр» сөзі орыс тіліндегі түпнұсқада жоқ. Бұл – қазақ би, шешендерінің сөзіндегі иерархиялық қарым-қатынастың көрінісі. Аудармашы осы тұста саяси дискурсты қазақ тіліне икемдеп, сынай отырып жеткізеді. Көріп отырғанымыздай А. Байтұрсынұлы аударма арқылы да отарланған халқының тарихын, тілін, мәдениетін, философиясын сақтауға, танытуға тырысты.

Материалдар мен әдістері

Біз зерттеуімізде А. Байтұрсынұлының мысал жанрын аударудағы шеберлігін емес, оның А. Пушкин шығармаларын тәржімалаудағы ерекшеліктерін отарлау және отарсыздану (деколониялық), постотарлау аспектілерінде қарастырамыз. Өйткені алаш зиялысы қолданған аударма тәсілдері постколониялық аударма тәжірибесінің негізгі стратегияларымен сәйкес келеді. Бұның бір дәлелі ретінде тәржімашының түпнұсқаны толық емес, мәдени тұрғыдан бейімдеп жеткізгенін көрсетуімізге болады. Сондықтан да аудармалары қазақ әдебиетінде ұлттық сана мен мәдени кодты сақтау миссиясын атқарды.

Аударманы деколониялық, постколониялық аспектіде зерттеген аударматанушылардың еңбектері талдауымыздың теориялық негізі болды. Әлем және қазақ ғалымдарының аудармадағы деколониялық стратегияларды анықтаудағы әдістемелері мақаланың әдіснамалық негізін құрайды. Мәселен, әлемдік деңгейдегі танымал аударматанушы ғалым Мария Тымочконың (Maria Tymoczko) тұжырымдары постколониялық аударма стратегияларын түсінуде өте маңызды. А. Байтұрсынұлының аудармашылық тәжірибесін М.Тымочко ұсынған постколониялық аударма теориясы тұрғысынан қарастыру қазақ аударматануы, әдебиеттануы үшін аса өзекті. Бұл тәсіл Байтұрсынұлы аудармаларының мәдени трансфер, колониялық қысым және ұлттық бірегейлікті қалыптастыру контекстінде қалай жұмыс істегенін айқындауға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ осы бағытта зерттеу жүргізген Л. Венути, М. Кронин, Д. Қамзабек т.б. ғалымдардың да еңбектеріндегі пікірлеріне сүйене отырып, А. Байтұрсынұлы аудармаларындағы деколониялық ұстанымды айқындауға тырыстық. Мақалада деколониялық, постколониялық, ғылыми талдау, типологиялық, түсіндірмелі, т.б. әдістер қолданылады.

Нәтижелер және талқылау

Ғалым Мария Тымочко постколониялық аударманы үш негізгі қырынан қарастырады: 1. Мәдени метатексті тасымалдау. Аударма – мәдени трансфердің түрі. Постколониялық аудармашылар тек тіл емес, мәдени кодтарды (тарих, дәстүр, әлеуметтік) жаңа ортаға жеткізеді. 2. Стратегиялық талдау және интерпретация. Әр аудармашы доместикация (қабылдаушы мәдениетке бейімдеу) мен форенизация (өз мәдениетін көрсету) арасынан

таңдайды. 3. Идеологиялық реңк пен саяси қысым. Колонияланған халықтың әдебиетін аудару мен бейімдеу көбіне ұлттық сана қалыптастыру миссиясымен ұштасады [7, 19-б.].

Аталған теория бойынша А. Байтұрсынұлы аудармаларының неліктен постколониялық әдеби трансфердің үлгісі болып табылатындығына тоқталайық. Өйткені ол аударманы: Біріншіден, – мәдениетаралық көпір ретінде қолданды; – аударма еңбектерін қазақ фольклорлық кодтары арқылы қайта жазды; – отарлық қысым жағдайында ұлттық сананы бекітуге тырысты. Екіншіден, Байтұрсынұлының аударма тәжірибесі доместикация мен форенизацияның тепе-теңдігін сақтап, постколониялық аударманың классикалық үлгісін жасады. Үшіншіден, А. Байтұрсынұлы аударма арқылы орыс классикасын қазақтың ұлттық кеңістігіне енгізіп қана қоймай, колониялық мәдени үстемдікке қарсы мәдени және идеологиялық трансформация жасайды. Оның аударма тәжірибесі постколониялық әдебиет пен аударма теориясының негізгі ұстанымдарын айқын көрсетеді.

Енді осы тұжырымдардың әрқайсысын кеңірек қарастырайық. Жалпы аудармашы тек дайын мәтінді ғана емес, тұтас мәдениетті – тіл, ойлау жүйесі, әлеуметтік құрылым, тарих т.б. бәрін аударады. Жалпы жүйелер теориясы мен семиотика тұрғысынан алғанда кез-келген көркем мәтіннің астарында мәдени алуандық жатады. Сол себепті де В. Ивир: «Аударма дегеніміз – тілдерді емес, мәдениеттерді аудару» деп тұжырымдайды [8, 35-б.]. Осылайша көркем аудармашы тек тілдік қана емес, мәдени айырмашылықтармен де жұмыс жасайды. Жоғарыда көрсеткеніміздей, Мария Тымочко аударманы мәдени трансфер үдерісі деп сипаттайды. Негізгі тұжырымдарының бірі ретінде өзінің «Enlarging Translation, Empowering Translators» [9] еңбегінде постколониялық жазу мен әдеби аударманы салыстыра отырып, мәдени метатекст ұғымын енгізеді. Оның пікірінше, аудармашы өз мәтіні арқылы бүкіл мәдени жүйені (тіл, дәстүр, миф, тарих), тұтас мәдени контекстің жаңа қабылдаушы ортаға көшіреді. Көркем шығарма басқа тілге аударылу арқылы метатекст ретінде қайта жазылады. Яғни аудармашы орыс тіліндегі шығармаларды қазақ метатексіне айналдырады. Осы тұста аудармашының алдында белгілі бір шектеу де тұрады. Ол – аудармашының өз еркімен таңдаса да, дайын мәтінмен жұмыс жасайтындығы. Бұл мәтінде аудармашыға «берілген» тілдік және мәдени элементтер бар, олар қабылдаушы аудитория үшін қиындық туғызуы мүмкін. Сөйтіп, аудармашының алдында екі міндет тұрады. Біріншісі – өзінің немесе оқырманының когнитивтік, эстетикалық жүйесіне сәйкес келмесе де аталған элементтерді тура көшіруі. Екіншісі – мәдени алшақтықты жұмсарту, бейімдеу немесе жасыру. Сондықтан да берілген мәтіндегі осындай мәдени алшақтықтар, бекітілген құрылым аудармадағы сөзбе-сөздік (буквализм) төңірегіндегі көпғасырлық пікірталастың негізгі

себебі болып отыр. Аудармашы қабылдаушы аудиторияға қиындық тудырса да таңсық мәдени элементтерді өзгеріссіз қалдырады немесе ассимилятивті стратегияны қолданып, таңдау жасайды. Осы орайда жоғарыда тоқталған постколониялық аударманың стратегиялық таңдау және интерпретация деп аталатын екінші қырына тоқталамыз. М. Тымочко аударманың бұл қырын былайша топтастырады:

1. Доминантты/қабылдаушы мәдениетке бағытталған стратегиялар.

а) доместикация (domesticating translation): мәдени айырмашылықтарды жұмсарту, оқырманға таныс ұғымдарды пайдалану;

ә) ақпараттық тепе-теңдікті сақтау: мәтінді қабылдаушы аудиторияның когнитивтік деңгейіне бейімдеп жазу.

2. Дербес мәдениетті ұсынатын стратегиялар.

а) форенизация (foreignizing translation): мәдени ерекшеліктерді айқын көрсету, түсіндірмесіз кірістіру. Кейбір аудармашылар өсімдік, киім атауларын өзгеріссіз, тікелей енгізеді.

ә) мәдени кодтарды қасақана күрделендіру: оқырманды бөтен мәдениетпен беттестіру, мәдени дистанцияны сақтап қалу.

3. Парамәтіндік (paratextual) стратегиялар: аудармашы глоссарий, кіріспе т.б. қосады [7, 20-6.].

Берілген түсіндірмелер арқылы аудармашы мәтінді оқырман үшін қажетті мәдени-әдеби контекске енгізіп, оны көпдеңгейлі мәтіндік құрылымда ұсына алады. Осылайша аудармашы бірнеше мәтіндік деңгеймен қатар жұмыс істей алады.

Доместикация мен форенизация стратегияларына америкалық аударматанушы Л. Венути де тоқталып кетеді [10]. Зерттеуші Л. Венутидің түсінігінде форенизация түпнұсқа мәтіннің ақпаратын мүмкіндігінше толық сақтауды көздейді.

А. Байтұрсынұлы өз аудармаларында осы стратегияларды, трансформацияларды шебер пайдаланады. Біз бұған аударманы талдау барысында кеңірек тоқталамыз. Отарлау дискурсында орыс классикасы қазақы кодпен оқылып, ұлттық бірегейлікке қызмет етті. А. Байтұрсынұлы аудармалары ұлттың өзіндік болмысын көрсете отырып, отарлық үстемдікке қарсылық функциясын атқарды. Ол аударма арқылы орыс классикасын қазақтың ұлттық кеңістігіне енгізіп қана қоймай, отарлық мәдени үстемдікке қарсы мәдени және идеологиялық трансформация жасайды.

А. Байтұрсынұлы аудармаларының ішінде ерекше орын алатыны – А. Пушкин өлеңдерінен жасаған аудармалары. «Ат» өлеңі аудармасында А. Байтұрсынұлы А. Пушкиннің мифопоэтикалық логикасын, өлім мотивін ұлттық фольклор мен әдебиеттегі киелі кеңістікпен байланыстыра отырып,

мәтінді сакралды деңгейге көтереді. Бұл өлеңнің де мәтінін аударма стратегиялары тұрғысынан қарастырайық.

Түпнұсқа:

Что ты ржешь, мой конь ретивый,

Что ты шею опустил,

Не потряхиваешь гривой,

Не грызешь своих удила? [11].

Аудармасы:

Сен неге, тұлпар атым, кісінейсің?

Жабығып неден көңілің, түсті еңсең?

Ерігіп, ауыздығың қарш-қарш шайнап,

Бұ қалай, бұрынғыдай сілкінбейсің? [6, 118-6.].

Бұл үзіндіде алдымен назар аударатынымыз атқа қатысты тіркестердің, аудармада қазақы реалийлер арқылы берілуі. Мәселен, «ретивый» (ұшқыр, отты) сөзі тұлпар деп балама арқылы берілген. «Тұлпар» – қазақ үшін батырлық пен ерлік нышаны, ұлттық фольклордағы ең көркем бейнелердің бірі.

Түпнұсқадағы «Что ты ржешь...» деген тіркес қазақтың «кісінейсің» сөзімен алмастырылған. Бұл аттың фольклорлық танымда ерекше түйсік иесі екенін таныту мақсатынан туындаған деп есептейміз. Ұлттық бояуы бар мағыналық балама сәтті табылған. Ал «грива» сөзі «ауыздық, жүген», «ер» сияқты қазақы нұсқаларға ауыстырылған. Бұны лексикалық және бейнелік доместикацияға жатқызсақ болады.

Орыс мәдениетіне тән образдар мен формалар қазақ тыңдарманына түсінікті баламалармен аударылған. А. Байтұрсынұлы бұл диалогта қазақ фольклоры мен жыраулық дәстүрінің шеңберінде, тұлпар арқылы тағдыр, өлім, болашақ туралы толғанысты қазақы мәнерде жеткізген. Ат пен адамның арасындағы қарым-қатынас жыраулық поэзиядағы тұлпарға телінетін киелілікпен ұштасып жатыр. Салыстыра кетейік:

Түпнұсқа:

Что я слышу топот дальный

Кожей он твоею покроет [11, 156-6.].

Аударма:

Алыстан құлағыма келер дүбір.

Теріңді әкеп, терлеген бүйіріме жабады деп [6, 118-6.].

А. Пушкин поэмасында тұлпар лирикалық кейіпкермен байланысқан эмоциялы тірі жан иесі ретінде сипатталады. Ол болашақтың хабаршысы ретінде өлімді адамнан бұрын сезетін сакралды жануар. А. Байтұрсынұлы осы бейнені қазақ ұғымындағы тұлпар, киелі серік, аруақтың иесі ретінде толық аша түседі. Қазақ фольклорындағы Қобыландының Тайбурылы,

Алпамыстың Байшұбары т.б тұлпарлар болашақты болжайтын, иесін қауіптен сақтайтын, кейде ажалдың хабаршысындай сипатта кездеседі.

«Кісінен себебім сол мен аһ ұрған,

Көп жүріп далада енді сейіл құрман...» [6, 118-б.], деген аудармадағы үзінді бұл пікірімізге дәлел бола алады.

Енді мына тармақтың аудармасына назар аударайық:

Түпнұсқадағы *«Что я слышу топот дальний, Трубный звук и пенье стрел...»* [11, 156-б.], деген тіркесті аудармашы *«Алыстан құлағыма келер дүбір, һәм дауысы керней тартып, атқан оқтың»* [6, 118-б.], деп тәржімалаған. Осы үзіндідегі «трубный звук», «пенье стрел» секілді көріністер керней тарту, оқ ату секілді тарихи-әскери символдарға аударылғанымен, түпнұсқадағы мәдени код сақталған. Бұны бөгде элементтерді сақтай отырып, ұқсас архетиппен жеткізілген шартты форенизация ретінде бағалауға болады.

Сондай-ақ А. Байтұрсынұлы жалпы тәржімалау барысында аударма трансформацияларының бірнеше тәсілін пайдаланады. «Ат» өлеңінің тәржімасында да мағыналық, құрылымдық, бейнелі трансформациялар жүйелі түрде қолданылады.

Мәселен, мына мәтінге назар аударайық.

Түпнұсқа:

Аль поводья не шелковы,

Не серебряны подковы... [11, 156-б.].

Аударма:

Жібектен тізгініңді тақпадым ба?

Малдырып саф алтынга үзеңгіңді,

Тағаңды шын күмістен қақпадым ба?! [6, 118-б.]

Байқап отырғанымыздай, бұл үзіндіде «поводья не шелковы» тіркесі тікелей мағынада берілгенімен, «тағу» етістігі арқылы қазақтың ат әбзелі ұғымы бекітілген. Сонымен қатар мұнда мағына ғана емес, поэтикалық бояу да күшейтілген. Мысалы, «саф алтын», «шын күміс» деген тіркестердегі эпитеттер арқылы бейнелеу құралдары кеңейіп, ұлттық құндылық таныммен берілген. Сондықтан бұл өзгерісті поэтикалық трансформацияға жатқызуға болады. Аудармашы өлеңнің эмоционалдық сипатын арттырып, эквивалентті әсерге қол жеткізген.

Аудармадағы поэтикалық трансформация поэтикалық мәтінді аудару кезінде мағынаны ғана емес, сонымен қатар көркемдік әсерді, бейнелілікті жеткізу қажеттігінен туындайды. Бұл трансформация алдымен әр тілдің синтаксисіне, поэтикалық дәстүріне байланысты болады. Мәселен, біз талдап отырған А. Пушкин өлеңдерін қазақшаға аударғанда шығармаларындағы метафоралар, символдар қазақ оқырманына түсініксіз болуы мүмкін немесе құрылымындағы ямб өлшемін дәл сақтау қиынға соғуы мүмкін. Автор

сондықтан бұл жағдайда поэтикалық трансформацияны қолданып, бұларды жергілікті мәдениетке жақын баламамен алмастырады.

Бұл өлеңді тәржімалау барысында аудармашының құрылымдық интерпретация жасағанын да көруімізге болады.

Түпнұсқа:

Что уж скоро враг суровый

Сброю всю мою возьмет... [11, 157-б.].

Аударма:

Жақында жаны ашымас жау кеп шабар,

Қалдырмай әбзелімнің бәрін тонар [6, 119-б.].

А. Байтұрсынұлы бұл үзіндіде «враг суровый» тіркесін «жаны ашымас жау», ал «возьмет» сөзін «тонар» деп береді. Бұл нақты әрі мәдени тұрғыда мағына күшейту болып табылады.

Аудармашы кей тұстарда өлеңнің драмалық көріністерін күшейтіп береді.

Түпнұсқа:

Оттого мой дух и ноет,

Что наместо чапрака

Кожей он твоей покроет

Мне вспотевише бока [11, 157-б.].

Аударма:

Күйзеліп, жаным ашып, ауырып бек,

Қайғырып, уайым ғып, тұрмын жүдеп.

Орнына желпуіштің теріңді әкеп,

Терлеген бүйіріме жабады деп» [6, 119-б.].

Бұл драмалық көріністегі Пушкиннің бейнесі символикалық сипатқа ие болса, Байтұрсынұлы оны жан-дүниелік уайым арқылы жеткізеді.

Мәтінде орыс тіліндегі «чапрак» сөзінің мағынасы қызықтырды. Бұл сөз татар –орыс сөздігінде «чүпрак» деп жазылады. Біздің шүберек сөзіне ұқсастығын байқадық. «Чапрак сущ. чепрак (суконная или коврая подстилка под седло); см. чүпрәк-чапрак» [12, 145-б.]. Қазақ тіліне бұл сөзді аудармашы тебінгі немесе тоқым емес, желпуіш деп береді. «Желпуіш» – қазақы тіркес, ал «теріңді әкеп жабу» – экспрессивті трансформация. Желпуіш сөзі түпнұсқада жоқ, алайда мағынаны тереңдетуге көмегін тигізіп тұр.

Аударма мәтіндегі мағыналық трансформация жасалған үзінділерге де тоқтала кетейік. Мысалы, «Не потряхиваешь гривой» деген тармақ «Бұ қалай бұрынғыдай сілкінбейсің?» деп берілген. Түпнұсқада бұл тармақ аттың қимылын бейнелейді, ал қазақ тіліндегі нұсқада аласапыран көңіл-күй суреттеледі.

Тағы бір айта кетерлік жайт автордың кей тұстарда мағынаны кеңейтіп, интерпретация жасайтын тұстары да бар. Мысалы, түпнұсқадағы «Уж не долго мне гулять» деген тармақ аудармада «сейіл құру» ұғымымен байланыстырылған.

Көріп отырғанымыздай аудармашы бұл өлеңді поэтикалық трансформацияға негіздеп, ұлттық бейімдеу стратегиясымен аударған. Ол мағынаны сақтай отырып, түпнұсқаның рухын қазақ дүниетанымына сай түрлендірген. Жоғарыда тоқталып кеткеніміздей, ол түпнұсқаның мазмұнын, көркемдік құрылымын сақтай отырып, қазақ өлеңінің поэтикалық нормаларын ұтымды пайдаланып, мәдени бейімдеу (доместикация) тәсілі арқылы мәтінді қазақ оқырманына жақын еткен. Барлық аудармаларда негізгі назар аударғанымыз доместикация, форенизация сияқты аударма стратегиялары және мағыналық, құрылымдық трансформация тәсілдері болды. Аудармашының ұлттық поэтикалық дәстүрді қалай интеграциялағаны және мәтінді қазақ оқырманына бейімдеуде қандай әдістерді қолданғанын нақты мысалдар арқылы саралауға тырыстық.

Аударманың жалпы стилін поэтикалық деп айтуымызға болады. Талданған аударманың стилін сипаттайтын ерекшеліктер ретінде төмендегілерді атап өтуге болады:

- қазақтың дәстүрлі поэзия формасына икемделген;
- ауыз әдебиетіндегі бейнелеу құралдары қолданылады;
- автор тек мағынаны емес, эмоцияны, эстетиканы жеткізуге тырысады;
- көтеріңкі пафос сақталып, кейіпкердің ішкі психологиясы беріледі;
- доместикация стратегиясын пайдаланады.

Егер трансформацияны аударма кезінде болатын құрылымдық, мағыналық өзгерістер десек, бұл аудармаларда трансформацияның семантикалық аударма, компрессия, экпликация, т.б. бірнеше түрі байқадық.

А. Байтұрсынұлы Пушкиннің ойларын, жан мен тән арасындағы қатынасты қазақтың жыраулық дискурсына лайықтап жеткізеді. А. Пушкиннің экзистенциалды түйінін қазақы фольклорлық таныммен астаырады. Аударма стилі еркін, мәдени бейімдеуге негізделген. Қазақ реалийлерін кең қолданып, доместикацияны молынан пайдаланады. Ал форенизацияны көбіне тарихи және әскери реңкі сақталған тұстарда ғана аз қолданады. Аудармада қазақ фольклорымен үндестік байқалады. Ол көбінесе қазақ эпосындағы тұлпар бейнесімен байланысты. Біз бұған талдауларымызда тоқталып кеттік.

Аудармашы кей тұстарда автордың айтпағын белгілі бір деңгейде қайта жазып шыққан десек те болады. Бұл поэтикалық трансформацияның ең терең қабаты. Мұнда аудармашы авторға тең автор ретінде көрінеді. Ол Пушкин шығармаларының жалпы рухын сақтай отырып, қазақтың

эпикалық дәстүрімен үндес жаңа нұсқасын жасай алған. Аудармашының шеберлігі – түпнұсқа мен қабылдаушы мәдениет арасында көпір бола білуінде. Доместикация мен трансформация тәсілдері арқылы ол ұлттық дүниетаныммен сабақтас, көркемдік құндылығы жоғары әдеби мәтін тудырды.

А. Байтұрсынұлының Пушкин шығармаларын қазақ тіліне аударуы – тек көркем мәтінді жеткізу ғана емес, сонымен бірге ұлттық мәдени код пен эстетикалық дүниетанымды ұштастыру жолындағы шығармашылық әрекет болып табылады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда А. Байтұрсынұлының аудармалары постотарлық әдебиеттің негізгі сипаттарымен сәйкес келеді. Оны біз:

- 1) мәдени метатекстті селективті жеткізуінен;
- 2) адаптациялық стратегияларды қолдануынан;
- 3) лексикалық бейімдеу арқылы мәдени кедергілерді жеңілдетуінен;
- 4) идеологиялық контексте интерпретациялық аударма жасауынан

байқаймыз.

А. Байтұрсынұлы аудармалары қазақ әдебиетінде тек тілдік емес, мәдени аударма қызметін атқарды. Бұл Алаш қайраткерінің ұлттық әдебиеттегі деколониялық миссиясын айқын көрсетеді. Оның аударма тәжірибесін тек әдеби үдерістің бір бөлігі ретінде қарастыру жеткіліксіз. Ол – қазақ мәдениетінің отарлық қысым жағдайында өзін сақтап қалуы мен жаңаша өркендеуінің пәрменді тетігі.

Аудармашының шығармашылық ұстанымы деколониялық дискурс қағидаттарымен тығыз байланысты. Осы орайда А. Байтұрсынұлы аудармаларын қазақ әдебиетіндегі деколониялық дискурс бастауларының бірі болды деп айта аламыз. Ол орыс әдебиетін қазақ тіліне аудару арқылы отарлық мәдени ықпалға тек тілдік емес, идеологиялық сүзгі орнатады. Нәтижесінде аудармалары ұлттық сананы нығайту құралына айналған. Мұндай ұстаным сол тұстағы барлық Алаш зиялыларының аударма қызметіне тән ерекшелік еді. Сол тұстағы қазақ аудармаларының басты ерекшелігі – түпнұсқаға механикалық адалдықтан гөрі, ұлттық дүниетаным мен халықтық поэтиканы басым ұстау. XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары үшін аударма шығармашылығы – ұлттық сананы ояту, тарихи жадты жаңғырту, отарлық мәдени гегемонияға жауап қайтару амалы болды. Алаш зиялыларының аударма шығармалары отарлық саясатқа қарсы мәдени қару ретінде қызмет атқарды. Аудармадағы деколониялық дискурсты А. Байтұрсынұлы шығармашылығы негізінде қарастыру ұлттық әдебиет пен мәдениеттің отарлық кезеңдегі дамуын түсінуде маңызды ғылыми қадам болып табылады.

Зерттеу нәтижесінде:

– А. Байтұрсынұлының аударма қызметінде постотарлық теорияның негізгі қағидаттарымен үйлесетін бірқатар стратегиялар қолданылғаны анықталды.

– Ол орыс классиктерін, соның ішінде А. Пушкин поэзиясын аудару кезінде мәтінді жай ғана тілдік тұрғыдан жеткізумен шектелмей, ұлттық дүниетаным, тарихи-мәдени кодтар және қазақтың поэтикалық дәстүрін аудармаға енгізу арқылы түпнұсқа мен қабылдаушы мәдениет арасындағы көпір рөлін атқарды.

– А. Байтұрсынұлының аударма тәжірибесі отарлық кезеңде мәдени гегемонияға қарсы тұрудың, рухани тәуелсіздікке ұмтылудың және ұлттық өзіндік болмысты сақтаудың айқын үлгісі ретінде ерекшеленеді.

– А. Пушкин поэзиясындағы мәдени-тарихи элементтердің қазақ тілінде берілуін талдау бұл аудармалардың тек әдеби құндылығын ғана емес, сонымен қатар идеологиялық, мәдени және тәрбиелік ықпалын да айқын көрсетті. Деколониялық тұрғыдағы бұл тәсілдер қазақ оқырманына әлемдік әдебиетті өзінің мәдени көзімен қабылдауға мүмкіндік берді және отарлық дискурстың біржақты үстемдігіне балама рухани кеңістік ұсынды.

– А. Байтұрсынұлының аудармалары тек тілдік трансформация ғана емес, сонымен бірге ұлттық сананы қалыптастырудың, отарлық мәдениетті қайта пайымдаудың пәрменді құралы болғанын дәлелдейді.

Бұл тұжырымдар постотарлық және деколониялық аударма теориясын дамытуға, сондай-ақ қазіргі қазақ аудармасының ұлттық бағыт-бағдарын айқындауға елеулі үлес қосады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Жолдыбайұлы, М., Әуезұлы, М., Қоңыратбаев, Ә. XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы. 7-жыл үшін [Мәтін]. – Қызылорда: Қазақстан баспасы, 1933. – 163-б.

2 Қамзабекұлы, Д. Алаш және әдебиет [Мәтін]. – Астана: Фолиант, 2002. – 471 б.

3 Ісімақова, А. Мемлекет және қоғам қайраткері, акын, қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының реформаторы. Кітапта: Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалары. Т. I. [Мәтін]. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384-б.

4 Ісімақова, А. Тәуелсіздік және Алаш ғылымы [Мәтін]. – Алматы: Дәстүр, 2015. – 286-б.

5 Байтұрсынов, А. Шығармалары [Мәтін]. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.

6 Байтұрсынұлы, А. Алты томдық шығармалары. Т. I. [Мәтін]. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384-б.

7 Tymoczko, M. Post-colonial writing and literary translation [Text]. – London: Taylor & Francis e-Library, 2002. – 158 p.

8 Ivir, V. Procedures and strategies for the translation of culture [Text] // Indian Journal of Applied Linguistics. – 1987. – № 2. – Vol. 13. – P. 35–46.

9 Tymoczko, M. Enlarging Translation, Empowering Translators [Text]. – London: Taylor & Francis e-Library, 2014. – 364 p.

10 Venuti, L. The Translator's Invisibility: A History of Translation [Text]. – London: Routledge, 2003. – 368 p.

11 Пушкин, А. С. Полное собрание сочинений: В 16 т. [Текст]. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 363–364.

12 Татарско-русский словарь [Текст]. – Казань: Магариф, 2007. – 726 с.

References

1 Zholdybajuly, M., Auezuly, M., Konyratbaev, A. XIX gasyr men XX gasyr basyndagy kazak adebietinin oku kitaby. 7-zhyl ushin [XIX century and XX century textbook on Kazakh literature. For 7 years old]. [Text]. – Kyzylorda: Kazakhstan baspasy, 1933. – 163 p.

2 Kamzabekuly, D. Alash zhane adebiet [Alash and literature] [Text]. – Astana: Foliant, 2002. – 471 p.

3 Isimakova, A. Memleket zhane kogam kairatkeri, akyn, kazak til bilimi men adebiattanuyynyn reformatory. Kitapta: Baitursynuly Ahmet. Alty tomdyk shygarmalary. T. I. [Statesman and public figure, poet, reformer of Kazakh linguistics and literary studies. In: Baitursynuly Akhmet. A six-volume book. V. I.] [Text]. – Almaty: El-shezhire, 2013. – 384 p.

4 Isimakova, A. Tauelsizdik zhane Alash gylmy [Independence and science of Alash] [Text]. – Almaty: Dastur, 2015. – 286 p.

5 Baitursynov, A. Shygarmalary [The essays] [Text]. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 320 p.

6 Baitursynuly, A. Alty tomdyk shygarmalary. T. I. [Essays in six volumes. V.I.] [Text]. – Almaty: El-shezhire, 2013. – 384 p.

7 Tymoczko, M. Post-colonial writing and literary translation [Text]. – London: Taylor & Francis e-Library, 2002. – 158 p.

8 Ivir, V. Procedures and strategies for the translation of culture [Text] // Indian Journal of Applied Linguistics. – 1987. – № 2. – Vol. 13. – P. 35–46.

9 Tymoczko, M. Enlarging Translation, Empowering Translators [Text]. – London: – Taylor & Francis e-Library, 2014. – 364 p.

10 **Venuti, L.** The Translator's Invisibility : A History of Translation [Text]. – London : Routledge, 2003. – 368 p.

11 **Pushkin, A. S.** Polnoe sobranie sochinenij : V 16 t. [Complete works : In 16 volumes] [Text]. – Moskva : Izd-vo AN SSSR, 1959. – P. 363–364.

12 Tatarsko-russkij slovar [Tatar-Russian dictionary] [Text]. – Kazan : Magarif, 2007. – 726 p.

18.04.24 ж. баспаға түсті.

16.10.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Е. С. Адаева¹, Л. Н. Дауренбекова²,
Е. М. Солтанаева³, *А. К. Матаева⁴*

¹Назарбаев Университет,

Республика Казахстан, г. Астана;

²Евразийский гуманитарный институт имени А. К. Кусаинова,

Республика Казахстан, г. Астана;

²Евразийский гуманитарный институт имени А. К. Кусаинова,

Республика Казахстан, г. Астана;

³Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;

⁴Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 18.04.24.

Поступило с исправлениями 16.10.25.

Принято в печать 25.11.25.

ДЕКОЛОНИАЛЬНЫЙ ПОДХОД В ПЕРЕВОДАХ АХМЕТА БАЙТУРСЫНУЛЫ

Статья посвящена исследованию деколониального подхода в переводческой деятельности А. Байтурсынулы. Переводы мыслителя рассматриваются не только как художественный перенос текста с иностранного языка, но и как средство преодоления колониального сознания, выполняющее функции культурного и идеологического сопротивления. Особое внимание уделяется тому, что в условиях колониального господства А. Байтурсынулы использовал перевод как

инструмент духовного пробуждения и консолидации национальной идентичности. Одной из его ключевых стратегий было адаптивное идей произведений к мировоззрению казахского читателя, что позволило превратить перевод в механизм формирования культурного иммунитета нации. Цель исследования – выявить особенности деколониального измерения в переводах А. Байтурсынулы и проанализировать его стратегии при передаче культурной лексики произведений А. Пушкина. Анализ показывает, что переводчик сознательно отдавал предпочтение сохранению сюжетной и идейно-тематической основы оригинала при одновременной адаптации текста к казахскому словесному стилю, нежели буквальной передаче языковых и стилистических особенностей автора. В результате выявлены новые словоупотребления и удачные национально ориентированные эквиваленты, демонстрирующие творческий поиск и новаторство А. Байтурсынулы. Делается вывод, что его переводы стали значимым вкладом в пробуждение национального самосознания и характерны для переводческой практики начала XX века.

Ключевые слова: принцип, деколониальный подход, переводческая стратегия, трансформация, деятель Алаша

*Y. S. Adayeva¹, L. N. Daurenbekova²,
E. M. Soltanayeva³, *A. K. Matayeva⁴*

¹Nazarbayev University,

Republic of Kazakhstan, Astana;

²A. K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute,

Republic of Kazakhstan, Astana;

³Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

⁴Pavlodar Pedagogical University
named after Alkey Margulan;

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 18.04.24.

Received in revised form 16.10.25.

Accepted for publication 25.11.25.

THE DECOLONIAL APPROACH IN THE TRANSLATIONS OF AKHMET BAITURSYNULY

This article examines the decolonial orientation of A. Baitursynuly's translations. His translation activity is interpreted not merely as a

literary transfer from foreign languages but as a decolonizing practice that fostered resistance to colonial consciousness and contributed to cultural and ideological emancipation. The study demonstrates that under conditions of colonial domination, Baitursynuly employed translation as a means of spiritual awakening and consolidation of national identity. A central strategy was the adaptation of ideas from the source texts to the Kazakh worldview, thereby transforming translation into an ideological instrument of cultural resilience. The article aims to identify Baitursynuly's decolonial stance and to analyze his strategies in rendering the cultural lexicon of A. Pushkin's works into Kazakh. Particular attention is given to his innovative lexical choices and the creation of culturally adequate equivalents. The findings suggest that Baitursynuly's primary objective was not to reproduce the linguistic features or stylistic nuances of the original but to preserve the plot and thematic-ideological content while embedding it within Kazakh modes of expression. This approach, characteristic of early twentieth-century translation practice, highlights the translator's creativity, adaptability, and his role in shaping national consciousness.

Keywords: stance, decolonial approach, translation strategy, transformation, Alash intellectual.

FTAMP 16.21.45

<https://doi.org/10.48081/IACQ7202>

***А. О. Ақжігітова¹, А. Б. Салқынбай², Ж. А. Сәрсенбай³**

^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>

*e-mail: akkibat.kaznu@mail.ru

ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ЗАТТАНҒАН СӨЗДЕР: СЕМАНТИКАСЫ МЕН ҚОЛДАНЫСЫ

Қазақ тілінің қалыптасу, даму тарихын, сөз қолданыстарын зерттеуде мақал-мәтелдердің рөлі ерекше. Қазақ паремиясына дағы тілдік тұлғалардың семантикасын, грамматикалық ерекшеліктерін, сөзжасамын, қолданысын зерттеу – бүгінгі таңдағы өзекті әрі маңызды мәселелердің бірі. Қазақ паремиясына дағы тілдік бірліктердің біршамасы концептуалды, бинарлық оппозиция тұрғысынан зерттеліп, мағыналық топтары анықталып, текстологиялық тұрғыдан талданғанымен, заттанған сөздердің семантикасы, грамматикалық ерекшеліктері, олардың қолдану жиілігі – әлі күнге дейін зерттелмеген тақырып. Сондықтан бүгінгі мақаламызда қазақтың бай паремиясына дағы заттанған сөздер талданды. Бұл тақырып қазақ тіл білімінде алғаш рет мақала деңгейінде сөз болып отырғандықтан, әлі де жекелеген талдаулар мен зерттеулерді қажет етері сөзсіз.

Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ паремиясына дағы заттанған сөздерді анықтап, олардың семантикалық табиғатын ашу, қолданысын саралау. Осы мақсатқа жету жолында мақалада субстантивация құбылысының паремияларда көрініс табуы, мағыналық байланысы анықталды.

Мақалада ғалым Ә. Қайдардың «Халық даналығы» еңбегі мен «Бабалар сөзі» жазтамдығының 65-томы (2010) негізгі дереккөз ретінде пайдаланылып, отандық және шетелдік ғалымдардың теориялық тұжырымдары мен түсіндірмелері басшылыққа алынды. Мақаланың зерттеу нәтижелері паремиялогия,

семантика, қазақ сөзжасамы, грамматология бағытындағы зерттеушілерге пайдалы болмақ.

Кілтті сөздер: паремиология, паремия, заттану, семантика, сөзжасам.

Кіріспе

Қазақ паремиологиясы – тілдің бай әрі терең қабаты. Мақал-мәтелдерден ұлт тілінің ерекшеліктеріне негізделген түрлі грамматикалық тұлғаларын, сөзжасам тәсілдерін, сөздің әр алуан мағынасын молынан кездестіруге болады. «Әлемді танудағы өмірлік тәжірибелерді ерекше айқын көрсетіп, кейінгіге әрі ақпар беретін, әрі таным тереңдігін танытатын халықтық туындының бірі – мақал-мәтелдер. Қазақ халқының ұлы тарихындағы өмірлік тәжірибесінен сыр тартып, қорытылған ойларының тұжырымды тұнығы, атадан балаға танымдық мирас болып келе жатқан мақалдары мен мәтелдері тілдік жүйедегі бай қабаттың бірі ретінде саналады» [1, 301-б.].

Біздің зерттеу нысанымыздағы заттану құбылысы арқылы пайда болған заттанған тілдік бірліктер мақал-мәтелдерде көптеп кездеседі. Ғасырлар бойы халықтың тілдің қолданысынан сараланып, таза күйде жеткен қазақ паремиологиясын зерттеу арқылы заттанған сөздерді әртүрлі аспектіде қарастыра аламыз. Заттану құбылысы – транспозицияның ауқымды түрі. Ол сөзжасамда белсенді түрде қолданылып, аталым деңгейінде маңызды рөл атқарады.

Заттану арқылы пайда болған тілдегі атаулар қолданылу дәрежесі мен мағыналық реңкіне қарай толық және жартылай заттанған сөздер болып екіге бөлінеді. Толық заттанған сөздер – сөзтізбеде жеке атау ретінде қабылданған, толық заттық мәнді беретін, алайда шығу төркіні басқа сөз таптарынан пайда болған сөздер. Ал жартылай заттанған сөздердің қатарына белгілі бір контексте заттық мән қабылдап, жалпыхалықтық қолданыста шығу төркінінен ажырамаған сөздерді айтамыз. Тілімізде толық заттанған сөздер де, жартылай заттанған сөздер де жиі кездеседі. Мәселен, *ағарған, ақ, айтыс, туысқан, ақтар мен қызылдар, ақсақал* сынды тағы да басқа сөздер толық заттанған атауларға жатады. Ал жартылай заттанған сөздер қатарына төмендегі талдауымызда біршама мысалдар келтірдік.

Материалдар мен әдістері

Мақалада жинақтау, топтастыру, талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар тіл біліміндегі ғалымдардың пікірлері негізге алынып, қорыту әдісін пайдаландық. Мақал-мәтелдерде кездескен заттанған сөздердің мағынасы мен қолданысындағы ерекшеліктерін талдау барысында семантикалық және контекстік талдау әдістерін қолдандық.

Сонымен қатар мақалада заттанған сөздердің қолданылу жиілігін, ерекшеліктерін бақылау мақсатында статистика әдісі де қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ паремиологиясы – тілдің қатпарлы әрі жүйелі қабаты. Паремияларды жинақтау, хатқа түсіру ісі ХІ ғасырда М. Қашқаридің «Түрік сөздігінен» бастау алады. Ал ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақтың фольклорлық мұрасын жинақтап, ауызша деректерді жариялаумен айналысқан Ы. Алтынсарин болды. Ал кейінгі жылдары мақал-мәтелдердің толық жинақталған үлгісі филолог ғалымдардың жетекшілігімен жинақ болып шықты. Мәселен, Ә.Қайдардың «Халық даналығы» еңбегін [2], Қ. Алпысбаева, Т. Әлібеков, С.Қасқабасов құрастырған «Бабалар сөзі» жүзтомдығын, «Ғибратты фольклор. Шағын жанрлар» көптомдығын атап өтуге болады [3].

Паремиология – мақал-мәтелдерді, нақыл сөздер мен қанатты сөздерді зерттейтін тіл білімінің саласы. Жалпы тіл білімінде паремиология ХІХ ғасырда зерттеле бастаса, қазақ ғылымында әдеби және тілдік тұрғыдан зерттеу ХХ ғасырдан бастап қолға алына бастады. Мақал-мәтелдерді тілдік тұрғыдан негізгі нысан ретінде зерттеген ғалым Р. Сәрсенбаев болды. Ол 1961 жылы «Қазақ мақалдары мен мәтелдерінің лексика-стистикалық ерекшеліктері» тақырыбында диссертация жазып, мақал-мәтелдердің лексика-стистикалық ерекшеліктеріне арнайы тоқталды [4]. Қазақ тілтанымында зерттеу еңбектеріне мақалдарды сөз еткен ғалымдардың қатарына І. Кеңесбаев, Ө. Айтбаев, Н. Уәлиұлы, С. Сәтенова, Ш. Сейітова, А. Нұрмаханов, А. Б. Салқынбай, Б. Уызбаева, Ғ. Тұрабаева, С. Кенжемұратова, Д. Бекзат т.б. ғалымдарды жатқызамыз. Байқағанымыздай, мақал-мәтелдер уақыт өткен сайын тілші ғалымдардың назарын аударып қана қоймай, еңбектеріне негізгі нысан ретінде алған.

Ал қазақ сөзжасамындағы заттану құбылысын алғашқылардың бірі болып пікір білдірген ғалым А. Байтұрсынұлы болды. Ол заттану мәселесін ең алғаш қозғап, сын есімнің заттануын сөз етеді. Ғалым заттану құбылысына «зат-сын», кейбір жерлерде «затсымақтану» деген атау ұсынады [5, 151-б.]. Сын есімнің екінші бір қызметі туралы ғалым тағы да пікір білдіреді: «Сын есімнің кейбіреулері зат есімнің орнына жүреді. Мәселен, ««Арзан еттің сорпасы татымас» дегеннің орнына «арзанның сорпасы татымас деп айтылады. «Арзан еттің» деген екі сөздің орнына «арзан» деген жалғыз сөз жарап тұр. Сондықтан мұндай зат пен сын орнына бірдей жүретін сөздерді зат-сын дейміз» [5, 152-б.]. Бұл пікірден А. Байтұрсынұлының ең алғаш жалпы транспозиция құбылысына, соның ішінде субстантивтену, адвербалдану құбылыстарына тоқталып, сын есімдердің жиі заттанатынын көргенділікпен байқағанын көреміз. Оған

қоса біздің мақаламыздың тақырыбына арқау болған мақал-мәтелдердің автор мысалында көрініс тапқаны да сөзімізге дәлел бола түседі.

Заттану құбылысына ғалым Қ. Жұбанов та үн қосады. Ол: «Сөз топтарының ішінде бір-бірінен енші алысып болғандары да, болмағандары да бар: ағаш, темір сияқтылар тек зат есім болып, жақсы, ұзын сияқтылар тек сын есім болып шекарасын түгел ашып болған таптар. Енді бұлардай емес, зат есім мен сын есімге ортақ шөре-шөре есімдер (әрі зат есім, әрі сын есім болатын) бар», – дейді [6, 132-б.]. Қ. Жұбановтың бұл пікірінде шөре-шөре есімдер деп аталған сөздер қазіргі таңда заттану құбылысы арқылы пайда болған атаулар негізінде қарастырылады.

Қазақ тіл білімінде қай сөз табы болса да заттану құбылысына ұшырайды. Соның ішінде сын есім мен есімшелер заттану құбылысына бейім келеді. Сондықтан да көптеген ғалымдар заттану құбылысына қатысты пікір білдіргенде сын есімнің не есімшенің заттануын сөз етеді. Ғалым А.Ысқақов өз еңбегінде: «Бір алуан жұрнақтар етістік негізіне жалғанып, олардан етістік қасиеті де, есім қасиеті де бар есімше деп аталатын жаңа категория тудырады. Есімге де, етістікке де телі бұл категорияға тән формалар (есімшелер) қолданылу ыңғайына қарай көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғауларына жұмсалып, сөйлемнің барлық мүшелері де бола алады» деген пікір білдіреді [7, 300-б.]. Ғалым бұл жерде субстантивация теориясы туралы сөз қозғамаса да, есімшелердің зат есімдерше түрлене алатынын, сөйлемде заттық мәнде жұмсала алатынын меңзейді.

Жалпы алғанда, заттану құбылысына қазақ грамматистері азды-кем тоқталғанымен, субстантивация мәселесін еңбегіне арқау еткен қазақ ғалымдарының қатарына Р. С. Әмір, М. Матжанова, С. Н. Семенова т.б. ғалымдарды жатқызамыз.

Заттану құбылысы немесе субстантивация – басқа сөз таптарына жататын сөздердің заттық мәнге ие болуы. «Әр сөз табы өзіне тән лексикалық және грамматикалық мағынасы, тұлғасы және сөйлемде атқаратын қызметіне қарай ерекшеленеді. Бірақ сөз таптарының жоғарыда аталған өзіндік қолданылу ерекшеліктері әр уақытта бірдей сақтала бермейді, өйткені сөздің мағынасы мен қызметі қатып қалған құбылыс емес» [8, 153-б.].

Қазақ паремиологиясын зерттеу барысында мақал-мәтелдерде заттану құбылысы жиі кездесетінін байқадық. Соның ішінде сын есімнен болған субстантиваттар саны жағынан ең көбі болса, одан кейінгі орындарда есімшенің, сан есімнің, үстеудің заттануы тұрады. Мақалдарда кездескен субстантиваттар зат есімнің қызметін атқарады, зат есімдерше түрленеді және сөйлемде бастауыштың, толықтауыштың, пысықтауыштың қызметін атқарады.

Мақал-мәтелдердегі заттанған сөздердің кездесуінің негізгі себебі – ықшамдау. Бұл туралы ғалым Х.Нұрмұқанов: «Бұл – азсөзділік, яғни аз сөзбен

көп мағына аңғарту. Мұның көне де, көрікті үлгісі – мақал-мәтелдер», – дейді [9, 254-б.]. Ықшамдау үнемдеу заңдылығынан туындайтын болғандықтан, оның тілдегі көрінісі бірнеше. Мәселен, грамматика тұрғысынан алғанда, ғалымдар сөз таптарының заттануын эллипсиске тән деп көрсетеді. Оны А. А. Потебня үнемдеу заңдылығын зерттей келе, сын есімнің заттануын осы қатарға жатқызады [10, 50-б.]. Қалай болғанда да, мақал-мәтелдердегі басқа сөз таптарының заттануы басым көпшілігі эллипсис тәсілі арқылы немесе ықшамдау құбылысы арқылы жүзеге асады. Әсіресе мақал-мәтелдерде тіліміздегі анықтауыштық қатынасқа құрылған сөз тіркестерінің басыңқы сыңары түсіріліп, сапа не сын мәнді сөз заттанған күйде беріледі. Мысалы,

«Екі жақсы қосылса, бірін-бірі сыйлап өтер,

Екі жаман қосылса, бірін-бірі қинап өтер»;

Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» деген мақалдарда адам, кісі сөздері қысқарып, олардың сипатын білдіретін «жақсы», «жаман» сөздері заттық мәнді иеленеді. Дәл осындай үлгідегі мақалдарды көптеп мысалға келтіруге болады.

«Мақал-мәтелдердің тағы ерекшеліктерінің бірі – бинарлық оппозиция түзуші бірліктердің жиі қолданылуы» [11, 10-б.]. Солардың ішіндегі ең жиі заттанатыны – бинарлық оппозициядағы «жақсы – жаман», «бай-кедей», «бар-жоқ», «өнерлі-өнерсіз», «ақылды-ақылсыз», «көп-аз», «үлкен-кіші» т.б. ұғымдары. «Бинарлық оппозициялық жұптар классификациясын лингвистикалық әдіс-тәсілдер қатарында қолдану тілдік фактілерді логика-философиялық, логика-когнитивтік, логика-мәдениеттанымдық тұрғыдан талдауға жаңаша реңк үстемелеп, лингвистикалық ғылыми талдаудың әдістемесін белгілі дәрежеде жасауға ықпал етеді» [12, 10-б.].

Біз, алдымен, «жақсы», «жаман» ұғымдарына тоқталайық. «Жақсы» сөзінің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» төрт түрлі мағынасын көрсеткен: «1. жаман емес, оңды, тәуір. 2. тәрбиелі, саналы, адамгершілік қасиеті мол (адам). 3. Ауылдың белді, беделді азаматы. 4. Иә, қош, мақұл деген сөздердің орнына жүреді» [13, 342-б.]. Ал «Жаман» сөзі сөздікте мынадай мағыналарды береді: «1. Сапасы төмен, жақсы емес, әсіре нашар. 2. Жағымсыз, ұнамсыз, кейіпсіз. 3. Өте, қатты. 4. Ауысп. Сәби, нәресте, бала» [13, 342-б.].

Мақал-мәтелдердегі «жақсы» сөзінің қолданысын саралай келе, оның төрт түрлі заттық мәндегі мағынасын кездестірдік.

Оның алғашқысы – ақылды, саналы адам мағынасында келуі. Мысалы:

Заманың бұзық болса, бір жақсының етегінен ұста;

Жаманның өзін алғанша,

Жақсының сөзін ал, – деген мақалдарда көрініс табады.

Ал «жаман» сөзі үнемі «жақсы» сөзіне оппозициялық мәнде беріледі де, «тәрбиесіз, санасыз адам» мағынасында жұмсалады:

Жақсы байқап сөйлер,

Жаман шайқап сөйлер.

Жоғарыда аталған «жақсы», «жаман» сөздерінің заттық мәні мақал-мәтелдерде жиі ұшырасады. Сонымен қатар «жақсы» сөзі әлдекімнің немесе бір нәрсенің тәуірі мағынасында қолданылады. Ал «жаман» сөзі, керісінше, бір нәрсенің немесе адамның нашары мағынасында жұмсалады. Оған мысал ретінде мына мақалдар дәлел:

Баланың жақсысы қызық,

Жаманы күйік;

Ердің жақсысы елмен ойласады,

Әйелдің жақсысы ерімен ойласады,

Ең болмаса жеңімен ойласады;

Ат жақсысын мақта,

Адам жақсысын жақта;

Ер жігіттің жақсысын жақыны білмес, жат білер;

Жаттың жақсысы досың,

Жақынның жаманы қасың. Бұл мысалдардан байқағанымыздай, баланың жақсысы, баланың жаманы немесе ердің жақсысы, әйелдің жақсысы, ат жақсысы, адам жақсысы, ер жігіттің жақсысы, жаттың жақсысы, жақынның жаманы деген ілік септігімен келген анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері заттық мәнде тұр.

«Жақсы» және «жаман» сөздерінің заттық мәнді иеленіп, жаңаша қырынан көрініс тапқан тұсы – күшейтпелі мәндегі «қас» және «шын» сөздерімен келуі. Мысалы:

Шын жүйрікте сын болмайды,

Шын жақсыда мін болмайды;

Қас арғымақ белгісі аз оттар да, көп жусар,

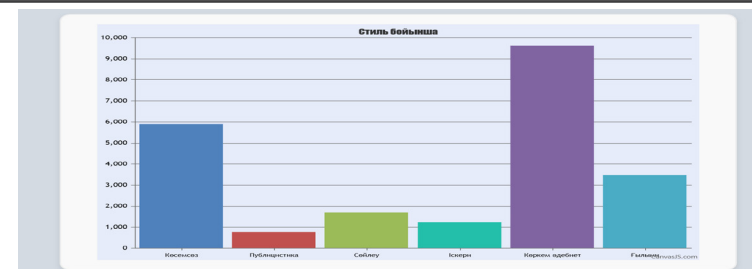
Қас жақсының белгісі аз сөйлер де, көп тыңдар. Бұл жерде шын жүйрік, шын жақсы, қас арғымақ, қас жақсы деген тіркестер сөзімізге дәлел бола алады.

«Жақсы» және «жаман» сөзінің заттанып, «Не?» сұрағына жауап беріп, жансыз зат есімдердің қызметін атқарған тұстарын да кездестірдік. Мәселен:

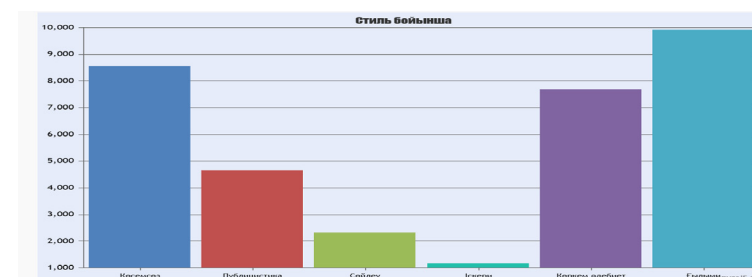
Жаман айтпай, *жақсы* жоқ.

Күн ортақ, ай ортақ, *жақсы* ортақ. Бұл мақалдардан «жақсы» және «жаман» сөзінің тек кісіге ғана қарата айтылмағанын көреміз.

Жақсы және жаман сөздерінің заттық мәндегі қолданылу стилі бойынша qazcorpus.kz сайтынан статистикасын көруге болады. Ол үшін «жақсы» және «жаман» сөзінің заттанған формада ең жиі қолданылатын ілік септігі формасындағы тұлғасын алдық:

1-сурет – Мақал-мәтелдердегі «Жақсы» сөзінің ілік септігі тұлғасында (жақсының) тұрып, заттық мәнде қолданылу стилі бойынша әдебиеттердегі статистикасы [14]

2-сурет – Мақал-мәтелдердегі «Жаман» сөзінің ілік септігі тұлғасында (жаманның) тұрып, заттық мәнде қолданылу стилі бойынша әдебиеттердегі статистикасы [14]

Мақал-мәтелдерді зерделеу барысында бір ғана «жақсы» сөзінің қолданылу жиілігіне статистикалық талдау жүргізіп көрдік. Санақ жүргізуге ыңғайлы болуы үшін qazcorpus.kz сайтының іздеу жүйесін пайдаландық. Байқауымызша, «Жақсы» сөзі заттанған 72 мақал-мәтелдің ішінде «жақсы» сөзінің атау септігі, яғни нөлдік тұлғада қатысуы 25 рет, ілік септігі жалғауында келуі 23 рет кездеседі. Ал барыс септігі тұлғасында 2, жатыс септігі тұлғасында 3, табыс септігі тұлғасында 1, шығыс септігі тұлғасында 5, көмектес септігі тұлғасында 6 рет кездеседі. Сонымен қатар тәуелдік жалғауының үшінші жағында 7 рет кездеседі. Осы сандардың барлығын төмендегі диаграммаға пайыздық мөлшермен көрсеттік:

3-сурет – «Жақсы» сөзінің мақал-мәтелдерде заттық мәнде қолданылуы

Бинарлы оппозиция түзуші сөз бірліктерін атаған тұста «бай-кедей» ұғымдарының заттанатынына куә болдық. Бұл сөздер заттық мәнде қатысқан мынадай мақалдарды мысалға келтіруге болады:

Байдың асын байғұс қызғанады;

Кедей «бай» болсам дейді,

Бай «құдай» болсам дейді, – деген мақалдарда бай мен кедей сөздері заттану арқылы жасалған. Халық арасында «бай» сөзі ерте ғасырлардан заттық мәнде қолданылады. Мәселен, бұл сөздің сын есімдік мағынасы ауқатты, жеткілікті мағынасында болса, заттанған мағынасында «Меншігінде қыруар мал-мүлкі бар ауқатты адам» мен қоғамда белгілі бір орны «тілге жүйрік, шешен адам» деген мағынаны білдіреді [13, 87-6.].

Сонымен қатар жоғарыда аталған қарсы мәндегі сын есімдер «бар-жоқ», «өнерлі-өнерсіз», «ақылды-ақылсыз», «көп-аз», «үлкен-кіші» ұғымдарының заттануына мақаланың көлемі көтермейтін болғандықтан, қысқаша тоқталсақ:

Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар;

Барымен базар;

Өлім байдың малын шашады, жоқтың артын ашады;

Өнерлінің қолы алтын, өлеңшінің сөзі алтын;

Өнерліге өлім жоқ;

Ақылдының соңына ер жолың болады,

Тиянақтының ісін көр көңілің толады;

Ақымаққа күнде той,

Ақылдыға күнде ой;

Адассан, көптен бірге адас;

Көп қорқытады, терең батырады.

Азға қанағат, көпке шүкір

Үлкеннен өнеге, кішіден ізет.

Қазақ паремнологиясында заттанған есімшелердің де көптеп кездесетінін аңғардық. Заттанған есімшелердің заттанған сын есімдерден айырмашылығы – олардың контекстік тұрғыда заттануы. Олай дейтін себебіміз, заттану құбылысында толық заттанған сөздер, жартылай заттанған сөздер немесе семантикалық заттану, синтаксистік заттану сынды ұғымдар бар. Қысқаша айтқанда, толық (семантикалық) заттанған сөздер – жалпыхалықтық тілде заттық мәнді толық иеленген, сөзтізбеде жеке заттық мағынаға ие сөздер. Ал жартылай (контекстік, синтаксистік) заттанған сөздер – белгілі бір лебізде не ойда ғана заттық мән қабылдаған сөздер. Айтар ойымызға қайта оралсақ, толық заттанған сын есімдер (бай, кедей, жомарт, ақсақал, жақсы, жаман, жалғыз, ақ, қара т.б.) саны жағынан толық заттанған есімшелерге (ағарған, туған, туысқан, берешек т.б.) қарағанда едәуір көп.

Есімшенің -ған, -ген, -қан, -кен формаларының заттануы мына мақалдардың құрамында кездеседі:

Алған мұрат емес,

Алмаған ұят емес;

Ақылсыз алғанына, ақылды бергеніне қуанады;

Алғанды өтеу парыз.

Есімшенің -ар, -ер, -р формаларының заттануын мақалдарда кездестіргенімізбен, адъективтенуі былайша көрініс табады:

Жолы болар жігітке,

Жолдан жолдас қосылар.

Алайда есімшенің -ар, -ер, -р формаларының болымсыз тұлғасы -с арқылы да заттанған сөздерді кездестіруге болады:

Көрмес – түйені де көрмес;

Соқырдан көрмес туады,

Сараңнан көрмес туады.

Жоғарыда көрсетілген заттанған есімшелер сөйлемдегі қызметіне қарай бастауыштың, анықтауыштың, толықтауыштың қызметін атқарады.

Есімшенің -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек формасы арқылы:

Алмақтың да салмағы бар.

Еңбектің *өнбегі* жақсы. Бұл жерде алмақтың, өнбегі сөздерді контексте заттанып тұрғанын байқаймыз.

Етістіктің ауқымды категорияларының бірі саналатын етістердің заттануы туралы ғылыми еңбектерде айтыла бермейді. Дегенмен етістердің ішінде ортақ етіс басқа етіс түрлеріне қарағанда жиірек заттанады. Алайда ортақ етіс формасын иемденген сөздер, уақыт сынынан өте келе заттық

мәнді толықтай қабылдаған сөздер қатарында. Солардың біршамасына мысал келтірсек:

Тамыр болдың, *айтыс* жоқ,
Қолдан бердің, *қайтыс* жоқ;
Жығылған *күреске* тоймайды;
Ағайынға керегі *барыс-келіс*,
Құда-андаға керегі *алыс-беріс*;
Жақсымен сауда қылсаң, *керіс* болмас,
Жаманмен сауда қылсаң, тегіс болмас.

Бұл паремиялардағы айтыс, қайтыс, күрес, алыс-беріс, барыс-келіс, керіс сөздері субстантивтеніп, реестр дәрежесінде сөздер қатарынан орын алған. Мағынасы жағынан іс-әрекеттің жалпы сипатын білдіріп, заттық мәнде жұмсалады.

Тіліміздегі сан алуан мақал-мәтелдерден сан есімнің заттанған тұлғаларын көрдік. Мәселен, есептік сан есімдерден бір, екі, жүз, қырық, мың т.б. сан есімдер заттанса, жинақтық сан есімдерден біреу, екеу, үшеу, төртеу, алтау сан есімдері және реттік сан есімдер контекске қарай заттанатынын байқадық.

Мысалы:

Дауға барсаң, *бірін* бар,
Жауға барсаң, *бәрің* бар;
Қырықтың бірі қыдыр;
Ерегісте ер өлер,
Екі батыр егессе,
Екеуінің бірі өлер;
Тентектің таяғы сегіз,
Бірі тимесе, *бірі* тиеді;
Базарда екі ақымақ: *біреуі* сатушы, *екіншісі* сатып алушы;
Біріккен жүз
Бытыраңқы *мыңды* алады;
Алтау ала болса, ауыздағы кетеді,
Төртеу түгел болса, төбедегі келеді;
Аларманға *алтау* аз,
Берерменге *бесеу* көп.

Сан есімдердің заттануы паремияларда көбінесе жалпылау мағынасын береді. Мәселен, *қырық, жүз, мың* сан есімдері «көп» сөзінің орнын ауыстырады.

Қазақ тіл білімінде есімдіктердің заттануы туралы да сөз қозғаған ғалым аз. Себебі есімдіктің заттануы – қалыпты құбылыс. Есімдіктің терминдік атауының өзі айтып тұрғандай, бұл сөз табына жататын сөздер есім сөздердің

орнын баса алады. Мақал-мәтелдерде есімдіктердің заттық мәнде жұмсалған тұсы жиі кездеседі. Атар болсақ, есімдіктің барлық мағыналық түрлері заттана алады. Алайда жіктеу есімдіктері мақал-мәтелдерде эллипсиске ұшырағандықтан, көп кездеспейді.

Сілтеу есімдігінің заттануына тоқталсақ, мынадай паремияларды кездестірдік:

Қазанға не салсаң, шөмішке сол ілінер;
Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық. Бұл жерде «сол» сілтеу есімдігі нақты нені, кімді меңзеп тұрғанын айқындайды.

Ал сұрау есімдіктерінен кім, не сұрау мәнді сөздері заттанатынын байқадық:

Қызды *кім* сүймейді, қымызды *кім* ішпейді;
Кіммен қарайсаң, сонымен ағар.
Арқада аяз болмаса, арқарлар ауып *несі* бар?

Сонымен қатар әр тұлғада түрленіп қолданылатын өз деген бір ғана өздік есімдігі де заттана алады:

Араны ашынған қыран не аңды алады, не аңшының *өзін* алады;
Еріншекті жұмсасаң, *өзіңе* ақыл үйретеді.

Мақал-мәтелдерден байқағанымыздай, өз есімдігі көбіне субстантивтенуден гөрі, адъективтенуге бейім. Мәселен: «Өркімнің өз жері *өзіне* Мысыр» деген мақалда бірінші келген «өз» сындық мағынада тұрса, екінші келген «өзіне» сөзі заттық мағынаны береді және осы секілді мақалдар өте көп.

Жинақтау мағынасын беретін жалпылау есімдіктерінен барлығы және бәрі есімдіктері заттанады:

Еңбек еткеннің мұқтажы табылар,
Еріншек *барлығынан* қағылар;
Дауға барсаң, *бірін* бар,
Жауға барсаң, *бәрің* бар;
Ел-елдің *бәрі* жақсы, өз елің *бәрінен* де жақсы.

Ал болымсыздық есімдіктерінен тілдік қолданыста ешкім, ештеңе, ешқайсысы есімдіктері заттанғанымен, паремиологияда «Орташа болсаң, ақынды *ешкім* жемейді» деген паремияны ғана дәлел ретінде ұсына аламыз.

Мақал-мәтелдерде жорамалдау, тұспалдау арқылы заттық мағына білдіретін белгісіздік есімдіктерінен «бір» және оның қосарланған вариантын, «біреу» есімдігін анықтадық:

Біреу «бас» десе, *біреу* «құлақ» дейді;
Біреу білмегенді *біреу* білер,
Біреу жылағанға *біреу* күлер;

Енді үстеулердің заттануына тоқталсақ, қазақ сөзжасамында көбінесе мезгіл үстеулерінің ішінде бүгін, ертең сөздерін мақал-мәтел компоненттерінен байқадық:

Өркенсіз елдің *ертеңі* тұман;

Еріншектің *«ертеңі»* таусылмайды;

Еріншекке *бүгіннен ертең* оңай;

Өткенге қарап *шүкір* айт, *бүгінге* қарап *пікір* айт.

Ал мекен үстеулеріне жататын жоғары, төмен, ылди, шет сөздерінің де, алдымен, сындық, одан кейін заттық мәнге иеленуін мына мақал-мәтелдерден кездестіреміз:

Жақынға өтірік айтпа,

Шетке сырынды айтпа!;

Ылдидың да өрі бар,

Өтіріктің де жөні бар.

Бұл мақалдардағы «жақын» сөзінің мағынасына тоқталсақ, негізгі мағынасы үстеуден туындайды да, кейіннен сындық мағынаға, одан соң заттық мағынаға ауысады:

«**Жақын** (үстеу): 1. Аралығы жуық, таяу, таман. 2. ауыс. Көңілдес, ашына-жайлас. 3. Дос, тілеулес, ниеті бір. **Жақын** (зат есім): 1. Ағайын-туған, жегжат» [13, 103-б.].

Ал «шет» сөзінің сөздікте: «1. Заттың бір жақ ұшы, жиегі, бұрышы. 2. Сырт жер, жырақ, оқшау маң. 3. Шек, шекара. 4. Жак, тұс. 5. Алыс, шалғай жер» деген мағыналары бар [13, 401-б.]. «Ылди» сөзі де мекен үстеуге жатқанымен, мақалда заттық мәнді иеленеді.

Қорытынды

Қазақ паремиологиясындағы заттанған сөздердің семантикалық табиғаты мен қолданысын талдау арқылы алынған нәтижелерді негізге ала отырып қорытындыласақ, мақалада паремияларда кездесетін заттанған сындарды, сандарды, есімдіктер мен етістіктерді, үстеулерді анықтадық. Мақал-мәтелдерде кездесетін заттанған тілдік бірліктерге мағыналық талдау жасап, олардың қолданысы мен грамматикалық ерекшеліктерін айқындадық. Сондай-ақ бинарлық оппозициядағы заттанған тілдік бірліктер салыстырыла зерттелді. Сондай-ақ мақал-мәтелдер тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін бір ойға сыйдырып, қысқа әрі кең мағынаны беретін болғандықтан, айтуға жеңіл болуы үшін ұйқасқа негізделгендіктен, көп сөздер ықшамдала беріледі. Осы ықшамдалудың нәтижесінде кейбір сөз тіркестерінің бір ғана сыңары қолданылып, оның бағыныңқы сыңары заттанып, сөйлемде заттық мәнді қабылдайтынын анықтадық.

Мақал-мәтелдердегі заттанған сын есімдердің ең жиі кездесетін «жақсы» және «жаман» сөздерін мағыналық ерекшеліктеріне қарай,

бірнеше қолданысын анықтап, «жақсы» сөзінің қолданылу жиілігіне статистикалық талдау жүргіздік. Паремиологиядағы заттанған сөздер туралы қорыта келе айтарымыз, заттану құбылысы – сөзжасамда атау жасау барысында маңызды рөл атқарады және заттанған аталымдар сөздік қорымызды байытуға үлес қосады. Біздің мақаламыздың зерттеу нысаны болған қазақ паремиологиясындағы заттанған сөздер кейде толық заттану дәрежесінде, кейде контекстік сипатта көрініс тапқан. Паремиологиядағы субстантиваттардың семантизациясы мен коммуникативтілігін мақала деңгейінде алғаш етіп, сөз таптарына қарай заттанған сөздерді жіктей көрсеттік. Байқағанымыздай, паремиологиядағы заттанған сөздердің көптігі соншалық, ауқымды зерттеу нысаны бола алады. Дегенмен мақала көлемін ескеріп, мақалада айтылған ойға мысалдармен дәлел келтірдік.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Салқынбай, А. Б.** Әлемнің когнитивтік бейнесі : қазақ тіліндегі ұлттық кодтар. Күретауы: монография [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 2021. – 456-б.

2 **Қайдар, Ә. Т.** Халық даналығы (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу) [Мәтін]. – Алматы : Толғанай Т, 2004. – 520-б.

3 Бабалар сөзі : Жүзтомдық: Қазақ мақал-мәтелдері. [Мәтін]. – Астана : Фолиант, 2010. – Т. 65 – 488-б.

4 **Сәрсенбаев, Р.** Лексико-стилистические особенности казахских пословиц и поговорок: автореф. дис. канд. [Текст]. – Алматы, 1961. – 26 с.

5 **Байтұрсынұлы, А.** Тіл тағылымы [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 448-б.

6 **Жубанов, К.** Исследования по казахскому языку [Текст]. – Алматы : Ғылым, 1965. – 362 с.

7 **Ысқақов, А.** Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Екінші басылым [Мәтін]. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 282-б.

8 **Саменова, С.** Адам концептісін беретін заттанулар [Мәтін] // Байқоңыров Ө.А. атындағы Жезқазған университетінің хабаршысы. – 2011. – № 1. – 152–155-б.

9 **Нұрмұқанов, Х. К.** Сөз және шеберлік [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1987.

10 **Потебня, А. А.** Из записок по русской грамматике [Текст]. – Харьков, 1888. – 536 с.

11 **Diabah, G., AppiahAmfo, N. A.** Caring supporters or daring usurpers? Representation of women in Akan proverbs // Discourse and Society, 2015. –

26(1), 3–28 p. – <https://doi.org/10.1177/0957926514541343> [Crossref],[Web of Science ®],[Google Scholar]

12 **Бегимова, Г., Абдилов, Ө.** Қазақ тіліндегі «бай-кедей» тақырыбындағы мақал-мәтелдердегі бинарлық оппозиция // Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 2023. – 145(4). – 8–18-б. – <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-8-18>

13 **Қалиев, Б.** Қазақ түсіндірме сөздігі [Мәтін]. – Алматы, 2014. – 728-б.

14 Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электронный ресурс]. – URL: https://qazqcorpus.kz/_maqal-matel-ishkorpus/ (қаралған күні: 02.01.2025)

References

1 **Salkynbay, A. B.** Alemnin kognitivtik beynesi: kazak tilindegi ulttyk kodtar. Kuretamyr: monographiya. [Cognitive image of the world: national codes in the Kazakh language. Cured root: monograph] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2021. – 456 p.

2 **Kaidar, A. T.** Halyk danalygy (Kazak makal-matelderinin tusinderme sozdigi zhane zertteu). [Folk wisdom (Explanatory dictionary and study of Kazakh proverbs)] [Text]. Almaty : Tolganai T, 2004. – 488 p.

3 Babalar sozi : Zhuztomdyq. Kazak makal-metelderi [The words of the ancestors: Hundred volumes. Kazakh proverbs and sayings] [Text]. – Astana : Foliant, 2010. – Vol. 65. – 488 p.

4 **Sarsenbayev, R.** Leksiko-stilisticheskie osobennosti kazahskih poslovic I pogovorok : Avtoref.kand.diss. [Lexico-stylistic features of Kazakh proverbs and sayings : Author's abstract. dis. Cand.] [Text]. – Almaty, 1961. – 26 p.

5 **Baitursynuly, A.** Til tagylymy [Linguistic upbringing] [Text]. – Almaty : Ana Tili, 1992. – 448 p.

6 **Zhubanov, K.** Issledovaniya po kazahskomu yazyku [Research on the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Gylym, 1965. – 362 p.

7 **Yskakov, A.** Qazirgi qazaq tili. Ekinshi basylym. Morfologiya [Modern Kazakh language. Morphology. 2nd Edition] [Text]. – Almaty : Ana tili, 1991. – 282 p.

8 **Samenova, S.** Adam konceptisin beretin zattanular. [Substances that give the concept of a person] [Text] // Bulletin of Zhezkazgan University named after Baikonurov O. A. – 2011. – № 1. – 152–155 p.

9 **Nurmukanov, X. K.** Soz zhane sheberlik. [Words and skills] [Text]. – Almaty: Gylym, 1987.

10 **Potebnya, A. A.** Iz zapisok po russkoy grammatike. [From notes on Russian grammar] [Text]. – Kharkiv, 1888.

11 **Diabah, G., AppiahAmfo, N. A.** Caring supporters or daring usurpers? Representation of women in Akan proverbs // Discourse and Society, 2015. – 26(1), 3–28 p. – <https://doi.org/10.1177/0957926514541343> [Crossref],[Web of Science ®],[Google Scholar]

12 **Begimova, G., Abdirov, O.** Binary opposition Rich vs. Poor in proverbs and sayings in the Kazakh language // Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 2023. – 145(4). – 8–18 p. – <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-8-18>

13 **Kaliev, B.** Kazak tusindirme sozdigi [Kazakh explanatory dictionary] [Text]. – Almaty, 2014. – 728 p.

14 Kazak tilinin ulttyk korpusy. [National corpus of the Kazakh language] [Text]. [Electronic resource]. – Available at: https://qazqcorpus.kz/_maqal-matel-ishkorpus/ (accessed 02.01.2025).

01.03.25 ж. баспаға түсті.

15.07.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. О. Акжигитова¹, А. Б. Салкынбай², Ж. А. Сарсенбай³

^{1,2,3}Казахский национальный университет

имени Аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 01.03.25.

Поступило с исправлениями 15.07.25.

Принято в печать 25.11.25.

СУБСТАНТИВИРОВАННЫЕ СЛОВА В КАЗАХСКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ: СЕМАНТИКА И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Роль пословиц в исследовании становления, истории развития и употребления казахского языка является особенно важной. Исследование семантики, грамматических особенностей и употребления языковых единиц в казахской паремииологии – одна из актуальных проблем современного языкознания. Хотя ряд языковых единиц казахской паремииологии был изучен с точки зрения концептуального, бинарно-опозиционного подхода, их смысловые группы определены и проведен текстологический анализ, однако семантика субстантивированных слов, их грамматические особенности и частотность употребления до сих пор остаются неизученными. Поэтому в данной статье анализируются субстантивированные слова, представленные в

богатом корпусе казахской паремии. Поскольку эта тема впервые рассматривается на уровне научной статьи в казахском языкознании, она, безусловно, требует дальнейших детализированных исследований.

Основная цель статьи – выявить субстантивированные слова в казахской паремии, раскрыть их семантическую природу и проанализировать их употребление. В рамках данной цели в статье рассматриваются проявления феномена субстантивации в паремиях и определяется их семантическая взаимосвязь.

В качестве основных источников использованы труд ученого А. Кайдара «Халық даналығы» и 65-й том (2010 г.) сто томного издания «Бабалар сөзі». Также в исследовании учтены теоретические положения и интерпретации отечественных и зарубежных ученых. Полученные результаты будут полезны исследователям в области паремии, семантики и словообразования казахского языка.

Ключевые слова: паремия, паремия, субстантивация, семантика, словообразование.

*А. О. Akzhigitova¹, А. В. Salkynbay², Zh. A. Sarsenbay³

^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 01.03.25.

Received in revised form 15.07.25.

Accepted for publication 25.11.25.

SUBSTANTIVIZED WORDS IN KAZAKH PAREMIOLOGY: SEMANTICS AND USAGE

The role of proverbs in the study of the formation, history of development and use of the Kazakh language is of particular importance. The study of the semantics, grammatical features and use of linguistic units in Kazakh paremiology is a subject of pressing concern in modern linguistics. Despite the exploration of a number of linguistic units of Kazakh paremiology through the conceptual, binary-oppositional approach, the identification of their semantic groups and the textual analysis performed, the semantics of substantivized words, their grammatical features and frequency of use remain unexplored. This article therefore undertakes an analysis of the substantivized words presented in the extensive corpus of Kazakh paremiology. This topic has not previously been approached from the perspective of a scientific article in Kazakh linguistics, thus

necessitating further detailed research. The article's primary objective is to identify substantivized words in Kazakh paremiology, to reveal their semantic nature and to analyse their use. In pursuit of this goal, the article examines the manifestations of the phenomenon of substantivisation in paremias and determines their semantic interrelation.

The article's primary sources include the seminal work of the esteemed scientist A. Kaidar, «Khalyk danaligy», and the 65th volume (2010) of the extensive hundred-volume edition of «Babalar sozi». The study incorporates the theoretical provisions and interpretations of both domestic and foreign scientists, thereby ensuring a comprehensive and nuanced examination. The findings of this study are expected to be of significant value to researchers in the domain of paremiology, semantics and word formation in the Kazakh language.

Keywords: paremiology, paremia, substantivation, semantics, word formation.

<https://doi.org/10.48081/VJGV4500>

***Ж. Аманбекқызы¹, Г. О. Сыздықова²**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6828-4542>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>

*e-mail: zhandau06@gmail.com

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ «ӨЛІМ» КОНЦЕПТІСІ

Бұл мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңдеріндегі «өлім» концептісіне талдау жасалды. Концептілік өріс құрайтын макроконцептілер мен микроконцептілер негізінде олардың танымдық мәні, этнолингвистикалық уәждері анықталды. Мұның өзі ақын өлеңдеріндегі негізгі концептілерді тану арқылы қазақ халқының танымдық табиғаты мен қазақ тіліндегі «ғаламның тілдік бейнесін» түсінуге мүмкіндік береді. Шәкәрім өлеңдерінде кездесетін «өлім» концептісінің мағыналық сипаты оппозициялық қатынаста беріліп, метафоралар арқылы айшықтала түседі. Ақын тұжырымында «өлім» концептісінің мәні – адамның тіршілігін тоқтатып, өмірін үзгенімен, нағыз рухани өмірдің бастауы, «тіршіліктен оянып, көзін анық ашатын» сәт, даналық деңгейі. Шәкәрім өлеңдеріндегі «өлім» концептісін танымдық тұрғыдан талдау арқылы қазақ халқының сол дәуірдегі ой-танымы, өмір тәжірибесі, психологиясы мен жалпы мәдениетін де тани аламыз. Мақалада «Өлім» концептісінің зерттелуі мен когнитивтік сипаты талданады. Мағыналық-ақпараттық өрісі мен ақын поэзиясындағы қолданылу ерекшелігі, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер арқылы берілуі сөз болады. Сонымен бірге «өлім» концептісі аясында қолданылатын ауыспалы мағынадағы «ар-ұят», «уағда бұзу» секілді концептілер де талданады. Шәкәрім өлеңдері негізінде ұлт танымдағы өлім туралы философиялық ойлар жүйеленіп, танымдық тұрғыдан зерделенеді.

Кілтті сөздер: концептілік өріс, метафора, мәдени жад, эмоция, символ

Кіріспе

Шәкәрім Құдайбердіұлының мол мұрасын лингвофилософиялық, лингвокогнитивтік, дискурстық тұрғыдан талдау – бүгінгі өзекті тақырыптың бірі. Ақын өлеңдерінде концептілік өріс құрайтын қолданыстар көп кездеседі, соның бірі – «Өлім» концептісі.

Зерттеуші С.А. Жиренов «ажал» лексемасын ғалам бейнесіндегі «өлім» концептісінің құрамдас элементі ретінде, өлімге қосымша экспрессивтік мән беретін құбылыс деп атайды: «Ажал мен өлім – адамның табиғи өмірін тоқтататын құбылыстар. Өлім – болмай қоймайтын конкретті құбылыс. Ажал – кенеттен, кездейсоқ болатын құбылыс» [1, 21-б.]. Сонымен бірге «Өлім» макроконцептінің құрамдас бөлігіне Ажал, Қаза секілді микроконцепт тізбегін жатқызады. Ғалам бейнесіндегі «Өлім» концептісінің құрамдас компоненті ретінде қарастырылатын қаза – адам өліміне қатысты айтылатын ұғым, өлім сөзінің баламасы. Этнос дүниетанымында өлім суық сөз болғандықтан, оны жұмсартып қаза болды, бақылық болды, мәңгілік сапарға кетті, көз жұмды т.б. сөздермен айту ел ішінде кеңінен қолданылады [1, 22-б.]. Өйткені ақын өлеңдерінде кездесетін өлімге қатысты мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер нақылдардан, дидактикалық ойлардан құралады. Және олар қазіргі қазақ лингвистикалық мәдениетінің тұрақты бөлшегі ретінде тілдік сана мен сөйлеу әдебінде белсенді қызмет етеді [2, 18-б.]. Лингвистика ілімінде ғалымдардың тұжырымында концепт менталды құбылыстар, бірліктер арқылы шындық өмірдегі нысандар туралы ойымыз, ол сөз немесе олардың мағынасының жиынтығы емес, санамызда жинақталған сөздің жалпы бейнесі деп танылады [3, 190-б.]. Осыдан қазақ танымында ерекше орны бар «Өлім» концептісінің концептілік өрісін талдаудың маңыздылығы айқындалады.

Материалдар мен әдістері

Шәкәрім шығармаларындағы «Өлім» макроконцептісін талдауда оның микроконцептілік жүйесін құрайтын «ажал», «қаза» ұғымдарын да қарастырамыз. Жұмыста Шәкәрім шығармаларының үш томдық жинағының «Қажыма, ойым, қажыма» атты бірінші томына енген мәтіндер пайдаланылды. Атап айтқанда, «Ақыл құсы адаспай аспандаса», «Абай марқұм өткен соң өзіме айтқан жырларым», «Өлген көңіл, ындысыз өмір», «Жоқ болса ақын өзімде», «Кәрілік туралы», «Тойымсыз нәпсі, тұрақсыз дүние», «Өкінішті өмір». Мұнда «Өлім», «Ажал», «Қаза» ұғымдарына сипаттама беріліп, тарихи-салыстырмалы әдіс және жинақтау, концептілік және аналитикалық талдау түрлері мен тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Тілдің концептілік жүйесінде ерекше орын алатын «Өлім» макроконцептісі мен оның «Ажал», «Қаза» секілді микроконцептілері – ақын тілінің өнімді қоры. Қазақтың этностық таным әлемінде «Өлім»

болмай қоймайтын табиғи заңдылық және ол арнайы рәсімдермен астасып жататын діни мазмұнға ие. Адам баласы – өмір мен өлім арасында сағымдай тіршілік кешіп жүрген жан иесі. Шәкәрім өлеңдерінде өлім – өмірдің соңы емес, керісінше, «тіршіліктен оянып, көзін анық ашатын» сәт. Және бұл – кез келген пенденің көкірек көзінің ашылып, рухани оянуы емес, шынға барудың даналық жолы. «Бұл ояну – әлемдік ойлау сақинасының ең терең дейсіз бе, ең биік дейсіз бе, деңгейі. Бұл деңгей – даналық деңгейі, рухани тазару деңгейі» [4, 122-б.], – дейді А. Салқынбай. Яғни Шәкәрім танымында «бұл тіршілік тұсында шын азат» бола алмайтыны анық, «жан-тәнімен азат болу» тек «құм үстіне салынған құбылмалы сарайға» байланбай, өмір атты «тұзақтан» шығып, ізденіс еркіне бағынып, тәні емес, жаны азаттық алғанда ғана бұйырады.

Концептілік өріс фрейм, бейне, сценарий секілді концептуалды белгілердің құрылымдық сипаты бойынша түзіледі. Өрістің құрамына негізгі концептінің түрлі белгілері мен сипатына сай сөздер мен сөз құрылымдары енеді. «Адамның өз санасына жинақтаған жеке өмірлік тәжірибесі лексикалық мағынада өзектеніп, жүйелік байланысқа түсетіндіктен жеке сөздің лексикалық мағынасы емес, бір-бірімен байланысқан, мағыналық қатынасқа түскен мәнмәтіндік деңгейдегі синтагмалық, парадигмалық мағыналар ерекшелігі қарастырылады» [5, 79-б.]. Демек, «өлім» концептісін талдауда дәл осы ұғымды білдіретін жеке сөздерді ғана емес, мағыналық байланыстағы сөз тіркестерін, сөйлемдерді де қарастырамыз.

Өлім базалық концептісінің мағыналық-ақпараттық өрісін Қазақ әдеби тілінің сөздігіндегі өлім ұғымына берілген анықтама негізінде алдық. Сөздікте өлімнің басты түсінігі ретінде мыналар берілген: 1) *жүрек соғуының тоқтауы*; 2) *ажал*, 3) *қаза*; 4) *ауыспалы мағынада: ар-ұят* [6, 144-б.]. Өлім концептісіне берілген осы түсініктер негізінде оның мағыналық-ақпараттық өрісін ажыратуға болады. Мұндағы «*жүрек соғуының тоқтауы*» концептісін базалық концепт *өлім* ретінде алып, *ажал*, *қаза* және ауыспалы мағынадағы *ар-ұят*, *уағда бұзу* концептілерін өлімнің мағыналық-ақпараттық өрісі ретінде ұсынамыз. Шәкәрім өлеңдерінде кездесетін өлім базалық концептісінің мағыналық-ақпараттық өрісін сызба түрінде былай көрсетуге болады:

1-сызба – Өлім концептісінің мағыналық-ақпараттық өрісі.

Өлім концептісі Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «*жүрек соғуының тоқтауы*», «*тіршіліктің бітуі*» деп сипатталса, Шәкәрім танымында «*Жарға құрбан болуға жаны жараса, өмірден мың есе артық*». Себебі өзі мақсат еткен Хақиқат жар нұрына қанған жанның балталаса да жаны шықпайды. Жүйрік ойына ерік беріп, бұл дүниенің тамашасының бәрі Жар нұрынан жаралған деп санайды. Адам баласы ақылына дем беріп, адаспай тура жолмен жүрер болса, жеті қат көктің өзі оған басқыш болып ғарышқа қолын созып-ақ жете алады. Терең ой мен сау ақылмен шамаласа, жанның бәрі өзі секілді «Жар» табады дейді ақын:

Өлім маған өмірден мың есе артық,

Жарға құрбан қылуға жан шыдаса, [7, 370-б.] – дейді.

Демек, өлім – ақын үшін өзін Жар жолына құрбан етіп онымен бірігіп, мәңгілік бір бүтінге айналу жолы. Сонымен бірге ақын өлімді *ақ өлім*, *Алланың ақ өлімі*, *қара жер* деген фразеологизмдер арқылы да бейнелейді. Шәкәрімде осы бір ақ пен қараның қолданысы метафоралар арқылы да беріледі. Өлімді бейнелі түрде сипаттауда ақын метафоралық оралымдарды орнымен қолданады. Себебі: «Метафора – тұжырымдау мен танудың бір үлгісі. Ол жаңа ұғымдарды жасай отырып, жаңа білімнің қалыптасуына тікелей әсер ететін маңызды фактор» [4, 281-б.]. Яғни метафора танымдық қызмет атқарып, абстракт ұғымдарды нақтылауға көмектесіп, қоршаған әлемді танудың, ол туралы ой қорытып тұжырымдаудың көрінісі, амал-әрекеті саналады. Мұндай когнитивтік метафоралар әртүрлі тұлғалар мен нысандар арасындағы ұқсастықты көркем құрастыра білу қабілетінен пайда болады. Мәселен:

Алланың ақ өлімі келгенде

Амалсыз қара тастай қатасың [7, 139-б.].

Мұнда ұлттық танымдағы *ақ* (*ақ бұйрықты*) *өлім* деген фразеологиялық тіркес қолданылған. Және ол екі түрлі нысанның қатар алынып, бір нүктеде түйісуі арқылы жасалған. Екі нысан салыстырылып, баламалы түрде қолданылған. *Өлім* секілді абстракциялы ұғым *тас* секілді нақты

зат арқылы баламаланып берілген. Ғалымдардың пікірінше, метафоралық мағынаның туындауына мәнмәтіндегі жеке сөз емес, сөз тіркесі, онымен байланысқан сөздер тізбегі, ойды жеткізуге жұмсалған сөйлем немесе тұтас мәтін ықпал етеді. Жоғарыдағы метафоралық мағынаны жасауда бір-бірімен сай келмейтін екі түрлі нысан, екі түрлі ұғымды білдіретін атау қатысып, оқырман санасында жаңа бейне, жаңа образ туғызып тұр. Яғни өлім сағаты соққанда адам да қара тас секілді қимылсыз, тіршіліксіз қатып қалатынын жеткізеді. Мұндағы *тас* сөзіне *қара* анықтауыштың қосылуы арқылы оның эмоциялық бояуын арттырып, қайғылы, мұңды суреттеулерді елестетеді.

Ақын өлімді сипаттауда мақал-мәтелдерді де тиімді қолданған. Мәселен, «Кәрілік туралы» өлеңінде:

Қайғы емес *қаза*, Болмаймын наза,
Ноқталы басқа бір өлім
 Туған жан өлмек, Тағдырға көнбек
 Кімді алмайды бұл өлім [7, 52-б.].

«*Ноқталы басқа бір өлім*» деген мәтелдің құрамынан «*ноқталы бас* – *басы ноқталы (айттырып қойған жері бар, айттырған қыз, қалыңдық)*» деген фразеологиялық тіркесті кездестіреміз. Мұнда іс-әрекеттің мағына жақындығына қарай фразеологиялық тіркес түрленіп, адам өміріне қатысты мәтелге айналған. Этнолингвистикалық уәжі: ноқталанған бастай айттырған қыздың барар жері қандай айқын болса, өмірі өлшеулі адамның да соңғы межесі өлім екендігі осы мәтелде айқын аңғарылады. Яғни *ноқта* сөзінен *ноқталы бас* / *басы ноқталы* фразеологиялық мағынасы қалыптасып, істің бастапқы себебін білдіріп тұр, ал оның салдары «*бір өлім*» түрінде анықталып, күрделі ойды білдіретін бір тағанды төрт компонентті мәтелге ұласқан:

ноқта → *ноқталы бас* → *Ноқталы басқа бір өлім*.

Адам баласы бұл дүниеге келгеннен бастап түбі бір өліммен жолығатынын анық біледі. Мұның өзі «*Ер жігітке өлім бар да, қорлық жоқ*» деген халық мақалымен мазмұндас [8, 321-б.]. Яғни ер жігіттің артында өлім қаупі тұрғанда, күні ертең өткізінші бұл дүниемен қоштасатынын саналы түрде ұғынғанда дүниелік, пенделік ойлар мен астамшылыққа бой алдырмайды. Үнемі өлімді еске алып отырған жан әр күнін, тіпті әр сәтін мән-мағыналы етіп өткізуге тырысады. Шәкәрім Құдайбердіұлы да өлімнің осы қасиетіне басымдық беріп, оның ізгі мәнін, тәрбиелік астарын ұғындырады.

Ажал концептісі ақын өлеңдерінде өлім концептісімен бірге айтылып, өлімге әкелетін фактор ретінде сипатталады. Қазақстан ұлттық энциклопедиясында ажал – адамның пәни дүниедегі тіршілігінің соңы, көне сенім бойынша алдын ала белгіленген меже дей келіп, «тағдыр», «маңдайға жазылған», «жазымыш», «пешенеде бар» деген сөздермен байланыстырады.

Қазақ дүниетанымы бойынша, ажал – тіршіліктің қажетті де маңызды бөлшегі, адам үшін болары анық ырықсыз дүние болғанымен, адамгершілік, әлеуметтік тұрғыдан мәні зор, пенденің адами келбетін айғақтайтын маңызды құбылыс [9, 103-б.]. Шәкәрім өлеңдерінде ол кейде мақал-мәтелдер арқылы беріледі:

Ажал жетсе өлдің бе,
Өлім келді, көрдің бе? [7, 19-б.] –

деген жолдарды «*Ажал жетпей өлмек жоқ*» [8, 18-б.] деген мақалдың өлең ұйқасына сай өзгертілген нұсқасы деуге болады. Мұның барлығы өлім адам баласының қашып құтыла алмайтын, түбінде бетпе-бет кездесетін бұл әлемдегі соңғы нүктесі екендігін білдіреді. Және ол бұл өмірдің соңы болғанымен, адам болмысының соңы емес, керісінше, мәңгілік өмірінің бастауы болмақ деген ойын жеткізеді. Мұнда да «*Ажал жетпей өлмек жоқ*» деген мәтелдің құрамынан «*ажал жетті*» деген фразеологиялық тіркестің қарсылықты мағынада қолданылғанын байқаймыз. *Өлім* факторының себебін «*ажал жету*» тіркесі айқындап, мәтелге ұласып тұр. Бір тағанды төрт компонентті мәтел ақын қолданысында бейтарап жақтан екінші жаққа ауыстырылып, өзінің эксплицитті мағынасында берілген.

Қаза концептісі Қазақстан ұлттық энциклопедиясында бұл дүниелік адам тіршілігінің соңы, адамның бұл дүниеден еріксіз кетуі, кенеттен ажал құшуы, Алланың ықтиярымен сөзсіз болатын жазмыш деп анықталады [10, 192-б.]. Ал ақын өлеңдерінде болмай қоймас анық жайдың көрінісі болғандықтан, мұны «Қайғы емес *қаза*, болмаймын наза» деп салмақтылықпен қабылдайды:

Қаза келсе, малдыдан мал таймай ма,
Ажал жетсе, батырдан жан таймай ма? [7, 52-б.].

Мұндағы «*жан*» ұғымы қай халықта болмасын өте күрделі түсінік. Адам жаны көзге көрінбейтін, қолға ұсталмайтын дерексіз ұғым болса да, адамзат танымында қалыптасқан ғалам бейнесінде өзіндік орны бар. Жаннан айырылғанда тән шіріп, өлім халіне енеді. Алайда біржола жоғалмай, басқа түрге ауысады. «Ажал – «өлім» концептісінің атрибут ұғымы. Жанның кеудеден шығуы мифопоэтикалық кеңістікте «ажалдан қорқу», «үрейлену», «еріксіз қиналып, шырқырап шығу» әрекеттерімен сипатталады. Тіліміздегі *жанталасты*, *жанын қарманды*, *жаны шырқырады* тіркестері жанның осындай тылсым табиғатын концептуалдық бейнелеуден туса керек» [11, 90-б.], – дейді зерттеуші Б. И. Нұрдаулетова.

Шәкәрім шығармаларындағы концептік құрылымдар жүйесін зерттеген ғалым А. Салқынбай ондағы оппозициялық қатынасқа ерекше тоқталады: «Шәкәрім ақынның шығармашылығындағы даралықты, ерекшелікті танытатын, көркемдік әлемін бағамдаудағы маңызды мәселенің

бірі – ой мәнінің тереңдеуі мен мазмұнының байсалдылығын ашуда қолданылатын тұлғалардың оппозициялық қатынаста жұмсалуды. Шәкәрім шығармаларындағы басты концепт – өлім мен өмір, көбінесе бинарлық оппозиция сипатында көрініс табады» [4, 87-б.]. Мәселен:

Қуыстап салса, құндағына,
Кіретін көрге ұқсамақ.
Тағдыр жоқ өлмей тұрмағына,
Өмірді өлім тұсамақ [7, 253-б.].

Мұнда да бір-біріне қарсы мәндегі адам шыр етіп дүниеге келгенде нәрестені орап алатын *құндақ* пен өлгенде қойылатын *көр* ұқсата отырып суреттеледі. Сонымен бірге бұл қолданысты «*Өмірді өлім тұсайды*» [9, 277-б.] деген қазақ мақалының автор қолданысында өлең ұйқасына сай түрлендірген нұсқасы деп алуға болады. Мұнда ақын тіршіліктің тұмақ – өлмек заңдылығын беруде әлем болмысын танудағы өз ізденісіне тән ұлттық ерекшелігі мен сезімдік қабылдауына сай зияткерлік қалпын танытады.

Ар-ұят концептісін Шәкәрім шығармаларындағы негізгі тірек ұғымдардың бірі деуге болады. «Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді... Өлімнен соң бір түрлі тіршілік бар. Екі өмірге де керекті іс – ұждан. Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім», – деп басталатын Шәкәрімнің «Үш анығы» дәл осы ұжданға басымдық беріп, саналы өмір сүруге үндейді, ақыл, ұждан сапаларын бәрінен жоғары қояды. Шәкәрім еңбектерінің концептуальдық негізін зерттеген Л. Т. Абикенова ақын дүниетанымындағы басты мәселе ретінде ар-ұжданды атап өтеді [12, 11-б.]. Адамға ғана тән қасиетті сипаттауда мақалдарды пайдаланады:

Орынсызды істеуге өлгенше ұял,
«Ұят күшті өлімнен» дегендей-ақ. [7, 163-б.].

Бұл – «*Өлімнен ұят күшті*» [9, 244-б.] деген мақалдың инверсиялық қолданысы. Өлім – адам өмірін жалмайтын, оның тіршілігіне тосқауыл қоятын қатерлі ұғым болса да, халық танымында одан да күшті нәрсе бар. Ол – ар-ұят, ұждан. Тірліктегі ар-ұятыңа бекем болмасаң, күнде өлуге тура келеді. Бойыңда ар-ұятың болмаса, дүниені былғамай өлгенің артық деген катал үкімін жеткізеді:

Ынсап, рахым, *ар*, *ұят* табылмаса,
Өлген артық дүниені былғағаннан! [7, 163-б.].

Адам баласы бір өлімнің боларын біледі, оны табиғи құбылыс деп қарайды. Ал тірі жүрген адамның өлімнен де асқан қорқынышы – ел алдында маскара болып, ұятқа қалу; ол адамның ең қымбат, ең абзал қасиеті саналатын ар-намысынан айрылуы болмақ.

Шәкәрім өлеңдеріндегі «Өлім» концептісі құрамындағы тірек ұғымдардың бірі – *уағда бұзу*. Халық танымында өліммен парапар тағы бір

құбылыс – уәдеде тұрмау, айтқан сөзін орындамау. Бұл да тірі жүрген адамның кісілігіне сын болатын, арлы адамның жасауы мүмкін емес жағымсыз әрекет. Оны ақын өлеңдерінің мына жолдарынан байқауға болады:

Сорлы едім бір айтқан соң мойын бұрмас,
Өліммен уағда бұзған – бәрі бір бәс [7, 118-б.].

Бұл тіркесті «Адам уағдада тұрса, Сөз қадірін білгені. *Уағдада тұрмаса, Ол адамның өлгені* [9, 16-б.] деген мақалдың инварианты деп қабылдауға болады. Ұлт танымында *уағда* сөзінің *уәде*, *ант* секілді баламалары кездеседі. Уәде, уағда дегеніміз адамдар арасындағы ауызекі түрде сөз байласу болса, ант беру – көпшілік алдында жасалатын, белгілі бір рәсіммен орындалатын шара. Ақын ежелден сақталған мұндай нанымға сенбеуден ел іші бұзыла бастады, «ант ұрды» деген осы деп ұқтырады:

Елді бұзған не десең – кетті наным,
«*Ант ұрды ма?*», – деген сол, ұқсаң, жаным [7, 43-б.].

Ел ішінде наным кеткендіктен бірлік түгіл иман да қалмағанын, бәрінің алдап-арбауға бейімделіп, сенімсіздік жайлағанына қынжылады. Сөзге тоқтай білсек, ант етуге жеткізбей-ақ, жаулық түгіл жанжал да болмас еді дейді:

Жаулық түгіл жанжал да шықпас еді,
Ант етпей-ақ айтылған сөзге жетсе [7, 44-б.].

Демек, ант беру, уәдеге берік болу – қазақ танымындағы киелі ұғымдар, «ант ұрды» деген қарғыс мәндегі, бүкіл ұрпағына кесірі тиер салдары қиын түсінік. Ақын орайы келсе, ант етпей-ақ, қасиетті ұғымның қадірін кетірмей әркім өз сөзіне жауапты болғанын дұрыс көреді. Яғни уағда (уәде) бұзу, анттан аттау мезгілінен бұрын мәңгілікке аттанғанмен бірдей маскара әрекет екендігі айтылады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдерінде өлім әдепкі суық та қорқынышты, өмірді жалмайтын жан алғыштан гөрі Жаратушысына жалғайтын көпір, рухани толысу сатысы ретінде көрініс табады. Ақын өлімді әр сәтінде жырға қосып, әр сөзінде қайталаудан танбайды. Мысалы, «Абай марқұм өткен соң өзіме айтқан жырларым» деген тек бір өлеңінде «өлім» зат есімі екі рет (*өлім келді, ақ өлім*), «ажал» мен «қаза» зат есімі бір реттен (*ажал жетсе, қаза келді*), «өлу» етістігі бес рет кездеседі (*өлдің бе, өлместей, өле қал, өлдім де, өлген соң*). «Өлім» макроконцептісін сипаттауда «ажал», «қаза» микроконцептілерінен бөлек бейнелі түрде берілген тіркестер де кездеседі. Дәл осы өлеңде өлім «*алдыңда кірер үйің*», «*барғанда кірер жерің*», «*жалғанды талақ қылу*», «*сөне қалу*», «*алдыңғы жақ*», «*қор болу*», «*қаза келу*», «*жалғаннан кету*» деген метафоралы тіркестермен сипатталады. Мұнан басқа «Өлген көңіл, ыңдысыз өмір», «Жоқ болса ақын өзімде», «Көрілік туралы», «Тойымсыз нәпсі, тұрақсыз дүние», «Өкінішті

өмір» өлеңдерінің бәрі өлімді жырлайды. Ақын өмірлік ізденісіне сай бұл тақырыпты әрбір өлеңінде арқау еткен деуге болады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, сөздіктерде Шәкәрім өлеңдерінде кездесетін «өлім» концептісімен ассоциацияланатын *ажал, қаза, жазмыш, тағдыр, жүрек соғуының тоқтауы, маңдайға жазылған, пешенеден бар және ауыспалы мағынадағы ар-ұят, уағда бұзу* ұғымдары келтірілген. «Өлім», «ажал», «қаза» сөздері бір ұғымды бергенімен, мағыналық реңктері әртүрлі. Қазақстан ұлттық энциклопедиясында өлім концептісіне берілген түсініктер негізінде «жүрек соғуының тоқтауы» концептісін базалық концепт өлім ретінде алып, ажал, қаза және ауыспалы мағынадағы ар-ұят, уағда бұзу концептілерін өлімнің мағыналық-ақпараттық өрісі ретінде талданды.

Ақын өлімді сипаттауда оппозициялық қатынасты (*құндақ – көр, жаялық – кебін*), метафораны (*өлім – тас*) қолданады. Өлімнің мәні мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестер арқылы ашыла түседі. Сондай-ақ *ар-ұят* ұғымы өлімнен де күшті мәнге ие, ол адамның бойында болмаса, «дүниені былғамай өлген артық» деп түйіндейді. Өліммен мазмұндас мағынада қолданған тағы бір концепт – *уағдада тұрмау*. Ақын уағдаға берік болмаған жан қазақ танымында қарғыс арқалайтынын (ант ұрған) ұқтырады. Сол себепті мұның өзі ақын қолданысында өлімнен де салмағы ауыр ұғымдар ретінде сипатталады. Және оны жеткізуде халық аузындағы мақал-мәтелдерді, фразеологиялық тіркестерді шебер қолданады. Мақал-мәтелдердің энтолингвистикалық уәжі ақынның айтар ойына сай мәтінді толықтырады. Мақалада «Өлім» концептісінің концептілік өрісі айқындалып, өріс құрайтын концептілер арқылы оның мәні ашылады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Жиренов, С. А.** XY–XIX ғ.ғ. ақын-жыраулар поэзиясындағы «Өмір-Өлім» концептісінің танымдық табиғаты. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты [Мәтін]. – Алматы, 2004.

2 **Abramova, G., Dmitryuk, N.** Edification Dictums in the Language Consciousness of the Kazakh Ethnos. – Psycholinguistics, 2021. – 29 (2). – 8–24. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-29-2-8-24>

3 **Sultangubiyeva, A. A., Avakova, R. A., Gabdullina, Z. Ye., Ibragimkyzy, S., Imangalieva, S. Zh.** Linguistic units of the concept «heart» in the world linguistic image (On the material of Kazakh and English languages). – Astra Salvensis, 2021. – P. 187–198. – <https://astrasalvensis.eu/2021-2/#>

4 **Салқынбай, А.** Шәкәрім шыққан шың [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 2020. – 213-б.

5 **Бияздықова, Ә. Ә.** Қазақ тіліндегі «Бақыт» концептісінің танымдық сипаты мен қызметі. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Мәтін]. – Алматы, 2014.

6 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Т. 12 / Құраст. : Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек [Мәтін]. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 752-б.

7 Құдайбердіұлы Шаһкәрім шығармаларының үш томдық жинағы. Т. 1: Қажыма, ойым, қажыма [Мәтін]. – Алматы : Абай клубы, 2008. – 408-б.

8 **Динаева, Б. Б.** Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі: Монография [Мәтін]. – Астана, 2013. – 160-б.

9 Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т.66: Қазақ мақал-мәтелдері [Мәтін]. – Астана: «Фолиант», 2010. – 350-б.

10 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған [Мәтін]. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2003. – 720-б.

11 **Нүрдәулетова, Б. И.** Когнитивтік лингвистика. Оқулық. [Мәтін]. – Алматы: ҚР ЖОО қауымдастығы, 2011. – 312-б.

12 **Abikenova, L. T.** Literary and conceptual foundations of Shakarim Kudaiberdiuly's works [Мәтін]. Павлодар : Торайғыров университетінің Хабаршысы: Филологиялық серия. – 2024. – № 3. – Б. 6–18.

References

1 **Zhirenov, S. A.** XY–XIX g.g. aky`n-zhy`raular poe`ziyasy`ndagy` «Omir-Olim» konceptisinin tany`mdy`q tabigaty` [The cognitive nature of the concept of «Life-Death» in the poetry of poets-zhyrau of the X–XIX centuries]. Filologiya gy`ly`mdary`ny`n kandidaty` gy`ly`mi darezhesin alu yshin dajy`ndalghan dissertatsiyanı`n avtoreferaty` [Text]. – Almaty`, 2004

2 **Abramova, G., Dmitryuk, N.** Edification Dictums in the Language Consciousness of the Kazakh Ethnos. – [Text]. Psycholinguistics, 2021. – 29 (2). – 8–24. – <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-29-2-8-24>

3 **Sultangubiyeva, A. A., Avakova, R. A., Gabdullina, Z. Ye., Ibragimkyzy, S., Imangalieva, S. Zh.** Linguistic units of the concept «heart» in the world linguistic image (On the material of Kazakh and English languages) [Text]. Astra Salvensis, 2021, pp. 187–198. <https://astrasalvensis.eu/2021-2/#>

4 Salqy`nbaj, A. Shakarim shy`qqan shy`n [The peak of Shakarim][Text]. – Almaty`: Qazaq universiteti, 2020. – 213 p.

5 **Biyazdy`qova, A. A.** Qazaq tilindegi «Baqy`t» konceptisinin tany`mdy`q sipaty` men qy`zmeti [Cognitive nature and function of the concept of «Happiness»

in the Kazakh language]. *Filosofiya doktory` (PhD) gy`ly`mi darezhesin alu yshin dajy`ndalghan dissertaciya* [Text]. – Almaty`, 2014.

6 Qazaq adebi tilinin sozdigi, [Dictionary of the Kazakh literary language]. T. 12 / Qurast. : Zh. Mankeeva, S. Bizaqov, Ə. Zhynisbek [Text]. – Almaty`: «Ary`s» baspasy`, 2009. – 752 p.

7 Qudajberdiuly` Shakhkarim shy`garmalary`ny`n ysh tomdy`q zhinagy`. [Three-volume collection of works by Kudaiberdiuly Shakhkarim] T. 1: Qazhy`ma, oiy`m, qazhy`ma [Text]. – Almaty` : Abaj kluby`, 2008. – 408 p.

8 **Dinaeva, B. B.** Qazaq maqal-matelderinin pragma-kognitivtik aspektisi [Pragma-cognitive aspect of Kazakh Proverbs]: Monografiya [Text]. – Astana, 2013. – 160 p.

9 Babalar sozi. Zhyz tomdy`q. T. 66: Qazaq maqal-matelderi [Kazakh Proverbs][Text]. – Astana : «Foliant», 2010. – 350 p.

10 Kazakhstan. Ultty`q e`nciklopediya / Bas red. B.Ayagan [Kazakhstan. National Encyclopedia] [Text]. – Almaty`: «Kazakh e`nciklopediyasy`ny`n» Bas redakciyası, 2003. – 720 p.

11 **Nurdauletova, B. I.** Kognitivtik lingvistika [Cognitive linguistics]. Oquly`q. [Text]. – Almaty` : KR ZhOO qauy`mdasty`gy`, 2011. – 312 p.

12 **Abikenova, L. T.** Literary and conceptual foundations of Shakarim Kudaiberdiuly's works [Text]. – Pavlodar: Torajgy`rov universitetinin Хабаршы`sy`: Filologiyaly`q seriya. – 2024. – № 3. – P. 6–18.

09.10.24 ж. баспаға түсті.

08.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. Аманбекқызы¹, Г. О. Сыздыкова²

^{1,2}Евразийский национальный университет

имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 09.10.24.

Поступило с исправлениями 08.01.25.

Принято в печать 25.11.25.

КОНЦЕПТ «СМЕРТЬ» В СТИХАХ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИУЛЫ

В статье проводится концептуальный анализ стихов Шакарима Кудайбердиулы, где особое внимание уделено концепту «смерть». На основе макроконцептов и микроконцептов, образующих

концептуальное поле, проводится анализ их познавательной сути и этнолингвистических мотивов. Это позволяет понять познавательную природу казахского народа и «языковую картину мира» на казахском языке с помощью анализа основных концептов в стихах поэта. Важную роль в этом играет использование метафор и оппозиционные противопоставлений, что подчеркивает многозначность этого понятия в его творчестве. В высказывании поэта этот концепт представлен не только как конец физической жизни, но как начало духовного просветления и нового уровня мудрости. Шакарим видит смерть как момент пробуждения и переход к более глубокому пониманию бытия. Через познавательный анализ концепта «смерть» в стихах Шакарима можно понять и мысли, жизненный опыт, психологию и общую культуру казахского народа той эпохи. В статье анализируется ход исследования и когнитивный характер понятия «смерть». Кроме того, исследуются другие ключевые концепты, такие как «совесть», «нарушение обещаний» и связанные с ними моральные принципы, отраженные через фразеологизмы, пословицы и поговорки. Эти концепты рассматриваются в этнолингвистическом контексте, показывая, как они вписываются в более широкую систему народного мировоззрения и философии.

Ключевые слова: концептуальное поле, метафора, культурная память, эмоции, символ

*Zh. Amanbekkyzy¹, G. O. Syzdykova²

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 09.10.24.

Received in revised form 08.01.25.

Accepted for publication 25.11.25.

THE CONCEPT OF «DEATH» IN SHAKARIM KUDAIBERDIULY'S POEMS

The article provides a conceptual analysis of Shakarim Kudaiberdiuly's poems, where special attention is paid to the concept of «death». On the basis of the macroconceptions and microconceptions forming the conceptual field, the analysis of their cognitive essence and ethno-linguistic motives is carried out. This allows us to understand the cognitive nature of the Kazakh people and the «linguistic picture of the world» in the Kazakh

language by analyzing the basic concepts in the poet's poems. An important role in this is played by the use of metaphors and oppositional oppositions, which emphasizes the ambiguity of this concept in his work. In the poet's statement, this concept is presented not only as the end of physical life, but as the beginning of spiritual enlightenment and a new level of wisdom. Shakarim sees death as a moment of awakening and a transition to a deeper understanding of being. Through the cognitive analysis of the concept of «death» in Shakarim's poems, one can understand the thoughts, life experience, psychology and general culture of the Kazakh people of that era. The article analyzes the course of research and the cognitive nature of the concept of «death». In addition, other key concepts are explored, such as «conscience», «breaking promises» and related moral principles, reflected through phraseological units, proverbs and sayings. These concepts are considered in an ethnolinguistic context, showing how they fit into a broader system of folk worldview and philosophy.

Keywords: conceptual field, metaphor, cultural memory, emotions, symbol.

FTAMP 14.37.27

<https://doi.org/10.48081/MQWZ4637>

***Ж. Ж. Аубакирова¹, С. Б. Жұмаәуіл²**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7761-1260>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9891-0237>

*e-mail: aubakirovazhansaya1987@gmail.com

БҮРКІТ ЫСҚАҚҰЛЫ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ЛАГЕРЬ ТАҚЫРЫБЫ

Бұл мақала қазақ әдебиетінің көрнекті ақыны, ғалым, ұлт мүддесін ойлаған қоғам қайраткері, Алаш идеясын жалғастырушы, «Есен» (Елін сүйген ерлер партиясы) партиясының негізін қалаушысы, Б. Ысқақұлының, абақтыда отырған өлеңдерін зерттеуге бағытталған. Б. Ысқақұлының еңбектеріне сүйене отырып, түрме шығармашылығы, түрмеде жазылған туындылардың концептілік мағынасы, мәні, оның жүйесі, дүниетанымы талданады. Зерттеу барысында түрме тақырыбындағы өлеңдердің өзіндік ерекшеліктері, ұлттық рух пен сенім көріністері, философиялық сарынның ерекшеліктері айқындалады. Ұлттық әдебиеттануда түрме шығармашылығы циклы, түрме поэтикасы туралы пайымдаулар кеңінен қарастырылса, қазақ әдебиеттану ғылымында бұл мәселе әлі де қолға алына қоймаған тақырыптардың бірі. Бұл мақалада «Б. Ысқақұлының әдеби және ғылыми мұрасы» докторлық диссертация шеңберіндегі әдебиеттанушы ғалым, ақын Бүркіт Ысқақұлының абақтыда отырып, айдауда жүрген кездері жазылған өлеңдерінен мысалдар келтіріліп, талдаулар жасалған. Мақалада жинақтау, жүйелеу, салыстыру, концептуалдық талдау, тұжырымдау әдістері қолданыс тапқан. Мақаланың мақсаты ақынның азаматтық қайраткерлік ұстанымын таныту, ақынның өлеңдері арқылы тарихи шындықты талдау, ақын жырлары арқылы қазақ әдебиеттану ғылымындағы «тоталитаризм», «репрессия», «Гулаг», «реабилитация» сияқты күрделі ұғымдарының қазақ халқы үшін білдіретін мағынасын, оның астарын ұғыну. Сонымен қатар бұл мақалада ақынның өлеңдері басқа да ақын-жазушылардың, зерттеуші ғалымдардың жазбаларымен салыстырылады. Мақаланың ғылыми

жаңалығы қазіргі әдебиеттану ғылымында лагерь тақырыбындағы поэзияның әлі де толықтай зерттеуді қажет етуімен түсіндіріледі. Зерттеу нәтижелерін «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Әдебиет сыны» салалары бойынша зерттеу жұмыстарында қолдануға болады.

Кілтті сөздер: Б. Ысқақұлы, Есеп партиясы, тоталитаризм, абақтыдағы өлеңдер, түрме тақырыбындағы өлеңдер, Степлаг, тарихи шындық, жаңа адам идеологиясы.

Кіріспе

Қазақ халқының тарихында өз елінің азаттығы мен тәуелсіздігі үшін басын бәйгеге тігіп, ұлт мүддесін бәрінен жоғары қойған тұлғалар қатары аз болған жоқ. Солардың бірі – Қарағанды облысы Нұра ауданына қарасты Көкмөлдір ауылында дүниеге келген ақын, ғалым Бүркіт Ысқақұлы [1, 351-б.]. Б. Ысқақұлының 2014 жылы қайта басылып шыққан «Бұл менің көз жасым ғой, қан аралас» атты өлеңдер жинағының алғы сөзінде оның бар саналы ғұмыры мен шығармашылық қызметі халыққа адал қызмет етуді мұрат тұтқан азаматтық ұстанымымен ерекшеленгендігі ҚР Мәдениет қайраткері Ермек Балташұлы тарапынан жоғары бағаланады. Б. Ысқақұлы өз жазбаларында халқының болашағын ойлайтын, елдік мұратқа жан-тәнімен берілетін партия қажет екенін атап көрсетіп, осы мақсатта бір топ жаспен бірге «Есеп» атты ұйым құруға қатысады [2, 12-б.]. Бұл әрекет қазақ әдебиетінде Алаш қайраткерлерінің азаттық идеясын жалғастырушы ретінде бағаланып, жаңа буынның ел қамын ойлаған қадамдарының бірі еді.

Адамзат тарихы – қамау мен қысымның ұзақ дастаны іспеттес. Ежелгі тайпалардан бастап бүгінгі заманға дейін талай мемлекеттер мен империялар түрмені саяси қарсыластарды тұншықтырудың, қоғамды бір ғана ойға бағындырудың құралына айналдырып келгені белгілі. Түрме – адамды өз құқығынан айырып қана қоймай, оны қоғамның моральдық әлемінен де аластатын кеңістік. Осындай ортада өлең жолдарынан құрылған ой өрнегін жазу жай ғана өнер емес, ішкі рухтың, қайсар мінездің, қарсылықтың жасырын даусына айналатыны сөзсіз.

Қатал шектеулер мен тордың көлеңкесінде туған түрме шығармашылығы – жан айқайы мен рухтың мұрасы. Оның аясында өлеңдер де, пьесалар да, мемуарлар мен хаттар да, тіпті тұтас романдар да дүниеге келді. Бұл жазбалар – ойдың тереңіне бойлаған философиялық толғаныс та, үнсіздікті бұзған бүліктің нышаны да. Көптеген тұтқындар үшін қалам қағу – жаралы жанға ем ғана емес, еркіндіктің ұшқыны, үнсіздікке салынған қақпаны бұзудың жолы болды.

Жалпы әлем халықтары әдебиетіне ортақ әдеби циклдың бірі – түрме шығармашылығы. Әлем әдебиетін зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша,

түрме шығармашылығы – саяси салмаққа ие ерекше жанр. Winger еңбектерінде ол жасырын зорлық пен бақылаудың бетпердесін ашатын айыптаушы сөз ретінде көрінсе [3, 74-б.], Westall оны жеке тағдырдан бөлек, бүкіл жүйенің сұрқия құрылымына куәлік ететін мәтін деп бағалайды [4, 112-б.].

Barbara Harlow болса өз еңбегінде түрме жазбаларын қарсылық әдебиетінің бір тармағы ретінде қарастырады. Ғалымның пікірі бойынша мұндай мәтіндер – жеке адамның ғана емес, халықтың, ұлттың ұжымдық күресінің үні [5, 29-б.]. Жазу арқылы тұтқын өзін бостандық пен әділет жолындағы кең арналы қозғалыстың бір бөлшегі ретінде сезінеді. Сондықтан түрме әдебиеті – тек қарсылықтың баяны емес, адамның өз болмысын қайта түйсіндіріп, өзгелермен байланыста қайта қалыптастырудың тәсілі.

Орыс әдебиетінің өкілі Ефимова А. Н. атап өткендей, В. Т. Шаламов пен А. В. Жигулин Колымадағы азапты өмір барысында поэзияның адамдарға рухани күш берудегі ерекше ықпалын айқын сезінді [6, 45-б.]. Шаламов О. В. Ивинскаяға жазған хатында: «Колыма заставила меня окончательно и бесповоротно поверить в великую, ни с чем на свете не сравнимую удивительную реальную силу поэзии» деп мойындаса, кейін жазбаларында: «Колыма научила меня понимать, что такое стихи для человека» деп түйіндеген [7, 275, 581-б.]. Лагерь карцерінде адамдардың мұздай тас камерада бір-біріне тығыла жатып, өлең оқығанын еске алады [6, с. 590]. Осыған үндес сезімді А. Жигулин де «Когда мне было // Очень-очень трудно, // Стихи читал я // В карцере холодном» деп жеткізеді [8, 213-б.].

Қазақ әдебиетінде, өкінішке қарай, түрме шығармашылығына арналған зерттеулер саны өте аз. Дегенмен бұл бағытта алғашқы іргелі еңбектер XX ғасырдың екінші жартысында пайда болды.

Академик К. Нұрпейісов «Алаш һәм Алашорда» атты зерттеуінде XX ғасыр басындағы азаттық қозғалыстың тарихи-саяси мәнін айқындады [9, 163-б.]. Сонымен бірге Б. Қойшыбаев әзірлеген «Зауал», Д. Әшімханов құрастырған «Бес арыс», З. Қыстаубаева дайындаған «Нәубет», Г. Думалатованың «Шындық шырағы», Т. Қожабековтің «Қым-қуыт іздер», Б. Төлепбергеннің «1937–2007. Тауқымет пен тағзым» атты еңбектері саяси қуғын-сүргіннің әдебиет пен ғылымға салған ауыр зардабын айқындауға бағытталды [10, 214-б.].

Қазақ әдебиетінде түрме тақырыбының прозадағы алғашқы көрінісін Жайық Бектұров «Таңба» романында берді [11, 67-б.]. Кейін бұл дәстүрді Қажығұмар Шабданұлы жалғастырып, өзінің «Қылмыс» атты көлемді мемуарлық романында лагерь өмірін ерекше формада суреттеді [12, 201-б.]. Зерттеуші Елдос Токтарбай бұл романды қазақ прозасындағы түрме әдебиетінің ең биігі деп бағалап,

шығарманың «сұрақ-жауап үлгісіндегі» құрылымын ерекше әдеби құбылыс ретінде айқындайды [10, 227-б.].

Соңғы жылдары түрме әдебиетін жүйелі түрде зерттеп жүрген әдебиеттанушы – Елдос Тоқтарбай. Оның «Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы және эмигранттық кезең» (2013), «Түрме әдебиеті: тарихы, кезеңдері және өкілдері» (2017), сондай-ақ 2021 жылы жарық көрген «Абақтыдағы жан сөзі. Түрмеде жазылған жырлар антологиясы» еңбектері – қазақ әдебиетінде бұл тақырыпты ғылыми деңгейде зерттеудің маңызды баспалдағы [13]. Аталған антологияға Б.Ысқақұлының өлеңдерімен қатар Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мәди Бәпиұлы, Иманжүсіп Құтпанұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы сияқты көптеген ақындардың абақтыда жазған өлеңдері енген [13].

Б. Ысқақұлы «Степлаг» деп аталған Жезқазған өңіріндегі әйгілі еңбекпен түзеу лагеріне айдалды [14, 103-б.]. Бұл лагерь фашистік Германия концлагерьлерінің үлгісінде құрылғаны тарихтан белгілі [14, 101-б.]. Әрине, ресми атауы «еңбекпен түзеу лагері» болғанымен, шын мәнінде ол экономикалық мақсаттағы арзан жұмыс күшін пайдалану орны еді. Кеңестік билік көптеген өндірістік-экономикалық міндеттерді дәл осындай лагерлердің күштеп еңбектері арқылы шешті [15, 258-б.].

Осы еңбектерді талдау арқылы біз Бүркіт Ысқақұлының түрме, лагерь тақырыбындағы жырлары қазақ әдебиетіндегі қуғын-сүргін поэзиясының бір тармағы екенін пайымдаймыз. Оның шығармашылығы жалпы түрме әдебиетінің идеялық-эстетикалық арнасымен үндесіп, ұлттық азаттық рухты паш етеді. Мақалада біз осы мәселелерді жан-жақты қарастырып, Б.Ысқақұлының поэзиясын лагерь шығармашылығының контекстінде талдауды мақсат етеміз.

Түрме қабырғасында жазылған әдеби шығармалар мәдени және зияткерлік тарихта ерекше орынға ие болып, билік пен тұлға арасындағы қатынастарды, жеке бас болмысын және адамның қарсылық таныту қабілеттерін зерделеудің маңызды арнасына айналады. «Түрме шығармашылығы» ұғымы қамауда отырғандардың жазған барлық шығармаларын қамтиды, оған көркем де, көркем емес те туындылар жатады. Түрмеде жазылған еңбектер түрмедегі физикалық және психологиялық тәжірибені бейнелеумен қатар, оппозицияны жоюға бағытталған әлеуметтік күштердің ауқымын да көрсетеді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша Бүркіт Ысқақұлының түрме тақырыбында жазылған өлеңдерін талдау, проза және поэзия үлгілерімен салыстыру, өлеңдердің мазмұнын ашу үшін салыстырмалы-тарихи талдау жүргізу, берілген материалдарды жинақтау, жүйелеу, саралау әдістері қолданылды.

Б.Ысқақұлының түрме, лагерь тақырыбында жазылған өлеңдері зерттеудің нысаны болып есептеледі.

Нәтижелер және талқылау

Б. Ысқақұлы абақтыда отырып өзінің басынан кешкен ауыр өмірін, ішкі сезімін қағаз бетіне түсіріп отырған. Лагерьде жүріп өлең жазу деген – әркімнің қолынан келе бермейтін ерлік. Соңынан ерген конвой, күнде бақылау, бір барактың ішінде бес жүздей адамның болуы, астың күніне екі-ақ рет берілуі – кез келген адамзаттың көтере білмейтін қиындығы. Алайда, осыған қарамастан Б. Ысқақұлы өзінің ақындық, қайраткерлік жолын тоқтатқан емес.

Ақынның «Тас еденнің ызғары...» атты өлеңдер жинағы абақтыда отырып, айдауда жүрген кезде жазылған өлеңдері. Кейін ол «Үзілмей жібi үміттің...» деген атпен «Қазақ әдебиеті» газетінде (1987 жылдың 25 желтоқсанында) жарияланды.

Әдебиеттанушы ғалым Р. Бердібаев: Б. Ысқақов бұл өлеңдерімен қазақ совет поэзиясында бұрын болмаған «Тұтқын жыры», «лэгэр өлеңдері» деп аталатын поэзияның жаңа бір түрін, жаңа жанрын бастады деп есептейді. Сол себепті бұл өлеңдер қазақ поэзиясына қосылған жаңа бет болып табылады деп пайымдайды [14, 252-б.]. Бұл ғылыми ойды біз толықтай қолдаймыз. Ойымыз дәлелді болуы үшін ақынның түрме тақырыбында жазылған бірнеше өлеңдерін қарастырып көрейік.

Б. Ысқақұлының азаматтық-қайраткерлік қырын танытатын өлеңдерінің шоқтығы – «Уа, Азия, ұлысың» өлеңі. Кейін оның атауы «Үндістан ұраны» деп өзгертілді.

Алғашқы нұсқасы	Кейінгі нұсқасы
Уа, Азия, ұлысың!	О, Үндістан, ұлысың!
Ұлылығын құрысын.	Ұлылығын құрысын!
Құрысын демей не дейін,	Құрысын демей қайтейін,
Еуропаның құлысың! [14, 255-б.]	Ағылшынның құлысың! [2, 21-б.]

Бұл өлең жолдары арқылы біз «ұлтшыл» деп айыпталған ақынның ақиқат үшін күресін, азаттық үшін арпалысын көреміз. Жастайынан С. Сейфуллинді, І. Жансүгіровті, А. Байтұрсыновты, М. Дулатовты, С. Мұқановты оқып өскен Бүркіт өлеңдерінде өзінің азаматтық позициясын танытады. Осы өлең жолдары арқылы біз Алаш қайраткерлері аңсаған азаттық, тәуелсіздік идеясын аңғарамыз.

Ақынның келесі бір өлеңі – «**Душар боп бейнет сорыма**».

Душар боп бейнет сорыма,
Кәріне кез боп тағдырдың.
Тұтқынның түсіп торына,
Басыма бұғау салдырдым.
Салмағы жоқ сөзімнің
Айтқанменен «пәлен» деп,
Ақтығымды өзімнің
Берейін немен дәлелдеп [2, 32-б.]

Осы өлеңде автор басынан кешкен қиындықты, ауырпалықты, тағдырдың қатал сынағын жүректі сыздатар өлең жолдары арқылы жеткізеді. Біз аталмыш өлең жолдары арқылы тағдырдың қаталдығын, тұтқындықтың азабын, шарасыздық пен ақиқатқа ұмтылудың, рухани азап пен үнсіздіктің, шарасыздықтың үлкен трагедиясын сеземіз. Жеке адамның трагедиясы арқылы сол заманның трагедиясын ұғамыз.

Түрме тақырыбында жазылған келесі бір өлеңдердің бірі – «**Жамбасыма сыз батып**» өлеңі.

Жамбасыма сыз батып,
Жай болғалы абақты,
Талай рет Күн батып,
Талай рет таң атты.

«Жақын» деген жолдасың
Куә боп өзі-ақ келеді,
Қорғау үшін өз басын,
Қаралап сені береді [2, 34-б.]»

Бұл өлең репрессия құрбаны болған азаматтың лирикалық туындысы. Бұл өлеңде автор адамдық қасиеттен арылу, сатқындық, сол дәуірдің қасіретін жырлайды.

XX ғасырдың 20–50 жылдарындағы Кеңес үкіметінің жасаған репрессия саясаты отандық әрі шетелдік ғалымдар тарапынан терең зерттелді. Тоталитаризм, репрессия, халық жауы сияқты ұғымдар неміс ғалымы Michael Geyer мен Sheila Fitzpatrick сынды ғалымдардың да «Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared» («Тоталитаризмнен тыс: сталинизм мен нацизмді салыстыру») атты зерттеу еңбегінде де жан-жақты талданған. Бұл еңбекте Кеңес үкіметі мен Германия елдеріндегі «сталинизм» мен «ұлтшылдық», адамзат табиғатын трансформациялау идеялары сынға алынады. Билік өкілдері екі елде де «жаңа адам» құрғысы келді. Кеңес үкіметіндегі «жаңа адам» коммунистік партия идеологиясын ұлықтайтын, партияның айтқанымен жүретін, жеке басынан гөрі көпшіліктің, биліктің

сөзін сөйлейтін «машина адамдарды» жасағысы келгені баяндалады. Бұған қарсы келгендер «халық жауы» ретінде танылғаны айтылады. «Жаңа адам» идеологиясы бойынша тоталитарлық жүйе адамдарды ескі құндылықтардан арылтып, мемлекеттің идеологиясына толықтай бағынатын жаңа тұлға қалыптастыруды көздеді [16, 330-б.].

Осы «Тоталитаризмнен тыс: сталинизм мен нацизмді салыстыру» еңбегінде кеңес үкіметі кезіндегі «жаңа адамды» қалыптастыру Лениннен бастау алып, Сталинмен жалғасқаны баяндалады. 1932 жылдары Сталиннің «жаңа адам» идеологиясын қоғамға таныстыру, насихаттау үшін М. Горькийдің рөлін ерекше атап өтеді. Идеологияны әдебиет арқылы жеткізу – басты мақсаттардың бірі болған. Кеңес үкіметінің идеологиясын халыққа ақын-жазушылар шығармалары арқылы жеткізуде орыс жазушы М. Горькийдің рөлі орасан зор болған деп есептейді [16, 318-б.].

Біз Б. Ысқақұлының «Жамбасыма сыз батып»; «Ананы айт!», «Мынаны айт!»; «қаралап сені береді»; «қорлайды әлі келгенше» сияқты өлең жолдары арқылы ақынның жаңа адам идеологиясын қалыптастырудағы заңдылықтармен қақтығысын, ескі моральдік принциптерді ұстануын аңғарамыз. Ақынның өзі «ескі адам» ретінде бұл жүйеге іштей қарсылығын, наразылығын білдіреді.

Осындай көзқарасты, ішкі рух пен азаттық идеясын танытатын өлеңдердің бірі – «**Артымда бар ел-жұртым**» өлеңі.

Жалған куә, жасанды
Қылмыстармен айыптап,
Бердің қатал жазанды,
Нағыз жауға лайықтап.

Жою мені, жігітім,
Түспес, сірә, тегіне.
Артымда бар ел-жұртым,
Жоқтайтұғын менінде [2, 36-б.]!

Осылайша тоталитарлық жүйенің әділетсіздігін, оған қарсы наразылығын өткір сынайды. Сөйтсе де, «жою мені, жігітім, Түспес, сірә, тегіне» деп рухының мықтылығын, әділетсіздікке қарсы тұруын батыл жеткізеді.

Сонымен қатар, бұл өлеңдерден де бөлек «Шыққанда жаңа жарқ етіп...», «Жұртыма деген махаббат», «Қинайды солар жанымды», «Жарыма хат», «Кей тұтқынның жүрегі» сияқты өлең-жырлары арқылы біз темір торға таңылған ақынның жүрегіндегі ашу мен ызаны, ұлттық намысты оятуға итермелейтін ұлттық рухты, патриоттық сезімді аңғарамыз.

Әдебиеттанушы ғалым, академик М. Қаратаев Б. Ысқақұлының абақтыда жазылған өлеңдерінен Сәкеннің сыры, Бейімбеттің мұңы, Ілиястың үні естілгендей деп баға береді [2, 253-б.].

Қазақтың көркем әдебиеті көпқырлы әрі күрделі. Дегенмен лагерьлік поэзия, түрме тақырыбындағы өлеңдер әлі де толық қамтылмаған десе де болады. Мысалы, халық ауыз әдебиетінің үлгісі «Қобыланды батыр» жырында Қобыландының зынданға қамалуы сияқты жекелеген эпизодтар кездеседі. Мұндай эпизодтар көптеген батырлар жырында бар. Алайда, бұл эпизодтар тәрбиелік мақсатта ұсынылып, ақпараттық, дидактикалық сарында ғана берілген. Лагерь тақырыбы поэзияға қарағанда қазақ прозасында мейлінше қамтылған. Мәселен, Қошқе Кемеңгерұлының «Тұтқынның ойы» автобиографиялық әңгімесі, Жайық Бектұровтың «Таңба» романын келтіруге болады. Ғалым Ардамацкая Д. А. «В истории казахской литературы роман Ж. Бектұрова «Таңба» стал первой литературной оппозицией тоталитарной системе» [15, 256-б.], – деп баға береді. Осы ретте біз ақын Б. Ысқақұлының өлеңдері мен Ж. Бектұровтың туындыларындағы ұқсастықтарды байқаймыз. Екі қаламгердің де лагерьді сипаттауы, негізгі кейіпкерлерге жалған жаланың тағылуы, жазықсыз адамдардың бейнесі – бәрі ұқсас. Біздің пайымдауымызша, түрме, лагерь тақырыбы қазақ прозасында Ж. Бектұровтың шығармашылығында сөз етілсе, қазақ поэзиясында Б. Ысқақұлының өлең-жырларында жырланды деп бағалаймыз.

17 жылдық тарихы бар Степлаг лагерінде 5 жыл қамауда болған Б. Ысқақұлы жазбаларында күнделіктер, мемуарлар да баршылық. Бұл жазбалардан да біз лагерьдегі тәртіп, оның адам баласына тигізген қасіреті, қырық күн, қырық түнге созылған Кеңгір көтерілісі, Сталиннің өлімі сияқты тарихи кездер туралы мәлімет ала аламыз. Барлық тарихи құжаттарда аттары аталып жүрген Кеңгір көтерілісінің басында тұрған полковник К. И. Кузнецовтың, СССР Бас прокуроры Руденконың, оның жәрдемшісі Самсоновтың, ГУЛАГ-тың бастығы, генерал-лейтенант Долгихтың есімдері Б. Ысқақұлының да жазбаларында кездеседі. Степлаг архив құжаттарына сәйкес 1954 жылы 600 айыпталушының ісі қайта қаралды. Олардың ішінде амнистияға ұшырағандары әрі екінші рет қайта айыпталғандары бар. Солардың ішінде Б. Ысқақұлы да бар еді. 1954 жылдың 18 желтоқсанында Қазақ ССР Жоғары Сотының шешімімен жаза мерзімі 25 жылдан 10 жылға қысқартылғаны хабар етілді.

Қорытынды

Осылайша әлем әдебиетінде лагерьлер туралы қазақ поэзиясы Б. Ысқақұлының «Тас еденнің ызғары», «Бұл менің көз жасым ғой қан аралас» жинағы арқылы ұсынылған деп пайымдаймыз. Бұл өлеңдерге ақынның жеке басынан өткен өмірін сипаттауы, автобиографиялық сипат тән. Ақынның

түрме тақырыбындағы жырлары арқылы біз лагерьді жеке бір әлем, жер бетіндегі тозақтың белгісі, жеке бір кеңістік ретінде елестетеміз. Ақын өлеңдері арқылы біз автордың психологиялық жан күйін сезінеміз. Жазықсыз айыпталған қаншама адамның трагедиясы арқылы адамзат баласының мықты рухын, тәуелсіздік пен егемендік идеясындағы жігерін, сенімін байқаймыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Қазақстан жазушылары : XX ғасыр [Мәтін] : анықтамалық /; [құраст. : Е. Дүйсенбайұлы [ж. б.]; ҚР Ақпарат министрлігі]. – Алматы : Ана тілі, 2004. – 389-б.
- 2 **Ысқақов, Б.** Бұл менің көз жасым ғой қан аралас [Мәтін]. – Қарағанды, 2014. – 94-б.
- 3 **Wringer, A. de.** I'jaam: An Iraqi Rhapsody Defying Violence with Words. – 2019.
- 4 **Kelly M., Westall C.** Prison Writing and the Literary World: Imprisonment, Institutionality and Questions of Literary Practice. – London : Routledge, 2021.
- 5 **Harlow, B.** Resistance Literature. – New York : Methuen Inc., 1987.
- 6 **Ефимова, А. Н.** Лагерная тема в поэзии В. Т. Шаламова и А. В. Жигулина [Текст] // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 9(263). – С. 44–48.
- 7 **Шаламов, В. Т.** Новая книга: Воспоминания. Записные книжки. Переписка. Следственные дела [Текст]. – М. : Эксмо, 2004. – 1072 с.
- 8 **Жигулин, А. В.** Черные камни : Стихи и поэмы [Текст]. – М. : Советский писатель, 1989. – 368 с.
- 9 **Нұрпейісов, К.** Алаш һәм Алашорда [Мәтін] / К. Нұрпейісов. – Алматы : Ататек, 1995. – 256 б.
- 10 **Токтарбай, Е.** Абақтыдағы жан сөзі. Түрмеде жазылған жырлар антологиясы [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 560-б.
- 11 **Бектұров, Ж.** құраст. Н. Оразбек. – Алматы : Қазақстан, 2011. – 479-б.
- 12 **Шабданұлы, Қ.** Қылмыс : көп томды роман. – Алматы : Атажұрт , 2009. 4 том. – 413-б.
- 13 **Токтарбай, Е.** Түрме әдебиеті: тарихы, кезеңдері және өкілдері: монография [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 270-б.
- 14 **Жағыпар, Ә. Б.** Бүркіт Ысқақұлы: тарихи-биографиялық басылым [Мәтін]. – Қарағанды, 2024. – 323-б.
- 15 **Ардамацкая, Д. А.** Философия «после ГУЛАГа» : осмысление исторической катастрофы [Текст]// Studia Culturae. – 2013. – № 16. – С. 256–264.

16 **Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick.** Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared [Text]. – Cambridge University Press, 2009. – 536 p.

References

- 1 Qazaqstan jazūshylary: XX ғасыр [Mätin] : anyqtamalyq / [qūrast. : E. Dūisenbaīūly [j. b.]; QR Aqparat ministrliǵi]. – Almaty : Ana tili, 2004. – 389 p.
- 2 **Ysqaqov, B.** Būl meniñ köz jasym ǵoı qan aralas [Mätin]. – Qaragandy, 2014. – 94 p.
- 3 **Wringer, A. de. I'jaam:** An Iraqi Rhapsody Defying Violence with Words. – 2019.
- 4 **Kelly, M., Westall, C.** Prison Writing and the Literary World: Imprisonment, Institutionality and Questions of Literary Practice. – London: Routledge, 2021.
- 5 **Harlow, B.** Resistance Literature. – New York : Methuen Inc., 1987.
- 6 **Efimova, A. N.** Lagernaja tema v poëzii V. T. Shalamova i A. V. Zhigulina [Tekst] // Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – № 9(263). – P. 44–48.
- 7 **Shalamov, V. T.** Novaia kniga: Vospominaniia. Zapisnye knizhki. Perepiska. Sledstvennye dela [Tekst]. – M. : Èksmo, 2004. – 1072 p.
- 8 **Zhigulin, A. V.** Chernye kamni : Stikhi i poëmy [Tekst]. – M. : Sovetskii pisatel', 1989. – 368 p.
- 9 **Nūrpeisov, K.** Alash hām Alashorda [Mätin] / K. Nūrpeisov. – Almaty : Atatek, 1995. – 256 p.
- 10 **Toqtarbaı, E.** Abaqtydaǵy jan sözi. Tūrmede jazylǵan jyrlary antologiiasy [Mätin]. – Nūr-Sūltan, 2021. – 560 p.
- 11 **Bektūrov, Zh.** ; qūrast. N. Orazbek. – Almaty : Qazaqstan, 2011. – 479 p.
- 12 **Shabdanūly, Q.** Qylmys : köp tomdy roman. – Almaty : Atazhurr , 2009. 4 tom. – 413 p.
- 13 **Toqtarbaı, E.** Tūrme ädebieti: tarihy, kezeñderi jäne ökilderi: monografia [Mätin]. – Nūr-Sūltan, 2021. – 270 p.
- 14 **Zhaǵypar, Ä. B.** Bürkit Ysqaqūly: tarihy-biografialyq basylım [Mätin]. – Qaragandy, 2024. – 323 p.
- 15 **Ardamatskaia, D. A.** Filosofii «posle GULAGa» : osmyslenie istoricheskoi katastrofy [Tekst] // Studia Culturae. – 2013. – № 16. – P. 256–264.
- 16 **Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick.** Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared [Text]. – Cambridge University Press, 2009. – 536 p.

13.12.24 ж. баспаға түсті.

21.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

***Ж. Ж. Аубакирова¹, С. Б. Жұмағұл²**

^{1,2}Евразийский национальный ниверситет

имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 13.12.24.

Поступило с исправлениями 21.04.25.

Принято в печать 25.11.25.

ЛАГЕРНАЯ ПОЭЗИЯ В СТИХОТВОРЕНИЯХ БУРКИТА ИСКАКОВА

Буркит Искаков – выдающийся поэт, ученый, общественный деятель, радеющий за интересы нации, продолжатель идей Алаша, основатель партии «Есен» (партия людей, любящих свой народ). Он был приверженцем идеи независимого государства, рисковал жизнью ради свободы и независимости своего народа, узник лагеря «Степлаг» в регионе Жезказган.

В данной статье, подготовленной в рамках докторской диссертации «Литературное и научное наследие Б. Искакова», приводятся примеры и анализируются стихи поэта, написанные в заключении и ссылке. В статье использованы методы обобщения, систематизации, сравнения, концептуального анализа и выводов.

Цель статьи – показать гражданскую позицию поэта, проанализировать историческую правду через его поэзию, а также раскрыть суть таких сложных понятий, как «тоталитаризм», «репрессии», «Гулаг», «реабилитация» в контексте казахской литературы и их значение для казахского народа.

Кроме того, стихи поэта сопоставляются с произведениями других поэтов, писателей и исследователей.

Научная новизна статьи заключается в том, что тема лагерной поэзии до сих пор требует более глубокого изучения в современной литературоведческой науке.

Результаты исследования могут быть использованы в исследованиях по истории казахской литературы и литературной критике.

Ключевые слова: Б. Искаков, партия «Есен», тоталитаризм, стихи заключения, тюремная тематика, Степлаг, историческая правда, идеология нового человека.

*Zh. Zh. Aubakirova¹, S. B. Zhumagul²^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 13.12.24.

Received in revised form 21.04.25.

Accepted for publication 25.11.25.

CAMP POETRY IN THE VERSES OF BURKIT ISKAKOV

Burkit Iskakov – a prominent poet, scholar, and public figure dedicated to the interests of the nation, a follower of the Alash ideas, and the founder of the «Esep» Party (Party of People Who Love Their Homeland). He was an advocate of the idea of an independent state, risking his life for the freedom and independence of his people, and a prisoner of the «Steplag» camp in the Zhezkazgan region.

This article, prepared as part of the doctoral dissertation «The Literary and Scientific Legacy of B. Iskakov», presents examples of and analyzes the poet's works written during his imprisonment and exile. The article employs methods of generalization, systematization, comparison, conceptual analysis, and synthesis.

The purpose of the article is to reveal the civic stance of the poet, analyze historical truth through his poetry, and explore the essence of such complex concepts as «totalitarianism», «repressions», «Gulag», and «rehabilitation» within the context of Kazakh literature and their significance for the Kazakh people.

In addition, the poet's verses are compared with the works of other poets, writers, and researchers.

The scientific novelty of the article lies in the fact that the theme of camp poetry still requires deeper study in contemporary literary scholarship.

The research findings can be used in studies on the history of Kazakh literature and literary criticism.

Keywords: B. Iskakov, Esep Party, totalitarianism, prison poetry, incarceration theme, Steplag, historical truth, ideology of the new human.

FTAMP 16.01.11

<https://doi.org/10.48081/UHGW7385>

***А. Е. Баербекова¹, Ж. Д. Рапишева², Ж. У. Есинбаева³,
А. Н. Бекмашева⁴, С. А. Кенжеғалиев⁵**

^{1,2,5}Академик Е. А. Бөкетов атындағы

Қарағанды ұлттық зерттеу университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.;

³Қазақстан Республикасы Ғылым

және жоғары білім министрлігі

Жоғары және жоғары оқу

орнынан кейінгі білім комитеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

⁴Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,

Қазақстан Республикасы, Орал қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3217-609X>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2590-3743>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5894-7219>⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7189-8952>⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8412-6716>*e-mail: baerbekova.aliya@mail.ru

**«ҚАЗАҚСТАН» КОНЦЕПТІСІН ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН
ПРЕЦЕДЕНТТІ ЕСІМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ӘЛЕУЕТІ
(2024-2025 ЖЖ. БАҚ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Мақалада «Қазақстан» концептісін қалыптастыратын прецедентті есімдердің танымдық әлеуеті зерттеледі. Прецедентті есімдер – белгілі бір эталондық қасиеттерді бейнелейтін, ұлттық және жаһандық деңгейде танымал тұлғалардың есімдері.

Мақаланың басты мақсаты – Қазақстандық БАҚ мәтіндеріндегі Қазақстан концептісін қалыптастыратын «прецедентті есімдердің» танымдық әлеуетін сипаттап, тілдік тұрғыдан талдау.

Зерттеу нысаны ретінде 2024–2025 жж. қазақстандық БАҚ мәтіндерінде кездесетін прецедентті есімдердің семантикалық, прагматикалық және когнитивтік ерекшеліктері қарастырылады.

Мақалада прецедентті есімдердің когнитивтік және ассоциативтік әлеуеті, олардың ұлттық және халықаралық деңгейдегі

ролі нақтыланды. Зерттеу нәтижесінде «Қазақстан» концептісін қалыптастыратын негізгі прецедентті есімдер анықталды: Қасым-Жомарт Тоқаев, Димаш Құдайберген және басқалар. Сонымен қатар, жағымсыз оқиғалармен байланысты прецедентті есімдер де талданды. Прецедентті есімдердің қазіргі тұрғыдан танымдық әлеуетін анықтау үшін, арнайы эксперимент жүргізілді. Татарстан жастары арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері «Қазақстан» концептісінің танымдық бейнесін айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, прецедентті есімдер ұлттық мәдениеттің, тарихи оқиғалардың және әлеуметтік құндылықтардың символы ретінде маңызды рөл атқарады. Бұл мақала прецедентті есімдердің танымдық әлеуетін зерттеуге арналған және олардың Қазақстанның ұлттық және халықаралық деңгейдегі беделін арттырудағы рөлін көрсетеді.

Кілтті сөздер: прецедентті есімдер, Қазақстан концептісі, танымдық әлеует, ұлттық код, мәдениет, саясат, ассоциативтік қабылдау, эксперимент.

Кіріспе

Әрбір халықтың мәдениеті мен тарихы, рухани болмысы оның ұлы тұлғалары мен тарихи оқиғалары арқылы көрініс табады. Мұндай тұлғалар мен оқиғалар халықтың жадында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін құнды мұраға айналады. Осындай есімдер мен оқиғалар тіл білімінде «прецедентті есімдер» деп аталады. Өз заманында олар жай ғана адам есімі ретінде қалыптасса да, белгілі бір оқиғаларға байланысты «прецедентті» сипат алып, халықтың ұлттық келбетін, мемлекеттің идеологиялық негіздерін айқындайтын символдық мәнге ие болады. Зерттеуіміздің негізгі нысаны «Қазақстан» концептісі болғандықтан, мемлекетіміздің, еліміздің бет-бейнесін ашатын, ұлттық кодын айқындайтын, әлемге таныта түсетін «прецедентті есімдерді» атап өтуге тура келеді. Себебі кез келген елді тек оның тарихы, территориясы, мәдениеті мен салт-дәстүрі, өнері, экономикасымен ғана емес, сол елді әлемге танымал еткен ірі тұлғалар арқылы да тануға болатынын айту керек.

Материал мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша прецедентті есімдердің мағыналық құрылымын анықтау және олардың танымдық әлеуетін ашу үшін семантикалық-когнитивтік әдіс, компоненттік талдау әдісі, прецедентті есімдердің бүгінгі таңда өзектілігін айқындау үшін ассоциативтік эксперимент әдісі пайдаланылды. Аталған әдістерді қолданудың нәтижесінде тіл біліміндегі прецедентті есімдердің, оның ішінде Қазақстан концептісін

айқындайтын прецедентті есімдердің танымдық әлеуеті сипатталып, олардың өзекті мәселе екені дәлелденді.

Нәтижелер және талқылау

Тіл білімінде «прецедентті феномен» деген термин бар. Прецедентті феноменге «прецедентті есімдер», «прецедентті жағдайлар», «прецедентті айтылымдар», «прецедентті мәтіндер» жатады. Алғаш рет «прецедентті феномен» ұғымын Ю. Н. Карауловтың «Русский язык и языковая личность» еңбегінен кездестіре аламыз. Ғалым прецедентті мәтіндерді тілдік тұлға теориясының шеңберінде қарастырып, олардың қолданылуын тұлғаның коммуникативтік және іс-әрекеттік қажеттіліктерімен байланыстырады [1, 215-6.].

Прецедентті феномендер, оның ішінде прецедентті есімдерді шетелдік ғалымдардың да еңбектерінен көре аламыз [2; 3; 4].

Ғалым А. С. Әділова прецедентті феномендерді екі түрге бөледі: вербалды және вербалданатын. Ғалымның пікірінше, вербалды прецедентті феномендерге прецедентті есімдер мен прецедентті айтылымдар жатады, ал еркін вербалданатын феномендерге прецедентті мәтіндер мен прецедентті жағдайлар кіреді [5, 112-6.].

Прецеденттік есім деп белгілі бір эталондық қасиеттер жиынтығын бейнелейтін символдық есімді немесе белгілі бір прецеденттік мәтінмен не жағдаймен ассоциативті түрде байланысқан жеке есімді айтамыз [6]. Прецеденттік есім феномені күрделі құрылымды құрайды. Оның ядросы дифференциалды белгілерден тұрады, олар сыртқы келбет пен мінез ерекшеліктері, сондай-ақ прецедентті жағдайдан да құрылуы мүмкін. Прецеденттік есімнің перифериясы оның мағынасымен тығыз байланысқан атрибуттар немесе элементтер жиынтығынан тұрады [7, 174-6.]. Бастапқыда жалқы есімдер тек денотативті мағынаға ие болса, уақыт өте келе олар прецеденттік семантикалық мазмұнға иеленеді [8].

Отандық ғалымдар Ш. Мажитаева, С. Рахымберлина, Ж. Рапишевтардың пікірінше: «прецедентті есімдер – негізінен нақты адамды (оқиғаны, қаланы, нәрсені т.б.) атау үшін емес, өз бойына жинақтаған қандай да бір образды бейнелеу үшін қызмет ететін және көпшілікке танымалдығымен ерекшеленетін жалқы есімдер [9, 37–43-66.].

Дүниежүзі халықтарының тілінде өз ұлтының тарихын, ұлттық кодын, рухани мәдениетін, ұлттық өнерін жасауда «прецедентті есімдердің» алатын орны ерекше. Олар әдебиет, өнер, ғылым, саясат немесе тарихи оқиғалар арқылы ұлттың мәдени өмірінде маңызды рөл атқара отырып, ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға ықпал етеді.

Прецеденттік есімдер ұлттық менталитет пен мәдениетті бейнелейтін маңызды құрал. Мысалы, әлемге танымал Эйнштейн, Тесла, ал қазақ халқына тән Алдар Көсе, Асанқайғы есімдері бар.

Цифрлық технологиялар дәуірінде прецедентті феномендердің негізгі көзі бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер болып табылады. Бұрын танымал болу үшін көп уақыт қажет болса, бүгінде бұл процесс қысқа мерзімде жүзеге асады.

Өзбек зерттеушісі Д. Худайбергенованың «Til. Tafakkur. Madaniya» деген еңбегінде прецедентті есімдердің екі маңызды қасиеті туралы сөз болады: біріншісі – танымалдылық, яғни тіл иелерінің тілдік жадында берік орын алуы, екіншісі – символдық, яғни белгілі бір қасиеттер жиынтығының үлгісі болуы [10, 41-6.].

Прецеденттік есімдер әрдайым танымалдылық пен эталондық қасиеттерді қатар көрсете бермейді. Кейбір есімдер тек танымалдылықпен шектелсе, ал басқалары белгілі бір менталитеттің қайталанбас тілдік бейнесін білдіретін эталонға айналады.

Осы зерттеу мақаламызда прецедентті есімдерді шартты түрде шығу тегі мен қолданылу саласына байланысты бірнеше мағыналық топтарға бөліп, төмендегі кесте (Кесте 1) арқылы бердік:

1-кесте – Прецедентті есімдердің мағыналық топтары

Категория	Прецедентті есімдер
Әдеби прецедентті есімдер	Дон Кихот (идеализм), Гамлет (күмән), Анна Каренина (трагедиялық махаббат), Қозы Көрпеш-Баян сұлу (мәңгілік махаббат)
Мифологиялық прецедентті есімдер	Зевс, Афродита, Прометей, Қорқыт ата, Асан Қайғы, Томирис
Тарихи прецедентті есімдер	Наполеон (амбиция), Гитлер (диктатура), Абылай хан (бірлік), Кенесары хан (тәуелсіздік)
Діни прецедентті есімдер	Иисус Христос, Мұхаммед пайғамбар, Нұқ пайғамбар, Будда
Кино және мәдениетке қатысты есімдер	Гарри Поттер, Джеймс Бонд, Шерлок Холмс, Алдар Көсе, Қожа
Фольклорлық прецедентті есімдер	Ер Төстік, Мыстан кемпір, Қорқыт ата, Қаңбақ шал
Ғылыми және философиялық есімдер	Эйнштейн, Дарвин, Сократ
Саяси прецедентті есімдер	Черчилль, Рузвельт, Сталин, Ленин, Путин, Назарбаев, Тоқаев
Спорт саласына байланысты есімдер	Пеле, Майкл Джордан, Криштиану Роналдо, Геннадий Головкин
Өнер саласына байланысты есімдер	Моцарт, Бетховен, Лучиано Паваротти, Димаш Құдайберген

Коммерциялық және брендтік есімдер	Коко Шанель, Луи Витон, Аида Кауменова
Жағымсыз оқиғаларға байланысты есімдер	Серік «Голова», Бишімбаев ісі, Шерзат оқиғасы, Салтанат эффектiсi

Қазақстанды әлемге танымал еткен прецедентті есімдердің қатарына бірнеше тұлғаларды жатқызуға болады. Олар ұлтымыздың мәдени кодын, құндылығы мен дүниетанымын саясат, ғылым, өнер, спорт саласы жағынан бейнелейді.

Қазақстанды қазіргі тұрғыдан әлемге танымал етіп жүрген саяси қайраткер, дипломат, еліміздің президенті – Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев. Оның есімі еліміздің саяси тарихында айрықша маңызға ие болып, прецеденттілік ұғымымен тығыз байланысты. Прецеденттілік белгілі бір тұлғаның немесе оқиғаның саясат, мәдениет, қоғам немесе басқа да салаларда ерекше рөл атқарып, маңызды ықпал етуін сипаттайды. Қасым-Жомарт Тоқаевтың қызметі Қазақстанның саяси жүйесінде және халықаралық аренада бірқатар елеулі өзгерістер мен бастамалардың жүзеге асуына негіз болғандықтан, оның есімі осындай маңыздылыққа ие деп бағаланады: *Саяси кеңестің кеңейтілген отырысында Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты халыққа арнаған Жолдауындағы саяси реформалар легі негізгі тақырыпқа айналды. (egemen.kz). Жаңа Қазақстан – жаңару мен жаңғыру жолы, бүгінгі буынның болашақ ұрпаққа аманаты. – (primeminister.kz).*

Қасым-Жомарт Тоқаевтың есімі Қазақстанның саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуында маңызды рөл атқарған тұлға ретінде тарихта қалады. Оның бастамалары мен реформалары елдің болашағына бағытталған жаңа жолды айқындады. Оның есімі прецеденттілікке ие, себебі ол Қазақстанның саяси жүйесінде жаңа дәуірдің басталуына себепкер болды және елдің халықаралық аренадағы беделін нығайтуға үлес қосты дей аламыз.

Димаш Құдайберген – таңғажайып дауысы мен шеберлігі арқылы қазақ мәдениетін әлемге танытқан ерекше дарынды әнші әрі мәдениет елшісі. Ол ұлттық музыка мен өнерді жаһандық деңгейде насихаттап, еліміздің мәдени мұрасын дәріптеді. Оның әлемдік деңгейдегі вокалдық шеберлігі туралы сөз қозғасақ, Димаштың вокалдық 6 октаваны құрайтын диапазоны оны әлемдік музыка сахнасында бірегей тұлғаға айналдырды. Ол 2017 жылы Қытай елінде өткен «I Am Singer» конкурсында екінші орын алып, әлемдегі миллиардтаған көрерменнің жүрегін жаулап алды. Аталған байқаудан кейін, оның аты халықаралық деңгейде бірден таныла бастады. Оның танымалдылығының арқасында Қазақстанға мыңдап туристер келе бастады.

MTV Global Chinese Music Awards, Top Chinese Music Awards сияқты халықаралық марапаттарға ие болған Димаш әлемнің түкпір-түкпірінде өзінің жеке концерттерін өткізіп, әр елде миллиондаған тыңдарман жинады. Димаш өз өнерін Лондон, Нью-Йорк, Мәскеу, Париж сияқты әлемнің ірі қалаларында аншлаппен өткізді. Ал бұл өз кезегінде Қазақстанның мәдениеті мен өнерін, оның ішінде музыка саласын жаһандық деңгейде танымал етуге үлкен ықпал жасады. Димаштың әлемде миллиондаған тыңдармандардан тұратын 200-ден астам фан-клубы бар, ал ол өз жанкүйерлерін «dears» деп атайды. Әлемдік деңгейде мұндай фан-клуб қазақстандық әншілердің ішінде тек Димашта ғана бар деп есептейміз. Instagram желісінде #dimash хэштегімен қазір миллионнан астам жазба бар, ал қытайлық Weibo желісінде Димаш туралы жазбалар саны 12 миллиардтан асады екен.

Әлемдік БАҚ пен әлеуметтік желіде қазір де отандасымыз Димаш туралы көп жазады [11; 12]. Жоғарыда атап өткендей, Д. Худайбергенованың прецедентті есімдердің екі қасиеті де Димаш Құдайбергеннің феномендігін айқындай түседі. Оның есімі эталондық қасиетке ие болғанын мына мысалдар арқылы да дәлелдей аламыз: *Желі жұлдызына айналған «Кішкентай Димаш» кім? (facebook.com)*. *«Екінші Димаш»: Жас әнші ерекше дауысымен елді тамсандырды (baq.kz)*. *Қазақтаннан екінші Димаш шықты (old.aqmeshit-zhastary.kz)*.

Димаш Құдайберген – Қазақстанды әлемге танытқан ерекше тұлға. Оның өнері мен мәдениетке деген сүйіспеншілігі және халықаралық сахнадағы жетістіктері еліміздің беделін жаңа деңгейге көтерді.

Прецедентті феномендер шығу тегінің ортақтығына байланысты, бір-бірінің символы немесе атрибуты ретінде көрінуі мүмкін. Прецеденттік есімдердің когнитивтік әлеуетін зерттеген Е. В. Петрованың пікірінше, танымал автордың прецедентті есімі оның шығармаларындағы таныс жолдарды (прецедентті айтылым), шығармаларының тұтас сюжеттерін (прецедентті мәтіндер), жеке өмірбаянындағы деректерді (прецедентті жағдайлар) санада жаңғыртуы мүмкін [13, 41-б.]. «Бишімбаев ісі» Қуандық Бишімбаевтың жасаған қылмысымен байланысты жағымсыз прецедентті есімдердің мысалы болып табылады. Қазіргі БАҚ пен әлеуметтік желілерде «Шерзат оқиғасы», «Салтанат эффектісі», «Салтанат заңы» сияқты ұғымдар да белсенді қолданыста. 2023 жылдың қараша айында бұрынғы ұлттық экономика министрі Қуандық Бишімбаев әйелі Салтанат Нүкенованы аяусыз өлтіргені туралы Қазақстан ғана емес, бүткіл әлем дүрлігіп жазды деуге болады. Бишімбаевқа қатысты сот процесінің онлайн-трансляциясы «washingtonpost.com», «dw.com», «rferl.org», «france24.com», «theleftberlin.com», «indiatvnews.com», «aljazeera.com», «ekuzbass.ru», «caspiantpost.com» т.б. шетелдік БАҚ-та айтылды. Жалпы процесс пен үкім туралы

«Reuters», «Washington Post», «Associated Press», «Daily Mail», «Al Arabiya», «BBC News» және басқа да басылымдар жарыса жазды. Аты шулы сот процесін тікелей эфирде тек қазақстандықтар ғана емес, АҚШ, Германия, Ұлыбритания, БАӘ, Австралия, Түркия, Оңтүстік Корея, Бангладеш, Ресей, Грузия, Молдова, Польша, Беларусь, Украина, Әзербайжан, Өзбекстан, Қырғызстан және басқа елдердің тұрғындары көрді.

Әлемдегі ең ірі халықаралық жаңалықтар агенттіктерінің бір Reuters Бишімбаевқа қатысты сот процесі туралы: «44 жастағы Қуандық Бишімбаев азаптау және кісі өлтіру бойынша кінәлы деп танылды. Соңғы жеті аптадан бері тікелей эфирде көрсетілген оның соты биліктің элита енді заңнан жоғары емес деген хабарды жеткізу әрекеті ретінде бағаланып отыр» [14] десе, ал америкалық Washington Post басылымы Салтанат Нүкенованың өлтірілуі реформаларға алып келгенін атап өтеді [15]. Associated Press агенттігі «сот процесі елдегі алғашқы ғаламтордағы тікелей көрсетілген іс болды, ал оған қатысты пікірталастар әлеуметтік желілерде басымдыққа ие болды» деп атап өтті [16].

«Бишімбаев ісі» Қазақстанды әлемге жағымсыз қырынан танытып, қоғамда заңның үстемдігі мен әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық мәселелерін талқылауға түрткі болды. Бұл іс сот процесінің алғаш рет ашық онлайн трансляцияда өтуімен ерекшеленіп, әділдікке деген сенімді арттырды.

«Бишімбаев ісі» тіпті психология ғылымында да танымал тұлғаға айналып үлгерді. Психолог Александр Вронский Бишімбаевқа «қатерлі нарцисс» деген диагноз шығарған. Сонау 1964 жылы танымал психолог Эрих Фромм «қатерлі нарциссизм» ұғымын сипаттаған болатын. Нарцисстер өздерін ерекше, ұлы тұлға ретінде көреді, ал өзгелерді төмен санайды. Олардың эгосы өздерінің «ұлы МЕНі» мен басқалардың әлсіздігіне негізделген. Мұндай адамдар ең үлкен және ең қауіпті манипуляторлар болып табылады. Олар өздерін өзгелерден ақылдырақ деп есептейді, оларға көбінесе манипуляцияның өзі, сол сәттің процесі маңыздырақ екен.

Бишімбаевтың есімінің танымалдылығы сонша, тіпті соған ұқсас қылмыстарды да оның есімімен салыстыра бастадық. БАҚ беттерінде «екінші Бишімбаев, Бишімбаев сияқты, Бишімбаевша, Бишімбаев емеспін, Бишімбаев уақиғасы, Бишімбаев ісі» т.б. тіркестер пайда бола бастады: «*Актер Шәріп Серікті «екінші Бишімбаев» етіп көрсеткен видео авторы жазасыз қалды (inbusiness.kz)*», «*Қазақ билігінде Бишімбаев сияқты қанша министр бар (ratel.kz)*», «*Күйеудің бәрі Бишімбаев сияқты деген сөз де емес (ernur.kz)*», «*adebiportal.kz)*», «*Бишімбаев емеспін: бұрынғы әйелін аяусыз соққыға жыққан ер адам халықтан кешірім сұрады (ult.kz)*».

Жоғарыда айтылған мәселелерді қорытындылау нәтижесінде Татарстан Республикасының Қазан қаласындағы Қазан Федералды университетінің

филология, педагогика және тарих білім беру бағдарламаларының студенттерінен сауалнама алдық. Экспериментке 17–20 жас аралығындағы 100 адам қатысты. Сауалнама 2025 жылдың сәуір айында өткізілді. Қағазбен таратылып, офлайн форматында өтті. Сауалнама парағы зерттеліп жатқан «Қазақстан, Ресей, Америка» концептілері ментальдық бірлік ретінде қалыптастыратын когнитивтік және ассоциативтік анықтауға бағытталған 7 сұрақтан тұрды. Бірақ біз осы мақаламызға қатысты, яғни «прецедентті есімдерді» айқындайтын тек 2-ші сұрағы бойынша ғана талдау жасадық:

2. Қазақстан/Ресей/Америка елдерімен сіздің ойыңызда қандай танымал тұлғалар (саясаткерлер, әртістер, ғалымдар т.б.) ассоциацияланады?

Қазақстан _____

Ресей _____

Америка _____

Зерттеу Қазан қаласы студенттерінің Қазақстан, Ресей және Америка елдеріне танымал тұлғалар арқылы ментальдік бейнесін анықтауға бағытталған. Ол әр елдің мәдени, тарихи және әлеуметтік маңыздылығын «прецедентті есімдер» мен танымдық деңгей арқылы талдауды көздейді.

Эксперимент нәтижесінде Қазақстан концептісіне байланысты (2-ші сұрақ бойынша) 15 жауап-реакция алынды. Алынған мәліметтер жинақталып, іріктеліп, төмендегі диаграммаға (Диаграмма 1) жүйеленді.

1 – диаграмма – «Қазақстан» концептісін қалыптастыратын прецедентті есімдер

Жүргізілген зерттеу мәліметтері бойынша, 17–20 жас аралығындағы Татарстан жастарының тілдік санасында ең жоғары басымдыққа ие тұлға – Нұрсұлтан Назарбаев. Бұл прецедентті есім реакциялардың жиілік көрсеткіші бойынша ең жоғары мәнге ие – 25, яғни жалпы жауап реакцияларының ең үлкен пайызын құрайды – 20,6 %. Қазан қаласының жастарына Н. Назарбаевтың танымал болуының бір себебі – Қазан қаласының қалалық орталығында ең үлкен көше Нұрсұлтан Назарбаевтың атында болуы.

Татарстан жастарының танымында «Қазақстан» концептісі, оның ең танымал бейнесі, яғни Скриптонит тұлғасы арқылы ашылады (17 реакция). Скриптонит (Әділ Оралбекұлы Жәлелов) – қазақстандық рэп-орындаушы, битмейкер, Gazgolder лейблінің мүшесі. Ол 2021 жылы ТМД елдеріндегі ең танымал әнші болды. Скриптонит біздің зерттеуіміздің екінші позициясында, яғни 14,04 %-ды құрайды.

3-ші орынға қазақстандық әзілкеш, стэнд-ап жанрындағы қойылымдардың үздігі Нұрлан Сабыров (Нурлан Сабуров) жайғасты. Ол өзін 2013 жылы «Ашық микрофон» («Открытый микрофон») айдарында ТНТ-дағы «Stand Up» шоуында сынап көрді. Эксперимент нәтижесінде Қазақстандық әзілкеш 16 реакция жинап, 13,22 %-ды құрады.

Әлемдегі үздік дипломаттардың бірі, Президентіміз Қ. Ж. Тоқаев 4-ші орынды иеленіп, «Қазақстан» концептісінің 11,7 %-ын құрады (14 реакция).

Бірдей 11 реакцияға ие болған қазақ халқының ерекше екі тұлғасы – ұлы ақыны Абай мен әнші Димаш. «Қазақстан» концептісі жас мамандардың рухани құндылықтары тұрғысынан, ең алдымен, классикалық әдебиет және шығармашылықпен байланыстырылады. Әлемдік мәдениеттің тұлғасы Абай мен қазақты әлемге танытқан Димаш 100%-дың 9,09 %-ын құрады. Жастар арасында көпшілікке танымал болған, қазақстандық шығармашылық топ Ирина Қайратовна 10 реакция жинап, 8,26 % жинаса, 7,43 %-бен Бишімбаев 7-ші орынға шықты. Салтанат Нүкенова 2 реакция, яғни 1,65 % пайызды құраса, ең соңғы 9-шы орынға ұлы жазушымыз М.Әуезов, GGG атымен танымал атақты кәсіпқой боксшы Геннадий Головкин, кинорежиссёр Тимур Бекмамбетов, хит әншілер Иманбек, Djan Khalib, Limba шықты.

Экспериментімізді қорытындылайтын болсақ, сауалнама сұрақтарына 121 жауап-реакция алынды. Эксперименттің нәтижесі бойынша, респонденттердің берген жауабына қарай «Қазақстан» концептісіне қатысты 15 прецедентті есім талданды. Оның 2-уі саяси тұлға (Н.Назарбаев, Қ.Тоқаев) болса, 2-уі ақын-жазушылар (Абай, М.Әуезов), әлеуметтік мәселелерге қатысты есімдер – 2 (Бишімбаев, Салтанат Нүкенова), кино (Тимур Бекмамбетов), спорт саласына (Геннадий Головкин), әзілге (Нұрлан Сабуров) қатысты бір-бірден болса, музыка өнері (Димаш Құдайберген, Скриптонит, Ирина Қайратовна, Иманбек, Djan Khalib, Limba) қатысты 6 прецеденттік есім аталады.

Жоғарыдағы диаграммаға сәйкес, ең көп реакция саяси тұлғалар мен музыкаға қатысты тұлғаларға тиесілі. Бұған бүгінгі заманның бұқаралық ақпарат құралдарының 4-ші түрі ғаламтордың, оның ішінде әлеуметтік желілердің (Инстаграмм, Фейсбук, Тик-Ток, Телеграмм, Твиттер т.б.) әсері екені даусыз.

Сауалнамамыз анонимді түрде жүргізілді. Респонденттер өз жауаптарында бастан кешкен жағдайларды нақты сипаттауға тырысқаны байқалады, бұл олардың экспериментке шынайы және жауапкершілікпен қатысқанын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл «Қазақстан» концептісі жастардың тілдік санасында өзекті екенін дәлелдейді. Мұндай қызығушылық тек олардың жас ерекшеліктерімен ғана емес, сонымен бірге осы концептінің қазіргі бауырлас ел татар жастары үшін ерекше маңызға ие екендігімен де байланысты.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері «Қазақстан» концептісін қалыптастыратын прецедентті есімдердің ұлттық және халықаралық деңгейдегі танымдық әлеуетін айқындауға мүмкіндік берді. Прецедентті есімдер – халықтың тарихи, мәдени және әлеуметтік болмысын бейнелейтін маңызды когнитивтік құрал. Олар ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда, елдің мәдени кодын сақтауда және жаһандық деңгейде танытуда ерекше рөл атқарады.

Зерттеу барысында анықталғандай, Нұрсұлтан Назарбаев, Қасым-Жомарт Тоқаев, Димаш Құдайберген сияқты тұлғалар Қазақстанның саяси, мәдени және тарихи бейнесін қалыптастыратын негізгі прецедентті есімдер болып табылады. Сонымен қатар, жағымсыз оқиғалармен байланысты прецедентті есімдер, мысалы, «Бишімбаев ісі», Қазақстанның халықаралық аренадағы беделіне кері әсерін тигізуі мүмкін екенін көрсетті.

Татарстан жастары арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері Қазақстанның танымал тұлғаларының шетелдік аудиторияның санасында айқын бейнеленгенін дәлелдеді. Әсіресе, Нұрсұлтан Назарбаев, Қасым-Жомарт Тоқаев, Димаш Құдайбергеннің есімдері Қазақстанның халықаралық деңгейдегі символдары ретінде қабылданатыны анықталды. Бұл Қазақстанның мәдениеті мен саясатының шетелдік аудиторияға әсер ету әлеуетінің жоғары екенін көрсетеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Караулов, Ю.** Русский язык и языковая личность. – М., 2010. – С. 264.
- 2 **Barthes R.** Theory of the Text / R. Barthes // Untying the Text; a post-structuralist reader / ed. R. Young. – London : Routledge and Kegan Paul, 1981. – P. 31–47.
- 3 **Барт P. S.** / Z. / Роланд Барт. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 231 с.
- 4 **Velykoroda Y.** Ludic Function of Precedent-Related Phenomena in Media Discourse // Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. – 2010. – № 3(4). – P. 70–75. <https://doi.org/10.15330/jpnu.3.4.70-75>.

5 **Әділова, А. С.** Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі цитация құбылысы. Монография. – Алматы : Эверо, 2015. – 252-б.

6 **Гудков, Д. Б.** Теория и практика межкультурной коммуникации / Д. Б. Гудков. – М. : Гнозис, 2003. – 288 с.

7 **Красных, В. В.** «Свой» среди «чужих» : миф или реальность? / В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.

8 **Нахимова, Е. А.** Прецедентные имена в массовой коммуникации: монография // ГОУ ВПО «Урал. гос. пед. ун-т» Ин-т социального образования. – Екатеринбург, 2007. – 207 с.

9 **Мажитаева, Ш. М., Рахымберлина, С. Ә., Рапишева, Ж. Д.** Қазақ ономастикалық кеңістігіндегі прецедент есімдердің табиғаты // Қарағанды университетінің Хабаршысы, Филология сериясы. – № 1(73). – 2014 – 37–43-б.

10 **Худайберганова, Д.** Тил. Тафаккур. Маданият : Илмий рисола. Д. Худайберганова. – Тошкент : Нодирабегим, 2020. – 120-б.

11 **Kazakh superstar Dimash on his genre-defying music, heritage and the World Nomad Games** [Электрондық ресурсы]. – <https://www.euronews.com/culture/2024/09/17/kazakh-superstar-dimash-on-his-genre-defying-music-heritage-and-the-world-nomad-games>

12 **By Chen Nan** Kazakh singer's popularity continues to grow in China [Электрондық ресурсы]. – <https://www.chinadailyhk.com/hk/article/290312>

13 **Петрова, Е. В.** Когнитивный потенциал прецедентного имени. Дис... на соискание уч. степени канд. филол. наук. – Красноярск, 2023. – 194 с.

14 **Former Kazakh minister gets 24 years in prison for murdering wife** [Электрондық ресурсы]. – <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/former-kazakh-minister-gets-24-years-prison-murdering-his-wife-2024-05-13/>

15 **The Washington Post** назвал дело Бишимбаева поворотным для Казахстана и указал на недостатки «Закона Салтаната» [Электрондық ресурсы]. – <https://ru.qaz365.kz/society/6459-the-washington-post-nazval-delo-bishimbaeva-povorotnym-dlia-kazakhstan-i-ukazal-na-nedostatki-zakona-saltana/>, <https://www.washingtonpost.com/>

16 **A murder case in Kazakhstan led to domestic violence reforms. It ends with a prison sentence** [Электрондық ресурсы]. – <https://apnews.com/article/kazakhstan-domestic-violence-trial-verdict-d219256c89d55dc6fd3165883c8c63f>

References

- 1 **Karaulov, Yu.** Russkij yazy`k i yazy`kovaya lichnost` [Russian language and linguistic personality]. – М., 2010. – P. 264.

2 **Barthes, R.** Theory of the Text / R. Barthes // Untying the Text; a post-structuralist reader / ed. R. Young. – London : Routledge and Kegan Paul, 1981. – P. 31–47.

3 **Bart, R. S.** / Z. / Roland Bart. – M. : E'ditorial URSS, 2001. – 231 p.

4 **Velykoroda Y.** Ludic Function of Precedent-Related Phenomena in Media Discourse // Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 2010. – № 3(4). – P. 70–75. – <https://doi.org/10.15330/jpnu.3.4.70-75>.

5 **Ədilova, A. S.** Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі citaciya құбылысы [The phenomenon of quotation in modern Kazakh literary texts]. Monografiya. – Almaty : E'vero, 2015. – 252 p.

6 **Gudkov, D. B.** Teoriya i praktika mezhkul'turnoj kommunikacii / D. B. Gudkov [Theory and practice of intercultural communication]. – M. : Gnozis, 2003. – 288 p.

7 **Krasny'x, V. V.** «Svoj» sredi «chuzhix»: mif ili real'nost' / V. V. Krasny'x [«Ours» among «strangers» : myth or reality?]. – M. : Gnozis, 2003. – 375 p.

8 **Naximova, E. A.** Precedentny'e imena v massovoj kommunikacii : monografiya / GOU VPO «Ural. gos. ped. un-t» In-t social'nogo obrazovaniya [Precedent names in mass communication: monograph]. – Ekaterinburg, 2007. – 207 p.

9 **Mazhitaeva, Sh. M., Raxy'mberlina, S. Ə., Rapisheva, Zh. D.** Қазақ ономастикалық кеңістігіндегі precedent есімдердің табиғаты [The nature of precedent names in the Kazakh onomastic space] // Қарағанды университетінің Хабаршысы, Filologiya seriyasy'. – №1(73). – 2014. – 37-43 p.

10 **Xudajberganova, D.** Til. Tafakkur. Madaniyat: Ilmij risola. D. Xudajberganova [Language. Thinking. Culture: A Scientific Treatise]. – Toshkent : Nodirabegim, 2020. – 120 p.

11 Kazakh superstar Dimash on his genre-defying music, heritage and the World Nomad Games [Electronic resource]. – <https://www.euronews.com/culture/2024/09/17/kazakh-superstar-dimash-on-his-genre-defying-music-heritage-and-the-world-nomad-games>

12 By Chen Nan. Kazakh singer's popularity continues to grow in China [Electronic resource]. – <https://www.chinadailyhk.com/hk/article/290312>

13 **Petrova, E. V.** Kognitivny'j potencial precedentnogo imeni [The cognitive potential of a precedent name]. Diss...na soiskanie uch. stepeni kand. filol. nauk. Krasnoyarsk, 2023. – 194 p.

14 Former Kazakh minister gets 24 years in prison for murdering wife [Electronic resource]. – <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/former-kazakh-minister-gets-24-years-prison-murdering-his-wife-2024-05-13/>

15 The Washington Post nazval delo Bishimbaeva povorotny'm dlya Kazaxstana i ukazal na nedostatki «Zakona Saltanata» [The Washington Post

called the Bishimbayev case a turning point for Kazakhstan and pointed out the shortcomings of the «Saltanat Law»] [Electronic resource]. – <https://ru.qaz365.kz/society/6459-the-washington-post-nazval-delo-bishimbaeva-povorotnym-dlia-kazakhstan-i-ukazal-na-nedostatki-zakona-saltana/>, <https://www.washingtonpost.com/>

16 A murder case in Kazakhstan led to domestic violence reforms. It ends with a prison sentence [Electronic resource]. – <https://apnews.com/article/kazakhstan-domestic-violence-trial-verdict-d219256c89d55dc6fdf3165883c8c63f>

01.10.25 ж. баспаға түсті.

30.10.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Е. Баербекова¹, Ж. Д. Рапишева², Ж. У. Есинбаева³,

А. Н. Бекмашева⁴, С. А. Кенжеғалиев⁵

^{1,2,5}Қарағандинский национальный

исследовательский университет имени Е. А. Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда;

³Комитет высшего и послевузовского

образования Министерства науки

и высшего образования Республики Казахстан,

Республика Казахстан, г. Астана;

⁴Западно-Казахстанский

инновационно-технологический университет,

Республика Казахстан, г. Уральск.

Поступило в редакцию 01.10.25.

Поступило с исправлениями 30.10.25.

Принято в печать 25.11.25.

КОГНИТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ИМЕН, ФОРМИРУЮЩИХ КОНЦЕПТ «КАЗАХСТАН» (НА МАТЕРИАЛЕ СМИ 2024-2025 ГГ.)

В статье исследуется когнитивный потенциал precedentных имен, формирующих концепт «Казахстан». Precedentные имена представляют собой имена известных личностей, которые символизируют эталонные качества и имеют национальную или глобальную известность.

Основной целью статьи является описание когнитивного потенциала precedentных имен, встречающихся в текстах казахстанских СМИ 2024–2025 гг., и их лингвистический анализ.

Объектом исследования стали семантические, прагматические и когнитивные особенности прецедентных имен, используемых в СМИ. В статье рассматриваются когнитивный и ассоциативный потенциал прецедентных имен, а также их роль на национальном и международном уровнях. В результате исследования были выявлены ключевые прецедентные имена, формирующие концепт «Казахстан»: Нурсултан Назарбаев, Касым-Жомарт Токаев, Димаш Кудайберген и другие. Также были проанализированы прецедентные имена, связанные с негативными событиями. Для определения современного когнитивного потенциала прецедентных имен был проведен специальный эксперимент. Результаты опроса, проведенного среди молодежи Татарстана, позволили уточнить когнитивный образ концепта «Казахстан». Исследование показало, что прецедентные имена играют важную роль как символы национальной культуры, исторических событий и социальных ценностей. Данная статья посвящена изучению когнитивного потенциала прецедентных имен и их роли в укреплении национального и международного имиджа Казахстана.

Ключевые слова: прецедентные имена, концепт «Казахстан», когнитивный потенциал, национальный код, культура, политика, ассоциативное восприятие, эксперимент.

*A. E. Baerbekova¹, Zh. D. Rapisheva², Zh. U. Yessinbayeva³,
A. N. Bekmasheva⁴, S. A. Kenzhegaliev⁵

^{1,2,5}Karaganda Buketov national research University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda;

³Committee of Higher and Postgraduate
Education of the Ministry of Science and Higher
Education of the Republic of Kazakhstan,
Republic of Kazakhstan, Astana;

⁴West Kazakhstan Innovation
and Technological University,
Republic of Kazakhstan, Uralsk.

Received 01.10.25.

Received in revised form 30.10.25.

Accepted for publication 25.11.25.

COGNITIVE POTENTIAL OF PRECEDENT NAMES FORMING THE CONCEPT «KAZAKHSTAN» (BASED ON MEDIA MATERIALS FROM 2024–2025)

The article explores the cognitive potential of precedent names that shape the concept «Kazakhstan». Precedent names refer to the names of well-known individuals who symbolize exemplary qualities and are recognized on national or global levels.

The primary goal of the article is to describe the cognitive potential of precedent names found in Kazakhstani media texts from 2024–2025 and to conduct their linguistic analysis.

The research focuses on the semantic, pragmatic, and cognitive features of precedent names used in media. The article examines the cognitive and associative potential of precedent names, as well as their role on national and international levels. The study identified key precedent names forming the concept «Kazakhstan», including Nursultan Nazarbayev, Kassym-Jomart Tokayev, Dimash Kudaibergen and others. Additionally, precedent names associated with negative events were analyzed. To determine the contemporary cognitive potential of precedent names, a special experiment was conducted. The results of a survey among the youth of Tatarstan helped clarify the cognitive image of the concept «Kazakhstan». The study revealed that precedent names play a significant role as symbols of national culture, historical events, and social values. This article is dedicated to the study of the cognitive potential of precedent names and their role in enhancing Kazakhstan's national and international image.

Keywords: precedent names, concept «Kazakhstan», cognitive potential, national code, culture, politics, associative perception, experiment.

<https://doi.org/10.48081/CVTW9704>

**K. T. Bainiyeva¹, A. A. Sultangubiyeva²,
*G. A. Kuzembayeva³, N. T. Tussupbekova⁴**

^{1,2}Kh. Dosmukhamedov Atyrau University,
Republic of Kazakhstan, Atyrau;

³K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Republic of Kazakhstan, Aktobe;

⁴L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9674-3180>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8912-1770>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5053-9016>

*e-mail: gulzhana.kuzembayeva@gmail.com

THE LINGUODIDACTIC VALUE OF FOLKLORIC ETHNOETHICAL UNIVERSALS

Words of folklore are a convenient material for use at different stages of language learning from Elementary to Advanced. Various genres of folklore provide a wide methodological range of application in the educational process (from commenting on proverbs and sayings in different languages to staging fairy-tale interludes). They are especially in demand in parallel teaching of typologically different languages, such as Kazakh, Russian and English. Pedagogical experience shows that the complexity of language tasks on proverbs and sayings is practically inexhaustible and depends on the level of preparation of students in the direction of specialization. The development of students' vocabulary occurs not only quantitatively, but also qualitatively. By clarifying the meanings of words, understanding their figurative meanings as a result of searching for the semantic accuracy of using synonyms, antonyms and polysemantic words, students can analyze the laconic, but bright figurative side of proverbs and sayings. Various forms of vocabulary work on the material of oral folklore works contribute to the expansion of vocabulary, the formation of stylistic flair, the development of the correct grammatical design of one's own statements about the analyzed text.

Keywords: folklore, proverbs, sayings, parallel language learning, ethnoethical universals.

Introduction

In contemporary Kazakhstan, the foundations for a methodology supporting the parallel study of three languages, Kazakh, Russian, and English, are actively being developed. Folklore, with its rich linguodidactic and educational potential, offers a particularly effective means of achieving this goal. As a repository of ethnic identity, cultural values, and collective worldview, folklore embodies the distinctive mentality and traditions of different communities, making it a valuable resource for language instruction.

The diversity of oral folklore genres enables their integration into all levels of language education, from elementary to advanced, and allows for varied methodological applications. These range from linguistic commentary on proverbs and idiomatic expressions in multiple languages to dramatizations of folktales and legends. Vocabulary acquisition through folklore is not limited to expanding lexical range quantitatively; it also fosters qualitative growth by deepening students' understanding of figurative meanings, semantic precision, and stylistic nuances through the exploration of synonyms, antonyms, polysemous words, and the concise yet vivid imagery characteristic of proverbs and sayings.

The present study aims to develop methodological recommendations for the effective integration of folklore into multilingual education, thereby enriching the learning process and fostering intercultural awareness. The research focuses on both the folklore materials themselves and their pedagogical applications, examining their impact on language acquisition and cultural understanding.

However, there remains a lack of comparative research on the folklore traditions of Kazakh, Russian, and English, despite earlier attempts to juxtapose Russian with either Kazakh or English folklore separately. Furthermore, the methodological value of folklore in the simultaneous study of three languages has not been sufficiently explored. Such comparative work presents challenges, as the historical and geographic interconnectedness of Russian and Kazakh traditions contrasts sharply with the absence of direct contact between Kazakh and English-speaking cultures. A productive comparative approach, therefore, requires identifying both universal and culture-specific elements within the folklore and modern cultural practices of the three communities. Such an approach is essential for promoting intercultural communication and shaping linguistically and culturally competent individuals.

Materials and Methods

This study draws upon small folklore genres such as proverbs, sayings, and short moral tales for they uniquely reflect universal ethical concepts, including

notions of good and evil, courage, honesty, and moral integrity. These genres serve as a window into the ethical and cultural frameworks of different communities, offering valuable material for exploring both language learning and intercultural understanding.

The research methodology involves analyzing folklore texts from Kazakh, Russian, and English traditions to identify shared ethical and moral concepts, as well as culture-specific values. Folklore has historically functioned as a key medium for education and character formation within ethnic communities, shaping moral ideals that contribute to social cohesion, adaptability, and collective survival. As noted by scholars [1], the educational system embedded in folklore reflects centuries of cultural evolution and serves as a critical foundation for interethnic communication at both personal and societal levels.

To investigate these dimensions, the study employs a comparative approach. Folklore texts representing ethical, religious, and mythological ideas were selected from each language group for analysis. These materials provide insight into universal principles as well as ethnoregional differences, thereby enabling the development of methodological recommendations for integrating folklore into multilingual education.

Results and Discussion

The dictionary *English Proverbs and Sayings and Their Equivalents in Russian and Kazakh Languages*, compiled by T. Baimakhanova, A. Baiteliyeva, N. Utyusheva, and N. Baituleuova [2], proved particularly useful for classroom instruction. This lexicographic resource contains a comprehensive selection of widely used English proverbs and sayings, reflecting the social, ethical, and aesthetic values of the people, along with their equivalents in Russian and Kazakh. Additional sources included V. Dahl's seminal collection *Proverbs of the Russian People* [3], G. L. Permyakov's paremiological anthology [4], A. V. Kunin's English-Russian phraseological dictionary [5], as well as a range of digital resources on proverbs and sayings. For theoretical insights into the rhythm, metrics, and rhyme of folklore genres, the study relied on S. G. Lazutin's *Poetics of Russian Folklore* [6].

While the dictionary *English Proverbs and Sayings and Their Equivalents in Russian and Kazakh Languages* [2] was initially designed for English language teaching, its comparative structure makes it readily adaptable for teaching Russian and Kazakh. The compilers aimed not only to convey the semantic nuances of English proverbs but also to identify Russian and Kazakh equivalents with similar or related meanings. Notably, Russian-Kazakh parallels were established for all English proverb units included in the collection, offering a rich resource for multilingual education. Such a comparison is a necessary prerequisite for parallel study of three languages. This is also facilitated by the fact that the material is

arranged according to the thematic principle. We used vocabulary material on the topic: Human being and human nature. Человек и его природа. Адам және оның қасиеті. The chosen topic is diverse and demonstrates the established mentality of three nations to the same life phenomena and situations. First of all, the semantic side of proverbs and sayings is considered. After careful reading, students distribute the material by subtopics: courage and cowardice, honesty and deceit, intelligence and stupidity, hypocrisy and sanctimony, etc. For example, for the subtopic «courage and cowardice» the students selected the following proverbs and sayings:

Cowards are cruel.

Трусам свойственна жестокость.

Қорқақ – мейірімсіз,

Жаман – қайырымсыз.

Cowards die many times before their deaths.

Труссы умирают много раз.

Қорқақ күнде өледі.

Despair gives courage to a coward.

С отчаяния и трус может расхрабриться.

Қорқақты қуа берсең, батыр болады.

Faint heart never won fair lady.

Робость мешает успеху.

Қорқақ жасынан айрылады.

Hares may pull dead lions by the beard.

И заяц может дергать мертвого льва за гриву.

Құлан құдыққа құласа,

Құлағында құрбақа ойнайды.

None but the brave deserves the fair; fortune favours the bold (or the brave).

Смелость города берет.

Қаһарлы қамал бұзады.

Подтема «ум и глупость»

Fools never know when they are well.

Дураку все мало.

Ақылы жоқ адамға қанша айтсаң да қонбайды.

A fool and his money are soon parted.

У глупого деньги долго не держатся.

Ақылы жоқта ақша тұрмайды.

A fool may ask more questions in an hour than a wise man can answer in seven years.

Дурак в воду камень закинет, десятеро умных не вытащат; глупый завяжет, и умный не развяжет; умный семь лет не ответит на вопросы, которые дурак задаст за один час; и глупый умного одурачит.

Ақымақ түйген түйінді ақылды шеше алмайды.

A fool may give a wise man counsel.

Иной дурак может умному посоветовать.

Кейде ақымақтан да ақылды сөз шығады.

A fool may sometimes speak to the purpose; a fool's bolt may sometimes hit the mark.

Иной раз и дурак правду скажет; со временем и дурак правду скажет; и глупый иной раз молвит слово в лад.

Ақымаққа да ақылдың оралатын кезі болады.

The fool does think he is wise, but the wise, but the wise man knows himself to be a fool.

Глупый про себя согрешит, а умный многих соблазнит; дурак считает себя умным, а умный признает себя глупцом.

Ақылды көндім десе,

Ақымақ жеңдім дейді и др.

Подтема «честность и обман»

A bargain is a bargain.

Уговор дороже денег.

Уәде – жанның азығы. / Мақал – сөздің атасы,

Уәде – ердің опасы.

Appearances are deceptive – never judge from appearances; the devil lurks behind the cross; the still sow eats up all the draff; dumb dogs are dangerous.

Наружность обманчива.

Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында;

Сырты жалтырауықтың іші қалтырауық.

A clean hand wants no washing.

Честному человеку не нужно оправдываться.

Ары тазанын – жаны таза.

Exchange is no robbery.

Мена не грабеж (шутливое оправдание невыгодного обмена).

Айырбас – тонау емес.

The face may hide a foul heart; a fair face may hide a foul heart.

За красивой внешностью может скрываться низкая душа; снаружи – глянец, внутри – мерзавец; снаружи поп, а внутри – черт.

Қісінің шырайына қарама, райына қара.

The friar preached against stealing and had a goose (or pudling) in his sleeve.

Вор по воре каблук кроет, а все следу не заметет.

Молданың істегенін істеме,

Айтқанын істе.

A good face is a letter of recommendation.

Честная репутация – лучшая рекомендация.

Түсі игіден түнілме.

Жүрек ұнатқанды көз де ұнатады. И др.

Подтема «ханжество и лицемерие»

All are not saints that go to church.

Не всяк праведник, кто ходит в церковь.

Мазарға барғанның бәрі ишан емес.

All are not hunters that blow the horn.

Не все то золото, что блестит.

Жылтырағанның бәрі алтын емес.

Не все люди одного склада;

All bread is not baked on one oven.

Не следует всех стричь под одну гребенку

Бес саусақ бірдей емес.

The devil is good when he is pleased.

И черт бывает добр, когда он доволен.

Сайтан көңілденсе, көңіліңнен шығады.

Подтема «патриотизм»

An Englishman's home (or house) is his castle.

Дом англичанина – его крепость.

Өз елім өлең төсегім.

Туған үйдің түтіні жылы.

Each of these proverbs requires extensive commentary with the use of background knowledge. For example, the English proverb *Every dog is a lion at home; every dog is valiant this own door* has the following equivalents in Russian and Kazakh languages: *Всяк кулик в своем болоте велик*.

Ауыл итінің құйрығы қайқы, which reflect the ideas of each of these peoples and are directly related to their way of life and the natural environment. The English version literally translates as «every dog at home is a lion or every dog at his door is brave». The Kazakh equivalent «ауыл итінің құйрығы қайқы» is closer to the English version than the proposed equivalent “every snipe is great in its own swamp”. Usually, students are confused by the new images of the proverb: snipe, swamp. The Kazakh version shows empirical observations of the people on the behavior of the animal when it performs a protective function. While the Russian version differs in the linguistic expression of the main meaning and requires mandatory explanation in the Kazakh-speaking audience. These thematic groups of trilingual proverbs and sayings can be used in language classes in the time sequence suggested by the syllabus and the teacher's teaching and methodological complex, depending on the student's creative work (essay, discussion, project, presentation, etc.)

Even the initial comparative analysis of proverbs and sayings in three languages clearly shows the lexical and grammatical features of expressing approximately the same meaning of popular sayings used in interpreting typical situations and topics. Experience shows that the range of language assignments on proverbs and sayings is inexhaustible and largely depends on the level of students' preparation. The development of the students' vocabulary occurs not only quantitatively, but also qualitatively, through the clarification of the meanings of words, understanding of figurative meanings of words, as a result of searching for semantic accuracy of the use of synonyms, antonyms, polysemantic words, in the process of analyzing the figurative side of the genres of oral folklore. It is necessary to conduct various forms of vocabulary work, which contributes to the expansion of vocabulary, the formation of stylistic intuition and the development of correct grammatical design of one's own statements regarding the analyzed text.

The following lexical and grammatical exercises are conducted using the texts of proverbs and sayings:

1 Read the proverbs and sayings, explain their meaning.

1 *All are not saints that go to church*.

Не всяк праведник, кто ходит в церковь.

Мазарға барғанның бәрі ишан емес.

2 *All are not hunters that blow the horn*.

Не все то золото, что блестит.

Жылтырағанның бәрі алтын емес.

3 *The devil is good when he is pleased*.

И черт бывает добр, когда он доволен.

Сайтан көңілденсе көңіліңнен шығады.

The figurative language inherent in proverbs and sayings, the rhythmic sound design of the texts lead to the fact that they are easy to remember and can serve as illustrative material for setting and improving the pronunciation of monophthongs, diphthongs of the English language, nasal and velar consonants of the Kazakh language: the belly has no ears; great boast, small roast, every country has its customs; adversity is a good discipline; grasp all lose all; great barkers are no biters; as you make your bed, so you must lie on it, as well as specific sounds that are characteristic only of English and Kazakh languages:

[θ] – like author, like book;

[ə:] – a burnt child dreads the fire;

[ɔ:] – the beggar may sing before; caution is the parent of the thief;

[ʌ] – well begun is half done;

[u:] – true blue will never stain;

[h] – half a loaf is better than no bread;

[tʃ] – a burden of one's choice is not felt;

[к] – құлан құдыққа құласа,

[ү] – құлагында құрбақа ойнайды;

[h] – қаһарлы қамал бұзады.

The following exercises are aimed at improving grammar knowledge and the ability to apply it, for example:

1 Translate these proverbs. Underline B in the 2nd person singular verbs. Which of the proverbs did you particularly like and why?

Не всегда говори то, что знаешь, но всегда знай то, что говоришь. (русская.)

Плывешь по реке – следуй ее изгибам, входишь в дом - следуй его обычаям. (вьетнамская.)

Любишь жизнь – дорожи временем. (эстонская.)

Изучая старое – узнаешь новое. (японская)

2 Copy the proverbs, inserting the necessary verbs from brackets in the 2nd person singular form instead of the dots.

Воду, что рядом течет, не ... (ценить). (узбекская.)

Когда ... (спешить), всегда на пути холмов много. (монгольская.)

Если... (любить) меня, люби и мою собаку. (английская.)

3 Write out examples of coordination, control and adjoining from these sentences. Analyze these sentences.

A bargain is a bargain.

Уговор дороже денег. Уәде – жанның азығы. Мақал – сөздің атасы, Уәде – ердің опасы.

Appearances are deceptive – never judge from appearances; the devil lurks behind the cross; the still sow eats up all the draff; dumb dogs are dangerous.

Наружность обманчива.

Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында.

Сырты жалтырауықтың іші қалтырауық.

A clean hand wants no washing.

Честному человеку не нужно оправдываться.

Ары тазаның – жаны таза.

4 Make a proverb from the following parts:

the first blow, half the battle; never, do things, by halves;

friend, in need, indeed.

5 For a proverb or saying in a given language, select a suitable proverb or saying in your native language:

a clean hand wants no washing;

handsome is handsome does;

if you run after two hares, you will catch neither;

make hay while the sun shines.

6 Select equivalents of proverbs from different nations and give a detailed explanation of your choice (in the language of study):

Укушенный змеей боится пестрой ленты (афганская)

В неначатом деле змея сидит (монгольская)

Правда, как солнце: ее ладонью не прикроешь (африканская)

Determine the differences and similarities of proverbs of different nations [7].

Folklore works of the small genre show the richness of the language: an abundance of figurative words and turns of speech, the presence of artistic devices (metaphors, comparisons, personifications, etc.). This exercise is aimed at characterizing the figurative side of proverbs and sayings. It is very useful for students of translation.

Cowards are cruel.

Трусам свойственна жестокость.

Қорқақ – мейірімсіз. (эпитет)

Жаман – қайырымсыз. (эпитет)

Cowards die many times before their deaths.

Трусы умирают много раз. (гипербола)

None but the brave deserves the fair; fortune favours the bold (or the brave).

Смелость города берет. (олицетворение)

Қаһарлық амал бұзады.

7 Identify the artistic and expressive means used in the proverbs. Are there any coincidences?

Қорқақ күнде өледі.

Despair gives courage to a coward.

С отчаяния и трус может расхрабриться.

Қорқақтыққа берсең батыр болады.

Faint heart never won fair lady.

Робость мешает успеху.

Қорқақ олжасынан айрылады.

Hares may pull dead lions by the beard.

И заяц может дергать мертвого льва за гриву.

Құлан құдыққа құласа,

Құлағында құрбақа ойнайды.

8 What is the attitude of the great Kazakh poet Abai Kunanbayev to Kazakh proverbs and sayings? Translate into English: «Біздің қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамай тұғыны да бар.

Әуелі «Жарлы болсаң, арлы болма» дейді. Ардан кеткен соң, тірі болып жүрген құрысын. Егер онысы жалға жүргенінде жаныңды қинап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол – ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек - ол арлы адамның ісі.

«Қалауын тапса, қар жанады», «Сұрауын тапса, адам баласының бермейтіні жоқ» деген – ең барып тұрған құдай ұрған сөз осы. Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой.

«Атың шықпаса, жер өрте» дейді. Жер өртеп шығарған атыңның несі мұрат? «Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол» дейді. Тәңірге жазып, мінбей-түспей арып, шөмендеп диуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды? [8].

Assess the translation of word 29 made by V. Shklovsky [9]. Students of translation are recommended to study the translations of proverbs and sayings made by the famous master of words N. I. Grebnev [10]. They receive the following task: Rate the translations of Kazakh proverbs and sayings. Provide your own version of the translation.

In tasks for translating proverbs and sayings into other languages, the task is set to convey the content expressed in one language by means of another language as accurately as possible. The similarity or difference in the shades of meaning

contained in proverbial sayings in two or three languages is determined by the substantive side of the language.

The ways in which images and symbols of oral folklore influence the emotional and sensory sphere of a person [11] make folklore a rather rational means of effective language teaching. In general, language teaching is characterized by the use of educational texts on topics defined by the framework of the curriculum, which most often lack figurative and artistic content, which makes these texts excessively artificial and of little interest to students. In order to develop a methodology for the parallel teaching of typologically different languages, such as Kazakh, Russian and English, it is necessary to take into account the peculiarities of the language environment in Kazakhstan. The prevalence of the Kazakh and Russian or Russian and Kazakh language environment has led to the fact that teaching aids for these languages have a scientific nature and are aimed primarily at teaching written forms of speech. While teaching English, due to the lack of a sufficient language environment, is of an activity-situational nature.

At one time, traditional ideas about the size of the teaching aid, coloring and design of the design were broken, which are not much inferior to publications intended for young children. It is necessary to take into account the experience of teaching English when compiling domestic aids, since the authors and designers of foreign publications managed to indirectly, through the colorful design and abundant use of color photographs with smiling characters, create an attractive image of an enticing prospect that arouses the desire to study English. This marketing move turned out to be extremely successful and, obviously, seems necessary for widespread use in the methodology of parallel teaching of several languages. In addition, it should be noted that traditionally, the methodology of teaching English mainly uses multi-genre texts, among which a significant place is occupied by adapted and authentic texts depending on the level of training and the degree of complexity of the text.

Among these texts, folklore texts occupy a worthy place. We can distinguish four most common genres of folk art used in teaching English: fairy tales, proverbs, sayings and songs. Indeed, these genres are the most effective due to their brevity of expression and content capacity. Folk proverbs and sayings, which are a kind of ethical and aesthetic prescriptions expressed in artistic and poetic form, illuminate various aspects of human life. The laconic expression and the features of the lexical and grammatical structure of these genres of folk art are an excellent basis for parallel and comparative study of languages.

Conclusion

The use of proverbs and sayings in language courses facilitates the unobtrusive acquisition of grammatical structures, stimulates students' cognitive development, fosters appreciation for their native language, enriches speech culture, and conveys

traditional folk wisdom. Across generations, proverbs have served as vehicles for transmitting life principles, ethical norms, and practical advice from parents to children and grandparents to grandchildren. They address a wide range of human experiences, offering guidance on matters such as relationships with nature, homeland, labor, family, morality, intellect and ignorance, as well as concepts of good and evil.

As pedagogical tools for language education, proverbs can be incorporated into curricula at all proficiency levels, from introductory courses to advanced studies, supporting both the presentation of new topics and the development of creative language activities. Their enduring popularity, persuasive power, and cultural significance surpass those of many other forms of oral and literary creativity. This resilience stems not only from the wisdom they embody but also from their ethnoethical dimensions, often overlooked in modern teaching methods. Their brevity, semantic richness, and philosophical depth provide a practical and culturally meaningful foundation for language courses, while simultaneously reflecting the linguistic creativity of the people who produced them.

References

- 1 Фольклор в межнациональном общении. [Электронный ресурс]. – http://studopedia.ru/12_148771_folklor-v-mezhnatsionalnom-obshchenii.html/
- 2 Английские пословицы и поговорки и их эквиваленты в русском и казахском языках: паремнологический словарь / сост. Т. Баймаханова, А. Байтелиев, Н. Утюшева, Н. Байтулеуова. – Алма-Ата : Мектеп, 1988. – 160 с.
- 3 **Даль, В. И.** Пословицы русского народа. – М. : Рус. яз. Медиа, 2009. – 814 с.
- 4 **Кунин, А. В.** Англо-русский фразеологический словарь. – 3-е изд., испр. – М. : Сов. энциклопедия, 1967. – 738 с.
- 5 **Пермяков, Г. Л.** Паремнологический сборник: Пословица. Загадка: Структура, смысл, текст. – М. : Наука, 1978. – 320 с.
- 6 **Лазутин, С. Г.** Поэтика русского фольклора : Учеб. пособие для филол. фак. университетов [Текст]. – М. : Высш. школа, 1981. – 221 с.
- 7 **Гусакова, О. Я.** Практикум по фольклору. Учебное пособие для студентов факультетов психолого-педагогического и специального образования. – Саратов, 2017. – 56 с.
- 8 **Құнанбаев, Абай.** Қара сөздер. – Алматы : Самға, 2020. – 111-б.
- 9 **Құнанбаев, Абай.** Слова назидания. [Текст] / Перевод с каз. С. Санбаева. – Алма-Ата : Жалын, 1982 – 160 с.

10 Казахские пословицы и поговорки / Пер. Н. Гребнева. – Алма-Ата: Жазушы, 1987. – 88 с.

11 **Tokpayeva, L., Kuzembayeva, G., Spulber, D.** A Comparative Lexical Analysis of Kazakh, Russian and English Children's Folklore // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. – Vol. 15(1). – 2024. – P. 107–125. – <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2024-15-1-107-125>

12 **Vakhitova, T., Kuzembayeva, G., Yergazina, A., Zhumakhanova, A., Khayrullina, R.** Kazakh and Russian Kinship Terminology : A Comparative Linguistic and Cultural Analysis of Lacunae // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – Vol. 8(1). – 2022. – P. 28–43. – <https://doi.org/10.32601/ejal.911517>

References

1 Fol'klor v mezhnatsional'nom obshchenii [Folklore in international communication]. [Electronic resource]. – http://studopedia.ru/12_148771_folklor-v-mezhnatsionalnom-obshchenii

2 Anglijskie poslovice i pogovorki i ih jekvivalenty v russkom i kazahskom jazykah: paremiologicheskij slovar' [English proverbs and sayings and their equivalents in Russian and Kazakh languages: paremiological dictionary] / compiled by T. Baimakhanova, A. Baiteliev, N. Utyusheva, N. Baituleuova. – Alma-Ata: Mektep, 1988. – 160 p.

3 **Dahl, V. I.** Poslovice russkogo naroda [Proverbs of the Russian people]. – Moscow: Rus. language Media, 2009. – 814 p.

4 **Kunin, A. V.** Anglo-russkij frazeologicheskij slovar' [English-Russian phraseological dictionary]. – 3rd ed., revised. – M. : Sov. encyclopedia, 1967. – 738 p.

5 **Permyakov, G. L.** Paremiologicheskij sbornik: Poslovica. Zagadka: Struktura, smysl, tekst [Paremiological collection : Proverb. Riddle: Structure, meaning, text]. – M. : Nauka, 1978. – 320 p.

6 **Lazutin, S. G.** Pojetika russkogo fol'klora [Poetics of Russian folklore] Ucheb. posobie dlja filol. fak. universitetov [Text]. – M. : Higher school, 1981. – 221 p.

7 **Gusakova, O. Ya.** Praktikum po fol'kloru [Workshop on folklore]. Uchebnoe posobie dlja studentov fakul'tetov psihologo-pedagogicheskogo i special'nogo obrazovaniya [Textbook for students of the faculties of psychological, pedagogical and special education]. – Saratov, 2017. – 56 p.

8 **Kunanbaev, Abaj.** Qara sozder [Kunanbaev, Abay. Kara sozder]. – Almaty : Samga, 2020. – 111 p.

9 **Kunanbaev, Abaj.** Slova nazidanija [Kunanbaev, Abay. Words of edification] [Text] / Translation from Kazakh S. Sanbaeva. – Alma-Ata : Zhalyln, 1982. – 160 p.

10 Kazahskie poslovice i pogovorki [Kazakh proverbs and sayings] / Translated by N. Grebneva. – Alma-Ata : Zhazushy, 1987. – 88 p.

11 **Tokpayeva, L., Kuzembayeva, G., Spulber, D.** A Comparative Lexical Analysis of Kazakh, Russian and English Children's Folklore // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. Vol. 15(1), 2024. – P. 107–125. – <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2024-15-1-107-125>

12 **Vakhitova, T., Kuzembayeva, G., Yergazina, A., Zhumakhanova, A., Khayrullina, R.** Kazakh and Russian Kinship Terminology: A Comparative Linguistic and Cultural Analysis of Lacunae // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – Vol. 8(1). – 2022. – P. 28–43. – <https://doi.org/10.32601/ejal.911517>

Received 31.01.25.

Received in revised form 04.06.25.

Accepted for publication 25.11.25.

К. Т. Байниева¹, А. А. Султангубиева²,

**Г. А. Кузембаева³, Н. С. Тусупбекова⁴*

^{1,2}Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

³Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

⁴Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

31.01.25 ж. баспаға түсті.

04.06.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЭТНОЭТИКАЛЫҚ ӘМБЕБАПТЫҚТАРДЫҢ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Халық ауыз әдебиетіндегі шығармалар тіл үйренудің бастауыштан жоғары деңгейге дейінгі әртүрлі кезеңдерінде қолдануға ыңғайлы материал болып табылады. Фольклордың сан алуан жанрлары оқу-тәрбие процесінде (әр тілдегі мақал-мәтелдерге түсініктеме беруден бастап, ертегі интермедияларын қоюға дейін) кең әдістемелік аясын қамтамасыз етеді. Олар, әсіресе, қазақ, орыс және ағылшын тілдері сияқты типологиялық әртүрлі тілдерді қатар

оқытуда сұранысқа ие. Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, мақал-мәтелдер бойынша тілдік тапсырмалар кешені іс жүзінде сарқылмайтын және студенттердің мамандық бағыты бойынша дайындық деңгейіне байланысты. Оқушылардың сөздік қорын дамыту синоним, антоним, көп мағыналы сөздерді қолданудың мағыналық дәлдігін іздестіру, талдау барысында сөздердің мағыналарын нақтылау, олардың астарлы мағыналарын түсіну арқылы сандық жағынан ғана емес, сапалық жағынан және мақал-мәтелдердің қысқа, бірақ жарқын бейнелі жағынан да жүзеге асады. Олар халық ауыз әдебиеті шығармашылығының шағын жанрлары. Халық ауыз әдебиеті материалы бойынша сөздік жұмысының алуан түрлері сөздік қорын молайтуға, стильдік шеберлікті қалыптастыруға, талданған мәтін туралы өзіндік пікірін дұрыс грамматикалық ресімдеуге ықпал етеді.

Кілтті сөздер: фольклор, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, параллельді тіл үйрену, этноэтикалық әмбебап

К. Т. Байниева¹, А. А. Султангубиева²,

*Г. А. Кузембаева³, Н. С. Тусупбекова⁴

^{1,2}Атырауский университет имени Х. Досмухамедова,

Республика Казахстан, г. Атырау;

³Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,

Республика Казахстан, г. Актобе;

⁴Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 31.01.25.

Поступило с исправлениями 04.06.25.

Принято в печать 25.11.25.

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ ФОЛЬКЛОРНЫХ ЭТНОЭТИЧЕСКИХ УНИВЕРСАЛИЙ

Произведения устного народного творчества являются удобным материалом для использования на разных этапах обучения языкам от Elementary до Advanced. Различные жанры фольклора дают широкий методический спектр применения в учебном процессе (от комментирования на разных языках пословиц и поговорок до постановки сказочных интермедий). Особенно они востребованы

при параллельном обучении типологически разным языкам, какими являются казахский, русский и английский языки. Педагогический опыт свидетельствует о том, что комплекс языковых заданий по пословицам и поговоркам практически неисчерпаем и зависит от уровня подготовки студентов направления специализации. Развитие словарного запаса обучаемых происходит не только количественно, но и качественно, посредством уточнения значений слов, понимания их переносных значений в результате поиска семантической точности употребления синонимов, антонимов, многозначных слов, в процессе анализа лаконичной, но яркой образной стороны пословиц и поговорок. Они являются малыми жанрами устного народного творчества. Разнообразные формы словарной работы на материале фольклорных произведений способствуют расширению лексического запаса, формированию стилистического чутья, выработке корректного грамматического оформления собственных высказываний по поводу анализируемого текста.

Ключевые слова: фольклор, пословицы, поговорки, параллельное обучение языкам, этноэтические универсалии.

<https://doi.org/10.48081/LEPZ1025>

**Б. Н. Бияров¹, С. А. Итегулова²,
А. О. Тымболова³, *Н. Б. Ильясова⁴**

^{1,2,3,4}Мемлекеттік тілді дамыту институты,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8506-2765>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4757-2618>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2215-3185>

*e-mail: kalenbekova2001@mail.ru

ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ ҚҰРАМЫНДА КЕЗДЕСЕТІН МАҒЫНАСЫ КҮҢГІРТ СӨЗДЕР

Мақалада қазақ тіліндегі фразеологизмдердің құрамында кездесіп қалатын мағынасы көмескіленген сөздердің этимологиясы қарастырылады. Тілімізде уақыты белгісіз ерте кездерде қалыптасқан тұрақты тіркестердің беретін мағынасы түсінікті болғанымен, тіркес құрамындағы кейбір сөздер қазіргі замандағы тіл қолданушыларға түсініксіз бола бастаған. Бұл тілдің даму барысында қалыптасатын заңды құбылыс болып табылады. Автор осындай көнерген сөздердің семантикасын ашуды мақсат тұтқан.

Сөзэтимологиясын ашу біршама қиындықтар тудыратындықтан, кейбір талдаулардың нәтижесі болжамдық сипатқа ие болады. Жалпы этимологиялық талдау болжамдарға сүйенетінін ескерсек, бұл қате тұжырымға жатпайды. Ұсынылған болжамдардың бірінде ақиқат жатуы да бек мүмкін. Сондықтан тіл білімінде бір сөз немесе бір атау туралы болжамдардың мол болғаны жақсы деп есептеледі.

Автор, сонымен бірге, тұрақты тіркес құрамындағы мағынасы көмескіленген сөздің түп төркінін іздегенде, осы уақытқа дейін айтылып келген ғылыми тұжырымдарды келтіре отырып, оларды салыстыра қарап, содан соң өз анықтамасын ұсынады. Бұл ғылыми этика жағынан да дұрыс келеді және талданып отырған мәселеге кешендік сипат береді.

Мақалада автор мағынасы анықталған көне сөзді көпшілікке түсінікті жаңа сөзбен ауыстыруға үзілді-кесілді қарсы шығады.

Ғасырлар бойы қалыптасып, қолданылып келе жатқан тұрақты тіркестердің құрамын өзгертуге болмайды. Егер өзгертіп жіберсек, тұрақты тіркестің мағынасы ауысып кетуі мүмкін немесе сапалық мәні солғындауы мүмкін екенін ескертеді.

Кілтті сөздер: фразеологизм, тұрақты тіркес, семантика, этимология, күңгірт, көмескі.

Кіріспе

Қай тілдің болмасын құрамындағы фразеологизмдерінің саны мен сапасы сол тілдің байлығын анықтайтын белгілердің біріне жататыны мәлім. Бұл тұрғыдан алғанда, қазіргі қазақ тілі ата-бабасынан мұраға қалған тұрақты тіркестердің мол қорымен мақтана алады. Қазақ тілінде, қандай стильде болсын жазылған кез келген мәтінді алып қарасак, ішінен тұрақты тіркес таппай қоймайсыз. Фразеологизм тілімізге сән беріп, мән беріп, жарқырайды да тұрады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде фразеологизм жан-жақты зерттеліп болды десек те болады. Соңғы зерттеу бағыты болған антропоцентризм тұрғысынан да біраз еңбектер жарық көрді. Алайда сондай ауқымды, мазмұнды сала болғандықтан, тұрақты тіркестердің қалыс қалған мәселелері де жоқ емес. «Фразеологизмдердің күрделілігі олардың құрылымдық типтерінің және синтаксистік модельдерінің алуан түрлі болып келуінде ғана емес, сонымен қатар тақырыптық және семантикалық тұрғыдан сан түрлі, көп қырлы болуында, ойдың әр алуан эмоциональді-экспрессивті реңкілерін білдіруге айрықша қабілеттілігінде», – деген еді академик Ә. Қайдар [1, 58-б.].

Қазақ фразеологизміндегі осындай бір кемшін тұсы тұрақты тіркес құрамындағы мағынасы көмескіленген (күңгірт тартқан) сөздердің этимологиясын ашуда жатыр. «Фразеологизмдердің тағы бір қасиеті – олардың құрамында көнелік белгі, сөздердің байырғы күйі, ескілікті сипаттары сақталады. Жекелеген сөздің мағыналары, дыбыс тұрпаты өзгеріп жатса, фразеологизмдер бұл жағынан «дәстүрге» берік» [2; 9]. Фразеологизмдерді қай уақытта, кімдер жасағанын біз анықтай алмаймыз және бұл тұрғыдан алғанда, олар ауыз әдебиеті мұраларына жақын келеді. Сол себепті, уақыт өткен сайын, тұрақты сөз құрамындағы кейбір сөздердің мағынасы қазіргі ұрпаққа түсініксіз бола бастайды. Біз оларды жаңа сөзбен ауыстыра алмаймыз, өйткені олар – «тұрақты тіркес». Бірақ ондай сөздердің мағынасын ашып, түсіндіруге болады. Біздің мақала осы мәселені шешуге талпыныс жасайды.

Материалдар мен әдістері

Мақалада ретроспективті әдіс (этимология), салыстырмалы-тарихи әдіс, салғастырмалы әдіс, ареалдық әдіс сияқты тілдік-тарихи зерттеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Абжыландай толғанды. «Айбат шекті, буырқанды» деген анықтама берілген «Фразеологиялық сөздікте» [2, 13-б.]. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» «үлкен жылан» деген мағынасы жазылған [3, 35-б.]. Г. Жәркешева абжылан «су жылан» деген мән беретінін парсы. аб «су» сөзіне сүйеніп барып дәлелдейді [4]. Тілші-ғалым А. Махмұтов аб+жылан сөзінің бірінші сыңары түркі. аб/ап/эп «у, сиқыр, тылсым» мәнді сөзі дейді де, абжылан сөзінің мағынасын «улы, арбайтын, сиқырлы жылан» деп табады [5, 17-б.].

Ең алдымен, абжылан сөзінің «су жылан» мағынасын қарастырып көрейік. Рас, аса үлкен жыландар (мәселен: анаконда), көбінесе суда өмір сүреді, бірақ олардың таралу аймағы Оңтүстік Америкамен шектеледі. «Суда өмір сүретін аса ірі жылан» ұғымы Тұран даласына жете қоюы екіталай. Сондықтан бұл пікірді теріске шығармай-ақ (өйткені парсы. аб «су» сөзі тұруы да мүмкін), қоя тұруға тура келеді.

Екінші, «улы, арбайтын, сиқырлы жылан» мағынасына келтірілген деректер біртекті емес. Мәселен, автор «улы жылан» ұғымы мен «сиқырлы жылан» мағыналарын теңестіріп жіберген. Сол себепті, екінші этимология да болжам түрінде қалады.

Біздің ойымызша, ҚТТС ұсынған «үлкен жылан» семантикасы шындыққа келеді. Себебі көне түркі. аба/апа/абу туысқандық термині, үнемі, жасы үлкен адамдарға қарата айтылады: «ата, әке, аға, апа (әже), ана, әпке» [6, 54–58-бб.]. Э. В. Севортян мұндағы апа/аба сөзінің түбірі аб/ав «қартаю» мәнді етістік болуы да мүмкін екенін ескертеді (сонда). Осы түбір аб/ап, бәлкім, «үлкен, ересек» мағыналы сын есім болуы да ықтимал.

Түркілік аба/апа/абу алтай төркіндес тілдерде де кездеседі. Мәселен, моңғол. аав «әке», авгай «қатын, әйел, кемпір», авга «ұлы, үлкен», аврага «алып, дәу, үлкен» [7, 13-б.]; тұңғыс-мәнжүр. ама «әке, ата», корей абәни «әке» т.б. [6, 57-б.].

Қорыта келгенде, абжылан/әбжылан сөзі «үлкен, ірі жылан» мағынасын береді деген пікір дұрысқа келеді.

Ағаш атқа мінгізді. Тұрақты тіркес «сөз қылды, өсек-аянға іліктірді, келеке қылды, масқара етті» деген мағына береді [2, 14-б.]. Тіркестің тарихы табғаш (қытайлардың) көтеріліске шыққан немесе тізесі батқан көшпенділердің қолға түскен көсем, батырларын ағаш атқа шегелеп өлтіретін жазасында жатыр. «Әйтеуір атқа мінгішсіндер ғой» деген арам пиғылдан пайда болған бұл жаза көпшілік алдында жасалатындықтан, ержүрек,

тәкаппар көшпенділер үшін масқара жаза болатын. Мәселен, Шыңғысханның екі атасын, Амбағай хан мен Үкін-Бұрханды, Алтын хандықтың тұсында ағаш атқа отырғызып, шегелеп өлтіргені тарихтан белгілі [8, 43-б.]. Осындай масқаралау жазасы кейін келе «ағаш атқа мінгізді» тұлғасындағы тұрақты тіркеске айналған. Ал «ағаш аттың басына мінгізді», «ағаш аттың басына іліп әкетті» деген нұсқалары әсірелеп жеткізу үшін пайда болған деп ұққан жөн.

Адасқанның алды жөн, арты соқпақ. «Адасқан, жаңылысқан, бағытынан бұрыс кеткен кісінің артында, жүріп өткен жолында айқындық, тура даңғыл жол жоқ, бұраңды, бұлтарысты із ғана болады, ал барар беті өзінше мақұл сияқты» деген анықтама берілген бұл тұрақты тіркеске [2, 16-б.]. Осы анықтамаға келісе отырып, біз бұл мәтелдің әуел бастағы нұсқасы «адасқанның алды – жол, арты – соқпақ» болған болуы керек деп есептейміз. Өйткені қазақ мәтелдерінде салыстырмалы түрде алынатын мысалдар, көбінесе, бинарлық мағынада тұрады: жақсы-жаман, ақ-қара, үлкен-кіші т.б. Мына тіркесте «алды – жөн, арты – соқпақ» түрінде мүлде сәйкеспей тұр. «Адасқанның алды – жол, арты – соқпақ» тұрақты тіркесінің беретін мағынасы да сол: «адасқан адамның алды жол сияқты (жөн, дұрыс сияқты) көрінеді де, бірақ артында бір адамның ізі (соқпағы) ғана жатады». Мәтелді қолданыс барысында *жол-жөн* сөздерінің ауысқаны байқалады.

Адыра қал. *Адыра қал* тұрақты тіркесі «иесіз қал, қараң қал» мәнді қарғысты білдіреді [3, 68-б.]. Ал оның *адырам/әдірем қал* нұсқасы «жетім қал» деген қарғыс мәнін береді екен [9, 9-б.]. *Адыра қалды* «келмеске кетті, қараң қалды» дейді тұрақты тіркестер сөздігінде [2, 9-б.]. Мұндағы *адыра* түбірі көне түркі тілінде бар және *айыра* «айырылу, ажырау» мәнін береді: адырылым/айырылым [10, 17-б.]. Қазіргі кезде мағынасын түсінбегендіктен, жай ғана қолданыла береді, ал шын мәнінде біршама ауыр қарғыс болып табылады: «барыңнан айырылып (ажырап) қал, жалғыз қал, жетім қал» деген мәндерде.

Ажырғы болу. *Ажырғы болу* тұрақты тіркесінің негізгі мағынасы «біреуге масыл болу, қажетсіз, артық сезіну» екені белгілі. «Саған (сенің мойныңа) ажырғы болдым-ау» еген мағынада қолданылады. Мұндағы *ажырғы* сөзі «жауыр жылқының мойнына байланатын ағаш әбзелдің» аты және ол зат жауыр жылқы арқасындағы жараны шыбыннан қорғаймын деп тістелей бермес үшін байланады [3, 75-б.]. Қытайда ежелден қылмыскердің мойнына ағаш тақтай байлау үрдісі болған және оны қазақтар *ажырғы* деп атаған. *Ажырғы* сөзінің этимологиясы қазақ. ажыр/айыр «бөлу, ажырау» + ғы (зат есім жасаушы жұрнақ) тұлғалары арқылы жасалып, «бөлуші, ажыратушы (құрал)» деген мағынаны білдіреді. Ай/аж/аш синкретті түбірінен тарайды [11, 169-б.]. Жылқының басын арқасына жеткізбей ажыратып тұратын құралдың аты болып қалыптасқан. Жылқының, қылмыскердің

мойнына қажетсіз, артық зат болып таңылатындықтан, жоғарыдағы тұрақты тіркесті тудырған.

Азу тісі балғадай (пышақтай). Тұрақты тіркес «жарамды, қажырлы, күшті» деген мағынада қолданылады [2, 20-б.]. Осындағы *азу тіс* тіркесі көпшілікке түсінікті болғанымен, *азу* сөзінің этимологиясын аша кету артық болмайды. Профессор Г. Дерфер *азу* (тіс) сөзінің түбірінде *аз* «жолдан таю, адасу, қателесу» мәнді көне түркі сөзі жатыр дейді [6, 97-б.]. Оған *азу тістің* басқа тістерден бөлектеніп, іріленіп тұруы уәж болғанын келтіреді. Көне түркі тілінде *азу тіс азығ* тұлғасында қолданылған [12, 78-б.]. Ендеше, *аз* «адасу, бөлектену» + *ығ* (зат, сын есімдер жасайтын жұрнақ) арқылы жасалған азық сөзі «бөлектенген, оқшау» мағынасын береді де, «басқасынан ерекшеленген тіс» ұғымында қолданылады.

Айдарлысын құл, тұлымдысын тұл етті (қылды). «Қанады, езді, тепкіге алды, қор етті, құлдыққа, күндікке түсірді» деген жалпы мағына беретін тұрақты тіркес [2, 22-б.]. Фразеологиялық сөздікте «айдарлы» деген ер кісі, «тұлымды» деген әйел кісі мағынасында айтылып тұр» деген қосымша дерек келтірілген (сонда). Расында да, «Түркі халықтарына, соның ішінде қарақалпақтарға да, ежелден ер адамдардың маңдай тұсына, қарақұсқа немесе екі самайға ұзын шаш – ғұлпақ (айдар – Б. Б.) қалдырып отыру тән болған» [13, 33-б.]. *Ғұлпақ* сөзі «Көне түркі сөздігіне» енгеніне қарағанда, түркі халықтарының кейбірінде ғана қолданылса керек немесе араб тілінен енген *айдар* «төбеге қойылатын бір шоқ шаш» [3, 91-б.] сөзі оны ерте ауыстырып үлгерсе керек. Мәселен, М. Қашқари сөздігінде *күжік* «кекіл шаш (арғулар тілінде)» деген анықтама кездеседі [14, 450-б.]. Қазақ тілінде *күлте* «шоқталып түйілген бір буда жіп, қыл, шаш т.б.» (ҚТТС, 1980, 301) сөзі де бұл мәннен алыс кетіп жатқан жоқ. Қарақалпақстан ғалымы Д. Айтмуратов ғұлпақ/құлпақ сөзі «кекіл, бұрым, тұлым» мағынасында қарақалпақ, түркімен тілдерінде сақталып қалғанын айта келіп, қарақалпақ этнонимін қара+ғұлпақ сөздерінің бірігуінен шығарады [13, 33-б.]. Мысал ретінде Ажинияз ақынның: «Бенде болып түсті *ғұлпақлы уған...*» деген жыр жолын келтіреді (сонда). Осындағы ғұлпақлы уған қазақтың *айдарлы ұл* тіркесімен бірдей мәнде айтылып тұрғаны, ғұлпақ/құлпақ сөзін кейінгі айдар сөзі ығыстырып шығарғанын дәлелдейді.

Тұлым сөзі, көбінесе, қыз балаларға қарата айтылады: тұлымды қыз, тұлымшағы селтиген қыз т.б. [3, 271-б.]. *Тұлұм* сөзі көне түркі. *тұлұн* «жүгеннің оң және сол жақтары; екі шекелігіндегі нәрселерді де (моншақ, шашақ, тұмар т.б.) солай атайды» сөзінен шығатындай [14, 461-б.]. Ендеше тұлым «адамның екі самайынан өсіріліп, өрілетін шаш» деген ұғым тудырады. Көне түріктерде қыздарының шашын екі самайына қарай қос бұрым етіп, ал ұлдарын артына қарай бір бұрым етіп өру салты болды ма екен?..

Айдынды/айдын шалқар көл. «Фразеологиялық сөздікте» «байтақ көл; кең, тұнық, үлкен, жалтыр көл; мөлдір, жалпақ көл» деген кеңейтілген анықтама берілген [2, 23-б.]. «Түсіндірме сөздікте» *айдын* сөзіне «теңіз, көл сияқты көлемді су беті» деген анықтама жазылса, айдын көл тіркесіне «үлкен шалқар көл» деген қысқа ғана түсінік беріледі [3, 93-б.].

«Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде» *айдын* сөзінің мағынасын профессор А. М. Щербактың жазғанына сілтеп, «айдын (айлы түн) > ай + түн» сөздерінің бірігуінен шығарады [5, 23–24-бб.]. Э. В. Севортянның этимологиялық сөздігінде де көптеген түркі тілдерінде *айдын* сөзі «ай сәулесі, ай сәулесі түскен орын, судың жалтыраған беті» сияқты мәнде қолданылатыны келтірілген [6, 108–109-бб.].

Термеленген пікірлердің барлығы М.Қашқаридың айдың «ай жарығы, ай сәулесі» деген пікірінен бастау алатындай [14, 147-б.]. Автор мұнда *айдын* сөзінің соңғы дыбысын *ң* түрінде береді (айдың). Осыған байланысты Э. В. Севортян *айдың* сөзі туынды сөз деген тұжырым жасайды: *айды* (етістік) + *ң* (іс-әрекет иесін білдіретін жұрнақ). Сонымен бірге, Дж. Клоусонның талдауын да келтіреді: ай «ай» + *д* + *ы* + *ң* (қызметі анықталмаған жұрнақ) [6, 109-б.].

Келтірілген анықтамаларға талдау жасағанда, *айдын* сөзінің мағынасын *ай + түн* сөздерінің бірігуінен жасалған деген тұжырымға күдік туады, түбі халықтық этимологияға тартатындай. Ал *айдын/айдың* сөзін туынды сөз деп тапқан авторлар да сөз тудырушы қосымшалардың нақты мағынасын ашып бере алмаған. Біздің ойымызша, бұл сөз *ай+дың* деген екі сөзден біріккен және түркі тілдерінде *дын/дың/ды:ң/диң* тұлғалы жеке сөз бар. *Дын/дың* сөзінің негізгі мағынасы «басылу, демалу, тынышталу, тұну, тыну» болып келетіні анықталған [6, 341–345-бб.]. Сонымен бірге, *ды:ң/диң* етістігінің «қабылдамау, қайтару» деген бір мағынасы шағатай тілдерінде сақталып қалғанын автор атап өтеді (сонда, 344-б.). *Айдын/айдың* сөзінде дәл осы мағына қатысады: «ай сәулесінің шағылысуы, қайтарылуы (орыс. отражение – Б. Б.)». Қорыта келгенде, *айдын/айдың* сөзі «ай сәулесінің шағылысуы» мәнін береді және, көбінесе, су, көл беттері айлы түнде жарқырап жататындықтан, «айдын көл» тіркесін туғызады.

Айқай-сүрен салды. Тұрақты тіркеске «қым-қуыт шабуылдады» деген мағына берілген [2, 24-б.]. Автор Ж. Болатовпен бірге жазған тағы бір анықтамасында Л.Будаговтың мынадай пікірін келтіреді: «*Сүрен* – қорқынышты, жаман айқай, көбінесе қарама-қарсы тұрып бірін-бірі соғысқа шақыратын жағымсыз, ащы айқай» [5, 178-б.]. «Қазақ тілінде о баста осы әскери мағынада айтылған болу керек. қазіргі қазақ тілінде *сүрен* сөзі дербес тұрып «айқай» мағынасында қолданылмайды» деп қосады авторлар [сонда, 178-б.].

Біздің ойымызша, сүрен сөзі – біріккен сөз: *сү+рен*. Бірінші сыңары көне түркі. *сү* «әскер, қол (армия)» сөзі екенін аңғару қиын емес [12, 547-б.], ал екінші сыңары көне түркі. *ұран* «әскери ұран» [12, 651-б.] сөзінің ілгерінді ықпалға ұшыраған түрі деп білеміз. Сонда, *сү+ұран > сүүрен > сүрен* «әскери ұран» мағынасын береді. Ал *айқай-сүрен салды* тіркесі «айқайлап әскери ұран салды» деген мәнде қолданылады.

Айналшық жегендей. «Төңіректеп, ұзап кете қоймайтын, маңайлап жүріп алатын кісі туралы айтылады» деген анықтама берілген «Фразеологиялық сөздікте» [2, 25-б.]. *Айналшық жегендей* тіркесі «малдың әлдебір улы шөпті (бұл жерде *айналшық* атты шөпті) жегеннен кейінгі қимылы» арқылы пайда болғанын аңғару қиын емес. Бұл улы шөп профессор Б. Қалиевтің сөздігінде кездесетін самалдық (горец) шөбінің бір түрі *айланшөп* болуы мүмкін [15, 22-б.].

Талданып отырған тұрақты тіркестің *айналшық тигендей* деген нұсқасы да бар. Бұл жерде сиыр, қой малдарында болатын айналма/айналшық (менингит) ауруы қатысып тұр. Тұрақты тіркестерге ортақ құбылысты «улы шөп жегеннен немесе миға түскен құрттан болатын аурудан малдың бір орында айнала беруі» деп ұққан жөн. Қазақтың ұлттық кәсібі болып табылатын мал шаруашылығынан ұқсату арқылы адам мінезін/қылығын білдіретін тұрақты тіркес пайда болған.

Айран-асыр болды. «Аң-таң болды, таң-тамаша болды, қайран қалды, таңырқады» деген мағына береді [2, 25-б.]. «Түсіндірме сөздікте» бұдан басқа «шашылып-төгіліп, ойран-топыр болып» деген де мағынасын келтіреді [5, 103-б.]. Соңғы мағына «асып-төгілген айрандай шашылған» деген мәнде тұрғаны анық болса, бірінші мағына туралы олай дей алмаймыз. Ол жерде *айран* сөзінің қатысы жоқ. *Айран-асыр болды* тіркесінің бірінші сыңары араб. *хайран* «қайран, таңырқау, аң-таң болу» сөзі деп білеміз [16, 64-б.]. Араб тілінен енген сөздердің басындағы х, һ, ғ дыбыстарының түсіп қалуға бейім тұратынын білеміз: Ғали-Әли, ғаскер-әскер, хайла-айла т.б. Ал екінші сыңарындағы *асыр* сөзі де араб. *хаср/асыр* мәндес сөзі ме деп топшылаймыз. Сонда араб. *хайран-хасыр* қос сөзі өзара мәндес келіп, «таң-тамаша» деген мағынада қолданылады.

Айтқан дәті. «Білдірген көңілі, білдірген арманы» деген анықтама беріледі [2, 26-б.]. Мұндағы *дәті* сөзі парсы. *дад* «әділет», *дадхаст* «өтініш, арыз» сөзінен шығады [17, 275-б.]. «*Дәт* – парсы сөзі. Арыз, тілек, әділдік деген мағынаны білдіреді, көбінесе көмек, жәрдем, кешірім тілегенде айтылады» [9, 105-б.]. Сонымен бірге, *дәт* араб. «шыдам, төзім, дегбір; көңіл, діл, ынта» мәнінде де қолданылады: дәтке – қуат, дәті берік, дәті бармады [сонда, 108-б.].

Айтқан дәті тіркесі «айтқан тілегі, өтініші» деген мағынада қолданылып тұр.

Ауылды адақтап шықты. *Адақтап шықты* фразеологизмінің мағынасы «аралап, іздеп шықты» дегенге келеді. Мұндағы мағынасы айқын емес сөз – адақ. Адақ сөзі көне түркі тілінде, кейбір қазіргі түркі тілдерінде «аяқ, адамның аяғы» деген мағына береді [12, 8-б.]. Түркі тілдерінде, атап айтқанда тыва, тофалар – адақ, хакас, шор – азақ, қазақ, қарақалпақ – аяқ нұсқаларында кездеседі [11, 38-б.].

Қазақ тілінде «(ауылды, үйді) адақтап шықты» түрінде сақталып қалғаны, біздің ата-бабамыздың да бір кездерде *адақ* «айақ» сөзін қолданғанын білдіреді. Тек тілдің даму барысында, д-й дыбыс алмасуы жүргені анық.

Қазіргі тілімізде Орал, Қостанай өңірлерінде диалекті түрінде кездеседі: Оспанның үйі үш көшенің адағында [18, 23-б.].

1966 жылы шыққан «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде» *адақтау* сөзіне «аяқтап, тауысып шығу» деген анықтама берілген [5, 20-б.]. Бұл *адақтау* сөзінің мағынасына келгенімен, ол сөздікте *адақтап шығу* «аяқпен аралап жүріп шығу» мағынасы көрсетілмеген.

Сөз саптады. *Сөз саптау/сөз саптады* фразеологизмінің мәні «топ ішінде сөз бастады, сөйледі» дегенге келеді. Мұндағы түсініксіз *саптады/саптау* сөзінің түбірінде көне түркі тіліндегі *саб* «сөз» сөзі тұрғанын біреу білсе, біреу білмейді [12, 508-б.]. Сонда *сөз саптады* тіркесі, тура мағынасында «сөз сөзледі/сөйледі» болып шығады. Көне түркі ескерткіштерінде бұл ескі нұсқа жиі кездеседі: *сабымын* түкеті есідгіл «сөзімді түгел есті» (КТ(м), 1-жол), көрүр *сабы* антағ «барлаушының сөзі мынадай» (Тк, 9-жол) [19, 113-б.].

Академик Ә. Қайдар сөз саптады тіркесіндегі екі сөз өзара мағыналас екенін айтады: сап «сөз», саплады/саптады «сөзледі/сөйледі» [5, 166-б.].

Көне түркілік *саб* пен қазіргі *сөз* сөздерінің байланысын анықтау әзірге мүмкін болмай тұр. Саб-саз-соз-сөз өзгерістерін бастан кешті деуге тілдік деректер жетіспейді.

Баз біреу. «Фразеологиялық сөздікте» *баз біреу* тұрақты тіркесіне «кейбіреу, кез келген тосын адам» деген анықтама берілген [2, 52-б.]. Мұндағы мағынасы күңгірт *баз* сөзінің төркіні көне түркі тілінен ашылады. М. Қашқаридің «Түрік сөздігінде» *баз* «ғаріп, жат (адам)» деген түсінік беріледі [14, 208-б.]. Ендеше, *баз/баз біреу* тіркесі «бөтен, жат біреу» деген мағынада қолданылатыны анықталады.

Байғазы берді. *Байғазы берді* тіркесі «жаңа көрген нәрсеге көрімдік ретінде берілетін сый» мәнімен жұмсалады [2, 52-б.]. Мұндағы байғазы сөзі байқар «көрер»+ ы (зат есім жасаушы жұрнақ) арқылы жасалып, байқары/байғазы/байғазы «алғаш байқап, көргенде берілетін сый» мағынасында тұруы мүмкін. Тілімізде р/з дыбыс алмасуы бар екені рас. *Байғазы* сөзінің *көрімдік* сөзімен синоним болып тұрғаны осы пікірге жетелейді.

Қан сонар. *Қан сонар* тұрақты сөз тіркесіне «жаңа жауған көбік, соны қардан соң із жақсы көрінетін кез» деген түсіндірме беріліп жүр [20, 632-б.].

Бұл анықтамадан *сонар* сөзінің түбірі қазақ. *сон+ы* «жаңа, тың» сөзі екені байқалады. Ал *сон+ы+ар* > *сонар* етістігі қалайша «алғашқы, жаңа жауған қар» мағынасын бере салатыны түсініксіз [11, 249-б.]. Біздің ойымызша, *соны* «жаңа» + *қар* «қар» сөздері кірігіп, «к» қатаң дауыссыз дыбысы екі дауыстының ортасына келгенде алдымен ұянданып («ғ»), бара-бара түсіп қалғандықтан, *сонар* сөзі «алғашқы, жаңа жауған қар» мәнін сақтап қалған болуы керек: *соны қар* > *сонығар* > *соныар* > *сонар*. Ал «...сонар сөзінің қазіргі уақытта беретін «жаңа жауған ұлпа қардан кейінгі аң аулауға шығатын мезгіл» деген мағынасы, әрине, оның ауыспалы мағынасы», - дейді академик Ө. Қайдар [5, 118-б.].

Қан сонар тіркесіндегі *сонар* «аң аулау, аңға шығу» мағынасымен қатысып тұр десек, алғашқы сыңары *қан* сөзімен де үйлесе кетпейді. Түркі тілдерінде сөз соңында р/н үнді дыбыстарының алмасуы кездеспесе де, біз *қан сонар* тіркесінің *қар сонар* тіркесінен шығатынын пайымдаймыз. *Қар сонар* «қар жауған кезде, аңға шығу» сөз тіркесі қолданыс барысында *қан сонар* болып өзгеруі мүмкін. Бұл өзгерісті *сонар* сөзінің алғашқы тұлғасын да (соны қар), мағынасын да «жаңа қар» жоғалтып алғаннан кейін болған тілдік құбылыс деуге болады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2023–2025 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP19678010).

Қорытынды

Қорыта келгенде, қазақ тіл білімінде этимология, сөз төркінін ашу жұмысы баяу жүріп жатыр. Мемлекеттік тілді дамыту институтында 2021–2023 жылдарға арналған ғылыми және ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында көне түркі ескерткіштеріндегі ономастикалық кеңістікті анықтау және анықталған әр жалқы есімінің этимологиясын ашу жұмысы орындалды. Соның нәтижесінде ономастикалық бірліктің этимологиялық сөздігі жасалды. Оның алдында 1966 жылы «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» шықты. Ал енді мынау қолға алынып отырған жұмыс қазақ фразеологизмнің құрамында кездесетін мағынасы күңгірт сөздердің этимологиясын ашу болып табылады.

Қазіргі тілімізде бар тұрақты тіркестер құрамында мағынасы көмескіленген сөздер көп кездеседі және олардың мағынасын ашып, түсіндіру тілші-ғалымдардың міндетіне жатады. Қарапайым халық тілді

құрал ретінде қолданатындықтан, ондай көне сөздердің байыбына барып жатпайды. Даяр күйінде пайдаланады.

Қазақ фразеологизмдерінің құрамындағы мағынасы күңгірт тартқан (әрине, уақыт өту барысында – Б. Б.) сөздердің этимологиясын тауып, анықтама беріп отыру ол тұрақты тіркестің жалпы мағынасын одан әрі айқын, түсінікті ете түседі, әрі зерттелуі баяу жүріп жатқан этимологиялық жұмыстардың артуына үлес қосылады. Тұрақты тіркес құрамындағы көне сөзді қазіргі тіліміздегі баламасымен алмастыруға болмайды. Керісінше, көне сөзді өмірге қайта әкеліп, жандандырған дұрыс болады. Лексикамыз байи түседі. Ал жаңа сөзбен алмастырып қолданғанда, тұрақты тіркес мағынасы өзгеріп, беретін эмоцианальді-экспрессивті бояуы солғындап кетуі әбден мүмкін.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Қазіргі қазақ тілі: Оқулық. – Алматы : Нур-Принт, 2012. – 535-б.
- 2 Кеңесбаев, І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы : «Арыс» баспасы, 2007. – 800-б.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (ҚТТС). Алматы, 1974, 1-т., 68-б.
- 4 Жәркешева, Г. Кейбір кіріккен сөздердің этимологиясы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы, 1989.
- 5 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы : «Ғылым» баспасы, 1966. – 240-б.
- 6 Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М., 1974.
- 7 Базылхан, Б. Монгол-казах толь/Моңғолша-қазақша сөздік. – Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885-б.
- 8 К.д. Оссон / Издательство «Санат». – Алматы, 1996.
- 9 Қайыржан, К. Сөз – сандық : Қазақтың көне сөздері. – Алматы : «Өнер» баспасы, 2013. – 480-б.
- 10 Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1951.
- 11 Кайдар, А. Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы : Изд. «Арыс», 2005. – 304 с.
- 12 Древнетюркский словарь (ДТС). Астана : «Ғылым» баспасы, 2016. – 760 с.
- 13 Айтмуратов, Даулен. Тюркские этнонимы: каракалпак, черные клобуки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массагет, скиф / Даулен Айтмуратов. – Нукус : Каракалпакстан, 1986. – 231 с.

14 **Қашқари, М.** Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк) : 3 томдық шығармалар жинағы / ауд. А. Егеубай. Алматы : ХАНТ, 1997. – 1353 б.

15 **Қалиев, Б.** Өсімдік атауларының орысша-қазақша сөздігі – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 104-б.

16 Арабша-қазақша түсіндірме сөздік; құраст. Н. Д. Оңдасынов; жалпы ред. басқ. Е. Б. Бекмұхаметов... – Алматы : Қазақстан, 1969. – 263, [2] б. - Шора Сарыбаев қоры. – Библиогр. : 263–264-б.

17 **Жемей, И.** Қазақша-парсыша және парсыша-қазақша сөздік. – Алматы, «Санат», 1994. – 368-б.

18 Диалектологиялық сөздік. – Алматы : «Арыс» баспасы, 2007. – 800-б.

19 Орхонские надписи. Кюль-тегин. Бильге-каған. Тоньюкук. МКА. Семей, 2001.

20 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (ҚТТС). – Алматы, 1980, 5-т.

References

1 Kazirgi kazak tili [Modern Kazakh language: Textbook]. – Алматы : Nur-Print, 2012. – 535 p.

2 **Kenesbaev, I.** Frazеologiyalyk sozdik [Phraseological dictionary]. – Алматы : «Arys» publishing house, 2007. – 800 p.

3 Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. – Алматы, 1974. – Vol. 1. – p. 68.

4 **Zharkesheva, G.** Keibir kirikken sozderdin etimologiyasy [Etymology of some embedded words] // Kazakh language and literature. – Алматы, 1989.

5 Kazak tilinin kyskasha etimologiyalyk sozdigi [Brief etymological dictionary of the Kazakh language]. – Алматы : «Gylym» publishing house, 1966. – 240 p.

6 **Sevortyan, E. V.** Etimologicheskii slovar tyurskih yazykov: obschetyurkskiye i mezhtyurskiye osnovy na glasnyye [Etymological dictionary of Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic vowel bases]. – М., 1974.

7 **Bazylkhan, B.** Mongol-kazak tol/Mongolsha-kazaksha sozdik [Mongolian-Kazakh tol/Mongolian-Kazakh dictionary]. Ulaanbaatar-Olgii, 1984. – 885 p.

8 K. d'Osson. Publishing house «Sanat». – Алматы, 1996.

9 **Kairzhan, K.** Soz – sandyk: Kazaktyn kone sozdery [Word – number: ancient Kazakh words]. – Алматы : «Oner» publishing house, 2013. – 480 p.

10 **Malov, S. E.** Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Teksty i issledovaniya [Monuments of ancient Turkic writing. Texts and research]. – М.–Л., 1951.

11 **Kaidar, A. T.** Struktura odnoslozhnyh korney i osnov v kazahskom yazyke [The structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language]. – Алматы : Publishing house. «Arys», 2005. – 304 p.

12 Drevnetyurkskiy slovar [Ancient Turkic Dictionary]. – Astana : «Gylym» Baspasy, 2016. – 760 p.

13 **Aitmuratov, Daulen.** Tyurkskiye etnonimy: karakalpak, chernyye klobuki, cherkes, bashkurt, kyrgyz, uigur, tyurk, pecheneg, sak, massaget, skif [Turkic ethnonyms: Karakalpak, Black Klobuki, Circassian, Bashkurt, Kyrgyz, Uighur, Turk, Pecheneg, Sak, Massaget, Scythian] / Daulen Aitmuratov. – Nukus : Karakalpakstan, 1986. – 231 p.

14 **Kashkari, M.** Turik tilinin sozdigi (Diواني lugat-it-turk): 3 tomdyk shygarmalar zhinagy [Dictionary of the Turkish language (Diواني lugat-it-turk): a collection of works in 3 volumes] / trans. A. Yegeubai. – Алматы : KHANT, 1997. – 1353 p.

15 **Kaliyev, B.** Osimdyk ataularynyn orysha-kazaksha sozdigi [Russian-Kazakh dictionary of plant names]. – Алматы : «Mother tongue», 1993. – 104 p.

16 Arabsha-kazaksha tusindyrme sozdik [Arabic-Kazakh explanatory dictionary]; made up N. D. Ondasynov; general ed. etc. E. B. Bekmukhametov... – Алматы : Kazakhstan, 1969. – 263, [2] p. – Shora Sarybayev Foundation. – Bibliogr. : P. 263–264.

17 **Jemenei, I.** Kazaksha-parsysha zhane parsysha-kazaksha sozdik [Kazakh-Persian and Persian-Kazakh dictionary]. – Алматы : «Sanat», 1994. – 368 p.

18 Dialektologiyalyk sozdik [Dialectological dictionary]. – Алматы : «Arys» publishing house, 2007. – 800 p.

19 Orhonskiye nadpisi. Kul-tegin. Bilge-kagan. Tonyukuk [Orkhon inscriptions. Kül-tegin. Bilge Kagan. Tonyukuk]. МКА. – Семей, 2001.

20 Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. – Алматы, 1980. – Vol. 5.

28.09.25 ж. баспаға түсті.

17.10.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Б. Н. Бияров¹, С. А. Итегулова²,

А. О. Тымболова³, *Н. Б. Ильясова⁴

^{1,2,3,4}Институт развития государственного языка,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 28.09.25.

Поступило с исправлениями 17.10.25.

Принято в печать 25.11.25.

**СЛОВА С НЕЯСНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ, ВСТРЕЧАЮЩИЕСЯ
В СОСТАВЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА**

В статье рассматривается этимология слов с неясным значением, встречающихся в составе фразеологизмов казахского языка. Хотя и смысл устойчивых словосочетаний, образовавшихся в нашем языке в ранние времена ясен, некоторые слова во фразе стали непонятны современным пользователям языка. Это закономерное явление, которое формируется в процессе развития языка. Автор ставит перед собой задачу раскрыть семантику таких устаревших слов.

Поскольку выявление этимологии слов вызывает некоторые трудности, результаты некоторых анализов носят прогностический характер. Учитывая, что этимологический анализ в целом опирается на предположения, это не является заблуждением. Не исключено, что в одном из предложенных предсказаний есть правда. Поэтому в лингвистике считается хорошим иметь множество догадок об одном слове или в одном названии.

В то же время, пытаясь выяснить происхождение слова, значение которого скрыто в обычном словосочетании, автор сопоставляет научные данные, упомянутые до сих пор, а затем предлагает собственное определение. Это правильно с точки зрения научной этики и придает комплексный характер анализируемой проблеме.

В статье автор категорически выступает против замены древнего слова с определенным значением новым словом, понятным обществу. Невозможно изменить состав устойчивых словосочетаний, которые формировались и употреблялись веками. Он предупреждает, что если мы изменим ее, то может измениться смысл обычной фразы или ее качественная ценность может исчезнуть.

Ключевые слова: фразеологизм, словосочетание, семантика, этимология, неясные, расплывчатые.

B. N. Biyarov¹, S. A. Itegulova²,

A. O. Tymbolova³, N. B. Ilyasova⁴

^{1,2,3,4}Institute of State Language Development,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 28.09.25.

Received in revised form 17.10.25.

Accepted for publication 25.11.25.

**WORDS WITH UNCLEAR MEANINGS FOUND
IN KAZAKH PHRASEOLOGICAL UNITS**

The article examines the etymology of words with unclear meanings found in the phraseological units of the Kazakh language. Although the meaning of stable phrases formed in our language in the early days of unknown time is clear, some words in the phrase have become incomprehensible to modern users of the language. This is a legal phenomenon formed in the process of language development. The author sets himself the task of revealing the semantics of such obsolete words.

Since the identification of the etymology of the word causes some difficulties, the results of some analyses are speculative. Given that etymological analysis is generally based on assumptions, this is not a misconception. It is possible that there is truth in one of the proposed predictions. Therefore, in linguistics, it is considered good to have many guesses about one word or one name.

At the same time, trying to find out the origin of the word, the meaning of which is hidden in an ordinary phrase, the author compares the scientific data mentioned so far, and then offers his own definition. This is correct from the point of view of scientific ethics and gives a complex character to the analyzed problem.

In the article, the author categorically opposes the replacement of an ancient word with a certain meaning by a new word understandable to society. It is impossible to change the composition of stable phrases that have been formed and used for centuries. He warns that if we change it, the meaning of an ordinary phrase may change or its qualitative value may disappear.

Keywords: phraseology, word combination, semantics, etymology, unclear, vague.

<https://doi.org/10.48081/RVBO5109>

**А. М. Досанова¹, Қ. С. Алдашева²,
*А. Б. Жанибекова³, А. Буранғалиева⁴**

^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

⁴Халықаралық білім беру корпорациясы,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8302-3982>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5292-6727>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5498-8346>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0544-6458>

*e-mail: zhanibekova.altynai@gmail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАРДЫҢ ТІЛДІК РЕПЕРТУАРЫНДАҒЫ ТІЛДІК ҮРДІСТЕР

Бұл мақалада қазіргі жастар сөйлеу тілінде орын алып жатқан тілдік репертуардың кеңеюі мен сәйкестілік трансформациясы лингвистикалық, социолингвистикалық және прагматикалық аспектілерде сипатталады. Жаһандану, урбанизация және цифрлық коммуникация үдерістері нәтижесінде жастар дискурсында бірден бірнеше тілдік жүйелердің өзара ықпалдасуы күшейіп, тілдік шекаралар бұлдырап, жаңа гибридік құрылымдар қалыптасып отыр.

Мақаланың негізгі мақсаты ретінде респонденттердің тілдік репертуары мен сәйкестілік модельдерін айқындау, олардың код-ауысу, транслингвистикалық бейімделу және прагматикалық стратегияларын анықтап жастардың сөйлеу тіліндегі көптілділік көріністері мен олардың тілдік сәйкестілікпен байланысын сипаттау. Зерттеу барысында сапалық әдіснамаларға (qualitative approach) сүйене отырып, үш эмпирикалық әдіс қолданылды: құрылымдалған тереңдетілген сұхбат, табиғи дискурсты жинау және қатысушы бақылау. Эмпирикалық материал ретінде жастардың сөйлеу үлгілері мен әлеуметтік желідегі коммуникациясы пайдаланылды, нәтижесінде респонденттердің сөйлеу тілінде код-ауысудың түрлі

формалары, калькаланған құрылымдар, кірме сөздер мен сленг арқылы жүзеге асатын прагматикалық бейімделу жағдайлары анықталды. Жастардың тілдік репертуары мен ондағы қалыптасып жатқан негізгі тілдік үрдістер сипатталды.

Кілтті сөздер: тілдік репертуар, код-ауысу, сәйкестілік трансформациясы, translanguaging, көптілділік, тілдік үрдіс.

Кіріспе

Жаһандану мен жаңғыру жағдайында ұлттық тілдік сәйкестілікті сақтау ғана емес, сондай-ақ, қоғамның белсенді әлеуметтік-демографиялық тобы – жастардың бәсекеге қабілеттілігі мен әлеуметтік интеграциясын қамтамасыз ететін көптілділікті дамыту қажеттілігі туындауда. Жастар тілдік процестерді зерттеуде ерекше орын алады, себебі дәл осы ұрпақ қазіргі заманның талаптарына сай өзгерістерге белсенді түрде қатысуда.

Қазіргі жаһандану үдерісінің қарқыны жастардың тілдік тәжірибесіне де тікелей ықпал етіп отыр. Әлеуметтік, мәдени және технологиялық өзгерістердің ықпалында жастардың сөйлеу тілі де өзгеріске ұшырап, жаңа тілдік формалар мен коммуникативтік модельдерді қалыптастыруда.

Жастардың тілдік репертуары мен сәйкестілік трансформациясын зерттеу көпдеңгейлі пәнаралық талдауды талап етеді. Қазіргі тілдік кеңістікте субъектінің коммуникативтік әрекеті мен өзіндік сәйкестілігі тек тілдік таңдау арқылы емес, сонымен қатар, дискурстық практикалар арқылы да қалыптасады. Осы тұрғыда зерттеудің теориялық негізін бірнеше концептуалдық категориялар құрайды: тілдік құзырет, тілдік таңдау, тілдік репертуар, код ауыстыру, тілдік сәйкестілік, сәйкестілік трансформациясы, көптілді дискурс және постмодерндік тілдік субъект «Жастардың тілдік сәйкестілігін қалыптастыруда олардың әртүрлі тілдерге және сол тілдерде сөйлейтін адамдарға деген қарым-қатынасы ерекше рөл атқарады» [1, 20-б.].

Тілдік репертуар ұғымы 1960 жылдарда Индия мен Норвегияның жергілікті халқының сөйлеу ерекшеліктерін зерттеп, новаторлық зерттеу жұмыстарын жүргізген Дж. Гумперцтің есімімен байланысты. Ол репертуарды әлеуметтік ортадағы әртүрлі коммуникативтік контекстерде қолданылатын (тіл, диалект, стиль, жаргон, регистр, вернакуляр) тілдік кодтар мен стильдердің динамикалық жиынтығы ретінде қарастырады. Заманауи көзқарастарда Бломмарт Бакус тілдік репертуар ұғымы тек тілдердің саны мен сапасын емес, сондай-ақ субъективті тілдік ресурстардың индексациялық сипатын да қамтиды [2, 114-б.][3, 151-б.][4, 98-б.].

Б. Буш тілдік репертуарды қажеттілікке сай керегін алуға мүмкіндік беретін «құрал-саймандар жәшігіне» теңейді. Өйткені, сөйлеушілер өздері меңгерген тілдер арасынан коммуникативтік жағдаятқа байланысты тиістісін

пайдаланады, ол сөйлеушілердің тілдік ресурстарының азаюы не көбеюіне байланысты өзгеріп отырады деп санайды [5, 17-6.]. Тілдік репертуарды вербалды репертуар деп те аталған Е. Финеган [6, 244-6.]. Соңғы онжылдықта тілдік репертуар түсінігінің мағынасы кеңейе түсті. Себебі, қазіргі ғылымда тұлғаның жеке басын сәйкестендіру мәселесі де тілдік репертуар ұғымының аясында қарастырылуда. Жаһандану заманындағы қоғам өмірінің жан-жақтылығы да бұл концепцияны анықтауға өзгерістер енгізуде.

Осы тұрғыда тілдік репертуар ұғымы – жеке тұлғаның немесе әлеуметтік топтың қарым-қатынас жасау үшін қолданатын тілдік ресурстарының жиынтығы – зерттеу объектісі ретінде өзекті бола түседі. Жастардың тілдік репертуары тек дәстүрлі ұлттық тілді қамтып қоймай, орыс, ағылшын және басқа да тілдерден енген элементтермен кеңейіп отыр.

Қазіргі қазақ жастарының тілдік репертуарына қазақ, орыс және ағылшын тілдерімен қатар интернет жаргоны, гибрид сөздер, мемдік құрылымдар, және эмодзи мен графикалық белгілер енеді. Сонымен қатар, тілдік репертуардың кеңеюі жастардың сәйкестілік трансформациясына әкелуде. Тілдік сәйкестілік – тұлғаның өз-өзін белгілі бір тілдік қауымдастықпен сәйкестендіруі – бүгінгі таңда тұрақты құбылыс емес, керісінше, динамикалық, контекске тәуелді, көпқабатты жүйе ретінде көрініс табуда. Жастар сөйлеу тілінде код-ауысу, сленг, гибридті құрылымдардың белсенді қолданылуы олардың бір мезгілде бірнеше тілдік және мәдени кеңістікте әрекет ететінін көрсетеді. Бұл құбылыс транслингвизм (translanguaging) ұғымымен тығыз байланысты.

Осы мақалада жастар дискурсында тілдік репертуардың кеңеюі мен сәйкестілік трансформациясының ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – жастардың сөйлеу тіліндегі көптілділік көріністері мен олардың тілдік сәйкестілікпен байланысын сипаттау. Зерттеу сұрағы: қазіргі қазақ жастары қандай тілдік репертуарды қолданады және бұл олардың әлеуметтік-мәдени сәйкестігіне қалай әсер етеді?

Қазақстан жастарының тілдік репертуары ана тілімен қатар бірнеше шет тілдерінен тұратын күрделі репертуар болып табылады. Жастардың тілдік репертуары тұрақты емес, оған динамикалық сипат тән. Себебі, отбасында бір тілде сөйлеп жүріп, балабақша және мектепте, одан кейін жоғары оқу орындарында, жұмыс бабы сияқты өмірлік мәселелерде тұлғалардың тілдік репертуарының өзгеруі Қазақстан үшін қалыпты жағдайлардың бірі. Отбасы мен жұмыс тілінің, балабақша мен мектеп тілінің сәйкес келмеуі жастардың тілдік арсеналындағы тілдерді араластырып, алмастырып сөйлеуіне әкеледі. Жастардың тілдік репертуарында орын алатын код-ауысу, гибридті құрылымдар мен сленг формалары, бір жағынан, прагматикалық бейімделудің нәтижесі болса, екінші жағынан, тілдік сәйкестілік трансформациясының көрінісі ретінде бағаланады О. Гарсия, Л. Вей сәйкестілік трансформациясы

ұғымы постструктуралистік лингвистикалық және мәдениетаралық зерттеулер аясында қарастырады. Сәйкестіліктің тұрақты, біртұтас категория ретіндегі классикалық түсінігі орнына, қазіргі ғылымда оны фрагменттелген, көпдеңгейлі, контекске бейімделетін құрылым ретінде тану басым [7, 28-6.].

М. Бухольц, К. Холл ұсынған «identity as interactional achievement» қағидасы бойынша сәйкестілік дискурстық деңгейде конструкцияланады және қатысымдық актіде үнемі қайта жаңғырып отырады [8, 602-6.]. Бұл идея Ж. П. Ги ұсынған дискурстық сәйкестілік концепциясымен үйлеседі, мұнда тұлғаның лингвистикалық таңдауы әлеуметтік рөлдер мен топтық ұстанымдармен ұштасады. Бұл құбылыс «translanguaging» теориясымен де ұштасады, мұнда тіл бірліктерінің қатаң шекаралары жойылып, қолданушының танымдық және әлеуметтік ресурстары біріктірілген кешен ретінде қарастырылады [9, 78-6.].

Материалдар мен әдістері

Осы зерттеу оқушыларының тілдік репертуары мен сәйкестілік трансформациясын зерделеуге бағытталды. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде қазіргі әлеуметтік лингвистиканың сапалық парадигмасы алынды, мұнда тілдік феномендердің әлеуметтік контекстпен байланысы мен коммуникативтік рөлін талдау басым бағыт ретінде қарастырылды. Зерттеудің басты мақсаты – жасөспірімдердің сөйлеу тілінде көрініс табатын көптілділік құбылыстарын, код-ауысу практикасын, гибридті лексикалық құрылымдарды және тілдік сәйкестілікпен байланысын айқындау болды.

Зерттеу барысында сұхбат – жастардың тілдік тәжірибесі, репертуар құрылымы, сөйлеу кезінде тіл таңдау уәжділігі және сәйкестілікке қатысты жеке пайымдары туралы сапалық деректерді жинау мақсатында қолданылды (барлығы 30 респондент). Сұхбат сұрақтары респонденттің тілдік ортасы, отбасындағы тілдік қатынас, әлеуметтік желілерді қолдану тілі, достарымен сөйлесу тілдік формалары, және тілдік сәйкестілік туралы көзқарастарды қамтыды. Әр респонденттің жауаптары лексикалық репертуардың құрамын, код-ауысу жиілігін, сөйлеу регистрінің жағдайға бейімділігін және сәйкестілік трансформациясына қатысты стратегиялық тілдік мінез-құлықты сипаттауға мүмкіндік берді.

2 Табиғи сөйлеу дискурсының жазбалары әдісі – респонденттердің шынайы қарым-қатынас жағдайларында (үзіліс уақытында, аудитория ішіндегі бейресми диалогтарда, ортақ тақырыптық әңгімелерде) пайдаланатын тілдік құрылымдарды тіркеуге бағытталды. Зерттеуші тарапынан жүргізілген дыбысжазба, бейнебақылау және стенографиялық жазбалар арқылы 100-ге жуық дискурстық үзінді жиналды. Деректер код-ауысу типологиясы С. Поплак синтаксистік құрылым, прагматикалық функция және лингвистикалық креатив тұрғысынан жіктеуге мүмкіндік

берді [10, 594-б.]. Әсіресе, қазақ-орыс, орыс-қазақ және қазақ-ағылшын код-ауысу формаларының табиғи түрде қалыптасып, сөйлеушілердің жас ерекшелігіне, сөйлеу серіктесіне және прагматикалық контекстке қарай өзгеретіндігі анықталды.

3 Қатысушы бақылау әдісі – респонденттердің әртүрлі әлеуметтік контекстерде қалайша тіл ауыстыратынын, қандай тілдік стильдерді таңдайтынын, формалды және бейформалды жағдайда сөйлеу реңкін қалай өзгертетінін көруге мүмкіндік берді. Бақылау кезінде респонденттердің өзара топтық сәйкестілікке бейімделу стратегиясы – мысалы, достар ортасында сленг қолдану, бейформалды ағылшын не орыс сөздерін енгізу – тіл мен әлеуметтік рөлдің тығыз байланысын айқындады. Ерекше назарға алынғаны – респонденттің бейсаналы түрде тілдік таңдауды аудитория мен жағдайға икемдеуі.

Зерттеудің талдау әдістері ретінде дискурстық, мазмұндық және нарративтік талдау тәсілдері қолданылды. Дискурстық талдау Бухольц М, Холл К. ұсынған сәйкестіліктің дискурстық конструкциялану моделі негізінде жүргізілді, мұнда тіл тек ақпарат жеткізу құралы ғана емес, тұлғаның әлеуметтік және мәдени позициясын айқындайтын құрал ретінде қарастырылды. Мазмұндық талдау нәтижесінде жиі қолданылатын тілдік бірліктердің тақырыптық жіктелуі, жиілігі және контекстуалды қолданылу үлгілері анықталды [7, 34–35-66.].

Материалдар мен әдістер жинағы зерттеу мақсатына сай тілдік репертуар мен сәйкестілік трансформациясын тек формалды-лингвистикалық тұрғыда емес, сонымен қатар, әлеуметтік-психологиялық, прагматикалық және мәдени семиотика аясында сипаттауға мүмкіндік берді. Бұл әдіснамалық тәсіл қазіргі жастар мен жасөспірімдер тілін зерттеудің көпқырлы, интердисциплинарлық сипатта болуы қажеттігін дәлелдеді. Дереккөздерді жинақтау мен талдау барысы ғылыми этика талаптарына сәйкес жүзеге асырылып, респонденттердің келісімі алдын ала алынды.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу жұмысының нәтижелері қазіргі жастардың тілдік репертуары мен сәйкестілік трансформациясының күрделі, көпдеңгейлі сипатын ашып көрсетті. Тілдік репертуардың қалыптасуы жылжымалы сипатқа ие. Оған әсер ететін факторлардың бүгінде көптігін аңғартты.

Отбасы: отбасында, үй ішінде қолданылатын тілдер мен диалектілер тілдік репертуардың негізін құрайды.

Білім беру саласындағы тәжірибе: дәстүрлі білім беру және оқу үдерісі жаңа тілдермен, академиялық және кәсіби регистрлер және стильдермен танысуға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік әрекеттесу: қоғам мүшелері мен қарым-қатынас орнату, қызығушылықтары бойынша адамдармен бірігу, әлеуметтік желілерді қолдану үшін пайдаланылатын белгілі бір диалектілер немесе сленгтер.

Мәдени ықпал: саяхаттау кезінде немесе көпмәдениетті ортада өмір сүруде әртүрлі мәде ниеттердің әсерінен енетін тілдер немесе жекелеген фразалар арқылы тілдік репертуар толығып отырады.

Жаһандану: бұқаралық ақпараттық құралдар мен технологиялар арқылы тілдердің жаһандық таралуы нәтижесінде кірме сөздер енуінен тілдік репертуар өзгеріске ұшырайды.

Экономикалық уәж: адамның қажеттіліктерін өтеуде экономикалық тұрғыда беделді тілдерді меңгеруге деген қызығушылық тілдік репертуардың толығыуының бірден бір себебі [11, 194-б.].

Яғни цифрлық технологиялар мен медиа әсері; көптілді орта мен жаһандану процестері; тұлғалық өзін-өзі айқындау қажеттілігі.

Зерттеу нысаны ретінде таңдалған респонденттердің күнделікті тілдік практикасы мен сөйлеу контексттері табиғи және құрылымдалған жолдармен жинақталды. Эмпирикалық деректер жүргізілген тереңдетілген сұхбаттар, сынып ішіндегі бейресми сөйлесулерді бақылау және әлеуметтік желілердегі жазбаларын талдау арқылы алынды. Жасалған мәтіндік корпус – жасөспірімдердің шынайы тілдік ортасы мен прагматикалық бейімделуін талдауға негіз болды. Осы мәліметтер негізінде бірнеше өзара байланысты тілдік және әлеуметтік-психологиялық феномендер анықталды.

Негізгі тілдік үрдістер:

1 Код араластыру (code-mixing): қазақ және орыс тілдерінің синтаксистік бірігуі. Қазақ-орыс код-араласу мысалдары: «*Сен бүгін вообщем tired көрінесің ғой*», «*Тест қиын боп кетті, просто басым істемей тұр*», «*Ол маған прям strange болып көрінді*», «*Урокта chill жасап отырдым, апай байқап қойды*» мұнда «вообщем», «просто», «chill», «strange» сияқты орыс және ағылшын сөздері сөйлемнің эмоционалды немесе экспрессивтік функциясын күшейтеді.

2 Ағылшын элементтерін қолдану: «deadline», «challenge», «topic», «mood» қазақ-ағылшын гибридтеріне «*бүгінгі mood – complete chaos*», «*кеттік, coffee time*», «*менің dream – өз brand ауу*», «*exam tough, бірақ survive etem*», «*weekend plans: movie + friends + relax*» ағылшын тілінен енген сөздер (mood, dream, weekend, survive) сияқты сөздер жастар сәйкестілігінің «заманауилық» және «жаһандыққа жақын» ретінде көрсетеді.

3 Мемдік және визуалды компоненттер: тілдік емес элементтер (эмодзи, стикерлер, гифтер) вербалды репертуардың бір бөлігіне айналған, «*Crush көрді story-мды RIP менің dignity-м*», «*апай айтты – ертең quiz, мен 🤔🤔🤔*» «*Wi-Fi gone, life stopped 😊*» «*Бұл vibe ұнап тұр 🎧*», «*Group-ma*

флуд жасап, бәрін mute еттім» дей отырып жастар ғаламтор контексті сөздік қорын (crush, story, vibe, mute) тікелей коммуникация тіліне енгізеді, эмоцияны эмодзи және визуалды белгілермен жеткізеді.

4 Ұлттық және әлеуметтік сәйкестілік көріністері: тілдік таңдау арқылы жастар өзін «urban», «open-minded» немесе «ұлтшыл» дискурстық позицияда ұсынады. этномәдени сәйкестілік маркерлері, «qazaq style деген – шәй ішіп, deep talk жасау», «наурыз vibes everywhere», «мен ауылда өскенмін, бірақ city mindset-темін», «қазақша сөйлесек те, global ойлаймыз ғой», «dombura мен laptop – екеуі de inspiration», бұл мысалда жастар ұлттық мәдени элементтерді (домбыра, Наурыз, ауыл) заманауи технологиялық және жаһандық категориялармен (city mindset, global, laptop) байланыстырады, яғни бұл сәйкестілік трансформациясының айқын белгісін көрсетеді.

Қазақстандық ғалымдардың «Code-Switching in a Multilingual Classroom in Kazakhstan: A University Students' Perspective» атты еңбегінде жастар тіліндегі код ауыстыруды әлеуметтік орта мен цифрлық коммуникация әсерімен байланыстырады. Университеттік көптілді ортада студенттер код ауыстыруды қарым-қатынас тиімділігін арттыру үшін қолданады делінеді [12, 379-б.]. Құрылымдалған сұхбат нәтижелері бойынша оқушылардың тілдік репертуары мен сәйкестілік көріністерінен байқайғанымыздай жастардың сөйлеу репертуарында қазақ тілі+орыс тілі код ауысу жиілігі – жоғары.

1 - кесте

№	Тілдік репертуар (қолданылатын тілдер)	Код-ауысу жиілігі	Түсіндірмесі
1	қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі	жоғары	қазақша сөйлеуді ұнатады, бірақ достарымен орысша сөйлеседі
2	орыс тілі, қазақ тілі, ағылшын тілі	орташа	өзін «қазақ» деп санайды, бірақ қазақша сөйлеуге қиналады
3	қазақ тілі, ағылшын тілі	жоғары	ағылшын тілін «заманауилықтың белгісі» деп есептейді
4	орыс тілі, қазақ тілі, ағылшын тілі	жоғары	код-ауысуды қалыпты тәжірибе деп қабылдайды
5	қазақ тілі, орыс тілі	төмен	тек қазақша сөйлеуге тырысады, ұлттық сәйкестілік маңызды

Респонденттердің тілдік репертуары құрылымдық тұрғыдан күрделі әрі полимодальды сипатқа ие екені айқындалды. Көптеген респонденттер бір тілмен шектелмей, коммуникативтік жағдайға байланысты бірнеше тілдік кодты еркін ауыстырып, қолдана алатынын көрсетті.

Сөйлеушінің тілдік репертуарында – гибридік құрылымдар мен прагматикалық икемділік, код ауыстырудың бірнеше түрі айқын байқалады.

Бұл репертуар негізінен қазақ әдеби тілі, орыс тілі, ағылшын тілінен енген лексикалық бірліктер, сондай-ақ гибридік және сленг формаларынан тұрады. Қазақ әдеби тілі ресми дискурста, оқу үдерісінде, оқушы-оқытушы қатынаста қолданылса, бейресми жағдайда орыс тілі мен аралас құрылымдар басымдыққа ие. Оқушылардың ауызекі тілінде «мен сені boost етем», «бүгін бізде speaking болады», «тағы бір level қалды», «кеттік, break жасап келеміз» сияқты құрылымдардың жиі қолданылуы олардың тілдік репертуары прагматикалық икемділікке бейім екенін көрсетеді.

Г. Г. Гиздатовтың медиасәйкестілік анализі [13, 127-б.] және Ш. К. Жаркынбекова мен М. В. Логинованың студенттік типаж анализі [14, 34-б.] жастар тілдік таңдауларын тарихи, мәдени және медиа контексте түсіндіруге мүмкіндік береді.

Ғалым А. Жарылғаптың еңбегінде, орыс тілді қазақ отбасыларының тілдік саясаты мен қазақ тілді мектептерді таңдаудағы әлеуметтік-психологиялық уәждері қарастырылады [15, 800-б.].

Ғалым О. А., Аничченко, Ш. Жаркынбекова өз зерттеуінде қазақстандық жастар арасындағы тілдік мінез-құлықтың жаңа үрдістері, код-ауыстыру құбылысы және үштілділік жағдайында тілдік сәйкестіктің өзгеруі туралы жазады [15, 788-б.].

Сөйлеушінің әрекетіне қарай: эмоцияны күшейту – «қазір сабақта отырмыз, бірақ вообще nobody тыңдап жатқан жоқ», интеллектуалды әлеуетін көрсету – «мына тест қиын болды, бірақ мен оны easily шештім», «кешке үйге барғанда assignment-ті оңай жасап тастаймын», ұстанымды нақтылау, келісу/келіспеу – «айтқаның дұрыс қой, но всё равно мен сенікімен келіспеймін that - s true!» сынды «Қазір мотивация жоқ, просто chill жасап отырмын», «Кеттік, кофе ішіп, life-ті талқылайық», «Жай ғой, флекс емес, просто mood» көптеген мысалдар, эмоциялық күйін, өзіндік «жеке стиль» арқылы білдіру ниетін, сонымен қатар көптілді ортаға бейімделуін көрсетеді.

Код-ауысу құбылысы – респонденттердің тілдік тәжірибесінің ажырамас бөлігіне айналған деуге болады, тілдік бірліктерді еркін қолдану, сөйлеу нормасынан ауытқу, сленг сөздерді өте көп мөлшерде пайдалану олар үшін қалыпты екенін аңғартады.

Респонденттер өздерін нақты бір этникалық немесе тілдік категориямен шектемейді, керісінше, тілдік сәйкестілігін контекстке, әлеуметтік ортаға

және коммуникативтік серіктеске қарай икемдейді. Сұхбат барысында респонденттердің қазақ тілінде сөйлеуді «ұлттық парыз» ретінде қабылдаса да, достарымен еркін сөйлескенде орыс тіліне жиі ауысатынын немесе ағылшын сөздерін қолдану арқылы «заманауи», «креативті» бейне қалыптастырғысы келетінін мойындады. Мұндай тілдік тәжірибе сәйкестіліктің дискурстық құрылым ретінде әрқашан қозғалыста, қайта құрылу процесінде болатынын көрсетеді.

Сәйкестілік динамикасы. Жастар тілінде байқалатын репертуар кеңеюі сәйкестіліктің трансформациясына әкеледі. Жастар үшін сәйкестілік трансформациясы келесі арналарда жүреді: а) *код ауыстыру және код қосылу* – жастар қазақша, орысша, ағылшынша сөздерді араластырады, бұл оларды әмбебап, гибридті етуге бағытталған; ә) *стильдік бейімделу* – жастар белгілі әлеуметтік топтар мен мәдени өрнектердің стилін имитациялайды (urban стилі, влогер тіл стилі және т.б.). б) *жаңа қолданыстар мен жаргон тілі* – тілдік инновациялар, мемдік және интернет-кодтар жаңа сәйкестілік маркерлері ретінде қызмет етеді; в) *медиалық* – жастар әлеуметтік желідегі өз бейнесін тілдік таңдау арқылы жобалайды, өздерін «инфлюенсер», «креатор», «digital native» деген категорияда танытады.

Зерттеу деректері бойынша, тілдік таңдауға әсер ететін түрлі факторлар: әлеуметтік орта (дос, мұғалім, ата-ана), медиатұтыну тәжірибесі (TikTok, YouTube, Telegram, Instagram), білім беру тілі және цифрлық ортадағы тілдік доминанттар. Жастар TikTok, Instagram, сияқты платформаларда өзінің лингвистикалық болмысын еркін құрастырып, тілдік репертуарды стилистикалық ойынның элементі ретінде пайдаланады. «Хайп», «чек», «пранк», «lowkey» сияқты сөздердің белсенді қолданылуы – интернет-жасанды ортада тілдің формалды емес, фрагменттелген қолданысының белгісі. Бұл жағдай, өз кезегінде, тіл мен сәйкестілік арасындағы байланысты тек дәстүрлі лингвистикалық құрылымдармен емес, әлеуметтік медиапрактикалармен байланыстылығын айқындайды.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері тілдік репертуар мен сәйкестілік арасында өзара итермелеуші, өзара толықтырушы байланыс бар екенін көрсетті. Мысалы, респондент өзін қазақ ретінде қабылдай отырып, достарымен орысша сөйлесуді қалыпты деп санайды, ал әлеуметтік желіде ағылшынша немесе аралас кодпен жазу – қалыпты коммуникативтік тәжірибеге айналған. Бұл құбылыс тілдің лексикалық (өзге тіл элементтерін қосу), морфологиялық (бір тілге өзге тіл қосымшалын жалғау), синтаксистік (аралас құрылымды сөйлемдер) деңгейлерінде толыққанды кездеседі.

Зерттеу нәтижелері сөйлеу тіліндегі өзгерістерді жай ғана лингвистикалық құбылыс ретінде емес, кешенді әлеуметтік практика ретінде қарастыру қажет екенін көрсетті. Жастар тілдік кеңістікті өз тәжірибесі арқылы игеріп,

сол кеңістікте өзін-өзі тілдік тұлға ретінде қалыптастыруға тырысады. Демек, тіл тек сөйлеу актісі емес, тұлғалық және мәдени субъект ретінде қалыптасудың белсенді құралы. Әлеуметтік лингвистика тұрғысынан тілдік репертуар қоғамдағы тілдердің функциясын, тілдер қатынасын, қандай да бір елдегі тілдік жағдаятты және тілдік саясатты көрсететін индикатор ретінде қарастырылады. Жекелеген тұлғалардың тілдік репертуары қоғамдағы тілдік алуантүрлілік пен тілдік өзгерістердің динамикасын көрсетеді. Тілдік репертуар арқылы зерттеушілер келесі деректерге – тілдің әртүрлі әлеуметтік жағдаяттарда нұсқалану жолдарын анықтап, талдау; күнделікті өмірде адамдардың әртүрлі тілдік нұсқаларда бағдарлануын талдау; тілдің қолданылуы және жеке бастың сәйкестендірілуі, қоғамдық биліктің өзгеруі және т.б. айнаымалылардың байланысын зерттеу. Әр адамның тілдік репертуары қайталанбайтын бірегей құбылыс болып табылады. Себебі, тілдік репертуардың қалыптасуына адамның өмірлік тәжірибесі әсер етеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе респонденттердің сөйлеу тәжірибесінде тілдік репертуар мен сәйкестілік трансформациясының күрделі, көпдеңгейлі, динамикалық үдеріс ретінде қалыптасып жатқанын анық көрсетті. Тілдік репертуар – бұл статикалық немесе жабық құрылым емес ол әрбір сөйлеушінің күнделікті қарым-қатынас контекстіне, әлеуметтік мәртебесіне, медиатұтыну машығына және прагматикалық мақсатына қарай үнемі кеңейіп, бейімделіп отыратын икемді жүйе. Зерттеуге тартылған оқушылардың сөйлеуінде қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің элементтері прагматикалық мақсаттарға сай еркін қолданылып, код-ауысу мен трансгрессивті құрылымдар арқылы жаңа мағыналық қабаттар түзетіні анықталды.

Сәйкестілік трансформациясы да оқушылар дискурсында тұрақты категория емес, керісінше – өзгермелі, контекске тәуелді, дискурстық деңгейде қалыптасатын күрделі құрылым ретінде сипатталады. Жасөспірімдер өздерін әртүрлі әлеуметтік-мәдени ортада бейнелеу үшін тілдік репертуарды саналы түрде құрастырып, сәйкестіліктің этникалық, урбанистік, жаһандық және медиалық түрлерін біріктіреді. Translanguaging құбылысы жастар үшін тілдер арасындағы шекараны жою ғана емес, сонымен бірге өздерінің когнитивтік және символикалық кеңістігінде жаңа мағына қалыптастыру амалы ретінде көрініс табады. Жастардың тілдік болмысы – динамикалық, полиморфты және гибридтік сипатқа ие әлеуметтіклингвистикалық, прагмалингвистикалық, психоллингвистикалық және өзге де тың зерттеулерді талап ететін күрделі құбылыс.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Lanza, E., Svendsen, B. A.** Tell me who your friends are and I might be able to tell you what language(s) you speak : Social network analysis, multilingualism, and identity // *International Journal of Bilingualism*. 2007. – Vol. 11(3) – P. 275–300. – <https://doi.org/10.1177/13670069070110030201>

2 **Gumperz, J. J.** Formal and informal standards in Hindi regional language area (with C. M. Naim), in C. A. Ferguson and J. J. Gumperz (eds) : *Linguistic Diversity in South Asia*, Vol. III. RCAPF-P. // *International Journal of American Linguistics*. – 1960. – Vol. 26/3 – P. 92–118.

3 **Gumperz, J. J.** Linguistic and social interaction in two communities // *American Anthropologist*. – 1964. – Vol. 66/(6/2). – P. 137–153

4 **Blommaert, J., & Backus, A.** Superdiverse repertoires and the individual // *Working Papers in Urban Language & Literacies*. – 2013 – P. 25

5 **Busch, B.** Expanding the notion of the linguistic repertoire: on the concept of spracherleben-the lived experience of language // *Applied Linguistics*, 2015. – Vol. 38(3). – P. 1–20.

6 **Finegan, E.** *Language: its structure and use* – Boston, Thomson Wadsworth. – 2004. – P. 319.

7 **García, O., Wei, L.** *Translanguaging : Language, Bilingualism and Education*. – Palgrave Macmillan, 2014. – P. 240.

8 **Bucholtz, M., Hall, K.** Identity and interaction : A sociocultural linguistic approach // *Discourse Studies*, 2005. – 7 (4-5). – P. 585–614.

9 **Gee, J. P.** *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method* (4th ed.). – Routledge, 2014. – P. 60–112.

10 **Poplack, S.** Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español: Toward a typology of code-switching // *Linguistics*. – 1980. – 18(7–8). – P. 581–618.

11 **Досанова, А. М., Жанибекова, А. Б., Бурангалиева, С., Жолмырзаева, Д.** Қазақстан жастарының тілдік репертуары. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2025. – № 2. – 194 б. – <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/issue/view/83>.

12 **Utegenova, A., Utegenova, K., Umarova, G., Utepova, N., Yergaliyeva, Zh., Nurtazina, N., Doskeyeva, M.** Code-Switching in a Multilingual Classroom in Kazakhstan: A University Students' Perspective. – 2024. *Forum for Linguistic Studies* 6(6). – P. 371–380. – <https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.7338>.

13 **Гиздатов, Г. Г.** Дискурс идентичности в медийном пространстве современного Казахстана // *Политическая лингвистика*. – 2019. – № 1. – С. 127–133.

14 **Жаркынбекова, Ш. К., Логинова, М. В.** Лингвокультурный типаж «студент» : нарративное измерение // *Вестник Томского гос. ун-та. Серия «Филология»*. – 2021. – С. 27–49.

15 **Жаркынбекова, Ш. К., Анищенко, О. А., Логинова, М. В.** Лингвокультурный типаж казахстанского студента сквозь призму нарратива // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература*. – 2023. – 20(4). – С. 788–802. – <https://doi.org/10.21638/spbu09.2023.407>

References

1 **Lanza, E., Svendsen, B. A.** Tell me who your friends are and I might be able to tell you what language(s) you speak: Social network analysis, multilingualism, and identity identity [Tell me who your friends are and I might be able to tell you what language(s) you speak : Social network analysis, multilingualism, and identity] // *International Journal of Bilingualism*. – 2007. – Vol. 11(3) – P. 275–300. – <https://doi.org/10.1177/13670069070110030201>

2 **Gumperz, J. J.** Formal and informal standards in Hindi regional language area [Formal and informal standards in Hindi regional language area] (with C. M. Naim), in C. A. Ferguson and J. J. Gumperz (eds) : *Linguistic Diversity in South Asia*, Vol. III. RCAPF-P. // *International Journal of American Linguistics*. – 1960. – Vol. 26/3 – P. 92 – 118.

3 **Gumperz, J. J.** Linguistic and social interaction in two communities [Linguistic and social interaction in two communities]. // *American Anthropologist*. – 1964. – Vol. 66/(6/2). – P. 137–153.

4 **Blommaert, J., & Backus, A.** Superdiverse repertoires and the individual [Superdiverse repertoires and the individual]. // *Working Papers in Urban Language & Literacies*. – 2013. – P. 25.

5 **Busch, B.** Expanding the notion of the linguistic repertoire: on the concept of spracherleben-the lived experience of language [Expanding the notion of the linguistic repertoire: on the concept of Spracherleben – the lived experience of language]. // *Applied Linguistics*, 2015. – Vol. 38(3). – P. 1–20.

6 **Finegan, E.** *Language : its structure and use* [Language: its structure and use]. – Boston, Thomson Wadsworth, 2004. – P. 319.

7 **García, O., Wei, L.** *Translanguaging : Language, Bilingualism and Education* [Translanguaging : Language, Bilingualism and Education]. – Palgrave Macmillan, 2014. – P. 240.

8 **Bucholtz, M., Hall, K.** Identity and interaction : A sociocultural linguistic approach [Identity and interaction: A sociocultural linguistic approach]. // *Discourse Studies*, 2005. – 7 (4–5). – P. 585–614.

9 Gee, J. P. An Introduction to Discourse Analysis : Theory and Method [An Introduction to Discourse Analysis : Theory and Method]. (4th ed.). – Routledge, 2014 – P. 60–112.

10 Poplack, S. Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español: Toward a typology of code-switching [Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español: Toward a typology of code-switching]. // Linguistics, – 1980. – 18(7–8). – P. 581–618.

11 Dosanova, A. M., Zhanibekova, A. B., Burangaliyeva, S., Zholmyrzaeva, D. Qazaqstan zhastarynyn tilik repertuary [Linguistic repertoire of Kazakh youth]. – Almaty: KazNU Khabarshysy. Filologiya seriyasy, 2025. – No. 2 – 194 p. – <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/issue/view/83>.

12 Utegenova, A., Utegenova, K., Umarova, G., Utepova, N., Yergaliyeva, Zh., Nurtazina, N., Doskeyeva, M. Code-switching in a multilingual classroom in Kazakhstan: A university students' perspective [Code-switching in a multilingual classroom in Kazakhstan: A university students' perspective]. // Forum for Linguistic Studies. – 6(6). – 2024. – P. 371–380. – <https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.7338>

13 Gizdatov, G. G. Diskurs identichnosti v medijnom prostranstve sovremennogo Kazaxstana [Discourse of identity in the media space of modern Kazakhstan] // Politicheskaya lingvistika. – 2019. – № 1. – P. 127–133.

14 Zharkynbekova, Sh. K., Loginova, M. V. Lingvokul'turny'j tipazh «student»: narrativnoe izmerenie [Linguocultural type «student»: narrative dimension] // Vestnik Tomskogo gos. un-ta. Seriya «Filologiya». – 2021. – P. 27–49.

15 Zharkynbekova, S. K., Anishchenko, O. A., Loginova, M. V. «Linguocultural Typology of the Kazakhstani Student through the Lens of Narrative». // Vestnik of St. Petersburg University. Language and Literature, 2023. – Vol. 20(No. 4). P. 788–802. – <https://doi.org/10.21638/spbu09.2023.407>

11.12.24 ж. баспаға түсті.

10.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

А. М. Досанова¹, К. С. Алдашева²,

*А. Б. Жанибекова³, А. Буранғалиева⁴

^{1,2,3}Қазақстан Республикасының Ұлттық университеті
имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы;

⁴Международная образовательная корпорация,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 11.12.24.

Поступило с исправлениями 10.01.25.

Принято в печать 25.11.25.

ЯЗЫКОВЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЯЗЫКОВОМ РЕПЕРТУАРЕ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

В статье описывается расширение языкового репертуара и трансформация идентичности в речи современной молодёжи с лингвистической, социолингвистической и прагматической точек зрения. В результате процессов глобализации, урбанизации и цифровой коммуникации усиливается взаимодействие нескольких языковых систем, размываются языковые границы и формируются новые гибридные структуры. Эти процессы способствовали динамичному развитию молодёжной культуры, изменению форм социального взаимодействия и способов самопрезентации через язык.

Основная цель статьи — определить языковой репертуар и модели идентичности респондентов, выявить их код-свитчинг, транслингвистическую адаптацию и прагматические стратегии, а также описать проявления многоязычия в молодёжной речи и их связь с языковой идентичностью. В ходе исследования, основанного на качественной методологии (qualitative approach), использованы три эмпирических метода: структурированное глубинное интервью, сбор естественного дискурса и включённое наблюдение. В качестве эмпирического материала применялись речевые образцы и коммуникация молодёжи в социальных сетях. В результате были выявлены различные формы код-свитчинга, калькированные конструкции, заимствования и случаи прагматической адаптации через сленг. Кроме того, результаты исследования показали, что языковой выбор молодёжи напрямую связан с их социальным статусом, культурным капиталом и самоидентификацией в цифровом пространстве. Описаны основные тенденции, формирующиеся в языковом репертуаре молодёжи.

Ключевые слова: языковой репертуар, код-свитчинг, трансформация идентичности, трансьязычие, многоязычие, языковой процесс.

A. M. Dossanova¹, K. S. Aldasheva²,*A. B. Zhanibekova³, A. Burangalieva⁴^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

⁴International Educational Corporation,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 11.12.24.

Received in revised form 10.01.25.

Accepted for publication 25.11.25.

LINGUISTIC PROCESSES IN THE LINGUISTIC REPERTOIRE OF KAZAKHSTANI YOUTH

This article describes the expansion of the linguistic repertoire and the transformation of identity in the speech of modern youth from linguistic, sociolinguistic, and pragmatic perspectives. As a result of globalization, urbanization, and digital communication processes, the interaction of multiple language systems has intensified, blurring linguistic boundaries and forming new hybrid structures. These processes have contributed to the dynamic development of youth culture, changes in forms of social interaction, and new ways of self-expression through language.

The main purpose of the article is to identify the respondents' linguistic repertoire and identity models, to determine their code-switching, translanguaging adaptation, and pragmatic strategies, and to describe the manifestations of multilingualism in youth speech and its connection to linguistic identity. The study, based on a qualitative methodology, employed three empirical methods: structured in-depth interviews, natural discourse collection, and participant observation. Empirical material included youth speech samples and communication on social media. As a result, various forms of code-switching, calqued constructions, borrowed words, and cases of pragmatic adaptation through slang were identified. Moreover, the findings revealed that young people's language choices directly influence their social status, cultural capital, and self-positioning in digital spaces. The main linguistic trends forming within the youth linguistic repertoire are characterized and analyzed.

Keywords: linguistic repertoire, code-switching, identity transformation, translanguaging, multilingualism, language process.

SRSTI 16.01.11

<https://doi.org/10.48081/VNGR5700>

***K. B. Duisenova¹, E. V. Aleshinskaya²,
E. T. Burankulova³, S. A. Sadykova⁴**

^{1,3,4}Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,

Republic of Kazakhstan, Aktobe;

²National Research Nuclear University MRPhI,

Federation of Russia, Moscow.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7588-642X>²ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5684-5852>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3825-7680>⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1218-0411>*e-mail: dkarylga@mail.ru

FAMILY RELATIONS IN THE KAZAKH AND ENGLISH PAREMIAS: LINGUOCULTURAL CODE

The article is devoted to the study of the linguocultural code in proverbs reflecting family relations in the Kazakh and English languages. The purpose of the study: to reveal and analyze the peculiarities of the linguistic, cultural code in paremias about family relations based on the material of the Kazakh and English languages, with an emphasis on cultural meanings, values and worldview aspects reflected in proverbs and sayings.

The main attention is paid to the analysis of how the cultural values, worldview and traditions of these peoples are expressed in brief expressions of proverbs. The authors examine specific linguistic and cultural codes that form the concept of 'family relations', as well as common and unique features characteristic of each studied cultures. A special place is occupied by the identification of semantic, figurative components that emphasize the national identity of the contrasted languages. Comparative analysis shows how universal values, such as, family values, respect for elders, mutual assistance and moral principles are transmitted through proverbs, taking into account ethnocultural characteristics. The study of the linguocultural code in proverbs allows us to identify how language and culture interact to convey values, worldview, social experience. This contributes to understanding the concept of 'family relations' through the prism of linguistic, cultural differences.

Theoretical significance lies in identifying common and unique features in Kazakh and English cultures, which expands knowledge about the mechanisms of national identity formation through language. The study is based on linguistics, cultural studies, ethnolinguistics, which allows taking into account both linguistic and linguacultural aspects. The results of the study expand the understanding of the interaction of language and culture, and also contribute to a deeper understanding of intercultural communication. The proposed methods of comparative and semantic analysis can be applied in other studies aimed at studying cultural concepts in different languages.

Keywords: paremia, proverbs and sayings, linguacultural code, national identity, family relations, cultural values, comparative analysis, language and culture.

Introduction

Proverbs, as a prominent form of folklore, serve as linguistic and cultural mirrors reflecting the worldview, social norms, and values of a given society. They encapsulate the collective wisdom and lived experiences of a people, often offering insights into their attitudes toward significant social institutions such as family. In the context of cross-cultural studies, the linguistic and cultural codes embedded in proverbs about family relations provide valuable material for exploring how different cultures conceptualize and express familial dynamics.

In modern linguistic and cultural studies, the issue of the symbolic coding of family relations in proverbs and sayings of various nations is increasingly being raised. Special attention is paid to paremias as a universal form of transmitting collective experience, values, and social norms. In this context, the comparison of Kazakh and English paremias becomes not just a linguistic study, but also an intercultural one, allowing us to delve into the deep meanings of the worldviews of the carriers of these cultures.

One of the key sources for analysis is the work of Zhulduz and her co-authors [1], which emphasizes that paremiological units serve as a kind of «social contract», reinforcing behavioral patterns, including those within the family. These patterns form the basis for the archetypes of parental and child-parent roles, which are influenced by societal expectations.

The theme is supported by the research of Alshibayeva and her co-authors [2], where the linguocultural code is interpreted as a set of stable images and associations fixed in the language. An interesting conclusion is that in Kazakh culture, the sacredness of the body and family is reflected in proverbs about family hierarchy, such as «ата – асыл, бала – тас» (grandfather is gold, child is stone), emphasizing the continuity of generations.

Mirzaliyeva, A. P. [3] raises a more specific issue of cultural differences in proverbs, demonstrating that English-language proverbs often reflect an individualistic model of family, while Kazakh proverbs often reflect a collectivist model. This is supported by a comparison: the English proverb «Blood is thicker than water» focuses on biological connections, while the Kazakh proverb «Ата көрген оқ жонар» («Whoever has seen his father also sharpens his arrows») emphasizes functional continuity.

Useful observations can be found in the work of Igissinova [4], which focuses on gender stereotypes in Kazakh proverbs. Women are often associated with home and peace, while men are associated with authority and lineage. This correlates with the traditional social structure of nomadic societies and is reflected in proverbs such as «Ана – алақандағы күн» («Mother is the sun in the palm»).

The contribution of Cobanoglu's work [5] is equally important, as it provides a cognitive analysis of the concept of «loneliness». In Kazakh paremiology, loneliness is often perceived as a deviation from the norm (e.g., «Жалғыздың үні шықпас» – «A lonely person has no voice»), highlighting the significance of social and family affiliation.

An interesting counterpoint is provided by Zhang's study [6], despite the fact that it focuses on Chinese-Russian comparisons. The author uses the method of semantic field and cultural coding, which can be applied to the study of Kazakh and English proverbs. This confirms the universality of the approach to studying proverbs as cultural codes.

In turn, Ayupova and Zhambayeva [7] address the issue of interlingual equivalence, emphasizing that the translation of paremias loses some of the cultural content, which is particularly relevant when interpreting concepts related to kinship. This makes the study of such structures particularly important in the context of intercultural communication.

It is necessary to note the work of Karabekova and her co-authors [8], which reveals the peculiarities of the gender aspect of paremias in English-speaking culture. In English paremias, unlike in Kazakh paremias, there is no such rigid family hierarchy, and roles are often presented in a neutral or even ironic form, for example: «a child is a man's father».

In addition to the previous observations, Berdibekova's article [9] is also useful, as it explores the concept of «child» in the Anglo-Kyrgyz linguistic landscape. This expands our understanding of paremias as repositories of cultural meaning and allows us to apply the results to the Kazakh-English comparison.

Research on cross-cultural comparisons, such as the works of Wu, An, et al., Baiseitova, et al., has studied the similarities and differences in family-related proverbs across different languages. Common themes include respect for parents, the importance of unity, and the transmission of values from generation

to generation. However, cultural differences are evident in the metaphors, symbols, and rhetorical structures used, which are influenced by the historical and geographical context of each culture [10; 11; 12].

Despite the fact that the scientific literature contains a wealth of experience in analyzing family themes in proverbs, a comparative study of Kazakh and English paremias from the perspective of the linguistic and cultural code is still under developed. This article examines the linguocultural code in proverbs about family relations in Kazakh and English languages. The term ‘linguocultural code’ refers to the symbolic and semantic systems through which language and culture interact to convey meaning. By analyzing proverbs, it is possible to uncover the underlying values, priorities, and worldviews of these diverse cultures, highlighting both universal and culturally specific perspectives on family life.

This study employs linguocultural analysis to identify the shared and unique themes in proverbs about family relations across these three languages. By examining the structure, imagery, and cultural significance of these paremias, the article seeks to illuminate the intricate interplay between language and culture in shaping perceptions of family. Furthermore, it contributes to the broader understanding of how linguistic expressions serve as vehicles for cultural transmission across generations.

The study of the linguocultural code in proverbs about family relations in Kazakh and English languages holds significant scholarly and practical value. Proverbs, as cultural artifacts, not only preserve historical and societal wisdom but also serve as a medium through which core values and beliefs about family are conveyed and perpetuated. Analyzing these paremias provides a window into understanding the interplay between language and culture, revealing how familial relationships are conceptualized and idealized in different societies.

First, this theme is crucial for fostering intercultural understanding. In an increasingly globalized world, exploring the similarities and differences in family-related proverbs enhances awareness of cultural diversity, promoting empathy and respect for different worldviews. This comparative approach highlights shared human experiences while respecting distinct cultural traditions, contributing to global dialogue and collaboration.

Second, the linguistic and cultural insights gained from such studies have implications for language learning and translation studies. Proverbs often contain metaphorical expressions, idiomatic structures, and culturally specific references, posing challenges for learners and translators. Understanding their linguocultural codes can help language learners appreciate the deeper cultural contexts of the target language, thereby improving proficiency and cross-cultural competence.

Lastly, this theme holds significance for preserving and revitalizing cultural heritage. In the face of modern challenges such as globalization and cultural

homogenization, studying and documenting proverbs safeguards intangible cultural heritage. This is particularly important for cultures like the Kazakh, which value oral traditions as a cornerstone of identity and societal cohesion.

By addressing these aspects, this research not only contributes to the field of linguistics and cultural studies but also provides practical tools for fostering cross-cultural understanding and preserving linguistic diversity. In this connection, by the study of the linguocultural code in the paremias about family relations across Kazakh and English languages holds significant scholarly and practical value. Proverbs, as concise and impactful linguistic units, preserve and transmit cultural knowledge, values, and worldviews across generations. Exploring their linguocultural code provides a deeper understanding of how family – a universal social institution – is conceptualized, valued, and expressed in different societies.

Materials and methods

A combination of comparative-contrastive, semantic-cognitive, and linguoculturological approaches was used to identify the features of the linguistic and cultural code in the proverbs of the Kazakh and English languages.

The comparative analysis revealed both common and unique features of the concept of «family relations» in the proverbs of both cultures. This allowed us to trace thematic, structural, and figurative parallels that reflect the ethnocultural specificity.

The semantic-cognitive method was used to identify metaphors, symbols, and mental models that are formed within the framework of concepts such as family hierarchy, respect for elders, collectivism, and others.

The linguocultural approach provided an analysis of the interaction between language and culture, focusing on symbolic images (yurt, nature, religion, and morality) that serve as markers of national identity.

The material was based on proverbs and sayings from scientific publications, dictionaries, and folklore sources. The combined use of these methods provided a comprehensive understanding of the linguistic and cultural code of family relationships in the compared cultures.

Results and discussion

This study presents a comparative analysis of the linguocultural codes in paremias about family relations in Kazakh and English, languages. The analysis focuses on identifying shared themes and cultural-specific features encoded in proverbs, providing insights into the values, norms, and worldviews of these linguistic communities. The analysis was conducted using a thematic, linguistic, and cultural comparative framework. Paremias were collected from dictionaries and academic sources, focusing on proverbs related to family relations. Data were analyzed based on:

- 1 Thematic Content: Key recurring themes like respect, unity, and hierarchy.
- 2 Linguistic Structure: Use of metaphors, syntax, and lexical choices.
- 3 Cultural Symbols: Representation of cultural values through imagery and symbols.

Table 1 – Comparative Data Analysis of Linguocultural coding

Features	Kazakh proverbs	English proverbs
Key Themes	Family unity, respect for elders, collectivism.	Individual responsibility, moral integrity, independence.
Linguistic Features	Use of nature-based metaphors and parallelism.	Direct, concise language with moral undertones.
Cultural Symbols	Horses, yurts, and natural landscapes.	Religious and societal references (e.g., church, household).

The analysis revealed that all three cultures value family and use proverbs as a medium to convey principles of familial respect and cooperation. This comparative analysis reveals that paremias serve as powerful carriers of linguocultural codes, reflecting both universal and culturally specific values. The study underscores the importance of paremias in understanding the interplay between language, culture, and societal norms.

As for the differences: Kazakh paremias emphasize collective identity with nature-based metaphors, English paremias lean toward individualism and moral lessons.

The linguistic style of each language reflects its worldview, with Kazakh paremias relying on imagery from nomadic life and English proverbs favoring succinctness. There are some examples that illustrate these linguistic code:

Kazakh Proverbs (Collected from Traditional and Modern Sources):

Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер (A son learns from his father, a daughter from her mother).

Балалы үй базар, баласыз үй қу мазар (A house with children is a bazaar; a house without children is a desolate grave).

Тәрбие тал бесіктен басталады (Education begins at the cradle).

English Proverbs (From English Dictionaries and Folklore):

Blood is thicker than water

Like father, like son

A house divided against itself cannot stand

In the following tables we present the numerical description of the data analysis, focusing on the linguocultural code in paremias about family relations in Kazakh and English languages. The analysis evaluates key themes, linguistic

features, and cultural symbols quantitatively, expressed as percentages. The Table 2 represents the prevalence (%) of each theme in paremias across the three languages.

Table 2 – The linguocultural code in paremias about family relations

Theme	Kazakh	English
Family Unity	90 %	60 %
Respect for Elders	85 %	50 %
Collectivism	80 %	30 %
Individualism	20 %	80 %
Filial Piety	50 %	40 %

The comparative analysis of the linguocultural code in paremias about family relations in Kazakh and English languages has provided valuable insights into how cultural values are encoded through proverbs. Below are the key conclusions, supported by examples and quantitative data from the thematic, linguistic, and symbolic analysis.

Collectivism vs. Individualism: Kazakh proverbs prioritize family unity and collectivism (90 % and 70 %, respectively), while English proverbs emphasize individualism and personal responsibility (80 %). Kazakh proverbs emphasize family unity and collectivism more than English proverbs, reflecting their collectivist cultural orientations.

English proverbs, while acknowledging family unity, also emphasize the individual's responsibility within the family. For instance, '*Charity begins at home*' highlights the importance of individual moral responsibility. English proverbs demonstrate 80 % prevalence of individualism, contrasting with Kazakh (20 %) proverbs, which focus more on collectivism.

Kazakh proverbs also place importance on **respect for elders**, seen in '*Ama-baba жолын ұстанған – ұрпағына жол сілтер*' (The one who follows the path of ancestors will guide future generations). Kazakh proverbs show 85 % prevalence of respect for elders, which is slightly higher than English (50 %).

While English proverbs acknowledge the importance of elders, they do so with a focus on personal responsibility and autonomy, such as '*Honor thy father and mother*' from the Bible. English proverbs show 50 % prevalence for respect for elders, lower than Kazakh proverbs, reflecting a more individualistic approach.

Metaphors and Imagery: Kazakh proverbs rely heavily on nature-based imagery and philosophical references (85 % and 90 %, respectively), while English is more straightforward and concise (50 %). Kazakh proverbs rely heavily on metaphorical and symbolic language, while English proverbs are more concise and straightforward.

According to the linguistic features, the proverbs were analyzed for their metaphorical depth, structural complexity, and symbolic imagery. Results are expressed as percentages representing the prevalence of these features in Table 3:

Table 3 – Linguistic features of proverbs

Linguistic Feature	Kazakh	English
Metaphorical Language	85 %	50 %
Structural Complexity	75 %	40 %
Symbolic Imagery	90 %	55 %

The presence of cultural symbols in proverbs was quantified, reflecting their significance in encoding cultural values in Table 4:

Table 4 – Cultural features of proverbs

Cultural Symbol	Kazakh	English
Nature-Based Imagery	80 %	30 %
Familial Hierarchy	75 %	45 %
Philosophical References	40 %	35 %

Cultural Symbols and Imagery in Kazakh culture, **nature-based symbols** such as horses, yurts, and landscapes are central in family-related proverbs. For example, *‘Адам аласы ішінде, жылқы аласы сыртында’* (Humans are inside, horses are outside) reflects the relationship between the nomadic lifestyle and the family unit. **Kazakh** proverbs exhibit **80 %** prevalence of nature-based symbols, emphasizing the nomadic culture’s connection with nature.

According to the Cultural Symbols, the Kazakh proverbs make extensive use of nature-based symbols (80 %), while English proverbs focus more on societal symbols (45 %). English proverbs show a significantly higher prevalence of individualism, characteristic of Western cultural values. Nature and familial hierarchy are dominant symbols in Kazakh paremias, while English proverbs focus more on societal and religious contexts.

English proverbs often reflect societal symbols, such as *‘A man is known by the company he keeps,’* which focuses on moral lessons rather than family-based symbols. English proverbs exhibit 45 % prevalence of familial symbols, using more societal references instead.

Linguistic Features: Use of Metaphors and Symbolic Imagery in Kazakh paremias are rich in metaphorical and **nature-based imagery**, such as «Үй сыртында кісі бар» (There is a person outside the house), which reflects the cyclical nature of life and the hope for renewal. **Kazakh** proverbs have **85 %**

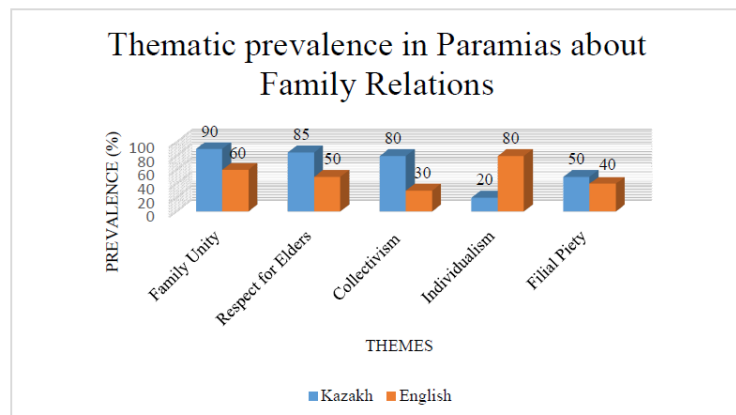
prevalence of metaphorical language, showing a strong reliance on vivid, nature-related imagery.

English proverbs, in contrast, tend to be more direct and concise, with less reliance on metaphorical language. For example, *‘Blood is thicker than water’* focuses on direct family ties rather than symbolic imagery. **English** proverbs show **50 %** prevalence of metaphorical language, focusing more on practicality and moral lessons than symbolic imagery.

Proverbs in Kazakh emphasize family unity and collectivism, reflecting the collectivist nature of Kazakh culture. For example, the proverb *‘Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер’* (A son learns from his father, a daughter learns from her mother) reflects the interconnectedness of family members in shaping an individual’s identity. Kazakh proverbs demonstrate 90 % prevalence of family unity, significantly higher than English (60 %).

This analysis highlights the deep connection between language, culture, and family values, with each language reflecting the unique cultural lens through which family relations are viewed. The following Picture 1 illustrates the prevalence of key themes in paremias from the three languages. These themes include family unity, respect for elders, collectivism, individualism, and filial piety.

Filial piety is a key value in many cultures, including Kazakh and English traditions. Both cultures emphasize gratitude, duty, and the sacred bond between children and parents. Kazakh proverbs as «Ата-ананың құрметі – баланың міндеті» (Respecting parents is a child’s duty.) stress that honoring parents is not optional but a fundamental obligation in Kazakh culture, rooted in traditions of respect for elders. While the English proverb «He who does not honor his parents will not be honored by his children.» warns that disrespect toward parents creates a cycle of generational neglect.

Picture 1 – Thematic prevalence of Proverbs of Kazakh and English languages

In this research we tried to give the results of data analysis on the linguocultural code in paremias about family relations in Kazakh, and English languages. As a result of collected data from different dictionaries, we tried to reveal the linguocultural aspects of proverbs. The analysis focuses on thematic prevalence, linguistic features, and cultural symbols, using visual aids to enhance understanding.

The choice of Kazakh and English proverbs offers an intriguing comparative framework due to the distinct cultural traditions they represent. Kazakh culture, deeply rooted in nomadic traditions, emphasizes familial unity, respect for elders, and the collective well-being of the family. English proverbs often reflect values of individualism, pragmatism, and responsibility, characteristic of Western thought.

Conclusion

Language is more than just a means of communication; it is a living archive of cultural heritage, where every proverb carries the wisdom of generations. The comparative analysis of Kazakh and English paremias about family relationships reveals both universal and culture-specific perspectives, offering deep insights into how different societies conceptualize family values. Despite linguistic and cultural differences, all three traditions emphasize love, respect, and mutual support, demonstrating that family remains the cornerstone of human civilization.

Kazakh proverbs, shaped by a nomadic way of life, highlight collectivism, respect for elders, and the importance of kinship. English proverbs, influenced by individualistic values, focus on personal responsibility within the family. These unique cultural codes enrich our understanding of how language encodes and transmits societal norms across generations.

Beyond academic significance, this study has practical applications in education, translation, and intercultural communication. Recognizing the linguocultural codes embedded in proverbs can help bridge cultural gaps, fostering global dialogue and mutual respect. Moreover, by analyzing these linguistic artifacts, we contribute to the preservation of intangible cultural heritage, ensuring that the wisdom of the past continues to inspire future generations.

Ultimately, this research reaffirms that, despite cultural diversity, the essence of family remains universal. Proverbs act as bridges between languages and traditions, proving that human values transcend borders. Understanding these paremias is not just a study of words – it is a step toward deeper intercultural connection and appreciation of the shared human experience.

References

- 1 Zhulduz, R., Dadebayev, Zh., Ali, N. L. B. H. Various aspects of paremiological units // PEOPLE : International Journal of Social Sciences. – 2019. – Vol. 4. – No 3. – P. 985–996. – <https://doi.org/10.20319/pijss.2019.43.985996>.
- 2 Alshynbaeva, M. A., Mazhitayeva, Sh., Kaliyev, B., Nygmetova, N., Khamzina, G. S. Linguocultural Anatomical Code: Concept of Sacredness // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2021. – Vol. 13. – No. 1. – P. 1–13. – <https://doi.org/10.21659/rupkatha.v13n1.31>.
- 3 Mirzaliyeva, A. P. Phytonymic phraseology and linguocultural features of paremiological units // South Asian Journal of Social Sciences and Humanities. – 2021. – Vol. 2. – No. 4. – P. 81–90. – <https://doi.org/10.48165/sajssh.2021.2405>.
- 4 Igissinova, A. S., Raeva, G. M., Kulamanova, Z. A. Gender stereotypes in Kazakh proverbs and sayings // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. – 2024. – Vol. 15. – No. 2. – P. 376–393. – DOI: 10.22363/2313-2299-2024-15-2-376-393.
- 5 Cobanoglu, O., Ashirkhanova, K., Dinayeva, B. Cognitive model of the concept of «loneliness» in the paremiological fund of the Kazakh language // Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series. – 2023. – Vol. 144. – No. 3. – P. 136–147. – <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-136-147>.
- 6 Zhang, Y. Lingvokul'turologicheskie osobennosti russkikh i kitayskikh poslovits s komponentom «son» [Linguocultural features of Russian and Chinese proverbs with the component «dream»]. Nauchnyi dialog. – 2023. – Vol. 12. – No. 6. – P. 140–153. – <https://doi.org/https://doi.org/10.24224/2227-1295-2023-12-6-140-153>
- 7 Ayupova, G., Jambayeva, Z., Balmagambetova, Zh., Zharylgapov, Zh., Tilesh, K. The interlingual equivalence and cognitive representation of the

ethnocultural identity of numerical phraseological units in the Kazakh and English languages // Cognitive Studies | Étudescognitives. – 2024. – № 24. – <https://doi.org/10.11649/cs.3200>.

8 Karabekova, E., Ergeshova, N., Abdykadyrova, S. Features of the gender aspect paroemias in linguistic picture of the world (based on the material of Russian and English languages) // Bulletin of Science and Practice. – 2022. – Vol. 8. – No. 1. – P. 314–320. – <https://doi.org/10.33619/2414-2948/74/47>.

9 Berdibekova, A. N., Samidinova, F. A., Kudaiberdieva, G. O., Zulpukarova, A. K. The concept of «child» in the English and Kyrgyz picture of the world // International Journal of Humanities and Natural Sciences. – 2023. – Vol. 5–1. – No. 80. – P. 95–98. – <https://doi.org/10.24412/2500-1000-2023-5-1-95-98>.

10 An, L., Shan, S., Bekkozhanova, C. H., Shengelbayeva, N., Ospanova, G. Comparative and ethno-cultural characteristics of marriage proverbs in Chinese and English [Preprint] // SSRN Electronic Journal. – 2025 – <https://doi.org/10.2139/ssrn.4568871>.

11 Wu, Q. A Comparative Study of English and Chinese Proverbs Using Natural Semantic Metalanguage Approach // International Journal of English and Cultural Studies. – 2019. – Vol. 2. – No. 1. – P. 12–20. – <https://doi.org/10.11114/ijecs.v2i1.3951>.

12 Baisseitova, A. Zh., Zhandayeva, U. Zh., Zakirova, D. F., Satpayeva, Zh. A. The identity of the proverbs and sayings in Kazakh and English languages // Science and Reality. – 2021. – No. 1(5). – P. 209–214. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-identity-of-the-proverbs-and-sayings-in-kazakh-and-english-languages>

Received 14.04.25.

Received in revised form 20.06.25.

Accepted for publication 25.11.25.

*К. Б. Дуйсенова¹, Е. В. Алешинская²,

Э. Т. Буранкулова³, С. А. Садыкова⁴

^{1,3,4}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

²Ұлттық зерттеу ядролық университеті,

Ресей Федерациясы, Мәскеу қ.

14.04.25 ж. баспаға түсті.

20.06.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ПАРЕМИЯЛАРЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР: ЛИНГВОМӘДЕНИ КОД

Мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі отбасылық қатынастарды бейнелейтін мақал-мәтелдердегі тілдік және мәдени кодты зерттеуге арналған. Зерттеудің мақсаты: мақал-мәтелдерде бейнеленген мәдени мәндерге, құндылықтарға және дүниетанымдық аспектілер негізінде қазақ, ағылшын тілдеріндегі отбасылық қарым-қатынас туралы мақал-мәтелдердегі лингвомәдени кодтың ерекшеліктерін анықтау және талдау. Әртүрлі халықтардың мәдени құндылықтары, дүниетанымы, салт-дәстүрлері қысқа өрнектер - мақал-мәтелдер арқылы қалай көрініс табатыны басты назарға алынады. Авторлар 'туыстық қатынастар' түсінігін құрайтын нақты тілдік және мәдени кодтарды, сондай-ақ зерттелген мәдениеттердің әрқайсысына тән ортақ және бірегей белгілерді зерттейді.

Салыстырылып отырған тілдердің ұлттық ерекшелігін көрсететін семантикалық және символдық компоненттерді анықтау басымылыққа алынады. Салыстырмалы талдау отбасылық құндылықтар, үлкенді сыйлау, өзара көмек көрсету, адамгершілік ұстанымдар сияқты жалпыадамзаттық құндылықтардың этномәдени ерекшеліктерін ескере отырып, паремия арқылы қалай берілетіні анықталады. Мақал-мәтелдердегі лингвомәдени кодты зерттеу арқылы адами құндылықтарды, дүниетанымды және әлеуметтік тәжірибені жеткізудегі тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесу жолдарын айқындайды. Зерттеу тілдік және мәдени айырмашылықтар призması арқылы 'туыстық қатынастар' ұғымын түсінуге ықпал етеді.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы - қазақ, ағылшын мәдениеттеріндегі ортақ және бірегей белгілерді анықтайды және тіл арқылы ұлттық болмыстың қалыптасу механизмдері туралы білімді жетілдіреді. Зерттеу лингвистика, мәдениеттану және этнолингвистика теорияларына негізделген және лингвистикалық және лингвомәдени аспектілерді зерттеуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері тіл мен мәдениеттің өзара әрекеті туралы түсінікті кеңейте отырып мәдениетаралық қарым-қатынасты тереңірек түсінуге ықпал етеді. Ұсынылған салыстырмалы-семантикалық талдау әдістерін әртүрлі тілдердегі мәдени концептілерді зерттеуге бағытталған зерттеулерде қолдануға болады.

Кілтті сөздер: паремия, мақал-мәтелдер, лингвомәдени код, ұлттық болмыс, отбасылық қарым-қатынас, мәдени құндылықтар, салыстырмалы талдау, тіл мен мәдениет.

*К. Б. Дуйсенова¹, Е. В. Алешинская²,

Э. Т. Буранкулова³, С. А. Садыкова⁴

^{1,3,4}Актюбинский региональный

университет имени К. Жубанова,

Республика Казахстан, г. Актобе;

²Национальный исследовательский

ядерный университет МИФИ,

Российская Федерация, г. Москва.

Поступило в редакцию 14.04.25.

Поступило с исправлениями 20.06.25.

Принято в печать 25.11.25.

РОДСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ПАРЕМИЯХ КАЗАХСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ: ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ КОД

Данная статья посвящена изучению лингвокультурного кода в паремиях, отражающих родственные отношения в казахском и английском языках. Цель исследования: выявить и проанализировать особенности лингвокультурного кода в паремиях о семейных отношениях на материале казахского и английского языков, с акцентом на культурные смыслы, ценности и мировоззренческие аспекты, отраженные в пословицах и поговорках. Основное внимание уделяется анализу того, как культурные ценности, мировоззрение и традиции данных народов находят свое выражение в кратких формах паремий. Авторы исследуют специфические языковые и культурные коды, которые формируют концепт 'родственных отношений', а также общие и уникальные черты, характерные для каждой из исследуемых культур.

Особое место занимает выявление семантических и образных компонентов, которые подчеркивают национальную идентичность сопоставляемых языков. Сравнительный анализ показывает, как через паремии транслируются универсальные ценности, такие как семейные ценности, уважение к старшим, взаимопомощь и моральные устои с учетом этнокультурных особенностей. Исследование лингвокультурного кода в паремиях позволяет выявить, как язык и культура взаимодействуют для передачи культурных ценностей, мировоззрения и социального опыта. Это способствует пониманию

концепта 'родственные отношения' через призму языковых и культурных различий.

Теоретическая значимость заключается в выявлении общих и уникальных черт в казахской и английской культурах, что расширяет знания о механизмах формирования национальной идентичности через язык. Исследование базируется на лингвистике, культурологии и этнолингвистике, что позволяет учитывать, как языковые, так и лингвокультурные аспекты. Результаты исследования расширяют представления о взаимодействии языка и культуры, а также способствуют более глубокому пониманию межкультурной коммуникации. Предложенные методы сравнительного и семантического анализа могут быть применены в исследованиях, направленных на изучение лингвокультурных концептов в разных языках.

Ключевые слова: паремия, пословицы и поговорки, лингвокультурный код, национальная идентичность, родственные отношения, культурные ценности, сравнительный анализ, язык и культура.

<https://doi.org/10.48081/LYOS5293>

***I. K. Yerbulatova¹, G. Kh. Gilazetdinova², A. T. Magauova³,
G. Kh. Zhamasheva⁴, E. R. Abuzyarova⁵**

^{1,3,4}Zhangir Khan West Kazakhstan

Agrarian-Technical University,
Republic of Kazakhstan, Uralsk;

²Tatarstan academy of sciences, Tatarstan, Kazan;

⁵M. Utemisov West Kazakhstan University,
Republic of Kazakhstan, Uralsk

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5131-3953>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1129-840X>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0837-9371>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1111-5357>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0923-000X>

*e-mail: ilmira.yerbulatova@inbox.ru

ART RECEPTION OF FEMALE AND MALE IMAGES IN THE WORK «ZULEIKHA OPENS HER EYES» BY G. YAKHINA

Using the main character image as an example, the article examines the qualities of art reception of male and female images in Guzel Yakhina's book «Zuleikha opens her eyes». This article's goal is to identify how the novel's depiction of the spiritual and psychological realms of both men and women is art. Based on systematic and historicist principles, the research methodology examines literary phenomena through the application of analytical and comparative historical methods. It has been possible to develop and analyze a basic typology of feminine images in novels. There are established similarities and differences among the art images that have been analyzed. We categorize each image into a personality type. Particular attention is given to the categorization of images featuring women. Examining how women are perceived we are able to recognize four distinct types of female imagery, each of which embodies a different aspect of a woman's personality: fear and deference to her spouse; an unrequited attachment to a person who prioritizes service to the country; regaining freedom and independence; and oppression within the family. The

creative elements of contemporary prose narrative are interpreted, giving rise to an image of the historical past of the country and the individual (in this case, the family). The work's primary objective is the art expression of the theme of freedom – that is, the freedom of the human personality—and the scientific and practical study of the work helps to create a shared polyphonic hypertext.

Keywords: artistic reception, modern prose, image-motif, theme of freedom/unfreedom, historicism, main/secondary characters.

Introduction

The topic of modern women's prose, exemplified by the brilliant Guzel Yakhina, has become increasingly pressing in recent times. Nonetheless, there aren't many literary works that analyze this writer's output. The goal of this study was to develop and characterize the gender typology of the female and male images found in G. Yakhina's novel «Zuleikha opens her eyes». The characters are examined in the context of religion as well as contemporary social and gender attitudes.

The authors of the article define and describe the typology of female images in the work «Zuleikha opens her eyes». When analyzing a literary work, the authors refer to the studies of other literary critics who have studied certain forms of art understanding of the problem of freedom and unfreedom of the human personality, female and male images, characters and their role in the history of literature, which is relevant to this day [1; 2; 3].

Several international scholars have analyzed themes of freedom, oppression, and gender representation in Guzel Yakhina's novel «Zuleikha Opens Her Eyes.» Notable works include: 1) «The Two Lives of One Woman: On Guzel Yakhina's 'Zuleikha'» by Olga Breininger, published in the Los Angeles Review of Books. This article examines Zuleikha's transformation from subjugation to self-realization, highlighting the novel's exploration of female agency within oppressive contexts [4]; 2) «Zuleikha by Guzel Yakhina (Russia) tr. Lisa Hayden» by Claire McAlpine, featured on the Word by Word blog. McAlpine discusses the protagonist's journey toward autonomy, emphasizing the depiction of a woman's resilience in a male-dominated society [5]; 3) «Zuleikha Opens Her Eyes» by Lisa Hayden, reviewed on Ploughshares. This review delves into the novel's portrayal of personal liberation amidst historical repression, focusing on the nuanced representation of female and male characters [6].

These analyses provide valuable insights into the complex interplay of freedom, oppression, and gender dynamics in Yakhina's work.

The chosen topic of the article, «Art Reception of Female and Male Images in the Work «Zuleikha Opens Her Eyes» by G. Yakhina», is both relevant and significant for contemporary scholarship for several reasons.

Firstly, the novel by Guzel Yakhina offers a profound exploration of gender dynamics and the transformation of personal identities, particularly through its portrayal of female and male characters in a historical context. The narrative, set during the Soviet era, reflects the tension between individual agency and societal constraints, especially with regard to gender. This makes it a compelling subject for understanding how literature constructs and represents gender roles.

Secondly, the reception of male and female images in the novel provides insight into the socio-cultural expectations and perceptions of the time, and how these expectations are challenged or reinforced through the characters' experiences. Female representation, especially in the context of oppression and liberation, is a crucial area of study, as it allows us to examine the complex relationships between power, survival, and personal growth. Male characters, often depicted in contrasting roles, highlight societal norms and the limitations placed on their expressions of vulnerability, strength, or power.

In addition, the comparative study of these gendered representations aligns with contemporary debates in gender studies, feminist theory, and post-Soviet cultural analysis. By analyzing how male and female images are received and interpreted, we can gain deeper insights into the evolving discourse on gender, power, and identity in modern Russian literature. This topic is important because it addresses current scholarly discussions on how literary works reflect and influence social attitudes toward gender. Through this analysis, we can explore broader questions of how historical and cultural contexts shape individual and collective identity, and how art and literature serve as mirrors of social change. Thus, this study not only contributes to the field of literary criticism but also engages with pressing societal issues in the modern world, making it an essential and timely area of research.

Materials and methods

The literary text of the novel «Zuleikha opens her eyes» by Russian author Guzel Yakhina, published in the fifteenth century, served as the study's source material for the literary analysis. The complete typology of the novel's depictions of men and women is gathered and examined. There are established similarities and differences among the art images that have been analyzed. In G. Yakhina's novel «Zuleikha opens her eyes» [7], the details of the use of art means to create a female national character in conditions of unfreedom are analyzed.

A systemic analysis of the images of male and female characters in Guzel Yakhina's novel «Zuleikha opens her eyes» involves an examination of how these characters are constructed and how they are perceived by the reader within

the social, historical, and cultural contexts of the story. This analysis focuses on how male and female images are depicted and received through the lens of art, and how these representations reflect and interact with themes of gender, power, and personal transformation in the Soviet era.

The relationships between the major character and supporting characters in the examined work are examined in order to determine the qualities of a specific image. Every image examined by the writers represents a distinct personality, accounting for factors such as nationality, mental health, gender, and psychological traits. The examination of the female images in the examined work receives particular attention. Upon analyzing the female images in Guzel Yakhina's work, it was possible to identify four distinct types of female images. These types of images mirrored the attitudes and personalities of various women from the historical era depicted in the novel: fear and submission to the spouse and traditional ways of life, which eventually led to freedom of action; non-reciprocal attachment to a man who had previously served the Motherland; newly found independence and freedom; and despotism in the family.

Results and discussion

The book «Zuleikha opens her eyes» by Guzel Yakhina was a literary sensation in 2015, having won the esteemed «Big Book», «Book of the Year», and «Yasnaya Polyana» awards. 2019 saw the major television stations screen Yakhina's novel, starring Chulpan Khamatova in the lead role. From the standpoint of national cultural characteristics, the novel by a bicultural writer like Guzel Yakhina is especially interesting. The paper «The ethnocultural originality of the chronotope in the novels of G. Yakhina's «Zuleikha opens her eyes» and I. A. Ganieva's «The Bride and Groom»» by E. F. Tugusheva touches on this topic in a very intriguing way [8].

It should be mentioned that numerous researchers, including those from abroad, were drawn to the literary work «Zuleikha opens her eyes». The exposition and theoretical justification of female image typology are presented in numerous literary works. Images of women can be categorized in a variety of ways. Reviewed author V. G. Belinsky was the first researcher to start disseminating photos of women. Its classification allows for the distinction between images of active and passive women. Based on societal norms, researcher E. I. Veselnitskaya created her typography, portraying women as hosts, warriors, rewards, and muse [9].

T. N. Ivanova and Yu. M. Lotman rely on two primary classifications in this study. Lotman [5]. As a result, T. N. Ivanova's classification is represented by two different image types: traditional and new. Um, Lotman identifies specific stereotypes based on the perception of two types of women: 1) as «a gentle loving woman whose life and feelings are broken» and 2) as having «a demonic character, boldly breaking all worldly conventions created by men». 3) «the conventional

literary and popular portrayal of the heroine. Falling into situations that go against the woman's bravery and mental frailty is typical of a man» [8].

We attempted to categorize the images in the work in order to examine the male and female representations in the novel. This study uses a comparative analysis method to compare ethnic realities from the past and present and looks at how national identity becomes personal identity.

It took a lot of time and effort to create realistic images of the novel's main characters using memoirs, old photos, and recollections of those events. The text has a unique authenticity of historical events because of these autobiographical elements. In addition to presenting a historical drama, the novel's author aimed to communicate a universal truth: sometimes people fail to recognize the significance and ramifications of political or historical developments in which they are involved or witnesses. At first glance, the work highlights the peculiarities of Tatar culture, its components at the textual level are popular religion and beliefs, worldview, lifestyle, family life, oral art popular [10]. M. Yu. Chotchaeva and I. V. Klyuchnikova \ «Art characteristics of the image of national female characters in conditions of no freedom» [11] examines the national and cultural characteristics of female characters in the article.

The novel's main characters' portraits were examined for classification purposes when it came to images of women. Thus, Zuleikha Valieva, a Tatar «Cinderella» who is thirty years old, is the protagonist of the book. Her stepmother despises her because of her gentleness and kindness. Zuleikha overcome numerous obstacles in her life. Zuleikha had to face life in exile, a protracted train ride, arduous physical labor, starvation, and a child's illness. The heroine presents herself to us at the start of the book as a typical Tatar woman. A quiet, obedient woman who put up with the unjust opinions of others. It is important to note that the «names» her mother-in-law and husband gave her represent her actual lack of citizenship. The heroine Murtaza's husband insulted her with the word \ «woman»\, for example: \ «Go to your room, woman»\, \ «Wake up, woman, we are here»\, etc. [12]. However, the female lead did not fall and still maintained her bright and kind beginning. As a result, love always wins, saving Zuleikha from hell.

Bolshevik officer Ignatov is a handsome man and Zuleikha's ideological opponent. The heroine's true love emerged as the assassin Murtaza and the Soviet government representative during the events, who changed from being an executioner to an unintentional victim of the Stalinist regime. An amazing figure, who ironically has a real-life prototype, is Murtaza Upirikha's mother, a horrible blind elderly woman. She continued to haunt her daughter-in-law even after she passed away, showing up to Zuleikha as a ghost and a reminder of her former existence. A Russian mad German doctor, Leube, who delivers Zuleikha's baby and acts as a personal guardian angel to Zuleikha and her son, plays an important

role in the novel. Language – short, concise – can also be considered an advantage of the novel [13]. Pavel Basinsky found a completely suitable definition for the problems in Guzel Yakhina's two novels, which sounds like: «A little man in a big story» [14].

The primary character's perception was altered following Murtaza's passing. She embarked on an entirely new, self-sufficient life. «Wet chicken» was introduced to Siberia by the Bolsheviks. A traditional Muslim woman is forced to stray from her prior beliefs in a crowded train car full of migrants. Zuleikha learns from difficult circumstances to make crucial choices and take risks that were not possible at the start of the book. By outlining the specifics of the portrait, the author makes this point clear. In G. Yakhina's novel «Zuleikha opens her eyes», female imagery is presented in a variety of ways. Secondary heroines like Ilona help us understand Zuleikha's quirks. The author uses portrait details, such as, «And not too young (beaten by life, not proud), and not too old (still easy to look at)», to reveal the image of this female protagonist. These details characterize her as a woman with true feelings for Ignatov because she is at an age when true love is beginning to blossom and the time of blind love has passed. It is no accident that the author describes Ilona's apartment as a room that is «twelve meters wide», indicating the depth of Ilona's soul and her willingness to open up to others in order to build a solid and committed relationship. Ignatov, however, is unaffected by open doors: «In general, I do not want to live. «Ivan, come live with me!» she exclaimed. But as it happens, I'm not interested! The author gives his heroine a «speaking» name: «The sad name is Ilona» and the reader understands that his heart will still be broken after the Ivan's departure, where he said goodbye to her without passion and responded to words of love with an irritated look: «Mothers, I love children!» [7]. The woman promised to wait for her lover but that was their last meeting.

In our article, the consideration of the system of images and heroes can be presented in the form of the following figure No. 1:

Figure 1 – The division of characters (and images) according to the intra-art characteristic of static-dynamism

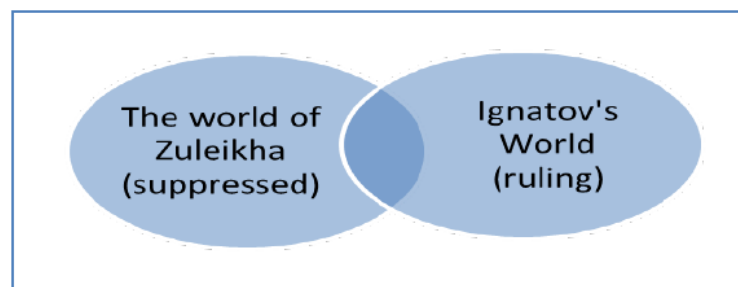

Figure 2 – The system of images and heroes according to the class principle

This figure is based on the opposition between heroes and images according to the intrinsic art principle of static dynamics, according to which images and heroes are of two types: changeable (like Zuleikha and, with some reserved, Ignatov) and immutable, fixed (like Murtaza and Ghoul, whose immutability is due to the inertia of consciousness created by their being, but also due to their excessive duties – you two This hero is the embodiment of a patriarchal family, a patriarchal society, which we call «traditional»).

Because class conflict divides the characters into two large groups and two worlds that can penetrate each other (dialectics, unity, and struggle of opposites),

it serves as the basis for the second method of classifying images. We permit further division in these worlds in accordance with the already art principle: the characters are separated into close-by main characters (Murtaza and, to a lesser extent, Ghoul, as well as Gorelov standing at the borders of the world) and main characters (Zuleikha and Ignatov, the centers of the worlds, as well as Yuzuf are embodiment of the future).

Of particular interest in the research is the analysis of images of women, which allows us to identify four types of images of women, each of which recreates the thoughts and personalities of different women in historical times. History described in the novel:

- 1) Fear and submission to the spouse and traditional lifestyle, turning into freedom of action;
- 2) Non-reciprocal attachment to a person who primarily serves the Fatherland;
- 3) Newly acquired freedom and independence;
- 4) Autocracy in the family.

Each image is unique in its own way and carries the characteristics of that era; it is a kind of history. For the most part, the novel shows the type of woman on the road to freedom, associated with the era of 1917–1930 – a period of changing lifestyles, in which a woman was independent and had rights. More options than before.

This is best illustrated by looking at the primary female character, Zuleikha. She changed from being an ordinary woman who was reliant on the patriarchal patriarchy to a strong-willed, independent woman. robust, able to survive without men even if it wasn't previously feasible. She seems to be dependent on her spouse and cannot imagine her life without him. But the history of this image is older. Time is like reality, so Zuleikha resists attempts throughout the book to return to her normal reality. In contrast, the image of Zuleikha is that of a vampire, who is at the core of patriarchal despotism. It was not without reason that Ghoul's fate ended tragically: she died alone as an old woman, because she could not survive without Zuleikha. Thus, a new era «kills» an older era. The images of women presented in the novel have significantly changed their character and attitude to life. They are characterized by both gentleness and boldness, weakness and heroism, femininity and masculinity.

Because of this, the author's point of view presents the story from the subjective perspective of the hero, portraying politics, labor colonies, collective farms, and other issues from an unrestrained and unpredictable standpoint. This helps to explain the author's lack of a clear position on these issues and others, such as prison and Stalin's policies. finds that the characters' personalities, rather than the plot, are what really drive «Zuleikha opens her eyes» as a novel. The question of how literary texts are perceived must be considered when discussing

historical context. Critics Marina and Vladimir Abashev note that now there is a demand for the prose of young writers who represent the country's history in a new way, and their literature differs from merciless prose by Alexander Solzhenitsyn or Varlam Shalamov. This is proven by the success of the novels «Zuleikha opens her eyes» by Guzel Yakhina and «The Place» by Zakhar Prilepin.

Tatar culture is not idealized in the novel. In addition to popular values, folklore, and family lifestyles, the author also notes the repressive nature of patriarchal Islamic culture toward women. It is not surprising that Tatar critics called Yakhina's book «a story of betrayal» or «slander about the life of the Tatar people, about the traditional national way of life, about Islam». It is especially painful that Yakhina herself is a Tatar, so she writes very poorly. Guzel Yakhina's betrayal lies in betraying her native culture in favor of Soviet culture. M. Khabutdinova claims that the novel's heroine sided with the colonizer and that the novel was written in this colonial spirit: «Unfortunately, the Tatars were once again considered 'aboriginals in their homeland» [15].

Shah Semrug's reference to an old Persian tale about birds in the text of the novel demonstrates how much older the concepts of equality and goodwill toward all people predate communist ideology. It has been with humans since the beginning of time and is ingrained in the Christian concept of neighborly love. Yakhina presents readers with a largely utopian and peaceful picture of coexistence in a community of people who are radically different from one another in terms of their ethnicity, culture, and beliefs. The truth is that everyone in this perfect society has the freedom to be who they are and to exercise that freedom, even if doing so means sacrificing their own morals and losing loved ones.

Conclusion

The analysis of the art reception of female and male images in «Zuleikha opens her eyes» by Guzel Yakhina reveals the profound impact of historical and social conditions on the transformation of gender roles and individual identities. Central to the novel is the evolution of female characters, especially the protagonist Zuleikha, whose transformation from a submissive wife to an empowered woman encapsulates the broader theme of freedom and personal liberation. This theme is intricately tied to the historical and political context of the Soviet era, where both personal and collective struggles for autonomy were deeply entwined with the oppressive forces of the time.

The study demonstrates how the portrayal of Zuleikha reflects the complexities of female agency under oppressive circumstances. Initially, Zuleikha embodies the stereotypical role of the oppressed woman, defined by societal expectations and patriarchal control. However, her journey of self-discovery and empowerment, marked by her resilience and adaptation to the challenges she faces in exile, signifies a larger narrative of female liberation. The reception of Zuleikha's

character underscores the possibility of transformation, not only for women in literature but also for the broader societal perceptions of women's roles in history.

In contrast, the analysis of male characters in the novel reveals the nuanced portrayal of masculinity, showing that men too are shaped by the socio-political system, though their experiences differ. The male figures, such as Zuleikha's husband Ilyas and the camp commander, are depicted as complex individuals who, despite holding power, reveal vulnerability and limitations. This duality in male characters highlights the idea that freedom and oppression are not gendered experiences but are, instead, universal conditions shaped by external forces. The reception of male images in the novel, therefore, invites a critical reexamination of the power dynamics between the sexes and the emotional and psychological constraints placed on both men and women by the historical context.

The central theme of «Zuleikha opens her eyes» – the tension between freedom and unfreedom – connects deeply with the transformation of gender roles. As Zuleikha becomes more self-reliant, the novel paints a portrait of female strength emerging from the harshest of conditions. At the same time, the male characters' struggles reflect the broader societal struggle for personal freedom amidst political oppression. This interplay of gendered experiences serves as a reminder that the journey toward liberation is fraught with obstacles for both men and women, yet it remains an essential part of the human experience.

In conclusion, the study of art reception of male and female images in Yakhina's novel contributes significantly to the understanding of gender dynamics in literature, particularly in post-Soviet contexts. It emphasizes the importance of historical and social conditions in shaping personal identities and highlights the ongoing relevance of themes like freedom, power, and transformation in the contemporary discourse on gender. The novel, through its artful depiction of both female and male characters, invites readers to reflect on the complexities of identity and liberation in a changing world.

References

- 1 Михайлова, Н. Н., Калашникова, С. М. Система персонажей в романе Гузель Яхиной «Зулейха открывает глаза» [Текст] // Литература в диалоге культур : межвуз. науч. сб. – Ростов-на-Дону : Фонд науки и образования, 2018. – С. 125–129.
- 2 Герасимова, Т. А., Божкова, Г. Н. Репрезентация национального характера в романе Гузель Яхиной «Зулейха открывает глаза» [Текст] // Аллея науки. – 2019. – Т. 1. – № 10(37).

3 **Богумил, Т. А., Побивайло, О. В.** Мотив охоты в романе Гузель Яхиной «Зулейха открывает глаза» [Текст] // Культура и текст. – 2020. – № 1(40).

4 **Breining, O.** The Two Lives of One Woman: On Guzel Yakhina's «Zuleikha» // Los Angeles Review of Books. – 2019. – [Electronic resource] – Mode of access : <https://lareviewofbooks.org/article/the-two-lives-of-one-woman-on-guzel-yakhinas-zuleikha> (date of address: 13.01.2025).

5 **McAlpine, C.** Zuleikha by Guzel Yakhina (Russia) tr. Lisa Hayden // Word by Word. – 2019. – [Electronic resource] – Mode of access : <https://clairemc Alpine.com/2019/04/18/zuleikha-by-guzel-yakhina-russia-tr-lisa-hayden> (date of address: 13.01.2025).

6 **Hayden, L.** Zuleikha Opens Her Eyes // Ploughshares. – 2019. – [Electronic resource] – Mode of access : <https://pshares.org/blog/zuleikha-opens-her-eyes> (date of address: 13.01.2025).

7 **Яхина, Г. Ш.** Зулейха открывает глаза [Текст]. – М. : Издательство АСТ, 2015. – 512 с.

8 **Фёдорова, М. С.** О типологии женских образов в русской литературе первой половины XVIII в. [Текст] // Вестник славянских культур. – № 4(34), 2014. – С. 142–150.

9 **Весельницкая, Е.** Женщина в мужском мире [Текст]. – СПб. : Вектор, 2018. – 176 с.

10 **Гулия, К.** Гузель Яхина об общении с французскими читателями и Париже как символе свободы [Текст] // RFI Голоса со всего мира. – 2018.

11 **Хотчаева, М. Ю., Ключникова, И. В.** Художественные особенности изображения женского национального характера в условиях несвободы (на примере произведения Гузель Яхиной «Зулейха открывает глаза») [Текст] // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Т. 12. – Вып. 5. – Тамбов : Грамота, 2015. – С. 37–41.

12 **Савкина, И., Розенхольм, А.** «Секрет её успеха»: размышления о романе Гузель Яхиной «Зулейха открывает глаза» [Текст] // Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований. – 2016. – № 3. – С. 22–25.

13 **Тугушева, Е. Ф.** Этнокультурное своеобразие хронотопа в романах Г. Яхиной «Зулейха открывает глаза» и А. Ганиевой «Жених и невеста» [Текст] // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Филология. Журналистика. – 2018. – С. 1–5.

14 **Басинский, П.** Невероятное. Очевидное [Текст] // Российская газета. – 2015. – № 110.

15 **Хабутдинова, М.** Зөләйханың күзләренә карасаң. Мәдәни жомга – 2016.

References

1 **Mikhailova, N. N., Kalashnikova, S. M.** Sistema personazhei v romane Guzeli Iakhinoy «Zuleikha otkryvaet glaza» [The system of characters in Guzel Yakhina's novel «Zuleikha opens her eyes»] [Text] // Literatura v dialogekultur: mezhvuz. nauch. sb. – Rostov-na-Donu: Fond nauki i obrazovaniia, 2018. – P. 125–129. [in Rus.]

2 **Gerasimova, T. A., Bozhkova, G. N.** Reprezentatsiia natsionalnogo kharaktera v romane Guzel Iakhinoy «Zuleikha otkryvaet glaza» [Representation of national character in Guzel Yakhina's novel «Zuleikha opens her eyes»] [Text] // Alleia nauki. – 2019. – V. 1. – № 10(37). [in Rus.]

3 **Bogumil, T. A., Pobivaylo, O. V.** Motiv okhoty v romane Guzel Iakhinoy. «Zuleikha otkryvaet glaza» [The motive of hunting in the novel by Guzel Yakhina. «Zuleikha opens her eyes»] [Text] // Kultura i tekst. – 2020. – № 1(40). [in Rus.]

4 **Breining, O.** The Two Lives of One Woman : On Guzel Yakhina's «Zuleikha» // Los Angeles Review of Books. – 2019. – [Electronic resource] – Mode of access: <https://lareviewofbooks.org/article/the-two-lives-of-one-woman-on-guzel-yakhinas-zuleikha> (Date of address: 13.01.2025). [in Eng.]

5 **McAlpine, C.** Zuleikha by Guzel Yakhina (Russia) tr. Lisa Hayden // Word by Word. – 2019. – [Electronic resource]. – Mode of access : <https://clairemc Alpine.com/2019/04/18/zuleikha-by-guzel-yakhina-russia-tr-lisa-hayden> (Date of address: 13.01.2025). [in Eng.]

6 **Hayden, L.** Zuleikha Opens Her Eyes // Ploughshares. – 2019. – [Electronic resource] – Mode of access: <https://pshares.org/blog/zuleikha-opens-her-eyes> (Date of address: 13.01.2025). [in Eng.]

7 **Yakhina, G. Sh.** Zulejha otkryvaet glaza [Zuleikha opens her eyes] [Text] – М. : AST Publishing House, 2015. – 512 p. [in Rus.]

8 **Fedorova, M. S.** O tipologii zhenskikh obrazov v russkoi literature pervoi polovini XVIII v. [On the typology of female characters in Russian literature of first half of the 18th century] [Text] // Vestnik slavyanskikh kultur. – № 4(34) / 2014. – P. 142–150. [in Rus.]

9 **Veselnitskaya, E.** Zhenshchina v muzhskom mire [Woman In A Man's World] [Text]. – SPb. : Vector, 2018. – 176 p. [in Rus.]

10 **Gulia, K.** Guzel' Yahina ob obshchenii s frazncuzskimi chitatel'yami i Parizhe kak simvole svobody [Guzel Yakhina on communication with French readers and Paris as a symbol of freedom] [Text] // RFI Voices from around the world – 2018. [in Rus.]

11 **Chotchaeva, M. Yu., Klyuchnikova, I. V.** Hudozhestvennye osobennosti izobrazheniya zhenskogo nacional'nogo haraktera v usloviyah nesvobody (na primere proizvedeniya Guzel' Yahinoy «Zulejha otkryvaet glaza») [Art features of

depicting a female national character in conditions of captivity (on the example of Guzel Yakhina's work «Zuleikha opens her eyes») [Text] // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki – Tambov : Gramota, Tom 12. – Vypusk 5. – 2015. – P. 37–41. [in Rus.]

12 **Savkina, I., Rosenholm, A.** «Sekrete youspekha»: razmyshleniya o romane Guzel' YAhinoj «Zulejha otkryvaet glaza» [«The secret of her success»: receptions on Guzel Yakhina's novel «Zuleikha opens her eyes»] [Text] // Labyrinth. Journal of Social and Humanitarian Studies. – 2016. – No. 3. – P. 22–25. [in Rus.]

13 **Tugusheva, E. F.** Etnokul'turnoe svoeobrazie hronotopa v romanah G. YAhinoj «Zulejha otkryvaet glaza» i A. Ganievoj «Zhenih i nevesta» [The ethnocultural originality of the chronotope in the novels of G. Yakhina «Zuleikha opens her eyes» and A. Ganieva «The Bride and Groom»] [Text] // Izvestiya Saratov University. A new series. Philology series. Journalism. – 2018. – P. 1–5. [in Rus.]

14 **Basinsky, P.** Neveroyatnoe. Ochevidnoe [Improbable. Obvious] [Text] // «Rossiyskaya Gazeta». – 2015. – No. 110. [in Rus.]

15 **Khabutdinova, M.** Esli zaglyanut' v glaza Zulejhe [If you look into the eyes of Zuleikha] [Text] // Medeni jomga. – 2016. [in Tat.]

Received 23.08.24.

Received in revised form 21.01.25.

Accepted for publication 25.11.25.

*И. К. Ербулатова¹, Г. Х. Гилязетдинова², А. Т. Магауова³,

Г. Х. Жамашева⁴, Э. Р. Абузярова⁵

^{1,3,4}Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан

аграрлық-техникалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Орал қ.;

²Ғ. Ибрагимов атындағы Ғылым академиясы,

Татарстан Республикасы, Қазан қ.;

⁵М. Өтемісов атындағы

Батыс Қазақстан университеті,

Қазақстан Республикасы, Орал қ.

23.08.24 ж. баспаға түсті.

21.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

Г. ЯХИНАНЫҢ «ЗУЛЕЙХА КӨЗІН АШАДЫ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ ЖӘНЕ ЕР БЕЙНЕЛЕРІНІҢ КӨРКЕМ РЕЦЕПЦИЯСЫ

Мақалада Гузель Яхинаның «Зулейха көзін ашады» романындағы ерлер мен әйелдердің бейнелерінің көркемдік көрінісінің ерекшеліктері басты кейіпкерлердің бейнесі зерттеледі. Бұл мақаланың мақсаты – Гузель Яхинаның «Зулейха көзін ашады» романындағы әйел мен ер адамның рухани-психологиялық әлемінің көркемдік жасағын анықтау болып табылады. Аналитикалық, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, әдеби құбылыстарды талдауға қатысты жүйелілік пен тарихи қағидаларға негізделген. Біз талдаған әрбір образ – бұл өзіндік тұлға. Мақалада әйелдер бейнелерін жіктеуге ерекше назар аударылады. Әйел бейнелерін талдау әйел бейнелерінің төрт түрі бар екенін анықтауға мүмкіндік береді. Олардың әрқайсысы әйелдің мінезін айқындай түседі: жұбайынан қорқу және бағыну; Отанға қызмет етуді бірінші орынға қоятын адамға өзара тәуелділік; бостандық пен тәуелсіздік; отбасындағы шексіз билік. Жеке, яғни отбасылық және халықтық тарихи өткенді бейнелейтін қазіргі прозаның көркемдік ерекшеліктері түсіндіріледі. Г. Яхина шығармашылығын талдау жалпы полифониялық гипермәтінді қайта құруда ғылыми және практикалық құндылыққа ие, оның негізгі мақсаты адам тұлғасының бостандығы мен еркіндігі тақырыбын әдеби-көркемдік көрсету болып табылады.

Кілтті сөздер: көркем реценция, заманауи проза, образ-мотив, тарихилық, бостандық / тәуелділік тақырыбы, негізгі /қосалқы кейіпкерлер.

*И. К. Ербулатова¹, Г. Х. Гилязетдинова², А. Т. Магауова³,

Г. Х. Жамашева⁴, Э. Р. Абузярова⁵

^{1,3,4}Западно-Казахстанский аграрно-технический университет

имени Жангир хана,

Республика Казахстан, г. Уральск;

²Институт языка, литературы и искусства

имени Г. Ибрагимова Академии наук,

Республика Татарстан, г. Казань;

⁵Западно-Казахстанский университет

имени М. Утемисова,

Республика Казахстан, г. Уральск.

Поступило в редакцию 23.08.24.

Поступило с исправлениями 21.01.25.

Принято в печать 25.11.25.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕЦЕПЦИЯ ЖЕНСКИХ И МУЖСКИХ ОБРАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ Г. ЯХИНОЙ «ЗУЛЕЙХА ОТКРЫВАЕТ ГЛАЗА»

В статье на примере анализа центральных персонажей исследуются особенности художественного отражения мужских и женских образов в романе Гузель Яхиной «Зулейха открывает глаза». Целью данной статьи является выявление художественной рефлексии духовного и психологического мира женщины и мужчины в романе «Зулейха открывает глаза». Методы исследования основаны на принципах системности и историзма применительно к анализу литературных явлений с использованием аналитического, сравнительно-исторического подходов. Составлена и проанализирована целостная типология женских образов в романе. В результате исследования выявлены сходные и различные черты между художественными образами в анализируемом тексте. Каждый анализируемый нами образ – это своеобразная личность. Определена типология женских образов, среди которых выделяются четыре типа образов, воссоздающих характер женщины: страх и подчинение супругу; невольная привязанность к человеку, для которого служение Родине стоит на первом месте; вновь обретенная свобода и независимость; деспотизм в семье. Интерпретирована специфика художественного мира современной прозы, изображающей картину личного и национального исторического прошлого. Анализ работы Г. Яхиной представляет научно-практическую ценность в воссоздании общего полифонического гипертекста, ключевой целью которой является литературно-художественное выражение темы свободы и несвободы человеческой личности.

Ключевые слова: художественная рецепция, современная проза, образ-мотив, тема свободы / несвободы, историзм, главные / второстепенные герои.

FTAMP 17.82.93

<https://doi.org/10.48081/ZIQT5008>

***Қ. Т. Жанұзақова¹, А. А. Көшекбаева², М. Қ. Ахметов³**

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³М. О. Әуезов атындағы

Әдебиет және өнер институты,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9730-9164>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0231-2553>

*e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru.

ДУМАН РАМАЗАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Бұл мақалада қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар жазушы Д. Рамазан шығармаларының тақырыптық, көркемдік ерекшеліктері, қаламгер туындыларындағы психологизмнің бейнелеу құралдары, постмодернистік сарын, т.б. теориялық мәселелер қарастырылады. Жазушы Думан Рамазан XX ғ. соңы мен XXI ғ. басындағы әдеби үдеріс аясында өз қолтаңбасымен ерекшеленіп, прозада адам жанының тұңғыш тереңінде болып жатқан алуан психологиялық өзгерістерді шебер бейнелейді. Қазіргі әдебиетте жиі көрініс беретін постмодернизмнің дәстүрлі баяндау тәсілдерін қолданбай, сананың сырлы иірімдеріне, адам психологиясына құлаш ұра отырып қалам тербейді. Жазушы әңгімелерінен кейіпкерлердің психологиясын суреттеуде прозамен қатар қалам тартып, қыры мен сырын меңгерген сахналық драмаға тән жанрлық сипаттарды аңғарамыз. Қаламгер адамзат тарихында шешімін таппай келе жатқан қомақты пәлсапалық тақырыптарды, ірі тұлғалардың тағдыр-талайын қайта парақтау арқылы пайымдауға тырысады. Мақалада Думан Рамазанның «Жын», «Құса», «Көкжал», «Күйік» әңгімелері мен «Кенесары – Күнімжан» драмалық туындысындағы кейіпкердің ішкі жан әлемін бейнелеудегі психологиялық тәсілдер, философиялық ой-тұжырымдар мен тілдік-стильдік ерекшеліктері талданады. Думан Рамазан прозасындағы постмодернистік белгілер мен психологизм элементтері көрініс тапқан тұстар зерттеліп, өзара байланыста

қарастырыла отырып, жазушының көркемдік әлемі сараланады. Әдебиет тіршілігінің қия-қалтарысындағы адамның рухани құлдырау және өрлеу жолдарын арқау еткен әрқилы сипаттағы әңгімелерінде бүгінгі ұлттың шынайы бет-бейнесі сомдалған. Жатбауыр ұрпақ, рухани азғындаған қандықол қылмыскерлер психологиясын суреттеу арқылы жазушы тұлғалық рухани күйреудің себеп-салдарын ашуға ұмтылады.

Кілтті сөздер: психологизм, постмодернизм, проза, ішкі монолог, сана, көркемдік әлем.

Кіріспе

«Көркем әдебиет дегеніміз – ең әуелі жанды сөз, тек қана сыртқы емес, ішкі сөз. Адам жанын қозғай алар құдырет болмаса, төрт аяғын тең басқан өлеңнен де, сағымдай құлпырған қара сөзден де пайда жоқ», – деп жазушы Ғабит Мүсірепов айтқандай, жазушының жеткізер ойы оқырман жанымен үндесіп, дүниетанымымен үйлескенде ғана жүрекке жетері сөзсіз.

Әлем әдебиетіндегі жаңаша бағыттардың дамуы қазақ әдебиетіне де өзіндік леп, жаңаша ағым әкелмей қоймады. Әр қаламгер ұлтының дәстүрлі философиялық ұстанымынан, танымынан таймай, өз шығармаларына жаңаша бағыттарды, сарындарды еркін кіргізіп, оқырман санасын сілкінте алды. Әлемдік әдеби үдеріс аясында жаңашылдығымен танылған қазіргі қазақ прозасындағы осындай бағыттардың бірі – постмодернизм. Н. А. Нагорная бұл ұғымға төмендегідей анықтама береді: «Материалом для постмодернизма становятся уже не «жизнь», как для классического реализма XIX в., и не модернистский миф об этой жизни, а языки культуры вместо модернистской «глубины» возникает постмодернистская «поверхность» [1, 14-б.]. Яғни постмодернистік шығарма шынайы өмірді бейнелеуге тырыспайды. Ол көбінесе басқа мәтіндермен, стильдермен, мәдени кодтармен әдеби байланысқа түсіп «ойнайды». Мұнда мән тереңде емес, «бетінде» жатады.

Қазіргі таңда ұлттық негізде қазақ прозасы қайта өңдеуден өтіп, постмодернизм бағыты жаңаша бастау алды. Дегенмен, көркем әдебиеттің басты нысаны – адам болғандықтан, адамның ішкі ахуалы, психикалық жай-күйі, оқиғаға қатысты іс-әрекеті мен мінез-құлқы шебер суреттелуі тиіс. Осы тұста әдебиет пен психологизм бір-бірімен біте қайнасып байланысуы қажет деп санаймыз. Яғни, заман ағынымен әдебиет атты әлемге қанша жаңа бағыт, тың белес келсе де, психологизм әрқашан әдебиетпен бірге өмір сүріп келе жатқан ұғым екені айғақ.

Әдебиет зерттеушісі Т. Жұртбай: «Әр жазушының жазушылық тағдыры, жазушылық психологиясы, жеке өмірі болады. Үшеуі бір-бірімен қашанда тығыз байланыста» – дейді. Шынында да, әр қаламгердің көркем

туындылары оның өмірлік тәжірибесімен, шығармашылық психологиясымен астасып жатады. Постмодернист жазушы Думан Рамазанның әңгімелерінде де тұлғалық болмыс, өзіндік дүниетанымы, өмір сүру әдебі, қоғамға деген көзқарасы, рухани ұстанымы көрінеді.

Психологизм – әдебиеттегі күрделі ұғым. Психологизм шығармадағы кейіпкердің ішкі жан-дүниесін, сезімі мен ойын, ішкі толғанысын, күйзелістегі жай-күйін терең суреттейді [2, 336-б.]. Кейіпкер келбеті мен жан дүниесін суреттеуде психологизмнің рөлі, суреттеу жүйесі, баяндау жолы, семантикасы, стилистикасы, бәрі де жоғарғы маңызға ие. Бүгінде адам психологиясы, оның жай-күйі, жан дүниесін тануға деген ұмтылыс күшейген тұста бұл ұғым әдебиетте адамның ішкі әлемін ашудың тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Жазушы Д. Рамазан туындыларының көркемдік ерекшелігі хақында ақын Қадыр Мырза Әли: «...Думан тілді өте жақсы біледі екен. Қазақ тілінің құпиясын өте жақсы меңгергені кез келген шығармасынан көрініп тұрады. «Көкжал», «Алланың әмірі», «Күйік», «Жылап аққан тамшылар», «Сағындым сені, жанқалқа», «Жантәсілім, «Ақсақал мен ақ жылан», «Соңғы дем», «Азалы күн» сияқты бірқатар шығармаларын оқыдым. Көңіліме жақсы әсер қалдырды» – дейді [3].

Материалдар мен әдістері

Зерттеуде постмодернистік бағыт жайлы отандық және шетелдік зерттеулерге, Думан Рамазан туындыларындағы психологизмді зерттеуге байланысты жазушының «Жын», «Құса», «Көкжал», «Күйік», «Жылап аққан тамшылар» әңгімелеріне және «Кенесары-Күнімжан» драмалық туындысына талдау жасалды. Көркем мәтінде талдау, саралау, психологизмді зерттеу аналитикалық әдістері қолданылды. Бұл әдістер Д. Рамазан шығармаларындағы психологизмнің көркемдік табиғатын, оның стильдік тәсілдерін, кейіпкер психологиясын ашудағы жазушы шеберлігін жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Д. Рамазан шығармаларының көркемдік әлемінде түрлі әдеби ағым-бағыттардың, танымдық тұрғылардың, романтикалық және реалистік, модернистік, постмодернистік бастаулардың бірін-бірі толықтыра жарысуын аңғарамыз. Қазақ прозасының көркемдік көкжиегінде 2000 жылдардан бастап Д. Рамазанның бейреалды прозасы көзге түсе бастады. Реалдылық пен фантазияның жымдаса өрілуі, мистикалық кейіпкерлер мен постмодернистік сарынның табиғи синтезге түсуі жазушы әңгімелерінің өзіндік ерекшелігіне айналып, шығарманың көркемдік жүйесінде құрылымдық, сюжет құраушы принциптеріне айналып үлгерді.

Тәуелсіздіктен кейінгі жылдары қаламгер прозасы мен драматургиясында өзіндік авторлық бояу қалыптасты. Жазушы «Көш» әңгімелер жинағында

он жыл ішіндегі ізденістері мен жаңашылдығын жинақтап, қаламгерлік шеберлігін көрсете білді. Одан бөлек қаламгер шығармашылығында өмір шындығының көркем шындыққа астасуын, тылсым болмыстың, жаратылыстың жұмбақтарын шешуге ұмтылысын көреміз. Тұла бойынды шымырлатып, жүрегіне салмақ түсіретін мистикалық күшке ие шығармалар да бұл тұста жазылған еді. Ол қай шығарманы дүниеге әкелсе де тарихтан алыстамаған, қазақы қалыбын сақтаған, ұлтты сүйген махаббатын көреміз. Әрине, ақиқатты ажырату – өте қиын және оны айтып, жеткізе білу – одан да қиын іс екенін түсінген жазушы Д. Рамазанның тіл мен ділді, дін мен дәстүрді сақтай отырып жазған әрбір дүниесі болашақ үшін құнды.

Жазушының драма жанрын игеруі мен оның техникасын меңгеруінің түпкі тамыры оның қазіргі таңдағы постмодернистік әңгімелер жазуымен байланыстырамыз. Күрделі, ауқымды, қазіргі қазақ әдебиетінің басты тақырыбына айналған постмодернизм турасындағы ойлары мен пікірлері Д. Рамазанның дәл осы тақырыптың майталманы екенін аңғартады. Яғни, автор драматургия жанрына келмес бұрын шығармашылық ізденіс үстінде болған. Оның тарихты қопарып, хандарымыз бен билерімізді түгендеуі, зерттеуі, жазуы бекер емес. Тек прозамен шектелмей, драматургия жанрын да өзіне серік етті, әрі бұл жанрда қандай шығармаларды тудырды десеңізші. Оның жанр шарттылығын, оның техникасын меңгеру үшін көп ізденгендігі көрініп-ақ тұр. Д. Рамазан қазіргі қазақ әдебиетінде постмодернистік танымның өсіп-өркендеп кетуіне айтарлықтай үлесін қоса білді. Зерттеушілер пікіріне сүйенсек, Д. Рамазанның қаламынан постмодерндік прозаның төмендегідей қасиеті аңғарылады:

1) Шығарманың өзіндік кодының болуы, яғни мәтінде ұйымдастыру ережесі;

2) Әлемнің берекесіздігін ұғынуды хаос арқылы беру;

3) Пародиялауға талпыныс;

4) Көркем бейнелеу әдістерінің шарттылығы «әдістерді жалаңаштау»;

5) Бір мәтінге түрлі жанр мен түрлі әдеби дәуірді сыйғызу [4, 27-б.].

Постмодернистік ағымның бір көрінісі – көптеген шығармаларда кейіпкер санасының қаққа жарылуы, өзін-өзі басқа қырынан көруі, түс көріп, түсінен бір оқиға туындатуы, бір ойға берілуі, түсінде бір нәрсемен арпалысып, басқа жерде оянуы немесе қайтадан бүгінгі өмірге келуі сияқты жұмбақ нәрселер. Түс көру – әдеби шығармадағы психологизмнің белсенді тәсілі. Түс көру әдебиетте кейіпкердің ішкі дүниесін, қалтарыс-бұлттарысын, жұмбақ әлемі мен өмір шындығын жеткізуде маңызды орынға ие. Бұл әдісті жазушылар психологиялық жағдайды сипаттау, оқиғаның шешімін беру, кейіпкердің ішкі қалауын білдіру мақсатында қолданады. Кейбір әдеби

шығармаларда түс алдағы болатын оқиғалардан емеурін береді, сюжеттің жотасын белгілейді [5, 161-б.].

Көркем шығармалардағы психологизм адамның ішкі дүниесінде болатын тартыстармен байланысты. Жаһандық әдеби үдерістегі постмодернистік эстетикада түс поэтикасы, мистикалық элементтер, тылсым күштер болмысы кейіпкер психологиясын алуан бояулармен жеткізудің құралы қызметін атқарады [6, 28-б.].

Қаламгер Думан Рамазанның шығармаларында кейіпкердің ішкі психологиялық иірімдері асқан шеберлікпен суреттеліп, оқырманға кейіпкердің ішкі дүниесі жан-жақты танылады. Сондай-ақ тылсым күштер, жындар туралы шығармалары да үлкен психологиялық мәнге ие. «Жын» әңгімесінде жазушы жындарды суреттеу арқылы адамнан бөлек тылсым күштер, жаратылыстар бар екенін суреттейді. «– Көрдің бе, өзі? – Нені? – Жынды. – Жок, көрдім деп өтірік айта алмаймын. Көзге көрінбесе де, адамдармен қабаттаса, қапталдаса өмір сүретін көрінеді. Кәдімгі өзіміз сияқты, өздерінше ғұмыр кешеді дейді. Кейбіреулері адамдармен бірге үйде тіршілік етсе, кейбіреулері өздерінше үй-жай салып, отбасын құрып, ұрпақ өрбітіп, елсіз мекендерде, тау аңғарларында, үңгірлерде тұрады екен!...» [7, 212-б.].

Әңгімеде Болатбектің түс көруі – шығарманың негізгі психологиялық өзегі. Түс көру құбылысы халықтық дүниетанымда ишарат, белгі, кейде болашақтың хабаршысы ретінде қабылданады. Жазушы осы көркемдік тәсілді қолдана отырып, кейіпкердің ішкі әлемін терең ашады. Жындар туралы кейіпкер сөзі – тек фольклорлық баяндау емес, сонымен бірге қазақ халқы үшін маңызы бар мифологиялық сананың, діни-мәдени танымның көркем әдебиеттегі жалғасы. Думан Рамазан исламдық түсініктегі жындар табиғатын еске сала отырып, олардың да адамзат сияқты қайырымды не зиянды бола алатынын айтады. Бұл тұста жазушы жындар бейнесін жай ғана мистикалық қорқыныш ретінде емес, адамның рухани-психологиялық болмысының бір қырын көрсететін құрал ретінде қолданады.

Жазушының «Құса» әңгімесінде Абайдың екі ұлынан қатар айырылу зарын бейнелей келе, Абайдың түс көруі арқылы алдағы болатын оқиға өзегі болжанады. «Таңға жақын талмаусырап жатып көзі ілініп кетіпті. Ауыздығымен алысқан ақбоз арғымақпен әкесі Құнанбай келді. Әбішті мінгестіріп алған. Қабағы қатыңқы, сұсы басым. Оны көрген Мағауия жүгіріп келіп, әй-шәй жоқ, атасының артына қарғып мінді. Жер тарпыған сәйгүлігінің тізгінін тартыңқыраған қажы: Неғып тұрсың? – деді жуан дауысымен. – Отыр! Абай үзеңгіге аяғын сала беріп еді, әкесі қолынан тартып отырғызды. Көптен көрмеген Әбішке қарай береді. Сағынып қалыпты. Дәл осы кезде «мен қалып қойдым ғой» дегендей Ақылбай да үйден

жүгіре шығып, әкесінің артына мінгесіп алды. Есебім түгенделді дегендей, Құнанбай қажы қолындағы дырау қамшысын көтере берді, сол-ақ екен, өзі де тыпыршып тұрған арғымақ шаба жөнелді. Бірте-бірте шабысын күшейтіп, құйындай құйғытты дерсің. Кенет сәйгүлікке қанат бітіп, жоғары қарай көтеріле берді» [7, 7-б.].

Бұл әңгімеде тарихи тұлға Абайдың өміріндегі ең ауыр кезеңдердің бірі – екі ұлынан айырылу қасіретін бейнелейді. Жазушы Абайдың трагедиялық халін психологиялық тұрғыдан аша отырып, түс көру көрінісін басты психологиялық құрал етіп алады. Әңгімеде баяндалатын түс – жай ғана эпизод емес, болашақ оқиғаны меңзейтін көркемдік тәсіл ретінде қызмет етеді. Әңгімедегі түс көрінісінде қайтыс болған Құнанбай бейнесінің пайда болуы кездейсоқ емес. Әдебиеттануда мұндай тәсіл «қорқынышты түстер» немесе «ескерту сарыны» деп сипатталады. Құнанбайдың ақбоз арғымақпен келуі – халықтық дүниетанымдағы о дүниеге бастайтын жолдың символы. Арғымаққа қанат бітіп, аспанға көтерілуі де осы мифопоэтикалық дәстүрге сәйкес, «жоғарғы әлемге сапар» ұғымын аңғартады. Түс мазмұнында Абайдың ұлдары Әбіш пен Мағауияның атасына ілесіп кетуі – олардың жақын арада өмірден озатынын меңзейді. Бұл – болашақ трагедиядан хабар берудің, жазушы қолданған алдын ала болжау тәсілінің айқын көрсеткіші.

Түс көруден басқа кейіпкердің ішкі монологы мен авторлық баяндау, костұлғалылық, үнсіздік, психологиялық параллелизм шығармадағы психикалық процестерді сараптауға үлкен мүмкіндік береді.

Д. Рамазаннның «Көкжал» әңгімесі – сюжет тартымдылығы мен суреттеу тәсілінің ұтқырлығымен киноповестке арқау боларлық шығарма. Негізгі мотиві – көкжалдың адамда кеткен кегі. Қос көкжал апанынан бөлтіріктерін түгел әкеткен адамдарға кек сақтап, ашық шабуылға шығады. Шығарма сюжетіндегі шешуші, түйінді сәттер: Серік пен Қанаттың қателігі, киелі көкжалдың өз бөлтіріктері үшін қайтпай айқасуы, Елубайдың өлімі. Осы тізбек бойынша жалғасатын сюжеттің астарында табиғат пен адамның үйлесімі, табиғаттың өз қатал заңы бар екендігі, оған адамның қиянат жасамау керектігі, оның зауалы мен жауабы болатыны жайлы ой түйіндері жатыр. Осы әңгімеде автор кейіпкердің жан дүниесіндегі психологиялық талдау иірімдерін оның жан толғанысы арқылы тартымды бейнелейді.

Әдеби шығармадағы психологизмнің бір түрі – авторлық баяндау. Елубайдың ішкі ойы, толғаныстары, монологы арқылы оқырманға оның ішкі әлемі айқара ашылады: «Елубайдың басы жастыққа ерте тигенімен, ойы әлденеге алаңдап, ұйқысы қашып кетті. Әйелі сыртқа шығып кеткен. «Дәу де болса, ошаққа нан жауып жүр-ау! Әй, күндіз-түні бір тынбайды-ау! Біз – ақымақ, осындай қатынды да бағаламаймыз ғой! Айтса айтқандай, жиырма бес жылдан бері осы үйдің суымен кіріп, күлімен шығып келе жатқанда

қандай рахат көрді, нендей сый-сияпат жасадым?! Тым құрыса жылына бір көйлек әпермеймін ғой! Өзім де бір тоңмойын топаспын ғой, жылы сөз айтып, жанын жадыратудың орнына, аузын ашса болды, жеті атасынан бастап сыбай жөнелемін!» [7, 119-б.]. Елубайдың бұл ойы оның мал соңында жүріп, қатайып кеткендігін, сезіміне ерік беруді әлсіздік деп тануын көрсетеді. Осы толғанысы әйеліне жекіре сөйлейтін, қатал Елубайдың ішінде адамдығы өлмеген, әйелді аялай білетін, бірақ күйбең тірлік пен қатал тағдыр сезімін білдіруге мұрша бермей жүрген азамат жатқанын танытады.

Көркем шығармада психологиялық бояуды қоюлатып, кейіпкердің ішкі әлемін, кейіпкердің образын, психологиясын терең танытатын тәсіл ретінде ішкі монологты айта кету қажет. Осы тәсіл шығармадағы кейіпкердің жан қиналысын, арпалысын көрсетеді. Кейіпкердің ішкі сезімін, ой-толғаныстарын тікелей өз атынан баяндауы шығарманы одан әрі әсерлі етеді. Осыған қатысты М.Атымов өз еңбегінде былай дейді: «Монологте көбінесе сөйлеуші адам өз өмірі мен өзінің ішкі жан дүниесіне тереңдей еніп, өз психологиясынан хабар береді. Жазушы қаһарманның өзімен-өзін сөйлестіру арқылы оның өзінен басқа сездіргісі келмейтін жасырын сырларына дейін оқушыны жетектеп, ертіп апарады» [8, 125-б.]. Бұл пікір монологтің кейіпкер табиғатын тереңірек тануға қызмет ететін басты құралдардың бірі екенін дәлелдейді.

Көркем шығармадағы заттық әлем (көкжал қасқыр, ит, т.б.) Елубайдың көкжалмен бетпе-бет келіп, өмір үшін айқасқан сәттегі ішкі күйін, психологиясын суреттеуге қатысып, өзара байланыста болады. Шығармадағы мына үзіндіде заттық деталь оқиғаның дамуына қарай кейіпкердің психологиялық ахуалын шынайы суреттейді: «Азу тісін ақсита ырылдаған жаралы жыртқыш жота жүнін күдірейтіп тақап келеді. Елубай көздей беріп шүріппені басып қалды. Сүрініп кетіп қайта тіктелген қаншық басын алға қарай соза түсіп, сүйретіле басып ақырын жылжи берді. Қимыл-қозғалысы шабандау тартқанымен, сұсы басым, түсі суық. Елубайдың маңдайынан суық тер бұрқ ете түсті: «Не деген жаны сірі, хайуан! – деді іштей шиыршық атып. – Не де болса тақай түссін! Не өлім, не өмір!...», [7, 116-б.] – деп, автор қасқырдың күтпеген оқыс әрекеттерді жасауымен Елубайдың психикалық күйін бейнелейді. Елубайдың біресе үрке, біресе қайраттана айтқан «не өлім, не өмір» деген сөзінен-ақ бас кейіпкерді осы сәтте екі әлемнің ортасында қалғандай күй кештіреді.

Сонымен қатар көкжал қасқырдың да психикалық күйі, ашуға булығыуы, ыза-кекке толы қимылдары Елубай психологиясына да ауыр әсер етті. Қасқырдың адамдарға қарсы шабуы былай суреттеледі: «Қасқыр қаймығар емес, ешқандай қауіп-қатердің жоқтығын іші сезетін сияқты. «Бөрі адамның көзінен қорқады» деуші еді!» Елубай жандалбасалап оның ойнақшыған отты

көзіне тіке қарады. Арланның аялдайтын түрі жоқ. Сұсы басым. Жанарын тез тайдырып әкетті» [7, 122-б.]. Бұл үзіндіден қасқырдың ештеңеден тайсалмай, қаймықпай, Елубайдың тік қараған жанарынан да жасқанбағаны Елубайды бір сәтте есеңгіретіп тастағанын байқаймыз.

«Күйік» әңгімесінде қазақ халқының нанымдарындағы тылсым дүниелерді, өлім мен өмірдің текетіресін суреттейді. Нұрманның атасының жан тапсырар алдындағы сәті, атасы қайтыс болғанда ұлының дүниеге келуі, Нұрманның әйелінің алдыңғы толқын атасының бұл өмірмен қоштасып, немересінің дүниеге келуін жанның бір адамнан шығып бір адамға баруы емес пе деп болжауы психологизмге толы оқиғалар легінен. Адамның ажал келу сәтін суреттей отырып, жан түршігер сәтті көз алдына әкеледі. «Жатын бөлмеден атамның ышқынған дауысы шықты. Жүгіріп кірдім. Бір уыс боп бүрісіп жатыр, қос қолымен ішін басып алған. Мені көре сала: – Май... ра... бос...сан... ма?... – деді тілі күрмеліңкіреп. Жоқ... әлі... Сөзімнің аяғын күтпестен көзін аударып әкетті. Түрі тұнжырап, қабағы салбырап, өңі аппақ құдай қуарып кеткен. – Ата, дауысыңыз қаттырақ шығып кетті ғой? – дедім саусақтарын салалай ұстап. Қолымды жаймен сипалап, ақырын қысты. – Жылан... Сұр жыл...ан... Шақ... қал...төн...іп... Қиналыққырап сөйлей алмады. Жалынышты кейіппен жәутендей қарайды. «Сұр жылан...» дейді... Сәлден соң көзін ашып: – Өне... әне... кел...ді... әне... от...ыр, – деді жоғары жаққа көзін қадай. – Өне... жан...ым...ды ал...ғалы...кел...ді... Ан-таңмын. Жан-жағыма жалтақтап қанша қарасам да, көзіме ештеңе көріне қоймады. Атам сандырақтап біраз жатты да, бір уақытта «Уһ...» деп жай ғана дем шығарғандай болды. Басы былқ етіп құбылаға қарай қисайып кетті. Жүрегім зу ете түсті...» [7, 249-б.]. Осы үзіндідегі ой үзіктері, сөздердің қайталануы, сөз тастап кету тәсілі, көп нүктелер қаһарманның өмір мен өлім, өң мен түс, екі әлем арасындағы шекаралық жағдайларды нанымды бейнелеуге қызмет етеді. Әңгімеде атасының жан тәсілім ету сәті мен немересінің дүниеге келуінің қатар суреттелуі – халықтық дүниетанымдағы сабақтастықтың, «өмірдің үзілмейтіндігі», «ұрпақ жалғастығы» түсінігінің көрінісі. Нұрманның әйелінің «жан бір адамнан шығып, екінші адамға барады» деген ойы – реинкарнация түсінігіне ұқсас психологиялық түйіндеу, бірақ қазақ мифологиясындағы жанның көшуі туралы халықтық пайымға негізделген. Бұл көркемдік тәсіл жақсылық пен жамандықтың, өмір мен өлімнің біртұтас құбылыс екенін, ұрпақтар ауысып отыратын дүние сабақтастығының үзілмейтінін аңғартады.

«Кенесары-Күнімжан» драмасы – тарихи тақырыпты жеткізудің, ел өткенін қалай суреттеудің ең озық үлгісі. Бүгінде бұл тақырыпта көптеген шығармалар дүниеге келуде. Десек те, бұл шығармалардың арасында Д. Рамазанның дүниесі ерекше орын алады. Пьесаның негізгі мақсаты туралы

жан-жақты ой қозғай келіп, ғалым-зерттеушілер өзге де шығармалармен салыстыра қарайды. М. Жұмабаевтың «Оқжетпестің қиясында» поэмасында да Кенесары суреттеледі. Ал оған белгілі ғалым Ш. Елеукенов: «Ақын мен драматург сабақтастығы Кенесары қозғалысының бүкіл қазақтық құбылыс екендігін, жеке адамның халық еркін орындаған, соның қалауымен істеген заңды әрекеті, ісі екендігін айқындайтын ақиқатқа арқа сүйейді» [9, 178-б.], – дейді. «Кенесары-Күнімжан» пьесасы көркемдік, тақырыптық, идеялық тұрғыдан драмалық шығарманың барлық талаптарына толық жауап береді деп айтуға болады.

Халықпен бірге өмір сүріп, халқымыз сүрген ғұмырды ел есінде жаңғыртатын әдебиетіміз мен мәдениетімізге тарих қаншалықты бай болса, жыл өткен сайын даңғыл жолға түсіп, қазақ халқы даралануда. Әдебиет қай ғасырды да ел тарихымен бірге өсіп дамиды. Бұл дамудың кезеңдері түрлі әлеуметтік оқиғалардан тұруы мүмкін. Сөз жоқ, жер бетіндегі барлық халықтың өсіп-өркендеуі әдебиеті арқылы көрініс тауып жатады. Сондықтан да, әр дәуірдегі әдеби мұра өзінше құнды, өзінше мағыналы. Қазіргі кезеңдегі әдебиеттанудың зерттеу әдістері күрделенген, көбейген тұста қай кезеңде жазылса да зерттейтін нысанасы – адам, халықтың тұрмысы, арман-мұңы, тағылымды ойлары.

Әдебиет қай кезде де өзі өмір сүрген заманның көркем бейнесін жасауға ұмтылады. Бұны қазақ жазушылары жақсы біледі. Әрбір кезеңнің әдебиеті өз кезеңінен сұранысынан, ықпалынан, өмір сүрген белгілі тарихи тұлғалардың жетістіктерінен құралады. Тарих – мінсіз емес. Оның даңғыл жолында түрлі кедергілер, қиын дәуірлер кездесіп отырады, әрі халық солардың жеңіп шығу арқылы шыңдалады. Қанша ғұмыр тәуелсіздікке ұмтылған халықтың қоғамдық санасын оятып, осы жолда ат үстінде өмірін өткізген батырлар да, әділ билік жүргізген хандар да өмірден өтті. Сондай ірі хандардың бірегейі – Кенесары.

Д. Рамазан шығармада халық бейнесін түрлі жолдармен жеткізеді. Халық бірде жеке бейне, кейде жиынтық образ ретінде көрінеді. Пьеса күшті тартысқа құрылған. Кенесары-Наурызбай бастаған қаһармандық күрес жолы пьесаның негізгі желісі болса, тартысты күшейтуде, кейіпкердің мінезін, сезім-сырларын ашуда қосымша қолданыстар шебер пайдаланылған. Бұл қосымша желілер пьесаның негізгі идеясымен тығыз бірлікте, бірін-бірі толықтырып, кейіпкерлер тағдырының жан-жақты көрінуіне мүмкіндік жасайды. Туындының қаһармандық сипатына ішкі сезім күйлерін қосады, психологизмді ойнатады.

Драма құрылымдық жағынан да шебер түзілген. Негізгі желі шашау шығарылмай, Кенесары-Күнімжан төңірегінде жиналып, дамиды. Автор әрбір көріністің сахнаға орай жинақылығын, драматизмін, ойнақылығын,

әсерлілігін барынша өрістетіп, жинақтап отырған. Сахнаны көріктендіру түсу үшін Нысанбай ақын күбірлеп құран оқыса, күңіреніп домбырада ойнаса, өзгелері арқанмен алысып жүріп, шығарманың идеясын беруге тырысады.

Туындыда байқалатын ерекшелік – негізгі оқиғаны Кенесары-Күнімжан төңірегіне жинақталып, ел ауызбіршілігінің эпизодтық бейнеде көрініс табуы. Нысанбай ақынның жалында да шерлі толғауы Д. Рамазан драматургиясына ерекшелік беріп, шешендік сөз қолданысы, аллитерация, ассонанс, ішкі ұйқас, сөз қайталаушылық ережелері кең қолданыс тапқан. Шығарма тілі шырайлы да шұрайлы. Нысанбай жырау толғауына байланысты айтылған шешендік сөз, ойды жеткізу, драматизмін күшейту, қажетті жерде қысқарта салу, қадап айту, ішкі ұйқас, дыбыс үндестігі, ырғақ заңдылықтарын кеңінен қолдану мысалдарын көптеп келтіруге болады. Драматургияның шарты жақсы меңгерген жазушы кейіпкер тілі арқылы оның мінезін, шындыққа қатысын ұтымды ашады. «Кенесары-Күнімжан» пьесасы – қазақтың тарихи драматургиясы қатарын байытқан сүбелі шығарма. Қазіргі қазақ драматургиясы өзінен бұрынғы кезеңдерге қарағанда тақырып пен оқиға таңдауда, психологиялық толғаныстарды суреттеуде, күрделі характерлерді беруде өмір болмысын ерекше пайымдаумен, жаңалыққа құштар озық үлгілерімен, күнделікті тірлік пен тұрмыстың, қиял мен шындықтың көріністерін символдық бейнелеу тәсілдерімен тұтастай ерекшеленеді.

Кенесарының фольклорда да, жазба әдебиетте де өз бейнесі бар. Алғашқысында Кенесары тек өз бойына ғана тән және оны сыртқы саясатқа қарсы күресуші ұлттық батырлардың белгілі қатарына қосуға мүмкіндік беретін типологиялық қасиеттерді біріктіреді. Дархан даланы отаршылдықтан тек білектің күшімен емес, мәмлегерлік жолдармен де сақтауға тырысқан ханның өмір бойы тынымсыз ой үстінде болғанын Кенесарының өзі жазған хаттарынан аңғаруға болады. Әрине, бұл хаттар оның не үшін соғысқанын, жауласқанын көрсетпейді, батыр бабамыздың өр мінезін, қайтпас қайсарлығын, жауынгер тұлғасын болашаққа жеткізетін құнды дерек.

Думан Рамазан тарихи тұлғаға осы ой қазығы тұрғысынан келген. Себебі тәуелсіздік жылдарында қазақ әдебиеті жаңа тыныс, мол мүмкіндіктерге қол жеткізіп, әдебиеттің даму бағдары мен алған бағыты сан салалы, күрделі даму жолына түсті. Мазмұн мен тақырып, пішін мен форма да өзгеріп, айтылуға тыйым салынған тақырыптар қозғалды. Бұл кезде жазылған алғашқы шығармалар өткен тарих пен әдебиеттің ақтаңдақ беттерін қопаруға қызмет етті. Ал қазір өскелең мәдениетіміздің жаңа тарихын жасауға өмірімізде орын алған құбылыстарды уақыт тұрғысынан қайта сараптауға бетбұрыс басталды. Көркем әдебиеттің барлық жанрында да тәуелсіздік сыйлаған жаңа леп білініп, жаңалық әкелгендей.

Қорытынды

Д. Рамазанның «Жын», «Құса», «Көкжал», «Күйік», «Жылап аққан тамшылар» әңгімелерінде [10, 368-б.] психологизмнің түрлі жасалу тәсілдері (ішкі ой-толғаныс, авторлық баяндау, түс көру, мистикалық элементтер, т.б.) кездеседі. Думан Рамазан әңгімелеріндегі кейіпкерлер галереясы өте кең. Мұнда Құдай, пері мен періште, жын мен шайтан, пайғамбар, діни-мифологиялық, фольклорлық персонаждардан бастап тұлғаның түрлі психологиялық типтерін кездестіруге болады. Жазушының шығармаларында кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін, психологиялық күйзелістерін, рухани дағдарысын көркем тілмен жеткізуге баса мән беріледі. Автор кейіпкер әрекетін емес, сол әрекеттің ішкі себептерін, сана ағымын, сезімдік толғаныстарын алдыңғы қатарға шығарады. Әсіресе, жалғыздық, оқшаулану, адам мен қоғам арасындағы үйлесімсіздік, өмірдің мәні мен өлім туралы толғаныс, ар-ождан мәселелері Д. Рамазан кейіпкерлерінің психологиялық бейнесін тереңдетіп көрсетеді, ішкі монолог, психологиялық портрет, символика, философиялық ремарка секілді тәсілдер арқылы кейіпкер санасындағы күрделі иірімдерді шебер ашқан. Д. Рамазан прозасындағы психологизм постмодернистік әдістермен ұштасып, интертекстуалдылық, фрагментарлық баяндау, миф пен шындықты қатар қолдану сияқты көркемдік шешімдер арқылы да көрініс табады. Думан Рамазан шығармаларындағы психологизм – қазақ әдебиетіндегі адам жанын терең бейнелеудің заманауи үлгісі ретінде құнды. Бұл оның көркемдік әлемінің тереңдігін, жазушылық шеберлігін, дүниетанымдық кеңдігін танытады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Нагорная, Н. А.** Сновидения в постмодернистской прозе [Текст] / Н. А. Нагорная // Русская речь. – 2003. – № 3. – С. 14–23.
- 2 **Майтанов, Б.** Қазақ романы және психологиялық талдау. [Мәтін] : оқу құралы / Б. Майтанов. – Алматы : Санат, 1996. – 336-б.
- 3 **Мырза Әлі, Қ.** Думан Рамазанның «Көкжал» әңгімесі. – [Электронды ресурс]. – URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/qadyr-myrza-ali-duman-ramazannyn-kokzal-angimesin-taldagan-eken__2843 (қаралған күні 05.07.2025)
- 4 **Әліакбар, Ә.** Думан және постмодернизм // Ақиқат. – 2017. – № 7. – URL: <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/8444> (қаралған күні 03.09.2025)
- 5 **Shamdasani, S.** Jung and the Making of Modern Psychology : The Dream of a Science. [Text] / S. Shamdasani. – London : Cambridge University Press, 2003. – 387 p.

6 **Dennis Mumby, K.** Modernism, Postmodernism and Communication Studies : A Rereading of an Ongoing Debate [Text] / K. Dennis Mumby // Communication Theory. – 1997. – Vol. 7, Issue 1. – P. 1–28.

7 **Рамазан, Д.** Жылап аққан тамшылар. [Мәтін]: әңгімелер / Д. Рамазан. – Алматы : ҚазАқпарат, 2011. – 320-б.

8 **Атымов, М.** Қазақ романдарының поэтикасы [Мәтін] : монография / М. Атымов. – Алматы : Ғылым, 1975. – 125-б.

9 **Елеуқенов, Ш.** XX ғасырдың басында тәуелсіздік идеясын көтерудегі қазақ баспасөзінің қызметі [Мәтін] / Ш. Елеуқенов // Жұлдыз. – 2013. – № 1. – Б. 174–190.

10 **Рамазан, Д.** Жан. [Мәтін]: әңгіме-хикаяттар / Д. Рамазан. – Алматы : Алматы-Болашақ, 2023. – 368-б.

References

1 **Nagornaya, N. A.** Snovideniya v postmodernistskoj proze [Dreams and postmodernism process] [Text] / N. A. Nagornaya // Russian Speech. – 2003. – № 3. – P. 14–23.

2 **Maitanov, B.** Қазақ romany` zhəne psixologiyaly`қ taldaу [Kazakh novel and psychological analysis] [Textbook] / B. Maitanov. – Almaty : Sanat, 1996. – 336 p.

3 **My`rza Əli, K.** Duman Ramazanny`ң «Kəzkhal» əngimesi [Electronic resource]. – URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/qadyr-myrza-ali-duman-ramazannyn-kokzal-angimesin-taldagan-eken_2843 (Review date: 05.07.2025)

4 **Əliakbar, Ə.** Duman zhəne postmodernizm // Aqiqat. – 2017. – № 7. – URL: <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/8444> [Duman Ramazannyn's story «Kokzhal»] [Text] (Review date: 03.09.2025)

5 **Shamdasani, S.** Jung and the Making of Modern Psychology : The Dream of a Science. [Text] / S. Shamdasani. – London : Cambridge University Press, 2003. – 387 p.

6 **Dennis Mumby, K.** Modernism, Postmodernism and Communication Studies: A Rereading of an Ongoing Debate [Text] K. Dennis Mumby // Communication Theory. – 1997. – Vol. 7, Issue 1. – P. 1–28.

7 **Ramazan, D.** Zhy`lap aққан tamshy`lar `[Weepng Drops. Collection of Stories] [Text] : stories / D. Ramazan. – Almaty : KazInform, 2011. – 320 p.

8 **Aty`mov, M.** Қазақ romandary`ny`ң poe`tikasy` [The Poetics of Kazakh Novels]. [Text] : Monograph / M. Atymov. – Almaty : Nauka, 1975. – 125 p.

9 **Eleukenov, Sh.** XX ғasy`rdu`ң basy`nda təuelsizdik ideyasy`n koterudegi kazak baspasөзінің қу`zmeti [The Role of the Kazakh Press in Promoting the Idea

of Independence at the Beginning of the 20th Century [Text] / Sh. Eleukenov // Zhuldyz. – 2013. – №1. – P. 174–190

10 **Ramazan, D.** Zhan [Soul] [Text]: stories / D. Ramazan. – Almaty : Almaty-Bolashak, 2023. – 368 p.

16.04.25 ж. баспаға түсті.

24.08.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*К. Т. Жанұзакова¹ А. А. Кошекова², М. К. Ахетов³

^{1,2}Қазахский национальный женский педагогический университет, Республика Казахстан, г. Алматы;

³Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 16.04.25.

Поступило с исправлениями 24.08.25.

Принято в печать 25.11.25.

ПСИХОЛОГИЗМ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Д. РАМАЗАНА

В данной статье рассматриваются тематические и художественные особенности произведений писателя Д. Рамазана, занимающего уникальное место в казахской литературе, средства психологизма в его произведениях, постмодернистская интонация и другие теоретические вопросы. Писатель Д. Рамазан, выделившийся своим почерком в литературном процессе конца XX – начала XXI веков, мастерски передает в прозе разнообразные психологические изменения, происходящие в глубинах человеческой души. Он не использует традиционные повествовательные приемы постмодернизма, часто встречающиеся в современной литературе, а, напротив, проникает в таинственные изгибы сознания и человеческой психологии. В рассказах писателя прослеживаются жанровые особенности сценической драмы, овладевшей тонкостями и тайнами жанра, опираясь на прозу для описания психологии персонажей. Писатель пытается рассуждать о значимых философских темах, оставшихся нерешенными в истории человечества, обращаясь к судьбам великих деятелей. В статье анализируются психологические подходы, философские концепции

и лингвистические и стилистические особенности изображения внутреннего мира персонажа в повестях Думана Рамазана «Демон», «Страдание», «Матерый волк», «Горелое», «Плачущие капли» и драматическом произведении «Кенесары – Кунимжан». В статье исследуются аспекты, в которых постмодернистские признаки и элементы психологизма отражены в прозе Думана Рамазана, и, рассматривая их во взаимосвязи, анализируется художественный мир писателя. В его разнообразных рассказах, повествующих о духовном падении и возвышении человека, находящегося в тени общественной жизни, раскрывается истинный облик современной нации. Описывая психологию поколения людей с израненной душой и душевнобольных преступников, писатель стремится раскрыть причины и последствия духовного краха личности.

Ключевые слова: психологизм, постмодернизм, проза, внутренний монолог, сознание, художественный мир.

*K. T. Zhanuzakova¹, A. A. Kosheikova², M. A. Ahetov³

^{1,2}Kazakh National Women's
Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

³M. O. Auezov Institute of Literature and Art,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 16.04.25.

Received in revised form 24.08.25.

Accepted for publication 25.11.25.

PSYCHOLOGISM IN THE WORKS OF D. RAMAZAN

In this article, the thematic and artistic features of the works of the writer D. Ramazan, who occupies a unique place in Kazakh literature, means of psychologism in his works, postmodernist intonation and other theoretical questions. The writer Duman Ramazan, who stood out with his handwriting in the literary process of the late 20th – early 21st centuries, masterfully conveys in prose various psychological changes that occur in the depths of the human soul. He does not use the traditional narrative methods of postmodernism, which are often found in modern literature, and, on the contrary, penetrates into the mysterious bends of consciousness and human psychology. In the stories of the writer, the genre features of the stage drama can be traced, mastering the subtleties and secrets of the genre, relying on prose to describe the psychological characters. The

writer tries to discuss important philosophical topics that have remained unresolved in the history of mankind, turning to the fate of great figures. The article analyzes psychological approaches, philosophical concepts and linguistic and stylistic features of the image of the inner world of the character in Duman Ramazan's stories «Demon», «Suffering», «Material Wolf», «Goreloe», «Weeping Drops» and the dramatic work «Kenesary – Kunimzhan». The article examines the aspects in which postmodernist features and elements of psychologism are reflected in the prose of Duman Ramazan, and, considering them in their relationship, the artistic world of the writer is analyzed. In his various stories, which tell about the spiritual fall and rise of a person in the midst of public life, the true form of the modern nation is revealed. Describing the psychology of a generation of people with a wounded soul and mentally ill criminals, the writer strives to reveal the causes and consequences of the spiritual collapse of the personality.

Keywords: psychologism, postmodernism, prose, inner monologue, consciousness, artistic world.

<https://doi.org/10.48081/PWSR9742>

***Ұ. К. Исабекова¹, А. С. Қуанышев²**

¹Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2011-9255>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0684-2634>

*e-mail: isabekovauldar@mail.ru

АУ ‘АЙ’ АСПАН ДЕНЕСІНІҢ ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ОРНЫ

Мақалада аспан денелерінің ішінде қазақ дүниетанымына ерекше әсер еткен ау ‘ай’ астрономиялық атауы күрделі сипатқа ие және ол барлық наным-сенімдерде кездеседі. Жұмыстың негізгі мақсаты – тарихи-салыстырмалы зерттеу арқылы түркі тілдерінің қыпшақ тобындағы семантикалық қабаттарын ашу және паремиялар арқылы әлем бейнесін көрсету. Сонымен қатар, көне түркі кезеңінен бастап, барлық түркі жазба ескерткіштерде қолдану ерекшеліктерін салыстырмалы-тарихи аспектіде зерттеуді негізге алып, қазіргі қазақ тілімен фонологиялық, семантикалық, грамматикалық, прагматикалық сабақтастығын анықтауды мақсат етіледі. Осы мақалада зерттелген ау ‘ай’ ұғымы негізгі базистік лексиканы құрайтындықтан, оның лексикалық мазмұны әлем тілдерінде кездеседі деп күтілуде. Материалдар түркі және орал-алтай тілдік топтарына қатысты сөздіктерге сүйенеді. Сонымен қатар, талдау барысында этимологиялық сөздіктер пайдаланылды. Айдың жарық шығару қасиеті, ерекше түсі, өзгермелі пішімі (фазасы) қазіргі түркі тілдерінде семантикалық жүйе құрап, сан алуан конструкциялардың жасалуына негіз болды. Солардың ішінде ау ‘ай’, лексемасының жан-жақты қолданысы мен алуан түрлі семантикалық қырларының қазіргі қазақ тілінде де сақталу деңгейін анықтап, қазақ тілінің тарихи сөздік қорындағы орнын бағамдаймыз. Сол арқылы тілдің табиғатын және ортатүркілік сөздік қорды қалпына келтіре

отырып, ортатүркілік дүниетанымдық ерекшелікті анықтауға тырысамыз.

Кілтті сөздер: түркі тілдері, лексикология, семантика, әлем бейнесі, ай.

Кіріспе

Жердің ғарыштағы ең жақын табиғи серігі, қараңғы түнге жарық беретін күннің айнасы – Ай адам аяғы ең бірінші басқан ғаламшар. Айды зерттеудің алғашқы қауымдық құрылыстан бастап, қазіргі нанотехнологияларды қамтитын сан мыңдаған жылдар бойғы тарихы бар. Ғылымда Ай базалық концепті «дискретті ойлау бірлігі ретінде универсалды заттық кодта бекімейді», «ойлау бірлігі ретінде қызмет ете алмайтындықтан», күрделі лексика-семантикалық жүйе екені белгілі [1, 58–65–66.]. Айдың көп қырлы жұмбақ табиғаты адамзат дүниетанымында қарама-қайшылыққа толы ерекше тілдік конструкцияларды жасады. Ол конструкцияларда адамзат өркениетіне ортақ типтер мен когнитивтік қабаттар және ұлттық концептуалды интерпретацияларды жасауға тірек болды.

Қазақ тілінің сөздік қорының негізгі базалық қабатындағы ау ‘ай’ әлемдік тілдік бейнедегі дүниетанымдық ерекшеліктер мен ұлттың құндылықтарын белгілей отырып, атадан балаға мирас болып куммулятивті қызмет атқарады. Тарихи процесте белгілі бір жағдайда белгілі бір себептермен жасалып, уақыт өтуімен қолданыста сол тілді тұтынушылар тарапынан шыңдалған тарихи лексемалар тілдік ортада жан-жақты дамып, тұтынушылардың коммуникациялық сұраныстарын әлі де жүзеге асыруда. Осындай тарихи лексемаларды фиксациялаған көнетүркілік, ортатүркілік жазба ескерткіштердің қазақ тіліндегі тілдік фактілермен сабақтастығы қарастырылады. Сонымен қатар «Айдың» мифологиялық концепциясы талқыланып, фольклорлық және әдеби деректер негізінде оның архаикалық мағыналық ерекшеліктері жаңғыртылады. Аспан денелерінің ішінде адамзат жаратылғаннан бері атауға ие болып, рухани өмірі мен тұрмыс-тіршілігінде үлкен рөл атқарған ау ‘ай’ ұғымы когнитивтік-стилистикалық аспектідегі бейнелік және символдық семантикасы тұрғысынан лексикалық репрезентация ретінде қарастырылуы және тарихи лексема ретінде тілдік дамудың барлық кезеңдердегі фонологиялық, лексика-семантикалық, прагматикалық даму ерекшеліктерін тұтастай байланыста зерттеген жұмыстардың аз болуы осы мақаланың өзектілігін көрсетеді.

Материалдар мен әдістері

Фонологиялық құрылымы VC моделді ‘ай’ тарихи лексемасы тұрақты, көне түркі ескерткіштері мәтіндерінен бастап кедеседі, ортағасырлық М.Қашқари сөздігінде ‘ай жіңішкерді’; ‘толған ай’; ‘ай дөңгеленді’; ‘толған

ай(дай) (оның) жүзі» [2, 511-б.]. Бұл астрономиялық термин қыпшақ тобындағы тілдерде башқұрт, қырғыз, қазақ тілдерінде ау ‘ай’ түрінде қазіргі кезде де қолданылады. Көне түркі ескерткішінде планета атауы ретінде 8 рет, уақыт өлшемі ретінде 37 рет қолданылса, ортағасырлық ескерткіштердің ішінде Қашқари сөздігінде 19 рет кездесуі оның белсенділігін білдіреді. Қазақ тілінде ау ‘ай’ негізгі екі үлкен мағынаны білдіреді: 1. «Түнде жарық сәуле шашып тұратын аспан денесі». 2. «Жылдың он екіден бір бөлігін қамтитын мезгіл, отыз-отыз бір күндік мерзім» [3, 131-б.]; басқа тілдерде қосымша «жарқыл, шұғыла» мағынасы да бар [4, 833-б.]. Қырғыз тілінде мағынасы қазақ тілімен орайлас, ал башқұрт тілінде бес түрлі мағыналық ерекшелігін, соның ішінде «жоғары күш, жаратушы» деген мифологиялық мағынасын қоса береді [5, 169–170-бб.]. Қазақ тілінде 20-дан астам туынды сөздер жасалса, 50-ге жуық фразеологиялық единица (бұдан кейін ФЕ) құрамына ұйытқы болған. Этимологиясы етістікті омонимия ретінде Э. В. Севортян еңбегінде қарастырған. Арғытүркі кезеңдерде де жоғарыда аталған дыбыстық құрам тілдік заңдылықтарға сай қалпына келтірілген және «айдын, айлық, айлан, т.б.» лексемеларға ұйытқы болған [6, 25-б.]. Аталған лексеманы семантикалық талдауда қосымша мәліметтер «Бабалар сөзі: 100 томдық» еңбегіндегі батырлық, лиро-эпостық жырлар жинақталған 53, 54-томдарынан алынды.

Нәтижелер және талқылау

Тілдік қордағы айға қатысты ерекше тілдік конструкциялар мен нысан арасындағы байланыстары ірі төрт топты құрайды, әр топтың одан ары семантикалық дамуы орын алған. Кеңістіктік тұрғыдан алғанда, ай аспанда, яғни жоғары әлемде тіршілік етіп, адам түнде ғана көретін аспан денесі. Жер бетіне ай мен күннің ортақ болуы жалпы адамзаттың тілдік дүниенің көркем бейнесінде орын алды. Табиғатпен үйлесімді өмір сүрген көшпелі түркілердің рухани құндылықтарына Айдың барлық ерекшеліктері ерекше әсер еткен. Қазақ халқының тілдік дүниенің көркем бейнесінде бекіген сұлулықты ай мен күнге теңеуі осының бір дәлелі: *ай десе аузы бар; күн десе көзі бар / айдай аузы, күндей көзі бар* ‘аса сұлу’, ‘өте көрікті»; *айдай таза, күндей нұрлы* ‘өте көрікті, асқан сұлу»; *ай қабақ, алтын кірпік* ‘асқан сұлу’, ‘өте көркем»; ауыс. *айдан ұл тудырып, күннен қыз тудыру* «қолдан келгеннің бәрін істеу», «болдырмасты болдыру». Осы ФЕ аналогтері барлық түркі тілдерінде кездеседі және мифопоэтикалық ойлау жүйесінде жаратылыстың ең сұлулығын «ай мен күнге» бекіткен [7, 267–281-бб.]. Сонымен қатар Еуропа (орыс, ағылшын) елдері мәдениетінде «айдың сұлулық пен кемелдіктің символдық мәнге ие болуы шығыс елдерінен» енген [8, 26-б.].

Айдың өзіне тән пішімінің болуы оның ең басты бірінші ерекшелігін қамтиды. Адам айды пішінін өзгертуге қабілетті нысан ретінде қабылдайды.

Өз кезегінде бұл айдың номинациясы үшін әртүрлі лексемалардың қолданылуымен дәлелденеді, оның мағынасында осы аспан денесінің пішінінің сипаттамасы ашылады. Айдың пішімі үнемі «қозғалыс» семантикасымен сабақтасып жатыр. Қазақ тілінде айдың көк жүзінде көріну фазаларын сипаттайтын тіркестер бар: айдың бірінші жартысын айдың жаңасы, ал соңғы жартысын айдың қараңғысы деп жіктейді; жаңа туған айдың көзге көрінбейтін алғашқы екі күні мен соңғы көзге көрінбейтін екі күні өліара деп аталса, жаңа ай жарықсыз Жерге көрінбейтін фазасы; орақ сияқты көрінген айдың мұндай фазадан толық айға өтуінің бастапқы кезеңін атайды. Бұл ай фазасының жер бетіне, жалпы адам өміріне әсері (эффетісі) қызу зерттеліп жүрген тақырып. Айдың бұл фазасы адамның биологиялық күйі мен психологиялық ахуалына әсер етеді. Жаңа ай дамушы елдердің нарығына оң әсер етіп, «инвестицияның өсуіне» мүмкіндік береді [9, 23-б.].

Өмірлік маңызды істер, әдетте, айдың «өсу» кезеңінде жаңа айдан (ай наазы) толық айға (ай толызы) дейін жоспарланады.

Жаңа ай туғанда қазақтар арасында осы кезеңде де оған тағзым етіп, тілек тілеп, бет сипау орын алған, «Ай көрдім, аман көрдім, Бұрынғыдай заман көрдім, Жаңа Айда жарылқа, Ескі Айда есірке! Тірілерге жиған бер, Өлілерге иман бер, Аллаһу акбар!» немесе: «Аман көрдім, Ай көрдім, Жұлдызым жоғары болсын!», – деп Айға қарап, арман-тілектерін айтып, оның орындалуын тілейді [10, 23-б.]. Жаңа Ай туғанда: «Туған Айдай қылып жарылқа, Шыққан күндей қылып жарылқа. Басты аман, бауырды бүтін қыл, Отыңа оралтпа, суыңа сүрінтпе» – деп жатады [11, 432-б.]. Бұл тілдік конструкциялар сан алуан ғұрыштар мен ырымдардың интерактивтілігін қамтамасыз ететін аса қажетті функционалдық атрибуттары болды. Ай фазасындағы өзгерістерді жіті бақылаған халықтарда, айталық, славяндарда Айды мүйізді сиырға теңеп, жерге жакын түскен «Ай-Сиырды жалмауыз сауады» деген түсінік болған [12, 146-б.]. Түркілік дүниетанымда керісінше, малды айға теңеген, қазақтарда жылқыдан басқа төрт түліктің ерекше жақсысын ай/аша тұяқ; қырғ. т. ай тұяқ деп атаған; «мықты, қуатты» серкені ай мүйізді қошқар деп атаса, «киелі» деп есептелетін ай тұяқты бозқасқаны (қой) құрбандыққа шалу дәстүрі әлі күнге кездеседі. Наным-сенім бойынша мүйізді малдың киелісін тек Айға теңеуі халықтың «ерекше құрметі мен мал басының амандығының кепілі» деп есептеген [6, 74-б.]. Бұл алғашқы қауымдық дәстүрдегі «билік пен күштің символы болған мүйіз» туралы таныммен сабақтасып жатыр [13, 298-б.]; Ер жігіттің бес қаруының біріне айбалта деп атап, «жүп-жұмыр» білекті ФЕ айбалтаның сабындай деп сипаттайды. Сұлу қыздың білегін «шырайы Айбалтаның сабындай» деп фольклорда жырласа («Қыз Жібек»), туған айдың алғашқы 4-6-күндері немесе өліарадан кейінгі 15-күн он бестегі/туған айдай толықсу ФЕ бекіп,

фольклорлық жырларда бой жетіп балқыған Гүлбаршынды «он бесте туған ай еді» деп сипаттаған («Алпамыс батыр»). Жалпы туған ай сұлулықтың эталон-символы болған, фольклорлық дәстүрде нәресте мен ‘аса сұлу’, ‘көрікті’ қыздың жүзін суреттеуде туған Айдай, туған Айдай иілу, туған Айдай балку, туған Айдай толқу т.б. фольклорда ең жиі қолданылатын теңеу жырларда: Туған айдай жалтырап; Туған айдай нұрланып, Туған айдай иіліп; Туған айдай толықсып; Туған айдай иілген екі қастың арасы деп суреттесе («Қыз Жібек»); Туған айдай балқыған; Жүзіміз артық болды туған айдан («Қозы Көрпеш – Баян сұлу»); бейістен туған ай (Байшұбар) («Қобыланды батыр»); Тоғыз жасқа келгенде, Туған айдай толады; Он төртінде толып туған ай едік Байсары» («Алпамыс батыр»).

Айдың әр түрлі фазасына байланысты пішімінің өзгеруімен атмосфералық құбылыстар арасында байланыс барлығын терең меңгерген түркі халықтары ауа райын болжап, мал шаруасына ыңғайлы жағдай жасаған. Жаңа туған Ай орағы қылдырықтай болып, батыс көкжиектен кеш қараңғысында көрінетіні белгілі. Қазақтарда «Ай тігінен не қырынан туса, «Ай жайлы туыпты, күн райы шаруаға қолайлы болады» деп жақсылыққа жорыған. Осымен байланысты Ай оңынан туды деген ФЕ, «Айың оңынан тусын!» деген баталы сөз тіркестері қалыптасты. Егер Ай шалқасынан туса, «өзіне жайлы, малға қолайсыз» деп күн райының бұзылатынын, қыста аяз, көктем мен күзде жауын-шашынды болатынын болжаған [14, 416-б.].

Туған айда болатын жауын-шашынды ел ішінде ай бетін жуары башқұрт тілінде Ай битен йыуа ‘месяц умывается’ деп атайды [15, 452-б.]. Сондықтан, шаруа баққан адам шалқалап туған Айды жақтырмай, үйелеп қалған малға ұқсатқан [13, 210-б.]. Мұндай жағдайда хакастар «қауіпті кейіпке еніп, бізді өзіңнің ашу-ызаңның құрбаны етпе (Фазы луны меняются и года проходят. Ты не принимай угрожающего вида и не делай нас жертвами своего гнева!)» деген архаикалық таныммен байланысты дұға-тілектерін айтады [16, 567-б.]. Башқұрттарда Ай башы ‘(туған) ай басы’ отбасылық жұмыстарға сәтті уақыт болып табылады: нәрестенің алғашқы шашын алғаннан бастап, үй салып, отбасын құру, үйлену сияқты маңызды жұмыстарға ыңғайлы болып есептеледі [15, 8-б.] (новолюбие; начало луны (месяца); благоприятное время для хозяйственных и семейных начинаний; время обращений к Всевышнему с молитвами о здоровье, благополучии; открытое время. Первая стрижка волос, ногтей у ребенка, женитьба сына, строительство дома проводились на новый, молодой месяц).

Ай фазасындағы келесі ерекше кезең толық айға қатысты. Күннің Ай беті толық жарықтандыруынан толық шеңберге ұқсайтын 3–4 тәулікті толық ай/толған ай деп атайды. Толық ай фазасын зерттеушілер адам қалыпты тамақтану мөлшері «8 % ұлғаятынын» анықтаған [9, 23-б.]. Оған

қоса толған ай «адам психологиясына кері әсер» ететінін, тіпті дағдарыстар мен «акциялардың кірістілігі төмен» екенін, әсіресе Ай эффектісі дамып келе жатқан нарықтық экономикалық елдерінде өзгеріп тұратынын зерттеулер нәтижелері көрсетеді [9, 23-б.]. Қоғамдағы қылмыстық құқық бұзушылықтар, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, айдың бұл фазасында «жоғарлайтынын» [17, 200-б.] дәлелдейді. Егер зерттеушілердің репродуктивті әйелдің қалыпты жағдайдағы 28 күнді қамтитын «етеккір» циклі мен ай фазалары арасында синхронды байланыстың барлығын» қорытындыларымен келісетін болсақ, онда адамның «жатырда пайда болуының көп үлесі толық айда», ал туылуы ай фазасының» екінші ширегіне сәйкес келетіні туралы тұжырымдарды да жоққа шығара алмаймыз. Айдың үшінші тоқсанында адамның туылуы ең жоғарғы көрсеткішке жететінін дәлелдейді.

Ал толған ай құбылысы фольклорлық жырларда Толған айдай толықсып, ақ сазандай бұлықсып («Қыз Жібек»); Ай мен күндей толықсытып («Қозы Көрпеш – Баян сұлу») деп «әйел сұлулығының шыңына» жеткенін суреттейді. Осы қазақы дүниетаным эллиндік кезеңдегі қызға тән сұлулық пен нәзіктіктің символы болған әйел құдайы Изиды - (грек.) Селенаның көркем бейнесімен астасып жатыр, мұнда «бозарған, өңсіз» сияқты негативті» немесе нейтралды эстетикалық баға жоқ [18, 152-б.]. Бұдан Ай туралы түркілік концептуалды жүйеде грек, рим, египет және көпшілігі көне тайпалардың мәдениеті сақталып, солардың әсері бейнеленгенін аңғарамыз. Толған ай қазақ халқының мифопоэтикалық ой жүйесінде толған айға қарап қолынды шошайтпа, айға қарап түзге отыруға болмайды; айға қарап телмірме, ай адамның жанарын, сұлулығын, терінің жастығын алады деген тыйымдар қалыптасса, Ай толғанда желі тартуға, көшуге, үй тігуге, қыз ұзатуға тыйым салады [6, 175-б.]. Ал башқұрттарда ай азағы ‘айдың аяғы’ экономикалық және отбасылық бастамалар үшін қолайсыз уақыт, бірақ аурудың рухын шығаруға қолайлы уақыт деген түсінік қалыптасқан. Айдың аяғында қыз баласын тұрмысқа беруге болмайды. Көнеден келе жатқан наным-сенім бойынша айдан қорғану үшін қыздарына айсырға тағып ырымдаған. Толған Айдың сәулесі басы ауыратын, сақинасы бар адамдарға әсер етеді деп сенген. Сапарға шығуда «Ай толғанда жолға шықпа» деп ең қауіпті кезеңді айдың толысуымен байланыстырған. Ш. Уәлиханов «Қазақтардың Айға ерекше тағзым ететінін, наным-сенімнің көп» екенін айта келе, «Ай – бір кезде тәңірі болған тәрізді. халқы ай жаңасын көргенде 3 рет иіліп сәлем беріп, қара жерге мандайын тигізіп бас иеді. Жаз болса, сол мандайын тигізген жердің шөбін алып, үйіне әкеліп, отқа тастайтынан» жазды [19, 28]. Туған айға «3 рет сәлем беру» хакас дәстүрінде де кездеседі және ах толы ‘ай туғаннан кейінгі 14-і’ «ең сәтті» күн деп есептеледі. Егер айға кірпік қақпай қадалып ұзақ қараса, ондағы кемпір кірпіктерін санап қояды да, өмірге қатер

төнеді деп жорамалдаған. Толған Айдың бетіндегі дақтар фольклорда әртүрлі оқиғаларға мотив болды. Айталық, неміс ертегісінде түнде ұры ұрлаған екі шелегімен айдан бір-ақ шыққандықтан, Айдың бетінен оның образын көруге болады [20, 108-б.].

Айдың ерекше қасиеттерінің бірі – жарығы мен түсінің болуы. Айдың өзінен жарық шығатын ғаламшар болып көрінгенімен, шын мәнінде, бұл жердің арғы бетінен айға түскен күннің сәулесі. Осы ерекшелік барлық тілдерде әр түрлі конструкциялардың жасалуына негіз болды. «Ай – түңгі жарықтандырушы» концептуальды моделі орыс, неміс тілдерінде «жиі кездеседі» [18, 50-б.]. Қазақ тілінің паремиологиялық қорында айдың жарығы тіркесі негіз болған Ай жарығы әлемге, шам жарығы түбіне; Мен ұрлық қылғанда ай жарық болды мақалдар бар. Екеуі де қараңғы түнде айдың анық көрінуімен байланысты, соңғы мақал ауыс мағынада «адам бір әрекет істегенде, көлденең кедергі пайда болғанда» қолданылады. Ай өзінен жылу шығармайтын, бірақ қараңғы түнде жарық болып көрінуі ай сүттей жарық «бұлтсыз, толған айлы түн» немесе ай тастай қараңғы/тастай қараңғы «көзге ешнарсе көрінбейтін өте қараңғы түн» ФЕ негіз болған. Ғылыми түсініктемелерде айдың жарығы «адам миына, ұйқыға әсері» еуропалық ғалымдар тарапынан біршама зерттеліп келеді. Қазақ халқында мал шаруашылығына байланысты қалыптасқан наным-сенімде: сүтке Ай жарығы түссе, малдың (сиыр, бие, т.б.) желіні ауруға ұшырайды деп сенгендіктен, айлы түнде үйден сыртқа сүт алып шықпауға тырысқан. Амалсыз алып шықса, онда сүттің бетін жауып, Ай жарығын түсірмеген. Ал түнде нәрестенің бетіне айдың жарығы түсуінен қауіптену түркілерден басқа халықтарда да кездеседі. Словяндар екіқабат әйелдер мен нәрестелерге түнде далаға шығуына тиым салған, «ай жарығы терезеден түспесін» деп қалың перде тұтып, «ыдысқа су құйып қоятын болған. Өзінен жарық шығармайтын, жылуы жоқ Айды Жапон мифтерінде Инь ұғымы, яғни әйел затымен байланыстырып, жылылықтың, жарық пен қозғалыстың символы Күнмен, яғни өмірмен байланыстырады. Өмір мен өлімнің қатар жүретін құбылыс болғандықтан, Айды қараңғылық пен өлімнің символы санаған. Бұл Қытайлардың дүниетанымына да ортақ. Концепт ретінде айдың өліммен байланысты символдық мәнін зерттеген Т. В. Захарова «жиі кездесетінін» «41,3 % (орыс), 43 % (неміс)» қамтитынын көрсетеді. Фасмер сөздігінде айдың II. «смерть», смол., лунуть «бухнуть, хлопнуть, выстрелить; умереть», блр. лунуць «погибнуть» мағыналарын көрсетеді.

Қорытынды

Қазіргі түркі тілдеріндегі ау ‘ай’ астрономиялық термині көне тілдік қабатты құрайтын тарихи лексема болып табылады. Қазақ, башқұрт, қырғыз тілдеріндегі негізгі мағыналары көнетүркілік және

ортатүркілік жазба ескерткіштерден бастап кездеседі. Ерте кезден-ақ түркілер айдың өзіне тән пішімінің болатынын білген. Соған байланысты пішімінің өзгеруімен атмосфералық құбылыстар арасында байланысты табиғатпен етене жақын түркілер терең меңгеріп, тұрмыс-салтында ауа райын болжап, мал шаруасына ыңғайлы жағдай жасаған. Шығыс халықтарында ерте кезеңдерде қолданылған Ай күнтізбесі қазіргі түркі халықтарының дүниетанымында сақталған.

Айдың жарығы мен ерекше түсіде түркі тілдерінде әр түрлі конструкциялардың жасалуына негіз болды. Тілдік дамуда экстралингвистикалық және фонологиялық-семантикалық заңдылықтардың әсерінен сыртқы корпусы тұрақтылық сақтағанмен, ішкі мазмұндық жүйесін байыта отырып дамыған. Түркі халықтарындағы Ай культіне қатысты жекелеген элементтер ерте моңғол халықтары және Еуропа мәдениетімен астасып жатады. Оның төркіні протомоңғолдар мен түріктер арасындағы байланыстарға барып саяды. Сонымен, Ай физикалық сипаттамалар мен қасиеттердің белгілі бір жиынтығы бар материалдық объекті ғана емес, күрделі семантикалық жүйесі мен символдық мәні бар маңызды лексема болып табылады. Оның адам санасының басқа да маңызды белгілері мен архетиптерімен байланыстылығы, әлемнің көркем суретіндегі оның лексикалық көріністерінің сан алуан болуы көп қатпарлы тарихи лексема екенін дәлелдейді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Стернин, И. А.** Концепция құрылымын зерттеу әдістемесі // Когнитивтік лингвистиканың әдіснамалық мәселелері [Мәтін]. – Воронеж, 2001. – 58–65 б.

2 **Эрмерсом, Р.** Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии – А. М. Ауэзовой [Мәтін]. – Алматы : Дайк-Пресс, 2005. – 511 с.

3 **Ысқақов, А., Уәли, Н.** Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық [Сөздік]. – Алматы : Арыс, 2011. – Т. 8 : К-Қ. – 752 б.

4 **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка [Словарь]. – М. : Прогресс, 1987. – 811 с.

5 **Хисамитдинова, Ф. Ғ.** Башкорт теленең академик һүзлеге = Академический словарь башкирского языка [Словарь]. – Уфа : Китап, 2011. – Т. 1. – 431 с.

6 **Әлімбай, Н.** Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі [Энциклопедия]. – Алматы : DPS. – Т. 1. – 2011. – 210 с.

7 **Бурнаков, В. А., Цыденова, Д. Ц.** Луна в традиционном мировоззрении хакасов [Текст]. Вестник НГУ. Серия: История, филология, 2013. – Т. 12. – В. 3. – 267–281 с.

8 **Сидорова, Н. П.** Мифологический портрет луны в русской концептосфере [Текст] // Вестник ВГУ. Серия 2 : Языкознания. 2008. – № 2(8). – 170–174 с.

9 **Yuan, K., Zheng, L., Zhu, Q.** Are investors moonstruck? Lunar phases and stock returns [Electronic resource] // Journal of Empirical Finance. 2006. – Vol. 13, Issue 1. – 1–23 p. – <https://www.bus.umich.edu/pdf/mitsui/workshopdocs/ZhengMoonstruck.pdf>

10 **Абылқасымов, Б.** Магиялық фольклор // Бабалар сөзі: 100 томдық [Мәтін]. Т. 93. – Астана : Фолиант, 2012. – 23 б.

11 **Қасқабасов, С. А.** Бабалар сөзі : 100 томдық: Ғұрыптық фольклор. [Мәтін]. – Астана : Фолиант, 2012. – Т. 90. – 432 б.

12 Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах [Словарь]. – М. : Международные отношения, 1995. – 146 с.

13 **Пименова, М. В.** Образы и символы луны в произведениях А. С. Пушкина // Интерпретация текста: лингвистический, литературоведческий и методический аспекты [Текст]. – Чита, 2007. – 298 с.

14 **Сейдімбек, А.** Қазақ әлемі [Мәтін]. – Алматы, 1999. – 416 б.

15 **Хисамитдинова, Ф. Г.** Мифологический словарь башкирского языка [Словарь]. – Москва : Наука, 2010. – 452 с.

16 **Катанов, Н. Ф.** Материалы и сообщения / ред. Доможаков Н.Г. – Абакан: Хакаское книжное издательство, 1958. – 567 с.

17 **Agel, Jerome.** The Lunar Effect: Biological Tides and Human Emotions – Garden City, N. Y. : Anchor Press. – 1978. 200 p. [Electronic resource]. – <https://www.amazon.com/Lunar-Effect-Biological-Tides-Emotions/dp/0385128975>

18 **Захарова, Т. В.** Фольклорно-символические ментальные образования в русском и немецком языках (на примере слов ‘луна’ и ‘Mond’) [Текст]. : дисс. ... канд. филол. н. – Новокузнецк, 2016. – 204 с.

19 **Уәлиханов, Ш.** Таңдамалы шығармаларының бес томдығы [Мәтін]. – Т. 1. – Алматы, 1984. – 432 б.

20 **Früh, S.** Der Mond : Märchen, Brauchtum, Aberglaube [Text]. – Waiblingen : Verlag Stendel, 1999. М. – 125 p.

References

1 **Sternin, I. A.** Konsepsia qūrylymyn zertteu әдіstemesi // Kognitivтік lingvistikanyñ әдіsnamalyq мәseleleri [Methodology for studying the structure

of the concept // methodological problems of cognitive linguistics] [Text] . – Voronezh, 2001. – 58–65 p.

2 **Ermersom, R.** Divan Lugat at-Turk / Perevod, predislovie i komentarii – A. M. Auezovoi [Divan Lugat at-Turk / Translation, preface and comments by A. M. Auezova] [Text]. – Almaty : Dajk-Press, 2005. – 511 p.

3 **Ysqaqov, A., Uәli, N.** Qazaq әdebi tılınñ sözdıgı : on bes tomдық [Dictionary of the Kazakh literary language]. [Dictionary]. – Almaty : Arys, 2011. – Т. 8. – 511 p.

4 **Fasmer, M.** Etimologicheski slovār ruskogo iazyka [Etymological Dictionary of the Russian Language]. [Dictionary] – М. : Progress, 1987. – 752 p.

5 **Hisamitdinova, F. Ğ.** Başkört teleneñ akademik hüzlege = Akademicheski slovār başkirkского iazyka [Academic dictionary of the Bashkir language] [Dictionary]. – Ufa : Kitap, 2011. – Т. 1. – 431 p.

6 **Älmbai, N.** Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularynyñ дәstürlü jüiesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] [Text]. – Almaty : DPS. – Т. 1. – 2011. – 210 p.

7 **Burnakov, V. A., Cydenova D. Cz.** Luna v tradicionnom mirovozzrenii xakasov [The Moon in the Traditional Worldview of the Khakas] [Text] // Vestnik NGU. Seriya: Istoriya, filologiya, 2013. – Т. 12. – В. 3. – 267–281 p.

8 **Sidorova, N. P.** Mifologicheskii portret luny v russkoi konceptsii [Mythological Portrait of the Moon in Russian Conceptosphere] [Text] // Vestnik VGU, 2008. – 170–174 p.

9 **Yuan, K., Zheng, L., Zhu, Q.** Are investors moonstruck? Lunar phases and stock returns // Journal of Empirical Finance. 2006. – Vol. 13, Issue 1. – 1–23 p. [Electronic resource]. – <https://www.bus.umich.edu/pdf/mitsui/workshopdocs/ZhengMoonstruck.pdf>

10 **Abylkasymov, B.** Magiialyq fol’klor [Magical Folklore] [Text]. – Astana : Foliant, 2012. – 23 p.

11 **Qasqabasov S. A.** Babalar sózi : Ğuryptyq fol’klor [Words of the Ancestors: Ritual Folklore] [Text] – Astana : Foliant, 2012. – 432 p.

12 Slavānskie drevnosti : etnolingvisticheski slovār v 5-ti tomah [Slavic Antiquities : Ethnolinguistic Dictionary] [Dictionary]. – М. : Mejdunarodnye otnošenja, 1995. – 146 p

13 **Pimenova, M. V.** Obrazy i simvolı luny v proizvedeniakh A. S. Pushkina [Images and Symbols of the Moon in the Works of A. S. Pushkin] [Text]. – Chita, 2007. – 298 p.

14 **Seidimbek, A.** Qazaq әleми [The Kazakh World] [Text]. – Almaty, 1999. – 416 p.

15 **Khisamitdinova, F. G.** Mifologicheskii slovar' bashkirskogo yazyka [Mythological Dictionary of the Bashkir Language] [Dictionary]. – М. : Nauka, 2010. – 452 p.

16 **Katanov, N. F.** Materialy i soobshcheniia [Materials and Reports]. [Text] – Abakan, 1958. – 567 p.

17 **Agel, Jerome.** The Lunar Effect: Biological Tides and Human Emotions Garden City. – N. Y. : Anchor Press, 1978. – 200 p. [Electronic resource]. – <https://www.amazon.com/Lunar-Effect-Biological-Tides-Emotions/dp/0385128975>

18 **Zakharova, T. V.** Fol'klorno-simvolicheskie obrazovaniia v russkom i nemetskom iazykakh [Folklore-Symbolic Formations in Russian and German Languages]. Dissertation. – Novokuznetsk, 2016. – 204 p.

19 **Ualikhanov, Sh.** Tangdamaly shygharmalary [Selected Works]. – Т. 1. – Almaty, 1984. – 432 p.

20 **Früh, S.** Der Mond : Märchen, Brauchtum, Aberglaube [Text]. – Waiblingen : Verlag Stendel, 1999. – 125 p.

21.08.24 ж. баспаға түсті.

10.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*У. К. Исабекова¹, А. С. Куанышев²

¹Казахский национальный технический исследовательский университет имени К. Сатпаева, Республика Казахстан, г. Алматы;

²Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 21.08.24.

Поступило с исправлениями 10.01.25.

Принято в печать 25.11.25.

МЕСТО НЕБЕСНОГО ТЕЛА АУ ‘ЛУНА’ В КАЗАХСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ

В статье отмечается, что среди небесных тел астрономическое название ау «луна», оказавшее особое влияние на казахское мировоззрение, имеет сложный характер и встречается во всех верованиях. Основная цель работы – раскрыть семантические свойства тюркских языков в кипчакской группе посредством историко-сравнительного исследования и показать картину мира

через паремии. Вместе с тем, начиная с древнетюркского периода, предполагается определить фонологическую, семантическую, грамматическую, прагматическую преемственность с современным казахским языком, взяв за основу изучение особенностей использования во всех тюркских письменных памятниках в сравнительно-историческом аспекте. Поскольку концепция ау «луна», изученная в этой статье, составляет основную базисную лексику, ожидается, что ее лексическое содержание будет найдено в языках мира. Материалами являются словари, относящиеся к тюркским и урало-алтайским языковым группам. Кроме того, в ходе анализа использовались этимологические словари. Светоизлучающее свойство луны, ее необычный цвет, изменчивый формат (фаза) создали семантическую систему в современных тюркских языках и послужили основой для создания разнообразных конструкций. Среди них мы оцениваем место казахского языка в историческом словаре, определяя уровень сохранности лексемы ау «луна», ее всестороннего использования и различных семантических аспектов в современном казахском языке. Тем самым, восстанавливая природу языка и среднетюркский словарный запас, мы стараемся выявить среднетюркскую мировоззренческую специфику.

Ключевые слова: тюркские языки, лексикология, семантика, образ мира, луна.

*U. K. Isabekova¹, A. S. Kuanyshev²

¹K. I. Satpayev Kazakh National Technical Research University, Republic of Kazakhstan, Almaty;

²Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 21.08.24.

Received in revised form 10.01.25.

Accepted for publication 25.11.25.

THE PLACE OF THE CELESTIAL BODY AU ‘MOON’ IN THE KAZAKH WORLDVIEW

The article notes that among the celestial bodies, the astronomical name au «moon», which had a special influence on the Kazakh worldview, has a complex character and is found in all beliefs. The main purpose of the work is to reveal the semantic properties of the Turkic languages in the

Kipchak group through historical and comparative research and to show a picture of the world through paroemias. At the same time, starting from the ancient Turkic period, it is proposed to determine the phonological, semantic, grammatical, and pragmatic continuity with the modern Kazakh language, based on the study of the features of use in all Turkic written monuments in a comparative historical aspect. Since the concept of ay «moon», studied in this article, forms the basic basic vocabulary, it is expected that its lexical content will be found in the languages of the world. The materials are based on dictionaries related to the Turkic and Ural-Altaic language groups. In addition, etymological dictionaries were used during the analysis. The light-emitting property of the Moon, its unusual color, and changeable format (phase) created a semantic system in modern Turkic languages and served as the basis for creating various constructions. Among them, we evaluate the place of the Kazakh language in the historical dictionary, determining the level of preservation of the ay «moon» lexeme, its comprehensive use and various semantic aspects in the modern Kazakh language. Thus, by restoring the nature of the language and the Middle Turkic vocabulary, we try to identify the Middle Turkic ideological specifics.

Keywords: Turkic languages, lexicology, semantics, image of the world, Moon.

FTAMP 14.37.27

<https://doi.org/10.48081/GDCJ3043>

***Д. М. Ишанова¹, К. І. Матыжанов², С. Қ. Тәшімбаев³**

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³Халықаралық білім беру корпорациясы, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4796-1251>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7016-0304>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8000-8330>

*e-mail: dianka.ishanova@mail.ru

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ШОЛПАННЫҢ КҮНӘСІ» – ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІМЕН ҮНДЕСТІРЕТІН ШЫҒАРМА

Осы мақалада көрнекті қазақ жазушысы Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» атты әңгімесінің көркемдік әлемі талданып, мәтінді құрудың негізгі принциптері, әңгіме поэтикасының психологиялық аспектілері, шығармадағы әйел бейнесінің (Шолпанның) ұлттық мінездері мен тал бойындағы табиғи сұраныстармен арпалыс жолындағы жан күйзелістері сараланады. Шығарма авторының дүниетанымына әсер еткен тарихи-әлеуметтік факторлардың жазушының шығармашылық шеберлігімен тығыз байланыста қарастырылады. Мақалада жазушының кейіпкерлердің психологиялық толғаныстары мен көңіл-күй әуендерін берудегі жаңашыл қолтаңбасы, Шолпанның туа біткен табиғаты, дәстүрлі тәрбиеден алған әдеп-ибасы, жас әйелге тән күрделі психологиялық ахуалы, оны жазушының кейіптеу ерекшеліктері зерттеледі. Шығарманың басты кейіпкерлерінің (Шолпан мен оның күйеуінің) «күнә» концепті жөніндегі түсініктері. «Күнә» концептінің сол дәуірдегі қазақ қоғамындағы түсінік аясы және оның бүгінгі қоғам үшін де өзекті проблема екендігіне назар аударылады.

Мағжан Жұмабаевтың шағын әңгімесіндегі басты кейіпкердің әлемдік әдебиет туындыларындағы тағдырлас басқа әйел кейіпкерлерінен болмысы мен мінезі тұрғысынан өзгеше екені салыстыру барысында анықталады. Қаламгердің әйел психологиясын бейнелеуіндегі суреткерлік қолтаңбасы ашып көрсетіледі. Жазушының дәстүрлі қазақ қоғамындағы «күнә» концептін кейіпкерлер тағдырымен астастыра отырып ашудағы жаңашыл қадамы мен көркемдік шешімі сараланады. XX ғасырдың басында Қазақ әдебиетінде Мағжан Жұмабаев сомдаған Шолпан бейнесі ұлттық ерекшелігімен ғана емес, жалпы адамзаттық мәселені көтеруімен де құнды. Бұл – бүгінгі күні де өзектілігін жоймаған аса маңызды тақырып.

Тақырыпты зерттеу барысында дәстүрлі ғылыми сипаттама және семантикалық, сапалық, талдау-жинақтау, салыстыру әдістері қолданылады.

Кілтті сөздер: әйел психологиясы, әйел бейнесі, қазақ әдебиеті, драма, психологиялық шығарма, жан әлемі, ұлттық мінез.

Кіріспе

Әйел – көркем әдебиетте ертеден келе жатқан мәңгілік және жаһандық тақырып. Әр дәуірдің, әр кезеңнің қоғамдық-әлеуметтік ұстанымына қарай, көркем әдебиеттегі әйелдер бейнесі де өзгеріп отыратыны белгілі. Демек, әдебиет тарихына, әдебиет эволюциясына әйелдер бейнесінің қосқан үлесі орасан зор. Көптеген тарихи оқиғалар әйелдердің құқықтарын, міндеттерін, мінез-құлқын ғасырдан ғасырға өзгертіп отырады. Әйелге деген көзқарас қоғамдық дамумен бірге эволюциялық жолмен дамып отырады. Соған сәйкес әйелдердің жан дүниесі сатылап өзгеріп отырады. Бұл құбылыс әдебиеттегі әйел бейнесінің өзгеруіне ықпалын тигізді. Жазушылар әрқашан кейіпкерлер мен оқырмандарға өмірлік маңызды сұрақтар қоюға, оларды шешу жолдарын іздеуге, оларға жауап беруге, қоршаған шындықты заманға сай шынайы сипаттауға ұмтылды.

Қазақ классикалық әдебиетіндегі әйел бейнесі шытырман жолдан өткен, ерекше күрделі болмысқа ие. Қазақтың классик қаламгерлері де әйелдің қоғамдағы орнын, тұрмыс-тіршілігін, қазақы болмысын, мінез-құлқын, күрделі тағдырын заманауи өзгерістер үстінде мүмкіндігінше шынайы бейнелеуге тырысты. Солардың ішінде өткен ғасырдың басында Еуропалық үлгідегі қазақ прозасын қалыптастырған Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал», Жүсіпбек Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу» Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», Мұхтар Әуезовтың «Қорғансыздың күні», «Қаралы сұлу» шығармаларында

қазақ әйелдерінің көркем прозадағы жаңа, соны галереясы жасалды. Біз бұл мақалада М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» шығармасына арнайы тоқталуды мақсат тұттық.

Материалдар мен әдістері

Әдебиеттанудағы психологиялық бағыт, негізінен, жазушының сезім түйсігі арқылы берілетін ой иірімдері мен оқырманның қабылдау өресіне сүйене отырып, көркем шығарманың тұңғыығына бойлауға жетелейтін үрдіске негізделеді. Мәдени-тарихи және әлеуметтік-тарихи мектептің теоретиктерімен психологиялық бағыт әдебиеттің ұлттық дәстүрмен және тарихи процеспен байланысы туралы негізгі ұстанымдарды қамтиды.

Осылайша, шығармадағы психологизм табиғатына кең және терең бойлау көркем туындыға, оның авторының шеберлігіне, сондай-ақ оқырмандардың көркем шығарманы қабылдау ерекшеліктерін саралауға мүмкіндік береді. Әр автор өз жұмысында психологизмді шебер пайдалана отырып арнайы әдістерді жүзеге асырады, белгілі бір міндеттер қояды және белгілі бір мазмұнға келеді.

Кез келген қоғамда әйел өміріне, болмыс-бітіміне, тұрмыс-тіршілігіне, дамуына, білім алуына кері әсер ететін сыртқы факторлар бар. Әңгіменің тақырыбы «күнә» және «қатыгездікпен өз ерінің қолынан қаза табу» сияқты ауқымды проблемалар болғандықтан зерттеу материалында саралау, талдау, талқылау, салыстыру әдістері қолданылды.

Психологиялық бағыт – мәдени-тарихи мектептің маңызды бөлігі ретінде XIX ғасырдың аяғында Ресейде пайда болды. Әдебиеттің өзі ой мен әлеуметтік маңызды оқиғаларға айтарлықтай әсер ете бастады.

Психология – бұл жан туралы тереңірек түсінуге, адамның іс-әрекетінің мәнін түсінуге мүмкіндік беретін әдебиеттің маңызды көрсеткіші болып табылады. «Психология – бұл ойдан шығарылған тұлғаның (әдеби кейіпкердің) сезімдерін, ойлары мен тәжірибелерін нақты әдебиет құралдары арқылы толық, егжей-тегжейлі және терең бейнелеу» [1, 18-б.], – деп атап өтті А. Б. Есин.

XIX ғасырдың аяғында көркем әдебиетте әйелдердің тұрмыс жағдайы арқылы қоғам өркениетінің дамуын бағамдауға болады деген түсінік қалыптасты. Яғни қоғам дамуының белгісі – сол қоғамдағы әйел тұрмысы жағдаймен өлшенеді деген идеяны орыс әдебиетінде Н. Г. Чернышевский «Не істеу керек?» деген еңбегінде қоғамның күн тәртібіне шығарды [2]. Еуропа әдебиетінде басталып, орыс әдебиетінде белең алған «әйел теңдігі», «әйелдердің бас бостандығы мен еркіндігі» сияқты тақырып, XX ғасырдың басындағы «Алаш қозғалысы» бастаған жаңа қазақ әдебиетінің басты тақырыбы болды. Бұл тақырыпты бұрын болмаған жаңа қырынан ашқан көптеген әңгімелер мен романдар жарық көрді. Осы тақырыпты қазақ отбасы

жөніндегі дәстүрлі түсінік пен салт-сана, әдет-ғұрып, моральдік мәселелерді өмір шындығы тұрғысынан мүлде басқаша суреттеген «Шолпанның күнәсі» қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесінің тосын тұлғасын сомдады.

Ол – 1923 жылы баспа бетін көрген Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның әңгімесі болатын» [3]. Шығарма алғаш рет «Шолпан» журналының № 4, 5, 6, 7, 8 сандарында жарияланған. Бұл – отбасындағы ерлі-зайыпты адамдар арасындағы қарым-қатынасты психологиялық иірімдерімен терең толғаныста, шебер суреттеген еуропалық стильде жазылған қазақ әдебиетіндегі тың құбылыс еді. Бұрын поэзия жанрында классикалық туындылар әкелген М. Жұмабайұлы қазақ прозасында да тың тақырыппен психолог-қаламгер ретінде көзге түсті. Ол көркем прозада бұрын-соңды болмаған ерлі-зайыпты адамдар арасындағы тосын қарым-қатынасты қоғам назарына ұсынды. Шолпан – сол замандағы жас қазақ әйелдерінің шындықпен бейнеленген жиынтық бейнесі. Және оның басындағы күрделі тағдыр бүкіл адамзаттық мәселелермен астасып жатыр.

Г. Теміртас «Шолпанның күнәсі» әңгімесіндегі ұлттық психологизм» атты мақаласында көркем әңгімеде бір қарапайым әйел психологиясының көрінісі ғана емес тұтас ұлттық психологияның «қазақ әйелдерінің тағдыры», «отбасы құндылықтары», «ұрпақ жалғастыру», «ұлттық менталитет» сияқты белгілерін байқауға болатынын атап өтеді [4].

Әдебиет саласында Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығын кешенді түрде зерттеген ғалымдар бар. Профессор Тұрсынбек Кәкішев қазақ ақындары Мағжан мен Сәкеннің әдебиет пен тіршілік өмірдегі қарым-қатынасын тарихи деректерге сүйене отырып, мұрағат мәліметтерімен айқындап берген [5]. Дандай Ысқақұлы Мағжанның әдеби танымдық эстетикасын зерделей отырып, оны әлемдік деңгейге көтерілген ақын деп жоғары бағалайды [6]. Мағжантанушылар Б. Қанарбаева Мағжан поэзиясының қыр-сырын, өлең құрылымы мен сөз бейнелігін саралап, жаңашыл ақын ретінде таниды [7].

Бұл мақалада біз Мағжанның прозасын қарастырамыз. Мағжан мұрасын зерттеуші Т. Есембеков «Шолпанның күнәсі» әңгімесінің мифопоэтикалық астарына үңіледі [8]. Ақынның аталмыш туындысы туралы зерттеуші Г. Пірәлиева былай дейді: «Иә, небәрі он төрт беттік әңгіме, бірақ ол қазақ прозасына бұрындары беймәлім болып келген «ой ағысы» секілді тың тәсілді ала келген, рухани өмірде үлкен жаңалық, ірі құбылыс жасаған туынды» [9, 59-б.].

«Қазақ прозасындағы рухани жаңғыру сарындары (XX ғасыр шығармалары бойынша)» атты ұжымдық монографияның 2-ші тарауында Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесінің шыққан жылы, бөлімдер саны, басты кейіпкерлер саны, алғашқы басылымы туралы

деректер беріле отырып, әңгімеден бірқатар үзінділер келтіреді. Мезгілдің психологиялық паралеліне мысалдар береді. Авторлар этнопсихологиялық портреттерге тоқталып өтеді [10, 158-б.].

Б.Майтанов Мағжан Жұмабаев шығармашылығындағы көркемдік әдіс пен поэтика мәселелерін қарастырады. Ол жөнінде былай дейді: «Мағжан Жұмабаев – біздің рухани өлкеміздегі қиырдан көзге түсетін, көрген көз сүйінетін биік шындармыздың бірі де бірегейі. Жазушының «Шолпанның күнәсі» әңгімесі жанры жағынан бұл – психологиялық әңгіме. Жан әлемінің құпия сырларын тереңнен саралайды. Әңгіменің бас кейіпкері Шолпан – әртүрлі сыртқы жағдайлардың және ішкі толқыныстардың нәтижесінде үнемі өзгеріп отыратын образ. Жазушы сол өзгерістерді жан диалектикасын жіті қадағалау жолымен көрсетеді. Осының арқасында бала көру сияқты қарапайым тақырып биік адамгершілік өреге көтеріліп, адамның құлықтылығы, бас бостандығы проблемаларына ойысады» [11, 37-б.].

Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығын зерттеуші ғалым Шерияздан Елеуенов «Шолпанның күнәсі» атты әңгімесін қазақ прозасының көркем дамуындағы ірі қадам, қазақ әдебиеті психологизм әдістеріне ұлттық психология тұрғысынан келіп, жаңаша ой қорытуы көңіл аударарлық құбылыс» деп жоғары бағалайды [12, 6-б.].

Нәтижелер және талқылау

Әдебиет зерттеушілері «күнә» концептісін әр қырынан қарастырды. Өмірде адамзат түзу жолдан тайып «күнәлі» істерге бой алдырып жататыны бар. «Күнәнің» түрі де көп. Жазушылар адамзат баласының «күнәнің» адам мен Жаратушының арасындағы белгіленген норманы бұзу идеясын қамтитын «күнәкарлар» туралы мәтіндер жасау кезінде айқын көрінетін ұлттық танымның ерекшелігін анықтау арқылы қарастырады. Кез келген әдебиетте «күнә» категориясы әлемнің тілдік бейнесінің маңызды тұжырымдамасы және ұлттық сананың архетиптік тұғыры болып табылады. Көркем әдебиетте және жалпы мәдениетте «күнәлілерді» жазалайтын түрлі шаралар қолданылады.

Oxford Advanced Learner's Dictionary ағылшын түсіндірме сөздігінде sin лексикалық бірлігі келесідей түсіндіріледі: «an offence against God or against a religious or moral law» (Құдайға қарсы қылмыс, діни сенімге, моральдық заңдарға қайшы келетін нәрсе) [13].

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында орыс әдебиетінің көркем мәтіндерінде «күнәкарлардың» әртүрлі деңгейлердегі нақты көріністері бейнеленген. Неке адалдығын бұзушылар Ю. В. Шатин, М. Литовская зерттеулерінде қарастырылады [14].

М. Жұмабаев «күнә» тақырыбын жаңа сипатта қарастырады. «Шолпанның күнәсі» әңгімесін оқыған кез келген адам тақырыбына қарап,

бірден «Шолпан не үшін күнә жасады екен?» деген ойға келеді. Енді басты кейіпкердің неге күнәлі болғанын анықтау үшін әңгіменің сюжетінен алынған деректерді тізбектеп көрсетуге тырысамыз.

Шолпан 8 жыл отасқан ғұмырында уақыт өткен сайын күнә үстіне күнә жамап алып отырды. Алғашқы жылдары ол Жаратушыдан бала болмауын тіледі. Адал жарына опасыздық жасап, Әзімбаймен ойнап-күліп жүріп, некесіз баланы өмірге әкелмекші болды. Шолпанның күнәға батуының түпкі себептері мынадай: Жары екеуінің ортасына үшінші біреудің (баланың) кедергі болуын қаламады. Сәрсенбайдың «балалы үй базар екен» деген бір ауыз сөзінен кейін қандай жолмен болса да балалы болудың жолын қарастырды. Ері екеуінің арасында бала болмауына өзін кінәлап, яғни өзінің бастапқы ойының дұрыс емес екенін сезініп, құдай жолына түсіп, Алладан ертелі-кеш бала беруін тілеп жалбарынды. Бақсы-балгерлердің де ем-домын қабылдады. Бірақ, нәтиже болмады. Шолпан балалы болмауының негізі себебі жары Сәрсенбайда жатқанын білді. Басты кейіпкер оның да бір шешімін табу барысында халқымыздың дәстүр, дін, әдет, ғұрып, өмір, тіршілік, салт құндылықтарын ой талқысынан өткізді. Шолпан ақылсыз емес еді, қандай да әрекетке бармас бұрын, қандай да бір қадам жасамас бұрын өз бойына сіңірген ұлттық тәлім-тәрбие, ар-ұждан, ақыл-парасаттың көмегімен іс-әрекеттің дұрыс-бұрыстығына ой жүгіртіп он ойланып, мың толғанатын. Шолпан сүйген жары Сәрсенбайдың бедеулігі өзін бақытсыз ететінін біліп, әйел заты бола тұра Сәрсенбай үшін ойланып, шешім қабылдады. Еріксіз Әзімбаймен көңіл жарастырып, дүниеге некесіз ұрпақ әкелуге бел буды. Оған итермелеген бір мақал ғана болатын. Шолпанның қателігі бұл мақалдың мағынасына мән бермегені немесе халық аузында жүргеннен кейін теріс деп ойламағанында. Шолпан бұны тек өз бақыты үшін жасамады. Ол Сәрсенбайдың бақытын өз бақытынан жоғары қойды. Сүйген жарының көңілінің қош болғанын қалады. Әрине, Шолпанның қазақ дәстүрімен, ата салтымен ағайын-туыстарының баласын асырап алуға толық мүмкіндігі бар еді. Сәрсенбай баланың биологиялық әкесі болмаса да, анасы Шолпан болғандықтан оған деген сүйіспеншілігі артады деген соқыр сезімнің жетегінде кетті. Баласыз өмір Шолпанның жүрегін жаралады, қанатын сындырды. Шолпан өзінің өмірінде болып жатқан барлық нәрсеге жас жүрегімен егіле уайымдады, жат болып саналатын жасырын әрекетпен емдеуге тырысты.

3. Бигиев XIX ғасырдағы татар әдебиетінің көрнекті өкілі. Ол «Зур гөнаһлар» романының авторы. Бірақ, бұл романның қай жылы жазылғаны белгісіз. Зерттеушілер оны 1887–1889 жылдары жазылған болуы керек деп болжайды. Татар тіліндегі роман 1896 және 1906 жылдары және Кеңес Одағы кезінде 1925 жылы жарық көрді. Бұл мәтін 1890 жылғы басылымнан

алынған және аударылған 1991 жылы Татар кітап баспасы басып шығарған. 2021 жылы Золейха Зиннурова орыс тіліне аударған [15].

3. Бигиев пен М. Жұмабаевтың шығармаларының атаулары жағынан ұқсас. Татар жазушысы З. Бигиевтің романында «күнәһар» кейіпкерлер саны көп. Олар адам жанын қиғандар, адам өліміне ортақтасқандар, отбасының шырқын бұзғандар, Алла жолынан тайып, теріс жолға түскендер ретінде көрінеді. Ал, М. Жұмабаевтың әңгімесінде бір ғана «күнә» жасаған адам бар. Ол – Шолпан. Тағы бір ұқсастық жүз жыл бұрын жазылған шығармалардағы басты әйел кейіпкерлердің Махруй мен Шолпанның некелі жарлары бола тұра, басқа ер адамдармен көңіл қосқандарында. Екеуі де неке адалдығын бұзғандары үшін оқырмандардың тарапынан сынға ұшырайды.

Л. Толстойдың «Анна Каренинасындағы» Анна – бостандықты сүйетін, рухани дарынды, ақылды және күшті әйел [16]. Анна Каренина – отбасылы әйел, сегіз жасар ұлдың анасы. Күйеуінің арқасында ол қоғамда жоғары орынға ие. Құмарлық үшін ол өзінің аналық борышын ұмытады, Вронскиймен бірге көңіл қосады. Орыс әдебиеті жазушысы Л. Толстойдың «Анна Каренина» романдағы басты кейіпкер әр түрлі оқиғаларды бастан кешіріп, өмір ағымына, тағдырындағы орын алған келеңсіз жайттарға төтеп бере алмай «пойыздың астына түсіп өледі». Қазақ әйелі өзін-өзі өлтірмеді. М. Жұмабаевтың кейіпкері ауыр соққыдан, аяусыз тепкіден және күздің суық күнінде «тазару» үшін басынан төмен қарай құйылған қырық шелек мұздай судың құрбаны болады.

«Бовари ханым» романының авторы Гюстав Флобер «провинциялық француз әйелінің» бейнесін талантты түрде жасай алды. Эмма француз әдебиетінің басты кейіпкерлерінің біріне айналды, ал қарапайым әйелдер романды оқып, көбінесе «Бовари ханымның» қайғылы тағдырын өз өмірлерімен байланыстыра отырып оған түсіністікпен қарады [17].

Гюстав Флобердің «Бовари ханым» өзінің жеке басының арманы, қызығушылығы, бақыты, жан қалауын қанағаттандырғысы келген әйел. Өз күйеуінен көрмеген еркелету, қолдау, сүйіспеншілікті басқа ер адамның бойынан іздеді. Эмма ханым жас кезінде қиялға беріліп болашақ жарының қалтқысыз бейнесін жасап алған еді. Бірақ шын өмірде «қиялдағы бейне» сол ойдың қалпы бұзылмаған күйі қыздың мәңгі жадында қалып қойды. Арманы шындыққа айналмаған ханымның жан дүниесі құлазыды, теріс әрекеттер жасады. Шолпанның Бовари ханымнан айырмашылығы ол қайтсе де өзінің күйеуін бақыты етемін деп жанталасты.

Профессор Айгүл Үсен «Әйелдің жұмбақ әлемі: Шолпан мен Эмма» атты мақаласында ойды былай тұжырымдайды: «Шолпанның да, Эмmanın да трагедиясы өмірдің шындығын мойындамай, өз мұраттарына жету үшін ымырасыз әрекет етуінде. Қоғамға қайшылық, адамдар әлеміне тән

зандылықтарға қайшылық екі кейіпкердің де өмірлік трагедиясы. Екі трагедия екі аспектіде көрінеді. Бірі аналықты аңсау болса, бірі жалынды махаббатқа құштарлық. Екеуі де әйел өмірінің мәні, әйел арманының болмысы. Әйел туралы жазу – өмір туралы жазу болса, әйел опасыздығының мәніне терең үңіліп, ақиқатын тани білген қос жазушының шешімі – әйел опасыз емес, ол – қатыгез, өзімшіл, тоғышар қоғамның, катал болмыстың құрбаны» [18].

Шолпан Бовари бикеш те, Анна Каренина да емес, ол бар ықыласымен шаңырақтың шайқалмауын көздеген, жарының жанында өз бақытын іздеген қарапайым қазақ әйелі. Адамның ең жақсы қасиеттері – мейірімділік, кішіпейілділік, альтруизм – басқаның бақыты үшін өз бақытынан бас тарту. Психиатрикалық сөздікте өзінің бақытынан гөрі өзгенің бақытты болуын жоғары қоятындарға мынадай түсініктеме береді: «Альтруизм – система ценностных ориентаций личности, выражающаяся в готовности жертвовать собственными интересами в пользу другого человека или социальной общности; этнический принцип, выдвигающий в качестве главного критерия нравственной оценки соблюдение интересов другого человека или социальной общности. Термин введен в научной оборот в 1851 г. французским философом Auguste Comte (1798–1857)» [19, 31-б.].

Яғни, «Шолпанның күнәсінің» басты кейіпкері Шолпан өзі үшін емес өзге үшін өз бақытын, ғұмырын құрбандыққа шалды. Өңгіменің басында жаңа қосылған жас жұбайлардың бір-біріне сүйіспеншілігі, жарастығы мен отбасы бақыты барынша сипатталады. Шолпан мен Сәрсенбайдың өзара сыйластығы ертеден келе жатқан қазақ тәрбиесінің үздік үлгісін көрсетеді.

Көркем шығармада ішкі монолог арқылы Шолпанның отбасылық өмірде бала болмауын Тәңірден тілеуін шебер суреттейді. Бірақ автор өзінің басты кейіпкерінің бұл ойын «баланы жек көргендігінен емес, ерімен екеуінің ортасындағы ізгі махаббатқа үшінші адамның ортақтаспауын қалауынан» деп түсіндіреді. Өңгіме құрылымында автордың кейіпкер рөліне көшіп отыратыны кездеседі.

Сәрсенбайдың отауына келін болғалы үш жыл өтсе де ерлі-зайыптылар арасында бала болмады. Бастапқыда баланың болмауына екі тараптан да аса қатты мән берілмеді. Адам өмірінде өзгеріс ойламаған жерден болады. «Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар» деген Сәрсенбайдың бір ауыз сөзі Шолпанның басына жаңа ойды жарқ еткізді. Сол түннен бастап Шолпанның ойы да, санасы да жаңарды. Шолпан өзінің адасау үстінде жүргенін сезініп, отбасында балалы болмауын өзінің теріс тілегінің қабыл болғанынан деп ойлап, Шолпан қателігін түзетуге бел шеше кірісті. Шолпан «қолымен істегенді мойнымен көтеретін» қайратты әйел. Жаратушыға жан жүрегімен жалбарынып, балалы болуды тіледі. Балалы болу жолында оның көптеген әрекеттерін оны қоршаған адамдар тобы күлкіге, мазаққа, келемежге

айналдырды. Оның қасіретіне ортақтасқан жан болмады. Шолпан ерінің қолдауын да көрген жоқ. Дегенмен де оған Шолпан мойымады, ол жалғыз күйініп өртенді, жүрек жасын төкті. Басына түскен қиындықтан қорқып артқа шегінбеді, қайта тығырықтан шығудың жаңа жолдарын қарастырды. Шолпанның басты мақсаты – отбасын сақтап қалу. Бұдан Шолпанның қайсарлығын, «ұрпақ жалғастыруға» деген жауапкершілігін байқаймыз. Қай қоғамда болмасын әйел адамдар «ұрпақ әкелуші» ретінде саналады және оларға сол міндет жүктелген. Автор Шолпан бейнесі арқылы дәстүрлі қазақ отбасындағы жағдайды суреттеп, оны оқырманға анық жеткізу үшін бас кейіпкерді сан қырынан көрсетеді.

Шолпанның болашақ балаға ата болуға лайық ер азамат іздеуіндегі ойының жемісі де қазақ халқының «текті ата», «текті ұл» ұғымымен астарласып жатыр. Қазақ халқының ұрпақ жалғастығы, қан мен тектің тазалығы сынды құндылықтарды қамтыған. Автор ұлтымызға тән таным-түсінікті оңтайлы жеткізген. Бұл тұста Шолпан ата дәстүрін жетік білетін, оның мән-мағынасына терең бойлайтын танымды тұлға ретінде көрініс тапқан.

Шолпан сегіз жыл отасқан ақ некелі жарының адал төсегін басқа біреумен бөлісудегі күнә есігінен кірер алдында жүрек жарасының емі балалы болу екендігін ешкімге айтып жеткізе алмады. Шолпан Құдай алдында күнәлі болатынын да білді, оның дін мен шарифаттан толық хабары болды. Шолпан жан-жақты, тереңінен ойлайтын, дүниетанымы толыққанды тұлға. Оның іздегені отты, жаңа махаббат емес, отбасының бақыты балалы болу ғана еді.

Шолпан бойына бала біткенде ана бақытын сезінгені өз алдына бір дүние. Есі кетіп қуанышқа бөленді. Дегенмен бұл баланың Сәрсенбайдан болмағаны оның жанына батты. Ол бір сәттері «сүттей ақ махаббатты, балдан тәтті өмірді улаған баласы құрысыншы» деп уайым де шекті. Шолпан қуанса да жалғыз, қайғырса да жалғыз. Шолпанның ішкі сыры, сезім арпалысы балалы болу мен болмаудың арасында анық байқалады. Қаламгер кейіпкердің адами пенделік сезім арпалыстарын ұтымды жеткізген.

Оқиға Шолпанның өмірден өтуімен аяқталады. Оның өмірін қиған өзі сүйген Сәрсенбай еді. Әйел заты да тіршілік иесі екендігін Сәрсенбайдың санасының саяздығы қабыл алмады.

Әйел кейіпкердің қиын тағдырын жазушы ішкі монолог, толғаныс т.б. сияқты адами проблемаларды, сана күресі, ой арпалысы, көзқарас қақтығысы арқылы бейнелейді. Суреткер Шолпанның рухани әлемін, жан дүние қалтарыстарын, жалпы табиғатын ашу үшін ішкі монологқа көп жүгінген. Басты кейіпкердің отбасы бақытын тілеген тынымсыз жан арпалысы толқу мен тебіреніске мұң мен налаға толы тынышсыз ішкі әлемі, эмоционалдық сезім жағдайын шеберлікпен суреттеп берген.

Қорытынды

Осы уақытқа дейінгі қазақ әдебиетіндегі әйелдер бейнелерінің көркемдік көрінісі ғасырлар бойы халық арасында қалыптасқан негіздер мен дәстүрлердің аясында болды. Әлем және қазақ әдебиеті әлеуметтік, геосаяси және мәдени процестерге байланысты әртүрлі алгоритмдер мен даму жолдарына ие. Ал Мағжан Жұмабаевтың адам жанының психологиялық қатпарларын шынайы ашып берген «Шолпанның күнәсі» әңгімесі сол кездегі қазақ прозасындағы жаңа құбылыс еді.

Мағжан Жұмабаев қазақ әйелінің жан сырына жүз жыл бұрын үңілген. Арада бір ғасыр өтсе де әйел тағдыры, нәзік жандылардың ішкі дүниесінің жұмбағы, көп қырлы қалтарыстары қаламгерлерді таң қалдырумен келеді.

Әңгімедегі көтерілген қоғамдық-әлеуметтік мәселелер де, Шолпан бейнесі де жиырмасыншы ғасыр басындағы қазақ әдебиеті үшін тың құбылыс болды. Автордың өзіндік қолтаңбасы сол замандағы М. Дулатовтың да, Ж. Аймауытовтың да, С. Торайғыровтың да, М. Әуезовтың да осы сарындас шығармаларынан мүлде ерек тұр деуге болады.

XX ғасырдағы қалыптасқан тарихи жағдайға байланысты қазақ әдебиетіндегі әйелдің шынайы бейнесі бір ғасыр бұрын осылай бейнеленді.

Әлемдік классика үлгісінде жазылған М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесінің мағына тереңдігі, адамзат басындағы негізгі мәселелер, жалпы дүниетанымдағы пайымдардың көркем шығарма мен оқырман арасындағы байланысты көркем де, шынайы көрсете білді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 **Есин, А. Б.** Психологизм русской классической литературы: Книга для учителя [Текст]. / А. Б. Есин. – М. : Просвещение, 1988. – С. 18.
- 2 **Чернышевский, Н. Г.** «Что делать?» «Библиотека Всемирной литературы», [Текст]. – М. : Художественная литература, 1969. – 610 с.
- 3 **Жұмабаев, М.** Көп томдық шығармалар жинағы: 1-том. Өлеңдер, дастандар, әңгіме [Текст]. – Алматы : Жазушы, 2002. – 208-б.
- 4 **Теміртас, Г.** «Шолпанның күнәсі» әңгімесіндегі ұлттық психологизм» [Электронды ресурс]. – https://adebiportal.kz/kz/news/view/solpannyn-kunasi-angimesindegi-ulattyq-psixologizm__15490
- 5 **Кәкішұлы, Т.** Мағжан мен Сәкен [Текст] : ғылыми эссе. – Алматы : 1999. – 447-б.
- 6 **Ысқақұлы, Д.** Мағжанның әдеби – танымдық эстетикасы [Текст] : [М. Жұмабаев - әлемдік деңгейге көтерілген ақын] // Жаңа Сарыарқа. – 2004. – № 4. – Б. 5–14.

7 **Қанарбаева, Б.** Жырымен жұртын оятқан [Текст] : Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы хақында. – Алматы : Ана тілі, 1998. – 230 б.

8 **Есембеков, Т. М.** Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесінің мифопоэтикалық астары // Мағжан Жұмабаевтың туғанына 125 жыл толуына арналған «Мағжан Жұмабаев мұрасы және руханият» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары, 2018. – № 1. – 185–191-бб.

9 **Пірәлиева, Г.** Қазақтың көркем прозасындағы психологизм табиғаты және оның бейнелеу құралдары. Оқу құралы [Текст]. – Астана : 2007. – 359-б.

10 «Рухани жаңғыру» идеясын жүзеге асырудағы көркем әдебиеттің ресурстық әлеуеті: ұжымдық монография [Текст]. – Алматы : Press Co : 2020. – 320-б.

11 **Майтанов, Б.** Қаһарманның рухани әлемі [Текст]. – Алматы : Жазушы, 1987. – 317-б.

12 **Елеукунов, Ш. Р.** Мағжан. Өмірі мен шығармагерлігі. Оқу құралы [Текст] – Астана : «Астана полиграфия», 2008. – 392-б.

13 Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press; 71.S.ed edition (January 1, 2005). – 1835 p.

14 **Мельникова, Н. Н.** «Архетип грешницы в русской литературе конца XIX – начала XX века» автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – М. – 2011. – 33 с. [Электронды ресурс]. – <https://www.philol.msu.ru/~ref/avtoreferat2011/melnikova.pdf>

15 **Бигиев, З.** Большие грехи. Перевод на русский язык. «Издательские решения» Золейха Зиннурова, перевод, 2021. – [Электронды ресурс]. – <https://www.litres.ru/book/zahir-bigiev-30108901/bolshie-grehi-perevod-na-russkiy-yazyk-64889846/>

16 **Толстой, Л.** «Анна Каренина» роман [Текст]. – М. : Издательство АСТ, 2021. – 800 с.

17 **Флобер, Г.** «Госпажа Бовари» роман [Текст]. – М. : Художественная литература, 1989. – 430 с.

18 **Үсен, А.** «Әйелдің жұмбақ әлемі: Шолпан мен Эмма». [Электронды ресурс]. <https://qazaqadebiety.kz/16321/jeldi-zh-mba-lemi-sholpan-men-emma.17.08.2018>

19 Психиатрический словарь [Текст] / В. С. Первый [и др.]. – Ростов н/Д : Феникс, 2013. – 635, [1] с. – (Медицина).

References

- 1 **Yesin, A. B.** Psihologizm russkoi klassicheskoi literatury. Kniga dlya uchitelya [Psychologism of Russian classical literature: A book for a teacher / A. B. Yesin.] [Text]. – M. : Enlightenment, 1988. – p.18.
- 2 Chernyshevsky, N.G. «Chto delat?» «Biblioteka Vsemirnoi literatury» [«What to do?» «Library of World Literature»] [Text]. – M. : Fiction, 1969. – p. 610.
- 3 **Zhumabaev, M.** Shygarmalary : olender, poemalar, kara sozder [Works : poems, words of edification] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1989. – p. 448.
- 4 **Temirtas, G.** «Sholpanyn kunası» angimesindegi ulttyq psihologizm [National psychologism in the story «The sin of Sholpan»] [Electronic resource]. – [Text]. https://adebiportal.kz/kz/news/view/solpannyn-kunasi-angimesindegi-ulttyq-psixologizm_15490
- 5 **Kakishulu, T.** Magjan men Saken; gylmy esse [Magzhan and Saken: a scientific essay] [Text]. – Almaty, 1999. – 447 p.
- 6 **Ysqaquly, D.** Magjannyn adebi – tanymdyq estetika [M. Jumabaev – alemdik dengeige koterilgen aqyn] [Magzhan's literary and cognitive aesthetics [M. Zhumabayev – a poet who has risen to the world level]] [Text] // New Saryarka. – 2004. – № 4. – pp. 5–14.
- 7 **Qanarbaeva, B.** Magjan simvolist [Magzhan is a symbolist] [Text]. – Almaty : Economy, 2007. – 288 p.
- 8 **Esembekov, T. M.** Jumabaevtyñ «Sholpanyn kunası» angimesinin mifopoetikalyq astary // Magjan Jumabaevtyñ tuganyña 125 jyl toluyna arналған «Magjan Jumabaevtyñ murasy jane ruhaniat» atty halyqaralyq gylmy-tajiribelik konferensianyn materialdary [Mythopoetic background of the story «The sin of Sholpan» by M. Zhumabayev // Materials of the international scientific and practical conference «Magzhan Zhumabayev's Legacy and Spirituality» dedicated to the 125th anniversary of the birth of Magzhan Zhumabayev] [Text]. 2018. – № 1. – pp. 185–191.
- 9 **Piraliyeva, G.** Kazaktyn kerkem prozasyndagi psychologism of tabigaty zhane onyn beineleu kuraldary. Oku kuraly [The nature of psychologism in Kazakh artistic prose and its means of representation. Educational tool] [Text]. – Astana, 2007. – p. 359.
- 10 «Rukhani zhangyru» ideason zhuzege asyruudagy kerkem adebiettin resourcestyñ aleueti : Uzhyndyq monografiya [The resource potential of fiction in the implementation of the idea of «spiritual revival»: a collective monograph] [Text]. – Almaty : Press Co, 2020. – p. 320.
- 11 **Maitanov, B.** Kaharmannin rukhani alemi [The spiritual world of the hero] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1987. – p. 317.

- 12 **Eleukenov, Sh. R.** Magzhan. Omiri men shygarmagerligi. Oku kuraly [Text]. – Astana : «Astana polygraphy», 2008. – p. 392.
- 13 Oxford Advanced Learner's Dictionary. [Text]. – Oxford University Press; 71.S.ed edition (January 1, 2005). – p. 1835.
- 14 **Melnikova, N. N.** «Arhetip grešnisy v russkoi literature konsa XIX – nachala XX veka» [«The Archetype of the Sinner in Russian Literature of the Late 19th – Early 20th Centuries»] [Text] Abstract of a dissertation for the degree of candidate of philological sciences. – M., 2011. – 33 p. [Electrons resource]. <https://www.philol.msu.ru/~ref/avtoreferat2011/melnikova.pdf>
- 15 **Bigiev, Z.** Bolshie grehi. Perevod na russkii yazik. [Big sins. Translation into Russian.] «Publishing solutions» by Zoleykh Zinnurov, translation, 2021. [Electronic resource]. – <https://www.litres.ru/book/zahir-bigiev-30108901/bolshie-grehi-perevod-na-russkiy-yazyk-64889846>
- 16 **Tolstoy, L.** «Anna Karenina» roman [«Anna Karenina» novel] [Text]. – Moscow : AST Publishing House, 2021. – p. 800.
- 17 **Flaubert, G.** Gospaja Bovari» roman. [«Madame Bovary» novel] [Text]. – Moscow : Fiction, 1989. – p. 430.
- 18 **Usen, A.** «Aieldin jumbaq alemi: Sholpan men Emma» [«The Mysterious World of Women : Sholpan and Emma»] [Text] [Electronic resource]. – https://qazaqadebieti.kz/16321/jeldi-zh-mba-lemi-sholpan-men-emma_17.08.2018
- 19 Psihiatricheskii slovar [Psychiatric dictionary] [Text] / V. S. The First [et al.] – Rostov : Phoenix, 2013. – p. 635, [1] (Medicine).ix, 2013.– p. 635, [1] – (Medicine).

27.09.24 ж. баспаға түсті.

17.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Д. М. Ишанова¹, К. І. Матыжанов², С. К. Ташимбай³

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы;

²Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, Республика Казахстан, г. Алматы;

³Международная образовательная корпорация, Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 27.09.24.
Поступило с исправлениями 17.01.25.
Принято в печать 25.11.25.

**«ГРЕХ ШОЛПАН» М. ЖУМАБАЕВА – ПРОИЗВЕДЕНИЕ,
СИНХРОНИЗИРУЮЩЕЕ КАЗАХСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ
С МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ**

В данной статье проанализирован художественный мир рассказа выдающегося казахского писателя Магжана Жумабаева «Грех Шолпан», рассматриваются основные принципы построения текста, психологические аспекты поэтики рассказа, национальные характеры женского образа (Шолпан) в произведении и ее душевные переживания по поводу естественных запросов. Историко-социальные факторы, оказавшие влияние на мировоззрение автора произведения, рассматриваются в тесной связи с творческим мастерством писателя. В статье рассматриваются новаторский характер писателя в передаче психологических переживаний и душевных настроений героев, врожденный характер Шолпан и этика, приобретенная в результате традиционного воспитания, сложные психологические состояния, свойственные молодой женщине и особенности ее воплощения писателем. Акцентируется внимание на представлениях главных героев произведения (Шолпан и ее мужа) о концепции «греха», раскрывается проблема значения понятия «грех» – в казахском обществе той эпохи и ее актуальность для современного общества.

В ходе сравнения выясняется, что главный герой рассказа Магжана Жумабаева отличается от других судьбоносных женских персонажей в произведениях мировой литературы по своей природе и характеру. Раскрывается уникальность и особенность писателя в изображении женской психологии. Дифференцируются новаторский шаг и художественное решение писателя в раскрытии концепта «грех» в традиционном казахском обществе в сочетании с судьбами героев. Образ Шолпан, написанный Магжаном Жумабаевым в казахской литературе начала XX века, ценен не только своей национальной самобытностью, но и тем, что поднимает общечеловеческую проблему. Это очень важная тема, которая не утратила своей актуальности и сегодня.

При изучении темы используются традиционные научные описательные и семантические, качественные, аналитико-обобщающие, сравнительные методы.

Ключевые слова: женская психология, женский образ, казахская литература, драма, психологическое произведение, мир души, национальный характер.

**D. M. Ishanova¹, K. S. Matyzhanov², S. K. Tashimbay³*

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

²M. O. Auezov Institute of Literature and Art,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

³International Educational Corporation,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 27.09.24.

Received in revised form 17.01.25.

Accepted for publication 25.11.25.

**«THE SIN OF SHOLPAN» BY M. ZHUMABAEV
IS A WORK THAT SYNCHRONIZED KAZAKH LITERATURE
WITH WORLD LITERATURE**

The article analyzes the artistic world of the story of the outstanding Kazakh writer Magzhan Zhumabayev «The sin of Sholpan», analyzes the basic principles of text construction, psychological aspects of the poetics of the story, the national characters of the female image (Sholpan) in the work and emotional experiences on the way to communicating with natural demands. The historical and social factors that influenced the worldview of the author of the work are considered in close connection with the creative skill of the writer. The article examines the innovative character of the writer in the transmission of psychological experiences and mood melodies of the characters, the innate nature of Sholpan, ethics acquired as a result of traditional upbringing, the complex psychological climate peculiar to a young woman, the peculiarities of her embodiment by the writer. Representations of the characters of the work (Sholpan and her husband) about the concept of «sin». Attention is focused on the fact that the concept of «sin» is a concept in the Kazakh society of that era and is an urgent problem for modern society.

During the comparison, it turns out that the main character of M. Zhumabayev's story differs from other fateful female characters in the works of world literature by its nature and character. The writer's artistic signature in the depiction of female psychology is revealed. The innovative step and artistic decision of the writer in revealing the concept of «sin» in the traditional Kazakh society in combination with the fates of the heroes are differentiated. The image of Sholpan, played by Magzhan in Kazakh literature of the early twentieth century, is valuable not only for its national

identity, but also for raising a universal problem. This is a very important topic that has not lost its relevance today.

Traditional scientific descriptive and semantic, qualitative, analytical-generalizing, comparative methods are used in the study of the topic.

Due to the fact that the topic of the conversation is relevant in modern society, a sociological survey was conducted. The purpose of the survey is to assess the individual views of modern women and men on such large-scale social problems as «sin» and «death of a wife in the family at the hands of her husband», which resonate in any society.

Keywords: female psychology, female image, Kazakh literature, drama, psychological work, the world of the soul, national character.

FTAMP 16.21.21

<https://doi.org/10.48081/MCFO5801>

***А. К. Касенова¹, Г. К. Исмагулова², М. С. Кулахметова³,
Б. К. Жанжаксинова⁴**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразиялық ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

³Ә. Марғұлан атындағы

Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

⁴Қ. И. Сәтбаев атындағы

Қазақ ұлттық зерттеу техникалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3264-4505>

²ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7251-1200>

*e-mail: a.kasen_2010@mail.ru

СӨЙЛЕУ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК СИПАТТАМАСЫ

Мақалада гендерлік лингвистика саласындағы ерлер мен әйелдердің сөйлеу мәнеріндегі айырмашылықтарды лингвистикалық тұрғыдан зерттеу әрекеті жасалды. Гендерлік зерттеулер ауызекі сөйлеу тілін жүйелі зерттеудің толықтыруы әрі заңды жалғасы. Өйткені олар сөйлеу тілінің барлық деңгейлерін (грамматикалық және фонетикалық деңгейлерін) қамтиды. Күнделікті тұрмыстық қарым-қатынас саласы (отбасы, достар ортасында) үшін де, көпшілік алдында сөйлеу үшін де, сөздік коммуникацияның тиімділігіне қол жеткізу өзекті мәселелердің бірі ретінде қарастырылады. Отандық лингвисттер ер-жыныс ерекшеліктерін 1990-жылдардан зерттеп, бүгінгі таңда психо-, этно- және социолингвистикалық аспектілерін кешенді түрде қарастыру қажеттігін атап көрсетеді.

Зерттеу мақаласында гендер ұғымының философиялық, тарихи және мәдени негіздерін шолып, гендерлік сөйлеу ерекшеліктерінің

қалыптасуына ықпал ететін әлеуметтік факторларды зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне тоқталды.

Зерттеу жұмысының эмпирикалық базасы ретінде қазақ тіліндегі ер мен әйел қатысқан подкаст эпизодтары таңдалып, транскрипциялау әдісі арқылы мәтінге түсірілді және оларға грамматикалық және фонетикалық жүргізілді. Ер мен әйел сөйлеуіндегі айырмашылықтар контрастивті әдіс арқылы салыстырмалы кестелер жүйеленді және гендерлік сөйлеудің әлеуметтік ролі, мәдени контекспен байланысы мен тілдік тұлғаға әсері көрсетілді.

Кілтімі сөздер: гендерология, сөйлеу мәнері, гендерлік айырмашылықтар, маскулиндік дискурс, сөйлеу стилі, мәдени ерекшелік, коммуникация стилі, грамматикалық талдау.

Кіріспе

Гендерлік лингвистика саласындағы зерттеулер гендерлік қатынастардың әртүрлі аспектілерін зерттеуге бағытталуы мүмкін, алайда, барлық лингвистикалық гендерология бағыттары еркектер мен әйелдердің тілдік мінез-құлқының ерекшеліктерін ескереді. Эдуард Сепир-Уорф гипотезасына сәйкес, «Тіл ойлауға ғана әсер етеді, және лингвистикалық категориялармен қатар, ойлау дәстүрлер мен тілге қатысы жоқ кейбір мінез-құлық түрлерінің әсерінен де қалыптасады» [1, 11-б.]. Осылайша, еркек пен әйелдің сөйлеу әрекеті әртүрлі түрде ұсынылуы тиіс.

Гендерлік айырмашылықтар екі жыныстың сөйлеу мәнерінде XVII ғасырдан бері ғылыми тұрғыдан зерделене бастады. Мысалы, саяхатшы Ж. дю Тертр Кіші Антиль аралдарындағы нәзік жандылардың (слабый пол) тілдік ерекшеліктерін сипаттай отырып, олардың тек өз тілдерінде сөйлейтінін, ал күшті жыныс (сильный пол) өкілдерінің өз тілінде сөйлейтінін атап өткен.

XVIII ғасырда протестант шіркеуінің қызметкері пастор Лабат Кариб аралдарында үш түрлі тілдің бар екенін атап өткен: ерлер тілі, әйелдер тілі және әскери тіл. Ерлер мен әйелдер бір-бірін түсінгенімен, әрқайсысы өз тілінде сөйлеуді жалғастырған. Әскери тіл құпия ретінде қабылданып, ол ерлер мен әйелдер үшін де түсініксіз болған [2, 72-б.]. Осы тарихи деректер кейінгі тілтанымдық еңбектерде жалғасын тауып, гендерлік сөйлеу ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан саралауға негіз болды.

Бұл мәліметтерді дат лингвисті О. Есперсен (Otto Jespersen) өзінің 1922 жылы жарық көрген «*Language: Its Nature, Development and Origin*» еңбегінің 13-тарауының «*Women's languages*» бөлімінде әйелдер мен ерлер тілінде айырмашылықтар бар екенін айтып, әйелдер жаңа тілдік

формаларды сирек қолданатынын, сөздік қоры шектеулілеу болатынын және эвфемизмдерді жиі қолданатынын атап өтеді [3, 238-б.].

О. Есперсеннің бұл тұжырымдары қазіргі заманғы лингвистикада сынға алынғанымен, оның еңбегі әйелдер мен ерлердің тілдік ерекшеліктерін зерттеуде маңызды қадам болғанын атап өткен жөн.

Лингвистикада гендерлік қатынастар бағытының дамуы сөйлеушінің жыныстық ерекшеліктерін және оның тілдік тұлғасын зерттеуге үлкен мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сөйлеу әрекеттері мен коммуникативтік мінез-құлықтың дифференциациясы да бұл зерттеу саласының маңыздылығын көрсетеді.

XX ғасырда тілдегі гендерлік айырмашылықтарды зерттеу қарқынды түрде дамып, бүгінгі күнге дейін бұл сала көптеген орыс және шетелдік ғалымдар, соның ішінде Е. А. Земская, М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова, В. А. Маслова мен батыс зерттеушілерінің (Р. Лакофф, Д. Таннен, Э. Сепир, О. Есперсен, Н. Б. Мечковская) назарын аударды. Олар осы бағытта терең әрі ауқымды зерттеулер жүргізді. Әдетте, олардың зерттеулері әйелдер мен ерлердің күнделікті сөйлеу тілін әртүрлі жағдайларда талдауға негізделген.

XX ғасырдың 60-жылдарына дейін лингвистикада гендерлік факторлардың тілге әсері арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмады. Бұл мәселе әлеуметтік лингвистиканың қалыптасуымен қатар ғылыми назарға іліне бастады. Гендер мен тіл арасындағы байланысты алғаш жан-жақты зерттеген ғалымдар қатарында Уильям Лабов пен Питер Траджиллдің есімдері аталады.

У. Лабовтың 1966 жылы жарық көрген «*The Social Stratification of English in New York City*» еңбегі әлеуметтік лингвистиканың негізін қалаушы зерттеу болып табылады. Онда әйелдердің ерлерге қарағанда стандартты тіл нормаларын жиі қолданатыны көрсетілген.

П. Траджиллдің 1974 жылғы «*The Social Differentiation of English in Norwich*» еңбегінде де осыған ұқсас қорытынды жасалады: ерлер бейресми тіл формаларын көбірек қолданса, әйелдер «дұрысырақ» сөйлеуге бейім келеді. Бұл ғалымдардың еңбектері тілдегі гендерлік айырмашылықтарды зерттеудің негізін қалап, кейінгі зерттеушілерге (мысалы, Робин Лакофф, Дебора Таннен, Дженифер Кутс) жол ашты.

Гендерлік лингвистиканың қалыптасуында маңызды рөл атқарған алғашқы зерттеулердің бірі – американдық ғалым Робин Лакоффың 1975 жылы жарық көрген «*Language and Woman's Place*» («Әйелдің тілі мен орны») атты кітабы «тіл және жыныс» тақырыбындағы еңбегі болды.

Аталған еңбекте Р. Лакофф әйелдердің сөйлеу ерекшеліктеріне терең талдау жасай отырып, олардың тіліне тән лексикалық және синтаксистік құрылымдарды сипаттады. Ғалым әйелдердің сөйлеуінде эмоциялық реңк

басым екенін, сыпайылық формалары мен нақты емес, болжалды сөздердің жиі қолданылатынын атап өтті [4].

Р. Лакоффың бұл еңбегі гендерлік лингвистика саласындағы алғашқы жүйелі зерттеулердің бірі ретінде қазіргі тіл білімінде маңызды орын алады. Зерттеу кейінгі жылдары бұл бағыттағы теориялық және эмпирикалық жұмыстарға негіз болып, «Тіл және гендер» мәселесінің белсенді зерттелуіне серпін берді.

Ресей ғалымы В. А. Маслова мен басқа да зерттеушілердің бақылауларына сүйенсек, ер адамдар тілді қабылдауда жаңашылдыққа бейім келеді: олардың сөйлеуінде неологизмдер мен терминдердің үлесі жоғары. Ал феминдік сөйлеу стилі әлдеқайда эмоционалды, серіктесіне бағытталған эмпатиялық, яғни сезімтал сипатқа ие. Бұл ерекшелік көбінесе одағай сөздердің, метафоралардың, эпитеттер мен эвфемизмдердің жиі қолданылуынан байқалады [5].

Н. И. Мечковская «Әлеуметтік лингвистика» еңбегінде әйелдердің сөзі анағұрлым консервативті екенін айтады. Әйелдердің сөздік қорында эмоционалды-бағалауыш сөздер, ең алдымен еркелету формалары мен эвфемизмдер жиі кездеседі; олардың сөйлеуінде жұмсақ дауыссыздар басым; ал фонетикалық тұрғыдан әйелдердің сөйлеуінде еріндердің экспрессивті қозғалысы айқын байқалады [6].

Бұл ерекшеліктер әйелдер мен ерлердің сөйлеу мәдениеті бала кезден қалыптасатын әлеуметтік тәжірибелерге негізделетінін көрсететін Дебора Танненнің айырмашылық моделіне де сәйкес келеді.

Д. Танненнің (1990) ұсынған айырмашылық моделі (difference model) әйелдер мен ерлердің сөйлеу мәдениеті бала кезден әртүрлі әлеуметтік ортада қалыптасатынын негізге алады. Д. Танненнің пікірінше, ерлер тіл арқылы билік пен дербестігін көрсетуге тырысса, әйелдер оны эмпатия мен қарым-қатынасты нығайту құралы ретінде пайдаланады [7].

Ш. Гаффоров 2024 жылы жариялаған мақаласында ерлер мен әйелдердің сөйлеу стильдеріндегі фонетикалық айырмашылықтарды көрсетті: әйелдер анық дикция мен жұмсақ интонацияны, ал ерлер бейстандартты әрі дөрекілеу сөйлеу үлгілерін жиі қолданады [8].

Janet Holmes (2008) зерттеуінде «you know» тіркесі («білесіз бе» немесе «меніңше») тілдегі бұлдырлықты, яғни ойды анық айтпау, сақтық білдіру не жұмсарту қызметін атқаратын дискурстық құрал ретінде сипатталады. Ол көбіне «әйелдер тіліне» тән форма ретінде қарастырылған. Автор ерлер мен әйелдердің бұл тіркесті қолдану жиілігі ұқсас екенін көрсеткенімен, оны қолдану қызметі жағынан гендерлік айырмашылықтар бар екенін анықтайды [9].

D. Rustamov, S. Shakhbitdinova, S. Solijonov, A. Mattiyev, S. Begaliyev және S. Fayziev (2021) жүргізген зерттеуде ерлер мен әйелдердің сөйлеу ерекшеліктері тілдің лексикалық, грамматикалық және синтаксистік деңгейлерінде талданады. Лексикалық деңгейде сөйлеу тақырыптарының әртүрлілігі әлеуметтік және кәсіби рөлдермен байланысты. Грамматикалық тұрғыда әйелдер эмоционалды одағайларды жиі қолданса, ерлер сенімділік білдіретін құрылымдарға бейім [10].

Қазақстандағы гендерлік лингвистика мәселесі тіл біліміндегі өзекті тақырыптардың бірі ретінде зерттеушілердің ұдайы назарында. Осы бағытта терең зерттеулер жүргізген ғалымдар Г. Исмагулова, Н. Бирай, Г. Шоқым, К. Жумашева еңбектерінде гендер ұғымы айқын көрініс тауып, жиі қолданылады.

Қазақстанда гендерлік лингвистика – салыстырмалы түрде жаңа сала, ол XX ғасырдың 1990-жылдарынан бастап дамып келеді. Бұл бағытта жүргізілген зерттеулер тілдегі гендерлік теңдіктің маңызын айқындайды.

Г. Исмагулова 2005 жылы жарық көрген «Лингвокультурологический аспект гендерных отношений Сопоставительный аспект (на материале казахского, немецкого и русского языков)» диссертациялық жұмысында «Мужское и женское речевое поведение» бөлімінде келтіреді.

Яғни, стилистикалық тұрғыдан алғанда, ерлер тілі ресми, кітап тілімен болып, интеллектуалдық жүктемесі жоғары болады, ал әйелдер тілі интуицияға және эмоциялық мазмұнға бай. Оның талдауынша, ер адамдар көбіне ақпараттық мазмұн мен прагматикалық стильге мән беріп, сенімді әрі үстем сөйлеуге ұмтылады. Ал әйелдер сөйлеуінде эмоционалдылық, жұмсақтық және қатынас орнатуға бағытталған тілдік элементтер басым [11, 72–73-б.].

«The Problem of Gender and Sensitive Use of the Language in Kazakhstan: The Case of German» атты мақаласында күнделікті ауызша және жазбаша қатысымда тілдің гендерлік сезімталдықпен қолданылуының өзектілігі атап өтіледі.

Зерттеушінің пікірінше, қазақ тілінде жыныстық айырмашылықты нақты білдіретін атаулардың шектеулі екенін, бұл грамматикалық жыныс категориясының болмауымен байланысты екенін айтады. Сонымен қатар, кірме сөздердің жыныс бейтарап түрде қолданылуы маскулиндік нормалардың басымдығын көрсетеді [12].

Н. Бирай, Г. Шоқым және Қ. Жумашева еңбектерінде қазақ тіліндегі гендерлік метафоралық модельдер ер мен әйел бейнесін бағалауыштық-сипаттамалық тұрғыда түрлі аспектіде ашады. Әйел бейнесі қыз – құндыз, ана – қазына, әйел – дария тәрізді метафоралар арқылы оның қоғамдағы орны мен рөлін сипаттаса, қыз – аққу, қыз – бояу секілді модельдер қазақ

ұғымындағы қыз баланы үйдің «қонағы» ретінде көрсетеді. Ер адамға қатысты жігіт – серт, ұл – ту, ата – тау сияқты метафоралар оның отбасы мен қоғамдағы жетекші рөлін бейнелейді [13, 36-б.].

Зерттеу нәтижесінде ер мен әйел сөйлеу мәнерінде бірқатар жүйелі тілдік айырмашылықтар байқалды. Бұл ерекшеліктерді Қазақстан, Ресей және Батыс лингвистерінің еңбектеріне сүйене отырып, қазақ тілі материалында да дәлелдеу мүмкін болды.

Зерттеу мақаласының негізгі **мақсаты** – қазақ тіліндегі гендерлік сөйлеу ерекшеліктерін лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты сараптау. Атап айтқанда, ер мен әйелдің сөйлеу мәнеріндегі грамматикалық және фонетикалық айырмашылықтарды анықтау.

Қойылған мақсат келесі міндеттерді шешуді көздейді:

– транскрипциялау әдісі қолданылып, подкасттағы аудио жазбасын мәтінге түсіру және ер мен әйелдің сөйлеу мәнеріндегі грамматикалық айырмашылықты анықтау және салыстыру.

– Python программасы арқылы подкастқа фонетикалық талдау жасау және ер мен әйелдің сөйлеуіндегі фонетикалық айырмашылықтарды салыстыру.

Ер мен әйелдің подкасттарындағы табиғи ауызекі сөйлеу үлгілері негізінде жүргізілген талдау қазақ тілі контексіндегі гендерлік тілдік ерекшеліктерді дәйекті түрде терең зерттеуді қамтамасыз етеді.

Сонымен, қазіргі гендерлік лингвистика – ерлер мен әйелдердің тілдік мінез-құлқы мен сөйлеу ерекшеліктерін грамматикалық және фонетикалық деңгейде жүйелі зерттеуге бағытталған өзекті сала, бұл бағыт әртүрлі мәдениеттердегі сөйлеу тәжірибесін салыстыра отырып, нақты тілдік материалдар негізінде гендерлік айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістері

Біздің жұмысымыздағы зерттеудің негізгі **әдістері** лингвистикалық, транскрипциялау, контрастивті әдіс, интерпретациялық және семантикалық әдістер болып табылады.

Транскрипциялау әдісі қолданылып, подкасттағы аудио жазба мәтінге түсірілді. Одан әрі мәтінге грамматикалық және фонетикалық деңгейде кешенді лингвистикалық талдау жүргізілді. Ер мен әйел сөйлеуіндегі айырмашылықтар контрастивті әдіс арқылы салыстырмалы кестелер негізінде жүйеленді.

Фонетикалық мәліметтерді нақтылау мақсатында Python бағдарламасы көмегімен автоматты талдау жүргізіліп, интонация, екпін және ырғақ сипаттары айқындалды.

Сонымен қатар, стилистикалық бірліктерге интерпретациялық және семантикалық сараптама жасалып, олардың тілдік және мәдени мазмұны анықталды.

Зерттеу жұмысының негізгі материалы ретінде YouTube платформасындағы «Айна» подкасының Сәкен Майғазиев пен Айгүл Иманбаева қатысқан эпизодтары таңдалды. Бұл эпизодтар ер мен әйел сөйлеуінің табиғи үлгісін беретін сенімді эмпирикалық база ретінде қарастырылды.

Нәтижелер және талқылау

Жоғарыда көрсеткеніміздей, гендерлік зерттеулер ер мен әйел арасындағы қарым-қатынас шекараларын, олардың әртүрлі әлеуметтік орталарда сөйлеу мәнерін және тілге тән айырмашылықтарын анықтауға жол ашады.

Зерттеу барысында салыстырмалы әдісті қолдану негізінде қазақ тіліндегі ер мен әйелдің сөйлеу мәнеріндегі грамматикалық айырмашылықтар анықталды.

Гендерлік лингвистикадағы **грамматикалық айырмашылықтар** ерлер мен әйелдердің сөйлеуінде байқалатын грамматикалық құрылымдар мен формалардың қолданылу ерекшеліктеріне қатысты болады. Грамматикалық айырмашылықтар сөйлем құрылымы, етістік формалары, райлар, үстеулер мен анықтауыштар, есімдіктер, метафора, теңеу, мақал қолдану мен сөйлемдегі синтаксистік ерекшеліктер арқылы байқалады. Біріншіден транскрипциялау әдісі қолдана отырып подкасттағы аудио жазба мәтінге түсіріліп ер мен әйелдің сөйлеу мәтіндеріне морфологиялық және синтаксистік талдау жасадық. Грамматикалық талдау нәтижесінде екі жыныстың сөйлеу мәнеріндегі грамматикалық айырмашылықтар анықталды.

1-кесте – Салыстырмалы грамматикалық талдау

Талдау аспектісі	Ер адам	Әйел адам
Сөйлем құрылымы	Құрмалас, көп жай сөйлемдердің тізбегімен ой дамытады.	Қысқа, нақ, жиі үзілісті құрылым, эмоционалды айқындықпен.
Етістік қолдану	Көбіне өткен шақ: <i>жасады, көрдім, сыйлады</i> ; бұйрық рай да бар: <i>қуанамын, шүкірлік етемін</i> .	Көбіне тұжырымды, шаққа тәуелсіз етістіктер: <i>ойлаймын, болу керек, сездім</i> .
Тәуелдік жалғау үлгілері	<i>әкем, анам, балалығым</i> жиі қолданылады.	<i>ұлым, менің қабылдауымда</i> – нақты, тікелей атау жиі қолданылады.

Қосымша үстеулер мен анықтауыштар	Эмоциялы үстеу мен шылау көп: <i>шүкіршілік, барлығына, сондай</i>	Үстеу мен сын есім жиі: <i>таза-тұнық, керемет, мөлдір, биік</i>
Қыстырма, қаратпа сөздер	<i>Неге десеңіздер..., сол себепті, жаңағы айтады ғой</i> – тыңдаушыға бағытталған.	<i>Мен ойлаймын..., бұл менің ойымша</i> – субъективтілік басым.
Көмекші сөздер мен дыбыстық ерекшелік	-ыыы, -әәә, -mmm, -ссол – кідіріс, ой жинақтау, әсер беру үшін.	-ыыы, -мхм, -mmm – ой екпінін жұмсартатын, әйелдік интонация.
Метафора, теңеу, мақал қолдану	Халық ауыз әдебиеті элементтері жиі. Мысал: «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Таудың биіктігі байқалмайды...»	Рухани, эмоциялық метафоралар, поэтикалық теңеулер. Мысал: «Кешіре білу – кішілік, кішілік – кісілік» «Сұлулық өнерде»
Сын есім қолдану	Шаршамай тізбектелген анықтауыштар. Мысал: « <i>Тәтті, керемет, балғын, шырынды-шекер сәттер...</i> »	Көркем, поэтикалық мәндегі сын есімдер. Мысал: « <i>Тап-таза; тұп-тұнық, мөлдір, хас сұлу</i> »
Етістік түрлері мен шақтар	Өткен шақ, бұйрық рай жиі кездеседі. Мысал: « <i>Тәлім-тәрбие көргенмін</i> », « <i>Шүкіршілік етемін</i> », « <i>Қуанамын</i> »	Қалау рай, болжал рай көбірек. Мысал: « <i>...тәрбиелеу керек деп ойлаймын</i> », « <i>Сол себептен кешіруге болады...</i> »

Гендерлік лингвистика аясында жүргізілген салыстырмалы талдау нәтижелері ер мен әйел сөйлеуіндегі грамматикалық айырмашылықтарды айқын көрсетеді. Бұл кестеден көріп тұрғанымыздай ер адам ойды күрделі құрмалас сөйлемдер арқылы өрбітсе, әйел адам сөйлемдерді қысқа, үзікті құрылымдармен береді. Мысалы: Ер адам: «*Мен ол кісіден тәлім-тәрбие көргенмін, шүкіршілік етемін...*» Әйел адам: «*Иә... керемет еді. Тіпті мөлдір... таза.*» Бұл құрылымдық айырмашылық ер адамның ойды логикалық жүйеде өрбітуге бейімділігін, ал әйел адамның эмоциялық бейнелеуге жақындығын көрсетеді.

С. Майғазиевтың сөйлеуінде **өткен шақ** пен **бұйрық рай** жиі кездеседі: «Қуанамын», «Шүкіршілік етемін», «Тәлім көргенмін». Ал А. Иманбаева **қалау рай** пен **болжалды райды** жиі қолданады: «*...тәрбиелеу керек деп ойлаймын*», «*...кешіруге болады*». Бұл ер адамдардың нақты, шешімді

сөйлеуге бейім екенін, әйелдердің болжаулы, жұмсартылған, жанама формада ойын жеткізуге ұмтылатынын көрсетеді.

Ер адам «**әкем**», «**анам**», «**балалығым**» сияқты жалпы ұғымдар қолданылса, әйел адамы нақты, өзіне бағытталған **тәуелдік жалғаулар мен есімдіктер** жиі қолданады: «**ұлым**», «**менің қабылдауымда**». Мұндағы айырмашылық ер адамның ұжымдық не жалпылама мәнге басымдық беретінін, ал әйел адамның сөйлеуі көбіне субъективті, жеке тәжірибеге сүйенетінін аңғартады. Ер адам тыңдаушыға бағытталған **қаратпа сөздер** құрылымдарын жиі қолданады: «*Неге десеңіздер...*», «*Сол себепті...*», ал әйел сөйлеуінде өзіндік ой мен субъективті пікір басым: «*Мен ойлаймын...*», «*Бұл меніңше...*». Жалпы алғанда, грамматикалық тұрғыда ер адамның сөйлеуі нақты, жүйелі, өткенге бағытталған әрі бұйрық мәнді құрылымдармен ерекшеленсе, әйел адамның сөйлеуі субъективті, болжалды, эмоционалды және жұмсартылған құрылымдарға бейім.

Подкасттағы аудио жазбаны жүктеп алып, Python программасы арқылы аудио жазбаға фонетикалық талдау жасадық

2-кесте – Салыстырмалы фонетикалық талдау

Критерий	Ер адам		Әйел адам	
	Мәтін үзіндісі	Сөз екпіні	Мәтін үзіндісі	Сөз екпіні
1. Сөз екпіні	«Барлық балалар сияқты менің де балалағым сондай – әәәә! тәтті, керемет, балғын, жақсы өтті!»	« БА рлық», « БА -лалар», « СО ндай», « ТӘТ ті», « КЕ ремет» – екпін мазмұнды сөздерге түседі.	Бойына барлық « із ілікті, парасат тылықты, қарапайымд - ылық ты»	Тізбектелген зат есімдерде әр сөздің соңғы буынына екпін түсіп, ой нақты бөлініп көрсетіледі
	«Өзің арақ ішіп отырып, балаңа арақ ішпеді – әбестік.»	« АРА қ», « БА лаңа», « ІШ пе», « ӘБ естік» – мәнді сөздерге екпін түседі.	« ЖЕ ңісім де, ЖЕ містігім де, ЖЕ місім де...»	Сөйлеуші эмоцияны жеткізу үшін ритмикалық қайталау жасайды
	«Сол шырынды-шекер сәттердің барлығын – әә дер кезінде көре білгеніме...»	« ШЫ рынды», « ШЕ кер», « БА рлығын», « КӨ ре» – мағынасы күшті сөздерде екпін бар.	« Бі лім, Ең бек, Тәр тіп»	риторикалық әсер үшін ұштаған тәсілін қолданады – әр сөзде екпін мен пауза.

2. Ырғақ (ритм)	«Қазақ айтады: “Таяқ еттенөтеді, сөзсүйектенөтеді”»	Қазақ мақал-мәтелдерінің ішкі поэтикалық ырғағы бар – симметриялы және паузалармен бөлінген. Бұл ырғақ тыңдаушыны ойға жетелейді.	«Кешіре білудің өзі кішілік, кішіліктің өзі кісілік.»	Бірінші бөлігінде интонация көтеріліп, екінші бөлігінде төмендейді
	«Өзің арақ ішін отырып, балаңа арақ ішпе деу – әбестік.»	Ырғақ орташа, бірақ логикалық екпінмен бөлінеді. Бұл жерде сөйлеуші тыңдаушының назарын аударту үшін сөздерді мәнерлеп, баяу айтады.	«...ол – өзіңді-өзің алдамау, жасандылықтан қашу...»	Бірінші ой аяқталған тұста төмен, кейін қайта жоғары көтеріледі
	«–Сәкен, біреудің ала жібін аттама! Алдама! Өтірік айтпа!»	Қысқа, нық ырғақ. Императивті мәнде болғандықтан, бұйрық интонациясы үстем. Сөйлеу екпіні жылдам, айқын.	«Көктемді... Алматыдақарсы алған өте керемет екенін сездім...»	Алғашқыда көтеріліп, соңында төмендеп аяқталады

Подкаст мәтіндері негізінде жүргізілген фонетикалық талдау ер мен әйелдің сөйлеуіндегі бірқатар айырмашылықтарды айқын көрсетті. Ер мен әйел арасындағы интонациялық, екпіндік, ырғақтық ерекшеліктер олардың сөйлеу мәнеріндегі гендерлік айырмашылықтардың көрінісі екенін дәлелдейді.

Ер адамның сөйлеуінде екпін мазмұнды, мағыналық жағынан маңызды сөздерге түсіп, ойды нақтылап жеткізуде айқын рөл атқарады. Мысалы, **«бала», «арақ», «шүкіршілік», «көре»** секілді сөздерде екпіннің дұрыс орналасуы тыңдаушының назарын мағына өзегіне шоғырландырады. Сонымен қатар, оның сөйлеуінде мақал-мәтелдердің ырғақты құрылысы мен интонациялық симметриясы байқауға болады. Бұл ер адам сөйлеуінің мазмұндық қатандығын, нақтылығын, тәрбиелік бағыттағы үнін арттырады. Бұйрық райлы сөйлемдердегі қысқа, нық ырғақ – оның сөйлеуіндегі ер азаматқа тән бедерлілік пен сенімділіктің дәлелі.

Әйел адам сөз саптауында, керісінше, ырғақ пен екпін сөйлеу эмоциясына көбірек бағынып, ритмикалық қайталаулар мен жұмсақ интонациялар арқылы ерекшеленеді. Оның сөйлеуінде тізбектелген абстрактілі ұғымдар (мысалы, **«ізгілік», «парасаттылық», «қарапайымдылық»**) әрқайсысы өз алдына екпінмен айтылып, ойды үзіп, айқындай түседі. Сонымен қатар, лексикалық ұштағандар мен салыстырмалы құрылымдар арқылы интонациялық толқынды ырғақ пайда болады, бұл – әйел сөйлеуіне тән нәзіктік пен лиризмнің айғағы.

Қазақ тілі контекстінде де ер мен әйел сөйлеуіндегі грамматикалық және фонетикалық айырмашылықтар табиғи түрде қалыптасқанын көрсетті. Ер адамның сөзі-тәжірибеге, ұлттық санаға, нақтылыққа негізделсе, әйел сөзі-ішкі сезім мен поэзиялық астарға, нәзіктік пен рухани тереңдікке бағытталған. Бұл айырмашылықтар гендерлік сөйлеу мәдениетінің тілдегі көрінісі ретінде маңызды лингвистикалық дерек болып табылады.

Қорытынды

Мақалада гендерлік сөйлеу ерекшеліктері лингвистикалық тұрғыдан жан – жақты талданды. Ер мен әйел подкасттарындағы табиғи ауызекі сөйлеу негізінде олардың грамматикалық және фонетикалық айырмашылықтары нақты мысалдар арқылы дәлелденді.

Ер адамның тілі көбіне логикаға, тәжірибеге, ұлттық тәрбиелік құндылықтарға негізделіп, нақты, тұжырымды әрі әсерлі түрде беріледі. Ал әйел сөйлеуінде эмоция, поэтикалық өрнек, рухани-эстетикалық мәнге ие сөздер басым. Бұл айырмашылықтар гендерлік сөйлеу мәдениетінің тілдегі көрінісі ретінде маңызды лингвистикалық дерек болып табылады.

Гендерлік теңдікке қол жеткізілгенімен, ер мен әйел бірдей жұмыс атқарса да, олардың сөйлеу тілінде табиғи айырмашылықтар сақталғаны байқалады. Бұл зерттеу көрсеткендей, әйелдер тілі – эмоционалды, нәзік, поэтикалық сипатқа ие болса, ерлер тілі – нақты, тұжырымды, тәжірибеге негізделген. Осы тілдік ерекшеліктер – гендерлік рөлдер мен дүниетаным айырмашылығының көрінісі ретінде қазақ тілінің мәдени және лингвистикалық байлығын айқындайды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Сепир, У.** ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь [Текст]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 457 с.
- 2 **Бурвикова, Е. В.** Язык мой – пол мой [Текст]. – М. : Русская речь, 2012. – № 3. – 72–75 с.
- 3 **Jespersen, O.** Women's languages [Text] // Chapter XIII. – 1922. – P. 238.
- 4 **Lakoff, R.** Language and Women's Place [Text] // NewYork : Harper and Row, 1975. – P. 7–40.

5 **Маслова, В. А.** Лингвокультурология [Текст]. – М. : Академия, 2001. – 208 с.

6 **Мечковская, Н. Б.** Социальная лингвистика: учебное пособие для вузов [Текст]. – М. : Аспект-пресс, 2003. – 206 с.

7 **Tannen, D.** You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation [Text]. – New York : Ballantine Books, 1990. – P. 30–50.

8 **Gafforov, Sh.** Gender Differences of Communication Styles [Text] // Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2024. – Vol. 5. – № 2. – P. 63–67.

9 **Holmes, J.** Functions of you know in women's and men's speech [Text] // Language in Society. – Cambridge University Press, 2008. – P. 1–21.

10 **Rustamov, D., Shakhbitdinova, S., Solijonov, S., Mattiyev, A., Begaliyev, S., Fayziev, S.** Research of peculiarities of speech of male and female on phonetic and lexical levels of language [Text] // Journal of Language and Linguistic Studies. – 2021. – Vol. 17. – № 1. – P. 421–430.

11 **Исмагулова, Г. К.** Лингвокультурологический аспект гендерных отношений Сопоставительный аспект (на материале казахского, немецкого и русского) [Текст] : дис. ...кандидат филол. Наук 10.02.20 : защищена/ Г. К. Исмагулова. – Тюмень, 2005. – 37 с.

12 **Ismagulova, G., Danilova V., Segizbaeva K., Utegenova, B., Grigorova, Y.** The Problem of Gender and Sensitive Use of the Language in Kazakhstan: The Case of German [Text] // International Journal of Applied Linguistics & English Literature. – 2024. – Vol. 5. – P. 246–251.

13 **Бирай, Н., Шоқым, Г. Т., Жумашева, К. Б.** Гендерлік оппозицияның мақал-мәтелдерде метафоралар арқылы бейнелену [Мәтін]. – Павлодар : Торайғыров университетінің хабаршысы, 2022. – 31–37-б.

References

1 **Sepir, U.** LÉS – Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar, [Linguistic Encyclopedic Dictionary] [Text]. – 1990. – P. 457.

2 **Burvikova, E. V.** Yazyk moy – pol moy [My Language Is My Gender] [Text]. – 2012. – № 3. – P. 72–75.

3 **Jespersen, O.** Women's Language [Text] // Chapter XIII. – 1922. – P. 238.

4 **Lakoff, R.** Language and Woman's Place [Text]. – New York : Harper and Row. – 1975. – P. 7–40.

5 **Maslova, V. A.** Lingvokul'turologiya [Linguoculturology] [Text]. – 2001. – P. 208.

6 **Mechkovskaya, N. B.** Sotsial'naya lingvistika: uchebnoe posobie dlya vuzov [Social Linguistics: A Textbook for Universities] [Text]. – 2003. – P. 206.

7 **Tannen, D.** You Just Don't Understand : Women and Men in Conversation. – [Text]. – New York : Ballantine Books, 1990. – P. 30–50.

8 **Gafforov, Sh.** Gender Differences of Communication Styles [Text] // Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2024. – Vol. 5. – № 2. – P. 63–67.

9 **Holmes, J.** Functions of you know in women's and men's speech [Text] // Language in Society. – Cambridge University Press, 2008. – P. 1–21.

10 **Rustamov, D., Shakhbitdinova, S., Solijonov, S., Mattiyev, A., Begaliyev, S., Fayziev, S.** Research of peculiarities of speech of male and female on phonetic and lexical levels of language [Text] // Journal of Language and Linguistic Studies. – 2021. – Vol. 17. – № 1. – P. 421–430.

11 **Ismagulova, G. K.** Lingvokul'turologicheskiy aspekt gendernykh otnosheniy. Sopostavitel'nyy aspekt (na materiale kazakhskogo, nemetskogo i russkogo) [Linguoculturological Aspect of Gender Relations. Comparative Aspect (Based on Kazakh, German and Russian Material)] [Text]. – 2005. – P. 37.

12 **Ismagulova, G., Danilova, V., Segizbaeva, K., Utegenova, B., Grigorova, Y.** The Problem of Gender and Sensitive Use of the Language in Kazakhstan: The Case of German [Text] // International Journal of Applied Linguistics & English Literature. – 2024. – Vol. 5. – P. 246–251.

13 **Biray, N., Shokym, G. T., Zhumasheva, K. B.** Genderlik oppozitsiyanın maqal-mätelderde metaforalar arqyly beynelenu [Gender Opposition in Articles as Represented through Metaphors] [Text]. – 2022. – P. 31–37.

29.06.25 ж. баспаға түсті.

17.07.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. К. Касенова¹, Г. К. Исмагулова²,

М. С. Кулахметова³, Б. К. Жанжаксинова⁴

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана;

³Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, Республика Казахстан, г. Павлодар;

⁴Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 29.06.25.

Поступило с исправлениями 17.07.25.

Принято в печать 25.11.25.

ГЕНДЕРНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЧЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ

В статье предпринята попытка лингвистического анализа различий в речевом стиле мужчин и женщин в рамках гендерной лингвистики. Гендерные исследования являются логическим продолжением и дополнением системного изучения устной речи, поскольку охватывают все её уровни – как грамматический, так и фонетический. Эффективность речевой коммуникации рассматривается как одна из актуальных проблем как в сфере повседневного бытового общения (в кругу семьи, среди друзей), так и в публичных выступлениях. Отечественные лингвисты, исследующие гендерные речевые особенности с 1990-х годов, подчёркивают сегодня необходимость комплексного подхода, включающего психо-, этно- и социолингвистические аспекты.

В исследовательской статье освещаются философские, исторические и культурные основы понятия «гендер», а также рассматриваются труды отечественных и зарубежных ученых, исследовавших социальные факторы, влияющие на формирование гендерных особенностей речи.

В качестве эмпирической базы исследования были отобраны эпизоды подкастов на казахском языке с участием мужчин и женщин. С помощью метода транскрибирования речь была переведена в текстовую форму, после чего проведен её грамматический и фонетический анализ. Различия в мужской и женской речи были систематизированы в сравнительных таблицах с использованием контрастивного метода. В исследовании также показана социальная роль гендерной речи, её связь с культурным контекстом и влияние на языковую личность.

Ключевые слова: гендерология, речевой стиль, гендерные различия, маскулинный дискурс, стиль общения, культурные особенности, стиль коммуникации, грамматический разбор.

**A. K. Kassenova¹, G. K. Ismagulova²,
M. S. Kulakhmetova³, B. K. Zhanzhaxinova⁴*

^{1,2}Eurasian National University named after L. N. Gumilyov,
Republic of Kazakhstan, Astana;

³Pavlodar Pedagogical Margulan University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

⁴K. I. Satbayev Kazakh National Research Technical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 29.06.25.

Received in revised form 17.07.25.

Accepted for publication 25.11.25.

GENDER CHARACTERISTICS OF SPEECH COMMUNICATION

The article attempts a linguistic analysis of the differences in speech styles between men and women within the field of gender linguistics. Gender studies are considered a logical continuation and complement to the systematic study of spoken language, as they encompass all its levels — both grammatical and phonetic. Achieving effective verbal communication is regarded as one of the pressing issues, both in everyday interpersonal interactions (within the family, among friends) and in public speaking. Domestic linguists, who have been studying gender speech characteristics since the 1990s, emphasize today the necessity of a comprehensive approach that includes psycho-, ethno-, and sociolinguistic aspects.

The research article reviews the philosophical, historical, and cultural foundations of the concept of gender, and discusses the works of domestic and foreign scholars who have studied the social factors influencing the formation of gender-specific speech characteristics.

As the empirical base of the study, podcast episodes in the Kazakh language featuring both male and female participants were selected. The speech was transcribed into text, and then subjected to grammatical and phonetic analysis. The differences in male and female speech were systematized using a contrastive method and presented in comparative tables. The study also highlights the social role of gendered speech, its connection to cultural context, and its influence on the linguistic personality.

Keywords: gender studies, speech style, gender differences, masculine discourse, communication style, cultural features, communication style, grammatical analysis.

<https://doi.org/10.48081/NNJV2769>**Қ. Р. Кемеңгер¹, *А. Жұмабекқызы²**^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0691-4527>²ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8495-4744>*e-mail: sarieva_azh@mail.ru

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСЫ: ГЕНЕТИКАЛЫҚ, ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК САБАҚТАСТЫҒЫ

Қазақ және түрік әдеби байланысы – түркі халықтары арасындағы рухани үндестіктің маңызды көрінісі. Ортақ әдеби мұраларды жаңаша пайымдау мен насихаттау екі халықтың мәдени жадысын жаңғыртуға себепкер болады. Бұл әдеби ықпалдастық түркі халықтарының көркем мұрасын жан-жақты саралап, ортақ рухани кеңістіктің кеңеюіне ықпал етеді.

Мақалада қазақ пен түрік әдебиеттерінің тарихи өзара байланысы, әдеби бағыттарындағы (реализм, модернизм, т.б.) ұқсастықтары, қаламгерлер шығармашылығындағы үндестіктер мен қазіргі заманғы әдеби ынтымақтастықтар талданады. Зерттеуде тарихи-салыстырмалы және типологиялық талдау әдістері қолданылып, екі халықтың әдеби дамуы барысындағы ортақ сарындар анықталады. Әсіресе XX ғасырдағы модернистік бағыттағы шығармаларда екі ел авторларының дәстүрлі формадан алыстап, кейіпкерлердің ішкі әлемін терең бейнелеудегі ортақ ұстанымдары байқалады. Сондай-ақ кеңестік кезеңдегі әдеби байланыстар (аудармалар, антологиялар) мен тәуелсіздік кезеңіндегі аударма, баспа ісі және ортақ мәдени жобалар арқылы жүзеге асып жатқан қазіргі әдеби ықпалдастықтар сипатталады. Зерттеу нәтижесінде қазақ-түрік әдеби байланысының үздіксіз дамып, өзара байытылып отырғаны көрсетіледі. Аталған бағыттағы зерттеулер түркітілдес елдер арасындағы әдеби, мәдени және тарихи байланыстарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: қазақ әдебиеті, түрік әдебиеті, әдеби байланыс, тақырыптық ұқсастықтар, аударма, әдеби ықпалдастық.

Кіріспе

Қазақ және түрік халықтары – тарихи тамыры ортақ түркі әлемінің құрамдас бөліктері. Сондықтан екі елдің әдебиеті көне дәуірлерден бері рухани жақындастық пен өзара ықпал негізінде дамып келеді. Әдеби байланыстың түрлі халықтардың мәдениеттерін жақындастырып, рухани қарым-қатынасты нығайтатыны белгілі. Әлемдік әдеби үдерісте әрбір ұлттық әдебиет басқа халықтар әдебиетімен жанасу, алмасу арқылы жаңаша өсіп-өркендейді. Белгілі шығыстанушы ғалым Н. И. Конрад ұлттық әдебиеттің даму факторларының бірі өзге әдебиеттермен өзара байланыста болу екендігін ерекше атап өткен. Қазақ әдебиеті де әлемдік өркениет тәжірибесін игере отырып, өз болмысын байытқан.

Тарихи тұрғыдан алғанда, қазақ және түрік әдебиеттерінің негізінде ортақ түркілік мұра жатыр. Орта ғасырларда өмір сүрген Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Ясауи сынды ойшыл-ақындардың еңбектері бүкіл түркі дүниесіне ортақ әдеби қазына болды. Мысалы, Ясауидің хикметтері түркі сопылық поэзиясының негізін қалап, Анадолыдағы сопылық әдебиеттің қалыптасуына рухани әсер етті. Екі халықтың фольклорлық жәдігерлері де өзара ұқсас: қазақтың батырлық жырлары мен түріктің оғыз эпосы («Қорқыт ата кітабы») сарындық жағынан жақын болып, кейінгі жазба әдебиетінде ортақ рухани тақырыптардың бастауына айналды.

Қазақ-түрік әдеби байланыстары әсіресе XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында айрықша сипат алды. Бұл кезеңде қазақ және түрік зиялыларының арасында рухани үндестік орнады. Бұл ықпалдастық олардың ағартушылық және азаттық идеяларынан айқын көрініс тапты. Түркиядағы саяси оқиғалар қазақ ақындарына әсер етіп, соның ықпалы өлең туындыларының жазылуына ықпал етті. Мәселен, қазақ ақыны Мағжан Жұмабай 1915 жылы Түркияда болған Чанаккале шайқасына арнап «Алыстағы бауырыма» атты өлеңін жазып, туыс түрік халқын намыс пен бірлікке үндеді [1]. Ақынның осымен ғана шектеліп қоймай, қазақ байларын қатыстырып түріктерге қаражат жиып көмектескені тарихтан белгілі. Осындай бауырмал ықылас нәтижесінде түрік ағайындар Мағжанды ерекше қадірлейді, 2018 жылы Түркі әлемінде «Мағжан Жұмабай жылы» жарияланып, Түркия төрінде ақынның құрметіне іс-шаралар өтті.

Әдеби өзара ықпалдастық түрлі халықтардың өнерін жақындастырып, әрқайсысының дамуына оң әсер ететіні туралы зерттеушілер еңбек жазған. Мысалы, әдебиеттанушы ғалым Ш. Сатбаева ұлттық әдебиеттердің өсіп-өркендеуінің бір факторы өзге жұрттың ең үздік шығармаларын игеру

екенін атап көрсеткен [2, 223-6.]. Әдеби байланыстар халықтар арасындағы рухани түсіністік пен ынтымақтастықты нығайтады. Қазақ пен түрік әдеби байланыстарының сан ғасырлық терең тарихы мен мазмұны бар екенін соңғы зерттеулер айқындай түсуде. Қазақ елінде тәуелсіздік орнағаннан кейінгі кезеңде туысқан халықтардың қайта жақындасуына кең жол ашылды [3, 108-6.]. Қазақ-түрік әдеби байланыстарын жүйелі әрі жан-жақты зерттеу – ортақ рухани мұраны тану әрі халықтардың өзара сыйластығын арттыру үшін жасалатын маңызды қадам болады деп санаймыз.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің теориялық негізінде әдебиеттер арасындағы байланыстарды типологиялық тұрғыдан қарастыру қағидаты басшылыққа алынды. Әдебиеттануда түрлі әдебиеттердің өзара әрекеттестігі генетикалық, контактілі және типологиялық байланыстар түрінде қарастырылды. Генетикалық байланыс ортақ тарихи бастаулар мен түптамырлардан тарайтын туыстықты білдірсе, контактілі (өзара ықпалды) байланыс тікелей қарым-қатынас, аударма мен алмасу үдерістерінен көрінеді. Ал типологиялық ұқсастықтар әр әдебиеттің ұқсас тарихи-әлеуметтік жағдайларына байланысты дербес түрде пайда болатын ортақ белгілерді аңғартады. Мақалада осы әдістемелік ұстанымдар негізінде қазақ және түрік әдебиеттерінің байланысы жан-жақты талданды.

Зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы-тарихи талдау, сипаттамалы әдіс және мазмұнды құрылымдық талдау қолданылды. Алдымен, әдеби-тарихи дереккөздер арқылы қазақ-түрік әдеби байланысының қалыптасу кезеңдері қарастырылып, нақты мысалдармен дәйектелді. Екі әдебиеттегі ортақ тақырыптар мен идеялар салыстырмалы түрде талданып, бір-біріне әсері мен ықпал ету сипаты бағаланды. Сондай-ақ, тақырып бойынша ғылыми еңбектер негізге алынып, олардағы тұжырымды ойлар жаңаша түйін жасауға пайдаланылды. Зерттеудің эмпирикалық негізін қазақ және түрік авторларының көркем шығармалары мен аударма материалдары, әдеби сын мақалалары құрады. Бар деректер жүйеленіп, талдау барысында салыстыру тәсілі қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ және түрік әдебиеттерінің түп тамыры ортақ болғанымен, геосаяси жағдайлар олардың даму жолында ерекшеліктер тудырған. Дегенмен, тарихи кезеңдердің өзінде екі елдің сөз өнері жанама не тікелей түрде болса да өзара ықпал алысып тұрды. XVI–XIX ғасырларда Осман империясы дәуірлеген тұста түрік әдебиеті шығыстық (парсы-шағатай) және батыстық ықпалдарды бойына сіңірсе, қазақ әдебиеті сол кезеңде негізінен шығыс (шағатай, татар) үлгілері мен халық ауыз әдебиеті арнасында дамыды. XIX ғасырдың соңында қазақ даласында жаңашыл жазба әдебиет қалыптаса бастағанда,

оған татар арқылы жеткен түрік, шығыс әдебиетінің әсері болды. Айталық, Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбайұлының еңбектерінде шығыстық мотивтермен қатар, ішінара османлы әдебиетінің де әсерін тануға болады (мысалы Абайдың шығыс поэзиясынан алынған сюжеттері, «Әзім әңгімесі»).

XX ғасырдың басында қазақ және түрік әдебиеттері арасында тақырыптық және идеялық үндестік күшейді. Бұл кезеңде екі халық та ұлттық азаттық пен жаңғыру идеяларын көтергендіктен, олардың әдебиетінде ұқсас бейнелер мен пафос пайда болды. Түркияда Мехмет Акиф Ерсой, Намық Кемал сынды ақын-жазушылар отаншылдық рухтағы шығармалар жазса, қазақ жерінде Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабайұлы сынды алаш ақындары ұлт-азаттық тақырыбын көтерді. Мәселен, Міржақып Дулатұлының 1909 жылы жарық көрген «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағы қазақ халқына ұлт ретінде оянуға үндесе, Түркияда Намық Кемалдың өлеңдері мен публицистикасы түрік жұртының тәуелсіздік рухын серпілтті. Бұл өзекті рухани жақындық екі ел әдебиетінің идеялық бағытын жақындастырды.

Сонымен қатар, осы кезеңдегі кейбір қаламгерлер шығармашылығында тікелей үндестіктер де байқалады. Түрік жазушысы Мемдух Шевкет Эсендал (1883–1952) – XX ғасыр басында түрік әңгіме жанрын жаңа деңгейге көтерген белгілі қаламгер. Оның шағын прозасы қоғам өмірінің бір үзіндісін шынайы суреттеумен ерекшеленді. Ғалымдар Эсендал әңгімелерінің композициялық құрылымы мен жанрлық табиғаты қазақтың әйгілі жазушысы Бейімбет Майлиннің әңгіме стилімен үндесетінін атап көрсетеді [4, 16]. Шығарма тақырыптары тұрғысынан да Эсендал қозғаған әлеуметтік мәселелер қазақ қаламгерлері Мағжан Жұмабайұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов көтерген ой-толғамдармен сарындас келеді. Бұл мысал қазақ және түрік жазушыларының бір дәуірде ұқсас көркемдік ізденістерге барғанын дәлелдейді. Яғни, екі әдебиетте де реализм бағытында қоғамның шынайы келбетін ашып көрсетуге, жаңа жанрлық формаларды игеруге ұмтылыс қатар жүрген.

XX ғасыр – қазақ және түрік әдебиеттерінің қарқынды жаңару және өзара ықпалдасу дәуірі. Әсіресе осы кезеңде әлемдік әдеби үрдістердің әсерімен екі елде де модернизм ағымы пайда болып, дамыды. Қазақ және түрік әдебиеттері тарихи, мәдени байланыстарға ие болғандықтан, олардың дамуы да белгілі деңгейде өзара үндесті. Әдебиеттегі модернистік бағытта екі елдің шығармашылық ұстанымдары ортақ сипаттарға ие болып, әсіресе XX ғасырда айқын көрініс тапты [5, 67-6.]. Бұл кезеңде қазақ пен түрік авторлары дәстүрлі баяндау тәсілінен алшақтап, адамның ішкі жан дүниесін терең талдауға, рухани дағдарысын көрсетуге ден қойды. Түрік әдебиетінде Ахмет Хамди Танпынар, Оғуз Атай сынды жазушылар модернизмнің жарқын өкілдері саналды; ал қазақ топырағында модернистік ойларды Мағжан Жұмабайұлы,

Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов сынды қаламгерлер өз туындыларында бейнеледі. Мысалы, Ахмет Хамди Танпынардың «Nuzur» («Тыныштық», 1949) романы түрік қоғамындағы дәстүр мен жаңашылдықтың қақтығысын психологиялық деңгейде суреттесе, Мағжан Жұмабайұлының «Шолпанның күнәсі» (1922) әңгімесі қазақ әдебиетінде адамның ішкі күйзелісі мен рухани ізденісін ашып көрсеткен алғашқы модернистік туындылардың бірі болды. Сондай-ақ, Түркиядағы Оғуз Атайдың «Tutunamayanlar» («Адасқандар», 1971) романы мен Қазақстандағы Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесі (1929) арқылы адам мен қоғамның жаңа байланысы, тұлғаның оқшаулануы мен жалғыздығы сияқты мотивтер ортақ сипатта сомдалды [5, 70-б.]. Мұндай үндестіктер екі әдебиеттің де әлемдік әдеби ағымдарға ілесіп отырып, ұлттық болмысында жаңашыл бағыттарға жол ашқанын көрсетеді.

Кеңестік дәуірде қазақ әдебиеті идеологиялық цензураға ұшырап, Түркиямен тікелей байланыс әлсірегенімен, әдеби алмасулар мүлдем тоқтап қалған жоқ. Керісінше, сол заманда аударма арқылы екі ел оқырмандары бір-бірінің әдебиетін тануға мүмкіндік алды. Мәселен, 1958 жылы Ташкентте өткен Азия-Африка жазушыларының тұңғыш конференциясына Түркияның атақты ақыны Назым Хикмет арнайы қатысса, 1973 жылы түрік жазушысы Азиз Несин Азия-Африка жазушылары қауымдастығының «Лотос» сыйлығын алып, Кеңестер Одағында танымал болды [6]. 1960–70 жылдары Мәскеу және Алматы баспаларынан түрік әдебиеті туындылары аударылып, жарық көрді. 1959 жылы Мәскеуде Н. Айзенштейн құрастырған «Түрік жазушыларының әңгімелері» жинағы, 1962 жылы «Біздің көше» атты түрік новеллаларының жинағы басылды. 1968 жылы қазақ тілінде «Замана тынысы» атты түрік сатиралық әңгімелер жинағы жарық көрді (құрастырған А. А. Бабаев). 1975 жылы Алматыда «Заманауи түрік поэзиясы» антологиясы, 1978 жылы «Ежелгі түрік поэзиясы» жинағы (құрастырған И. И. Боролина, алғы сөзін жазған Олжас Сүлейменов) жарық көрді [7]. Бұл аударма жинақтар қазақ оқырмандарына Фазыл Хүсню Дағларжа, Октай Рифат, Азиз Несин сияқты түрік ақын-жазушыларын таныстырды. Өз кезегінде, Түркияда да кеңестік кезеңде қазақ әдебиеті белгілі дәрежеде танылды: 1980 жылдары Түркияда Мұхтар Әуезов, Олжас Сүлейменов сынды авторлардың шығармалары түрік тіліне аударылды (бұл істе әсіресе Әзербайжан арқылы аудармашылар белсенді болды). Жалпы алғанда, кеңестік заманда ресми идеология кедергілеріне қарамастан, қазақ және түрік әдебиеттері жанама жолдармен өзара ықпалдасты.

Тәуелсіздік дәуірінде қазақ-түрік әдеби байланысы жаңа қарқынмен дами бастады. 1991 жылдан кейін Қазақстан мен Түркия арасындағы тікелей мәдени байланыстардың орнауы әдебиетке де игі әсерін тигізді. Екі ел жазушылары бір-бірінің тіліне тікелей аударыла бастады.

1990 жылдардың басында Түркияда қазақ ақын-жазушыларының шығармаларын таныстыру қолға алынып, Анкара, Стамбұл баспаларынан қазақ әдебиетінің таңдаулы үлгілері жарияланды. Қазақстанда түрік тілінен аударма жасау жолға қойылып, Түркияның белгілі қаламгерлері қазақ оқырмандарына таныстырыла бастады. Мысалы, қазақ тілінде Назым Хикметтің өлеңдері, Орхан Памуктың «Менің атым Қырмызы» романы, Элиф Шафактың «Махаббаттың қырық қағидасы» сияқты туындылары аударылды. Сондай-ақ, қос ел үкіметтерінің қолдауымен әдебиет саласындағы ынтымақтастық туралы келісімдер жасалды. Қазақстан Жазушылар одағы мен Түркияның Еуразия Жазушылар одағы арасында тығыз шығармашылық байланыс орнап, ортақ жобалар жүзеге асырылуда. Түркия тарапының қолдауымен қазақ әдебиетінің 100-ден астам ақын-жазушысының шығармалары түрік тіліне тәржімаланды [8, 257-б.]. Стамбұл, Анкара қалаларында Абай, Жамбыл, Мағжан сынды қазақ қаламгерлерінің құрметіне ескерткіштер орнатылып, оқу орындарына есімдері берілді. 2018 жылы Түркияның Кастамону қаласы «Түркі әлемінің мәдени астанасы» болып, сол жылы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерін дәріптеген шаралар өтті (Абай оқулары, Мағжан жылы аясындағы конференциялар, т.б.). Мұның бәрі қазіргі кезеңдегі қазақ-түрік әдеби байланысының жаңа деңгейге көтерілгенінің айғағы.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде қазақ және түрік әдебиеттері арасында тарихи кезеңдерден үзілмей жалғасып келе жатқан терең байланыстар бар екені анықталды. Екі әдебиеттің дамуы үнемі өзара ықпалдасу, сұхбаттасу жағдайында жүрген: бұған ортағасырлық түркі жазба мұраларынан бастап, XX ғасырдағы ұлт-азаттық идеялар, модернистік ағымдарға дейінгі көптеген мысалдар дәлел бола алады. «Қазақ пен түрік әдебиеттері – түбі бір түркі дүниесінің екі ірі рухани арнасы ретінде тарихи кезеңдерде үнемі өзара ықпалдасып, бір-біріне шығармашылық әсер етіп отырған» [9]. Атап айтқанда, қазақ және түрік қаламгерлері реализм, романтизм, модернизм сияқты әдеби бағыттарда ұқсас шығармашылық нәтижелер көрсетіп, кейіпкерлер жүйесі мен тақырып таңдауында ортақтықтар байқатқан. Төменде екі әдебиеттің кейбір тақырыптық ұқсастықтары мен соны көркемдік шешімдері салыстырмалы түрде кесте түрінде ұсынылып отыр (Кесте 1).

I кесте – Қазақ және түрік әдебиетіндегі кейбір тақырыптық ұқсастықтар

Тақырыптық мотив	Қазақ әдебиетіндегі көрінісі	Түрік әдебиетіндегі көрінісі
Азаттық аңсары (Тәуелсіздік үшін күрес рухы)	– Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» (1909) өлеңдер жинағы қазақ халқын оянуға, азаттыққа шақырды. – Мағжан Жұмабайұлының «Түркістан», «Алыстағы бауырыма» сияқты өлеңдерінде түркі халықтарының бірлік-мұраты жырланды.	– Намық Кемал ұлттық рухты оятатын өлеңдерімен («Отанға қаһармандық», т.б.) Османлы қоғамында азаттық идеяларын таратты. – Мехмет Акиф Эрсой «Чанаккале шейіттеріне» (1915) өлеңінде түрік халқының тәуелсіздік күресін жігерлендірді.
Дәстүр мен жаңашылдық қалпысы (Қоғамдағы ескі мен жаңаның тартысы)	– Мұхтар Әуезовтің «Қорғансыздың күні» (1921) мен «Қилы заман» (1928) повестері дәстүрлі ауыл тіршілігі мен жаңа заман өзгерістері арасындағы қалпысты бейнелейді – Жүсіпбек Аймауытұлының «Ақбілек» романы (1927) арқылы дәстүрлі түсінік пен әлеуметтік өзгерістің қайшылықтарын көрсетеді.	– Ахмет Хамди Танпынардың «Huzur» («Тыныштық», 1949) романы дәстүрлі османлы мәдениеті мен батысшыл жаңа өмір салтының қалпысының кейіпкерлер тағдыры арқылы суреттейді. – Яшар Кемалдың «Ыстық дала» романы (1955) ауыл дәстүрі мен заманауи өзгерістердің қалпысынан туған әлеуметтік шиеленісті ашады.
Рухани ізденіс пен ішкі әлем (Адамның жан дүниесі қалпысы)	– Мағжан Жұмабайұлының «Шолпанның күнәсі» әңгімесінде кейіпкердің ішкі толғанысы мен ар азабы алғаш психологиялық проза деңгейде көрсетілді. – Төлеген Айбергенов, Мұқағали Мақатаев поэзиясында жеке адамның ішкі сезімі, рухани ізденістері терең лирикалық тұрғыда жырланды.	– Оғуз Атайдың «Tutunamayanlar» («Адақандар», 1971) романы басты кейіпкердің ішкі күйзелісі мен қоғамнан оқшаулануын интимді-психологиялық мәнерде бейнелейді. – Пейями Сафадның «Жан» («Доктор Живаго» ықпалымен, 1935) романында кейіпкердің рухани ізденісі мен психологиялық өзгерістері суреттеледі.

Тақырыптық мотив	Қазақ әдебиетіндегі көрінісі	Түрік әдебиетіндегі көрінісі
Эпикалық мұра және фольклор әсері (Халықтық эпос пен мифтің әдебиеттегі орны)	– Қазақтың батырлық эпостары («Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», т.б.) жазба әдебиетте мотивтік негіз болды; мысалы, Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы (1936) эпикалық дәстүрмен суарылған туынды. – Кеңес дәуірінде эпостық жырлар тіл, стиль тұрғысынан Ғабит Мүсірепов, Әбіш Кекілбаев шығармашылығында жаңаша пайдаланылады (эпикалық сипат, монологтар).	– «Деде Қорқыт кітабы» Оғыз эпосы ретінде түрік әдебиетінің төл бастауы саналады, оның сюжеттері түрік жазушыларының шығармаларында (мысалы, Әділев Елханның тарихи романдарында) жиі көрініс табады. – Түрік халық ертегілері мен аңыздары заманауи әдебиетте пайдаланылады; Азиз Несиннің сатиралық әңгімелерінде және Орхан Памуктың шығармаларында (мысалы, «Менің атым Қымызы», 1998) дәстүрлі мифологиялық мотивтерге сүйену байқалады.
Қазіргі әдеби ықпалдастықтар (Аудармалар және әдеби шаралар)	– М. Әуезовтің «Абай жолы» романы, О. Сүлейменовтің «Аз и Я» еңбегі, Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» роман-хикаяты тәрізді қазақ әдебиеті классикасы түрік тіліне аударылып, Түркия оқырманына жол тартты. – Түркиядағы қазақ әдебиеті жылы (2019) аясында Абайдың 175 жылдығы кеңінен аталып, Түркияда Абай шығармаларының кештері өтті.	– Орхан Памук, Әзиз Несин, Элиф Шафак, Яшар Кемал сынды түрік жазушыларының таңдаулы шығармалары қазақ тіліне аударылып, Қазақстанда жарық көрді. – Алматыда және Астанада түрік әдебиетінің күндері өткізіліп, түрік ақын-жазушыларын таныстыру, шығармашылық кештер дәстүрлі түрде жүзеге асуда.

Бірінші кестеде келтірілген салыстырмалы талдау нәтижелері қазақ және түрік әдебиеттері көптеген бағыттар бойынша өзара үндесіп, байытушы ықпалдастықта болғанын көрсетеді. Мысалы, екі елдің қаламгерлері де өз шығармаларында ұлт азаттық тақырыбын көтеріп, отаншылдық рухты жырлаған; дәстүр мен жаңашылдықтың тартысын бейнелеп, қоғамның өтпелі кезеңдерін суреттеген; адамның жан дүниесін психологиялық тұрғыда зерттей отырып, рухани ізденіс мәселелерін қозғаған. Сондай-ақ халықтық эпос пен фольклорға сүйену арқылы әдеби туындыларына терең тарихи және мәдени контекст дарытқан. Қазіргі уақытта аударма

жұмыстарын белсенді жүргізу – осы әдеби үндестіктің жалғастығын қамтамасыз етуде. Қазақ әдебиетінің жауһарлары Түркияда танылып, түрік әдебиетінің үздік туындыларының қазақ тілінде сөйлеуі – екі тараптың да әдеби қорын байыта түсуде [10]. Демек, қазақ-түрік әдеби байланысы өткеннен бүгінге дейін үзіліссіз жалғасып, мазмұндық тұрғыда жаңа деңгейге көтеріліп отырғаны айқындалды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, қазақ және түрік әдебиеттерінің арасындағы байланыс – ғасырлар бойы жалғасқан мәдени сұхбаттастықтың айқын көрінісі. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бұл әдеби байланыстардың бірнеше қырын ашып көрсетеді.

Біріншіден, тарихи негіздер тұрғысынан алып қарағанда, екі әдебиет ортақ түркілік әдеби мұрадан қуат алып, әр дәуірде өзара рухани байып отырған.

Екіншіден, көркемдік бағыттар мен ағымдар деңгейінде қазақ және түрік қаламгерлері көптеген ұқсас шығармашылық үрдістерді бастан кешкен. Әсіресе XX ғасырда екі ел әдебиетінде реализм мен модернизмнің дамуы параллель жүріп, авторлар ұқсас тақырыптарды меңгергені анықталды (адам жанының күйзелісі, дәстүр мен жаңалықтың тартысы, т.б. ортақ мотивтер). Үшіншіден, қазіргі кезеңде әдеби қарым-қатынас бұрынғыдан да еркін сипат алып, өзара тікелей аударма, бірлескен шаралар, ортақ ғылыми-шығармашылық жобалар арқылы нығая түсуде. Бұл – қазақ-түрік әдеби байланысының жаңа сапалық деңгейі.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – қазақ және түрік әдебиеттері арасындағы көпқырлы байланыстарды тарихи және заманауи аспектіде кешенді түрде талдап, олардың тақырыптық, бағыттық ұқсастықтарын жүйелі салыстыру негізінде көрсетуінде. Мақала аясында екі ел әдебиетіндегі үндестіктер салыстырмалы талдау арқылы жинақталып, әдебиеттану ғылымындағы түркі халықтары арасындағы әдеби байланыс мәселесіне жаңаша көзқарас ұсынылды. Сонымен бірге, кең көлемді материалға сүйене отырып, қазақ-түрік әдеби байланысының кезеңдік даму ерекшеліктері ашылды.

Жалпы алғанда, қазақ және түрік әдебиеттері бір-біріне тигізген әсер-ықпалы нәтижесінде байып, жаңашыл сипат алып отырғаны байқалады. Әдеби байланыстар арқасында қазақ жазушылары түрік халқының көркем ой жетістіктерінен үйренсе, түрік қаламгерлері қазақ әдебиетінің идеялық-мазмұндық қазынасынан сусындады. Бұл үрдіс қазіргі жаһандану жағдайында да жалғасын табуда. Болашақта қазақ және түрік әдебиеттерінің өзара ықпалдастығын тереңдетіп зерттеу – түркология мен салыстырмалы әдебиеттану салаларының маңызды міндеті болмақ. Екі елдің әдеби байланысын зерттеу арқылы бүкіл түркі әлемінің ортақ

рухани кеңістігін танып-білуге жол ашылады. Қазақ-түрік әдеби байланысы – ұлттар достығының, мәдени тұтастықтың жарқын айғағы ретінде мәңгі жасай бермек.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Түркі әлемінде «Мағжан Жұмабаев жылы» жарияланды [Электронды ресурс]. – Қатынау режимі: https://adebiportal.kz/kz/news/view/turki-aleminde-magzan-zumabaev-zyly-zariialandy_19813

2 **Әрікқарақызы, Е. Ш.** Әлем және қазақ әдебиеті байланысы (қазақ және түрік халықтары ертегілері негізінде) [Мәтін] // «Scientific Results» 1-ші Халықаралық ғылыми конференциясының еңбектері. – 2022. – Рим – 221–226-бб.

3 **Саметова, Ж. Ш.** Қазақ және түрік балалар әдебиеті шығармаларының ұқсастығы мен айырмашылықтары [Мәтін]. «Керуен» ғылыми журналы. – 2023. – № 3(80-том). – 106–116-бб.

4 **Жиенбаев, Е., Хилкеева, Д.** Түрік қаламгері Мемдух Шевкет Эсендалдың «Чамур Ахметтің мәселесі» атты повесінің поэтикасы [Мәтін]. Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы – №1(134). – 2021. – 16–23-бб.

5 **Атам, Р. И., Хамитова, А. Б., Бекмұханбетова, М.** Түрік және қазақ әдебиетіндегі модернизм: тақырыптық ұқсастық және оқыту әдістемесі [Мәтін]. Филологиялық ғылымдар бойынша халықаралық зерттеулер журналы – № 2 – 2024. – 64–72-бб.

6 **Иванов, Г.** «Советско-турецкие литературные связи были установлены более полувека тому назад» [Мәтін] // Россия – Исламский мир порталы. («Советско-турецкие литературные связи были установлены более полувека тому назад», – Геннадий Иванов – Группа стратегического видения «Россия – Исламский мир»)

7 **Абдыханов, У. К., Тагарова, Т. Г.** Связь литератур турецкой и других народов Казахстана и этапы их развития [Мәтін]. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – № 2(132). – 233–238-бб.

8 **Akkaliyeva, A., Zhumay, N., Amalbekova, M., Tazhibayeva, S., & Nurpeissova, D.** Searching for Equivalence in Indirect Literary Translation : A Case Study of Translations of the Kazakh Novels «Aq boz Yui» by S. Yelubay and «The Man-deer» by O. Bokeev [Text] // Interdisciplinary Literary Studies. – 2021. – 23. – P. 253–266. – <https://doi.org/10.5325/INTELITESTUD.23.2.0253>.

9 **Mashakova, A.** Perception of the works of abai kunanbayev in foreign eastern countries [Text]. Keruen. – 2023 – <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-06>.

10 Мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық [Мәтін] // Генеральное консульство РК в Стамбуле. – 2023. (Культурно-гуманитарное сотрудничество).

References

1 Turki âleminde «Mağjan Jūmabaev jyly» žariialandy [Mağjan Zhumabayev Year Declared in the Turkic World]. [Text] [Elektronic resource]. Qatynau režimi : https://adebiportal.kz/kz/news/view/turki-aleminde-magzan-zumabaev-zyly-zariialandy_19813

2 Ärikqaraqzy, E. Š. Älem jäne qazaq ädebieti bajlanysy (qazaq jäne türk halyqtary ertegileri negizinde) [Connection Between World and Kazakh Literature (Based on Fairy Tales of Kazakh and Turkish Peoples)] [Text] // «Scientific Results» 1-ši Khalyqaralyq ğylymi konferenciiasynyñ ehbakteri. – 2022. – Rim. – P. 221–226.

3 Sametova, Ž. Š. Qazaq jäne türk balalar ädebieti šygarmalarynyñ ũqsastyğy men ajyrmašylyqtary [Similarities and Differences in Kazakh and Turkish Children's Literature] [Text]. «Keruen» ğylymi jurnalı. – 2023. – № 3(80-tom). – P. 106–116.

4 Žienbaev, E., Hilkeeva, D. Türk qalamgeri Memduh Ševket Esendal-dyñ «Čamur Ahmetiñ mäselesi» aty poveseiniñ poetikasy [Poetics of the Story «The Problem of Chamur Ahmet» by Turkish Writer Memduh Sevkete Esendal] [Text]. L. N. Gumilev atyndağy Ewraziia ũlttyq universitetiniñ habaršysy. Filologiiia seriiasy – №1(134). – 2021. – 16–23 pp.

5 Atam, R. I., Khamitova, A. B., Bekmūhanbetova, M. Türk jäne qazaq ädebietindegi modernizm: taqyryptyq ũqsastyq jäne oqytu ädistemesi [Modernism in Turkish and Kazakh Literature: Thematic Similarity and Teaching Methodology] [Text]. Filologialyq ğylymdar boiynša khalyqaralyq zertteuler jurnalı – № 2 – 2024. – P. 64–72.

6 Ivanov, G. «Sovetsko-tureckie literaturnye sviazi byli ustanovleny bolee poluveka tomu nazad» [“Soviet-Turkish Literary Ties Were Established More Than Half a Century Ago,” Gennady Ivanov – Group of Strategic Vision «Russia – Islamic World»] [Text] // Rossiia – Islamskii mir portaly.

7 Abdykhanov, U. K., Tagarova, T. G. Sviaz literatur tureckoi i drugikh narodov Kazakhstana i etapy ikh razvitiia [The Connection Between Turkish and Other Ethnic Literatures in Kazakhstan and Stages of Their Development] [Text]. QazU habaršysy. Filologiiia seriiasy. – 2011. – №2(132). – P. 233–238.

8 Akkaliyeva, A., Zhumay, N., Amalbekova, M., Tazhibayeva, S., & Nurpeissova, D. Searching for Equivalence in Indirect Literary Translation : A Case Study of Translations of the Kazakh Novels «Aq boz Yui» by S. Yelubay

and «The Man-deer» by O. Bokeev [Text] // Interdisciplinary Literary Studies. – 2021. – 23. – P. 253–266. – <https://doi.org/10.5325/INTELITESTUD.23.2.0253>.

9 Mashakova, A. Perception of the works of abai kunanbayev in foreign eastern countries [Text]. Keruen. – 2023 – <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-06>.

10 Mädeni-gumanitarlyq yntymaqtastyq [Cultural and Humanitarian Cooperation] [Text] // General'noe konsul'stvo RK v Stambule. – 2023.

25.04.25 ж. баспаға түсті.

14.05.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

К. Р. Кеменгер¹, *А. Жұмабекқызы²

^{1,2}Евразийский национальный

университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 25.04.25.

Поступило с исправлениями 14.05.25.

Принято в печать 25.11.25.

КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ: ГЕНЕТИЧЕСКАЯ, ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

Казахско-турецкие литературные связи являются важным проявлением духовной общности тюркских народов. Современное осмысление и популяризация общего литературного наследия способствуют возрождению культурной памяти двух народов. Это литературное взаимодействие позволяет всесторонне проанализировать художественное наследие тюркских народов и содействует расширению общего духовного пространства.

В статье всесторонне анализируются историческое взаимодействие казахской и турецкой литературы, сходство литературных направлений (реализм, модернизм и др.), созвучие в творчестве писателей и современное литературное сотрудничество. В исследовании применены историко-сравнительный и типологический методы анализа, выявлены общие мотивы в литературном развитии двух народов. Особенно отмечается, что в модернистских произведениях XX века авторы обеих стран, отойдя от традиционных форм, похожим образом стремились глубоко отобразить внутренний

мир героев. Также рассматриваются литературные связи советского периода (переводы, антологии) и современные взаимодействия в сфере перевода, издательского дела и совместных культурных проектов в годы независимости. В результате исследования приходим к выводу, что казахско-турецкие литературные связи непрерывно развиваются и взаимообогащаются. Исследования в данном направлении позволяют глубже понять литературные, культурные и исторические связи между тюркоязычными странами.

Ключевые слова: казахская литература, турецкая литература, литературные связи, тематические сходства, перевод, литературное взаимодействие.

K. R. Kemengger¹, *A. Zhumabekkyzy²

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 25.04.25.

Received in revised form 14.05.25.

Accepted for publication 25.11.25.

KAZAKH-TURKISH LITERARY RELATIONS: GENETIC, TYPOLOGICAL AND ARTISTIC CONTINUITY

Kazakh-Turkish literary relations represent an important manifestation of the spiritual unity of Turkic peoples. A renewed interpretation and promotion of the shared literary heritage contribute to the revival of the cultural memory of both nations. This literary interaction enables a comprehensive analysis of the artistic legacy of Turkic peoples and fosters the expansion of a common spiritual space.

This article provides a comprehensive analysis of the historical interactions between Kazakh and Turkish literatures, the similarities in literary movements (realism, modernism, etc.), the resonances in writers' works, and contemporary literary collaborations. The study applies historical-comparative and typological methods to identify common motifs in the literary development of the two nations. Notably, in the modernist works of the 20th century, authors of both countries, having departed from traditional forms, similarly endeavored to deeply portray the inner world of characters. The article also examines literary ties during the Soviet period (translations, anthologies) and current interactions in translation, publishing, and joint cultural projects since independence. The results demonstrate that Kazakh-Turkish literary connections have

been continuously developing and mutually enriching each other. Research in this field provides a deeper understanding of the literary, cultural, and historical ties among Turkic-speaking countries.

Keywords: Kazakh literature, Turkish literature, literary connections, thematic parallels, translation, literary collaboration.

<https://doi.org/10.48081/SFMU9859>

***К. С. Кенжигожина¹, К. К. Дуйсекова², Г. О. Абитова³,
А. А. Пиримкулова⁴, Д. М. Акижанова⁵**

^{1,2,5}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;

^{3,4}Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова,
Республика Казахстан, г. Шымкент.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3574-0941>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8641-0777>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8607-623X>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7729-0556>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1300-0339>

*e-mail: kenzhigozhina.karlygash@gmail.com

ФОНЕТИЧЕСКИЕ МОДИФИКАЦИИ В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ НОСИТЕЛЕЙ ПРОСТОРЕЧИЯ (НА ПРИМЕРЕ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА)

Вопрос просторечия в современной казахстанской лингвистике занимает ключевое место в исследовании многообразия и уникальных особенностей региональных говоров, что отображает как богатство, так и многообразие казахского языка. Исследования, проводимые в рамках диалектологических экспедиций по различным районам Казахстана, направлены не только на сбор лексического материала, но и на всесторонний и детализированный анализ фонетических характеристик речи носителей просторечия. Настоящая статья представляет собой углубленный и системный анализ фонетических модификаций, наблюдаемых у носителей просторечия казахского языка, и основывается на полевых материалах, собранных авторами в четырех различных регионах республики. В процессе исследования аудиоматериалов были выявлены и тщательно описаны важные изменения в произношении, включая нарушения гармонии гласного звука [ə], различные проявления губной гармонии, а также специфические фонетические явления чеканья и йеканья. Эти модификации обладают не только лингвистической, но и социокультурной ценностью, способствуя более глубокому пониманию динамики казахского

языка, его региональных вариаций и расширяя теоретические рамки в области диалектологии и фонетики, что особенно актуально в современных условиях глобализации и культурного обмена между народами.

Ключевые слова: фонетические модификации, просторечие, диалектология, говор, спонтанная речь.

Введение

В редких исследованиях, посвящённых проблемам просторечия современного казахского языка, данная лингвистическая категория рассматривалась в составе диалектологии. Определение просторечия и его места осложнялась тем, что сам вопрос диалекта в казахской лингвистике трактовался весьма неоднозначно.

Первые диалектологические исследования казахского языка были проведены в 30-ые годы XX века и вновь активизировались лишь только в послевоенные годы. В результате диалектологических экспедиций Института языка и литературы Академии наук Казахстана под руководством С. А. Аманжолова, Ж. Д. Доскараева, Н. Т. Сауранбаева был собран богатый материал по южным, некоторым западным и северо-восточным районам. Основная задача полевых исследований данного периода состояла в фиксации казахских диалектов с дальнейшим осуществлением классификации и определения их генезиса. В результате настоящих полевых исследований С. А. Аманжоловым были выделены три территориальные диалекты: южный, западный и северо-восточный. В основе этих диалектов была положена родоплеменная классификация согласно этническому составу трёх казахских жузов [1, с. 99].

Позже Ж. Д. Доскараев и Н. Т. Сауранбаев выделяют две большие группы говоров: юго-восточная и северо-западная [2, с. 87–88; 3, с. 49]. В отличие от С. А. Аманжолова, учёные считали, что перманентные интеграционные процессы (смешение и слияние различных племён и родов, образование единой народности, дальнейшее развитие этой народности в условиях подвижного скотоводства) привели к смешанному проживанию представителей трёх основных жузов, что не могло не привести к ассимиляции прежних родоплеменных диалектов. Исходя из собранных диалектологических материалов, за основу классификации был взят не родоплеменной, а территориальный характер диалектных различий. Н. Т. Сауранбаев объясняет территориальный характер диалектных различий общественно-экономической и социально-культурной жизнью казахского населения того периода. По мнению учёного, при возникновении диалектных различий немаловажную роль сыграли

взаимосвязь казахов с представителями других территориально близлежащих национальностей [3, с.46-47].

Систематизация научного опыта изучения казахских диалектов позволяет выделить несколько основных направлений, в рамках которых настоящая проблема получает соответствующее развитие. Так, если С. А. Аманжолов [1, с. 99], Н. Т. Сауранбаев [3, с. 49], Ж. Д. Доскараев [2, с.87–88] полагают, что в казахском языке существуют диалектные членения, то Г. Г. Мусабаев, Г. Д. Санжеев считают, что в казахском языке нет диалектов, а существуют диалектные явления, которые они склонны рассматривать как искажения правильной речи, и называют их формами просторечия.

В 90-ые годы XX века исследователи казахской диалектологии полагали, что, несмотря на наличие в казахском языке территориально обусловленных фонетических, лексических и редких грамматических модификаций, казахский язык остаётся монолитным и целостным. Те сохранившиеся разрозненные видоизменения не препятствуют общему взаимопониманию и не являются единственным языком, на котором говорят жители соответствующих регионов и территорий [4, с. 7].

Следующие диалектологические исследования на территории Казахстана проводились с большим перерывом во времени казахстанскими и российскими учёными. По результатам полевых исследований, проведенных Ю. В. Норманской, У. Исабековой на территории Казахстана в 2014 году, на сегодняшний день имеются аудиословари по современным джамбульскому, кызылординскому, талдыкурганскому, аксуksкому, семейскому говорам [5, с.177–214], также по говорам г. Уральск, Астана и Павлодар [6, с. 138–152]. Материалы аудиословарей размещены на сайте <http://lingvodoc.ispras.ru>. Результаты исследований по казахским говорам отражены в работах Ю. В. Норманской, Н. Г. Шаймерденовой [5, с. 177–214]. Особенность настоящих полевых экспедиций состоит в анализе системы вокализма в переводах первых кириллических книг на казахский язык в сравнении с современными говорами. Исследования показали, что за последнее столетие в системе вокализма произошли изменения, о которых свидетельствуют несоответствия в переводах первых кириллических книг и современных восточных, джамбульском и кызылординском говорах.

Речевые особенности, представляющие совокупность территориально специфических фрагментов, которые не носят системный характер, не исключают в принципе взаимопонимание у жителей различных регионов, что не позволяет нам говорить о диалектах как таковых.

В связи с усиленным стиранием территориальных различий возникает научная задача зафиксировать те явления разговорной речи, которые могут исчезнуть в будущем вместе с немногочисленными носителями

уже преклонного возраста и остаться неучтёнными для истории развития казахского языка.

Изучение и освещение категории просторечия в казахском языке сопряжено целым рядом трудностей, в первую очередь связанной с неразработанностью данной проблемы не только в казахстанской лингвистической науке, но и в тюркологии целом. Так, в казахском языкознании отсутствуют монографические или диссертационные исследования просторечия за исключением опубликованной в 1988 г. работы Т. Т. Примбетова «Просторечные слова в современном казахском языке». По мнению Т. Т. Примбетова, просторечные слова являются элементами разговорной речи и не регламентируются литературными нормами. Как правило, основу просторечной лексики составляют эмоционально-окрашенные слова со стилистически сниженным значением [7, с. 5]. В отличие от других элементов разговорной речи просторечные слова, применяясь в повседневном бытовом обиходе, в некоторой степени впитывают в себя национальные особенности языка. Простонародные и литературные элементы лексики бытуют в языке в диалектическом единстве в состоянии взаимопроникновения [8, с. 1399–1402]. Следует отметить, что русскоязычные казахи, не владеющие литературным казахским языком в семье на бытовом уровне могут говорить с родственниками старшего поколения на просторечии сами того не замечая.

При исследовании фонетических модификаций в разговорной речи носителей просторечия для авторов статьи представляется важным принять во внимание непрерывные взаимоотношения между просторечием и диалектом, между просторечием и народными говорами. Диалект и просторечие сближают их употребление исключительно в устной форме общения и отступление от литературной нормы.

Отсутствие, за редким исключением, современных исследований по просторечию в казахской лингвистике и тот факт, что в настоящее время сбору аудиоматериалов по разговорной речи не уделяется достаточного внимания, подтолкнуло авторов предпринять попытки проанализировать фонетические особенности в речи информантов старшего поколения, представляющих различные регионы Казахстана.

Далее представлены результаты изучения фонетических изменений в речи четырех носителей просторечия, уроженцев Восточно-Казахстанской, Туркестанской, Акмолинской и Западно-Казахстанской областей Казахстана, на основе аудиоматериалов, собранных в 2019 году.

Целью данной статьи является фиксация фонетических изменений в речи носителей просторечия современного казахского языка, изучение их ареальных характеристик.

Задачи исследования сформулированы следующим образом:

1 Зафиксировать и систематизировать фонетические модификации в разговорной речи носителей просторечия современного казахского языка, основываясь на полевых аудиоматериалах из четырех регионов Казахстана.

2 Проанализировать ареальные особенности выявленных фонетических изменений, определить их распространённость и характерные проявления у носителей из разных регионов.

3 Исследовать влияние региональных диалектных и контактных факторов на формирование фонетических модификаций, таких как нарушение гармонии гласных, чередование звуков [ш] и [ч], [ж] и [й].

4 Определить социально-лингвистические причины возникновения и распространения выявленных фонетических явлений в речи носителей просторечия.

Материал и методы

В исследовании был использован метод аудитивного (перцептивного) анализа в качестве основного метода.

Материалом исследования послужили фрагменты аудиозаписей информантов, носителей просторечия.

Первый информант (далее информант № 1) – Алиякпаров Аскербек Алиякпарович, родился в 1945 в стеле Степняк Кокчетавской области. Образования не имеет (не посещал школу), не владеет навыками чтения и письма, не различает цифры. Испытуемый не владеет русским языком, однако понимает русскую речь. В повседневной жизни употребляет отдельные слова и выражения в виде вкраплений. Его супруга помогает со всеми бытовыми вопросами (поход в банк, магазин, другие официальные учреждения). Место проведения эксперимента – КазНИИ глазных болезней¹ г. Астана.

Второй Информант (далее № 2) – Жанылхан Тыштыбаева, родилась в 1937, в селе Маркаколь Восточно-Казахстанской области. С 2008 года проживает в г. Астана, имеет 4 класса образования. Русским языком владеет на базовом уровне. Эксперимент проводился в доме информанта в г. Астана.

Третий информант (далее информант №3) – Пиялай Толыбаева, родилась в 1941 в селе Каракир Туркестанской области. С 2012 проживает в г. Шымкент. Имеет 2 класса образования. Русским языком не владеет, но бытовую русскую речь понимает. Эксперимент проводился в доме информанта в г. Шымкент.

Четвертый информант (далее информант № 4) – Кунакбаев Жанкуат родился в 1937 г.р. Ныне проживает г. Уральск Западно-Казахстанской области. Образование – 4 класса образования. Владеет русским языком на базовом уровне. Эксперимент проводился в доме информанта в г. Уральск.

¹КазНИИ Глазных болезней – филиал головного офтальмологического центра в Казахстане.

Все аудиоматериалы были записаны на смартфон марки Samsung. Перед экспериментом было решено отказаться от использования других звукозаписывающих устройств типа диктофона, чтобы снизить напряжение и дискомфорт информантов.

Эксперимент проводился в домашней обстановке. Экспериментаторы задавали вопросы о детстве информантов, родном крае, семье и т.д.

Также информантам было сообщено, что содержание аудиозаписей будет использоваться исключительно в научных целях.

Результаты и обсуждение

По результатам аудиторского анализа в речи информантов были выявлены следующие фонетические модификации:

1 губная гармония (лабиальный сингармонизм\ лабиальная аттракция) гласного [ə]

В речи всех четырех информантов наблюдается, что гласная фонема [e] во втором слоге изменяется на [ə]. Если в первом слоге присутствуют гласные [ə] или [ʏ], это приводит к переходу гласной фонемы [e] в [ə] или [ʏ] в следующих слогах под их влиянием. В казахском языке данные фонетические изменения традиционно связываются с губной гармонией (лабиальным сингармонизмом или лабиальной аттракцией). Например:

Информант № 1

- (1) жоқ мен түгел ({түгел}) астымызда мен көп бармайм өзі барад бір
- (2) Лкөн ({үлкен}) отыз бесінші жылғы

Информант № 2

- (3) Мен өлөм ({өле-мін}) деп сөйтті
- (4) Өлөң ({өлең}) айттым
- (5) О кезде мұғалімдері бөлөк ({бөлек}) қазіргідай емес

Информант № 3

- (6) Күзде көсегін ({көсегін}) теріп алып
- (7) Сол мақтаны үкөмітке ({үкімет-ке}) өткізетінбіз

Информант № 4

- (8) Дөкөндө ({дүкен-де}) мен ешкімнен көмек сұрамаймын
- (9) Лкөн ({үлкен}) қалаларды айтвотырмын

Губная гармония в казахском языке проявляется довольно слабо. Как видно из приведенных примеров, она заметно ощущается в двусложных словах и слабее выражена на третьем слоге, например: *өлкөн, көсегін, өлөң* [9, с. 282]. Однако у некоторых информантов были зафиксированы

случаи, когда губная гармония распространяется и на третий слог, как в словах: *Өскөмөнде, дөкөндө, бөлөк*. М. Рясянен отмечает, что губная гармония имеет более позднее происхождение по сравнению с гармонией гласных, поскольку она не встречается во всех диалектах и не так четко представлена в древних документах [10, с. 86; 11, с. 5].

По словам К. М. Мусаева, закон губной гармонии, действующий во всех позициях в слове, является обычным явлением в разговорной речи. В соответствии с правилами современной казахской орфографии, губные гласные записываются только в первом слоге, тогда как в следующих слогах они не фиксируются. В современном казахском языке написание губных гласных допускается в заимствованных словах, где возможно использование [у] и [о] в любых позициях, например: *динамо, кино, кенгуру, Сухуми* [12, с. 87, 158].

2 нарушение гармонии гласного [ә]

У Информантов № 1, № 2, № 3 наблюдается смягчение твердого гласного [а] с последующей заменой на фонему [ә].

Информант № 1

(10) *миллионга жақын Астанадан дәкөй* ({дөкей}) *болды*

В слове дөкей гласный [ө] меняется на [ә].

В следующих примерах представлены случаи замены гласного [а] на гласный [ә]:

(11) *арақ* ({арақ}) *ішкенде ол құлайт*

(12) *шәй екі стакан пастаяннан қаймақ* ({қаймақ})

(13) *тоқсан* ({тоқсан}) *үштің басында*

(14) *жағып* ({жағып}) *әдейі*

Информант № 2

(15) *Төртінші клас* ({клас}) *оқыдым*

(16) *Бесінші класста* ({класс}) *күйеуге кетқалдық*

Информант № 3

(17) *Сол жерде төртінші клас* ({класс}) *оқыдым*

(18) *Кияграмдап беретін магазинде* ({магазин})

В казахском языке гласный [а] чаще всего используется в сочетании с твердыми согласными, однако, при взаимодействии с мягкими согласными, такими как [ш], [ж], [й], он приобретает палатальный оттенок и заменяется на [ә]. Например, слова *шәй* ‘чай’ и *жәйляу* ‘летовка’ вместо *шай* и *жайлау*.

Тем не менее, у информантов наблюдается обратная ситуация: мягкий гласный [ә] встречается в окружении твердых гласных и согласных, включая гуттуральные [к], [ғ], что не типично для казахского языка.

Ж. Д. Доскараев, проводя диалектологические экспедиции, обнаружил нестабильность некоторых гласных, включая [ә] и [а], в ряде слов юго-восточных говоров по сравнению с северо-западной группой говоров. Например, слова *мәзмүн* ‘содержание’, *қайтеді* ‘что сделает?’, *қария* ‘старик’ в юго-восточных говорах звучат иначе, чем в северо-западных: *мазмұн, қайтеді, қария* [2, с. 87–88].

Перспективой данного исследования является проведение аналогичного анализа среди респондентов с более высоким уровнем образования в сравнительно-сопоставительном контексте. Это поможет выяснить, являются ли обнаруженные фонетические изменения характерными только для просторечия или также присутствуют в речи носителей казахского разговорного языка.

3 Чередование звуков [ш] и [ч]

Результаты аудитивных наблюдений выявили различия в звуковой форме начальных [ш] и [ч], [й] в речи информантов № 2 и № 3.

В речи информанта № 2 была зафиксирована замена звука [ш] на аффрикату [ч]. Например:

(19) *Сосын чечем* ({ишем}) *ауырды*

(20) *Чалым* ({шалым}) *алпыс төрт жасында қайтс*

(21) *Мал бағып пенсияға чықтық* ({шықтық})

(22) *Заманның қиынчылығы* ({қиыншылығы}) *болды*

(23) *Әкемнің чечесі* ({шешесі}) *қолымда болды*

Небно-зубная глухая аффриката [ч] имеет ограниченную сферу применения в казахском языке. Обычно её использование характерно для анлаутной позиции. В инлауте употребление [ч] позиционно ограничено: оно встречается только в составе аффикса или после носовых сонантов основы. Более стабильное положение [ч] наблюдается после носового [н], например, в слове *қиынчылығы* < *қиыншылығы*.

С. Омарбеков описывает это фонетическое явление как «чеканье». В своих исследованиях, проведенных в 90-е годы XX века, он отмечает, что [ч] наиболее часто встречается в говорах Восточно-Казахстанской, Алматинской и Джамбульской областей. Также это явление наблюдается от Алтая-Тарбагатай до Арысского района Южно-Казахстанской области [2, с. 88].

По нашим наблюдениям, информант из Восточно-Казахстанской области является типичным представителем с ярко выраженным чеканьем.

4 Чередование звуков [ж] и [й]

Согласный [й] не встречается в абсолютном начале казахских слов, за исключением случаев, когда в анлауте второго компонента некоторых синтаксических конструкций он заменяет звук [ж]. Этот фонетический переход можно наблюдать в речи информанта № 3:

(24) *Қазір енді бұ йаққа* ({бұл жаққа}) *көшіп келдік ешкімді*

(25) *Со йерде* ({сол жерде}) *доктрына* ({докторына}) *көрініп*

В таких грамматических структурах, как *бұ йаққа* < *бұ жаққа*, *сойерде* < *со жерде*, *ана йақтан* < *ана жақтан*, переход начального согласного [ж] во вторых компонентах конструкций в [й] строго обусловлен интервокальным положением [ж]. Этот звук ослабевает и переходит в [й]. С. Омарбеков называет это явление «йеканье» [4, с.44-48]. Основными местами перехода [ж] в [й] являются указательные местоимения *бұл* ‘это’, *сол* ‘тот’ и существительные *жақ* ‘сторона’, *жер* ‘место’, которые выступают в роли ведущих компонентов синтаксических конструкций. В таких конструкциях конечный [л] в указательных местоимениях обычно выпадает, и они принимают усечённую форму: *бұ*, *со*, что также способствует переходу [ж] в [й]. Согласно мнению С. Аманжолова, это явление объясняется влиянием предшествующих гласных звуков. Например, слова *жер* и *жақ* произносятся в соответствии с орфографическими правилами, но в сочетании с этими словами, заканчивающимися на открытые гласные, [ж] переходит в [й] [13, с. 245]. Такие случаи звукового перехода наблюдаются лишь в некоторых говорах юга, юго-востока и запада Казахстана.

Выводы

Результаты анализа звуковых преобразований в речи исследуемых информантов показали незначительные различия, обусловленные, в первую очередь, ареальными особенностями сравниваемых говоров. В частности, явления чеканья и йеканья, наблюдаемые у информантов № 2 и № 3, могут быть интерпретированы как следствие языкового контакта между носителями казахского языка и носителями узбекского, киргизского и туркменского языков. Отмечено, что ареал позиционного перехода [й]<[ж], [ч]<[ш] охватывает только определенные регионы Казахстана, в то время как в других тюркских языках такие явления имеют постоянный характер.

Также было выявлено своеобразное проявление губного сингармонизма: наиболее частотным типом оказался такой, при котором гласный [е] переходит в [ө]. Влияние лабиальной аттракции наблюдается не только на втором, но и на третьем слоге. Первый и второй типы сингармонизма не были зафиксированы в ходе исследования.

Аудиоматериалы продемонстрировали смягчение гласного [а], который превращается в мягкий [ә], а также его сочетание с твердыми согласными в речи информантов № 1, № 2 и № 3. Поскольку данная фонетическая деформация не проявляется повсеместно, мы связываем её с влиянием татарского и башкирского языков. В начале 20 века в западных и северо-восточных регионах Казахстана основным языком общения был татарский, о чем свидетельствуют исторические документы. На современном этапе в ходе полевых исследований было отмечено явление упреждения твердого гласного [а] в речи носителей костанайского и кокчетавского говоров. Для дальнейшего выяснения причин таких звуковых изменений требуется значительное расширение исследовательской базы и методов интерпретации.

Наши наблюдения речи носителей просторечия показали, что различные модификации произношения представляют собой не отклонения от нормы, а социально обусловленные инварианты.

Безусловно, выводы, представленные в данной статье, имеют предварительный характер. Для более полного описания фонетических модификаций в разговорной речи казахского языка и их верификации необходимо провести дополнительные полевые исследования с информантами из других регионов Казахстана. Результаты текущего исследования открывают перспективные направления для дальнейших изысканий, которые включают расширение исследовательской базы, связанной со сбором образцов разговорной речи как среди носителей литературного казахского языка, так и среди людей, говорящих на просторечии разного возраста. Важным этапом является также обработка и анализ собранных аудиоматериалов с целью выявления и сравнения ареальных признаков современного казахского языка, а также уточнение локальных изоглоссов территориальных различий. Это позволит более достоверно описать текущее состояние казахских говоров.

Список использованных источников

- 1 Аманжолов, С. А. О диалектах казахского языка // ВЯ. – 1953. – № 6. – С. 88–101.
- 2 Доскараев, Ж. Д. Некоторые вопросы диалектологии и истории казахского языка // ВЯ. – 1954. – № 2. – С. 81–92.
- 3 Сауранбаев, Н. Т. Диалекты в современном казахском языке // ВЯ. – 1955. – № 5. – С. 44–51.
- 4 Омарбеков, С. География фонетических различий казахской речи (сравнительный аспект системы согласных). – Алма-Ата : Рауан, 1992. – 230 с.
- 5 Норманская, Ю. В., Шаймерденова, Н. Г. Гласные первого слога в казахских говорах (новые и архивные материалы) // Вопросы тюркской

филологии. Выпуск XI : Материалы Дмитриевских чтений. – 2016. – С. 177–214.

6 **Дыбо, А. В., Норманская, Ю. В.** Первые кириллические книги на казахском языке как источники для изучения истории диалектов и создания литературной нормы // Урало-Алтайские исследования. – 2016. – № 4(23). – С. 138–152.

7 **Примбетов, Т. Т.** Просторечные слова в современном казахском языке : дисс. на соиск. степ. кан-та фил.наук. – Алматы, 1988. – 135 с.

8 **Примбетов, Т. Т., Мажитаева, Ш. М.** О понятии просторечных элементов в современном казахском языке // European Researcher. – 2012. – Vol. (28). – № 9–1. – С. 1399–1402.

9 **McCollum, A. G., Chen, S.** Kazakh // Journal of the International Phonetic Association. – 2021. – 51(2). – P. 276–298. – <https://doi.org/10.1017/S0025100319000185>

10 **Рясянен, М.** Материалы по исторической фонетике тюркских языков. – М. Рясянен ; пер. с нем. А. А. Юлдашева ; ред., предисл. и примеч. Н. А. Баскакова. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1955. – 220 с.

11 **Mccollum, Adam.** Vowel dispersion and Kazakh labial harmony // Phonology. 2018. – № 35. – С. 287–326. – <https://doi.org/10.1017/S0952675718000052>

12 **Мусаев, К. М.** Казахский язык. – Ин-т стран Азии и Африки МГУ им. М. В. Ломоносова. – М. : Вост.лит, 2008. – 367 с.

13 **Аманжолов, С.** Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Часть 1. – Алма-Ата : Казучпедгиз, 1959. – 452 с.

References

1 **Amanzholov, S. A.** O dialektax kazaxskogo yazy`ka [On dialects of the Kazakh language] // VYa. – 1953. – № 6. – P. 88–101.

2 **Doskaraev, Zh. D.** Nekotory`e voprosy` dialektologii i istorii kazaxskogo yazy`ka x [Some issues of dialectology and the history of the Kazakh language] // VYa. – 1954. – № 2. – P. 81–92.

3 **Sauranbaev, N. T.** Dialekty` v sovremennom kazaxskom yazy`ke [Dialects in the modern Kazakh language] // VYa. – 1955. – № 5. – P. 44–51.

4 **Omarbekov, S.** Geografiya foneticheskix razlichij kazaxskoj rechi (sravnitel`ny`j aspekt sistemy` soglasny`x) [Geography of phonetic differences of Kazakh speech (comparative aspect of consonants)]. – Alma-Ata : Rauan, 1992. – 230 p.

5 **Normanskaya, Yu. V., Shajmerdenova, N. G.** Glasny`e pervogo sloga v kazaxskix govorax (novy`e i arxivny`e materialy`) [Vowels of the first syllable

in the Kazakh dialects (new archival and field materials] // Voprosy` tyurkskoj filologii. Vy`pusk XI : Materialy` Dmitrievskix chtenij. – 2016. – P. 177–214.

6 **Dy`bo, A. V., Normanskaya, Yu. V.** Pervy`e kirillicheskie knigi na kazaxskom yazy`ke kak istochniki dlya izucheniya istorii dialektov i sozdaniya literaturnoj normy` [The first Cyrillic books in Kazakh language as sources of studying the history of dialects and creating literary norm] // Uralo-Altajskie issledovaniya. – 2016. – № 4(23). – P. 138–152.

7 **Primbetov, T. T.** Prostorechny`e slova v sovremennom kazaxskom yazy`ke [Vernacular words in the modern Kazakh language] : diss. na soisk. step. kan-ta fil. nauk. – Almaty`, 1988. – 135 p.

8 **Primbetov, T. T., Mazhitaeva, Sh. M.** O ponyatii prostorechny`x e`lementov v sovremennom kazaxskom yazy`ke [The notion of colloquialism elements in the modern Kazakh language] // European Researcher. – 2012. – Vol. (28). – № 9–1. – P. 1399–1402.

9 **McCollum, A. G., Chen, S.** Kazakh // Journal of the International Phonetic Association. – 2021. – 51(2). – P. 276–298. – <https://doi.org/10.1017/S0025100319000185>

10 **Ryasyanen M.** Materialy` po istoricheskoy fonetike tyurkskix yazy`kov [Materials on historical phonetics of Turkic languages] . – М. Ryasyanen; per. s nem. А. А. Yuldasheva ; red., predisl. i primech. N. А. Baskakova. – Moskva : Izd-vo inostrannoj literatury`, 1955. – 220 p.

11 **Mccollum, Adam.** Vowel dispersion and Kazakh labial harmony // Phonology. 2018. – № 35. – P. 287–326. – <https://doi.org/10.1017/S0952675718000052>

12 **Musaev, K. M.** Kazaxskij yazy`k [The Kazakh language]. – In-t stran Azii i Afriki MGU im. M. V. Lomonosova. – Moskva : Vost.lit. – 2008. – 367 p.

13 **Amanzholov, S.** Voprosy` dialektologii i istorii kazaxskogo yazy`ka. Chast` 1 [Issues of dialectology and the history of the Kazakh language. Volume 1.]. – Alma-Ata : Kazuchpedgiz, 1959. – 452 p.

Поступило в редакцию 15.04.25.

Поступило с исправлениями 29.07.25.

Принято в печать 25.11.25.

*К. С. Кенжигожина¹, К. К. Дуйсекова², Г. О. Абитова³,А. А. Пірімқұлова⁴, Д. М. Акижанова⁵^{1,2,5}Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразиялық ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

^{3,4}М. Әуезов атындағы

Оңтүстік Қазақстан университеті,

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

15.04.25 ж. баспаға түсті.

29.07.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАРАПАЙЫМ ТІЛДЕ СӨЙЛЕЙТІНДЕРДІҢ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУІНДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ МОДИФИКАЦИЯЛАР (ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ МЫСАЛЫНДА)

Аудандық сөйлеушілердің ерекшеліктері мен алуантүрлілігін зерттеуде заманауи Қазақстандық лингвистикадағы қарапайым тіл мәселесі үлкен маңызға ие. Осы тұста қазақ тілінің байлығы мен әртүрлілігі көрініс табады. Қазақстанның түкпір-түкпірінде болып жатқан диалектологиялық экспедиция аясындағы зерттеулер лексикалық материалды жинауға ғана емес, сонымен қатар қарапайым халықтың сөйлеуінің фонетикалық сипаттамасын жан-жақты және егжей-тегжейлі талдауға бағытталған. Осы мақала қазақ тілінде сөйлейтін қарапайым халықтың сөйлеуінде кездесетін фонетикалық модификацияның тереңдетілген, жүйелі талдауын қамтиды және авторлардың республиканың 4 ауданынан жинаған далалық материалдарына негізделген. Аудиоматериалдарды зерттеу барысында дыбысталуға маңызды өзгерістер анықталып, мұқият сипатталды, оның ішінде дыбысты [ə] әрпі гармониясының бұзылуы, ерін гармониясының түрлі көрінісі, және че және йе дыбыстарының фонетикалық тұрғыдан ерекше айтылуы көрініс тапты. Бұл модификациялар тек лингвистикалық емес, сонымен қатар қазақ тілі динамикасын, аудандық вариацияларын тереңірек түсінуге септігін тигізетін, оның диалектология және фонетика облысындағы орнын ұлғайтатын әлеуметтік-мәдени құндылыққа ие. Бұл заманауи жасандану мен халықтар арасындағы мәдени алмасу уақытында аса өзекті.

Кілтті сөздер: фонетикалық модификациялар, қарапайым сөйлеу тілі, диалектология, сөйлеу мәнері, тосыннан сөйлеу.

*K. S. Kenzhigozhina¹, K. K. Duissekova², G. O. Abitova³,A. A. Pirmkulova⁴, D. M. Akizhanova⁵^{1,2,5}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana;

^{3,4}M. Auezov South Kazakhstan University,

Republic of Kazakhstan, Shymkent.

Received 15.04.25.

Received in revised form 29.07.25.

Accepted for publication 25.11.25.

PHONETIC MODIFICATIONS IN THE SPOKEN LANGUAGE OF DIALECT SPEAKERS (BASED ON THE EXAMPLE OF MODERN KAZAKH LANGUAGE)

The issue of colloquial language in modern Kazakhstani linguistics occupies a key place in the study of the diversity and unique characteristics of regional dialects, reflecting both the richness and diversity of the Kazakh language. Research conducted within the framework of dialectological expeditions across various regions of Kazakhstan is aimed not only at collecting lexical material but also at a comprehensive and detailed analysis of the phonetic characteristics of the speech of colloquial language speakers. This article presents an in-depth and systematic analysis of the phonetic modifications observed in speakers of Kazakh colloquial language and is based on field materials collected by the authors in four different regions of the republic. During the analysis of audio materials, significant changes in pronunciation were identified and meticulously described, including violations of the harmony of the vowel sound [ə], various manifestations of labial harmony, as well as specific phonetic phenomena of unstressed back consonant-sounds [tʃ] and [je]. These modifications hold not only linguistic but also sociocultural value, contributing to a deeper understanding of the dynamics of the Kazakh language, its regional variations, and expanding the theoretical frameworks in the fields of dialectology and phonetics, which is particularly relevant in today's context of globalization and cultural exchange between nations.

Keywords: phonetic modifications, vernacular language, dialectology, subdialect, spontaneous speech.

<https://doi.org/10.48081/AENO8589>

**Б. Е. Кильдибекова¹, *Д. А. Кожас²,
Б. З. Ахметова³, Ж. М. Жумаш⁴**

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Казахский агротехнический исследовательский
университет имени С. Сейфуллина,

Республика Казахстан, г. Астана;

⁴Костанайский региональный

университет имени Ахмета Байтурсынова,

Республика Казахстан, г. Костанай.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7116-1309>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1306-7249>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8018-6532>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1539-3145>

*e-mail: kapar.dina@mail.ru

РОЛЬ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ФЕНОМЕНОВ В ФОРМИРОВАНИИ ЦЕННОСТНОЙ КАРТИНЫ МИРА В СОВРЕМЕННОМ МЕДИЙНОМ РЕЛИГИОЗНОМ ДИСКУРСЕ КАЗАХСТАНА

Актуальность исследования обусловлена возрастающим интересом к изучению медиaprостранства как важной составляющей современной коммуникативной культуры. Наряду с этим в Казахстане, как и на всем постсоветском пространстве, решаются важные вопросы возрождения концептов, которые влияют на формирование ценностной картины мира носителей языка. В этом процессе концепты мировых религий несут в себе общечеловеческое знание, формируют общепризнанные ценностные ориентиры. Следует отметить, что на территории Казахстана процессы языкового строительства идут с активным использованием русского языка, который является языком межнационального общения для представителей многочисленных этносов страны. Наряду с этим отмечается многоконфессиональность населения Казахстана, право на которое закреплено в основных документах светского государства.

В последние годы мы наблюдаем процессы десекуляризации, которые находят отражение в языке. Все больше людей заявляют о своей приверженности к вере. Представители социума объединяются в вере. Эти процессы хорошо отслеживаются в ходе анализа языкового материала в современных работах исследователей различных областей научного познания.

Прецедентные феномены служат важным целям усиления воздействия текстов на сознание участников коммуникации. Исследование проведено с целью определения дальнейших возможностей использования прецедентных феноменов в современном русскоязычном медиадискурсе Казахстана. В поле зрения попадает дискурсивное поле, в состав которого входят медийные тексты создаваемые на русском языке. В качестве предметной области определено функционирование прецедентов в рамках религиозного дискурса в целях формирования ценностной картины мира аудитории новостного интернет-ресурса регионального медиахолдинга. В ходе сбора и дальнейшей обработки материалов исследования был использован в качестве ведущего метода метод контент-анализа с учетом экстралингвистических факторов создания медийных текстов. Результаты, полученные в ходе исследования, дают возможность утверждать о присутствии в легитимном интернет-пространстве русскоязычного религиозного медиадискурса Казахстана процессов десекуляризации. Это поощряется представителями региональных исполнительных органов. При этом дискурсивные практики строятся с опорой на реминисценции для возрождения духовности через возвращение религиозных текстов в обращение.

Ключевые слова: медиадискурс, религия, прецедентные феномены, ценности, десекуляризация

Введение

Современное медийное пространство Казахстана представлено широким кругом текстов, при этом цели из создателей варьируются от конкретных – введение в заблуждение, управление сознанием до целей налаживания коммуникации в общем. Представляется интересным рассмотреть особенности религиозного медиадискурса современного русскоязычного дискурса Казахстана через изучение прецедентных феноменов и определение их роли в формировании равно как и возрождении утраченной ранее ценностной картины мира. При этом в качестве анализируемого материала отобраны тексты из региональных информационных пабликов, которые публикуют материалы по заказу органов местной исполнительной власти.

Для достижения цели исследования учитываются характерные черты религиозного медиадискурса Казахстана и основные механизмы, которые в нем задействованы. Наряду с этим определяется роль прецедентных феноменов в текстах, которые создаются в рамках религиозного медиадискурса Казахстана. Учитываются особенности организации коммуникации в региональном медиaprостранстве на примере конкретного информационного паблика. Исходя из особенностей и постановки задач перед изданием определяются потенциальные возможности использования прецедентных феноменов в русскоязычном религиозном медиадискурсе Казахстана, использования этих языковых явлений в качестве инструмента формирования ценностных установок. Проводится контент-анализ публикаций для выявления доминирующих стратегий авторов текстов.

Современные исследования дискурса подтверждают, что прецедентные феномены играют ключевую роль в формировании ценностной картины мира. В религиозном медиадискурсе они используются как инструменты речевого воздействия, влияя на сознание и мировоззрение аудитории. В Казахстане, как и во многих странах постсоветского пространства, наблюдается активное возвращение религиозной лексики в массовую коммуникацию, что делает изучение этого процесса особенно актуальным.

Таким образом, настоящее исследование посвящено анализу функционирования прецедентных феноменов в русскоязычных религиозных медиа Казахстана на примере публикаций СМИ.

Цель исследования – выявить закономерности воздействия прецедентных феноменов в религиозном медиадискурсе Казахстана и их роль в конструировании ценностного универсума.

В современном информационном пространстве официальные региональные паблики стали ключевыми посредниками между официальным дискурсом и бытовым восприятием своей религиозности. Они транслируют нормативные ценности, так как демонстрируют официально закреплённые нормы отношения к религии вообще и религиозным институтам в частности.

Формирование медиадискурса исследуется как теологами, так и лингвистами, а в рамках данного исследования были рассмотрены работы, заложившие основу для понимания религиозного дискурса как части институционального (Е. И. Аринин, 2011); (Е. В. Бобырева, 2008); (В. И. Карасик, 1999), (П. А. Катышев, М. А. Осадчий, 2019); (Н. Б. Мечковская, 1998); (С.В. Оленев, Б.Е. Кильдибекова, 2019); (А. Г.-Б. Салахова, 2013) и др.

Также основополагающим теоретическим аспектом исследования является современная теория прецедентности, развитая многими учёными (Л. В. Балашова, 2008); (А. Д. Васильев, 2013); (О. А. Ворожцова, 2007);

(Д. Б. Гудков, Д. Б. Красных, В. В. Захаренко, И. В. Захаренко, Д. В. Багиева; 1995); (Г. Г. Слышкин, 2000); (Ю. А. Сорокин, 1993).

Исследование посвящено функционированию прецедентных феноменов в русскоязычном религиозном медиадискурсе Казахстана. Анализируются тексты региональных пабликов, публикующих материалы по заказу местных властей.

Цель – выявить закономерности воздействия прецедентных феноменов и их роль в формировании ценностной картины мира. Контент-анализ публикаций помогает определить стратегии авторов, механизмы речевого воздействия и особенности организации коммуникации.

Современные исследования (С. В. Оленев, 2019; В. А. Мартинович, 2023; К. Wasińczuk, 2019) подтверждают, что прецедентные феномены влияют на мировоззрение аудитории. В Казахстане, как и в других постсоветских странах, наблюдается активное возвращение религиозной лексики в медиа, что делает изучение данного процесса особенно актуальным. Официальные региональные паблики выступают посредниками между государственным дискурсом и массовым восприятием религии, транслируя нормативные ценности и закреплённые нормы отношения к религиозным институтам.

Материалы и методы

Материалы для анализа были взяты с сайта информационного новостного ресурса «pravlodarnews.kz», который входит в состав Павлодарского областного медиа-холдинга «Ертiс-медиа» акимата Павлодарской области.

Материалы опубликованы в 2023 и 2025 году и рассматриваются в хронологическом порядке по календарным датам. Использована функция «поиск по тегам», лексические маркеры «рождество» и «айт». В качестве ведущего метода исследования был использован метод контент-анализа с учетом экстралингвистических факторов функционирования языка.

Результаты и обсуждение

Необходимо отметить, что представленное исследование проводилось в рамках заданных временных отрезков и количество материалов, вошедших в поле исследования обусловлено результатами поиска текстов по запросу «поиск по тегам».

Материал от 28 июня 2023 года «Как казахстанцы отдохнут на праздники в июне и июле». Содержит информацию о днях отдыха в праздничные дни. Прецедент Курбан айт – используется в прямом денотативном значении, не подвергается трансформации. Читателям не объясняется значение этого выражения. Стратегия автора текста – передача фактов до коммуникантов без дополнительных комментариев.

Материал от 28 июня 2023 года «Президент страны поздравил казахстанцев с праздником Курбан айт». Прецеденты Курбан айт, Ислам использованы без трансформации в денотативном значении.

Автор статьи апеллирует к авторитету главы государства, цитирует: «В этой религиозной традиции ярко проявляется суть Ислама. Курбан айт призывает людей к милосердию и солидарности, добропорядочности и уважению к окружающим. Эти высокие гуманистические ценности содействуют духовному прогрессу нации, укоренению в обществе ответственности и справедливости. Этот светлый праздник сближает людей, способствует укреплению общенационального единства, мира и согласия в стране. Отзывчивость и стремление делать добро другим – неотъемлемая грань нашей идентичности. Поэтому идеалы Курбан айта глубоко созвучны миропониманию всех граждан, органично вплетены в культурный код нашего народа». Полное цитирование слов главы государства способствует реализации намерения передать ценностное содержание религиозного праздника в светском обществе. Определяем стратегию автора – стратегия апелляции к авторитетному мнению главы государства. В целом мы наблюдаем общую стратегию апелляции к ценностям, заложенным в религии.

Публикация от 28 июня 2023 года «Асаин Байханов: Курбан айт – праздник, который ведет человечество к добру». Прецеденты «Курбан айт», «Всевышний». Прецеденты используются в денотативном значении и не подвергаются трансформации.

При анализе материала отмечается обращение к читателям как к близким людям. В заголовке используется социопрецедент – имя акима Асаина Байханова. Фраза акима: «Пусть Всевышний примет наши молитвы, добрые дела и принесенные жертвы!» свидетельствует о проявлении его намерения «единения в вере». Для сравнения, следующая фраза звучит нейтрально: «Пусть священный Курбан айт вселит в ваши сердца светлую надежду и укрепит вашу веру в завтрашний день». Здесь мы наблюдаем использование темы религии для формирования ценностной картины мира читателей – жителей Павлодара и признаки речевого проявления религиозных предпочтений героя статьи (акима Павлодарской области, главы региона, представителя государственной власти). Наблюдаем следующие стратегии: герой материала (аким) использует стратегию кооперации при обращении к коммуникантам через единение в вере, проявляет солидарность и явно демонстрирует свою эмпатию; автор статьи использует стратегию апелляции к авторитету главы региона. При этом в целом прослеживается стратегия апелляции к ценностям, заложенным в религии.

Следующий материал от 7 января 2025 года «Президент поздравил православных казахстанцев с праздником». Прецеденты «Рождество

Христово», «православие» используются в денотативном значении и не подвергаются трансформации.

Автор статьи апеллирует к авторитету главы государства, приводит цитаты из речи Касым-Жомарта Токаева: «В Рождество человеческие сердца наполняются особой радостью, православные люди стремятся окружить заботой и вниманием близких, проявляют милосердие и сострадание к нуждающимся. Православие вносит важный вклад в укрепление единства и солидарности нашего народа, продвижение ценностей патриотизма, созидания и ответственности, лежащих в основе нашей общенациональной идентичности».

Автор реализует цель издательства – формирование ценностной картины мира путем использования религиозных догматов православия. Также в собственном тексте автора находим словосочетание «благие начинания». Возможно, это влияние на автора стиля текста.

Необходимо отметить, что определяется общая стратегия апелляции к ценностям, которые заложены в религии.

Материал от 7 января 2025 года «Асаин Байханов поздравил верующих с Рождеством Христовым». Прецедент «Рождество Христово» используется в денотативном значении, не подвергается трансформации.

Цитирование акима: «Сердечно поздравляю всех православных христиан с большим и светлым праздником – Рождеством Христовым! В светлый праздничный день желаю всем крепкого здоровья, счастья и радости». Наблюдается использование темы религиозного праздника в целях формирования ценностной картины мира читателей – жителей Павлодарского региона. В качестве ведущей стратегии определяется апелляция к ценностям, которые заложены в религии.

Следующий материал от 7 января 2025 года «Как павлодарцы встретили Рождество». Прецеденты Рождество, Благовещенский собор, Вифлеем, Афанасий Александрийский, Спаситель, Бог, Божья благодать, елпомазание, причастие, младенец Христос, Таинство Причащения, Тело и Кровь Христовы, ночное ожидание. Все прецеденты использованы в денотативном значении и не подвергаются трансформации.

Жанр материала — репортаж с места события о богослужении в Благовещенском соборе г. Павлодара на Рождество Христово.

Автор апеллирует к мнению священнослужителя, приводит цитаты протоиерея Алексея Степанова: «В день Рождества Христова христиане вспоминают важнейшее событие, случившееся в Вифлееме более двух тысяч лет назад, – приход в наш мир Спасителя, когда Бог стал человеком и открыл себя людям. <...> Рождество Христово — великий праздник, торжественный день для всех христиан. <...> Христианам

важно, чтобы Рождественская радость коснулась сердца каждого <...> важнее застолий и увеселений в эти дни поделиться теплом и надеждой с теми, кому это действительно необходимо».

Подбор автором цитат священнослужителя свидетельствует о намерении демонстрировать ценности, которые заложены в православной религии. Прослеживается стратегия апелляции к авторитету священнослужителя – официального представителя православной церкви на территории региона.

В тексте автора используются выражения «с молитвой и благоговением», «много молодежи, детей, что пришли с родителями», «прихожане открывали священнику свои грехи», «создавало атмосферу священного торжества», «состоялось помазание освященным елеем», «очередь Божественной литургии – центрального события праздника, во время которой совершается Таинство Причащения, когда под видом хлеба и вина верующие вкушают истинные Тело и Кровь Христовы». Перед нами языковая личность, которая хорошо владеет религиозной лексикой. Автор, возможно, сочувствует либо разделяет верования православных. Прослеживается стратегия автора эмотивная и интерпретирующая. Автор проявляет сочувствие при описании догматов веры, интерпретирует их через свое восприятие.

Публикация от 7 января 2025 года «Павлодарская оперная дива поздравила верующих с праздником». Публикация носит информационный характер. Прецедент Рождество Христово используется в своем денотативном значении, не подвергается трансформации. Также используется социопрецедент Мария Мудряк. Информационный повод – поздравление землякам от известной оперной дивы Марии Мудряк. Стратегия автора текста – передача фактов до коммуникантов без дополнительных комментариев.

Публикация от 10 января 2025 года «Хоккеисты из Актобе «украли» Рождество у павлодарцев».

Прецедент содержится в заголовке статьи «украли» Рождество. Исходный текст «Гринч – похититель Рождества». Источник прецедентности – название одноименного фильма в стиле фэнтези режиссера Рона Ховарда, который был снят в 2000 году на студии Universal Pictures.

Материал информирует о результатах хоккейного матча между местной и приезжей командами. В результате игры выиграли гости, которые, судя по заголовку, «украли» рождественское настроение у местных болельщиков. Резюмируя весь ход игры, автор пишет «Гринч» из Актобе всё-таки забрал победу». Эта реминисценция задействована автором с целью придания тексту экспрессии. Наблюдается использование автором аттрактивной тактики, которая является проявлением стратегии привлечения своего читателя, вызов их на эмоции через использование экспрессивных образов.

Выводы

В ходе проведения исследования были сделаны выводы, которые дают возможность утверждать следующее.

В русскоязычном религиозном медиадискурсе Казахстана, который представлен региональными официальными пабликами, прослеживаются процессы десекуляризации, одним из проявлений которого является возвращение в активный словарь религиозной лексики.

Материалы, которые публикуются на страницах официальных региональных пабликов, создаются с помощью активного включения прецедентных феноменов с источником “религия”, при этом в основном они используются в денотативном значении и не подвергаются трансформации.

Наряду с этим авторы проанализированных публикаций активно используют религиозные дискурсивные практики в целях формирования ценностной картины мира читателей путем создания публикаций, в которых постулируются важные догматы веры (ислам, православие).

Информационным поводом для создания представленных материалов служит официальное признание правительством Республики Казахстан важных для верующих календарных дат – религиозных праздников Курбан айт и Рождество Христово. Подобные материалы публикуются ежегодно на сайте взятого для анализа регионально информационного паблика «pavlodarnews.kz».

Можно отметить проявляющуюся степень религиозности авторов и героев публикаций.

В качестве перспективы дальнейших исследований в данном направлении запланировано изучение и определение тенденций и возможных рисков, которые связаны с формированием вводящих в заблуждение ценностных ориентиров через медиадискурс.

Заключение

Результаты настоящего исследования позволяют сделать следующее заключение. Прецедентные феномены, являясь средством передачи имплицитных смыслов, по-прежнему играют ключевую роль в формировании ценностной картины мира. Это становится важным в процессе образования нового медийного пространства.

Эффективное использование прецедентных феноменов позволяет конструировать и в дальнейшем транслировать важные общечеловеческие ценности, которые можно успешно закрепить в общественном сознании.

Исследование показало, что в качестве ведущей стратегии при обращении к прецедентным феноменам является апелляция к авторитету, который строится на догматах веры. Участники современных медиапрактик активно проявляют себя в качестве поддерживающих постулаты веры

авторов. Такой их выбор свидетельствует о значимости религиозного дискурса для реализации целей воздействия на аудиторию.

Наряду с этим анализ текстов официальных русскоязычных интернет-публиков в лице «pravlodarnews.kz» подтвердил, что прецедентные феномены с источником прецедентности «религия» используются как инструменты убеждения, легитимизации позиции принятия веры либо сочувствия ей, формирования новых религиозно окрашенных идиологических смыслов.

Таким образом, можно констатировать, что прецеденты продолжают оставаться эффективным инструментом формирования сознания коммуникантов информационного общества. Они усиливают когнитивную и эмоциональную действенность медийных текстов. При этом особое внимание необходимо уделять важной роли прецедентов с источником прецедентности «религия» на формирование новой, порой хорошо забытой, старой концептосферы. Эта концептосфера имеет все потенциальные возможности для возрождения духовности носителей языка путем вовлечения их в легитимное поле дискурсивных практик.

Дальнейшие исследования в этой области могут быть направлены на более детальное изучение роли прецедентов в различных медиажанрах и их влияния на общественное мнение.

Список использованных источников

- 1 **Аринин, Е. И.** Религиоведение: введение в основные концепции и термины: учебное пособие / Е. И. Аринин. – М. : Академический Проект, 2011. – 320 с.
- 2 **Балашова, Л. В.** Метафора и языковая картина мира носителя сленга (на материале прецедентного мира «Детство») // Вестн. Иркут. гос. лингвистического ун-та. Сер : Филология. 2008. – № 2. – С. 4–9.
- 3 **Бобырева, Е. В.** Религиозный дискурс: ценности и жанры / Е. В. Бобырева // Знание. Понимание. Умение. – 2008. – № 1. – С. 162–167.
- 4 **Васильев, А. Д.** Интертекстуальность и прецедентные феномены: учебное пособие / А. Д. Васильев. – М. : ФЛИНТА, 2013. – 342 с.
- 5 **Ворожцова, О. А.** Прецедентные феномены в российском и американском предвыборном президентском дискурсе 2004 года. / О. А. Ворожцова // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2007. – Вып. 3(23). – С. 69–73
- 6 **Гудков, Д. Б.** Прецедентные тексты и проблема межнационального общения / Д. Б. Красных, В. В. Захаренко, И. В. Захаренко, Д. В. Багиева // Этническое и языковое самосознание. Материалы конференции. (Москва, 13–15 декабря 1995). – М., 1995. – С. 40–41.

7 **Карасик, В. И.** Религиозный дискурс / В. И. Карасик // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики: Сб. научных трудов. – Волгоград : Перемена, 1999. – С. 5–19.

8 **Картасова, Е. П.** Прецедентные феномены как стилистический приём создания экспрессии в Интернет-коммуникации / Е. П. Картасова, А. А. Иерусалимская // Филология и культура. – 2015. – № 2 (40). – С. 53–58.

9 **Катышев, П. А.** Речевое вовлечение в деятельность радикального сообщества : критическое дискурсивное исследование прецедентности / П. А. Катышев, М. А. Осадчий // Вестник Томского государственного университета. – 2019. – № 441. – С. 19–26.

10 **Мечковская, Н. Б.** Язык и религия: учебное пособие для студентов гуманитарных вузов / Н. Б. Мечковская. – М. : Агентство «Файр», 1998. – 352 с.

11 **Оленев, С. В.** Прецедентные феномены как инструмент трансформации сознания участников религиозно-идеологического дискурса в сети Интернет / С. В. Оленев, Б. Е. Кильдибекова // Казанская наука. – 2019. – № 12. – С. 186–189.

12 **Салахова, А. Г.-Б.** Конфессиональная языковая личность: когнитивный аспект / А. Г.-Б. Салахова // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Вып. 82. – 2013. – № 24(315). – С. 140–143.

13 **Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурные концепты прецедентных текстов: учебное пособие / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 142 с.

14 **Сорокин, Ю. А.** Прецедентный текст как способ фиксации языкового сознания / Ю. А. Сорокин // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М. : ИЯ РАН, 1993. – С. 98–117.

References

- 1 **Arinin, E. I.** Religiovedenie: vvedenie v osnovnye konsepsii i terminy : uchebnoe posobie [Religious studies: an introduction to basic concepts and terms : a textbook] / E. I. Arinin. – M. : Akademicheskii Proekt, 2011. – 320 p.
- 2 **Balashova, L. V.** Metafora i iazykovaia kartina mira nositelä slenga [Metaphor and linguistic picture of the world of a slang speaker] (na materiale presedentnogo mira «Detstvo») // Vestn. Īrkut. gos. lingvisticheskogo un-ta. Ser : Filologia. – 2008. – № 2. – P. 4–9.
- 3 **Bobyreva, E. V.** Religiozniĭ diskurs : senosti i janry [Religious discourse: values and genres] / E. V. Bobyreva // Znanie. Ponimanie. Umenie. – 2008. – No. 1. – P. 162–167.

4 **Vasiliev, A. D.** Īntertekstuālnöst i presedentnye fenomeny: uchebnoe posobi [Intertextuality and precedent phenomena: a textbook] / A. D. Vasiliev. – M. : FLINTA, 2013. – 342 p.

5 **Vorozhtsova, O. A.** Presedentnye fenomeny v rosiskom i amerikanskom predvybornom prezidentskom diskurse 2004 goda. [Precedent phenomena in the Russian and American pre-election presidential discourse of 2004.] / O. A. Vorozhtsova // Politicheskaja lingvistika. Ekaterinburg, 2007. – Issue 3(23). – P. 69–73.

6 **Gudkov, D. B.** Presedentnye teksty i problema mejnasionālnogo obşenia [Precedent texts and the problem of interethnic communication] / D. B. Krasnykh, V. V. Zakharenko, I. V. Zakharenko, D. V. Bagieva // Etnicheskoe i iazykovoe samosoznanie. Materialy konferensii. (Moskva, 13-15 dekabrä 1995). M., 1995, P. 40–41. (in Russ.)

7 **Karasik, V. I.** Religiozni diskurs [Religious discourse] / V. I. Karasik // Yazykovaia lichnöst: problem lingvokülturologii i funkcionālnoi semantiki : Sb. nauchnykh trudov. – Volgograd : Peremena, 1999. – P. 5–19.

8 **Kartashov, E. P.** Presedentnye fenomeny kak stilisticheski priöm sozdania ekspresii v Īnternet-komunikasii [Print express is a stylistic device for creating two phenomena in Internet communication] / Very. Kartashov, A. A. Īerusalimskaia // Filologia i kultura. – 2015. – № 2(40). – P. 53–58.

9 **Katyshev, P. A.** Rechevoe вовлечение v deiatelnöst radikālnoġ soobşestva: kriticheskoe diskursivnoe issledovanie presedentnosti [Speech involvement in the activities of the radical community : A critical discursive study of precedent] / P. A. Katyshev, M. A. Osadchy // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2019. – No. 441. – P. 19–26.

10 **Mechkovskaya, N. B.** Yazyk i religia: uchebnoe posobie dlä studentov gumanitarnykh vuzov [Language and religion : a textbook for students of humanitarian universities] / N. B. Mechkovskaya. – M. : Agentstvo «Fair», 1998. – 352 p.

11 **Olenev, S. V.** Presedentnye fenomeny kak instrument transformasii soznania uchastnikov religiozno-ideologicheskogo diskursa v seti Īnternet [Precedent phenomena as a tool for transforming the consciousness of participants in religious and ideological discourse on the Internet] / S. V. Olenev, B. E. Kildibekova // Kazanskaia nauka. – 2019. – No. 12. – P. 186–189.

12 **Salakhova, A. G.-B.** Konfessionālnaia iazykovaia lichnöst : kognitivnyi aspekt [Confessional linguistic personality: a cognitive aspect] / A. G.-B. Salakhova // Vestnik Cheläbinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologia. Īskustvovedenie. Issue. 82. – 2013. – № 24(315). – P. 140–143.

13 **Slyshkin, G. G.** Lingvokülturnye konsepty presedentnykh tekstov: uchebnoe posobie [Linguistic and cultural concepts of precedent texts: a textbook] / G. G. Slyshkin. – M. : Academia, 2000. – 142 p. (in Russ.)

14 **Sorokin, Yu. A.** Presedentnyi teks kak sposob fiksasii iazykovogo soznania [Precedent text as a way of fixing linguistic consciousness] / Yu. A. Sorokin // Yazyk i soznanie: paradoksālnaia rasionālnoġ. IYA RAN, 1993, pp. 98–117.

Поступило в редакцию 10.09.25.

Поступило с исправлениями 18.10.25.

Принято в печать 25.11.25.

*Б. Е. Кильдибекова¹, *Д. А. Кожас², Б. З. Ахметова³, Ж. М. Жұмаиш⁴*

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

³С. Сейфуллин атындағы

Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

⁴Ахмет Байтұрсынұлы атындағы

Қостанай өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.

10.09.25 ж. баспаға түсті.

18.10.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МЕДИАЛЫҚ ДІНИ ДИСКУРСЫНДА ӘЛЕМНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БЕЙНЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПРЕЦЕДЕНТТІК ҚҰБЫЛЫСТАРДЫҢ РӨЛІ

Зерттеудің өзектілігі қазіргі коммуникативті мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі ретінде медиа кеңістікті зерттеуге деген қызығушылықтың артуына байланысты. Сонымен қатар, Қазақстанда, посткеңестік кеңістіктегі сияқты, ана тілінде сөйлейтіндер әлемінің құндылық бейнесін қалыптастыруға әсер ететін тұжырымдамаларды жандандырудың маңызды мәселелері шешілуде. Бұл үдерісте әлемдік діндер тұжырымдамалары жалпыадамзаттық білімді алып жүреді, жалпыға бірдей танылған құндылық бағдарларын қалыптастырады. Айта кету керек, Қазақстан аумағында тіл құрылысының үдерістері елдің көптеген этностарының өкілдері үшін ұлтаралық қарым-қатынас тілі болып

табылатын орыс тілін белсенді қолданумен жүріп жатыр. Сонымен қатар, зайырлы мемлекеттің негізгі құжаттарында бекітілген Қазақстан халқының көпконфессиялылығы атап өтіледі. Соңғы жылдары біз тілде көрінетін десекуляризация процестерін байқадық. Көптеген адамдар сенімге деген адалдықтарын мәлімдейді. Қоғам өкілдері сенімде бірігеді. Бұл процестер ғылыми танымның әртүрлі салаларын зерттеушілердің заманауи жұмыстарындағы тілдік материалды талдау кезінде жақсы бақыланады.

Прецеденттік құбылыстар мәтіндердің коммуникацияға қатысушылардың санасына әсерін күшейтудің маңызды мақсаттарына қызмет етеді. Зерттеу Қазақстанның қазіргі орыс тілді медиа дискурсында прецеденттік құбылыстарды пайдаланудың одан әрі мүмкіндіктерін анықтау мақсатында жүргізілді. Көрнекі өріске дискурсивті өріс енеді, оның құрамына орыс тілінде жасалған медиа мәтіндер кіреді. Пәндік сала ретінде өңірлік медиахолдингтің жаңалықтар интернет-ресурсы аудиториясы әлемінің құндылық бейнесін қалыптастыру мақсатында діни дискурс шеңберінде прецеденттердің жұмыс істеуі айқындалды. Зерттеу материалдарын жинау және одан әрі өңдеу барысында медиа мәтіндерді құрудың экстралингвистикалық факторларын ескере отырып, мазмұнды талдау әдісі жетекші әдіс ретінде қолданылды. Зерттеу барысында алынған нәтижелер Қазақстанның зайырландыру процестерінің орыс тілді діни медиадискурсының заңды интернет-кеңістігінде болуы туралы бекітуге мүмкіндік береді. Мұны өңірлік атқарушы органдардың өкілдері көтермелейді. Бұл жағдайда дискурстық тәжірибелер діни мәтіндерді айналымға қайтару арқылы руханилықты жандандыру үшін реминисценцияға сүйене отырып құрылады.

Кілтті сөздер: медиа дискурс, дін, прецеденттік құбылыстар, құндылықтар, декуляризация.

B. E. Kildibekova¹, *D. A. Kozhas², B. Z. Akhmetova³, Z. M. Zhumash⁴

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University,

Republic of Kazakhstan, Astana;

⁴Kostanay Regional University

named after Akhmet Baitursynov,

Republic of Kazakhstan, Kostanay.

Received 10.09.25.

Received in revised form 18.10.25.

Accepted for publication 25.11.25.

THE ROLE OF PRECEDENT PHENOMENA IN SHAPING THE VALUE PICTURE OF THE WORLD IN THE MODERN MEDIA RELIGIOUS DISCOURSE OF KAZAKHSTAN

The relevance of the research is due to the growing interest in the study of media space as an important component of modern communicative culture. Along with this, in Kazakhstan, as in the entire post-Soviet space, important issues of reviving concepts that influence the formation of the value picture of the world of native speakers are being addressed. In this process, the concepts of world religions carry universal knowledge and form universally recognized value orientations. It should be noted that in Kazakhstan, the processes of language construction are actively using the Russian language, which is the language of interethnic communication for representatives of numerous ethnic groups of the country. Along with this, the multiconfessional nature of the population of Kazakhstan is noted, the right to which is enshrined in the basic documents of the secular state. In recent years, we have seen secularization processes that are reflected in the language. More and more people declare their commitment to the faith. Representatives of society unite in faith. These processes are well monitored during the analysis of linguistic material in modern works of researchers in various fields of scientific knowledge.

Precedent phenomena serve important purposes of enhancing the impact of texts on the consciousness of communication participants. The study was conducted in order to determine further possibilities of using precedent phenomena in the modern Russian-language media discourse of Kazakhstan. The discursive field, which includes media texts created in Russian, comes into view. The functioning of precedents within the framework of religious discourse is defined as a subject area in order

to form a value picture of the world of the audience of the Internet news resource of the regional media holding. During the collection and further processing of the research materials, the method of content analysis was used as the leading method, taking into account the extralinguistic factors of creating media texts. The results obtained in the course of the study make it possible to assert the presence of secularization processes in the legitimate Internet space of the Russian-speaking religious media discourse of Kazakhstan. This is encouraged by representatives of regional executive bodies. At the same time, discursive practices are based on reminiscences to revive spirituality through the return of religious texts to circulation.

Keywords: media discourse, religion, precedent phenomena, values, secularization.

FTAMP 17.01.11

<https://doi.org/10.48081/JNEI1900>**А. Кок¹, *А. Қ. Нұрбанова²**¹Ақдениз университеті,

Түркия Республикасы, Анталия қ.;

²Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3614-2719>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2116-1228>*e-mail: aigulkisap@mail.ru

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ-ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ АРНАЛАР

Бұл мақалада адамның рухани әлемі, ішкі дүниесі, оның дүниетанымының негізі талданады. Адамның рухани әлемі, оның дүниетанымы өмірдегі прогрестің векторын таңдауға мүмкіндік беретіні туралы айтылады. Қазақ халқының ұлы ойшылы, атақты фольклортанушы, этнограф, тарихшы, философ, дінтанушы, қазақ мәдениеті мен әдебиетінің белгілі көрнекті тұлғасы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалары талданады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларындағы еңбек, білім тақырыбы қарастырылып, рухани-адамгершілік құндылықтар туралы зерделеген тұжырымдарына талдау жасалады. Ғалымның шығармалары қазақ тарихы, шежіресі, ауыз әдебиеті үшін құнды әрі негізгі дерек көздері болып табылатындығын, әрі ол еңбектер тарихты танумен қатар, ұлттық құндылықтарды дәріптеп, соның көмегімен бүгінгі және келер ұрпақты салықалы етіп тәрбиелеуге көмектесетін құрал болатындығы туралы терең ойлар айтылып, талдау жасалып, зерделенді. Қазақ ойшылдарының танымдық шығармашылығының қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері өз халқының тағдырын жақсы жаққа өзгертуге ұмтылған жаңа қағидаттар мен идеяларды ұсынумен байланысты болды. Мақалада қазақ жазушы-ойшылдары ұлттық дәстүр үшін ғана емес, әлемдік этикалық ойдың қазынасын толықтыра отырып, оның шегінен асып түсетін күрделі экзистенциалдық мәселелерді тұжырымдады деген қорытындыға келеді.

Кілтті сөздер: рухани-адамгершілік құндылықтар, құндылық бағдарлары, ұлттық құндылықтар, жеке тұлға, рухани әлем, туындылар, шығармалар, халық мұрасы.

Кіріспе

Қазақ тарихында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының алар орны ерекше. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақ халқының ұлы ойшылы, атақты фольклортанушы, этнограф, тарихшы, философ, дінтанушы, қазақ мәдениеті мен әдебиетінің белгілі көрнекті тұлғасы ретінде қалыптасты. Ақын жастайынан шығыс әлемінің білімімен сусындап, араб және парсы тілдерін жетік біліп, басқа да шет тілдерді терең меңгерген. Өзі өлең жазумен қатар, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап бастырумен де айналысты. Шежіре мен айтыс, көптеген тарихи жырды хатқа түсіріп, кейінгі ұрпаққа аманат етіп қалдырды. Ғұламаның басты мақсаты әрі өмірінің негізіне айналған ой – қазақ халқын сауаттандыру болды. Ұлтымыздың дана перзенттерінің бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Осынау ағартушы, шежіреші, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, көрнекті ақын, ойшыл, рухани қайраткер Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының бітім-болмысы, шығармашылық мұрасы зерделеніп біткен жоқ. Халық оны көзі тірісінде-ақ «әулие» атауы – өз алдына бөлек зерттеуді талап ететін тақырып. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының басым көпшілігі адалдық пен адамдық туралы толғамды ойға толы. Жазбалары жақсылықтың жаршысындай еді. Жастарды білімді әрі сауағынан бал тамған өнерпаз болуға да үндеді. Оның мысалдары мен өлеңдерінде халқына деген терең сүйіспеншілігі, оқу-ағарту ісін дамытып, әлеуметтік әл-ауқатқа жетуге деген уайымы аңғарылады. Мәшһүр-Жүсіп философия, медицина, астрономия, геология, география, этнография, фольклор, тіл білімі, педагогика, дінтану саласында зерттеулер жүргізіп, дала мәдениеті туралы терең дәлелді пікірлерін ұрпағына мұра етіп қалдырды. Атақты ақын, ғұлама оқымысты Мәшһүр Жүсіптің көп қырлы талант екені елге мәлім. Қаршадайынан оқыған, оқып қана қоймай, көңіліне мол дүние тоқыған білімдар. Ақынның 1907 жылы үш бірдей кітабы – «Көп жасағаннан көрген бір тамашамыз», «Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі» атты жыр жинағы жарық көрсе, «Миғраж», «Хаятбақшы», «Қорқыт», «Гүлшат-Шеризат» деп аталатын қисса-дастандарын, публицистикалық этнографиялық еңбектерін, халық ауыз әдебиетін жинаудағы қыруар жұмысын атасак та жеткілікті. Мәшһүр Жүсіптің ақындығына тоқталсақ, оның нәзік те отты, ойлы өлеңдері халықтың өз ішінен қайнап шыққан талант екенін көрсетеді. Ел ішінің жағдайына жастай қанық ақын ағайын-туыс, бауырдың жан сырын терең жырлайды, нәзік тербейді. Олардың мінез-құлқын салмақты баяндап, сабырлы түйіндейді. Бір қызығы, әрқайсының мінезі әртүрлі, бірі біріне

кереғар, күле салуы да жылдам, ренжи салуы да оңай. Мәшһүр Жүсіп, өзі айтқандай, он бес жастан кейінгі өмірінің бәрін дерлік өлеңмен сөйлеген. Ақын дүние танымын, адамдармен қарым-қатынасын, нені сүйіп, нені жек көретінін, кімнен үйреніп, кімнен жиренетінін де өрнектеген. Біз оның мұндай туындыларынан сол кездегі адамдардың өмірге деген көзқарасын, ішкі жан дүниесін, тұрмысын жан-жақты танығандай боламыз.

Ақын той мен топта, ел мол жиылған аста бай мен болыстан, би мен бектен ығыспаған, олардың қателіктері мен кемшіліктерін тура айтып, жуанға істеген «жақсылығын», жіңішкеге көрсеткен «қорлығын» бетіне басып отырған. Осы ақ ниеті үшін артынан опық жеген кездері де аз емес екен.

Расында да ол бала болып ойнамаған, бес жасынан бастап оқуға зейін қояды, ержетіп бозбалалық шаққа жеткен соң да ала қағаздан бас алмаған. Ақын шарқ ұрып ізденудің нәтижесінде білімге де, парасатқа да ерте жетіпті. Күннің шуағын бірінші болып қарсы алып, батып бара жатқан шапағын да өзі шығарып салатын заңғар таудың құзар басы сияқты, алдымен не көрсе де білімді жан көрмек. Ақылды, білімді адам өмірдің соққан бар дауылына төтеп бермек. Мәшһүр Жүсіпті де осындай жан деп білеміз. Оның жанының нәзіктігін, көңілінің жомарттығын, «өзім не болсам да мейлі – өзгенің жаны жараланбасын, басқаның басына бақытсыздық, күңгірттік келмесін», – деп іштей жақсы тілеумен жүретінін айтып жеткізу мүмкін емес. Мәшһүр жырлары оқушысын еңбекке, адалдыққа, мейірімділікке үндеумен қымбат.

Зерттеу нысаны: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы еңбектеріндегі рухани-адамгершілік құндылықтар.

Зерттеу пәні: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани-адамгершілік құндылықтар туралы зерделеген еңбектері.

Мақсаты: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани-адамгершілік құндылықтар туралы зерделеген тұжырымдарына талдау жасау.

Материалдар мен әдістері

Мақаланы жазу барысында ғылыми материалдар мен әдістер қолданылды. Зерттеу материалы ретінде жарық көрген ғалымдардың ғылыми еңбектері (диссертация, монография, мақала т.б.) алынды. Жұмыс барысында алға қойылған мақсат-міндеттерге орай жинақтау, сипаттау, баяндау, салыстыру, топтастыру, анализ жасау, жүйелеу, тарихи классификациялау әдістері қолданылды. Аталған тақырыптың өзіндік ерекшеліктерін көрсетуде талдау, салыстыру әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Халқымыздың атақты ақыны, ғұлама оқымыстысы Мәшһүр Жүсіптің көп қырлы талант екені елге мәлім. Қаршадайынан оқыған, оқып қана қоймай, көңіліне мол дүние тоқыған білімдар. Ақынның «Миғраж», «Хаятбақшы», «Қорқыт», «Гүлшат-Шеризат» деп аталатын қисса, дастандарын,

публицистикалық, этнографиялық еңбектерін, халық ауыз әдебиетін жинаудағы қыруар жұмысын атасақ та жеткілікті. Ол өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек Мәшһүрде мол екенін және естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілуі шарт. XX ғасырдың бас кезінде ұлы Абайдың соңын ала шыққан Мәшһүр Жүсіп Көпеев сол Абайдың сара жолын арман-мұрат тұтып, соның соқпағымен «тас қияға өрлегендердің» бірі еді. Ақын өзі ғана ұстазынан тәлім-тәрбие алып қоймай, өзге жұрттың да сол жолмен ілгері басуын тіледі. Ол бұл тілегін күндіз-түні өлең жазып, халықтың ішкі жан дүниесін тербетіп, олардың өнер-білімге, отырықшылыққа шақыру арқылы жүзеге асырды. Ақынның түпкі арманы – халықты жаппай сауаттандыру еді. Алайда ол мұндай игілікті іс тек сөзбен ғана аспайтынын, ол үшін қолда билік болуымен қатар, мол қаражаттың қажет екендігін кейін сезінді. Амалсыз ішкі мұң-шерін тағы да өлеңмен шертті:

Бұлттай жауатұғын менің өзім,
Көкірегім – қан, жаспен толған көзім.
Жаңбырдың рахымет тамшысындай,
Ғаламға дастан қылып айтқан сөзім [3].

Кезінде ақынның көкірегінен шыққан сөзді түсінетін, оған еміренетін жанның аз болғанына қынжыласың. Әйтпесе ол «жауатұғын бұлттай» түнермес еді ғой. Ақын ойлары заңғар. Ол ауыл үйдің әңгімесін айтып отырған жоқ, адамға, қоғам өміріне қатысты мәселені толғайды. Көкірегі толған шуақты жұртшылыққа шашқысы келеді, «Қырымнан қияға қарап» алысты шолғысы бар. Ақынның арғы жағы жұлдыздай жарқырап тұрған соң (жанының тазалығын айтамыз), оған барлық әлем шуақты да сәулетті, барлық адам адал да абзал. Ол көпшіліктің берекесін алатын, жарастығын бұзатын озбырларға үнемі қарсы тұрып келіпті. Бұл турасында профессор Мәшһүр Жүсіп шығармаларының көпшілігінде заман жайын айтады, қазақтың жаман мінездерін, қазақ арасындағы феодализм қалдығын, би-болыстарды, патша үкіметінің чиновниктерін сынады. М. Көпеевтің өмір сүрген тұсы – бір рудың малын екінші бір рудың елі барымталап, шетке шыққан жылқы сиырын айдап алып, сіңіріп кете беретін, әлсіздің күні қараң, күштінің сөзі жүріп тұрған феодалдық қоғамның нағыз қаны тамып тұрған кезі еді. Кедей кем бағал, жетім-жесірді «ашса алақанында, жұмса жұдырығында» ұстап, шырқыратып езіп-қанағанына байлар мәз. Байыған сайын оларға кең дүние тарылып, қусырылып бара жатқан сияқты көрінеді. Ашыққан қорқау қасқырдай жан-жақтан анталап, жер таласын, жесір дауын күшейтіп, бірін-бірі тірідей жеп қоятындай өшігеді. Бай мен шонжарлар жан-жағына

жұтып жіберердей алара қарайды. Қысы-жазы ауыл маңы айғай-шу, бос дүрмек [1]. Оқу іздеп, өнер қуып жүрген бірде-бір жастарды көре алмаған ақын халыққа қарап:

Қазағым, өнер іздеп, ұрлық-зорлық,
Қыласың бір-біріңе неге озбырлық,
Болғаннан алты ауызды ынтымақсыз,
Басына келген жоқ па талай қорлық [3], – дейді.

Ақын сөз өнерін өте жоғары бағалаған. Ол адамзат баласының бірбірімен табыспайтын, жақындаспайтын кезі болмайды, олар бір-бірінің ішкі жан сырын сөйлесу арқылы түсінеді, ұғысады дей келіп:

Кем емес – кейбір сөзім жанған шоқтан,
Әр кімге ауыр тиер атқан оқтан.
Ұшқан құс, жүгірген аң-жануарлар,
Атанды бәрі хайуан – тілі жоқтан, [3], – деп түйіндейді.

Бұл жерде ол адамның «ұшқан құс, жүгірген аңнан» артықтығы – ақылында дегенді білдіріп отыр. М. Көпеев өз өлеңдерінде әркім өз еңбегімен күн көрсін дегенді үндейді, сонымен бірге біреудің есебінен күн көретін арамтамақтардың кімдер екендігін де айта кетуді ұмытпайды. Ақын адам өміріндегі ең бір қымбат дүние достық екенін, досы мол жанның бақытты екенін жан-жақты айта келіп:

Бұл сөзімнің балы бар уы аралас,
Ойлаймысың бір іске деп жарамас.
Келіп пе едің жалғанға киім киіп,
Тумап па едің анадан тыр жалаңаш [4], – деп бір тоқтайды.

Яғни, бізді қоршаған табиғат бір қалыпты тұрып қалмай, үнемі даму, өсу үстінде болатынын осылай нақты қағидалармен толық түсіндіреді. Мәшһүр Жүсіптің бөліп айтуға тұрарлық айырықша бір ерекшелігі – өлеңдерін жазып шығарған. Ол әрбір жырын қағаз бетіне түсіріп, рет-ретімен тәртіппен, шашау шығармай ықтияттап жинап отырған. Оның алғашқы өлеңдері «Дала уалаяты» газетінде 1889 жылдан бастап көріне бастады. Ақын 1889 және 1890 жылдар аралығында бірнеше мақаламен қоса, бес өлең жариялады. Олар мыналар: «Әңгіме», «Бәрі қысқа, еркін дүниеге келеді екен», «Кедейлікке үш қырсық оралады», «Күн шықпай ерте тұрып», «Білмейді ел өнерлісін, аулақ болар». Бұл өлеңдердің бәрінің сарыны ортақ, ой арнасы біреу – ол жастарды еңбекке, өнер-білімге, егін салуға, сауда істеуге шақырады. Ал, ел ішінде бос тентіреп кәсіпсіз жүрген кейбір желбуаз бозбаланы сынап мінейді:

Өзінің малын күтіп баға алмайды,
Бір тиын қолдан кетсе таба алмайды.
Бір саңлау оймен іздеп табары жоқ,
Біреудің айтқан тілін тағы алмайды [4].

Осылай дей отырып, еңбек етпейтін, сыбай-сылтаң жүрісті жандарды ұрыспай, сөкпей, тілдемей, жай ғана сыпайы сөзбен ұялтып, қызартады. Оларға «мынадай бол, мынадай істе» деп те ақыл айтпайды. Тек қана еңбек ет, еңбек адам баласының – анасы дегенді меңзейді. Ақын бұл ойын қолына домбыра ұстап тоймен топта емес, баспа бетінде айтты. М. Көпеевті өзі көзімен көрген, оның барлық еңбегімен таныс-біліс болған сол кездегі орыс оқымыстысы Белослюдов төмендегідей: «М. Көпеев халықтың мұңын жырлай бастайды. Мәшһүр Жүсіп өлеңді жазып шығарды, мұның өзі қазақ әдебиетінің тарихында халықтық сипаттағы жаңа бағыттың дамуына зор түрткі жасады» [2], – деп ой айтады. Бұрын өлең көпшілік алдында ауызша айтылатын, ал ақын атану үшін біреумен айтысқа түсетін, жаршы міндетті түрде суырып салма ақын болуы шарт еді. Енді Көпеев өлеңдері оқырмандарға жазбаша түрде ұсынылды. Ақын деген сөз тек ақын-жырауларға қатысты ғана емес, өлең жазуға қабілетті талант иелеріне де қолданыла бастады. Мәшһүр Жүсіпті 1874 жылы он алты жасында өз ауылының ауқатты адамы Әкімбек деген кісі келіп әкесінен сұрап алады. Бұл байдың Қалибек деген жалғыз баласы бар еді. Арманы перзентін оқыту болатын. Оның молданың алдынан енді ғана босанған Мәшһүрді ата-анасынан «аттай қалап, атандай сұрануы» кілті осы еді. Бұл жайында ақын:

Әкімбек он алтымда алып кетті,

Жалғызы Қалибекке ұстаз етті.

Басында Ақшакөлдің жаз жайлауда,

Әкемді мол жылқымен бір жөнелтті [4], – деп шындықты бүкпесіз айтады. М. Көпеевтің өз шәкірттеріне берген аса маңызды тәрбиесі – ғылым жайында еді. Оқыған адамның көзінің алды жарық дүние де, қара танымаған кісіге бар нәрсе бұлдырап тұрады. Білімі таяз адам дірілдеп-қалтырап әркімге бір жалтақтағыш келеді. Білікті кісі құйған қорғасындай салмақты болады. Сондықтан терең де парасатты білім әрбір адамға ауадай қажет. Ғылым – пенденің ішін анау-мынау лас қылықтан тазартатын түңілік сияқты. Түңілік арқылы үйге күндіз Күннің, түнде Айдың сәулесі түсіп тұратын болса, сапалы білім де адам жанын баспалдақтай биіктете беретіні анық дегендерді айта келіп, ақын ғылым жөнінде ойын былайша: «Әркім өз жанын тірілтуді керек қылса, ғұмырын сарп қылған пенденің жаны тіріліп сыйлы болады» [4], – деп қорытады. Мәшһүр Жүсіп балаларды оқыта жүріп, жазу-сызуын бір сәт тоқтатпайды. Күндіз сабақ беріп, қалжырап шаршағанына қарамай, түнде май шамның жарығымен өлең жазады екен. Кейбір түнде өзі сүйіп оқитын шығыс ақындары: Науаи, Фирдауси, Сағди, Хафиз шығармаларына сарыла үңіліп, білімін үздіксіз көтеріп отырған. Өнерді үйрену үшін де алдымен білім керек. Білімсіз бірде-бір ісін ілгері баспайды. Ақын осылай толғамды ойларын ортаға сала отырып, өзі де көп оқыған, ізденген, өзгелерді осыған

үндеген. Ақынның үй ішін бір сөзбен мұғалімдер семьясы десе де болғандай. Өзі көп жылдар бойы бала оқытты. Жәдитті қатты қолдап қуаттаған. Бұл сол кездің жаңа бағыттағы оқу үлгісі еді. Ол осы оқу үлгісін жай ғана жақтап қоймай, нақты іс-әрекет еткен. Ол Абай сияқты ғұлама адамды осылай жоғары бағалаған. Бұл жөнінде Ә. Тәжібаев: «Мәшһүр Жүсіп Көпеев дегенді білмейтін қазақ зиялыларында жан жоқ. Әрі ақын, әрі ақылгөй жан, ұлы Абайға ілесе шықты да осы данышпан ұстаздық ағартушылық жолын берік ұстанды. Ақындығын да өзіне мұрат етті» [5], – деп терең толғап айтыпты. Ақын қолына түскен бір шежірені оқып отырып былай деп жазады: «түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» дегендей анық қазақтың өз ортасында сөйлесіп жүрген танымал сөзден шежіре алып жазған біреуі де жоқ. М. Көпеев – өмірге көзқарасында, әлеуметтік болмыстарды түйіп-бақылауда мол-мол қайшылықтары бар жан. Ол кейде өзі өмір сүрген тұстың қалтарыс-қатпары көп көлеңкелі жақтарын барынша батыл сынаиды, патша чиновниктерінің, би-болыстардың «алсам жесемнен» басқаны білмейтін озбырлығын қатты шенеп айтады. Сөйте тұра, «мархабат патшамыздан теңдік тиіп, көз жасын нашарлардың тәңірім иіп» [6], – деп бір сәт патшаға деген тілеулестігін де, оған деген сенімін де, білдіргендей болады. Осының артынша 1905 жылғы үлкен халық көтерілісі жайлы тебірене толғап, патшаның 17 қазандағы манифесі көз бояйтын жалған бұйрық екенін ешнәрседен тайсалмай айтқан да М. Көпеев еді.

Ақын шығармаларында көпшілік қауымды еңбекке, оқу-білімге, адалдыққа үндейді. Әсіресе, «қолыңнан келгенше кісіге жақсылық істе, кедей-кембағалдың қажетін өтеу – адамдық борышың. Ал, халық үмітін ақтарлық игілікті ісің болмаса, кісі санатына қалай қосылмақсың?» [5], – деген пікір қорытады. Ол адалдық, адамдық жайындағы толғамды ойларын өлең, мақала, аңыздың айналасында ғана айтпай, көптеген дастан да жазған.

Танымал тұлға, ақын-аудармашы, тарихшы-ғалым, ұстаз-этнограф Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көптомдыққа жоспарланған еңбектерінің алғашқы кітаптарынан әдеби мұра мен оны зерттеу ісіне қатысты іргелі ізденістер, ерен еңбек пен жүйелілік сипаттар, ұлт мұратын ұлықтау мен руханиятқа адалдық танылады. Әрбір туындының тақырып табиғаты, жанрлық құрылымдық және көркемдік ерекшеліктері де сақталып, жазылуы мен жариялануы, нұсқалық белгілеріне де зор маңыз беріледі. Біздіңше, басты байқалар ерекшеліктердің бірі – М. Ж. Көпейұлының төл туындылары мен халық мұрасы, шежірелік сипаттағы шығармалар дәстүрмен сабақтастықты, жанр мен жауапкершілікті, көркемдік мұраттарды назарда ұстаған.

Атақты ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабиден «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» [6], – деген сөз бекер қалмаса

керек. Жер бетіндегі әрбір халықтың тарихи өмірінде қол жеткізген құнды дүниелері – рухани және адами қасиеттері, моральдық нормалары, бір сөзбен айтқанда ұлттық құндылықтары бар. Әрі ол әрбір жаңа ұрпақ үшін мәнді тәрбие үлгісі болып табыдады. Халқымыздың дана ойшылдары өз шығармаларында тәрбие мәселесі, сондай-ақ ұлттық құндылық туралы көп жазып кеткен. Соның бірегейі – қазақ халқының көрнекті ойшылы Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Ол өз шығармаларында ұлт құндылығы – елдің асыл арқауы екенін көрсетіп кетті. Мәшһүр Жүсіптің өмірбаянымен танысқан оқырман оның жас кезінен халықты ағарту ісі мен ғылым саласына ден қоя бастағанын аңғармай қоймайды. Өзінің туған жері Қызылтауда жерлестерінің балаларына арабша әріп танытып, олардың ғылым-білімге деген құштарлығын арттырған. Сондай-ақ жастарды қолөнер, егіншілік, сауда, мал шаруашылығымен айналысуға шақырды. Себебі ол «Білім алып, өмірлік қажетті іскерлік пен дағдыларды меңгеру – ұлттық ояну мен өркендеудің бірден-бір жолы» деп білді. Ұлтымыздың тарихында орны болған белгілі тұлғаларды дәріптеу ұрпақ тәрбиесіндегі маңызды жұмыстың бірі. Жоғарыда аталған ерекшеліктерімен қоса, Мәшһүр Жүсіп тамаша өлкетанушы болғанын білеміз. Нақты мысалмен айтсақ, ол көзі тірісінде Абылайдың ханның кеңесшісі, әрі серігі болған Бұқар Жыраудың жерленген орнын анықтап, көрсетіп кеткен. Сонымен қатар ол шығармаларында ұлттық тарих пен ұлттық дәстүр, мұраны кең насихаттағаны белгілі. Еңбектерінен халық ауыз әдебиетінің жанашыры болғанын аңғару қиын емес. Ол ауыз әдебиетінен еліміздің барлық өткен-кеткен жағдайын, тұрмысын, салт-санасын, бай дәстүрін, қилы қилы тағдырын байқай білді. Ақын «Үлгілі сөз», «Баға», «Жар-жар», «Беташар», «Сыңсу», «Жоқтау», «Қара өлең», «Қайым өлең», «Айтыс», «Баксының сөзі», «Өтірік өлең», «Жақсылардың мысал сөзі», «Тақпақ», «Мақал-мәтелдер», «Шешендік сөз», «Лиро-эпос», «Батырлар жыры» сияқты ұлттық дәстүр түрлерін хатқа түсірді. Түркі елдерінің ұлттық құндылықтың бірі – Наурыз мейрамы екені белгілі. Дана ойшыл бұл мерекені тойлауға ерекше тоқталып, қазақ халқы бұл мерекені 2500 жылға жуық, айта кетсек, ислам діні тарағанға дейін де тойлағанын атап өткен. «Қазақтың қазақ болғанда өзіне арналған, сыбағасына тиген жалғыз мейрамы – Наурызнама» [7], – деп жазып кеткен екен. Бұл ақынның ұлттық құндылықтар туралы жазған көп шығармаларының бір парасы ғана. Халқымыздың бала тәрбиесіне ерекше мән бергені дәстүрі ауыз әдебиетімізден анық көрінеді. Балаға бесіктен бастап бесік жыры, ертегі, батырлар жырын айтып тәрбиелеген. Ертегі, жыр тыңдап өскен баланың есте сақтау қабілетінің жоғары болып, сөздік қорын бай болатынын білген. Содан болар қазақтың бала тәрбиелеу дәстүрінде ерекше орынға ие. Ертеде халық ертегі айтатын адамды жоғары бағаласа, оны айтатын адам да әр ертегінің мазмұны, берер тәліміне жауапкершілікпен қарағаны белгілі. Дана

халқымыздың қай ертегісін алсақ та, мазмұны терең, оқырманға салатын ойы бар, ол – жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренуді насихаттайды. Қазақ ертегілерін алғаш зерттеген Шоқан Уәлиханов екенін әдебиеттен белгілі. Одан кейін қазақ ертегілерінің мол қорын жинаған зерттеуші – Мәшһүр Жүсіп Көпеев болған. Ол ел арасынан «Еділ-Жайық», «Көр ақтарған Жаманбай», «Баһырам патша туралы», «Есен тентек туралы», «Ертеде бір хан болыпты», «7 жасар Желкілдек», «Ер Төстік», «Екі патша», «Әділ би» т.б. ертегілерін жинап, қағазға түсіріп кетті.

Бұдан бөлек, ақынның адамзатқа ғылым-білімді насихаттап, ілім алуға стимул беретін өлеңдері бар. Мәселен, ойшылдың «Нәпсінді атқа мінгізбе» атты өлеңінде:

«Ғылым біл, жұмыс істе, - оған серік,
Жарлыға мал, бұл ғылым - байға көрік!
Ғылым, білім, өнерсіз, қадірсізді,
Өлік біл, оны жан деп білме тірік!» [4], – дейді.

Бұл төрт шумақтың астарында жастарды білімге ұмтылып, уақыттың қадірін түсінуге, сондай-ақ кез келген адамды адам ететін білімі мен адал еңбегі екені айтылады. Байға да, кедейге де білімге ұмтылу қажет екенін меңзейді. Сондай-ақ байлық адамның жиған мал-мүлкімен емес, білімі мен біреуге жасаған жақсылығымен өлшенетінін айтады.

Сондай-ақ «Мәшһүрдің қырық алты жасында сөйлегені» атты өлеңінде арамдық, айла, екіжүзділік сияқты жағымсыз мінездерді сынап, адамды аздыратын бұл мінездерден арылу қажеттілігін насихаттайды. Адам бойындағы тағы бірқатар жағымсыз мінездер туралы айтып, одан арылмаудың салдары кедейлікке апаратынын айтады. «Бұрынғылар «Кедейлік үш ағайынды болады» деген. Үлкені – кежірлік, ортаншысы – еріншектік, кенжесі – ұйқы. Бұл үшеуі – бірі желкеннен тартып, бірі құйрығыңды жерге жабыстырып, бірі қисайта құлатып, жібермей жатқан соң, қолың қайда жетсін?» [8], – деп жазды этнограф. Ойшылдың жазбаларында ұлттық тәрбиені танытатын мұралары да жеткілік. Мәселен, ол тәрбие туралы бір толғауы баланы тәрбиелемес бұрын, ананың тәрбиесі, көзі ашық хәм саналы болуы керек деген ойға жетелейді. «Қазақ айтпай ма «алып анадан» деп, бұған қарағанда, ана жақсы болса, одан туған бала да жақсы болады. Ана бір жаман, ғылымсыз, меңіреу болған соң одан туған бала не қылып оңсын?! Адамның білгіш, өнерлі болуына әуелі ата ананың жақсылығы себеп. Қазақта мақал бар: «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі деген» [8], – деп жазды Мәшһүр Жүсіп. Тағы бір сөзінде ақын «Адам ойына келген сөздің арамын алып тастап, адалын сөйлеуге ұмтылуға тиіс. Сөйлеген сөздің қан-жыны аралас болса, тыңдаушының мейірі қанбайды. Егер қан-жынынан айырып, сүттей тазасын теріп сөйлесе, оған тыңдаушының да құлақ құрышы қанады» [8], –

дейді. Бұл жерде ақын әдепті сөйлеудің маңызы, сөз құдіреті барын меңзейді. Сөзбен сау адамды құлатып, ауру адамды орнынан тұрғызуға болатынын еске салады. Ойшылдың бұл сөзі адамға дұрыс сөйлей алу үшін де адамда ішкі рухани құндылық болуы міндетті екенін көрсетеді. Сондай-ақ ақын шығармалары, оның ішінде өлеңдерінің көп бөлігін дін тақырыбына арнаған, сол арқылы адамзатқа көркем мінез бен ізгілік, мейірім мен жақсылықты насихаттады. Мысалы, көптеген өлеңінде иман, ғақыл, сабыр, шүкір, әдеп мәселелерін көтереді, бұның бәрі адамға қажет әрі оны көрікті ететін асыл қасиеттер екені баршаға мәлім. Осы қасиеттер арқылы қазақ өзінің ұлттық болмысын сақтап қалатынын айтады. Сонымен қатар ақын өлеңдерінде ұлттық құндылықтарды айшықтай отырып, ұрпақты жақсылыққа, игілікке, әдептілікке, мәдениеттілікке, парасаттылыққа тәрбиелейді. Ақын өзінің еңбектерінде адам санасының ояу болуына насихаттайды, ол үшін өзін-өзі дамыту, білім алу, еңбек етуге керек екенін айтады. Тек еңбек бар жерде ғана адам өзінің болмысын жасайтынын ескертеді. Еңбекке үйренген адам ғана рухани өседі. Сондай-ақ ол шығармаларында еңбексіз рухани дамимын деу жалған екенін дәлелдейді. Адамның арманы қиялында, сүйіспеншілігі жүрегінде, ұяты бетінде, ары мен намысы жанында өмір сүреді. Қандай уақыт, қандай кезең болмасын, ұлттық құндылықтарымыз сақталмай, келешектің жарқын болуы күмәнді. Біз алдағы уақытта ұрпақтарымыздың білімді, саналы, ізетті, жаһандық білім беру кеңістігінде еркін самғай алатын, елі мен жерінің қадір қасиетін ұғатын, мәдениеті мен әдебиетін, тарихы мен ұлттық құндылықтарын бойына сіңірген, ойы азат, мақсаты айқын, ел игілігі үшін еңбек ететін ұлтжанды, денсаулығы мығым, ата дәстүрді сақтайтын, рухани бай ұрпақты көргіміз келеді. Сондай ізгілік жолындағы ізденісіміз барысында басты арналы бағыттарымыздың бірі – Мәшһүр Жүсіп мұралары екені анық.

Қорытынды

Ұрпағымыздың келешегі қандай болмақ деген сауал кез келген адамды, тұтас қоғамды алаңдатпай қоймайды. Халық «Тәрбие табалдырықтан басталады» деп бекер айтпаған. Тәрбие балаға ең алдымен отбасында беріледі. Ұрпақ білімді һәм саналы болуы үшін, оған ең алдымен ұлттық құндылықтарды бойына сіңіре білу керек. Ұлттық құндылықтар туралы ұлт тарихында айрықша орны бар тұлғаларымыздың шығармалары аз емес. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармалары соған дәлел. Ол ұрпағының саналы болғанын тіледі, ізгілік, мейірім, ғылым, білімді насихаттап, ізденімпаз болудың пайдасын ұғындыруға тырысты. Ойшылдың шығармашылығында айтылған тәрбие мен құндылықтар әсіресе арзан дүниеге ұмтылу, жат ағым мен адамзат үшін жат қылықтар көбейіп, жастарды рухани аздырып жатқан қазіргі кезде аса өзекті болып отыр. Оның шығармалары қазақ тарихы, шежіресі, ауыз әдебиеті үшін құнды әрі негізгі дерек көздері болып табылады.

Әрі ол еңбектер тарихты танумен қатар, ұлттық және рухани-адамгершілік құндылықтарды дәріптеп, соның көмегімен бүгінгі және келер ұрпақты салиқалы етіп тәрбиелеуге көмектесетін құрал бола алады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Мырзахметұлы, М. М. Ж.** Көпеевтің қазақ әдебиетіндегі орны [Мәтін]. – Тараз : Ой толғаныстары. – Түркістан, 2005. – Б. 107–122.
- 2 **Нұрмұратов, С.** Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау [Мәтін]. – Алматы : ҚР БҒМ Философия және саясаттану институты, 2000. – 180 б.
- 3 **Мәшһүр, Ж. К.** Шығармалар жинағы. 2-том [Мәтін]. – Павлодар, 2013. – 433 б.
- 4 **Мәшһүр, Ж. К.** Шығармалар жинағы. 4-том [Мәтін]. – Павлодар, 2013. – 545 б.
- 5 **Аңсабаев, Д. М. М.** Жүсіп шығармаларының тәрбиелік мәні [Мәтін] // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы, 2003. – №1. – Б. 184–190.
- 6 **Жүсіпов, Н. Қ.** 20-ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклортану ғылымы. Монография [Мәтін]. – Павлодар, 2003. – 246 б.
- 7 **Сүтжанов, С.** Мәшһүртану курсы. Дәрістер жинағы. Оқу құралы [Мәтін]. – Павлодар : Кереку, 2009. – 85 б.
- 8 **Баратова, М. Н.** Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы ұлттық өрнек мәні [Мәтін] // Мәшһүр Жүсіп оқулары: республикалық ғылыми конференция материалдары. – Павлодар, 2001. – Б. 117–122.
- 9 **Барлыбаева, Г. Г.** Қазақ философиясындағы этикалық идеялардың эволюциясы [Мәтін]. – Алматы : Егемен Қазақстан, 2011. – 112 б.
- 10 **Есентайұлы, С.** Құндылықтардың төресі [Мәтін] // Қазақ әдебиеті. – № 8(3224).

References

- 1 **Myrzakhmetuly, M. M. M. Zh.** Kopeevtin kazakh adebietindegi orny [The place of Zh. Kopeev in Kazakh literature] [Text]. Taraz, 2005. – P. 107–122.
- 2 **Nurmuratov, S.** Ruhani kundylyktar alemi: aleumettik filosofijalyk taldau [The world of spiritual values: a social philosophical analysis] [Text]. – Almaty : Institute of Philosophy and Political Science of the MESRK, 2000. – 180 p.
- 3 **Mashkhur, Zh. K.** Shygarmalar zhinagy. 2-tom [Collection of works. Volume 2] [Text]. – Pavlodar, 2013. – 433 p.

4 **Mashkhur, Zh. K.** Shygarmalar zhinagy. 4-tom [Collection of works. Volume 4] [Text]. – Pavlodar, 2013 – 545 p.

5 **Ansabaev, D. M. M.** Zhusip shygarmalarynyn tarbielik mani [Educational value of M. Zhusip's works.] [Text] // Search, 2003. – No. 1. – P. 184–190.

6 **Zhusupov, N. K.** 20-gasyrdyn birinshi zhartyсындағы казак fol'klortanu gylmy. Monografija [Folk Studies of Kazakhstan in the first half of the 20th century. Monograph.] [Text]. – Pavlodar, 2003. – 246 p.

7 **Sutzhinov, S.** Mashhurtanu kursy. Darister zhinagy. Oku kuraly [Course on Mashkhurtanu. Lecture Collection. Educational Manual] [Text]. – Pavlodar : Kerek, 2009. – 85 p.

8 **Baratova, M. N.** Mashhur Zhusip shygarmalaryndagy ulttyk ornek mēni [The meaning of the national expression in the works of Mashkhur Zhusup] [Text] // Mashkhur Zhusup readings: materials of the republican scientific conference. – Pavlodar, 2001. – P. 117–122.

9 **Barlybayeva, G. G.** Kazak filosofijasyndagy jetikalyk idejalardyn jevoljucijasy [Evolution of ethical ideas in Kazakh philosophy] [Text]. – Almaty : Sovereign Kazakhstan, 2011. – 112 p.

10 **Esentayuly, S.** Kundylyktardyn toresi [Judge of values] [Text] // Kazakh literature. – No. 8(3224).

28.12.24 ж. баспаға түсті.

27.06.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*A. Kok¹, *A. K. Nurbanova²*

¹Университет Акдениз,

Турецкая Республика, г. Анталия;

²Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 28.12.24.

Поступило с исправлениями 27.06.25.

Принято в печать 25.11.25.

ДУХОВНО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАШХУР ЖУСИПА КОПЕЕВА

В данной статье анализируются духовный мир человека, его внутренний мир, основа его мировоззрения. Также говорится о том, что духовный мир человека, его мировоззрение позволяют выбрать вектор прогресса в жизни. Анализируются произведения Маашхур

Жусипа Копеева, великого мыслителя казахского народа, известного фольклориста, этнографа, историка, философа, религиоведа, выдающегося деятеля казахской культуры и литературы. В произведениях Маашхур Жусипа Копеева рассматривается тема труда, знаний, проводится анализ изученных выводов о духовно-нравственных ценностях. Будут проанализированы и изучены глубокие размышления о том, что произведения ученого являются ценными и основными источниками для казахской истории, летописи, устной литературы, и что эти труды, наряду с признанием истории, станут средством популяризации национальных ценностей, с помощью которых помогут воспитать сегодняшнее и следующее поколение. Основные этапы становления и развития познавательного творчества казахских мыслителей были связаны с выдвижением новых принципов и идей, стремившихся изменить судьбу своего народа к лучшему. В статье делается вывод о том, что казахские писатели-мыслители сформулировали сложные экзистенциальные проблемы не только для национальной традиции, но и выходят за ее пределы, пополняя сокровищницу мировой этической мысли.

Ключевые слова: духовно-человеческие ценности, ценностные ориентации, национальные ценности, формирование личности.

*A. Kok¹, *A. K. Nurbanova²*

¹Akdeniz University,

Republic of Turkey, Antalya;

²Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 28.12.24.

Received in revised form 27.06.25.

Accepted for publication 25.11.25.

SPIRITUAL AND IDEOLOGICAL TRENDS IN THE WORKS OF MASHKHUR ZHUSIP KOPEEV

This article analyzes a person's spiritual world, his inner world, and the basis of his worldview. It is said that a person's spiritual world and worldview allow them to choose a vector of progress in life. The article analyzes the works of Mashkhur Zhusip Kopeev, a great thinker of the Kazakh people, a famous folklorist, ethnographer, historian, philosopher, religious scholar, and an outstanding figure of Kazakh culture and literature. In the works of Mashkhur Zhusip Kopeev, the topic of labor and knowledge

is considered, and the conclusions about spiritual and moral values are analyzed. Deep reflections will be analyzed and studied that the scientist's works are valuable and main sources for Kazakh history, chronicles, oral literature, and that these works, along with the recognition of history, will become a means of popularizing national values, with which they will help educate today's and the next generation. The main stages of the formation and development of cognitive creativity of Kazakh thinkers were associated with the presentation of new principles and ideas that sought to change the fate of their people for the better. The article concludes that Kazakh writers and thinkers have formulated complex existential problems not only for the national tradition, but also go beyond it, replenishing the treasury of world ethical thought.

Keywords: spiritual and human values, value orientations, national values, personality formation.

FTAMP 16.01.09

<https://doi.org/10.48081/ILUG7660>

***Ж. Т. Көлбаева¹, *Ф. Б. Шойбекова²,
Г. Қ. Абдирасилова³, Г. У. Анартаева⁴**

^{1,2,3}Қазақ ұлттық қыздар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

⁴М. Әуезов атындағы

Оңтүстік Қазақстан университеті,

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7870-4315>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3240-6542>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-8788-0910>

*e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ ЕСІМШЕ, КӨСЕМШЕ ЖАЛҒАНҒАН ЕТІСТІКТЕРДІҢ ФОНО-МОРФО-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада Ясауи хикметтеріндегі есімше мен көсемше қосымшалары жалғанғаннан кейінгі етістіктердің фонетикалық өзгерісі, морфологиялық ерекшеліктері, соған сәйкес мағыналары диахрондық тұрғыда қарастырылады. Орта ғасыр ескерткіштерінің ішінде сопылық жанрда жазылған «Диуани Хикметтің» етістіктері сол кезеңдегі етістіктердің дыбыстық, құрылымдық, мағыналық қолданыстарын көрсетеді. Жалғанған есімше, көсемше жұрнақтары қимылдың әртүрлі сипатын, амал-тәсілдерін, мақсаттарын білдірумен қатар, есімше жұрнақтары жалғанған етістіктер есімнің қызметтерін де атқаратындығы көрсетілді.

Ясауи өмірі мен хикметтері, дүниетанымы, өмір туралы философиясы – адамзат баласымен бірге жасасатын, ескірмейтін тақырып. Себебі адамзаттың өз заманына лайықты дүниетанымы мен ұғым-түсініктері Ясауи хикметтерін жаңаша, заманына сай түсінуге алып келеді де, өзектілігін жоғалтпайды. Сондықтан да бұл тақырыптың әлемдік ғылымда зерттелуді тоқтамайтынын әдебиеттерге шолу көрсетіп отыр.

Ясауи хикметтерінде есімшенің барлық түрлері кездеспеді. Тек қазіргі -атын, -етін, -йтін тұлғаларының орнына есімшенің өзге нұсқалары қолданылғаны байқалады. Сонымен қатар есімше жалғанып есімденген сөздер есім сөздердің орнына жұмсалып, қызметінің түрленгенін көруге болады. Демек, есімше жұрнақтары жалғанып, морфологиялық тұлғалары өзгеріске түскен етістіктердің мағынасы затсымақтанып, заттану процестері жүргені мақалада мысалдар арқылы көрсетілді.

Есімшелі етістіктер сөйлем ішінде сөйлем мүшелерінің барлық қызметтерін атқарса, көсемше жалғанған етістіктер пысықтауыш және баяндауыш қызметтерін атқара алатындығы байқалды.

Кілтті сөздер: есімше, көсемше, етістік, Ясауи хикметтері, семантика, фоно-морфо-семантика

Кіріспе

Орта ғасыр классикалық туындылар дүниеге келген, түркі шығармашылығының өркендеген дәуірі болды. М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк», Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік», Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» туындылары бүгінгі күнге дейін түркі жұртының өмірімен, мәдениетімен, тілдік сипатымен, қоғамдық, әлеуметтік көзқарастарымен таныстырып, рухани азық болып келе жатыр. Әлем жұртшылығына өзінің өмірлік ұстанымдарымен, өмір сүру үлгісімен танымал болған Қожа Ахмет Ясауидің даналық кітабы «Диуани хикмет» орта ғасырдағы түркі тілінің сипатын көрсетеді. Себебі орта ғасырда схоластикалық ілім өте жоғары бағаланды. Осы кезеңде ақиқатты, шынайы білімді іздеген Ясауи хикметтері көп оқылып, кеңінен таралды. Сондықтан да етістіктердің ойды жеткізудегі рөлі ерекше болды. Етістіктерге жалғанған есімше, көсемше жұрнақтары негізгі іс-әрекетті білдіріп, қимылдың әртүрлі сипатын, амал-тәсілін, себебі мен мақсаттарын білдірсе, есімше де етістіктің, сосын есімдердің қызметтерін қатар атқаратындықтан, функционалды қызметтері жоғары бағаланады.

Сондықтан да Ясауи хикметтерінің етістіктерінің есімше және көсемше жалғанған тұлғалары зерттеу нысанына ілікті.

Материалдар мен әдістері

Мақаланың зерттеу материалы ретінде Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикметінің» Самарқандағы Залеман нұсқасының мәтіні талдауға алынды. Р. Сыздықтың «Ясауи хикметтерінің тілі» еңбегіндегі фотонұсқалар пайдаланылды [1]. Мәтіндердің транскрипциясынан етістіктер жиналып, оларға жалғанған есімше және көсемше жұрнақтары анықталды. Есімше, көсемше жұрнақтарының дыбыстық өзгерістері мен морфологиялық өзгерістері, мағыналарындағы ерекшеліктер қарастырылды.

Есімше, көсемше жалғанған етістіктердің орта ғасырдағы қолданысы диахрондық аспектіде қарастырылды.

Нәтижелер және талқылау

Орта ғасыр ескерткіштерінің тілі туралы А. М. Щербак, А. К. Боровков, Х. Нигматов, А. Наджип, Р. Сыздық, Б. Сағындықұлы, М. Сабыр, Ж. Отарбекова, Б. Сүйерқұл еңбектері Ясауи тілін зерттеуге арқау болды.

Ғылымның әртүрлі салаларында Ясауидің өмірі мен шығармашылығы тарихи, әдеби, тілдік тұрғыдан зерттелген, зерттелу үстінде. Бірақ ғылым салаларының көптүрлілігі мен сан салалығы зерттеудің жаңа қырларын ұсынады.

Ахмет Ясауи әлем мәдениетіне үлес қосқан тұлға ретінде дүниежүзі зерттеушілерінің үнемі назарында.

Әлемдік тіл білімінде түрік ғалымдарының ішінде К. Ерасланның [2], Р. Чакырдың [3], М. Ф. Көпрүлүзадениң [4] еңбектерін атауға болады. М. Ф. Көпрүлүзаде Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінде қызмет етіп жүрген жылдары осы еңбекті жазып, түркі философияның, тұлғасының дүниені тану, қабылдау және сол арқылы көрген-түйгенін хикмет түрінде шығарғанын аталған еңбекке сыйғыза білген.

Қазақ ғалымдарының ішінде импакт-факторы жоғары журналдарда зерттеулері жарық көрген авторлар да бар. Ж. Жакупов, Қ. Сарекенова, Ж. Аймұхамбет, Г. Сағидолда, Ж. Өмірбекова, М. Ахметовалардың «Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study» атты мақаласы «Eurasian Journal of Applied Linguistics» журналында жарық көрген [5]. Авторлар Ахмет Ясауидің «Диуани Хикметіндегі» тілдік және мәдени кодтарға лингвомәдени зерттеу жүргізген. Өмір философиясы мен діни философияны жазып қалдырған Ахмет Ясауидің білімі мен білігі, қабылдауы тек сол кезеңдік қана емес, өмірлік философия екендігін көрсеткен.

Ж. А. Сүлейменова, Р. Абілхамитқызы, Б. Ә. Ысқақ, Б. С. Қорғанбековтің «Exploring Topics and Sentiment in the English Version of Yassawi's Divan-i Hikmet: A Text Mining Approach» атты мақалалары да орта ғасыр ескерткіштерін зерттеудің өзектілігін көрсетеді [6].

Н. Юлдаш пен А. Халдыбектің «The attribution of Wisdom to Prophets in Khaja Ahmad Yassawi's works» атты мақаласында Қожа Ахмет Ясауидің пайғамбарларға жазған хаттары туралы жазылған [7].

Ал Ош университетінің ғалымы Ш. И. Носиров жазған «The characteristics of the genre and style in the works of Yassawi» атты мақаласы да әлем филологиясында А. Ясауи еңбектерін зерттеу өзекті екенін көрсетеді [8].

Сонымен қатар Ж. Байымбетованың «Қ.А. Йассауидің «Диуани хикметіндегі» салт-сабақты етістіктер» секілді ғылыми мақалалар шоғырын да атап көрсетуімізге болады [9].

Қазақ ғылымында «Диуани Хикмет» ескерткіші туралы көптеген диссертациялар жазылған. А. К. Ахметбекованың «Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы» докторлық диссертациясы [10]; Р. Х. Абдірахмановтың «Қ.А. Ясауидің «Диуани хикмет» ескерткіші тіліндегі септік жалғауларының сипаты» атты кандидаттық диссертациясы [11]; А. А. Жолдасованың «Диуани хикмет» ескерткіші тілінің грамматикалық ерекшеліктері (тәуелдік, жіктік және көптік жалғауларының қолданылуы) кандидаттық диссертациясы [12] халқымыздың көне ескерткіштері, оның ішінде Ясауи бабамыздың мұрасын тарихи, мәдени, философиялық, діни, сопылық, филологиялық жақтан зерттеуге деген ұмтылыстарын байқатады.

Біздің зерттеу мақаламыз Қожа Ахмет Ясауидің туындысындағы есімше және көсемше жұрнақтарының етістікке жалғанғандағы фоно-морфо-семантикалық өзгерісіне арналады.

Қазақ тіліндегі етістікті зерттеуші ғалым Ы. Маманов 1) негізгі етістік, 2) функциялық етістік екі топқа бөліп қарастырады. Негізгі етістікке түбір етістіктерді: негізгі түбір, туынды түбір, кіріккен түбір, қос түбір, тіркесті түбір етістіктерді жатқызса, модификациялық етістіктерге етістерді, күйшейтпелі етістікті (дүркінділік мәнін беретін етістікті), күрделі етістіктерді жатқызады. Сонымен бірге осы топқа қимыл есімін: тұйық етістікті, -ғы тұлғалы қимыл есімін, -с тұлғалы қимыл есімін жатқызған болатын. Ал функциялық етістіктерді қимыл сын және қимыл үстеулі етістіктер деп бөліп, қимыл сын етістіктеріне өткен шақ есімшелі, болжалды есімшені, дағдылы есімшені, ниет есімшені, осы шақ есімшелі етістікті қарастырса, қимыл үстеулі етістіктерге өткен шақ көсемшені, келер шақ көсемшені, шартты рай тұлғасын, мақсатты көсемшені жатқызады [13].

Етістіктің ерекше түрлерінің ішіндегі ең көлемді және сан қырлы түрі – есімше. Есімше тұлғасы етістікке тән категория болғандықтан, қарым-қатынаста қимыл-әрекетті білдіретін тұлғаларға жалғана береді.

Ясауи хикметтеріндегі етістіктерге Ы. Маманов жүйелі түрде бөлген есімше түрлерінің біршамасы да жалғанған. Ясауи хикметтеріндегі етістіктерге есімшенің *-ар, -ер, -р -ұр, -үр, -йүр, -йұр* тұлғалары жалғанатыны зерттеу кезінде байқалды. Сонымен қатар есімше тұлғаларының түрлі морфтарының етістіктің соңғы дыбысының дауысты, дауыссыз дыбыстардың түрлеріне байланысты жалғану жүйесі бар екені көрінді. Ясауи хикметтерінің тілін зерттеуші ғалым есімше тұлғаларының жалғануы буын үндестігіне бағынғанымен, ерін үндестігіне бағынбайтынын айтады. *-ар, -ер, -р -ұр, -үр, -йүр, -йұр* есімшелерінің *-ұр, -үр, -йүр, -йұр*

тұлғалары көне түркі ескерткіштері мен орта ғасыр ескерткіштерінде кездеседі. *Келур, турур, барур* т.б. Ал қазіргі түркі тілдерінде есімше тұлғалары ашық дауысты дыбыстар арқылы келетіндігін түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасында берілген есімше жұрнақтарынан көреміз. Ясауи хикметтерінің тілін зерттеуші ғалым кей хикметтерде толығымен есімшенің *-ар* тұлғасы қолданылса, енді бір хикметте бірыңғай *-ұр* тұлғасы жалғанғанын, екі фонетикалық варианттың бір хикметте қатар жалғана беретінін зерттеуінде жазады [14, 161-б.]. Осы қолданыстарға қарап, орта ғасырда екі вариант қатарынан қолданылған да, уақыт өте келе *-ұр* тұлғасының қолданылуы кеміген.

Ауыспалы келер шақ мағынасын беретін *-ар* тұлғасы жалғанған етістіктер Ясауи хикметтерінде өте көп кездеседі.

-ар: Чықарса көксідін һәр ләхза йаһу (6 а, 6). Өзіні шайх *етәр* күлбари хали, Йігірмә бешкә йетмәй маһу сали (7 б, 1–2). Насихатлар *қылар* пир-у жууаны, Өзі фәһм етмәгән йахшы йаманны (7 б, 3). ‘азазілнің худайым өзі *қаулар* (8 б, 12).

Сондай-ақ етістіктің ерекше категориясы саналатын есімшенің субстантивтенуге, адъективтенуге бейім екені белгілі. Мәтін ішінде субстантивтеніп келуі олардың бастауыш орнына жұмсалатынын көрсетсе, адъективтену процесінде анықтауыш қызметінде жұмсалып, заттың сынын, сапасын т.б. білдіреді. Ей көкүс-и бәләнд ахиры бір күн *өләрің* бар (34 б, 12), *Өләр* уақытта мың бір атың сөзләб тұрсам (6 а, 3).

Байқап отырсақ, субстантивтену мен адъективтену процесіне ұшырайтын етістіктерге *-ар, -әр* жұрнақтары жалғанған.

Сонымен қатар төмендегі мысалдарға назар аударар болсақ, қыл көмекші етістігімен келген етістіктердің бәрі *-ұр* немесе *-ур* есімше тұлғасымен келген.

-әр: ‘алимларымыз өзә ‘илмін угәр (31 б, 5), дунйа малын алыб берсә тізгә *бүгәр* (31 б, 5), Чин ‘алимлар ‘илмы бірлә дүрләр *төгәр* (31 б, 7).

-ұр: Мурады ол тұрұр дидар-и аллаһу, Аны уирдні айтмаса ол йазуқ ермәс (9 б, 4). Мәні хикмәтләрім ‘аләмға дастан, Рухұм келсә *қылұр* сұхбатны бустан (6 а, 9-10.).

-үр: Йәнә ғаус-у ғийас алдыда хазир, Мурадыны берүр һәр күндә қадир (9а, 3). аят хадис ма’нысыға түрки *келүр* мууафиқ (32 а, 6), Қийаматта *көтәрүр* қырк ишәкні йүкүні (32 а, 9).

-ур: не оқуса аны айтыб аны қылур (31 б, 10), ‘алим йүзі садик қылур чин ‘алимлар андағ *болур* дустларыма (31 б, 11), өзіні өзі білгән чин ‘алим болур (31 б, 12), оқы-у ‘алимлар ‘амал қылмай *қалурлар* (32 а, 8).

-ұр, -үр тұлғалы есімшелер қимыл мәнін білдіретін етістіктерге жалғанса, *-ар, -әр* тұлғалары жоғарыда айтып өткеніміздей есімденуге бейім тұрады.

Сонымен қатар Ясауи хикметтерінде *-йұр* тұлғалы есімше де қолданылады [1, 161-б.]. Мысалы: Хақ та'ала айұмас хақны сеугән ұйұмас, Ғәфилләрні хошламас нигә мұнча *ойұрсән* (87 б, 6-7), Ойғанибан Алла дегіл хасрәт бірлә Алла дегіл, Сан дәрд илә уа дегіл нигә мұнча *ойұрсән* (87 б, 9-10).

Болжалдық мән мен сол болжамға сену мағынасын білдіретін есімшенің *ермиш* деген көмекші етістігінің құрамындағы *-мыш*, *-миш* аффиксі – есімшенің бір жұрнағы. Сонымен қатар *ермиш* сөзі *-ар*, *-әр* есімше тұлғалы сөзбен тіркесіп келіп хикметтерде жұмсалады:

Йадын айтыб бағры бишіб ічі күйсә, Дәм ұрмаса сансыз ұчмах *ачар ермиш* (96 а, 6-7); Бұстандағы булбуллар дек уәлә болса, Сайраб шахлардын бұ шахға *қонар ермиш* (96 а, 10-11). Тігмәй шахы узрә түллүк алуан, Ниматларны пішкәнінә *көрәр ермиш* (96 б, 1).

-мыш, *-миш* тұлғасы мен *-ған*, *-ген* тұлғаларын бір-бірінің орнына қолдануға болады. Демек, олар бір-бірімен синонимдес *болар ермиш*, *болады екен*, *болмыш*, *болған* т.б. Дегенмен *-мыш*, *-миш* тұлғасы жіктелмейді, шақтық мағына жоқ. Ал *-ған* тұлғасы жіктеледі, сонымен бірге шақтық мағына бар. *-мыш*, *-миш* есімшесінің *-е*, *-ер* көмекші етістікке жалғануы түркі тілдерінің қарлұқ тобына, шығыстүркістандық ескеркіштерге тән. *Еркен*, *екен* деген көмекші етістіктің қыпшақ тілдеріне тән екенін ескерсек, Ясауи хикметтерінде өте сирек кездеседі.

-ған, *-ген* (*-қан*, *-кен*, *-гүн*) есімше тұлғасы жалғанған етістіктер:

Қуруб дамин кәззаблар кәни би пир, Тілі мәкр-у хилә *қылғаны* тасхир (7 б, 4-5). Мәнің хикмәтләрім пир-и забар даст, *Ешіткәнләр* болұр биһуш -у сәрмәст (8 б, 2-3). Ясауи сөзінің қадриға етің, Ғам 'ишқыдын барыб *тойгұнча* татың (9 б, 13). Мәні *айған* сөзүм һәр кім ешітсә, Оқуб ихласдін йахатқа бітсә (9 а, 7-8).

Ясауи хикметтерінде есімшенің *-ған* тұлғасы *-қан*, *-кән*, *-гүн*, *-гүн*, *-ген* тұлғаларында кездеседі. Бұған дәлел *тойгұнча*, *айған*, *чыққан*, *біткән* тұлғалары дәлел бола алады. Есімшенің *-кен* тұлғасының *е* көмекші етістігіне жалғанып, негізгі етістіктің құрамына кірігіп қолданылуы хикметтерде өте көп қолданылады:

Лүтф әйләсә йүз мың 'аси хәндан болұр, Назар тапған чарағ һәр кез *өчәрмукин* (22 б, 9-10). Шайтан лә'ин мәндін йырақ *қачар мукин* (23 а, 1). Ужудумдын бу 'ақбалар *көчәр мукин* (23 а, 5).

Егер етістіктерінің құрамын талдайтын болсақ, *өчәрмукин* – *өшер ме екен*, *қачар мукин* – *қашар ма екен*, *көчәр мукин* – *көшер ме екен*, *ічәрмукин* – *ішер ме екен*, *кечәр мукин* – *кешер ме екен*, *құчармукин* – *құшар ма екен*, *дегеймукин* – *дей ме екен* деген үш бірліктен күрделенген етістік жасалған. Бұл күрделі етістікте де *-ар* және *-кин* есімше тұлғалары бірі негізгі етістік құрамында, екіншісі көмекші етістік құрамында қатар келеді.

Есімшенің *-ған*, *-гән*, *-қан*, *-кән* тұлғалары жалғанған етістіктер субстантивтенеді, адъективтенеді, адвербиалданады. Бұл есімшелер жалғанған етістіктерге септік, тәуелдік, көптік жалғаулары жалғана алады.

Жандын кечіб гауһар алған болур жанан (15 б, 13). Пир ешігін *йастанғанлар* мұрад тапар (22 а, 8), Би таһарат зикр *айткәнгә* лә'нат төгәр (50 б, 8).

Есімше тұлғалы етістіктер көптік, септік жалғауларын жалғап, зат есім, орнына жұмсалып тұр.

-с есімше жалғанған етістіктер:

-ар, *-әр* ... есімшенің болымсыз түрі -с болымсыз етістік жұрнағынан кейін жалғанады.

Мәні хикмәтләрім кәни хадис дүр, Кіші кім *фәһм қылмас* ол хабис дүр (6 а, 10-11). Мәнің хикмәтләрім надан *ешітмәс*, Уәли көңлі қара пәндимні *тұтмас* (7 а, 7-8). Аның шайтан лә'ин *тұтмас* йолыны (8 б, 9). Худа ол бәндәні арманда *қылмас*, Өзідін өзгәгә дәрманда *қылмас* (9 а, 13-14).

Ғалым Р. Сыздықтың пікірінше, «Ясауи тілінің Х–ХҮІІ ғасырлардағы Шығыс Түркістан жазбалары тілінен айырмашылығының бір тұсы көсемше, есімше тұлғаларының көрінісінде жақсы байқалады» [1, 165-б.].

Орта ғасыр ескерткіші Ясауи хикметтерінде *-ма*, *-мәк* тұлғалы келер шақ есімшелі етістіктер көп кездеседі. Келер шақ есімшенің *-мақ*, *-мәк* тұлғалары қимыл есімінің мағынасымен және функциясымен қатарласа жұмсалғандығын байқауға болады. Мысалы, Расул айды йа 'азра'ил қойғын мәні, Рахман игәм жан алмаққа йібәрді сәні (70 а, 8-10). // Расул айды йа 'азра'ил қойғын мәні, Рахман игәм *жан алу үшін* йібәрді сәні (70 а, 8-10). *жан алмаққа* // *жан алу үшін* деп ауыстыруға болады. Олай болса, қимыл есімі мен келер шақ есімше тұлғаларының бірінің орнына бірі қолданыла алатын жағдайы кездесетініне көз жеткіземіз. Мағыналары жағынан өзгеріс байқалмайды, тек ерекшелік етістіктің морфологиялық құрамында екені көрінеді.

-мақ, *-мек*, *-бақ*, *-бек*, *-пақ*, *-пек* есімше жұрнағы жалғанған етістіктер Ясауи хикметтерінде кеңінен қолданылған: Тариқатны шауқы зауқы күймәк йанмақ, Хақдын өзгә бикәнә деб қайтіб *танмәк*. Йүз мың жафа тіксә *бойұн сұнмәк*, Бойын сұнмай надан бірлә йүрсә болмас (63 б, 2). Сізні бізні хақ йаратты та'ат үчүн, Нә бұл 'ажаб *ічмәк йәмәк* рахат үчүн (29 б, 6). Расул айды йа 'азра'ил қойғын мәні, Рахман игәм *жан алмаққа* йібәрді сәні (70 а, 8-9).

Ясауи хикметтерінде *-мақ*, *-мәк* тұлғалы *ічмәк йәмәк* және *күймәк йанмақ* секілді қос сөз жасауға қатысқан. Септік жалғауларын да қабылдағанын *алмаққа*, *йығламаққы*, *жан бермақдын* деген мысалдар дәлелдейді.

-ғу, *-гу* есімше жұрнағы жалғанған етістіктер:

Нечча айтсам *ешитгучи* білген қані (15 б, 10). Ахир бір күн *көрсәтгусі* сәңә дидар (22 а, 11-12), Мәхмәр абәд *қалғусы* дұр сирры нһәнда (28 б, 2).

Ясауи хикметтерінде ауыспалы келер шақ есімшенің *-атын, -етін, -йтін* тұлғалары кездеспеді.

Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде етістіктің ерекше категориясы саналатын есімшенің аталған тұлғалардан басқа барлық түрі кездеседі. Есімше жұрнақтары жалғанған етістіктер есімденіп, есім сөздер атқаратын барлық қызметке жауап бере алады. Сонымен қатар есімшелі етістіктер негізгі қызметі баяндауыштық қызметінде де жұмсала алады. Қорытындылай келгенде, хикметтер тілінде кездесетін есімшелі етістіктер сөйлемде сөйлем мүшелерінің барлық қызметін атқара алады.

Ясауи хикметтерінде кездесетін көсемше тұлғалары. *Көсемше жұрнақтары жалғанған етістіктер:*

Ясауи хикметтеріндегі ең көп қолданылған көсемшенің түрі – *-ыб, -іб, -ұб, -үб, -уб, -б* жұрнақтары жалғанған етістіктер. Берілген тұлғалар арқылы құрамалас сөйлемнің бірінші компонентінде, күрделі етістіктің компоненттеріне жалғанған. Жай сөйлем құрамында кездесіп, қимыл-сын пысықтауыш қызметін атқарса, құрамалас сөйлем құрамында қимыл амалын білдіретін тұлға қызметін атқарады.

-ұб. Қанлар *йүтүб* ма'и табан болмайын му (113 б, 12). Күйә *болұб* халқа насих болмайын му (113 б, 7). Рийазатта қаттығ *тартыб* қанлар *йүтүб*, Мән дөфтари сәни сачтым мән-а (77 а, 4-5).

-үб. Пәртәу *көрүб* көр ічіндә ма'и табан (113 б, 11). Қанлар *төкүб* көзләрін ойғанләргә (114 а, 14). Бу йолларны көрмәй білмәй болмас *йүрүб* (27 б, 1).

-ыб. Хизмәт *қылыб* ерәнләрдің йолны сұрды (113 б, 14). Жаннә жангә жанан *қылыб* сеугәнләргә (114 а, 13). Заһир батин раушан қылыб бина қылұр (375 б).

-іб. Жанан айды жаны *беріб* та'ат қыл деб (114 а, 4). Сабр *ешітіб* көзләрін оймайын му (114 а, 15). Қайда барса бойнын *игіб* йүрәр хақир (113 б, 2).

-б. Мәнің *ізілб* йығылмақны 'адәт қыл деб (114 а, 5). Йүз мың бәлә башыңа салсам та'ат қыл деб (114 а, 5). Дүния *ізілб* ахирәтні *ташлаб* өтүң (114 б, 7). Сахар уакты колұм *баглаб* ду'а қылсам (13 а, 1).

-ыбан, -убан, -бан көсемшелері де хикметте аз да болса кездеседі. Чин 'ашиқлар саф саф *түрүб* сәләм қылгәй, Қудрат бірлә лүтф *әйләбән* жауап бергәй (36 а, 1–2). *Оқубан* ма'ны оқумас болур залым (30 б, 12). Көз йашыны *ақузубан* жала қылур (50 а, 14). Та'ала Алла 'ашиқларға берді 'ишқын, Шәкир *болұб өртәтібан* күйдүм (47 а, 11-12).

Түркітанушы ғалымдардың пікірінше, қазіргі *-б* көсемшесінің алғашқы нұсқасы *-бан* болған. Бұл пікір Ә. Нәжіптің «Гүлістан» шығармасының тілін зерттеген ғылыми еңбегінен алынды. Көсемшенің бұл түрі орта ғасыр ескерткіштерінде ғана емес, сонымен бірге көне түркі ескерткіштерден бастау алған. Тағы да Ә. Нәжіптің пікіріне сүйенсек, көсемшенің аталған тұлғасы қазіргі Шығыс Түркістанның ұйғыр ақындарында, дәлірек айтқанда, Қытай Халық Республикасының Шыңжаң ұйғыр автономиясы тұрғындарының тілінде қолданылады екен. *-б* көсемшесіне қарағанда, көсемшенің *-бан* тұлғасы жіктелмейді.

Сонымен бірге «Гүлістан» шығармасында *де-* етістігіне *-у, -йу* тұлғалы көсемше жұрнағы жалғанғаны Ешик бегләр отурма ол себеб ден көрүнмесүн *дейу* мен еки 'айыб деген мысал арқылы көрсетіледі. Ясауи хикметінде осыған ұқсас мысал кездесті. Мухаббатны оты бірлә қайнаб ташған, Мәнһәм тақи Алла *дейүб* барғұм келұр (53 б, 8).

Бізге осы жерде бір нәрсе түсініксіз: өзге көсемше қосымшасының үстіне *-б* көсемшесі жалғана ала ма? Жоқ әлде бұл текстологиялық техникалық қателік пе? Егер хикметте мұндай көріністер көп болмаса (бір-ақ жерде кездесіп тұр) кездейсоқ тілдік құбылыс деп қарауға болады. Тіпті ғалым Р. Сыздықтың хикметтегі кейбір тілдік өзгерістерді «көшірушілердің қолы дағдылы тұлғаға барып қалып отыруы әбден мүмкін, өйткені қолжазбаның 13-бетінің 6-жолында *ағузубан* деген жазуды көшірушінің жол қиығына (полясына) *ағузуб* деп түзеткені көрініп тұрғанымен» байланыстыруы түрлі техникалық қателердің болатынынан хабар береді [1, 160-б.].

Зерттеу барысында де етістігінің морфологиялық, дыбыстық ерекшелігі мен мағынасына мынадай талдау жасадық. Дейур етістігі, біздің түсінігімізде, *де* етістігі мен *ер* (еді, екен етістігінің түбірі *ер+ті*) етістігінің бірігуінен жасалған. Й ортасындағы дәнекер дыбыс болуы мүмкін.

Демек, өзге тілдерде, әсіресе оғыз, қарлұқ тобындағы тілдерде й арқылы байланыстын екі етістіктің қатар келуі көбірек кездеседі.

Әлде ерті етістігі емес, есімше болуы мүмкін.

Немесе ерті есімше қосымшасы болуы мүмкін.

Ескерткіш тілінде көсемшенің болымсыз түрі *-майын, -мейін* тұлғасы кездеседі. Хан-у мәнін сарф етмәйін көрмәс дидар (74 б, 3), Қызыл йүзні за'фаран дек *сарғайтмайын* йетмәс, 'ашиқ мұрадығә жан тартмайын Адһам сифат ма сиуаны *тәрк етмәйін* (86 а, 7–9). Өзге түркі ескерткіштері тілімен салыстырғанда, мысалы, қолымызда бар, «Гүлістан», «Мухаббат-наме», «Хұсрау мен Шырын» ескерткіштерінде кездесетін *-матын, -мадын* тұлғалары хикметтерде кездеспейді.

-а, -е, -й, -ә көсемше жұрнақтары жалғанған етістіктер. Көсемшенің бұл жұрнақтары келер шақ мағынасында жұмсалады. Ясауи хикметтерінде

көсемшенің бұл жұрнақтары дара етістіктің құрамында, күрделі етістіктің бір компоненті сыңары ретінде, құрмалас сөйлемнің бағыныңқы компоненттерінде кездеседі.

-й. Есіз ‘умрым хаққа *йанмай* бижа кетті, Мухаббатның жәмін ічмәй ‘умрыұм өтті. Кімгә айтыб кімгә *йығлай* уактым йетті, Нәдамәттә сач-у сақал *йұлмайын* му (112 а, 6–9).

-ә. Лүтф қарам мәңә қылды *біләлмәдім*, Тәубә қылыб дәрғәһыгә келәлмадым (112 б, 8-9). *Ічә* бердім мақдурымча құйа берді (45 а, 13), Құл Хожа Ахмәдіч-у ташым *күйә* берді (45 б, 1).

-а: Ерәнләрдің фәйз-у футух *алалмадым* (112 б, 10). *ічә* бердім мақдурымча *құйа* берді (45 а, 14), Зәкир құллар *айта-айта* шауқы артар (49 б, 13).

-геч *көсемше жұрнағы жалғанған етістік*:

Мансур келгеч дар егіліб өзі алды (57 б, 11). Зерттеушілер бұл тұлғаның қазіргі қазақ тіліндегі *-ғасын* < *ан+нан+соң/-гесін* қосымшалы тұлғаға сәйкес келетіндігін айтады.

-ғалы, -гелі *аффиксті тұлға қимыл-әрекеттің орындалу-орындалмау мақсатын, мезгілін білдіреді*. Ясауиның тотысы пәруаз етәдүр *ұчғалы* (52 а, 5–6), Игәм рахман ‘арз *еткәлі* келдүм мән-а (103 б, 4).

Етістіктің ерекше түрлері жалғанған етістіктердің шақ категориясымен тығыз байланысты екендігі етістіктің таза грамматикалық категорияларын талдау барысында байқалды. Демек, етістіктің шақ категориясына тоқталмай-ақ хикметте кездескен есімше, көсемше категорияларын талдауда аталған категорияның мәні ашылды деуге болады. Орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездескен есімше мен көсемше жұрнақтарына талдау барысында қазіргі тілімізбен салыстырғанда талданған категориялар даму үстінде екенін көруге болады.

Қорытынды

Ясауи хикметтерінде кездесетін есімше және көсемше тұлғалары қазіргі қазақ тіліндегі есімше тұлғалары мен көсемше тұлғаларынан түрлері жағынан көбірек.

Қазіргі қазақ тілінде есімшенің 4 жұрнағы, үш жұрнақтан 11 морф тараған болса, орта ғасырда есімшенің 5 түрі 21 фонетикалық, морфологиялық өзгеріске ие морфы кездеседі. Демек, орта ғасырда олардың түбірге жалғануында әртүрлілік болғандықтан көп үлгілері болған. Қазір тілімізде қолданысы жинақталған, жүйеленген деп есептейміз. Сонымен қатар ескерткіште есімшенің -атын, -етін, -йтін тұлғалары мүлде кездеспеді.

Есімше жұрнақтары жалғанған етістіктер есімденіп, есім сөздер атқаратын барлық қызметке жауап бере алады. Сонымен қатар есімшелі етістіктер негізгі қызметі баяндауыштық қызметінде де жұмсала алады.

Қорытындылай келгенде, хикметтер тілінде кездесетін есімшелі етістіктер сөйлемде сөйлем мүшелерінің барлық қызметін атқара алады.

Ясауи хикметінде көсемшенің 4 түрі 17 морф түрінде кездеседі. Ал біздің қазақ тілінде 3 жұрнақ, 10 түрлі фонетикалық, морфологиялық өзгеріске ие морф бар. Көсемшенің де орта ғасырда кең қолданысқа ие болғанын көреміз.

Етістіктің ерекше түрлері жалғанған етістіктердің шақ категориясымен тығыз байланысты екендігі етістіктің таза грамматикалық категорияларын талдау барысында байқалды. Демек, етістіктің шақ категориясына тоқталмай-ақ, хикметте кездескен есімше, көсемше категорияларын талдауда аталған категорияның мәні ашылды деуге болады. Орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездескен есімше мен көсемше жұрнақтарына талдау барысында қазіргі тілімізбен салыстырғанда талданған категориялар даму үстінде екенін көруге болады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Сыздықова, Р.** Ясауи хикметтерінің тілі [Мәтін]. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.

2 **Ераслан, К.** «Дивани Хикметтен» сечмелер [Мәтін]. – Ташкент : Фан, 1983. – 168-б.

3 **Чакыр, Р. Қ.** А. Яссауидің «Диуани хикмет» кітабының қазақ тіліндегі аудармалары және байланыстар проблемасы [Мәтін] : Филол. ғыл. канд. ...дисс. – Алматы, 1998. – 120-б.

4 **Көпрулұзаде, М. Ф.** Қожа Ахмет Ясауи. Танымы мен тағлымы [Мәтін]. – Шымкент : Арыс, 1999. – 122-б.

5 **Zhakupov, Zh, Sarekenova, K., Aimukhambet, Zh., Sagidolda, G., Omirbekova, Zh., Akhmetov, M., Tuyakbayeva, R.** Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet : A Linguacultural Study [Text] // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 9(3). – 2023. – P. 238–246 [Electronic resource]. – <https://ejal.info/menuscrypt/index.php/ejal/article/view/669/201>

6 **Suleimenova, Zh. A., Abilkhamitkyzy, R., Yskak, B. A., Korganbekov, B. S.** Exploring Topics and Sentiment in the English Version of Yassawi's Divan-i Hikmet : A Text Mining Approach [Text] – Theory and Practice in Language Studies. 2022, December. – Vol. 12. – P. 2678–2686 [Electronic resource]. – <https://tpls.academypublication.com/index.php/tpls/article/view/5117>.

7 **Yoldash, N., Khalidbek, A.** The attribution of Wisdom to Prophets in Khaja Ahmad Yassawi's works [Text] // Sprin Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. August. – 2023. – 2(08). – P. 32–38. [Electronic resource]. – https://www.researchgate.net/publication/373077606_attribution_of_Wisdom_to_Prophets_in_Khaja_Ahmad_Yassawi's_works.

8 **Nosirov, Sh.** The characteristics of the genre and style in the works of Yassawi [Text] [Electronic resource]. – <https://www.bulletennauki.com>. Bulletin of Science and Practice. T. 7. – № 2. – 2021. – P. 427–429.

9 **Байымбетова, Ж. Қ.** А. Ыассауидің «Диуани хикметіндегі» салт-сабақты етістіктер [Мәтін] // I Дүниежүзілік түркологиялық конгресс материалдары. – Ташкент, 2002. – 32-б.

10 **Ахметбекова, А. К.** Қожа Ахмет Йасауи шығармашылығы [Мәтін]: филол. ғыл. канд. дисс. автореф. 10.01.03. – Алматы, 1995. – 28-б.

11 **Абдірахманов, Р. Х. Қ.** А. Ясауидің «Диуани хикмет» ескерткіші тіліндегі септік жалғауларының сипаты [Мәтін]: филол. ғыл. канд. дисс. 10.02.06 – Алматы, 2000. – 126-б.

12 **Жолдасова, А. А.** «Диуани хикмет» ескерткіші тілінің грамматикалық ерекшеліктері (тәуелдік, жіктік және көптік жалғауларының қолданылуы) [Мәтін]: филол. ғыл. канд. дисс. автореф. 10.02.06 – Алматы, 2009. – 24-б.

13 **Маманов, Ы.** Қазақ тіл білімінің мәселелері [Мәтін]. – Алматы. Арыс, 2007. – 488-б.

14 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис [Мәтін]. – Астана: Полиграф, 2002. – 784-б.

References

1 **Syzdykova, R.** Yasawi xikmetterinin tili [The language of Yasawi wisdom] [Text]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2004. – 552 p.

2 **Eraslan, K.** «Divani Hikmetten» sechmeler [Excerpts from «Divani Hikmet»] [Text]. – Tashkent: Fan, 1983. – 168 p.

3 **Chaky'r, R. Q.** A. Yassauidin «Diwani hikmet» kitabynyn qazaq tilindegi audarmalary zhane bailanystar problemasy [Translations of Yassawi's book «Diwani Hikmet» in Kazakh language and the problem of connections] [Text]: Filol. gyl. kand. ...diss. [dissertation of the candidate of philological sciences] – Almaty, 1998. – 120 p.

4 **Kopruluzade, M. F.** Qozha Ahmet Yasawi. Tanymy men taglymy [Translations of Yassawi's book «Diwani Hikmet» in Khoja Ahmet Yasawi. Knowledge and education] [Text]. – Shymkent: Arys, 1999. – 122 p.

5 **Zhakupov, Zh, Sarekenova, K., Aimukhambet, Zh., Sagidolda, G, Omirbekova, Zh, Akhmetov, M., Tuyakbayeva, R.** Language and Cultural Codes in Ahmed Yasawi's Diwani Hikmet: A Linguacultural Study [Text] Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 9(3) 2023. – P. 238–246, [Electronic resource]. <https://ejal.info/menuscript/index.php/ejal/article/view/669/201>

6 **Suleimenova, Zh. A., Abilkhaitkyzy, R., Yskak, B. A., Korganbekov, B. S.** Exploring Topics and Sentiment in the English Version of

Yassawi's Divan-i Hikmet: A Text Mining Approach [Text] – Theory and Practice in Language Studies. – 2022, December. – Vol. 12. – P. 2678–2686 [Electronic resource]. – <https://tpls.academypublication.com/index.php/tpls/article/view/5117>.

7 **Yoldash, N., Khalidbek, A.** The attribution of Wisdom to Prophets in Khaja Ahmad Yassawi's works [Text] // Sprin Journal of Arts, Humanities and Social Sciences. – August 2023. – 2(08). – P. 32–38. [Electronic resource]. – https://www.researchgate.net/publication/373077606_attribution_of_Wisdom_to_Prophets_in_Khaja_Ahmad_Yassawi's_works.

8 **Nosirov, Sh.** The characteristics of the genre and style in the works of Yassawi [Text] // Bulletin of Science and Practice. – T. 7. – № 2. – 2021. – P. 427–429. [Electronic resource]. – <https://www.bulletennauki.com>.

9 **Bajy'mbetova, Zh. Q.** A. Jassauidin «Diwani hikmetindegi» salt-sabaqy etistikter [Verbs in Yassawi's Diwani Hikmat] [Text] // I Duniezhuzilik turkologiyalyq kongress materialdary [Proceedings of the 1st World Turkological Congress]. – Tashkent, 2002. – 32 p.

10 **Ahmetbekova, A. K.** Qozha Ahmet Jasawi shygarmashylygy [The creativity of Khoja Ahmet Yasawi] [Text]: filol. gyl. kand. diss. avtoref. [abstract of the dissertation of the candidate of philological sciences] 10.01.03. – Almaty, 1995. – 28 p.

11 **Abdirahmanov, R. X. Q.** A. Yasauidin «Diwani hikmet» eskertkishi tilindegi septik zhalgaularynyn sipaty [K. A. Character of adverbs in the language of Yasawi's «Diwani Hikmet» monument] [Text]: filol. gyl. kand. diss. [dissertation of the candidate of philological sciences] 10.02.06 – Almaty, 2000. – 126 p.

12 **Zholdasova, A. A.** «Diwani hikmet» eskertkishi tilinin grammatikalyq erekshelekteri (tauldik, zhiktik zhane koptik zhalgaularynyn qoldanylyuy) [Grammatical features of the language of the «Diwani Hikmet» monument (use of subjunctive, partitive and plural conjunctions)] [Text]: filol. gyl. kand. diss. avtoref. [abstract of the dissertation of the candidate of philological sciences] 10.02.06 – Almaty, 2009. – 24 p.

13 **Mamanov, Y.** Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh language education] [Text]. – Almaty: Arys, 2007. – 488 p.

14 Qazaq grammatikasy'. Fonetika, sozhasam, morfologiya, sintaksis [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax] [Text]. – Astana: Poligraf, 2002. – 784 p.

11.01.25 ж. баспаға түсті.

03.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. Т. Копбаева¹, *Г. Б. Шойбекова²,Г. К. Абдирасилова³, Г. У. Анартаева⁴^{1,2,3}Қазақстан Республикасының

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана;

⁴Оңтүстік-Қазақстан университеті

ісімі М. Ауэзов,

Қазақстан Республикасы, Шымкент.

Кірістірілді редакцияға 11.01.25.

Кірістірілді түзетулермен 03.04.25.

Қабылданды баспаға 25.11.25.

ФОНО-МОРФО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЧАСТИЙ И ДЕЕПРИЧАСТИЙ ГЛАГОЛОВ В ХИКМЕТАХ ЯСАУИ

В статье в диахроническом плане рассматриваются фонетические изменения, морфологические особенности и соответствующие значения глаголов причастий и деепричастий в хикметах Ясауи. Среди памятников средневековья глаголы «Дивани Хикмет», написанные в суфийском жанре, демонстрируют звуковое, структурное и семантическое употребление глаголов того периода. Показано, что помимо причастий, выражающих различный характер, способы и цели действий, глаголы выполняют также функции существительных.

Жизнь и мудрость Ясауи, мировоззрение, философия жизни – вневременная тема, созданная вместе с человечеством. Это происходит потому, что мировоззрение и концепции человечества, соответствующие своему времени, приводят к новому пониманию мудрости Ясауи, в соответствии со временем, и не теряют своей актуальности. Именно поэтому обзор литературы показывает, что данная тема не перестает изучаться в мировой науке.

Не все типы причастий встречаются в хикметах Ясауи. Замечено, что вместо нынешних -атын, -етін, -итін употребляются другие варианты причастий. При этом можно видеть, что слова, которые добавленные суффиксы причастий, используются вместо существительных и изменяется их функция. Поэтому в статье на примерах показано значение глаголов, у которых добавлены морфологические признаки и суффиксы причастий, значение глаголов и процессы материализации.

Было замечено, что причастия выполняют в предложении все функции членов предложения, а деепричастия могут выполнять функции определителей и повествователей.

Ключевые слова: причастие, деепричастие, глагол, хикметы Ясауи, семантика, фоно-морфо-семантика.

*Zh. T. Kopbayeva¹, *G. B. Shoibekova²,G. K. Abdirassilova³, G. U. Anartaeva⁴^{1,2,3}Kazakh National Women's

Teacher Training University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

⁴South Kazakhstan University

named after M. Auezov,

Republic of Kazakhstan, Shymkent.

Received 11.01.25.

Received in revised form 03.04.25.

Accepted for publication 25.11.25.

THE PHONO-MORPHO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PARTICIPLES AND ADVERBIAL PARTICIPLES OF VERBS IN THE YASAWI'S HIKMET

In the article, phonetic changes, morphological features, and corresponding meanings of verbs after the addition of participles and adverbial participles in Yasawi's hikmet are considered in diachronic terms. Among the monuments of the Middle Ages, the verbs of «Diwani Hikmet» written in the Sufi genre show the sound, structural, and semantic uses of verbs in that period. It was shown that in addition to participles and adverbial participles expressing different nature, methods, and goals of actions, verbs also perform the functions of nouns.

Yasawi's life and wisdom, worldview, philosophy of life is a timeless theme created together with the human race. This is because the worldview and concepts of humanity suitable for their time lead to a new understanding of Yasawi's hikmet, in accordance with the times, and do not lose their relevance. That is why the review of the literature shows that this topic does not stop being studied in world science.

Not all types of participles were found in Yasawi's hikmet. It is noticed that other versions of the participle are used instead of the present-day -atin, -etin, -itin. At the same time, it is possible to see that the words named after participles are used instead of nouns and their function is changed.

Therefore, the meaning of the verbs whose morphological characters have been added and the participles have been added, the meaning of the verbs, and the processes of materialization, have been shown in the article by means of examples.

It was observed that participles perform all the functions of the members of the sentence in the sentence, while adverbial participles can perform the functions of modifiers and narrators.

Keywords: participle, adverbial participle, verb, Yasawi's hikmet, semantics, phono-morpho-semantics.

МРНТИ 16.21.51

<https://doi.org/10.48081/QDMN1402>

***А. А. Макишева¹, Н. В. Монгилева²**

^{1,2}Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Республика Казахстан, г. Костанай.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6369-9117>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2150-2312>

*e-mail: makisheva.aynagul@mail.ru

МЕТАФОРИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ДЕМОКРАТИЯ – ЗДАНИЕ В ИНАУГУРАЦИОННЫХ РЕЧАХ ПРЕЗИДЕНТОВ США

Статья посвящена анализу смыслообразующих механизмов, которые основываются на метафорическом моделировании. Концепт ДЕМОКРАТИЯ рассматривается в данном исследовании как идеологический, обладающий суггестивной способностью влиять на оценочную функцию слушателя. Целью статьи является выявление эмоционально-оценочного потенциала метафорической модели ДЕМОКРАТИЯ – ЗДАНИЕ. В рамках исследования выдвинута гипотеза о том, что метафорическая модель обладает суггестивным потенциалом, который способствует позитивному отношению к действующей политической власти. Методы исследования базируются на работах в области метафорологии и когнитивной лингвистики: Дж. Лакоффа и М. Джонсона, М. Тернера и Ж. Фоконье, К. М. Лашо. Методология и результаты исследования могут быть использованы на семинарах по когнитивной лингвистике, что вносит вклад в развитие данной области. На основании проведенного анализа были сделаны выводы о том, что суггестивный потенциал метафорической модели ДЕМОКРАТИЯ – ЗДАНИЕ заключается в формировании положительного отношения к действующему политическому режиму. Кроме того, метафорическая модель побуждает положительно оценивать действия новоизбранного президента за счет эмоционально-оценочных аспектов. Метафорическая модель ДЕМОКРАТИЯ – ЗДАНИЕ имплицитно несет смыслы о защищенности

от внешних факторов, гарантий соблюдения прав человека и возможности улучшения условий жизни.

Ключевые слова: инаугурационная речь, идеологический концепт, метафорическая модель, эмоционально-оценочные компоненты, сгущение смысла.

Введение

Изучение метафор в политическом языке является ключевым для лингвистов и социологов, так как это позволяет изучить процессы создания новых смыслов и значений, формируемых социальными представлениями, национальными ценностями и идеологическими установками. Рассмотрение метафор в политическом контексте расширяет понимание того, как язык и образы используются для создания и поддержания определенных социально-политических норм, стереотипов и идеологий [1].

Метафорическое моделирование представляет собой метод анализа, который позволяет раскрыть когнитивные механизмы языка на основе специфических концептуальных шаблонов. Согласно теории Дж. Лакоффа и М. Джонсона (1980), метафора в языке является когнитивной операцией, которая не только отражает восприятие мира, но и активно участвует в его формировании. Позволяя интерпретировать и осмысливать опыт одной сферы через призму другой, метафора устанавливает связи между концептами, принадлежащими различным областям знаний [2].

Инаугурационные обращения президентов США являются неотъемлемой частью церемонии вступления новоизбранного президента в должность. Ядром текста-перформатива, которым можно считать инаугурационную речь, Р. Джослин относит клятву президента к ядру текста-перформатива, а саму речь рассматривает как результат наращивания этой клятвы [3]. Перформативный характер инаугурационной речи дает основание Е. И. Шейгал выделяет следующие ее функции: 1) *интегративная*, которая заключается в утверждении единства нации, где одна сторона – президент, другая – народ, которому президент дает клятву; 2) *инспиративная* направлена на воодушевление слушателей и призыв народа к действиям; 3) *декларативная* сводится к провозглашению новых принципов работы президента и путей решения актуальных проблем; 4) *перформативная* заключается в отражении ораторского мастерства президента и констатации принятия на себя бремени лидера нации [4].

Е. И. Шейгал констатирует фатический характер инаугурационной речи и относит ее к политическим перформативам. Инаугурационная речь направлена на установление контакта со слушателями, удержание внимания, но при этом имеет одностороннюю направленность [4].

Характер композиции речей президентов США менялся с первой произнесенной инаугурационной речи. На современном этапе инаугурационные обращения имеют традиционные композиционные компоненты: вступительное слово-приветствие, выражение благодарности предшественникам, основная часть, клятва, финал выступления [5].

По мнению Н. Д. Арутюновой, приемы аргументации и выразительные средства всех уровней в инаугурационных речах направлены прежде всего на сильное эмоционально-психологическое и прагматическое воздействие [6]. Если Е. И. Шейгал говорит о перформативном свойстве инаугурационной речи, то Е. Н. Горбачева утверждает, что театрализованная и перформативная составляющие представлены в ней в равной степени, что становится средством формирования и манифестации социокультурной идентичности языковой личности адресанта [7]. Исследователи отмечают также достаточную эмоциональность инаугурационных обращений президентов США. Е. И. Шейгал описывает топос возвышенных эмоций, отражающий величие момента [4]. В. В. Ильичева характеризует инаугурационную речь как эмоциональную, выразительную и четкую, в ней отсутствуют отклонения от требований торжественного обращения [8].

Инаугурационным речам свойственно содержание слов-символов, отражающих ценностные идеи нации. Концепт ДЕМОКРАТИЯ зачастую представляется как центральная тема, символизирующая американскую идентичность и ее приверженность свободе и справедливости [9]. Единица *democracy*, согласно американскому словарю Merriam-Webster, означает прежде всего народное *правительство*. Среди дифференциальных сем стоит отметить следующие: простой народ, особенно когда он является источником политической власти, и отсутствие наследственных или произвольных сословных различий или привилегий [10].

Согласно исследованиям, концепт ДЕМОКРАТИЯ имеет образные и ценностные составляющие на трех уровнях. Образные составляющие формируются на этимологическом уровне – проявления власти демоса (народное голосование, народные собрания); на базовом уровне – процедуры выбора власти народом, на ассоциативно-расширительном уровне – языковые апелляции к национальным символам [11].

Ценностные составляющие проявляются на этимологическом уровне в учете мнения народа (демоса), на базовом уровне – в расхождении между демократическим идеалом и его реализацией, на ассоциативно-расширительном уровне – в положительной оценке американского образа жизни [11].

Материалы и методы

Материалом исследования являются контексты, представленные в инаугурационном подкорпусе Brown, в которых употребляется производные единицы от леммы *democrasy*. Инаугурационные речи из Brown Corpus президентов были извлечены из библиотеки NLTK (the Natural Language Toolkit) – набор Python-модулей, обеспечивающих типы данных, образцов корпусов, а также алгоритмов для обработки данных [12]. NLTK используется для исследовательских систем в области корпусной лингвистики. Корпус инаугурационных речей президентов США включает 59 текстовых документов, готовых к обработке.

С помощью онлайн-инструмента для анализа текста Voyant Tools была определена частотность использования леммы *democr* — 96 раз, из них *democrasy* (68), *democratic* (19), *democrats* (3), *democracy's* (3), *democracies* (2), *democrat* (1). Полученные результаты были визуализированы с помощью линейного графика, который иллюстрирует распределение частоты встречаемости слова в корпусе инаугурационных речей.

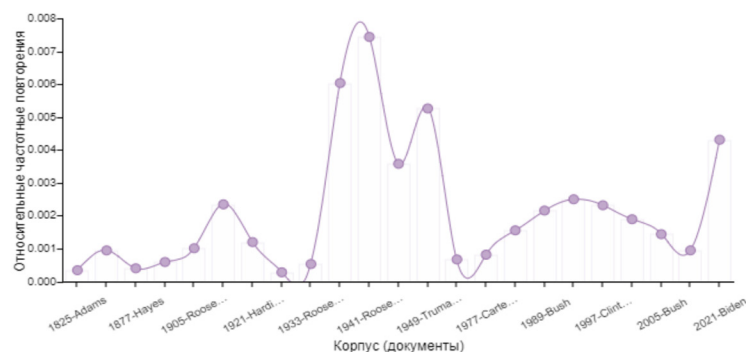

Рисунок 1 – Частотность употребления единицы *democrasy* в Brown Corpus (инаугурационные речи) с помощью онлайн-инструмента Voyant Tools.

Согласно графику, наиболее часто лемма *democrasy* употребляется в инаугурационных речах президентов Ф. Рузвельта в 1941 и 1937 годах, Г. Трумана в 1949 году и Дж. Байдена в 2021 году.

На первом этапе анализа мы опирались на теорию Дж. Лакоффа и М. Джонсона (1980) для выявления сферы-источника и сферы-мишени. На втором этапе определялись общее пространство и бленд, согласно теории интегральной метафоры М. Тернера и Ж. Фоконье (1988). На третьем этапе

выявлены эмоционально-оценочные компоненты и описан эффект развития и сгущения смыслов на базе работы К. М. Лашо (2012).

В рамках теории концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона подчеркивается, что познавательная система человека суть метафорична. Это означает, что мы используем знакомые нам элементы из физического опыта для понимания и рассуждения об абстрактных концептах. Концептуальная метафора проецирует одну область на другую: *сферу-источник в сферу-мишень* [2].

Теория интегральной метафоры М. Тернера и Ж. Фоконье расширяет это понимание, добавляя понятие *общего пространства* и *бленда*. Общее пространство формируется на основе сходства элементов исходной и целевой областей. Бленд, или пространство смешения, представляет собой ситуацию, когда элементы целевой области замещаются элементами исходной. В результате в бленде формируется новый смысл на основе интеграции концептуального материала обеих областей [13].

По мнению К. Лашо, новое знание порождается благодаря механизму метафорического проектирования, который вводит знакомые и простые термины из исходной области в сложный контекст целевой области. Это происходит не полностью, а лишь частично, при этом важную роль играет эмоционально-оценочный потенциал, который активизируется за счет привлечения фонового знания. Элементы из исходной области вызывают процесс *сгущения*, который генерирует новый смысл на основе семантических компонентов обеих областей. Этот смысл может содержать универсальные знания, а также личный опыт индивида [14].

Исследования в области когнитивной теории показывают, что эмоции играют ключевую роль в восприятии, формировании речи и общем коммуникативном поведении. Они определяют, как человек интерпретирует окружающий мир и формируют основные структуры сознания [15]. Как утверждает Harrison (2020), эмоциональный опыт может сразу же воздействовать на оценочные убеждения человека, которые могут быть как осознанными, так и бессознательными [16]. Эмоциональная оценка может проявляться на различных уровнях языка, включая морфологический уровень [17].

Среди метафорических высказываний с лексической единицей *democrasy* выделяется строительная метафора, которая детализируется в архетипическим образом здания. Анализ корпуса высказываний о демократии из инаугурационных речей позволяет говорить о метафорическом развитии модели ДЕМОКРАТИЯ – ЗДАНИЕ.

Результаты и обсуждения

Строительная метафора дает возможность выделять в демократии основу, определенные структуры, опорные элементы. *Democracy is based on the conviction ... the moral and intellectual capacity, ... to govern himself with reason and justice* (речь Г. Трумана 20.01.1949). Основа или фундамент – важный элемент здания, который определяет уровень его пригодности к проживанию людей, распределяет нагрузку на грунт. Основой демократии принято считать наличие ключевых институтов: избрание кандидатов государственных должностей, выборы, отзывчивое правительство, свобода самовыражения, доступ к различным источникам информации, развитое гражданское общество и общественных организаций, всеобщий охват гражданства [12]. Исходя из данного примера, основой демократии являются: *capacity* – способность делать что-то определенное; *right* – узаконенная возможность человека что-то делать или обладать чем-либо; *justice* – справедливое поведение или отношение к людям. Метафорическая проекция наделяет мнения и убеждения людей свойствами фундамента здания, то есть прочностью, устойчивостью, надежностью.

Образ здания в политическом дискурсе используется как символ формирования нового общественного строя: *...more people on this planet live under democracy than dictatorship* (речь У. Клинтона, 20.01.1997).

На первом этапе проекции, согласно теории К. Лашо, предикатом стал предлог *under* и глагол *live*, которые актуализируют знания о месте проживания (*under* находиться в положении под чем-то, *live* проживать в определенном месте). На втором этапе, семантическое несоответствие между двумя концептуальными сферами решается привлечением знаний о человеке, проживающим *под* определенным укрытием (*дом, крыша, убежище*). Актуализируются эмоционально-оценочные компоненты о состоянии, которые люди испытывают, находясь в укрытии, а также знания об общих интересах, необходимости вместе разделять условия проживания. В *общее пространство* перемещаются семантические компоненты двух сфер: *общность, дом, защита*. Бленд, создаваемый на основе данной структуры, актуализирует концептуальное содержание *создан в социуме, существует в рамках определенных границ, призван защищать человека от внешних факторов и придает чувство защищенности*. Таким образом, в результате сгущения создается новый концептуальный аспект концепта ДЕМОКРАТИЯ: *она представляется как защита, под которой человек чувствует себя спокойно и комфортно*.

В высказывании *...the unshaken temple of representative democracy...* (речь У. Хардинга 04.03.1921) концепт ЗДАНИЕ репрезентирован лексемой *temple*, означающей строение, используемое для поклонения богам в

определенных религиях. В результате сгущения пересечений знаний о зданиях, где молятся богам, и зданиях, устойчивых к внешним воздействиям, *unshaken temple* порождает смысл: *демократия – это сооружение, находясь внутри которого человек чувствует себя защищенным*. Эмоционально – оценочные аспекты возникают путем актуализации сегмента практического опыта пребывания в храмах, с их атмосферой торжественности, покоя, ассоциаций с возвышенными чувствами, сопровождающих религиозные обряды, чувством облегчения и прилива сил. Кроме того, обладание таким объектом является привилегией, достижением нации, предметом зависти других народов. Метафора ДЕМОКРАТИЯ – ЗДАНИЕ позволяет формировать чувство сохранности, защищенности, безопасности каждого гражданина страны.

We face an attack on our democracy...// I will defend our democracy. (речь Дж. Байдена, 20.01.2021). В данных примерах на первом уровне эксплицитно выражены компоненты предиката *an attack* (насиловательный акт, направленный на причинение вреда или ущерба кому-либо или чему-либо) и *defend* (защищать кого-то или что-то от нападков или критики), это действия с объектом. Сближение двух сфер порождает бленд с эмоциональными компонентами об объекте, *который требует защиты, на его могут напасть враги, объект представляет собой особую значимость*.

Как и у всякого ценного объекта, у демократии есть обладатели – граждане страны: *...democracy belongs to us all...* (речь Дж.Буша 20.01.1989). Глагол *belong* (быть чьей-то собственностью) актуализирует схематический концепт ОБЪЕКТ и смыслы о принадлежности. Семантическое несоответствие *democracy* и *belong* (демократия – демократия – не предмет, а форма государственного устройства) провоцирует семантическое замещение, и в блендинге оказываются смыслы о *собственности, ответственности за предмет, ценностном отношении к предмету*.

Также причиной нового знания становится семантические несоответствия, которые мыслительные процессы вынуждены устранять, порождая некий компромисс при невозможности буквального значения. Ступение смысла происходит, по мнению К. Лашо, благодаря метафорическому синтезу.

Члены общества метафорически осмысляются как соседи, установление добрососедских отношений с которыми осуществляется вне здания, демонстрируя общность и разделение ценностей. У зданий есть ряд необходимых элементов для комфортного проживания: *We meet on democracy's front porch. // ...moving toward democracy through the door to freedom* (речь Дж. Буша 20.01.1989). Смыслы о демократии введены с помощью предикатов *porch* - *крытая конструкция перед входом в здание* и *door* - *объект для закрытия входа в помещение*. Реконструкция образа

демократии как конечной точки достижения дополняется существительным *door*, которая ведет к заветной цели.

Сходными элементами сфер ДЕМОКРАТИЯ и ЗДАНИЯ являются представления о частях, из которых складывается целое (*porch* и *door* части здания; в демократическом государственном устройстве также можно выделить составные части). Кроме того, в американском понимании сочетание *front porch* имеет культурно-символическое значение. Э. Пикеринг утверждает, что парадное крыльцо представляет американский идеал семьи, крытое пространство перед домом является зоной между общественным и частным, а также местом взаимодействия с обществом. Парадное крыльцо символизирует чувство общности и добрососедства [14]. Таким образом, *democracy's front porch* является онтологической метафорой, несущей символическую ценность. Семантическое значение *door* в пространстве сгущения трансформируется в символ новых возможностей и высших достижений.

Рисунок 2 – Алгоритм метафорической модели ДЕМОКРАТИЯ – ЗДАНИЕ

Таким образом можно говорить о механизме сгущения смыслов на основе метафорической модели ДЕМОКРАТИЯ – ЗДАНИЕ (рис.2). Сходные семантические элементы **сферы-источника и сферы-мишени (1, 2)** формируют **общее пространство (3)**. Демократия является абстрактным и обобщающим понятием политической формы управления государством,

осуществляемая институтом власти. Она существует только в социуме, это явление, созданное человеком. Здание также является материальным объектом, созданным человеком для определенных целей. Если рассматривать здание как жилище, человек строит его для создания благоприятных условий проживания. Метафорическое проецирование сближает в сферах **источника и мишени** элементы о *целях действий*: создание условий для существования. В **пространстве блэнда (4)** разные условия объединяются: как обеспечение прав каждого гражданина, так и нахождение в здании создают общее чувство защищенности и удовлетворения. **Сгущение (5)** происходит имплицитно за счет наложения элементов: *демократия крайне важна для безопасности и защиты человека от внешних факторов*. Долгосрочная память индивида добавляет эмоционально-оценочный компонент в имплицитное значение метафоры, основанный на опыте нахождения в здании: *защита, безопасность*. Положительные эмоционально-оценочные компоненты фонового знания человека о крепких и надежных зданиях формируют позитивное отношение слушателей к демократии.

Выводы

Анализ показывает, что в инаугурационных речах президентов США метафора ДЕМОКРАТИЯ – ЗДАНИЕ используется для выделения положительных аспектов системы правления и достижений страны, создавая позитивное представление о государственной структуре.

В инаугурационном дискурсе президентов США, судя по корпусным данным, демократия метафорически представляется зданием, домом, укрытием, в котором заложен прочный фундамент, равноправие всех жителей и установлены добрососедские отношения. Данный языковой образ демократии связана с положительными эмоционально-оценочными коннотациями заботы, гармонии и надежности, что способствует формированию положительного отношения слушателей к идеям демократии.

Применение идеологического концепта ДЕМОКРАТИЯ в метафорах способствует закреплению информации в сознании слушателя, позволяя спикеру формировать определённые интерпретации и оценки. Это осуществляется через активацию фоновых знаний, влияющих на эмоциональный и оценочный опыт каждого человека.

Список использованных источников

- 1 Чудинов, А. П. Очерки по современной политической метафорологии. [Текст] – 2013.
- 2 Lakoff, G., Johnson, M. Conceptual metaphor in everyday language // Shaping entrepreneurship research [Текст]. – Routledge, 2020. – С. 475–504.

- 3 **Слободенюк, Е. А., Плисов, Е. В.** Вербальная репрезентация образа политика в медиадискурсе: концептуальный анализ [Текст]. – 2020.
- 4 **Шейгал, Е. И.** Семиотика политического дискурса. [Текст] – 2009.
- 5 **Liu, F.** Genre analysis of American Presidential inaugural speech [Текст] // *Theory & Practice in Language Studies*. – 2012. – Т. 2. – № 11.
- 6 **Арутюнова, Н.** Язык и мир человека [Текст]. – Litres, 2022.
- 7 **Горбачева, Е. Н.** Перформативность vs. театральность: проблема соотношения дискурсивных категорий [Текст] // *Коммуникативные исследования*. – 2017. – № 3(13). – С. 7–17.
- 8 **Ильичева, В. В.** Инаугурационная речь как инструмент формирования политического имиджа в контексте русской риторической традиции: дис. [Текст] – Рос. ун-т дружбы народов, 2015.
- 9 **Ericson, D.** Presidential Inaugural Addresses and American Political Culture [Текст]. *Presidential Studies Quarterly*. – 2016. – 27, 727.
- 10 **Макишева, А. А., Монгилева, Н. В.** Метафорическая модель «ДЕМОКРАТИЯ-ОБЪЕКТ» в инаугурационных речах президентов США [Текст] // *Вестник Торайғыров Университета, Филологическая Серия* – 2023. – № 4. – С. 230–243.
- 11 **Карасик, В. И.** Языковая кристаллизация смысла [Текст]. – Парадигма, 2010.
- 12 **Bird, S., Klein, E., Loper, E.** Natural language processing with Python: analyzing text with the natural language toolkit [Текст]. – «O'Reilly Media, Inc.», 2009.
- 13 **Turner, M., Fauconnier, G.** Conceptual integration and formal expression // *Metaphor and Philosophy* [Текст]. – Psychology Press, 2014. – С. 183–204.
- 14 **Lachaud, C. M.** Conceptual metaphors and embodied cognition: EEG coherence reveals brain activity differences between primary and complex conceptual metaphors during comprehension // *Cognitive Systems Research*. – 2013. – Т. 22. – С. 12–26.
- 15 **Ortony, A.** Are all «basic emotions» emotions? A problem for the (basic) emotions construct [Текст] // *Perspectives on psychological science*. – 2022. – Т. 17. – № 1. – С. 41–61.
- 16 **Hütter, M., Rothermund, K.** Automatic processes in evaluative learning [Текст]. // *Cognition and Emotion*. – 2020. – Т. 34. – № 1. – С. 1–20.
- 17 **Hinojosa, J., Haro, J., Calvillo-Torres, R., González-Arias, L., Poch, C., & Ferré, P.** I want it small or, rather, give me a bunch: the role of evaluative morphology on the assessment of the emotional properties of words [Текст]. – *Cognition and Emotion*. – 2022. – 36. – С. 1203–1210.

References

- 1 **Chudinov, A. P.** Ocherki po sovremennoj politicheskoy metaforologii. [Essays on modern political metaphorology] [Text]. – 2013.
- 2 **Lakoff, G., Johnson, M.** Conceptual metaphor in everyday language // *Shaping entrepreneurship research* [Text]. – Routledge, 2020. – p. 475–504.
- 3 **Slobodenyuk, E. A., Plisov, E. V.** Verbal'naya reprezentaciya obraza politika v mediadiskurse: konceptual'ny'j analiz. [Verbal representation of a politician's image in media discourse: a conceptual analysis] [Text]. – 2020.
- 4 **Shejgal, E. I.** Semiotika politicheskogo diskursa [Semiotics of political discourse] [Text]. – 2009.
- 5 **Liu, F.** Genre analysis of American Presidential inaugural speech [Text]. // *Theory & Practice in Language Studies*. – 2012. – Vol. 2. – № 11.
- 6 **Arutyunova, N.** Yazy'k i mir cheloveka. [Language and the human world] [Text]. – Litres, 2022.
- 7 **Gorbacheva, E. N.** Performativnost' vs. teatral'nost': problema sootnosheniya diskursivny'x kategorij [Performativity vs. theatricality: the problem of correlation of discursive categories] [Text] // *Kommunikativny'e issledovaniya*. – 2017. – № 3(13). – p. 7–17.
- 8 **Il'icheva, V. V.** Inauguracionnaya rech' kak instrument formirovaniya politicheskogo imidzha v kontekste russkoj ritoricheskoy tradicii: dis. [Inaugural speech as a tool for forming a political image in the context of Russian rhetorical tradition: diss.] [Text] – Ros. un-t družby' narodov, 2015.
- 9 **Ericson, D.** Presidential Inaugural Addresses and American Political Culture [Text]. – *Presidential Studies Quarterly*, – 2016. – 27, 727.
- 10 **Makisheva, A. A., Mongileva, N. V.** Metaforicheskaya model' «DEMOKRATIYA-OB`EKT» v inauguracionny'x rechax prezidentov SShA [Metaphoric model 'DEMOCRACY-OBJECT' in inaugural speeches of US presidents] [Text]. *Vestnik Torajgy'rov Universiteta, Filologicheskaya Seriya* – 2023. – № 4. – p. 230–243.
- 11 **Karasik, V. I.** Yazy'kovaya kristallizaciya smy'sla. [The linguistic crystallisation of meaning] [Text]. – Paradigma, 2010.
- 12 **Bird, S., Klein, E., Loper, E.** Natural language processing with Python: analyzing text with the natural language toolkit [Text]. – «O'Reilly Media, Inc.», 2009.
- 13 **Turner, M., Fauconnier, G.** Conceptual integration and formal expression // *Metaphor and Philosophy* [Text]. – Psychology Press, 2014. – p. 183–204.
- 14 **Lachaud, C. M.** Conceptual metaphors and embodied cognition : EEG coherence reveals brain activity differences between primary and complex

conceptual metaphors during comprehension // *Cognitive Systems Research*. – 2013. – Vol. 22. – p. 12–26.

15 **Ortony, A.** Are all «basic emotions» emotions? A problem for the (basic) emotions construct [Text] // *Perspectives on psychological science*. – 2022. – Vol. 17. – № 1. – p. 41–61.

16 **Hütter, M., Rothermund, K.** Automatic processes in evaluative learning [Text]. // *Cognition and Emotion*. – 2020. – Vol. 34. – № 1. – p. 1–20.

17 **Hinojosa, J., Haro, J., Calvillo-Torres, R., González-Arias, L., Poch, C., & Ferré, P.** I want it small or, rather, give me a bunch: the role of evaluative morphology on the assessment of the emotional properties of words [Text]. *Cognition and Emotion*. – 2022. – 36. – p. 1203–1210.

Поступило в редакцию 26.08.24.

Поступило с исправлениями 17.04.25.

Принято в печать 25.11.25.

*А. А. Макишева¹, Н. В. Монгилева²

^{1,2}А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.

26.08.24 ж. баспаға түсті.

17.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

АҚШ ПРЕЗИДЕНТТЕРІНІҢ ҰЛЫҚТАУ СӨЗДЕРІНДЕГІ ДЕМОКРАТИЯ – ФИМАРАТ МЕТАФОРАЛЫҚ МОДЕЛІ

Мақала метафорикалық модельдеуге негізделген мағынаны құрайтын тетіктерді талдауға арналған. Осы зерттеуде ДЕМОКРАТИЯ концепті тыңдаушының бағалау функциясына әсер ете алатын идеологиялық концепті ретінде қарастырылады. Мақаланың мақсаты ДЕМОКРАТИЯ-ФИМАРАТ метафорикалық моделінің эмоционалдық-бағалау әлеуетін анықтау болып табылады. Зерттеу шеңберінде метафорикалық модельдің қолданыстағы саяси билікке оң көзқарасқа ықпал ететін суггестивті әлеуеті бар деген гипотеза алға тартылды. Зерттеу әдістері метафорология және когнитивтік лингвистика саласындағы жұмыстарға негізделді: Дж. Лакофф, М. Джонсон, М. Тернер және Дж. Фоконье, К. М. Лашо. Зерттеу әдіснамасы мен нәтижелері когнитивтік лингвистика саласының дамуына үлес қосып, когнитивтік лингвистика бойынша семинарлар бойынша пайдаланылуы мүмкін. Жүргізілген талдаудың

негізінде ДЕМОКРАТИЯ – ФИМАРАТ метафорикалық моделінің табысты әлеуеті қолданыстағы саяси режимге оң көзқарасты қалыптастырудан тұрады деген қорытындылар жасалды. Бұдан басқа, метафорикалық модель жаңа сайланған президенттің шешімдерін және саяси әрекеттерді эмоционалды-бағалау аспектілері есебінен оң баға беруге итерлейді. Сонымен қатар, ДЕМОКРАТИЯ – ФИМАРАТ метафорикалық моделі сыртқы факторлардан қорғалу, адам құқықтарын сақтау кепілдіктері және өмір сүру жағдайларын жақсарту мүмкіндіктері туралы мағыналарды имплицативті түрде жігерлендіреді.

Кілтімі сөздер: ұлықтау сөз, идеологиялық концепт, метафорикалық модель, эмоциялық-бағалау, мағынаны қоюлату.

*А. А. Makisheva¹, N. V. Mongileva²

^{1,2}Kostanay Regional University

named after A. Baitursynov,

Republic of Kazakhstan, Kostanay.

Received 26.08.24.

Received in revised form 17.04.25.

Accepted for publication 25.11.25.

THE METAPHORICAL MODEL DEMOCRACY – BUILDING IN INAUGURAL SPEECHES OF U. S. PRESIDENTS

The article is devoted to the analysis of meaning-forming mechanisms, which is based on metaphorical modeling. The concept of DEMOCRACY is considered in this study as ideological, which has a suggestive ability to influence the evaluative function of the listener. The purpose of the article is to identify the emotional potential of the metaphorical model DEMOCRACY – BUILDING. As part of the study, it was hypothesized that the metaphorical model has suggestive potential that contributes to a positive attitude towards the current political power. Research methods are based on works in the field of metaphorology and cognitive linguistics: J. Lakoff, and M. Johnson, M. Turner and J. Fauconnier, K.M. Lasho. The methodology and results of the study can be used for seminars in cognitive linguistics, which contributes to the development of this field. Based on the analysis, it was concluded that the suggestive potential of the metaphorical model DEMOCRACY - BUILDING lies in the formation of a positive attitude towards the current political regime. In addition, the metaphorical model encourages a positive assessment of the actions of the new elected

president at the expense of emotional-evaluative aspects. The metaphorical model DEMOCRACY – BUILDING implicates meanings about protection from external factors, guarantees of human rights and the possibility of improving living conditions.

Keywords: inaugural speech ideological concept, metaphorical model, emotional and evaluative components, condensation.

SRSTI 16.21.25

<https://doi.org/10.48081/NZNG3683>

***Z. S. Mashrapova**

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5272-3521>

*e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

NEUROCOGNITIVE MECHANISMS OF ARTISTIC IMAGERY PERCEPTION

The presented work examines the emerging field of neurolinguistics – neuropsychology, the subject of which is the study of the mechanisms of perception, interpretation and generation of poetic text involving various parts of the brain. Special attention is paid to the functional specialization of the hemisphere: the right hemisphere is associated with creative thinking, understanding metaphors, emotional expressions and holistic perception, while the left hemisphere is associated with logical thinking and processing verbal information. Experimental data are presented that prove the activation of emotional and sensory areas of the brain when perceiving poetry, in particular, the medial prefrontal cortex, amygdala, insula, as well as Broca's and Wernicke's zones. The features of oculomotor activity when reading a poetic text are considered: fixations, saccades, the influence of inversions and enjambments. The importance of intonation as a means of conveying poetic information is emphasized. Special attention is paid to artistic perception as an active spiritual process, including the choice of motive, stylization and realization of the author's idea through the word. The neural mechanisms of speech sound recognition, the organization of neural modules, and the role of intention neurons in the formation of expressive speech are also described. It is pointed out that the poetic text activates not only cognitive, but also aesthetic, sensory aspects of perception. Thus, neuropsychology is an interdisciplinary field that combines data from neurophysiology, psycholinguistics, and literary studies, and reveals a complex multilevel process of poetic creativity and perception.

Keywords: neuropsychology, artistic perception, imaginative thinking, emotional expression, neural mechanisms, neurolinguistics.

Introduction

The modern field of language and neuroscience is undergoing a period of intense interdisciplinary convergence, during which new research directions emerging at the intersection of neuroscience, cognitive linguistics, psycholinguistics, and literary studies. One such area is neuropoetics, a relatively new but rapidly growing field of study that examines the neurophysiological and cognitive processes underlying the perception, creation, and interpretation of poetic and literary texts.

Oneuropoetics aims to identify patterns of interaction between linguistic, figurative, emotional, and neurophysiological components in the process of artistic creation. It focuses on phenomena such as associative thinking, metaphorical thinking, imaginative representation, emotional expression, improvisation, and features of intonational and semantic perception in poetic speech. To study these processes, oneuropoetics draws on data from neuroimaging, neuropsychology, experimental psycholinguistics, and cognitive poetics.

The relevance of neuropoetic analysis lies in several aspects. Firstly, poetic texts as a specific form of speech combine both verbal and non-verbal elements, activating complex sensory-neural systems. This allows for a deeper understanding of the mechanisms behind poetic perception, not only clarifying ideas about the cognitive nature of language but also shedding light on processes of creativity, imagination, and artistic expression.

Secondly, neuropoetics demonstrates high heuristic potential in explaining complex phenomena such as ambiguity, metaphorical expression, emotional coloring, artistic intonation, and aesthetic perception in literary texts. By examining the neural basis of these processes, we can gain a deeper insight into the workings of the human mind and its capacity for creativity.

Thirdly, neuroscience-based approaches to poetry analysis offer a unique perspective on the intersection of language, emotion, and cognition, providing a more comprehensive understanding of the complexities of literary works. This approach allows us to appreciate the intricate interplay between the mind and the written word, leading to a richer and more nuanced appreciation of poetry.

An important stage in the evolution of the relationship between language and thought was the emergence of psycholinguistics as a distinct field. This field attempts to explain the fundamental differences between learning a language, which is a systematic set of signs, and the formation, perception, and translation of spoken language. It also explores the relationship between language as a system and the principles that govern its functioning [1, p. 139].

Materials and methods

This research is interdisciplinary in nature and draws on a variety of methods from different scientific disciplines, including cognitive linguistics, neuropsychology, neurolinguistics, literary criticism, and psycholinguistics.

The theoretical and analytical approach was used to analyze and interpret scientific literature on the functioning of cerebral hemispheres, the characteristics of artistic perception, speech activity, and poetic creation. In this framework, the works of V. S. Rotenberg, S. M. Bondarenko, M. V. Falikman, T. V. Skulachev, T. V. Chernigova, G. N. Sokolova, as well as contemporary neuroscientific research by A. Zeman and S. Liu were examined.

The comparative method was used to analyze differences in the perception of prose and poetry from the point of view of neurocognitive processes. We compared data on cognitive and emotional activation while reading texts of different genres.

The cognitive modeling method allowed us to present the cognitive structure of the perception and production of poetry in terms of neuropsychological and linguistic components. We paid special attention to building models of the interaction between the right and left hemispheres of the brain when dealing with metaphors, images, and ambiguous expressions.

The method of psycholinguistic analysis was employed in the interpretation of experiments designed to identify the intonational, rhythmic, and semantic features of poetic speech. Specifically, data from eye-tracking studies examining saccades and gaze fixation while reading poetic texts was analyzed.

The research material includes excerpts from poetic texts written by Russian and Kazakh authors, such as A.S. Pushkin and M. Zhumabayev, as well as results from neuroscience experiments that used functional magnetic resonance imaging (fMRI) and electroencephalography (EEG) to study brain activity. Additionally, data on speech perception was collected through audiovisual analysis. The study also took into account information about brain activity during the process of poetic improvisation and recitation.

Thus, an integrated approach that combines theoretical analysis, modeling, and the interpretation of empirical data has made it possible to identify the key mechanisms behind neuropoietic activity and the artistic perception of text.

Results and discussion

In this study, we attempted to identify the cognitive and neurophysiological mechanisms that underlie the perception and production of poetic text. We also aimed to determine the role of different brain structures and hemispheres in the artistic creation process. Through the analysis of literature and neuroscience sources, we were able to formulate the following findings: 1. Specialization of the brain hemispheres in poetry perception and creativity: Research results suggest that the right hemisphere plays a crucial role in processing metaphors, figurative

language, and emotional components of a poem. Specifically, MRI data show activation of the prefrontal cortex, amygdala, and insula during the perception of poetic lines with ambiguity and allusion. The left hemisphere, on the other hand, is primarily activated when processing grammatical structures and logical-semantic linearity, reflecting its specialisation in speech and analytical thinking.

2. Mechanisms of Poetic Perception: Thanks to the analysis of experiments using eye-tracking technology, we have found that the perception of poetry is accompanied by more frequent regressive saccades, especially in areas of inversion and enjambment. This suggests a need for additional cognitive processing and re-examination of poetic content. The average duration of fixation on poetic lines is longer than on prose lines, due to the multi-layered nature of their semantics.

3. Neurocognitive Correlates of Poetic Improvisation. Studies on spontaneous poetic improvisation by S. Liu and A. Zeman have shown that during the beginning stages of improvisation, left-hemispheric strategies related to selecting lexical units and constructing syntax are dominant. However, by the end of the process, right-hemispheric zones become active, responsible for intuitive, holistic representations of images, emotional expression, and the rhythmic and melodic organization of speech.

4. The role of neural networks in artistic perception: Based on the Gestalt pyramid model (G. N. Sokolov), we have revealed that during the process of perceiving a poetic text, neural ensembles become activated, providing the integration of sensory, linguistic, and affective information. This supports the theory of the gnostic nature of literary text perception, in which individual stimuli (words, rhymes, images) are incorporated into a more complex, multi-layered structure.

5. Artistic perception as a cognitive and aesthetic process. Based on an analysis of literary sources (B. Mailakh and V. Nepomnyashchy), we have confirmed that poetic perception differs from ordinary perception not only in its depth and imagery, but also in the activation of specific aesthetic mechanisms. Artistic perception involves a motivational and value component, as well as aesthetic assessment and interpretation through linguistic images.

In recent years, a new field of neurolinguistics has been formed – neuropoetics. Her interests are focused on studying how the hemispheres of the human brain, its departments and the neural network of the central nervous system participate in the perception of external information, the formation of images, metaphors, associations, and the activation of imagination. When studying creative abilities and emotional intelligence, they usually consider the work of the right hemisphere. E. V. Petrova argues that the right hemisphere plays an important role in the implementation of imaginative thinking and emotional expression. According to neuro-linguistic data, activation of the right hemisphere is accompanied by increased emotional expression [2, p. 896]. V. S. Rotenberg, S. M. Bondarenko, exploring the role of the right hemisphere in activating poetic creativity, noted

that poetic creativity, as an operation with words, suffers deeply from damage to the right hemisphere, the specifics of hemispheric thinking is the willingness to holistically ««grasp», that is, to simultaneous perception of many objects and phenomena of the world as a whole with all its constituent elements» [3, p. 121].

The right hemisphere also contributes to the birth of poetic texts. They are not built according to the laws of logical thinking. The magic of fear is based on the use of context, ambiguous words. Let's recall the poems of M. Zhumabaev: **Өмір - теңіз, жоқ оның түбі, шеті, Сылқ - сылқ күлген сиқырлы толқын беті** [4, p. 307].

In A. S. Pushkin's poem *«Я вас любил. Любовь еще быть может...»*, there are no specific images, but rather a concentrated ambiguity. The literary critic V. Nepomnyashchy argues that this ambiguity is present in these lines by the poet, manifesting itself through a certain simplicity of expression. It is difficult to immediately determine what exactly is being expressed in these verses – whether it is unheard-of self-denial, the pain that is overcome yet does not give up, resentment, jealousy, grateful humility, gratitude for past experiences, or the bitterness of an unappreciated and fading feeling [5, p. 221].

E. Hemingway's writing style may seem telegraphic, but this is a misleading impression. The writer has said that one can omit anything they want, as long as they know exactly what they are omitting.

When considering the functions of the right hemisphere, it is important to remember that the left hemisphere also plays a significant role, as it is associated with language and speech. This allows for unambiguous communication between people. However, the organization of a complex and multi-layered context is essential for a more holistic understanding of the internal connections between objects and events, which is the basis for creativity. Poets, in their creative process, perceive reality in its full complexity and diversity, with all its internal relationships.

A study conducted by Marilyn Zdenek compared the functions of the two hemispheres and found that the left hemisphere is specialized in logical thinking and processing verbal information. It is responsible for logical analysis and understanding, but only of the literal meaning of words.. The right hemisphere of the brain activates the imagination and is responsible for the understanding of metaphors and human emotions [6, p. 219]. Thanks to the brain structures located on the right side of the skull, the right hemisphere develops imagination and activates creative thinking. It contributes to the comprehension of allegorical expressions and metaphors, as well as participating in the activation of neural correlates responsible for the perception of speech and poetry.

The articles by T. V. Skulacheva and M. V. Falikman present the results of a study on the patterns observed in verse structure and the peculiarities of perceiving

information presented in a poetic form. The researchers call this pattern ambiguity, when it is impossible to determine the single meaning of a polysemous word in a text:

*В голубой далекой спаленке/Твой ребенок **опочил**
Тихо вылез карлик маленький/И часы остановил.*

The word «опочил» can have two meanings: it can mean «fell asleep» or «died». Which one will the reader choose to understand the text?

In the process of listening to a poem, it is important to pay attention to the special intonation that it has. To test this, an experiment was conducted. The participants were given 30-second segments of text to listen to and then asked to decide whether they were listening to poetry or prose based on the pitch frequency. The results showed that there is indeed a specific intonation associated with poetry that is noticed during the listening process.

M.V. Falikman's research focuses on how the right-hemisphere of the brain affects the perception of poetry. According to A. Zeman [7, p. 133], when we perceive poetry, brain areas that process emotionally colored information are involved. Some researchers have studied the problem of how the human brain generates poetry. In the work of S. Lew [8], the brain correlates of poetic improvisation were investigated. 12 participants took part in the study. To identify specific brain correlates of poetry generation, brain activity during improvisation was compared to brain activity during the recitation of poems that the participants memorized before the experiment. Both improvisation and memorized poems were performed to the same music track [9, p. 3360]. The following changes have occurred during the process of creating a poetic text through improvisation:

1) There was an increase in activity in the medial prefrontal cortex of the left hemisphere, which correlated with the activation of «emotional» brain areas (amygdala and insula) and the dorsal prefrontal cortex of the right hemisphere (decreased activity). This can be interpreted as a decrease in the ability to program and control actions, as well as to focus attention during improvisation.

2) At the start of improvisation, the left-hemisphere regions of the cerebral cortex contributed more. Towards the end, the right hemisphere regions became more involved, characterized by a more holistic information processing approach.

In poetry, unlike prose, every word is carefully chosen and each line is carefully constructed. This leads to repetitive patterns and inversions. M. V. Falikman has also studied eye movements while reading poetry. She found that, when reading, the eye does not move smoothly over the text, as it would when following a moving object. Instead, it makes small jumps or saccades forward, but occasionally returns to earlier parts of the text.

The research analyzes not only the number and duration of these stops or fixations, but also the direction and length of the saccades. The researcher has also

investigated eye movements in relation to poetic techniques such as anjambment. In an experiment, she studied how anjambments affect the reading experience. Eye movements were recorded during this process [10, p. 350].

T. N. Ushakova, in her writings, focused on the functional specialization of the cerebral hemispheres in speech activity. She found that the cortex of the left hemisphere contains three speech zones that act as a unified speech mechanism. Two of these zones coincide with Broca's area and Wernicke's area, while the third is located in the upper part of the premotor gyrus. Wernicke's and Broca's zones are considered the most important. Subcortical structures, primarily the posterior thalamic nuclei, play a significant role in the functioning of the speech mechanism. The cortical speech zones communicate through the thalamus, acting as an integrating center for speech production and comprehension [11, p. 171]. T. V. Chernigovskaya believes that the work of the verbal network is activated by a neural network distributed across different areas of the brain. The functioning of cognitive units, such as words and their combinations, as well as visual images, occurs through the formation of specific neuronal ensembles that link neurons in different regions of the cerebral cortex. The same object or concept can become part of several associative networks [12, p. 109]. G. N. Sokolov argues that the brain responds to complex stimuli through a neural structure organized in the shape of a pyramid. At the top of the pyramid, there are gnostic units or Gestalt detectors that form a holistic perception of the complex stimulus. These gnostic units are responsible for recognizing patterns and forming a unified perception of the stimulus.

Complex holistic acts, such as identifying a specific object or person, require the activation of higher-level neurons, including specialized «consciousness neurons». These neurons are located at the apex of the pyramid and are responsible for integrating information from different areas of the brain to create a unified perception [13, p. 250].

The so-called «intention neurons» are of interest, as they are associated with the performance of imitative movements. E. N. Sokolov also pays attention to the neural support for specific language elements, such as neuronal phoneme detectors. These neurons selectively respond to syllables, words, and combinations of words, according to Sokolov. If these units have a structure similar to that of intention neurons-including an association between a perceived element (phoneme, syllable, or word) and the elements of pronunciation or articulation of that perceived object-then this structure at the neural level can explain the expressive nature of speech.

In poetic and discursive activities, we have an artistic perception that differs from our usual perception. This is an aesthetic perception, which means the specific reflection of works of art, as well as natural, social, and cultural objects with aesthetic value, over time. The nature of this perception is determined by the

object being reflected, including its properties. However, the process of reflection is not a passive reproduction of an object. It is the result of the active spiritual activity of the individual [14]. Artistic poetic perception is realized through the process of selecting a specific motif from the diverse world that best expresses the author's intent. This is followed by the design process, which involves reworking the motif poetically and stylizing it. The author then embodies their idea in words through artistic perception. During this process, attention should be paid to the development of linguistic skills in mastering the surrounding world through words. Through the artist's search for the right words to convey ideas, thoughts, and feelings, verbal images are created.

B. Meilah argued that artistic perception is inextricably linked to the creative process. This process includes three stages: 1) the idea that the artist has in mind; 2) the steps the artist takes to bring their idea to life, culminating in the finished work; and 3) how the audience perceives the work [15, p. 39].

The motive is the reason behind a poet's perception of reality. According to A. N. Leontiev, a motive is an object that satisfies a specific need and is reflected in some way by the individual, leading them to act. Next, we will examine the stages of artistic perception. This includes visual, auditory, or taste perception of a real-life object. To do so, we need to understand the work of sensory areas in the brain. The sensory cortex of the brain covers the entire postcentral gyrus and includes the somatosensory cortex, parietal lobe, visual cortex (field 17), and auditory cortex. The visual cortex consists of the primary visual cortex and the associative visual cortex. The primary visual cortex is where the cranial spur tract ends. It transmits information from the corresponding halves of both retinas, which are located in the visual field of the other eye.

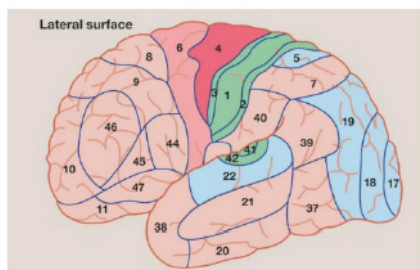

Figure 1 – Somatosensory cortex of the brain

This myelinated pathway forms pale visual stripes (Gennari lines) in the primary visual cortex before making contact with spiny granular cells in the high-

grained layer IV. The spiny granular cells are found in ocular dominant columns, which are so called because they are alternately matched by impulses from the left and right eyes. The cranked-spur tract is represented in the cortex in such a way that corresponding points from the two retinas are located in adjacent columns on the same line, making it suitable for binocular vision. A series of these columns form modules where information from both eyes is processed at the edges. Undifferentiated impulses from the cranked core are transformed into a number of properties in layer VI of the primary visual cortex due to the distribution of neurons in functional columns in this layer. The interconnections between neurons provide the basis for the definition of object contours, their size, direction of movement, and direction of visual stimuli. Further cortical interactions lead to complex processing [16].

They are located in the medial and lateral sections of field 19. The lateral group of models belongs to the dorsal visual pathway, which responds to the question «Where?». The medial group belongs to the ventral pathway, which answers the question «What?». Both pathways function simultaneously. The dorsal pathway is responsible for determining the location of objects in the visual field, while the ventral pathway processes information about the identity of objects. As a result of research, it was found that the lateral part of field 19 plays a crucial role in registering movements occurring in the opposite half of the visual field. This information is then transmitted to the posterior parietal cortex, which is responsible for spatial perception and allows us to determine the position and orientation of objects in space. The posterior parietal cortex also receives inputs from the thalamus and interacts with other brain regions involved in visual processing. This ventral pathway connects to the anterior medial section of field 19, which is located in the fusiform gyrus, a part of the occipito-temporal gyrus. This area is involved in the recognition of three types of visual features. The shapes and modules of all types of objects are located in a relatively lateral section. In the middle section there are modules that recognize human faces. In the relatively medial department, there is a department that recognizes colors other than white and black. Recognition of individual objects and faces is a function of the anterior «what?» visual pathway in the inferior temporal gyrus (field 20) and the cortex of the right temporal lobe (field 38).

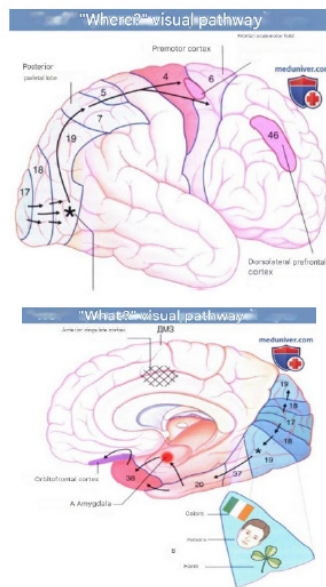

Figure 2 – is a model of the visual pathway.

The auditory cortex (fields 41, 42, and 22) is located in the anterior transverse temporal gyrus of Heschl, which corresponds to fields 41 and 42 on the upper surface of the superior temporal gyrus. Information from the medial cranial body is directed to field 41. The cortex has a columnar organization, with each column corresponding to a specific frequency. High-frequency tones activate the lateral columns in Heschl's gyrus, while low-frequency tones activate the medial columns [16].

The process of artistic perception, whether visual, auditory, or other, also includes the following components: the subject of perception, the object of perception, and their interaction. A.V. Bondarko believes that artistic perception involves, first and foremost, observing reality from the perspective of an «omniscient author». Figurative-poetic perception is characterized by elements that are observable and have figurative concreteness. It is associated with poetic time, space, and the image of the observer, as well as their perception of the world and expression of their feelings and thoughts.

In the process of artistic perception of the objective world, the poet experiences sensory tension, which can be understood as «a multitude of perceptual impressions per unit of text, aimed at creating perceptual images through language»

[17, p. 201]. The methods of creating sensory tension in a poetic text include the use of metaphors, comparisons, a flurry of enumeration, and simultaneous slices of perceptions. These techniques help to create a vivid and dynamic image in the reader's mind. Another technique used in poetry is the use of sensory imagery, which involves using other senses, such as touch and taste, to create images that are not directly perceived through sight or hearing. The creation of these non-sensory images is influenced by cultural and personal factors, as well as the author's worldview. When creating sensory images, the author takes into account the physical characteristics of objects, such as size, shape, color, texture, and sound, in order to create a more realistic and engaging experience for the reader. These perceptual features can vary depending on the object and the context in which it is being observed, *dark, red, sharp, loud, soft, etc.*

To describe the experience of each sense, there are specific words, for example in A. N. Maikov's poetry. *Стою я как влюбленный, Стою и слушаю, тобой обвороченный* [18, p. 780]. *Быть в темноте, выйти на свет и др.*

Artistic perception as a cognitive process has several essential characteristics, including: 1. Subjectivity: The reflection of objects and phenomena of the real world as individual experiences. 2. Integrity: The formation of an integrated image of an object by identifying its main features. 3. Structurality: The ability to organize stimuli into coherent structures. 4. Constancy: The perception of objects as constant in size, color, and shape. 5. Meaningfulness: Attributing meaning to perceived objects and expressing it through language. 6. Selectivity: Preference for certain objects or qualities over others. 7. Apperception: The influence of personal experiences, skills, knowledge, and interests on perception [19, p. 125].

Thus, as a result of studying the role of the left and right hemispheres in the artistic perception of poetry, it has been found that the right hemisphere plays a significant role in stimulating poetic creativity and the imagination of poets. While the left hemisphere also contributes to the process of artistic perception, it occurs in the sensory region of Wernicke's area. This process involves the participation of neurons in various brain regions, including the supramarginal, middle, and superior temporal gyri, as well as the sensory and motor cortices, premotor cortex, and inferior frontal gyrus. Different types of perception, such as visual, auditory, and others, are facilitated by the functioning of the sensory cortex, including the somatosensory cortex and the visual (fields 17, 18, and 19), auditory (fields 41 and 42), and other areas. The auditory cortex, located in the Heschl's gyrus, plays a crucial role in auditory perception.

Artistic perception encompasses perceptual, intellectual, and artistic-perceptual activities. During this process, perceptual and linguistic images are formed, which are connected to the poet's imagination and poetic consciousness. The author expresses their emotional attitude through these images.

Conclusion

The research conducted revealed the neurocognitive and psychophysiological bases of artistic perception and poetic creativity. Through the analysis of data from neuroscience, cognitive psychology, and literary studies, we were able to demonstrate that the processes of poetic perception and imagination are rooted in a complex interplay of sensory, motor, associative, and emotional components.

Neurophysiological studies have revealed that when reading a literary text, not only areas traditionally associated with language processing (such as the Wernicke area and inferior frontal gyrus) become active, but also sensory areas of the brain responsible for visual, auditory, and somatosensory perception. This finding supports the idea that a poetic text can evoke non-literal (or cross-modal) images, which are influenced by the author's and reader's cultural and personal experiences.

Imagination, as demonstrated by the works of L. S. Vygotsky and L. Yakovleva, is an essential component of artistic perception. It enables the individual to mentally interact with objects, creating stable images and representations of the world. Imagination utilizes sensory features, even in the absence of a corresponding external stimulus, confirming the activation of sensory regions of the brain during imaginative activity.

Therefore, artistic perception may be regarded as a unique form of cognitive activity that integrates perceptual, intellectual, and emotional-imaginative processes. Poetic consciousness arises at the intersection of neurophysiological mechanisms, individual experience, and cultural context. The result of this process is a distinctive perception of the world expressed through language and artistic imagery.

References

- 1 **Карабаева, Л. К., Ереханова, Ф. Т., Тасполатов, Б. Т.** Актуальные проблемы когнитивной лингвистики на современном этапе // Ясауи университетінің хабаршысы, 2024. – № 1(131). – Б. 135–148. – <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.121>
- 2 **Фабри, М.** Функциональная топография мозолистого тела, исследованная с помощью ДТИ и фМРТ / М. Фабри, Гл. Пьерпаоли, П. Барбарези, Г. Полонара // World J. Radiol, 2014. – Вып. 6. – № 12. – С. 895–906.
- 3 **Ротенберг, В. С., Бондареко, С. М.** Функциональная асимметрия полушарий мозга, типы мышления и обучения // Педагогическая психология. – М., 2012. – с. 255.
- 4 **Жумабаев, М.** Исповедь. – Петропавловск, 2011. – 375с.

- 5 Непомнящий, В. С. Пушкин : Избранные работы. – 1060–1990. В 2-х тт. – М., 2011. – 492 с.
- 6 **Мерили Зденек.** Развитие правого полушария // [Электронный ресурс]. – https://svitk.ru/004_book/14b/3135_zdonek_razvitie_pravogo_poluhariya.php.
- 7 **Zeman, A., Milton F., Smith, A., Rulance, R.** By heart. An fmRI study of brain activation by poetry and prose // Journal of Consciousness Studies, 2013. Vol. 20. – № 9–10 / Pp. 132–158.
- 8 **Liu, S., Chow, H.M., Xu, Y., Erkkinnen, M. G., Swett, K. E., Eagle, M. W., Rizik-Baer, D. A., Braun, A. R.** Neutral Correlates of lyrical improvisation: An fMRI study of freestyle rap // Scientific Reports, 2012. Vol. 2. Art. 834. URL: <http://www.nature.com/articles/srep00834> (дата доступа: 05.09.2016).
- 9 **Liu, S., Erkkinnen, M. G., Healey, M. D., Xu, Y., Sweet, K. E., Chow, H. M., Braun, A. R.** Brain activity and connectivity during poetry composition : Toward a multidimension model of the creative process // Human Brain Mapping, 2015. – Vol. 36. – № 9. – Pp. 3351–3372.
- 10 **Фаликман, М. В.** Нейропоэтика как область когнитивных исследований: методы регистрации активности мозга и движений глаз в исследованиях восприятия и порождения поэтического текста // Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова, 2017, Вып. 14. – С. 349–368.
- 11 **Ушакова, Т. Н.** Язык и мозг // Психолингвистика. – М., 2006. – С. 164–179.
- 12 **Черниговская, Т. В.** Нейро- и психолингвистика. – М., 2003. – 109 с.
- 13 **Соколов, Е. Н., Шмелев, Л. А.** Нейробионика : организация нейрореподобных элементов и систем. – М., 1983. – 279 с.
- 14 [Электронный ресурс]. – https://estetiks.ru/vospriyatie_estetic_cheskol.html (дата обращения 8.3.23).
- 15 **Мейлах, Б.** Художественное восприятие (Аспекты и методы изучения) / Б. Мейлах // Вопросы литературы, 1970 – № 10. – С. 38–55
- 16 [Электронный ресурс]. – https://meduniver.com/Medical/Neurology/sensornie_zoni_mozga.html
- 17 **Харченко, В. К.** Лингвосенсорика. Фундаментальные и прикладные аспекты. – М. : Книжный дом «Либроком», 2012. – 216 с.
- 18 **Майков, А. Н.** Избранные произведения. – М., 1977. – 909 с.
- 19 **Лаврова, С. Ю.** Говорящий как наблюдатель: лингвоаксиологический аспект. – Череповец : ЧГУ, 2017. – 240 с.

References

- 1 **Karabaeva, L. K., Erehanova, F. T., Taspolatov, B. T.** Aktual'nye problemy kognitivnoy lingvistiki na sovremennom etape

[Topical Issues of Cognitive Linguistics at the Present Stage] // [Electronic resource]. – <https://iasaui.universitetini.khabarchy>. 2024. – No. 1(131). – P. 135–148. – <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.121>

2 **Fabri, M., Pierpaoli, G., Barbarezi, P., Polonara, G.** Funktsional'naya topografiya mozolistogo tela, issledovannaya s pomoshch'yu DTI i fMRT [Functional Topography of the Corpus Callosum Investigated Using DTI and fMRI] // World J. Radiol, 2014. – Vol. 6. – No. 12. – P. 895–906.

3 **Rotenberg, V. S., Bondareko, S. M.** Funktsional'naya asimmetriya polushariy mozga, tipy myshleniya i obucheniya [Functional Asymmetry of Brain Hemispheres, Thinking and Learning Types] // Pedagogicheskaya psikhologiya. – Moscow, 2012. – P. 255.

4 **Zhumabaev, M.** Ispoved' [Confession]. – Petropavlovsk, 2011. – 375 p.

5 **Nepomniachshiy, V. S.** Pushkin: Izbrannye raboty [Pushkin: Selected Works]. – 1060–1990. In 2 vols. – Moscow, 2011. – 492 p.

6 **Zdenek, Merili.** Razvitie pravogo polushariya [Development of the Right Hemisphere] // [Electronic resource]. – https://svitk.ru/004_book/14b/3135_zdenek_razvitie_ppravogo_poluhariya.php

7 **Zeman, A., Milton, F., Smith, A., Rulance, R.** By heart. An fMRI study of brain activation by poetry and prose // Journal of Consciousness Studies, 2013. – Vol. 20. – No. 9–10. – Pp. 132–158.

8 **Liu, S., Chow, H. M., Xu, Y., Erkkinnen, M. G., Swett, K. E., Eagle, M. W., Rizik-Baer, D. A., Braun, A. R.** Neural Correlates of Lyrical Improvisation: An fMRI Study of Freestyle Rap // Scientific Reports, 2012. – Vol. 2. – Art. 834. [Electronic resource]. – URL: <http://www.nature.com/articles/srep00834> (accessed: 05.09.2016).

9 **Liu, S., Erkkinnen, M. G., Healey, M. D., Xu, Y., Sweet, K. E., Chow, H. M., Braun, A.R.** Brain Activity and Connectivity During Poetry Composition: Toward a Multidimensional Model of the Creative Process // Human Brain Mapping, 2015. – Vol. 36. – No. 9. – Pp. 3351–3372.

10 **Falikman, M. V.** Neiropoetika kak oblast' kognitivnykh issledovaniy: metody registratsii aktivnosti mozga i dvizheniy glaz v issledovaniyakh vospriyatia i porozhdeniia poeticheskogo teksta [Neuro-Poetics as a Field of Cognitive Studies: Brain and Eye Movement Registration Methods in Poetry Perception and Production] // Trudy Instituta russkogo yazyka im. V.V. Vinogradova, 2017. – Issue 14. – Pp. 349–368.

11 **Ushakova, T. N.** Yazyk i mozg [Language and Brain] // Psikholingvistika. – M., 2006. – Pp. 164–179.

12 **Chernigovskaya, T. V.** Neuro- i psikholingvistika [Neuro- and Psycholinguistics]. – M., 2003. – 109 p.

13 **Sokolov, E. N., Shmelev, L. A.** Neirobionika: organizatsiia neiro-podobnykh elementov i sistem [Neurobionics: The Organization of Neural-Like Elements and Systems]. – Moscow, 1983. – 279 p.

14 Vospriyatie estheticheskikh ob'ektov [Perception of Aesthetic Objects] // http://estetiks.ru/vospriyatie_estetic_cheskol.html (accessed: 08.03.2023).

15 **Meilakh, B.** Khudozhestvennoe vospriyatie (Aspekty i metody izucheniya) [Artistic Perception (Aspects and Methods of Study)] // Voprosy literatury, 1970. – No. 10. – Pp. 38–55.

16 Sensornye zony mozga [Sensory Zones of the Brain] // https://meduniver.com/Medical/Neurology/sensornie_zoni_mozga.html

17 **Kharchenko, V. K.** Lingvosensorika. Fundamental'nye i prikladnye aspekty [Linguosensorics: Fundamental and Applied Aspects]. – Moscow: Knizhnyy dom «Librokom», 2012. – 216 p.

18 **Maikov, A. N.** Izbrannye proizvedeniya [Selected Works]. – Moscow, 1977. – 909 p.

19 **Lavrova, S. Yu.** Govoryashchiy kak nablyudatel': lingvoaksiologicheskii aspekt [The Speaker as an Observer: A Linguo-Axiological Aspect]. – Cherepovets: ChGU, 2017. – 240 p.

Received 14.07.25.

Received in revised form 10.09.25.

Accepted for publication 25.11.25.

*3. *С. Маурапова*

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

14.07.25 ж. баспаға түсті.

10.09.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

КӨРКЕМ БЕЙНЕНІ ҚАБЫЛДАУДАҒЫ НЕЙРОКОГНИТИВТІК МЕХАНИЗМДЕР

Ұсынылған жұмыста нейролингвистиканың дамып келе жатқан бағыты – нейропоэтика қарастырылады, оның тақырыбы мидың әртүрлі бөлімдерінің қатысуымен поэтикалық мәтінді қабылдау, түсіндіру және құру механизмдерін зерттеу болып табылады. Жарты шарлардың функционалды мамандануына ерекше назар аударылады: оң жарты шар бейнелі ойлаумен, метафораларды түсінумен, эмоционалды экспрессиямен және тұтас қабылдаумен,

ал сол жақ логикалық ойлаумен және ауызына ақпаратты өңдеумен байланысты. Поэзияны қабылдау кезінде мидың эмоционалды және сенсорлық аймақтарының, атап айтқанда медиальды префронтальды қыртыстың, амигдаланың, Аралдың, сондай-ақ Брок пен Вернике аймақтарының белсендірілуін дәлелдейтін эксперимент деректері келтірілген. Поэтикалық мәтінді оқу кезінде оқулоomotorлық белсенділіктің ерекшеліктері қарастырылады: фиксациялар, саккадтар, инверсиялар мен анжамбмандардың әсері. Интонацияның поэтикалық ақпаратты беру құралы ретіндегі маңыздылығы атап өтіледі. Көркемдік қабылдауға мотивті таңдауды, стильдеуді және сөз арқылы авторлық ниетті жүзеге асыруды қамтитын белсенді рухани процесс ретінде ерекше назар аударылады. Сөйлеу дыбыстарын танудың нейрондық механизмдері, нейрондық модульдердің ұйымдастырылуы және экспрессивті сөйлеуді қалыптастырудағы ниет нейрондарының ролі де сипатталған. Поэтикалық мәтін қабылдаудың когнитивті ғана емес, эстетикалық, сенсорлық аспектілерін де белсендіретіні көрсетілген. Осылайша, нейропоэтика нейрофизиология, психоллингвистика және әдебиеттану деректерін біріктіретін және поэтикалық шығармашылық пен қабылдаудың күрделі көп деңгейлі процесін ашатын пәнаралық сала болып табылады.

Кілтті сөздер: нейропоэтика, көркемдік қабылдау, бейнелі ойлау, эмоционалды экспрессия, нейрондық механизмдер, нейролингвистика.

*З. С. Маширапова

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 14.07.25.

Поступило с исправлениями 10.09.25.

Принято в печать 25.11.25.

НЕЙРОКОГНИТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ВОСПРИЯТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА

В представленной работе рассматривается формирующееся направление нейролингвистики — нейропоэтика, предметом которого является исследование механизмов восприятия, интерпретации и порождения поэтического текста с участием различных отделов головного мозга. Особое внимание уделяется функциональной специализации полушарий: правое полушарие связано с образным

мышлением, пониманием метафор, эмоциональной экспрессией и целостным восприятием, а левое — с логическим мышлением и обработкой вербальной информации. Приводятся данные экспериментов, доказывающие активацию эмоциональных и сенсорных зон мозга при восприятии стихов, в частности медиальной префронтальной коры, миндалины, островка, а также зон Брока и Вернике. Рассматриваются особенности глазодвигательной активности при чтении стихотворного текста: фиксации, саккады, влияние инверсий и анжамбманов. Подчеркивается важность интонации как средства передачи поэтической информации. Отдельное внимание уделяется художественному восприятию как активному духовному процессу, включающему выбор мотива, стилизацию и реализацию авторского замысла через слово. Описываются также нейронные механизмы распознавания звуков речи, организация нейронных модулей и роль нейронов интенций в формировании экспрессивной речи. Указывается, что поэтический текст активизирует не только когнитивные, но и эстетические, чувственные аспекты восприятия. Таким образом, нейропоэтика представляет собой междисциплинарную область, объединяющую данные нейрофизиологии, психоллингвистики и литературоведения, и раскрывающую сложный многоуровневый процесс поэтического творчества и восприятия.

Ключевые слова: нейропоэтика, художественное восприятие, образное мышление, эмоциональная экспрессия, нейронные механизмы, нейролингвистика.

<https://doi.org/10.48081/LRSO1014>

**Н. Ж. Мырзабек¹, *Ш. А. Кыяхметова²,
М. Т. Джакыпбекова³**

^{1,2,3}І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0438-7562>

²ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

*e-mail: aset_shara@mail.ru

ИЛИАС ЖАНСҮГІРОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ТАРИХИ-ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада Илияс Жансүгіровтің өлеңдері мен поэмаларында кездесетін антропонимдік атаулар жинақталып, олардың көркем шығармадағы ролі мен тарихи-этимологиялық шығу төркіні, уәжділігі мен семантикалық қабаттары жан-жақты қарастырылды. Әрбір есімнің мағыналық негізі, мәдени-тарихи арқауы зерттеліп, ұлттық тілдік санадағы орны сипатталды. Ақын қолданған кісі есімдері халқымыздың дүниетанымымен, салт-дәстүрімен, этнографиялық болмысымен тығыз байланысты екендігі талданды. Кісі есімдері мазмұндық тұрғыдан бірнеше бағыт бойынша қарастырылды: түрлі наным-сенімдерден туындаған есімдер; тіл-көз бен түрлі жамандықтан қорғау мақсатында қойылған кісі аттары; ұзақ ғұмыр мен бақ-береке тілуге байланысты қойылған есімдер; төрт түлік мал жабайы аңдар мен құстарға байланысты антропонимдер; асыл металдар мен қымбат зат атауларынан туындаған есімдер; әлеуметтік топтар мен этникалық құрамды бейнелейтін ру атауларынан өрбіген антропонимдер. Мұндай жіктеу ақын шығармаларындағы антропонимдердің тек тілдік емес, сонымен қатар мәдени, тарихи және дүниетанымдық қырларын ашуға мол мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде І. Жансүгіровтің поэзиясындағы антропонимдер қазақ халқының дүниетанымы мен әлеуметтік-мәдени тәжірибесінің айнасы екендігі айқындалды. Ақын пайдаланған есімдер арқылы ұлттық тарих, этнолингвистикалық

таным және рухани құндылықтар көрініс табатыны дәлелденді. Осы орайда, Илияс Жансүгіров поэзиясындағы антропонимдер қазақ ономастикасының көркемдік өрісін кеңейтіп, ұлттық мәдениет пен рухани мұраның байланысы мен сабақтастығын айқын танытатын құнды тілдік-мәдени дерек көзі екені танылды.

Кілтті сөздер: антропоним, ономастика, этимология, кісі есімдері, ұлттық дүниетаным, этнолингвистика.

Кіріспе

Қазақ ономастикалық кеңістігінде саны бойынша да, әлеуметтік қызметі мен маңызы жағынан да ерекше орын алатын жалқы есімдердің бір түрі – антропонимдер болып саналады. Ал антропонимияның зерттеу нысанына кісі аттары, әкесінің аты, тегінің атауы, ру аттары, лақап аттар, бүркеншік аттар мен криптонимдер жатады [1, 14-б.]. Көркем шығармалардағы антропонимдер кейіпкерді даралау қызметімен қатар белгілі бір тарихи кезеңнің тарихи-әлеуметтік жағдайын, этнографиялық ерекшеліктерін бейнелейтін, халықтың дүниетанымы мен рухани құндылықтарын келесі ұрпаққа жеткізетін мәдени код болып табылады.

«Этимология – (грек. *etymon* ақиқат, сөздің шын мағынасы, *logos* ілім) – салыстырмалы-тарихи әдіске сүйене отырып, шығу тегі көмескіленген, туыстық байланысы жоғалған сөздер мен морфемаларды қалыпқа келтірумен шұғылданатын тарихи лексикологияның бір саласы» [2, 408-б.].

Илияс Жансүгіров шығармаларында кездесетін антропонимдерді тарихи-этимологиялық тұрғыдан зерттеу – ақын мұрасының тарихи-мәдени табиғатын тереңірек түсінуге жол ашады. Біріншіден, ақын поэзиясында қолданылған кісі есімдері – қазақ халқының тарихи жады мен этномәдени тәжірибесін бейнелейтін тілдік бірліктер. Екіншіден, олардың шығу төркіні мен мағынасына үңілу арқылы халықтың көне дүниетанымы, әлеуметтік құрылымы, дәстүрлі өмір салты жөнінде құнды мәліметтер алуға болады. Үшіншіден, Жансүгіров мәтіндеріндегі антропонимдерді этимологиялық тұрғыдан зерттеу қазақ ономастикасының даму заңдылықтарын нақтылай түсіп, ақынның тілдік шеберлігін, ономастикалық бірліктерді қолданудағы көркемдік-эстетикалық мақсатын ашуға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістері

І. Жансүгіровтің поэзиялық шығармаларындағы антропонимдер жүйелі түрде іріктеліп, оларды тақырыптық топтарға бөлу арқылы сипаттамалы әдіс жүзеге асырылды. Бұл тәсіл зерттеу материалын толық қамтып, мәтіндік деректерді нақтылауға мүмкіндік берді. Этимологиялық талдау әдісі арқылы әрбір антропонимнің шығу төркіні, тарихи дамуы мен семантикалық қабаттары анықталды. Бұл тәсіл халықтық дүниетанымда

сақталған көне атаулардың мәнін ашуға мүмкіндік берді. Сонымен бірге салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылып, Жансүгіров шығармаларында кездесетін антропонимдер қазақтың дәстүрлі антропонимдік қазынасымен, сондай-ақ кейбір түркі халықтарының есімдерімен салыстырмалы тұрғыдан қарастырылды. Ал этнолингвистикалық талдау әдісі кісі аттарының тек тілдік емес, сонымен қатар мәдени-әлеуметтік мазмұнын, халықтың рухани құндылықтарын бейнелеудегі орнын анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Ақын шығармаларында кездесетін антропонимдерді жинақтап, әрбір есімнің қойылу тарихын қарастыра келе халқымызда кісі есімдерінің халық өмірімен, этноспен, халықтың дүниетанымы мен болмысымен, тұрмыс-тіршілігімен, материалдық және рухани мәдениетімен, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпымен тығыз байланысты екендігіне көзімізді жеткіздік. Сөзімізге ғалым Ш.Уәлихановтың төмендегі пікір дәлел бола алады: «Ырым, яғни әдет-ғұрып деп – алдын-ала бір нәрседен хабар беру тұрғысында орындалатын салтты айтады. Мәселен, ұлды болмай, үнемі қыз көретін ата-ана өзінің соңғы туылған қызына Ұлтуған деген есім береді, мұның өзі кейінгі перзентінің ұл болсын деген үміт-тілегінен туындайды» [3, 163-б.].

І.Жансүгіровтің өлең жолдарында кездесетін *Ұл+жалғас*, *Ұл+жан* антропонимдерінің этимологиясы ұрпағымыз ұлмен жалғассын, шаңырамызда ер бала, атұстар өмірге келсін деген мағынада екендігі анық.

Ұлжалғас! Әй Ұлжалғас!

Тұр, қауза, қазан ас!

Кеуігіп қалармыз,

Қазанға қарап болмас [4, 93-б.].

Халқымызда бұл наным-сенімнің өте ертеден бастау алып, әлі күнге дейін қолданыста екендігін қазіргі таңда қыздар арасында *Ұлтан*, *Ұлболсын*, *Ұлдана*, *Ұлданай*, *Ұлжалғас*, *Ұлтуар* секілді есімдердің ұшырасуынан анық түсінеміз.

Қазақта шаңыраққа ұл бала дүниеге келсін деген арман-тілектен бөлек, нәрестенің ғұмыры ұзақ болсын деген ниеттен туындаған есімдер де кездеседі. Ғалым Т.Жанұзақтың пікірінше халқымыз мұндай есімдер жаңа туылған баланы табиғи апаттар мен мезгілсіз ажалдан сақтап қалады деп сенгендіктен қойылғанын айта келіп, мысал ретінде *Өмірұзақ*, *Жүзбай*, *Мыңжасар* секілді есімдерді атап көрсетеді [5, 9–10-бб.].

Ілиястың «Мақпал» атты поэмасында кездесетін «Ұзақ» антропонимінің қойылуы да оның өмір жасы ұзақ болсын, жүз жасасын, мың жасасын деген тілекке негізделген.

Мәңгіден мәңгіген су, мәңреген сүт,

Ісінген, елжіреген ен даласы.

Текті құс, тентек Ұзақ өскен сонда,

Саурықтың анау айтқан бел баласы [6, 21-б.].

Қазақ халқы жаңа туылған нәрестеге ұнамсыз, жаман есімдерді баланы тіл-көзден, бәле-жаладан, жын-шайтаннан қорғау мақсатында қойған. Алайда қазіргі таңда ата-аналар балаларына мағыналы, мәнді әрі заманауи есімдерді қоюға тырысқанымен, жоғарыда айтылған есімдер әлі күнге фамилия, тегі ретінде қолданыста жүр. Ілияс Жансүгіровтің шығармаларында осы ырымға байланысты кездесетін кісі аттары: *Сасық бай*, *Таз сұлтан*, *Тәйкөт*, *Тезек* және т.б.

Белгілі: бек болғаны хан Тезектің,

Ұлы жүз баласына Бәйдібектің.

Іленің екі жүзін төре сұрап,

Тұрғаны Жалайырда төре Сөктің [6, 20-б.].

Мысалға алатын болсақ, тезек дегеніміз – жылқының, сиырдың далада жатып кепкен, отқа жағуға болатын кесек қиы [7, 217-б.]. Ал баласына осындай есімдерді қоюға жоғарыда айтылған себептер түрткі болған. Демек, мұндай есімдер сырттай қарағанда жаман естілгенімен, халқымыздың ұғымында олар баланы қорғайтын, өмірін сақтайтын және болашағына игілік тілейтін символдық мәнге ие болғанын түсінеміз.

Ақын шығармаларында кездесетін антропонимиялық атауларды қарастыра келе, біздің ата-бабаларымыздан бастап қазіргі күнге дейін жабайы аңдар мен құстардың аттарын кісі аттары ретінде қою жиі байқалды. Мұндай дәстүрдің түп-тамыры табиғатпен етене өмір сүрген көшпелі тұрмыс пен тотемдік нанымдарға барып тіреледі. Мұндағы басты мақсат жаңа туған нәресте де аң мен құстар секілді еркін, тәуелсіз болсын, сол аң мен құстың бойындағы жүйріктік пен мықтылық секілді түрлі қасиеттерді бойына сіңіріп өссін деген қалау. Ақын поэзиясында мұндай атаулардың қатарына *Қоңызбай*, *Борсықбай*, *Бұғыбай* және т.б. кездестіреміз.

«Бердім мен ханшаға», - деді Кене,

Сатса да, сойса дағы өз еркінде!

«Екі емес хан жарлығы» десіп жатыр,

Бұғыбай, Бақай, Бұқай дегендер де [6, 180-б.].

Адамзат тіршілік еткеннен бері оның тұрмысында қолданған, сол ұлтқа ғана тән материалдық дүниелері мен салт-дәстүрлері болатыны анық [8, 119-б.]. Ал сол дүниелер ономастикалық атауларда, соның ішінде антропонимдердің бойында көрініс береді.

Халқымыздың дәстүрлі есім қою жүйесінде төрт түлік мал атауларына байланысты есімдердің орны ерекше. Мал – қазақ өмірінің тірегі, байлық пен берекенің нышаны болғандықтан оған қатысты қойылған антропонимдер көбіне тілеулік, ырымдық мақсатта қойылған. Мұндай есімдердің түбінде

ата-аналардың балаларына несібе, дәулет, ырыс-береке тілеп, алдағы уақытта малы көп болсын, қорасы қойға, ірі қараға толсын деген тілеуі жатыр. Ақынның поэзиялық шығармаларында *Қойлыбай, Қойшыбай, Бұқабай, Бұқаиш, Ақмарқа, Қозыбай және т.б.* есімдер кездеседі.

*Ауылы Қойлыбайдың қолат қонған,
Сілбірең ұзақ сары таң жауын болған.
Тон, шалбар түні бойы көксоқта боп,
Қорада қой күзетіп қойшы тонған* [4, 141-б.].

Тіпті төрт түлік малға қатысты мұндай есімдер тек ұл балаларға ғана емес, қыздарға да қойылғанын төмендегі өлең жолдарынан көре аламыз.

*Және де жақынынан жарды сүйген,
Сол үшін ауыл-аймақ, безген үйден,
«Алам» деп Ақмарқаны алас ұрып,
Ала алмай ақырында жаны күйген* [6, 317-б.].

Берілген өлең жолдарындағы марқа – ересек тартқан, марқайған, есейген қозы [7, 212-б.]. Мұндағы «Ақ» сөзінің түпкі мағынасы көне түркі тілінде «жарық, таза» және түс атауын білдіргенімен, кейіннен тазалықтың, адалдықтың, ізгіліктің символына айналған [9, 116-б.].

Қазақ антропонимиясында «бай», «хан», «бек», «сұлтан» сияқты әлеуметтік мәртебе мен билік ұғымдарын білдіретін компоненттермен жасалған есімдер ерекше топ құрайды. Бұл сөздер көне түркі дәуірінен бастап қоғамдағы жоғары әлеуметтік тапты, билік иелерін, байлық пен абыройды бейнелейтін атаулар болған [10, 12-б.]. Уақыт өте келе олар есім құрамында жиі қолданылып, тілеулік, әлеуметтік және символдық мәні бар антропонимдерге айналған. Мұндай есімдер бүгінгі таңда да ел арасында жиі ұшырасады. Ақын шығармаларында кездесетін *Нұрбай, Дүйсекбай, Жақсыбай, Қойлыбай, Боранбай, Жарқынбай, Туғанбай, Жоңқабай, Баямбай, Дауылбай, Олжабай, Молықбай, Мырқымбай, Күреңбай, Ақылбай, Сүйеубек, Исабек, Мұсабек, Бәйдібек, Шабданбек* және т.б. есімдер осының дәлелі. Сөзімізге мысал ретінде төмендегі мына жолдарды ұсынамыз:

*Баласы Балтабайдың Шабданбекті,
Оны да Асан әкеп беріп кетті.
Бірге оқып, Мақпал оны «нағашым» деп,
Бірге өсті, бірге жүрді балдан тәтті* [6, 31-б.].

Мұндағы «Шабдан» тәжік тілінен аударғанда «мәңгі бақи», «мәңгілік», «ажалсыз» деген мағынаны [11], ал «бек» ру мен тайпа басшысы деген мағынаны білдіреді. Сөзбе-сөз аударғанда «мәңгі мырза», «мәңгі басшы», яғни мұнда да қазақ есімдеріндегі тілеулік мәнге сай келеді. Яғни, ата-ана баласына мәңгі абыройлы, халық арасында беделі бар, белгілі бір мөлшерде

әлеуметтік топты басқаратын басшы болсын, өмірі ұзақ болсын деген тілекпен қойылған есім.

Ілияс Жансүгіровтің өлеңдері мен поэмаларында кездесетін антропонимдердің келесі бір тақырыптық тобы – металдық атаулар мен түрлі әшекей бұйымдарға байланысты есімдер. Аталған антропонимдер халқымыздың алтын, күміс, болат секілді қымбат металдармен ежелгі кезеңдерден бастап таныс екендігін көрсетеді. Мұндай есімдер халқымыздың ежелгі түсінігі мен дүниетанымынан туындап, баланың мінезі мен қасиетін асыл металдардың сапасымен салыстыру негізінде қалыптасқанын көрсетеді. Мысал ретінде ақынның «Ит-ай» өлеңінде Алтынай есімінің 17 рет ұшырасуын келтіре аламыз:

*Ай, нәрәтшік ит-ай.
Туу обалы жібермегір-ай.
Құдай-ай, ит-ай. (Тағы да дауыстап.)
– Алтынай? Ай, Алтынай!
Нағып байланып қалдың?
Бақытсыз құдың қатыны-ай!* [4, 175-б.].

Алтын – түркі тілдеріне ортақ, асыл металл атауы. Мұндағы, «алтын» сөзінің түптөркіні мен түркі тілдерінде қолданылуы туралы ғалым К. Күркебаев: «Алтын сөзі бірсыпыра түркі тілдерінде бір ғана металл мағынасында, кейбір тілдерде металл, ақша, нұл және оқа мағынасында қолданылған. Мысалы, қырғыз тілінде алтын – қызғыш сары түсті металл, өзбек тілінде олтин – сарғыш қызыл түсті қымбат бағалы металл; башқұрт тілінде алтын – металл; бұйым, теңге, оқа (зер) мағынасында қолданылады. Алтын сөзінің шығу төркініне байланысты кезінде Д. Н. Ушаков, В. А. Богородицкий, М. Фасмер, В. И. Цинциус т.б. ғалымдар пікір айтқан. Бір топ ғалымдар сөз төркінін алты (сан есім) сөзімен, бір тобы алты тиін сөзімен, бір тобы татар тілінің теңге мағынасындағы алтун сөзімен байланыстырады» [12, 142-б.], – деп, қорыта айтқанда, алтын атауы аталған металлдың түсіне байланысты қойылған деп тұжырымдайды.

Уақыт өте келе бұл сөз сұлулық пен тазалықтың да символына айналып, қыз баланың мінезі де, келбеті де алтындай жарқыраған, сыпайы, көркем болсын деген тілекке, алтын секілді қолжетпес құнды болсын деген ниетке ауысқанын түсінеміз.

Әшекей бұйым түрлеріне байланысты қойылған *Сырғайбай* антропонимі ақынның «Некешілер» өлеңінде кездеседі:

*Сырғайбайдан келеміз...
Көрмегелі көп болды,
Сізге сәлем береміз...* [4, 92-б.].

Сырға сөзінің түпкі мағынасы жөнінде В. Радлов бұл сөздің орыс тіліндегі мағынасы «сережка» екенін айтып, бұл атаудың шағатай тіліне тән екендігін жазады. Ғалым асырға атауын «ілу», «асу», «тағу» мағынасын білдіретін ас етістігі арқылы пайда болған деп жорамалдайды [13, 542-б.]. Ал мұндағы бай: байлықтың иесі, аса дәулетті ықпалды адам, мырза деген мағыналарды білдіреді. Демек, Сырғайбай – әшекей бұйым атауынан туындаған, бай компонентімен бірігіп жасалған, «сұлулық пен ырыстың, сән мен берекенің иесі» деген мағынаны білдіретін антропоним. Бұл есім қазақ халқының әсемдікке, молшылық пен игілікке деген тілегін бейнелейтін есімдердің қатарына жатады.

Илияс Жансүгіров шығармаларында кездесетін антропонимдердің тағы бір түрі – ру атауларына байланысты қойылған есімдер. Бұл топтағы кісі аттары халқымыздың этникалық құрылымы мен рулық жүйесін танытып, жеті атасы мен ата-текке деген құрметін бейнелейді. Мұндай антропонимдер көбінесе адамның шыққан жерін, тегін айқындау, туыстық бірлікті сақтау мақсатында қойылған. Ру атауларына байланысты ақын шығармаларында *Қожа, Қожағұл, Қожакең* есімдері кездеседі. Мысалы:

Жетім Жамал тоқалдыққа сатылған,

Теперішті көрген күндес қатыннан.

Қойнына алып Қожағұл шал жататын,

Сабадай боп күнге көннен қатырған [4, 199-б.].

Ғалым Т.Жанұзақ бұл атаудың шығу төркіні араб тіліндегі хадже сөзінен шыққанын айта келіп, оның «ұстаз, мырза, көпес, бай, қожайын» деген мағыналарды білдіретінін жазса [11], ал Орта Азияға Ислам дінінің таралуы негізінде ислам өркениеті мен қазақ мәдениетінің тоғысуынан пайда болған ерекше этникалық ру. Халық арасында аталған ру өкілдерінің ұрпағына «Қожа» тіркесімен есімқою дәстүрі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқанын бүгінгі таңда да кездестіреміз. Бұл есімдер — ру мүшелерінің өзіндік таным-түсінігін, дінге қатысын, ата-баба рухына деген құрметін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Илияс Жансүгіров поэзиясындағы антропонимдер – ақынның ұлттық болмыс пен тарихи жадты көркемдік тұрғыдан жеткізудегі негізгі тілдік құралдардың бірі. Ақын антропонимдер арқылы қазақ халқының ерлік кезеңін, рухани құндылықтарын және адамгершілік мұратын өз шығармаларына қосады. Әрбір кісі аттары белгілі бір дәуір шындығын, әлеуметтік ортаны немесе моральдық ұстанымды танытады. Сонымен қатар, антропонимдер поэзияның ырғақтық, эмоционалдық және мағыналық үйлесімін арттырып, ұлттық идеяны терең мазмұнда жеткізеді. Демек, Жансүгіров шығармаларындағы антропонимдер – халықтың рухани дүниесі

мен мәдени жадын сақтап, оны көркем тіл арқылы келесі ұрпаққа жеткізетін маңызды поэтикалық әрі этнолингвистикалық құндылық болып табылады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2023–2025 жылдарға арналған АР19680053 «Гуманитарлық ғылымдар даму процесіндегі Илияс Жансүгіров мұрасы: ХХІ ғасыр контекстінде» тақырыбындағы ҚРҒЖБ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан жоба аясында жазылды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Илияс Жансүгіров поэзиясындағы антропонимдер жүйесін талдау арқылы олардың көпқырлы лингвомәдени және көркемдік қызметін айқындауға мүмкіндік берді. Жинақталған антропонимдер тақырыптық және семантикалық тұрғыда жүйеленіп, олардың тарихи-этимологиялық түптөркіні, поэтикалық қызметі мен көркемдік мәні сараланды. Зерттеу нәтижелері антропонимдердің тек номинативті (атауыштық) емес, сонымен қатар поэтикалық-экспрессивтік қызмет атқаратынын, ұлттық болмыс пен тарихи жадты бейнелеуде маңызды рөл атқаратынын көрсетті. І. Жансүгіров қолданған антропонимдер ұлттық дүниетанымның, тарихи жадтың және тілдік эстетиканың көрінісі ретінде қазақ поэзиясының ономастикалық кеңістігін байытып, халықтың рухани құндылықтарын көркем тіл арқылы ұрпаққа жеткізудің маңызды құралы болып табылады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Амирбекова, У. А.** Антропонимдердің лингвомәдени ерекшеліктері [Мәтін]. – Алматы : ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2010. – № 4 (128–129). – Б. 14–16.
- 2 **Қалиев, Ғ.** Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі [Мәтін]. – Алматы : «Сөздік-Словарь», 2005. – 440-б.
- 3 **Валиханов, Ч. Ч.** Избранные произведения // Под ред. акад. АН Каз ССР А. Х. Маргулана [Текст]. – Алма-ата, 1958. – Т. 1. – 163 с.
- 4 **Жансүгіров, І.** Көп томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер. Т. 1. / Құрастырған Кыхметова Ш. [Мәтін]. – Алматы : «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 528-б.
- 5 **Жанузаков, Т.** Очерк казахов ономастики [Текст]. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 176-с.
- 6 **Жансүгіров, І.** Көп томдық шығармалар жинағы. Поэмалар. Т. 3. [Мәтін]. – Алматы : «Қазығұрт» баспасы, 2004. – 408-б.
- 7 **Құралұлы, А.** Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі [Мәтін]. – Алматы : «Сөздік-Словарь», 1997. – 368-б.

8 **Jakypbekova, M.** et al. Cognitive Characteristics of Ethnographisms Related to Material Culture (Based on Ethnographic Poems of Ilyas Zhansugurov) [Text] // Eurasian Journal of Applied Linguistics, No. 11(2) / 2025. – P. 109–121. – URL: <https://www.scopus.com/pages/publications/105009228636>

9 **Севортян, Э. В.** Этимологический словарь тюрских языков: Общетюрские и межтюрские основы на гласные / АН СССР. Ин-т языкознания [Текст]. – М. : «Наука», 1974. – 768 с.

10 **Ахметжанова, З. К., Мусабекова, У. А.** Антропонимы казахского и русского языков: функциональная мотивация [Текст]. – Алматы : КазУМОиМЯ, 2006. – 128 с.

11 Sozdikqor.kz – [Electronic Kazakh Language Dictionary]. – [Electronic resource]. – URL: <https://sozdikqor.kz/>

12 **Күркебаев, К.** Қазақ тілінің рухани және материалдық лексикасы: оқу құралы [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 2013. – 191-б.

13 **Радлов, В.** Опыт словаря... [Текст]. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 3. – 1176 с.

References

1 **Amirbekova, U. A.** Antroponimderdiñ lingvomädeniettik erekshelikteri [Linguocultural Features of Anthroponyms] [Text]. – Алматы : QazÜU Habarshysy. Philologia Seriasy, 2010. – № 4 (128–129)., – P. 14–16.

2 **Qaliev, Ğ.** Til bilimi teriminderiniñ túsindirme sözdigi [Explanatory Dictionary of Linguistic Terms] [Text]. – Алматы: «Sözdik–Slovar», 2005. – 440 p.

3 **Valikhanov, Ch. Ch.** Izbrannye proizvedenia [Selected Works] / Ed. by A.Kh. Margulan, Acad. of Sci. KazSSR [Text]. – Alma-Ata, 1958. – Vol. 1. – 163 p.

4 **Zhansúgirov, I.** Köptomdyq shyǵarmalar zhiynaǵy. Óleñder. T. 1 / Qūrastyrǵan Kiyakhmetova, Sh. [Collected Works. Poems. Vol. 1 / Compiled by Sh. Kiyakhmetova] [Text]. – Алматы: «Bayanzhúrek» Baspasy, 2019. – 528 p.

5 **Zhanuzaqov, T.** Ocherk kazakhskoi onomastiki [Essay on Kazakh Onomastics] [Text]. – Alma-Ata : Nauka, 1982. – 176 p.

6 **Zhansúgirov, I.** Köptomdyq shyǵarmalar zhiynaǵy. Poemalar. T. 3 [Collected Works. Poems. Vol. 3] [Text]. – Алматы : «Qazyǵúrt» baspasy, 2004. – 408 p.

7 **Quralúly, A.** Qazaq дәстүрli мәдениетiniñ ensiklopedialyq sözdigi [Encyclopedic Dictionary of Kazakh Traditional Culture] [Text]. – Алматы : «Sözdik–Slovar», 1997. – 368 p.

8 **Jakypbekova, M.** et al. Cognitive Characteristics of Ethnographisms Related to Material Culture (Based on Ethnographic Poems of Ilyas Zhansugurov) [Text] // Eurasian Journal of Applied Linguistics, No. 11(2). –

2025. – P. 109–121 [Electronic resource]. – URL: <https://www.scopus.com/pages/publications/105009228636>

9 **Sevortyan, E. V.** Etimologicheskii slovar' tiurkskikh iazykov: Obshhettiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na glasnnye [Etymological Dictionary of Turkic Languages: Common Turkic and Inter-Turkic Roots on Vowels] [Text]. – Moscow : «Nauka», 1974. – 768 p.

10 **Akhmetzhanova, Z. K., Musabekova, U. A.** Antroponimy kazakhskogo i russkogo iazykov : funktsional'naia motivatsia [Anthroponyms of Kazakh and Russian Languages: Functional Motivation] [Text]. – Алматы : KazUMOiMiA, 2006. – 128 p.

11 Sozdikqor.kz – [Electronic Kazakh Language Dictionary]. – [Electronic resource]. – URL: <https://sozdikqor.kz/>

12 **Kúrkebaev, K.** Qazaq tiliniñ ruhani zhāne materialdyq leksikasy: Oqu qūraly [Spiritual and Material Vocabulary of the Kazakh Language : Textbook] [Text]. – Алматы : Qazaq Universiteti, 2013. – 191 p.

13 **Radlov, V.** Opyt slovaria... [A Dictionary Attempt...] [Text]. – Sankt-Peterburg, 1910. – Vol. 3. – 1176 p.

27.07.25 ж. баспаға түсті.

15.10.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Н. Ж. Мырзабек¹, *Ш. А. Кыяхметова², М. Т. Джакытбекова³*

^{1,2,3} Жетысуский университет имени И. Жансугурова,

Республика Казахстан, г. Талдыкорган.

Поступило в редакцию 27.07.25.

Поступило с исправлениями 15.10.25.

Принято в печать 25.11.25.

ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АНТРОПОНИМОВ В ПОЭЗИИ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА

В статье обобщены антропонимические названия, встречающиеся в стихотворениях и поэмах Ильяса Жансугурова, и всесторонне рассмотрены их роль в художественном произведении, историко-этимологическое происхождение, мотивация и семантические слои. Исследованы смысловая основа каждого имени, его культурно-историческая природа и место в национальном языковом сознании. Анализ показал, что антропонимы, использованные поэтом, тесно связаны с мировоззрением народа, его обычаями, традициями и

этнографическим бытом. Имена собственные были рассмотрены по нескольким содержательным направлениям: имена, возникшие из народных верований; имена, данные с целью защиты от сглаза и различных бед; имена, связанные с пожеланием долголетия, благополучия и счастья; антропонимы, образованные от названий домашних животных, диких зверей и птиц; имена, происходящие от названий драгоценных металлов и ценных предметов; а также антропонимы, восходящие к родовым и этническим обозначениям. Такое разграничение позволило раскрыть не только языковые, но и культурные, исторические и мировоззренческие особенности антропонимов в творчестве поэта. В результате исследования установлено, что антропонимы в поэзии И. Жансугурова являются отражением мировоззрения и социокультурного опыта казахского народа. Через имена, использованные поэтом, проявляются национальная история, этнолингвистическое мышление и духовные ценности. В этом отношении антропонимы в поэзии Ильяса Жансугурова признаны ценным языковым и культурным источником, расширяющим художественное пространство казахской ономастики и раскрывающим взаимосвязь и преемственность национальной культуры и духовного наследия.

Ключевые слова: антропоним, ономастика, этимология, имена собственные, национальное мировоззрение, этнолингвистика.

N. Myrzabek¹, *Sh. Kiyakhmetova², M. Jakypbekova³

^{1,2,3}Zhetysay University named after I. Zhansugurov,

Republic of Kazakhstan, Tal'dykorgan.

Received 27.07.25.

Received in revised form 15.10.25.

Accepted for publication 25.11.25.

HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL FEATURES OF ANTHROPONYMS IN THE POETRY OF ILYAS ZHANSUGUROV

The article summarizes the anthroponymic names found in the poems and epics of Ilyas Zhansugurov and provides a comprehensive analysis of their role in literary works, historical and etymological origins, motivation, and semantic layers. The semantic basis and cultural-historical background of each name are examined, along with its place in the national linguistic consciousness. The study reveals that the personal names used by the poet

are closely related to the worldview, customs, traditions, and ethnographic identity of the Kazakh people. The anthroponyms are analyzed according to several semantic groups: names derived from folk beliefs; names given to protect against the evil eye and misfortune; names associated with wishes for longevity, prosperity, and happiness; anthroponyms linked to domestic animals, wild beasts, and birds; names derived from precious metals and valuable objects; as well as those originating from clan and ethnic group names. This classification made it possible to reveal not only the linguistic but also the cultural, historical, and worldview aspects of anthroponyms in the poet's works. The results of the study show that anthroponyms in Zhansugurov's poetry reflect the worldview and socio-cultural experience of the Kazakh people. Through the names employed by the poet, national history, ethnolinguistic cognition, and spiritual values are vividly manifested. In this regard, the anthroponyms in Ilyas Zhansugurov's poetry are recognized as valuable linguistic and cultural sources that expand the artistic scope of Kazakh onomastics and demonstrate the interconnection and continuity of national culture and spiritual heritage.

Keywords: anthroponym, onomastics, etymology, personal names, national worldview, ethnolinguistics.

<https://doi.org/10.48081/WIPK6880>

***Г. Е. Наманаева¹, Б. К. Жумабекова²**

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-5825-4724>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3327-0931>

*e-mail: namanayeva.g@gmail.com

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ КОМИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА В СЕНДАП-ДИСКУРСЕ КАЗАХСТАНА И США

В данной статье представлен лингвостилистический анализ скриптов сендап-комедии в Казахстане и США. Цель исследования заключается в выявлении сходств и различий в использовании языковых средств, способствующих созданию комического эффекта, на материале сендап-выступлений казахстанских (Г. Калиакбаров, А. Меркуль) и американских (Джимми О. Ян, Рафи Бастос) комиков. Методологическую основу исследования составили теоретические методы, контент-анализ, лингвостилистический и статистический методы, а также сопоставительный лингвокультурологический анализ. Особое внимание уделено таким лингвостилистическим средствам, как гипербола, повтор, батос, дискурсивные маркеры, разговорная лексика, вульгаризмы, прецедентные феномены и окказионализмы. Установлено, что несмотря на различие культурных контекстов и социально-коммуникативных установок, комики обеих стран активно прибегают к схожим языковым приемам, демонстрируя при этом выразительную стилистическую и тематическую специфику. В американском сендапе преобладают этнические, политические и гендерные темы, в то время как казахстанские исполнители акцентируют внимание на семейных, социально-бытовых и межпоколенческих аспектах. Статья раскрывает потенциал сендап-комедии, отражающей особенности национального менталитета, а также подчеркивает ее значимость в контексте межкультурной коммуникации, прагмалингвистики, лингвокультурологии и лингвостилистики.

Ключевые слова: юмор, сендап, сендап-комедия, сендап-дискурс, лингвостилистические средства, лингвокультурологический анализ.

Введение

Сендап-комедия выступает как разновидность юмористического дискурса, в которой отчетливо проявляются этнические, культурные, общественные и языковые различия. Она служит маркером коллективной идентичности, отражая ценности, коммуникативные стратегии и языковые модели конкретного сообщества.

Являясь одновременно универсальным и национально обусловленным, сендап отличается высокой степенью вариативности и восприимчивости к социалингвистическим изменениям, что позволяет ему опережать другие жанры устной речи в выражении актуальных общественных тенденций [1, с. 71].

В силу своей коммуникативной специфики сендап-дискурс становится объектом изучения когнитивной лингвистики, лингвокультурологии, прагматики и лингвостилистики. Однако, несмотря на значительные достижения в исследовании структурных и прагматических особенностей сендапа (Л. Минц, И. Филани, Х. Ким и Д. Шерман, К. Крамш и др.), остается недостаточно изученным его сравнительный анализ в условиях межкультурного взаимодействия.

Лоуренс Минц называет сендап-комедию «arguably the oldest, most universal, basic, and deeply significant form of humorous expression», что в переводе означает: возможно, одна из самых древних, универсальных, фундаментальных и глубоко значимых форм юмористического самовыражения [2, с. 71]. Автор интерпретирует термин, как действие исполнителя, который ведет себя комично и/или произносит забавные реплики перед аудиторией, не используя костюмы, реквизиты, декорации или другие драматические элементы.

Что касается содержания, то речевые высказывания, используемые в сендап-комедии, формируют первичный продукт данного вида искусства. Согласно Демьяновой Ю. А., «основным содержанием сендапа является монолог человека, который, благодаря творческой индивидуальности, стремится передать аудитории определенную информацию и свое отношение к ней» [3, с. 55]. К специфическим особенностям автор относит и сильное эмоционально-логическое воздействие на аудиторию, которой предоставляется возможность по-новому осмыслить окружающую действительность, а также социальные и личные аспекты жизни.

И. Филани утверждает, что деятельность комика определяется тем, как он конструирует и преподносит свои шутки, и тем, как аудитория их интерпретирует. Отсюда следует, что содержание выступления определяется речевыми высказываниями комика [4, с. 53–57].

Л. Минц называет стендап-комиков представителями комического, медиаторами и артикуляторами культуры [2, с. 75]. Это утверждение подчеркивает роль комиков как выразителей общественных взглядов через их выступления. В аналогичном ключе Х. Ким и Д. Шерман отмечают, что люди выражают свои убеждения посредством медиа [5, с. 2]. Следовательно, стендап-комедия может рассматриваться как средство самовыражения, позволяющее передавать личные убеждения, опыт и ценности через речь и действия. Выступления комиков могут служить способом артикуляции внутренних переживаний, что делает их социально значимыми.

Связь между языком и культурой особенно ярко прослеживается в трудах Клэр Крамша, которая подчеркивает, что язык не только выражает, но и «embodies cultural reality», то есть воплощает культурную реальность [6, с. 7]. В данном контексте можно выделить два ключевых аспекта: во-первых, язык представляет собой инструмент выражения культурной реальности, а во-вторых, он служит механизмом ее воплощения.

Таким образом, стендап-комедия выступает не только как форма юмора, но и как способ отражения культурных, социальных и этнических особенностей общества.

Материалы и методы

Для исследования были случайным образом отобраны стендап-выступления казахстанских (Галым Калиакбаров, Александр Меркуль) и американских (Джимми О. Ян, Рафи Бастос) комиков с видеохостинга Youtube за период 2023–2025 гг. Общая продолжительность всех записей составляет 4 часа 43 минуты, корпус объемом 41 622 токенов на английском и русском языках в письменной фиксации. Данные исполнители отобраны в связи с их уникальной манерой построения комического дискурса и популярностью. Их контент регулярно попадает в алгоритмические рекомендации социальных сетей, что подтверждает актуальность их юмора и его резонанс среди зрителей.

Настоящее исследование направлено на выявление сходств и различий между юмором в стендап-комедии США и Казахстана, где шутки отражают культурные ценности через тематическую направленность и лингвостилистическое оформление. В рамках исследования был проведен анализ употребления ряда выразительных средств, включающих гиперболу, повторения, батос, дискурсивные маркеры, разговорную лексику и вульгаризмы в стендап-выступлениях американских и казахстанских

комиков (см. Таблицу 1). Эти языковые единицы называются вербальными феноменами, предложенные Гильмутдиновой А. Р. в ее статье «Cross-cultural study of American and British stand-up» [7, с. 2136], где они рассматриваются как ключевые признаки комедийного дискурса в межкультурном контексте.

Помимо «вербальных феноменов», выделенных данным исследователем, нами были предложены еще два лингвостилистических средства, имеющих высокую прагматическую и стилистическую значимость в стендап-дискурсе, такие как: прецедентные феномены и окказионализмы.

Таблица 1 – Средние показатели американского и казахстанского стендап-юмора

Вербальные языковые феномены	Американский стендап			Казахстанский стендап		
	Джимми О. Ян	Рафи Бастос	Итого	Галым Калиакбаров	Александр Меркуль	Итого
Гиперболы	15	12	27	14	16	30
Повторения	20	15	35	20	18	38
Батос	8	7	15	8	9	17
Дискурсивные маркеры	17	22	39	18	18	36
Разговорная лексика	25	30	55	25	28	53
Вульгаризмы	13	10	23	12	14	26
Прецедентные феномены	35	25	60	18	28	46
Окказионализмы	3	3	6	3	5	8

Методологически данное исследование опирается на 5 групп методов: теоретические методы (анализ, синтез и обобщение) для формирования понятийного аппарата и выбора подхода; контент-анализ – систематический отбор и описание языковых явлений на материале стендап-скриптов; лингвостилистический анализ – анализ стилистических средств (гиперболы, повторения, батос, дискурсивные маркеры и т.д.) и их функции (создание комического эффекта, эмоциональное воздействие на аудиторию, создание экспрессии), который дает «возможность глубоко и полно оценить строй, средства и приемы языка, а также степень их воздействия на адресата» [8, стр. 40]; статистические методы, были выделены наиболее частотные лингвостилистические средства и их относительное распределение в обоих корпусах; сравнительный лингвокультурологический анализ тематики скриптов, выявлены как общие, так и уникальные черты национального менталитета.

Результаты и обсуждение

Мониторинг данных показал, что, несмотря на жанровое разнообразие стендап-комедии в Казахстане и США, выступления в обоих регионах обладают рядом схожих черт. Они имеют четкую структуру: вступление и заключение, содержат группы шуток, объединенные по теме или по смыслу, а также зависят от контекста – ситуации, времени и места выступления.

Среди выразительных средств, характерных для речи стендап-комиков, особое место занимает гипербола, как стилистическая фигура, основанная на преднамеренном количественном или качественном усилении либо ослаблении признаков объекта для повышения выразительности и эмоционального воздействия. Этот прием широко распространен как в американской, так и в казахстанской стендап-комедии (см. Таблицу 1). Комики, как правило, выстраивают повествование, опираясь на реалистичный сюжет, который затем доводится до абсурда, посредством гиперболизированного описания событий и обстоятельств, тем самым усиливая и развивая комический эффект предшествующих шуток. Например, Рафи Бастос прибегает к гиперболе в следующих высказываниях:

*- It's just this sh*t storm on top of you, and I could see a lot of spouses being like, I'm out. You're ruining my life because you're one of the first.*

Гиперболизация представлена в выражении «You're ruining my life», что буквально означает «Ты разрушаешь мою жизнь». В реальности ни один конкретный человек не способен одномоментно разрушить всю жизнь собеседника, что делает это утверждение стилистически маркированным. Также фраза «sh*t storm on top of you» – это экспрессивная гипербола, основанная на концептуальной метафоре по Дж. Лакоффу и М. Джонсону «Проблемы – это шторм» [9]. Данная метафора относится к типу структурных метафор, где одна абстрактная сфера (проблемы) осмысливается через более конкретную и физическую (шторм). Такой перенос позволяет визуализировать и эмоционально заострить суть затруднительной ситуации, сделав ее восприятие более интенсивным.

- This guy adopts Ted Bundy, which like man talk about like a bad adoption... That's like the opposite of winning the lottery. You're like, you got to raise Ted Bundy.

В данном случае наблюдается двойная гиперболизация: во-первых, противопоставление «the opposite of winning the lottery». Лотерея является символом высшей удачи, а противоположное значение предполагает крайнюю степень невезения. Во-вторых, во фразе «you got to raise Ted Bundy» речь идет не о буквальном воспитании серийного убийцы Теда Банди (Теодор Роберт (Тед) Банди — это американский серийный убийца, похититель людей и насильник), а об использовании его имени в качестве универсального символа

крайнего проявления социального зла. Имя Теда Банди в данном контексте выступает прецедентным (1), так как вызывает устойчивые ассоциации, связанные с жестокостью и аморальностью. Подобная риторическая стратегия задействует прием преувеличения с целью эмоционального воздействия на зрителей.

Пример употребления гиперболы Александром Меркулем:

- Если я попаду в аварию... Жена – последний человек, которому я позвоню. Я второму участнику аварии раньше позвоню. Потому что, если позвоню жене – я там уже виноват.

Гиперболизация выражается в утверждении, что жена «последний человек», которому он позвонит после аварии. Очевидно, это не соответствует реальности, однако именно в этом заключается комичность. Комик доводит житейскую ситуацию до абсурда, обыгрывая страх перед упреками жены.

Во всех вышеперечисленных примерах гипербола выполняет две основные функции: эмоционально-экспрессивную функцию – создает стилистический эффект преувеличения, усиливает выразительность речи и комическую функцию – работает в рамках гиперболизированного абсурда, что является характерной чертой разговорного и стендап-дискурса.

Анализ вербального юмора стендап-комиков с лингвистической точки зрения позволил выявить еще одну характеристику дискурса стендап-комика – использование повторения. Хотя комики заранее подготавливают свои шутки, они исполняются устно, поэтому повторение, являющееся типичной чертой любого устного дискурса, часто применяется комиками для создания юмористического эффекта. Повторение может использоваться для усиления ритмического рисунка шутки. Это могут быть повторы слогов, часто встречающиеся в оговорках, повторение слов и ситуаций. Например, Галым Калиакбаров говорит:

- Что-то кушать уже хочется. Может поедим покушаем? – Не, там пробки могут быть. – В смысле пробки? Сейчас 3 часа дня. – Это же Астана, здесь в любой момент может пробка начаться. – Давай хотя бы тут сходим, рядом заведение, покушаем. – Там дождь же... - Какой дождь? Сейчас солнце... Только что... - Аха! Ты что? Это же Астана, здесь в любой момент может дождь начаться.

Повторение синтаксической конструкции «здесь в любой момент...» создает ритмическую параллель, усиливая абсурдность повседневного. Ключевая фраза «Это же Астана» выполняет функцию прецедентного высказывания и служит универсальным объяснением любых абсурдных ситуаций, от возможных пробок до внезапного дождя в ясную погоду. Это отсылка к коллективному опыту и культурным стереотипам, связанными с образом Астаны, как города с непредсказуемыми климатическими и

транспортными условиями. Причина переменчивости погоды обусловлена резко континентальным климатом с перепадами температуры, порывистыми ветрами и быстрой сменой погодных условий. Пробки в Астане возникают часто по ряду причин, таких как: городская инфраструктура, быстрое расширение города и непредсказуемость трафика (ДТП, дорожные работы, перекрытия улиц и т.д.).

- Я говорю: «Доча, что не спишь?» (Дочь комика является лунатиком). А потом понимаю, что это не она. Она смотрит мимо меня и говорит: - «Они уже здесь...». И начинает ходить вокруг кровати: «Они уже здесь... они уже здесь...» - Я просто: «АИДА!». Так страшно.

В примере «Они уже здесь...они уже здесь...» реализуется эффект нарастающей тревожности, типичный для жанра хоррор. Усиление напряжения, а затем, внезапное переключение на бытовой юмор разрушает нарастающую тревогу, создавая эффект разрядки.

Джимми О. Ян, американский стендап-комик, часто употребляет данный стилистический прием в своих выступлениях.

- I love you. I love you. I love all my friends, man. All my day ones.

Повтор фразы «I love you» подчеркивает комическую чрезмерность и переигранность, имитируя шаблонные признания в любви аудитории, создавая ироничный эффект.

Таким образом, повторение в стендапе функционирует не только как средство стилистического оформления речи, но и как инструмент манипуляции вниманием аудитории, построения нарратива, усиления юмористического эффекта и создание эмоциональной вовлеченности.

Метод «батос», предполагающий резкий переход от возвышенного стиля к разговорному, а порой и вульгарному, одинаково часто встречается как в казахстанском, так и в американском стендапе (см. Таблицу 1). Этот прием позволяет представить незначительные ситуации в качестве имеющих решающее значение. Например, Александр Меркуль шутит: «Мы еще обратно в Астане живем. Классно, да? Да, о, да, клево! Обратно в Астане!». Интонационно она оформлена как восторженное утверждение, многократно усиленное повторяющимися фразами. Однако комизм заключается в прецедентной ситуации «Обратно в Астане», ассоциирующийся у аудитории с неоднократными переименованиями (Акмола, Астана, Нур-Султан и снова Астана). В данном случае батос реализуется через переход от чрезмерно восторженной интонации к бытовой и ироничной отсылке к знакомым реалиям городском жизни.

Еще одно различие, которое нельзя игнорировать, заключается в том, что американские стендап-комики используют значительно больше дискурсивных маркеров, служащих для связи высказываний и поддержания

непрерывности повествования. К таким выражениям относятся «I mean», «look», «okay» и другие. Например, в скриптах Джимми О. Яна и Рафи Бастоса часто встречаются следующие дискурсивные маркеры: «Come on», «You know», «Alright», «And look» «I'm just saying», «That's right», «Yeah», «I mean», «OK», «Well», «Right», «Anyway», «Oh». У Галыма Калиакбарова и Александра Меркуля: «Короче», «Ладно», «Ну вот...», «Кстати», «Просто», «Знаете», «Тупа», «Ну не знаю» и т.д. Они позволяют комику выиграть время для планирования дальнейшего высказывания или выразить неуверенность. Дискурсивные маркеры также используются для смены темы повествования или подготовки к следующей шутке.

Американский стендап характеризуется большим количеством разговорных выражений, вульгаризмов и обценной лексики по сравнению с казахстанской (см. Таблицу 1). Разговорная лексика является неотъемлемой частью стендап-дискурса, способствуя созданию эффекта непосредственного общения с аудиторией. Американские комики часто используют сленг, просторечные выражения и фразы, характерные для неформального общения. Например, Джимми О. Ян использует: «Yo, what was that? Is that a unicorn?». Междометие «Yo» характерно для разговорной речи американского английского, особенно в городском сленге и молодежных субкультурах. Оно используется для привлечения внимания собеседника и задает неформальный тон общения.

Разговорная лексика позволяет стендап-комикам лучше передавать эмоциональную насыщенность повествования, создавая ощущение доверительного общения с публикой.

Вульгаризмы являются важным элементом стендапа, поскольку они подчеркивают эмоциональную экспрессию и приближают речь комика к живой разговорной речи. Комики часто используют ненормативную лексику для усиления комического эффекта или выражения крайней степени эмоций. Например, Джимми О. Ян часто употребляет слово *Ish*t* в своих выступлениях:

- I love BTS (2). You guys probably heard in the news they gotta go to the mandatory Korean army, right? The most popular people in the world, they gotta go sign up for Korean military. That's some gangster sh*t.

Слово «sh*t» в английском языке относится к числу наиболее частотных ненормативных единиц. Оно выполняет не только функцию эмоциональной разрядки, но и используется для выражения оценки, подчеркивая необычность или интенсивность ситуации. В примере «That's some gangster sh*t», вульгаризм не несет прямого значения, а используется метафорически, в значении чего-то крутого, авторитетного или вызывающего восхищение. Так же слово «gotta» (сокращенная форма от «go to») является ярким примером

разговорной, неформальной речи. Галым Калиакбаров делает ставку на более резкие выражения: «Твою мать!». Это пример экспрессивного вульгаризма, представляющую собой стереотипную, клишированную форму брани. Матерная лексика русского языка активно проникли в повседневный языковой репертуар казахстанцев в советский период. Они закрепились в лексиконе как культурно-маркерные элементы неформального, уличного стиля речи.

Прецедентные феномены (Таблица 1) представляют собой культурно и ментально значимые языковые единицы (имена, фразы, тексты), хорошо узнаваемые представителями определенного социума.

Согласно исследователям, Назаровой Р. З. и Золотареву М. В., прецедентные феномены обладают следующими характеристиками: общеизвестны всем представителям национально-лингвокультурного сообщества; актуальны на когнитивном (познавательном и эмоциональном) уровне; регулярно воспроизводятся в речевой деятельности представителями данной лингвокультуры. Как отмечают авторы, «к прецедентным феноменам Д. Б. Гудков, В. В. Красных, И. В. Захаренко и Д. В. Багаева относят прецедентный текст, прецедентную ситуацию, прецедентное высказывание и прецедентное имя» [10, с. 19].

В стендап-комедии прецедентные феномены функционируют как сигналы коллективной памяти и позволяют комику оперировать с уже знакомыми аудитории смыслами, усиливая комический эффект за счет эффекта узнавания.

- *Мама советует уринолтерапию по Малахову...*

Малахов – прецедентная персона Геннадий Малахов, ведущий ряда программ про ЗОЖ, и метод нетрадиционного лечения – уринолтерапия, популяризируемый данной личностью. Геннадий Петрович Малахов был ведущим таких шоу, как «Совет на здоровье» (2017), «Азбука здоровья» (2016), «Доброго здоровьяца» (2012). Отсылка к телевизионному образу «народного целителя» вызывает у зрителей узнавание и отторжение, создавая комический эффект нелепости.

- *Гарнитур чехословацкий. Такой страны уже нет!*

Гарнитур чехословацкий – прецедентное высказывание. Чехословакия или Чехословацкая республика, название государства в центральной Европе, существовавшего в 1918–1993 гг. Упоминание исчезнувшей страны в контексте устаревшей мебели создает эффект временного контраста: вещь осталась, а страна – производитель, исчезла. За данным феноменом стоят воспоминания о советском быте, импортном качестве и распавшихся государствах. Подобные высказывания дают возможность осмысления времени с позиции иронии и культурной дистанции.

Примеры использования прецедентных феноменов в выступлениях американских стендап-комиков были представлены выше (1), (2). Они активно используются как американскими (60 единиц), так и казахстанскими комиками (46 единиц), что свидетельствует о высокой степени зависимости комедийного дискурса от культурно значимых отсылок и интертекстуальных элементов, обеспечивающих мгновенную узнаваемость.

Еще одним лингвостилистическим средством, наличие которых свидетельствует о высокой степени креативности и языковой свободы комика, являются окказионализмы. Это индивидуально маркированные неологизмы, образованные по нестандартным моделям или с нарушением языковой нормы. Согласно Альжановой А. Б. и Альжанову М., «словообразовательным приемом создания языковой игры являются окказионализмы. Окказионализмы «придумываются» специально. Из-за необычных образований они приобретают выразительность» [11, с. 50]. Например: «У меня был друг. В детстве его называли «Дрыщ». Сейчас ему 30 лет, весит 130 кг. В телефоне подписан как «Жирный Дрыщ»» (А. Меркуль). Жирный Дрыщ – окказионализм, возникший в конкретной коммуникативной ситуации и не закреплённый в общеупотребительном языке. В его основе лежит намеренное сочетание противоположных по смыслу слов, создающее парадокс и усиливающее комический эффект.

Данный анализ показывает, что оба корпуса демонстрируют схожие тенденции в использовании вербальных языковых феноменов. Однако казахстанские комики чаще используют гиперболы и батос, тогда как американские – дискурсивные маркеры и прецедентные феномены. В целом, наблюдается относительное равенство в использовании разговорной лексики и повторений, что свидетельствует о глобализации стендап-культуры и адаптации схожих стилистических приемов в разных языковых средах.

Тематики стендап-выступлений американских и казахстанских комиков отражает как общие жанровые тенденции, так и культурные различия, обусловленные особенностями национального самосознания. В обоих стендап-корпусах наблюдается преобладание тем, связанных с повседневной жизнью, социальными реалиями и стереотипами, однако фокус этих тем существенно различается.

Американские комики, Джимми О. Ян и Рафи Бастос, активно затрагивают вопросы этнической идентичности и культурных стереотипов. Например, Джимми О. Ян с сарказмом подчеркивает интеграцию азиатской культуры в американское общество: «Even white people know BTS now. That's progress» (BTS – это популярная южнокорейская музыкальная группа). Рафи Бастос, в свою очередь, строит юмор на стереотипах о бразильцах и американцах, противопоставляя культурные привычки двух наций.

Например, он иронизирует над стереотипами американцев о Бразилии как о стране без цивилизации, саркастически перечисляя «достижения» вроде света, бананов, Кока-Колы. В Казахстане схожую роль выполняет юмор, основанный на постсоветском опыте и традиционных ценностях.

Политическая сатира занимает значительное место в американском стендапе. В выступлениях Рафи Бастоса нередко звучит ирония в адрес власти, тогда как в Казахстане подробная критика завуалирована. Так, Александр Меркуль, например, использует абсурдную гиперболу для обозначения приоритетов казахстанских властей: *«Коррупцию мы оставляем, но полиэтилен идет нахр*н!»*. Комический эффект строится на контрасте между действительно серьезной проблемой, коррупцией, и сравнительно незначительной темой, запретом пластиковых пакетов. Такое несоответствие позволяет высмеять приоритеты государственной политики, не прибегая к прямой конфронтации.

Другим важным аспектом является различие в восприятии социальной мобильности. Американские стендап-комики шутят о карьерных сложностях и иммиграции, тогда как казахстанские выступления чаще затрагивают тему экономической нестабильности и социальных ожиданий. Например, у Галым Калиакбарова встречается насмешка над традиционной моделью семейных ролей: *– Вот у меня жена занималась балльными танцами. И недавно дочке говорит: «Ты пойдешь на балльные танцы!». Дочь отвечает: «Нет, мам, я не твоя собственность»*, что демонстрирует актуальность темы смены ценностей поколений.

Кроме того, американские стендап-комики часто прибегают к сексуальной тематике и обсуждению гендерных вопросов. В казахстанском стендапе же подобные темы затрагиваются реже, а если и поднимаются, то, как правило, в контексте семейных отношений и традиционных взглядов на роль женщины и мужчины.

Выводы

Анализ выступлений американских и казахстанских стендап-комиков выявил как универсальные, так и специфические черты их дискурса, демонстрируя значительное влияние культурных и исторических факторов на формирование национальных традиций комического жанра.

Важнейшим аспектом, выявленным в ходе исследования, является тематическое различие в стендап-комедийном дискурсе двух культур. Американские комики акцентируют внимание на проблемах расовой и этнической идентичности, социальной мобильности и политической сатиры, что отражает высокий уровень демократических дискуссий и мультикультурализма в обществе. В казахстанские стендапе, напротив, доминируют темы семейных ценностей, экономической нестабильности

и межпоколенческих отношений, что обусловлено значительной ролью традиций и коллективистских норм в казахстанской культуре.

Сопоставление корпусов американских и казахстанских стендап-комиков выявило как универсальные, так и уникальные черты лингвостилистической организации их высказываний. Так, в обоих корпусах активно используются такие выразительные средства, как гиперболы, повторения, разговорная лексика и вульгаризмы, что подтверждает наличие типологических сходств в механизмах создания комического эффекта. В то же время были зафиксированы значимые различия, например, американские комики чаще прибегают к сленгу, обценной лексике и дискурсивным маркерам, выстраивая речь как спонтанный диалог с залом. Их высказывания стилистически ближе к устной речи и ориентированы на разрушение социальных табу через языковую провокацию. В казахстанском стендапе, напротив, речевая структура оказывается более литературной и культурно детерминированной. Обценная лексика используется значительно реже, что объясняется нормативными и культурными ограничениями. Кроме того, количественный анализ показал, что в американском стендап-дискурсе несколько выше число прецедентных феноменов, что свидетельствует о высокой плотности отсылок к общекультурному и политическому контексту. В то время как в казахстанском материале встречаются чаще окказионализмы, авторские нововведения, демонстрирующие стремление к языковой игре и адаптации выражению к местным реалиям.

Следовательно, стендап-комедия характеризуется высокой степенью языковой вариативности и выраженной социокультурной маркированностью. Изучение стендап-дискурса позволяет не только выявить механизмы комического, но и зафиксировать, как язык функционирует в качестве коллективной памяти, идентичности и критического взгляда на общественные нормы.

Список использованных источников

- 1 Кулинич, М. А. Семантика, структура и прагматика англоязычного юмора [Текст]: дис. ... доктора культур. наук / М. А. Кулинич. – М. – 2000. – 293 с.
- 2 Mintz, L. E. Standup Comedy as Social and Cultural Mediation [Text]. American Quarterly, 37(1). – 1985. – P. 71–80.
- 3 Демьянова, Ю. А. Стендап в аспекте межкультурного взаимодействия [Текст] / Ю. А. Демьянова, А. Р. Насырова, В. Т. Абишева // Вестн. Евр. нац. ун-та им. Л. Н. Гумилева, № 4(145). – 2023. – С. 54–61.

4 **Filani, I.** Discourse types in stand-up comedy performances: an example of Nigerian stand-up comedy [Text] // *European Journal of Humour Research*, 3. – 2015. – P. 41–60.

5 **Kramsch, C.** *Language and Culture* [Text]. – New York : Oxford University Express, 1998.

6 **Kim, H. S., Sherman, D. K.** «Express Yourself» : Culture and the Effect of Self-Expression on Choice [Text] // *In press, Journal of Personality and Social Psychology*, 1. – 2007. – P. 1–14.

7 **Gilmudinova, A. R., Biktemirova, Ella, Goulkanyan, M. K., Nikolaeva, O. A.** Cross-cultural study of American and British stand-up [Text]. // *Man in India*. – 2016. – Vol. 96 N7. – P. 2133–2144.

8 **Кульнина, Е. А.** Лингвостилистический анализ как средство изучения особенностей построения и понимания различных видов текстов [Текст] / Е. А. Кульнина // *Известия ВГПУ*. – № 5(158). – 2021. – С. 40–43.

9 **Лакофф, Дж., Джонсон, М.** Метафоры, которыми мы живем [Текст]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

10 **Назарова, Р. З.** Прецедентные феномены : проблемы дефиниции и классификации прецедентных феноменов [Текст] / Р. З. Назарова, М. В. Золотарев // *Изд. Саратов. ун-та Нов. сер. Сер. Филология. Журналистика*. № 2. – 2015. – С. 17–23.

11 **Альжанова, А. Б.** Комический дискурс русскоязычной прессы Казахстана [Текст] / А. Б. Альжанова, М. Альжанов // *Вестн. Каз. нац. ун-та им. аль-Фараби*, 54 том, № 4. – 2019. – С. 47–56.

References

1 **Kulinich, M. A.** *Semantika, struktura i pragmatika angloyazy'chnogo yumora* [Semantics, structure, and pragmatics of English-language humor] [Text]: diss. ...doktora kul'tur. nauk / M. A. Kulinich. – Moskva, 2000. – 293 p.

2 **Mintz, L. E.** Standup Comedy as Social and Cultural Mediation [Text] // *American Quarterly*, 37(1). – 1985. – P. 71–80.

3 **Dem'yanova, Yu. A.** Stendap v aspekte mezhkul'turnogo vzaimodejstviya [Stand-up comedy in the context of intercultural communication] [Text] / Yu. A. Dem'yanova, A. R. Nasy'rova, V. T. Abisheva // *Vestn. Evr. nac. un-ta im. L. N. Gumileva*. – № 4(145). – 2023. – P. 54–61.

4 **Filani, I.** Discourse types in stand-up comedy performances: an example of Nigerian stand-up comedy [Text] // *European Journal of Humour Research*, 3. – 2015. – P. 41–60.

5 **Kramsch, C.** *Language and Culture* [Text]. – New York : Oxford University Express, 1998.

6 **Kim, Heejung S., Sherman, David K.** «Express Yourself»: Culture and the Effect of Self-Expression on Choice [Text] // *In press, Journal of Personality and Social Psychology*, 1. – 2007. – P. 1–14.

7 **Gilmudinova, A. R., Biktemirova, Ella, Goulkanyan, M. K., Nikolaeva, O. A.** Cross-cultural study of American and British stand-up [Text]. *Man in India* 2016. – Vol. 96 N7, – P. 2133–2144.

8 **Kul'nina, E. A.** Lingvostilisticheskij analiz kak sredstvo izucheniya osobennostej postroeniya i ponimaniya razlichny'x vidov tekstov [Linguostylistic analysis as a tool for studying the specific features of text construction and comprehension across various text types] [Text] / E. A. Kul'nina // *Izvestiya VGPU*. – № 5 (158). – 2021. – P. 40–43.

9 **Lakoff Dzh., Dzhonson M.** *Metafor'y, kotory'mi my' zhivem* [Metaphors we live by] [Text]. – М. : Editorial URSS. – 2004. – 256 p.

10 **Nazarova, R. Z.** Precedentny'e fenomeny': problemy' definicii i klassifikacii precedentny'x fenomenov [Precedent phenomena: issues of definition and classification] [Text] / R. Z. Nazarova, M. V. Zolotarev // *Izd. Sarat. Un-ta Nov. ser. Ser. Filologiya. Zhurnalistika*. № 2. – 2015. – P. 17–23.

11 **Al'zhanova, A. B.** Komicheskij diskurs russkoyazy'chnoj pressy' Kazakhstana [Comic discourse of Russian-language press in Kazakhstan] [Text] / A. B. Al'zhanova, M. Al'zhanov // *Vestn. Kaz. Nac. Un-ta im. al'-Farabi*, 54 tom, № 4. – 2019. – P. 47–56.

Поступило в редакцию 10.04.25.

Поступило с исправлениями 15.09.25.

Принято в печать 25.11.25.

*Г. Е. Наманаева¹, Б. К. Жумабекова²

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

10.04.25 ж. баспаға түсті.

15.09.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚСТАН МЕН АҚШ СТЕНДАП-ДИСКУРСЫНДА КОМИКАЛЫҚ ӘСЕР ТУДЫРАТЫН ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ

Осы мақалада Қазақстан мен АҚШ-тағы сендап-комедияға лингвостилистикалық талдау ұсынылады. Зерттеудің мақсаты – комикалық әсер тудыратын тілдік құралдарды қолданудағы

ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау. Талдау материалы ретінде қазақстандық (Г. Калиакбаров, А. Меркуль) және америкалық (Джимми О. Ян, Рафи Бастос) комиктердің стендап-өнер көрсетілімдері алынған. Зерттеудің әдіснамалық негізін теориялық әдістер, контент-талдау, лингвостилистикалық және статистикалық әдістер, сондай-ақ салыстырмалы лингвомәдени талдау құрайды. Ерекше назар гипербола, қайталау, батос, дискурсивтік маркерлер, ауызекі лексика, вульгаризмдер, прецеденттік құбылыстар мен окказионализм сияқты лингвостилистикалық құралдарға аударылады. Зерттеу нәтижесінде мәдени контексттің әртүрлілігіне қарамастан, қос елдің комиктері ұқсас тілдік тәсілдерді белсенді қолданатыны, сонымен қатар стилистикалық және тақырыптық ерекшеліктерді көрсететіні анықталды. Америкалық стендапта этникалық, саяси және гендерлік тақырыптар басым болса, қазақстандық орындаушылар отбасы, әлеуметтік-тұрмыстық және ұрпақаралық мәселелерге көбірек назар аударады. Мақалада стендап-комедияның ұлттық менталитет пен тілдік дүниетаным ерекшеліктерін бейнелеудегі әлуеті ашылады және ол межелі мәдениетаралық коммуникация, прагмалингвистика, лингвомәдениеттану мен лингвостилистика аясында пайдалы болуы мүмкін.

Кілтті сөздер: әзіл, стендап, стендап-комедия, стендап-дискурс, лингвостилистикалық құралдар, лингвомәдени талдау.

*G. Ye. Namanayeva¹, B. K. Zhumabekova²

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 10.04.25.

Received in revised form 15.09.25.

Accepted for publication 25.11.25.

LINGUOSTYLISTIC MEANS OF CREATING COMIC EFFECT IN STAND-UP DISCOURSE OF KAZAKHSTAN AND THE USA

This article presents a linguostylistic analysis of stand-up comedy scripts in Kazakhstan and the USA. The aim of the study is to identify similarities and differences in the use of linguistic means that create a comic effect on the material of stand-up performances of Kazakhstani (G. Kaliakbarov, A. Merkul) and American (Jimmy O. Yang, Rafi Bastos) comedians. The theoretical methods, content analysis, linguostylistic

and statistical methods, comparative linguocultural analysis formed the methodological basis. Particular attention was paid to such stylistic means as hyperbole, repetition, bathos, discourse markers, colloquial vocabulary, vulgarisms, precedent phenomena and occasionalisms. It was found that despite the difference in cultural contexts, comedians from both countries actively employ similar linguistic techniques, while demonstrating stylistic and thematic specificity. In American stand-up, ethnic, political and gender themes prevail, while Kazakh performers focus on family, social and intergenerational aspects. The article reveals the potential of stand-up comedy reflecting the peculiarities of the national mentality and can be useful in the context of intercultural communication, pragmalinguistics, linguacultural studies and linguostylistics.

Keywords: humor, stand-up, stand-up comedy, stand-up discourse, linguostylistic devices, linguocultural analysis.

<https://doi.org/10.48081/SZVF3158>

***Ye. A. Novossyolova¹, O. A. Iost²**

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2677-0938>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0698-9433>

*e-mail: elena_kharchenko1@mail.ru

THE SPECIFICS OF WOMEN'S RUSSIAN POETRY OF PAVLODAR REGION IN THE XXIST CENTURY

The article is devoted to studying the specifics of Russian women's poetry in Pavlodar Irtysh region. The topic's relevance is due to the regional, gender, social, historical and cultural nature of the material being studied. The object of the article is the work of Tatyana Zotova, which most representatively reflects the specifics of modern Russian women's Pavlodar poetry. Women's Russian poetry of Pavlodar Irtysh region reflects the state of society and a particular person in a situation of significant historical changes: the breakdown of a unitary country, the formation of new sovereign states, changes in worldwide; and at the same time saving fundamental values – love, friendship, interethnic respect, hope, faith. In this sense, the literature of the Pavlodar Irtysh region, which has an incomparable filling of the history of the «image of the place» of a particular area, fits into the general context of Russian literature with the «all-humanity» of its content, expressed through an artistic form that fascinates with creativity power.

The materials of this study can be used for investigating regional literary features (locus, image of a place), for studying the biographical and historical context of the formation of the poetic culture of Kazakhstan using the example of other cultural areas, for highlighting key characteristics of women's poetic culture.

Keywords: women's poetry; regional literature; gender approach; lyrical heroine; image of place; lyrics.

Introduction

Interest in the topic of this article is due to various factors: the regional, gender, social and historical, cultural nature of the material. Being the opposite

side of globalization, which covers all spheres of social life, regionality is specifically essential by reason of attention to individual elements of national-historical and cultural process. In this situation, it is necessary to talk about the Russian literature in Pavlodar Irtysh region, which nowadays plays a significant role and reflects the society. The subject of this article is modern female Russian poetry as the most characteristic phenomenon of the literary, social, moral and cultural life of Pavlodar Irtysh region.

Today, women's poetry is a stable part of modern literature, which has a deep interest among readers as a result of its high creative qualities. Modern Russian women's poetry, having adopted the best traditions of classical literature, has enriched literature with its worldview, particular life position and creative solutions. Artistic works demonstrate a female view of the world model: for instance, questions of family, love, and relationships with parents. Figuratively poetry is represented by various sides of light and shadow, so a woman's role in poetry has its own high mission [1]. As a result of the concentrated expression of the female soul, an actual picture of the modern world is created, which is passed through the prism of female perception, a new type of hero, a unique artistic world [2], which today has won not only literary but also social and moral significance. In modern research, women's poetry considers the ways of self-identification of the heroine's personality and the political space in gender refraction [3; 4; 5].

This material is focused on women's poetry, which is dictated, first of all, by the relevance of research that studies the gender characteristics of literature, in particular, women's literature. In a broad sense, these are the works from women with different life positions: both feminist and traditional patriarchal, in a narrow sense – texts that consider women's perception of universal human values (problems of life and death, family, relationships with a man).

Russian women's poetry of Pavlodar Irtysh region started to express itself actively in the second half of the 70s of the XX century. It is associated, first of all, with the name of Olga Grigoryeva, the most significant of the Pavlodar women authors, whose work has already been the object of research [6]. At the present stage, the functioning of modern Russian women's poetry in Pavlodar Irtysh region is a rather complex, many-sided process, including authors of different ages, social status (educational and professional), worldviews, and creative principles. The most famous of them are Tatyana Zotova, Yelena Vaibert, Marina Yurchenko, Yuliya Kurkan, Marina Kisenko. Common to all is the active use of Internet resources for publishing their own texts, which is due to their greater availability compared to printed materials, the presence of various ways of communicating (personal blogs and pages on social networks, participation in online literary communities), the feedback with the reader. In particular, the

creative materials of the authors are actively presented on the «Stihi.ru» (2022) portal, which is also popular in the Kazakh segment of poets writing in Russian. Such interaction assumes a continuous creative dialogue, opening up broad prospects for Internet poetry.

Materials and Methods

The methodological base of the work is based on a theoretical study of critical aspects related to the axiological and artistic assessment of women's poetry in different cultural traditions, the formation and processes that conduct the development of this literary movement, the problems that occur in the interpretation of the figurative system, and the identification of fundamental factors influencing the formation of poetic style. The cultural-historical method, with its view of literature as a result of specific cultural-historical conditions, is used as the key one in the article; a biographical method that establishes the relationship between the author's biography and the specifics of his literary and artistic work; a comprehensive analysis of works of art was also used, which in this case involves consideration of the specifics of modern Russian women's poetry based on the analysis of the artistic expression of the intimate world of a particular lyrical heroine in the combination of the semantics and poetics of her image.

At the first stage of writing the work, an analytical and synthetic study of literary critical works was carried out, focused on considering the role of women's poetry in the literary process, the function of the locus as a text representative, and the regional poetic tradition in aesthetic and artistic terms, the image of the place as a critical constant in the construction of the chronotype, the increasing of texts with points of view of aesthetic priorities, distinctive features of women's poetry (metaphorical, figurative, emotional), features of the work of Pavlodar poets, reflecting the variety and richness of the local cultural and literary tradition.

On the second stage of creating the article, a comprehensive artistic analysis of the literary works of Pavlodar region was carried out using the example of the work of T. Zotova (2022). Using the cultural-historical method, the main background for forming a regional culture, the features of the artistic personification of socially significant themes, and problems in poetic creativity were clarified. The biographical method made it possible to release the conditions in which T. Zotova lived and worked, to discover the conceptual foundations of creativity based on the life path of the poetess, the difficulties that she had to go through on the way to recognition. The method of artistic analysis contributed to the consideration of the motive structure of creativity (the transience of life, confessional motives, the shortness of time, prayerful intonations, love relations) to determine the critical characteristics of the author's style (sensuality, emotionality), stylistics (use of metaphors, comparisons, refrains), temporal, spatial organization of literary texts. Thus, for a comprehensive approach to the analysis of women's poetry,

traditional means (historical-cultural, biographical) were required to determine the actual external connections between reality and textual substantiality, as well as new methods (semiotic, stylistic analysis) to determine the internal connections between artistic complexes.

At the final stage of writing the article, key conclusions were formulated based on the work results, the main directions for the artistic assessment of the literary heritage in the future were indicated, and the problems that require further study in intercultural and regional terms were listed.

Results and discussion

Women's literature is a very productive but understudied area. In the second half of the 19th century, it was considered as a reflection of women's issues and concerned with cultural and women's topics. Today it acquires new forms, techniques, and methods of not only women's vision of events, but also contains elements of male perception. Among the primary means of expression, metaphors and comparisons, epithets, personifications are being used.

Women's poetry was often evaluated differently, the basis of the problem is the negative assessment of creativity in the context of the manifestation of emancipation. For many years, society was not ready to accept the fact that a woman could express her thoughts, desires, reflections on an equal position with a man with the help of creativity, claiming a specific place in literature, influencing its aesthetic or social moral. Women's poetry is subjective and confessional by its origin, primarily illustrating the female type of reality reconstructed in a literary text, and the lyrical heroine reflects the author's inner world. The works of art written by women are characterized by a depth of content, sincerity in understanding events, temperament in reflecting reality and the speech tools being used. Women's literature personifies a cultural phenomenon associated with a gender-motivated behavioral model reflecting collective consciousness. The article by P. M. Asl [4] aims at studying women's contribution to various acts of resistance to manifestations of authoritarianism, the passive state of women in modern society. The author shows how they became participants in social, cultural, and political processes and describes the historical progress in terms of acquiring new rights. The sphere of women's literature is becoming way to challenge, violate and revise standard gender relations.

According to W. Pietrzak [5], women's poetry covers many general cultural and socially significant issues in creativity, introducing itself in masterful work on complex material, deepening into psychological manifestation, growing up human experience, demonstrating a journey through reality and imagination, an unstable balance between order and uncontrollable chaos, between the triumph of life and the constant awareness of death, between exhibition of the expressive power of language and awareness of the unimpressible nature of the world. The poems

often explore the situation of a traumatized personality, with the unreliable power of writing revealing «rough structures of social and symbolic order» [5, p. 254].

The poetic system of the XXI century, according to N. A. Turanina [1], demonstrates changes in the nature of motivation, structure, and strophic system, previously undeveloped and unused thematic lexical groups of words. The evolution of texts makes it possible to determine aesthetic priorities in terms of the author's artistic orientation, to reveal the dynamism of the figurative picture of the world. O. V. Gavrilina [7] studies the function of landscape sketches in women's prose, confirming that the introduction of natural pictures can educate aesthetic feelings, play the role of moral education, and also have religious significance. Since women's perception is highly emotional, and natural processes are often similar to unconsciousness, there is a desire to introduce landscape sketches to emphasize the inner experiences of the lyrical heroine. Nature can also evoke unpleasant associations connected with destruction and objectify social and moral problems. Women authors are characterized by their skilled introduction of natural and animalistic elements into the chronotope at the metaphorical level.

Considering the phenomenon of female Internet poetry, P. S. Volkova [1] notes such features as convenience of reading and searching, feedback between the authors and readers, the use of the blog format, and the immediate placement of poetry on social networks, freedom of publication, the ability to hide the real name, the formation of a readership through online meetings. Internet poetry also has several disadvantages: for example, the reader may be disoriented due to a large amount of information and not find precisely the works needed. A special connection with readers is vital since they are not just recipients but participants in the creative process of writing poetic texts. The locus acts as a form of the textual representation of a particular cultural region, filled with cultural signs that outline a specific territory, theoretically and symbolically organizing the artistic space. The most significant interest in the study is the so-called local super texts, which have originality, uniqueness, and cultural core, representing an open structure with a stable lexical level and similar interpretation codes. Such texts are organized with the help of value-semantic aspects and moral and ethical attitudes built on a binary principle and reflecting the conceptual core, they capture the symbolic features of the region through the opposition of local culture to the national one [1].

P. S. Volkova [1], studying the issue of local text, concludes that it consists of a whole complex of elements: heterostereotypical, autostereotypical and textual components of the locus that reproduce the constants of the image of the place. The concept of place of memory is realized in material, symbolic and functional ways. The image of the place reflects the needs of a particular region, including the literary features of the implementation of the artistic concept. G. I. Vlasova [8] considers the Kazakh text as a civilizational and cultural frontier phenomenon, combining

motives, chronotope, and chronotypological assessments. The sociocultural type of literature activity is oriented toward the Eurasian way of thinking, which is revealed in the archetypes of the world's freedom with its infinity and openness, the cyclical nature of time. The article by Ye. A. Novossyolova, O. A. Iost, P. V. Alekseev [6] is based on the study of spatio-temporal organization of the Russian-language poetry of Pavlodar region, focuses on expanding the boundaries of the text through the inclusion of a foreign space marker. According to the authors, such creativity strengthened international cooperation between generations and revived literary activity in Kazakhstan.

Women's poetry is comprehended in modern studies in different ways: symbolic, socio- historical, aesthetic-artistic, and moral. Important distinguishing aspects are the following: confession, emotional vocabulary, the use of a variety of metaphorical and comparative structures, a high degree of objectification of internal experiences, consideration of gender aspects of the realization of a woman in society, axiological assessment of current events, reaction to social issues, cultural perspectives from the point of view of history and development societies past and present. In most poems, personal experiences are expressed through female experience and different forms of identity, for example, associated with race, sexuality, immigrant status.

The study of the regional component in literary criticism in recent years is often associated with a local text. According to V. Korkunov [9], discourses are merging in regional literature while creating the image of a local text. Historical events, closely intertwined with biographical elements, perform the functions of the so-called «place of memory». The local text is the object of study of such modern researchers as Koolen C., Mathur T., Hall S. and others [10; 11; 12].

Russian literature of Pavlodar Irtysh region, originating at the beginning of the 20th century, successfully developed, reaching its peak in the 1960s-90s, today, nowadays represents a rather significant corpus of literary texts by Russian-speaking authors. A notable representative of regional literature of the Pavlodar Irtysh region at the present time is Tatyana Zotova.

The specificity of the lyrics of Tatyana Zotova. Tatyana Zotova was born in 1967 in Arseniev, Russia. In 1978, the parents moved to Pavlodar for family reasons. By profession, T. Zotova is a neuropathologist with more than twenty years of experience. Currently, she uses a wheelchair almost entirely due to a rare genetic incurable disease, muscle atrophy. She has many friends, classmates, and colleagues with whom she maintains relationships with the help of modern gadgets.

By her own admission, T. Zotova has always been engaged in literature, finding it a means of self-expression. Moreover, the author creates different genre-generic formations (lyrical poems, stories, novels, novels). Over time, personal pages appeared on the following sites: www.stihi.ru – under the pseudonym

«Tatyana Zontikova» (2022) with an audience of more than five thousand readers, www.litsovet.ru – under the pseudonym «Tamara Pisareva» (2022). T. Zotova also has publications in the standard paper version, particularly in three collections, «Ellipsis. Anthology of contemporary poetry», published in Almaty (Glukhov, 2019), which features Russian-speaking authors from Russia, Kazakhstan, Georgia, Germany, and France. Then came the first collection of poems by T. Zotova (2022) entitled «A kaleidoscope of events: a collection of poems».

Many poems by T. Zotova are close to the confessional, almost prayerful intonation of an appeal to the Creator with a request to give her moral and physical strength to find peace:

*Oh heaven, teach me to forgive!
Not tormented, not tormented by doubts,
Friends that, unfortunately, did not respond,
In the soul without reproach, let go [13, p. 46].*

The existential fullness of the lyrics of T. Zotova is combined with an intense interest in the issues of the historical memory of the individual, inscribed in the global context of human existence. From the general – consideration of the Eurasian concept of the formation of Kazakhstani statehood and the modern image of the country, the universal memory of the events of the Great Patriotic War – the author proceeds to a more personal one.

In the poem «We» the poet demonstrates the Eurasian basis of Kazakhstani unity: «Straight in the heart of Eurasia, from Altai to the Caspian, / We are Eastern Europe, we are Central Asia!» [14], actually having a non-alternatively possible prospect of geo- and domestic political behavior: «We are going to live peacefully in the commonwealth with equals, / Let the garden grow under the sun of Kazakh friendship!» [14].

For the preservation of historical memory, as opposed to rewriting history, the author stands out in the poem «Pavlodar city» – with the hope for the further successful development of Pavlodar:

*I understand seriously that now it will not be the same as before.
Three hundred years is not a term here, but then – the grass does not grow
I trust in the mind of people and a little bit of hope,
That native Pavlodar will still grow and bloom...
My city, Pavlodar; only with you I feel at home,
Always stay with this name in the hearts of people! [14]*

The civic sound is heard in the poem «The city of youth» dedicated to Semipalatinsk, which unites the author's personal fate with the highly acute historical and social problem – the existence of a nuclear test site, which is still significant in issues of people's health. Semipalatinsk nuclear test site – one of the largest in the USSR with a total area of 18500 km² – was located on the territory

of three regions of Kazakhstan, while more than half of this test site was in the Pavlodar region.

In 1989, thanks to Olzhas Suleimenov, a Kazakh public figure and a Russian-speaking poet, «the Nevada-Semey» movement was created to protect the interests of the victims. Thus, the activity of this landfill was reduced. The last explosion was recorded on October 19th, 1989, and August 29th, 1991, can be considered as the day when the government closed the Semipalatinsk test site. The consequences of his activities still affect, first of all, the health of the population living in nearby territories: «*The city of youth is alive, stood on the ruins of the empire. / Shake off the polygon dust and remain beautiful*» [14].

For all the importance of lyrics with social, moral, and civic content, texts with deeply intimate content, particularly love lyrics, are fundamentally important for the author. The emotional world of the lyrical heroine is painful and does not leave the reader indifferent. Often, she experiences unrequited love, the state of an abandoned, unloved woman, the collapse of illusions, bitterness from unfinished family life, and an unfulfilled dream of motherhood. Relations with a man are always emphatically dramatic. The barriers that prevent connection with a lover can be different – distances cooled feelings and the bitterness of resentment. The circumstances of separation from a loved one emphasize the spiritual crisis of the lyrical heroine. So, in some poems, the image of the station appears as a silent witness to their parting: «*I'm standing at an empty platform. / Like masks, faces flicker / Behind the unwashed glass of the car – / Unfinished pages*» [13, p. 43]. Metonymic transfer (railway arrows are shifted, like people who have become strangers to each other running in different directions). The «breakdown» that occurs in the heroine's fate due to the collapse of love ideals leads her to the need to deal with numerous life difficulties:

*You were emphatically cruel
My former center of the universe
But even in thoughts, between the lines,
I was looking for an excuse to you.
Not why, but in spite of
I survived, which is even strange ...
And I start to see the light [14].*

In T. Zotova's description of a love feeling, there is not a gradation in the growth of emotions but some kind of inner concentration and inviolability. The distinctness and expressive awareness of one's state of mind leads the author to the ability to detach himself and talk about his feeling from the outside. A deep inner world forms a strictly defined living space. It can shrink, for example, to the size of a small room, to «yellowed space pages», where the lyrical heroine

escapes from «desperate wind», «dank rain», and «loneliness» in reading her favorite books (the poem «Waiting for winter»):

Wrapped up in a shawl, it's so nice to dream

Of hot and long hikes,

Warming up with home warmth, to listen

How bad weather hits the window.

I won't let it on my doorstep I'll close the doors

And I will watch like a living fire Burns profusely in the oven [15].

The night in the poetry of T. Zotova occupies a special place. Night for the author is an unusual time period, unique and mysterious. So, in the poem «Insomnia» all linguistic means describe the emotional perception of the night as a time for creativity, the painful process of the appearance of the poem, and the memories that overwhelm the soul («mute cover», «darkness glides», «in the disturbing darkness», «in the night deaf»). On the other hand, the night brings dreams, which can be both «colorful» and «fabulous». T. Zotova affirms the values of life, which, in her opinion, are in simple everyday things and in a harmonious worldview.

The night is the time of love experiences: «You like to wander / In the silence of the midnight / Invading my fairy dreams») [14]. The autumn time causes anxiety, a sense of inevitability: «The rainy season is the season of blues and boredom») [13, p. 44]; sadness, the bitterness of separation.

Metaphors «Autumn of feelings settled in the soul», the poem «Autumn understands everything about sadness» («With thick drops of rain / The gray sky will respond, / A stream of tears will spill over the world»), the poem «Autumn mood» [14] emphasize the depth of the worldview of the lyrical heroine. The joylessness of the autumn landscape is contrasted in the poem «August» with indescribable aromas of «fragrant, juicy, ripe apples», «spicy herbs», colors («overflow of bright rainbows», «ripe goldfields», «river in the pink fog» [14]. The lyrical heroine rushes into the future with hope; autumn is perceived as a certain milestone for summing up, it is necessary to overcome it lightly and optimistically. The spring theme is also significant for T. Zotova. Dreams of the lyrical heroine are connected with spring for renewal; comparison with the spring world of nature enhances sensual tension. According to the author, the poem «The long-awaited spring» is one of the most optimistic. Through the figurative personification of natural phenomena: «The trees stretch their trembling hands, / Like a beggar on the porch in the morning...», «... And the cloud-pregnant sky / Rather tends to drown in the puddles...») [14] the author seeks to make private feelings the property of all those around and close people, to make them sympathize, empathize with the spring renewal. Comparison of private (human) and general (natural) plans, enumeration of nouns, colorful epithets – adjectives contribute to the expression

of the action, a more vivid transfer of the experience of the lyrical heroine of bright summer moments and results in a extensive metaphor of a joyful happy life.

The true happiness of the lyrical heroine is in simple things: in the warmth of her mother's hands, in the ability to forgive, «to be able to give and not remember insults» (the poem «Happiness»). The program in this sense is a poem, Life is what it is».

Everything that simple everyday life gives,

Accept now and here!

As a reward, good news

Accept without regret:

Joy, sorrow, sprouts of doubt –

Every process is important in life...

Accept the hard cross

Everyone has their own, believe me... [15].

The lyrical heroine T. Zotova is a person who emotionally feels the spirit of the times, reacts sharply to the pressing problems, and is responsible for everything that happens around her. Passing through itself the imperfection and contradictions of the surrounding world, it strives to comprehend the essence of all events; she admits the loss of the former harmony and the realization of its irreversibility; in many poems is noticed the sadness for undergo youth, for unfulfilled happiness, hard-to-experienced loneliness, confusion before the future. At the same time, she realizes the responsibility for the poetic gif and tries to realize it; turns in search of harmony to nature as a source of peace of mind and to historical events as moral support in overcoming today's problems; loves her hometown and accepts with gratitude every occasion, whether it be raindrops, sunset or «feather grass carpet», New Year and Christmas holidays or Victory Day, «outstretched hands of friends» or warm memories of childhood.

Conclusions

The intimate confessional philosophical and socio-historical civic lyrics of T. Zotova representatively reflect the specifics of modern female Russian poetry of Pavlodar Irtysh region, whose representatives are generally characterized by an attempt to comprehend the history deeply, through the fate of their contemporaries, the country, the small Motherland; a specific «balance» of topics and issues, which implies the significant historical events and their analysis; philosophical reasoning, reflecting their rich inner world and life experience; appropriate poetics of texts, including a system of various artistic means of expression of meaningful content. The psychological parallelism in the poetry of T. Zotova is actively determined, for example, in comparing the natural phenomena of the seasons and the internal state of a person, his feelings and mood. In the works, one can see a feeling of sadness and anxiety from the autumn season. However, spring brings dreams and

hope. Present in the lyrics and summer, which she describes with colorful epithets. Therefore, T. Zotova is a sensitive person, reflecting modern problems, as well as the imperfection and contradictions of the world around her.

As a result of the study, it can be concluded that the female Russian poetry of Pavlodar Irtysh region reflects the state of society and a particular person who finds itself in a difficult situation at a turning point in times: the collapse of a once great country, the formation of newly independent states, changes in worldviews; and at the same time preserving the fundamental values of life – love, friendship, interethnic harmony, mutual respect, patience, humility, hope, faith. In this sense the literature of Pavlodar Irtysh region, which has a peculiar filling of the history of the «image of the place» of a particular region, fits into the general context of Russian literature with the «all-humanity» of its content, expressed through an artistic form that enchants with poetic mastery. Among the priority areas in the future are the following: the study of the regional specifics of different literary movements, the identification of new locus for the implementation of the artistic concept in the literature of Kazakhstan, the study of the role and function of the biographical and historical elements in literary traditions, the consideration of samples of women's poetic culture in the context of world literature.

References

- 1 **Туралина, Н. А.** Образ мира в современной женской прозе (на примере олицетворения) [Текст] // Молодой ученый. – 2014. – № 16. – С. 186–188
- 2 **Волкова, П. С.** Женская интернет-поэзия: феномен и поэтика. [Текст] // Язык. Культура. Коммуникация. Электронный научный журнал, № 1. [Электронный ресурс]. – <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/656/859>
- 3 **Moosavinia, S. R., Yousefi, T. B.** New Norms of Gender and Emergence of Identity Crisisin Margaret Atwood's The Handmaid's Tale [Text] // 3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies, 2018. – № 24(1). – P. 162–174. – <https://doi.org/10.17576/3L-2018-2401-12>
- 4 **Asl, P. M.** Leisure as a Space of Political Practice in Middle East Women Life Writings [Text] // Journal of Language Studies, 2019. – 19(3). – P. 43–56. – <https://doi.org/10.17576/gema-2019-1903-03>
- 5 **Pietrzak, W.** Poetry as Endurance : Caitríona O'Reilly's Geis [Text] // Brno Studies in English, 2020. 46(2). – P. 249–260. – <https://doi.org/10.5817/BSE2020-2-14>
- 6 **Новосёлова Е. А., Иост О. А., Алексеев П. В.** Поэтика времени и пространства в поэзии Ольги Григорьевой [Текст] // Вестник КарГу имени Букетова. Филологическая серия. – 2020. – № 1(97). – С. 82-91. – <https://doi.org/10.31489/2020Ph1/82-91>

7 **Гаврилина, О. В.** Чувство природы как один из способов создания образа героини в женской прозе [Текст] // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – 2009. – № 2(26). – С. 105–114

8 **Власова, Г. И.** Евразийская поэтика казахстанского культурного текста (на материале современной поэзии) [Текст] // Мир русскоязычных стран. – 2019. – № 2. – С. 84–91. – <https://doi.org/10.24411/2658-7866-2019-10012>

9 **Коркунов, В.** Локальный текст: к вопросу объединения биографического и исторического контекстов. – [Электронный ресурс]: <http://magazines.russ.ru/ra/2014/7/12k.html>.

10 **Koolen, C. van Dalen-Oskam et al.** Literary quality in the eye of the Dutch reader: The National Reader Survey [Text] // Poetics. – 2020. – Vol. 79. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2020.101439>

11 **Mathur, T.** Media literacy in a mediated society : The Indian context [Text] // Media Watch. – 2017. – P. 38–46. – <https://doi.org/10.15655/mw/2017/v8i1A/48937>

12 **Hall, S., Kowalski, R., Paterson K. et al.** Local text cohesion, reading ability and individual science aspirations: key factors influencing comprehension in science classes [Text] // British Educational Research Journal. – 2014. – № 2. – P. 8–29. – <https://doi.org/10.1002/berj.3134>

13 **Глухов С.** Многоточие. Антология современной поэзии [Текст]. – Алматы : ТОО «LEM», 2019. – 100 с.

14 **Зонтикова, Т.** Произведения. – [Electronic resource]. – <https://stihi.ru/avtor/tzmed67>

15 **Писарева, Т.** Произведения. – [Электронный ресурс]: http://www.litsovet.ru/index.php/material.read?material_id=506229

References

- 1 **Turanina, N. A.** Obraz mira v sovremennoj zhenskoy proze [The world's image in modern women's proze] [Text] // Young scientist, № 16 (75). – P. 186–188. – [Electronic resource]. – <https://moluch.ru/archive/75/12770/>
- 2 **Volkova, P. S.** Zhenskaya internet-poe'ziya: fenomen I poe'tika [Women's Internet Poetry: Phenomenon and Poetics] [Text] // Language. Culture. Communications. [Electronic resource]. – <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/656/859>
- 3 **Moosavinia, S. R., Yousefi, T. B.** New Norms of Gender and Emergence of Identity Crisisin Margaret Atwood's The Handmaid's Tale [Text] // 3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies, 2018. – № 24(1). – P. 162–174. – <https://doi.org/10.17576/3L-2018-2401-12>

4 **Asl, P. M.** Leisure as a Space of Political Practice in Middle East Women Life Writings [Text] // Journal of Language Studies, 2019. 19(3). – P. 43–56. – <https://doi.org/10.17576/gema-2019-1903-03>

5 **Pietrzak, W.** Poetry as Endurance : Caitríona O'Reilly's Geis [Text] // Brno Studies in English, 2020. 46(2). – P. 249–260. – <https://doi.org/10.5817/BSE2020-2-14>

6 **Novossyolova Ye., Iost O., Alexeev P.** Poetika vremeni i prostranstva v poezii Ol'gi Grigor'evoy [Text] [Poetics of time and space in the lyrics of Olga Grigorieva] // Bulletin of Karaganda University. Philology Series, 1(97). – P. 82–91. – <https://doi.org/10.31489/2020Ph1/82-91>

7 **Gavrilina, O. V.** Chuvstvo pripody kak odin iz sposobov sozdaniya obraza geroini v zhenskoy proze [Feeling of nature as one of the ways to create the image of the heroine in women's prose] [Text] // Bulletin of the Leningrad State University A. S. Pushkin, 2(26). – P. 105–114.

8 **Vlasova, G. I.** Evrazijskaya poetika kazhstanskogo kul'turnogo teksta (na materiale sovremennoj poezii) [Text] [Eurasian poetics of the Kazakh cultural text (based on modern poetry)] // World of Russian-speaking Countries, 2(2). – P. 84–91. <https://doi.org/10.24411/2658-7866-2019-10012>

9 **Korkunov, V.** Lokal'nyj tekst: k voprosu ob'edineniya biograficheskogo i istoricheskogo kontekstov [Text] [Local text: on the issue of combining historical and biographical contexts]. – <http://magazines.russ.ru/ra/2014/7/12k.html>.

10 **Koolen, C. van Dalen-Oskam et al.** Literary quality in the eye of the Dutch reader: The National Reader Survey [Text] // Poetics. – 2020. – Vol. 79 <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2020.101439>

11 **Mathur, T.** Media literacy in a mediated society: The Indian context [Text] // Media Watch. – 2017. – P. 38–46. – <https://doi.org/10.15655/mw/2017/v8i1A/48937>

12 **Hall, S., Kowalski, R., Paterson K. et al.** Local text cohesion, reading ability and individual science aspirations: key factors influencing comprehension in science classes [Text] // British Educational Research Journal. – 2014. – № 2. – P. 8–29. – <https://doi.org/10.1002/berj.3134>

13 **Glukhov, S.** Mnogotochije. Antologiya sovremennoj poezii [Ellipsis... Anthology of contemporary poetry]. – Almaty : LEM.

14 **Zontikova, T.** Proizvedeniya [Works]. – [Electronic resource]. – <https://stihi.ru/avtor/tzmed67>.

15 **Pisareva, T.** Proizvedeniya [Works]. – [Electronic resource]. – http://www.litsovet.ru/index.php/material.read?material_id=506229

Received 17.06.25.

Received in revised form 15.07.25.

Accepted for publication 25.11.25.

*Е. А. Новосёлова¹, О. А. Иост²

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

17.06.25 ж. баспаға түсті.

15.07.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ ОРЫС ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала Павлодар Ертіс өңірінің әйелдер орыс поэзиясының ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Тақырыптың өзектілігі зерттелетін материалдың аймақтық, гендерлік және әдеуметтік тарихи-мәдени сипатына байланысты. Татьяна Зотованың шығармашылығының мысалына баса назар аударылады оның интимдік және конфессиялық философиялық және әлеуметтік-тарихи азаматтық лирикасы қазіргі орыс павлодарлық әйелдер поэзиясының ерекшеліктерін барығша бейнелейді. Павлодар Ертіс өңірінің әйел орыс поэзиясы қоғам және күрделі тарихи өзерістер жағдайына тап болған нақты тұлғаның жағдайын көрсетеді: біртұтас елдің ыдырауы, жаңа егеменді мемлекеттердің құрылуы, идеологиялық ұстанымдардың өзгеруі, сонымен бірге ең маңызды өмірлік құндылықтарды сақтау – махаббат, достық, ұлттаралық сыйластың, үміт, сенімділік. Осы тұрғыдан алғанда белгілі бір өлкенің «жер бейнесі» тарихын қайталанбас толықтыратын Павлодар Ертіс өңірінің әдебиеті көркемдік форманың тартымды поэтикалық шеберлігі арқылы өріктелген мазмұнының «жалпы адамзаттық қасиетімен» орыс әдебиетінің жалпы контекстіне сәйкес келеді.

Бұл мақаланың материалдарын аймақтық әдеби ерекшеліктерді (локус, жер бейнесін) зерттеуге, Қазақстанның поэтикалық мәдениетінің қалыптасуының өмірбаяндық және тарихи контексттерін басқа мәдени салалар мысалында зерттеуге, әйелдер поэзиясының негізгі сипаттамаларын анықтауға пайдалануға болады.

Кілтті сөздер: әйелдер поэзиясы; аймақтық әдебиеттер; гендерлік көзқарас; лирикалық қаһарман; жердің бейнесі; ән мәтіні.

*Е. А. Новосёлова¹, О. А. Иост²^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 17.06.25.

Поступило с исправлениями 15.07.25.

Принято в печать 25.11.25.

ОСОБЕННОСТИ ЖЕНСКОЙ РУССКОЙ ПОЭЗИИ ПАВЛОДАРСКОГО РЕГИОНА ХХІ ВЕКА

Статья посвящена исследованию специфики женской русской поэзии Павлодарского Прииртышья. Актуальность темы обусловлена региональным, гендерным и социальным историко-культурным характером изучаемого материала. Акцент сделан на примере творчества Татьяны Зотовой, интимно-исповедальная философская и социально-историческая гражданская лирика которой наиболее репрезентативно отражает специфику современной женской русской павлодарской поэзии. Женская русская поэзия Павлодарского Прииртышья отражает состояние социума и конкретного человека, оказавшегося в ситуации серьезных исторических изменений: распада единой страны, формирования новых суверенных государств, изменения мировоззренческих позиций; и при этом сохранения важнейших жизненных ценностей – любви, дружбы, межнационального уважения, надежды, веры. И в этом смысле литература Павлодарского Прииртышья, имеющая своеобразное наполнение истории «образа места» конкретного региона, вписывается в общий контекст русской словесности с «всечеловечностью» ее содержания, выраженного посредством завораживающей поэтическим мастерством художественной формы.

Материалы данной статьи могут быть использованы для изучения региональных литературных особенностей (локус, образ места), для исследования биографического и исторического контекстов формирования поэтической культуры Казахстана на примере других культурных ареалов, для выявления ключевых характеристик женской поэзии.

Ключевые слова: женская поэзия; региональная литература; гендерный подход; лирическая героиня; образ места; лирика.

FTAMP 17.07.21

<https://doi.org/10.48081/VOQG5436>

*Т. Е. Нургазиев

Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0470-7962>*e-mail: tanat.nurgaziev@mail.ru

ӘДЕБИ КОНТЕКСТЕГІ «ҚЫЗЫЛ АЛМА» СИМВОЛЫ: ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРІГҮ (ТҰРАН) ФЕНОМЕНІ РЕТІНДЕ

Мақалада түркі дүниесі танымында ерекше орынға ие «Қызыл алма» символының мәні әдебиет пен мифология сабақтастығы сипатында зерделенеді. Мақалада бұл символдың Тұран идеясымен байланысы, түркі мемлекеттерінің тарихи және мәдени бірлігі талданады. «Қызыл алма» ежелгі түркі мифологиясында ортақ мақсат, билік және мәңгілік ұмтылыс символы ретінде қарастырылады, ал әдеби шығармаларда ол идеологиялық бірігудің метафорасы ретінде көрініс табады. Э. Фромм, С. Қасқабасов, З. Гёкальп сияқты ойшылдардың еңбектеріне сүйене отырып, мақала «Қызыл алманың» саяси және мәдени аспектілерін ашады, оның түркі әлеміндегі ұжымдық бірегейлікті нығайтудағы ролін көрсетеді. Сонымен қатар әдеби контексте алманың махаббат, бақыт және күш тақырыптарымен байланысы қарастырылады, бұл оның символдық әмбебаптығын айғақтайды. Зерттеу әдісі ретінде мифологиялық талдау мен әдеби интерпретация қолданылады, әдеби шығармалардан мысалдар келтіріледі. Нәтижесінде «Қызыл алма» тек әдеби бейне ғана емес, сонымен қатар түркі халықтарының бірлігі мен Тұран феноменінің рухани және саяси негізі ретінде түсіндіріледі. Мақала әдебиеттану және мәдениеттану, әдеби байланыстардың ерекшеліктерін зерделеуге, әдеби үдерістерді талдауға үлес қосып, «Қызыл алма» символының қазіргі замандағы өзектілігін айқындайды.

Кілтті сөздер: Тұран, әдебиет, қызыл алма, символ, фольклор, мифология.

Кіріспе

Қазақ әдебиеті түркі дүниесі әдебиетінің алтын қазынасы бола отырып, көркемдік тұрғыда бай әрі тарихы терең әдебиет болып табылады. Сипаты мен формасы әр алуан болып келетін әлем әдебиетіндегі ортақ желілік фабулалар әдебиеттің даму деңгейі мен интеграциялық ерекшеліктерін көрсетсе, құрылымдық формасы мен көркемдік құралдар сол әдебиеттің көркемдік деңгейі мен бай сөз мәдениетінің көрінісінен хабар береді. Сондықтан сюжет *«Шығармадан бұрын пайда болып, одан тыс өмір сүре алады»* [1, 23-б.], ал әдеби шығармада ерекше орынға ие болатын символдар, сол халықтың дүниетанымы мен әлемді қабылдау және интерпретациялау формаларынан сыр шертеді. Батыс ойшылы Э.Фромм: *«Символ тілі күнделікті өмірде сөйлейтін тілден мүлдем өзгеше. Бұл тілдің логикасында ақпараттылық, мағына және ассоциациясында маңызды орынға ие. Адамзат дамытқан жалғыз әмбебап тіл – символдар тілі және ол тарихқа қатысты барлық мәдениеттерде бірдей»* [2, 20-б.], – деген тұжырым жасайды. Э.Фроммның символдарға қатысты мәдениеттегі ұқсастық туралы ойы оның формасына ғана қатысты. Ұлт пен мәдениеттердегі символдардың формасы бірдей болуы мүмкін, алайда оның интерпретациясы әр алуан. Мысалы, Пелей мен Фетиданың үйлену тойына Эрида тарапынан сыйға тартылған гесперида алмасы (ұрыс-керіс жемісі) мен Қытай халық дәстүріндегі «тыныштық сыйлайтын жеміс» (Қытай халқы мерекелерде бір-біріне алма жемісін сыйлайды) ретінде интерпретацияланатын алма символының көрінісі әртүрлі. Немесе американдықтардың жаңадан көшіп келген көршілеріне алмадан жасалған бәлішті сыйға тартуы бейбітшілік пен ынтымақтың көрінісі болса, әлемдік діни әпсаналардағы Адам ата мен Хауа ананың рұқсат етілмеген алма жемісін жеп, жұмақтан қуылуы, бұл жеміс символының кері сипатын білдіреді. Діни түсінікке негізделген алма символы кейде өзгеріске ұшырап отырады. Мысалы, *«Ерте ортағасырлық сурет өнерінде, әрбір зат үлкен мағынаға ие символ болып табылған, алманың суреті ешбір жерде бейнеленбеген. Бірақ бүгінгі күні еуропалық дәстүр алманы жақсылық пен зұлымдықты танытатын ағаштың жемісі деп санайды»* [3, 193-б.].

Түркі халықтарының мәдени мұрасы мен әдеби дәстүрлерінде символдар маңызды рөл атқарады, олардың ішінде «Қызыл алма» ерекше орын алады. Бұл символ ежелгі мифологиядан бастау алып, түркі әлемінің рухани және саяси ұмтылыстарын бейнелейтін әмбебап бейне ретінде қалыптасқан. «Қызыл алма» әдеби контексте тек эстетикалық элемент ретінде ғана емес, сонымен қатар түркі мемлекеттерінің идеологиялық бірлігін білдіретін Тұран феноменінің негізгі белгісі ретінде де көрініс табады. Тұран идеясы – түркі халықтарының тарихи, мәдени және саяси бірлігін қалыптастыруға бағытталған ұмтылыс. Ол XX ғасырдағы Зия Гёкальп сияқты ойшылдардың

шығармаларында кеңінен дамыды. Осы тұрғыда «Қызыл алма» ортақ мақсат, билік және мәңгілік ізденіс символы ретінде түсіндіріледі.

«Қызыл алма» түркі мифологиясында көшпелі өмір салтының құндылықтарымен тығыз байланысты, онда ол тек материалдық объект емес, рухани мағынаға ие идеал ретінде қарастырылады. Мысалы, ежелгі аңыздарда алма көбінесе қол жетпес арман немесе жеңістің белгісі ретінде бейнеленген.

«Алма» халық ертегісінде қол жетпес арман сипатында беріледі:

«Қоңыр күз мезгілі еді. Ағаштың жапырақтары түсіп, тек жабайы алма ағашының басында жалғыз алма қалыпты. Осы кезде орман аралап жүрген Қоян алманы байқап қалады. Оны қалай алуға болады? Алма өте биікте, секіріп жете алмайсың!» [4, 23-б.].

Ертегідегі қоян үшін алма қолы жетпес жеміс, сондықтан қарғаның көмегімен жерге түскен алма кірпі екеуінің дауына ұласады. Алма – сакралды символ. Оның жерге үзіліп түсуі кірпі үшін ғажайып құбылыс.

Сонымен қатар әдебиетте бұл символ махаббат, күш және қоғамдық бірлік тақырыптарымен өріледі, осылайша оның әмбебаптығы мен тереңдігі айқындалады.

Қазақтың дарынды жазушысы Әбіш Кекілбайұлының «Аңыздың ақыры» атты романында қызыл алма символы Өмір Темірдің жаңа жорық жайлы ойларынан хабар береді: *«Міне, бүгін де ол көп ұзамай тағы да атқа қонатын келесі жорығы туралы ойланғалы келіп еді, есіне қайдағы бір алма сап ете қалды. Сол бір білінер-білінбес жіп-жіңішке пышақ дағы түскен нарт қызыл алма кеше бұның алдынан қайтқанды, жаңа тамақ үстінде қызметші әйел алтын табаққа салып тағы әкелінті»* [5, 9-б.].

Түркі әдебиетінде махаббат пен романтиканы зерттеу жиі қызыл алманы терең сүйіспеншілік пен эмоционалдық байланыстың айқын символы ретінде көрсетеді. Көптеген романтикалық әңгімелерде қызыл алма махаббаттың белгісі ретінде бейнеленеді, ол кейіпкерлер арасындағы терең байланыстар мен олардың қарым-қатынастарының күрделілігін білдіреді. Мысалы, ғашықтар өздерінің адалдығы мен құштарлығының символы ретінде қызыл алмамен алмасуы мүмкін. Алайда бұл әңгімелер махаббаттың әлсіздігін де зерттейді, өйткені түсінбеушілік пен немқұрайлылық жүректің жаралануына әкелуі мүмкін, бұл қызыл алманың қабылданбауы немесе жоғалуы арқылы бейнеленеді. Романтикалық тақырыптарға қызыл алманы қосу арқылы бұл әңгімелер махаббатқа байланысты нәзік сезімдерді жеткізеді, оның әсемдігі мен қиындықтарын бірдей көрсетеді. Қызыл алма мен махаббатты түсіндіруде Ш.Айтматов басты кейіпкер Исабековті оның бейтаныс, бірақ жауапсыз ғашық болған қызбен диалогі арқылы тамаша сипаттайды:

« – Қарындас! – деді Исабеков абдырап.

– Әу, – деп қыз бұған мойнын бұрды, – не айтпақ едіңіз? Бұл маңды бір сәт төбеге ұрғандай тыныштық басты.

– Мен сізге... алма әкеліп едім... – деді Исабеков зорға тіл қатып.

– Алма? Немене, мен алма көрмеген адам деп не едіңіз?

– Жоқ, тоқтай тұрыңызшы, мен мұны тауып алғам...

– Тауып алғам? Түсінсем бұйырмасын! Менде неңіз бар осы!.. – деп, қыз ашуға булығы жалт бұрылып, жөніне кетті» [6, 46-б.].

Осылайша, қызыл алма түркі әдебиетінде махаббат, құмарлық және эмоционалдық өсу, жаңа жерлерді бағындыру тақырыптарын біріктіретін әмбебап символ ретінде қызмет етеді. Тұран идеясының дамуымен «Қызыл алма» саяси дискурста да маңызды орын ала бастады. Ол түркі халықтарының біртұтас мемлекет немесе мәдени кеңістік құруға деген ұмтылысын білдірді.

Материалдар мен әдістері

«Қызыл алма» символының әдеби контекстегі мәнін және оның Тұран феноменімен байланысын зерттеу үшін мақалада бірқатар материалдар мен әдістер қолданылды. Зерттеудің негізгі материалдары ретінде түркі халықтарының мифологиялық және әдеби шығармалары, сонымен қатар XX ғасырдағы түркі идеологтерінің теориялық еңбектері алынды. Атап айтқанда, түркі дүниесіне ортақ фольклорлық шығармалардағы символдық элементтер, романдардағы және хикаялардағы символдың көрінісі талданды. Кейбір шығармаларда «Қызыл алма» тікелей аталмаса да, оған ұқсас идеалдар мен ұмтылыс бейнелерінің көрінісі зерттеуге негіз болды. «Қызыл алма» саяси және мәдени бірліктің символы ретінде интерпретацияланады.

Зерттеуде қолданылған әдістердің арасында мифологиялық талдау басты орын алады. Бұл әдіс арқылы «Қызыл алманың» түркі мифологиясындағы түпкі мағынасы мен оның эволюциясы анықталды. Мифологиялық контекстен әдеби контекске ауысу процесі де осы әдіс негізінде зерттелді. Сонымен қатар әдеби шығармалардағы символдың контекстік қолданысы мен оның семантикалық жүктемесі талданды. Мысалы, алма мотивінің махаббат, күш немесе билікпен байланысы әр шығармада қалай өзгеретіні салыстырмалы түрде қарастырылды.

Тарихи-салыстырмалы әдіс «Қызыл алманың» түркі халықтарының әртүрлі аймақтарындағы интерпретацияларын салыстыруға мүмкіндік берді. Бұл әдіс символдың әмбебаптығы мен аймақтық ерекшеліктерін ашуда маңызды рөл атқарды. Зерттеу барысында деректерді жинау үшін материалдар, соның ішінде түркі фольклорының жазба нұсқалары мен ғалымдардың түсіндірмелері де қолданылды. Осы әдістердің жиынтығы «Қызыл алманың» әдеби және идеологиялық рөлін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік берді, оның Тұран феномені аясындағы маңызын ашты.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу нәтижелері «Қызыл алма» символының түркі халықтарының әдеби және мифологиялық дәстүрлеріндегі күрделі әрі көп қырлы рөлін айқын көрсетті. Біріншіден, «Қызыл алма» ежелгі түркі мифологиясында қол жетпес идеал, билік және рухани ұмтылыс символы ретінде пайда болады. Мысалы, көшпелі түркілердің аңыздарында алма жиі жеңістің немесе мәңгілік өмірдің белгісі ретінде бейнеленген, бұл оның материалдықтан гөрі рухани мағынаға ие екенін көрсетеді. «Карл Юнгтің теориясына сәйкес, адам жанының бейсаналық деңгейінде ең алдымен символдар болады» [7, 159-б.]. Бұл тұжырым Карл Юнгтің архетиптер теориясымен де сәйкес келеді, онда «алма» әмбебап символ ретінде адам санасындағы терең ізденістерді бейнелейді. Түркі контекстінде бұл ізденіс Тұран идеясымен, яғни түркі халықтарының бірлігі мен ортақ мақсатымен тығыз байланысты.

Алайда «Қызыл алма» символының интерпретациясы түркі тектес мемлекеттердің әрқайсында айтарлықтай ерекшеленеді, бұл осы қоғамдардың әртүрлі мәдени ерекшелігімен түсіндіріледі. Бұл тұрғыда «Орхан Шаук Гөкяй мен Неджати Гүлтепе қызыл алманың мәнін ашып, оны өткен және қазіргі заманның әртүрлі өркениеттері мен қоғамдарымен салыстыруға тырысты. Зия Гёкальп пен Нихал Атсыз, қызыл алманы түркі елдерінің саяси идеясы ретінде білдірді» [8, 132-б.]. Кейбір аймақтарда ол билік пен үстемдік символы ретінде қарастырылады, мұнда Қызыл алма басқа халықтар мен мемлекеттерді бағындыру идеясын білдіреді. Кейде қызыл алма бақыт, махаббат және жарқын болашаққа ұмтылуды білдіреді, мұнда Қызыл алма жеке және ұжымдық арман метафорасына айналады.

Батыстың ғалымдары «Онда Батыстың тамаша принциптерінің бірі туралы арманды немесе маңызды тарихи мәселені шешудегі жетіспейтін буынды көрді. Ұлы неміс ойшылы Август Фишер Қызыл алманы абсолютті әлемдік үстемдік символы ретінде таниды» [9, 15-б.]. Бұл әртүрліліктер Қызыл алманың символ ретіндегі бейімдігін көрсетеді, ол түркі әлемінде өз негізгі мағынасын сақтай отырып, әртүрлі мәдени әңгімелермен үндесе алады.

Екіншіден, әдеби шығармалардағы «Қызыл алманың» қолданысы оның семантикалық ауқымының кеңдігін дәлелдеді.

Қазіргі Тұран идеологиясының негізін қалаушы ақын Зия Гёкальп «Алакиік» атты өлеңінде алманы түркі дүниесінің бірігу символы ретінде қабылдап, алманы киелі болып табылатын киік берген кие деп түсіндіреді:

«Киік мені көрген соң,

Қуанышқа бөленді.

Бір алманы берген соң,

Жүгір деді, демалма...» [10, 11-б.].

3. Гёкальптың бұл өлеңі (аударма) киелі киіктің балаға алма ұсынуынан басталып, сол баланың түрлі сынақтардан өтіп, түрік еліне жетіп, темір қақпаны ашып, жеңіске жетуімен аяқталады. Кейіпкердің және оқиға мекенінің трансформациясы әдебиет пен идеология арасындағы байланыс символы болған қызыл алманың трансформациясын айқындайды.

Үшіншіден, «Қызыл алманың» Тұран феноменімен байланысы оның түркі мемлекеттерінің идеологиялық бірлігін қалыптастырудағы рөлін ашады. Тарихи-салыстырмалы талдау нәтижесінде символдың әртүрлі түркі аймақтарындағы интерпретациялары анықталды: кейбір аймақтарда ол билік пен үстемдікті білдірсе, басқаларында бақыт пен болашаққа деген үмітті бейнелейді. Мысалы, Орта Азиядағы түркілер арасында алма көбінесе отбасылық береке мен махаббаттың символы ретінде қолданылса, түрік ұлтшылдығы дискурсында ол саяси экспансия мен біртұтас Тұран мемлекетін құру идеясымен байланысты. Бұл екіұштылық символдың әмбебаптығы мен бейімделгіштігін көрсетеді, ол әртүрлі мәдени және саяси контекстерде өз мағынасын сақтай отырып, өзгеріске ұшырайды.

Түркі ертегілері мен мифологиясында қызыл алма жиі өркендеу мен молшылықтың символы ретінде кездеседі. Бұл әңгімелерде қызыл алма көбінесе сиқырлы жеміс ретінде бейнеленеді, ол оған ие болғандарға байлық, денсаулық немесе даналық сыйлайды. Қызыл алманың сиқырлы қасиеттері кейіпкерлердің өмірін өзгерте алады, оларға өз жағдайларын жақсартуға немесе армандарына жетуге мүмкіндік береді. Бұл ретте қызыл алма үміт пен оң өзгерістердің әлеуетінің күшті символына айналады. Мұндай тақырыптар фольклорда терең тамыр жайған.

Жазушы С. Мұратбеков өзінің «Жабайы алма» повесінде жеміс ағашын адамдардың тағдырымен шебер байланыстырады:

«Тау бөктері тұтасқан жабайы алма болатын. Соғыс жылдары біз, жас балалар, қалың бөргезге қол-аяғымызды қызыл ала жоса гып жырғызып, ұзақты күнге алмадан алма таңдап, сол бөктерде тентіреп жүруші едік. Қышқылтым ақ алма тістегеніңде мұз шайнағандай қаршылдайтын. Сәлден кейін тісті қамап қалатын да зар қақтырып бастырмай тастайтын. Сонда да жейтінбіз Тапшылықта қабысқан қарынды алмамен болса да істелеп жұбату керек» [11, 4-6.].

Әдеби контексте Тұран идеясы «Қызыл алма» символымен тікелей байланысты. Бастапқыда «Қызыл алма» ұғымы Томсонның мотивтер каталогіне сәйкес мынадай мотивтерді қамтыды: *«Алмадан алғашқы адамның дүниеге келуі (A1253.1), алманы жеу арқылы бала көтеру (T511.1), адамның алма ағашына оралуы (D215), құнарлылықты тудыратын сиқырлы алма (I347.1), махаббатты туындататын алма (I355.7) және осыған ұқсас*

мотивтер фольклорлық үлгілерде өте кең таралған» [12, 2-б.]. Алайда, түркі халықтарында бұл символдың идеологиялық сипаты басым түсті.

XX ғасырдың басында бұл символ билік және әділдік идеясына айналып, түркі елдерінің әдеби шығармаларында өз көрінісін тапты.

Түркі мемлекеттерінің қазіргі саяси және мәдени интеграциясында бұл символ бірлік пен ынтымақтастықтың рухани негізі ретінде қайта жаңғыруда. Мысалы, Түркі кеңесі сияқты ұйымдардың қызметінде ортақ мұра мен мақсатқа ұмтылыс баса айтылады, бұл «Қызыл алманың» тарихи мағынасымен үндеседі. «Әдеби психология, жазбаша немесе ауызша болсын, жазушының идеяларына, ойларына және өмірлік тәжірибесіне негізделген. Тұран концепциясы түркі халықтарының тарихи, мәдени және саяси бірлігін нығайтуға бағытталған идея ретінде қалыптасты» [13, 91-6]. Дегенмен символдың саяси идеологиямен шамадан тыс байланысы оның әдеби және рухани мәнін жоғалту қаупін тудыруы мүмкін деген пікір де бар. Себебі «Символизм модернистік әдебиеттің қалыптасуында маңызды рөл атқарды, жазушыларға күрделі идеялар мен эмоцияларды жеткізудің қуатты құралын ұсынды» [14, 138-6]. Бұл тұрғыда «Қызыл алма» тек өткенді бейнелейтін ностальгиялық элемент емес, болашаққа бағытталған динамикалық символ ретінде қарастырылуы тиіс.

Бүгінгі күні «Қызыл алма» әдеби контексте Тұран феноменінің рухани және идеологиялық негізін құрайды. Ол түркі халықтарының ұжымдық санасында терең тамыр жайған бейне ретінде мифологиялық мұра мен қазіргі әдебиетті байланыстырады. Символдың тек әдеби құрал ғана емес, бірлікке деген ұмтылыстың құралы екенін растайды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырған «Заманауи EdTech технологиясын қолдану арқылы Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқитын студенттердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру» (AP27511743) жобасы аясында жарияланды.

Қорытынды

Әдеби контексте «Қызыл алма» түркі халықтарының мәдениеті мен идеологиясында терең мағынаға ие символ ретінде қарастырылады. Бұл образ әдебиетте, фольклорда және мифологияда жиі кездеседі. Қазақ ертегілеріндегі «Қызыл алма» мақсат немесе кейіпкер арманының көрінісі ретінде бейнеленсе, Әбіш Кекілбайұлының «Аңыздың ақыры» атты романында ол жорыққа шығу, жаңа мүмкіндікке қол жеткізу, күшпен жаулау символы ретінде көрініс табады. «Қызыл алма» дәстүрлі түсінікте өмір, күш және арман символы ретінде қолданылғанымен, Тұран идеясы аясында ол түркі әлемінің бірігуі мен ортақ мақсатқа ұмтылысын білдіреді.

«Қызыл алма» осы контексте рухани сана мен ұжымдық жадтың бір бөлшегі ретінде қызмет етеді. Қазақ фольклорлық шығармаларының баға жетпес мұрасы болып табылатын дастан, хикая, ертегі мен аңыздарында бұл символ жиі қолданылып, халықтың ортақ құндылықтарын бейнелейді. Сонымен қатар әдебиеттегі «Қызыл алма» образы заманауи түркі мемлекеттерінің интеграциялық үдерістерін түсінуге мүмкіндік береді. Ол тек әдеби метафора ғана емес, саяси және мәдени дискурстағы маңызды белгі болып табылады.

Бұл ретте «Қызыл алма» символы түркі әлемінің идеологиялық бірігуінде маңызды рөл атқарады. Ол әдебиет арқылы халықтардың рухани байланысын нығайтып, Тұран идеясын қолдаудың символдық құралына айналады. Бұл феномен түркі мемлекеттерінің тарихи тәжірибесі мен қазіргі заманғы ұмтылысын байланыстыратын көпір ретінде қарастырылады. Осылайша, «Қызыл алма» тек әдеби образ емес, түркі халықтарының бірлігі мен болашаққа деген ортақ көзқарасының көрінісі болып табылады. Бұл символдың әдебиеттегі және идеологиядағы орны оның мәңгілік құндылығын және түркі дүниесінің бірегейлігін айғақтап, қазақ әдебиетінің мәдениаралық сипатта зерттелуіне жаңа жол ашады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Қасқабасов, С.** Жаназық. Әр жылғы зерттеулер [Мәтін]. – Астана : Аударма, 2002. – 584-б.
- 2 **Фромм, Э.** Түс. Ертегі. Мифтер [Мәтін]. Аударған А. Окте. – Ыстамбұл : Сай, 2015. – 194-б.
- 3 **Горева, С.** Символ яблока в культуре и искусстве через религиозную мифологию [Текст]. История религии в Украине : актуальные вопросы. – 2021. – Вып. № 3. – 189–195 с.
- 4 Қазақ ертегілері [Мәтін]. – Алматы : Алматыкітап, 2017. – 264 б.
- 5 **Кекілбаев, Ә.** Дала балладалары [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 2002. – 249-б.
- 6 **Айтматов, Ш.** Қызыл алма : повестер, аударма [Мәтін]. – Алматы : Атамұра, 2005. – 288-б.
- 7 **Нургалиев, Т.** Қазақ әдебиетіндегі архетип және символ : психоаналитикалық талдау жасаудың кейбір мәселелері (халық хикаялары мысалында) [Мәтін]. // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 192 (4). – 156–165-б.
- 8 **Шентүрк, О.** Хакімдіктің символы : Қызылалма [Мәтін]. // Түрік дүниесі зерттеулері. – 2019. – № 242. – 131–140-б.

- 9 **Гүлтепе, Н.** Қызыл алманың ізінде [Мәтін]. – Ыстамбұл : Өтүкен Нешрият, 2016. – 248 б.
- 10 **Гёкальп, З.** Қызыл алма : өлеңдер [Мәтін]. – Ыстамбұл : Өтүкен Нешрият, 2018. – 114 б.
- 11 **Мұратбеков, С.** Жабайы Алма [Мәтін]. – Алматы : Атамұра, 2002. – 318 б.
- 12 **Сафарова, А.** Мемлекеттілік кезең өлеңдеріндегі «Қызыл алма» [Мәтін]. – Баку : АМЕА Фольклор институты, 2023. – 4–21 б.
- 13 **Rakhmatulloyevna, K. R., Uktamovna, U. M.** Exploring the Interplay of Literature and Psychology : A Historical and Theoretical Perspective [Text] // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics. – 2024. – Vol. № 3(4). – 91–94 p.
- 14 **Abbar, E. M.** A Critical Analysis of Symbolism in Modernist Literature with Reference to T.S. Eliot and Roland Barthes [Text] // South Asian Research Journal of Art, Language and Literature. – 2023. – Vol. № 5 (4). – 138–142 p.

References

- 1 **Qasqabasov, S.** Zhanazyq. Ar zhylyg zertteuler [Food for the soul. Research of different years] [Text]. – Astana : Audarma, 2002. – 584 p. (in Kazakh).
- 2 **From, E.** Rüylar. Masallar. Mitler [Dreams. Fairy tales. Myths] [Text]. Translated by A. Okten. – Istanbul : Say, 2015. – 194 p. (in Turkish).
- 3 **Goreva, S.** Simvol yabloka v kulture i iskusstve cherez religioznuyu mifologiyu [The symbol of the apple in culture and art through religious mythology] [Text] // The history of religion in Ukraine : current issues. – 2021. – Vol. № 3. – 189–195 p. (in Russian).
- 4 **Kazak ertegileri** [Kazakh fairy tales] [Text]. – Almaty : Almatykitap, 2017. – 264 p. (in Kazakh).
- 5 **Kekilbaev, A.** Dala balladalary [Ballads of the steppes] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 2002. – 249 p. (in Kazakh).
- 6 **Aytmatov, Sh.** Kyzyl alma : povester, audarma [Red Apple : stories, translation] [Text]. – Almaty : Atamura, 2005. – 288 p. (in Kazakh).
- 7 **Nurgaziev, T.** Kazak adebietindegi arhetip zhane simvol : psikhoanalitikalik taldau zhasaudyn keibir maseleleri (halyk hikayalari mysalynda) [Archetype and symbol in kazakh literature : problems of psychoanalytical analysis (based on the example of folk stories)] [Text] // Eurasian Journal of Philology : Science and Education. 192 (4) – 156–165 p. (in Kazakh).
- 8 **Şentürk, O.** Hâkimiyetin Sembolü : Kizilelma [Symbol of Dominance : Red apple] [Text] // Türk Dünyası Araştırmaları. – 2019. – № 242. – 131–140 p. (in Turkish).

9 **Gültepe, N.** Kizilelma'nin IZinde [In the Footsteps of Red Apple] [Text]. – Istanbul : Ötüken Neşriyat, 2016. – 248 p. (in Turkish).

10 **Gökalp, Z.** Kizil Elma Şiirler [Red Apple Poems] [Text]. – Istanbul : Ötüken Neşriyat, 2018. – 114 p. (in Turkish).

11 **Muratbekov, S.** Zhabayi Alma [Wild apples] [Text]. – Almaty : Atamura, 2002. – 318 p. (in Kazakh).

12 **Safarova, A.** Cümhuriyyət dönəmi şəirində «Qizil alma» [The Golden Apple in the poem of the Republican period] [Text]. – Baku : AMEA Folklor Institutu, 2023. – 4–21 p. (in Azerbaijanian).

13 **Rakhmatulloyevna, K., Uktamovna, U.** Exploring the Interplay of Literature and Psychology : A Historical and Theoretical Perspective [Text]. // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics. – 2024. – Vol. 3, № 4. – 91–94 p. (in English).

14 **Abbar, E.** A Critical Analysis of Symbolism in Modernist Literature with Reference to T. S. Eliot and Roland Barthes [Text] // South Asian Research Journal of Art, Language and Literature. – 2023. – Vol. № 5(4). – 138–142 p. (in English).

07.03.25 ж. баспаға түсті.

08.07.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Т. Нургазиев

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 07.03.25.
Поступило с исправлениями 08.07.25.
Принято в печать 25.11.25.

СИМВОЛ «КРАСНОЕ ЯБЛОКО» В ЛИТЕРАТУРНОМ КОНТЕКСТЕ: ФЕНОМЕН ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ (ТУРАН) ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

В данной статье исследуется значение символа «Красное яблоко», занимающее особое место в мировоззрении тюркского мира, в контексте преемственности литературы и мифологии. В работе анализируется связь символа с идеей Турана, исторического и культурного единства тюркских государств. «Красное яблоко» в древнетюркской мифологии рассматривается как символ общей цели, власти и вечного стремления, а в литературных произведениях

оно выступает метафорой идеологического объединения. Опираясь на труды таких мыслителей, как Э. Фромм, С. Каскабасов, З. Гёкальп, статья раскрывает политические и культурные аспекты «Красного яблока», подчеркивая его роль в укреплении коллективной идентичности тюркского мира. Кроме того, в литературном контексте рассматривается связь яблока с темами любви, счастья и силы, что свидетельствует о его символической универсальности. В качестве метода исследования используются мифологический анализ и литературная интерпретация, приводятся примеры из литературных произведений. В результате «Красное яблоко» интерпретируется не только как литературный образ, но и как духовная и политическая основа единства тюркских народов и феномена Турана. Статья вносит вклад в литературоведение и культурологию, изучение особенностей литературных связей, а также подчеркивает актуальность изучения данного символа.

Ключевые слова: Туран, литература, красное яблоко, символ, фольклор, мифология.

*Т. Nurgaziyev

Abay Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 07.03.25.
Received in revised form 08.07.25.
Accepted for publication 25.11.25.

THE SYMBOL «RED APPLE» IN A LITERARY CONTEXT: THE PHENOMENON OF IDEOLOGICAL UNIFICATION (TURAN) OF TURKIC STATES

This article examines the significance of the «Red Apple» symbol, which occupies a special place in the worldview of the Turkic world, within the context of the continuity between literature and mythology. The study analyzes the symbol's connection to the idea of Turan, as well as the historical and cultural unity of Turkic states. In ancient Turkic mythology, the «Red Apple» is viewed as a symbol of a common goal, power, and eternal aspiration, while in literary works it serves as a metaphor for ideological unification. Drawing on the works of thinkers such as E. Fromm, S. Kaskabasov, Z. Gokalp, the article uncovers the political and cultural dimensions of the «Red Apple», emphasizing its role in reinforcing the

collective identity of the Turkic world. Furthermore, in a literary context, the apple's association with themes of love, happiness, and strength is explored, highlighting its symbolic universality. Mythological analysis and literary interpretation are used as research methods, with examples drawn from literary works. Consequently, the «Red Apple» is interpreted not only as a literary image but also as a spiritual and political foundation for the unity of Turkic peoples and the Turan phenomenon. The article contributes to literary studies and cultural studies, the exploration of distinctive literary connections, and underscores the relevance of studying this symbol.

Keywords: Turan, literature, red apple, symbol, folklore, mythology.

SRSTI 17.07.31

<https://doi.org/10.48081/PGKF9382>

***A. S. Nurmukhan¹, B. Abdigaziuly²**

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4817-3897>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3108-473X>

*e-mail: asem.nurmukhan@mail.ru

INTERTEXTUALITY IN KAZAKH POSTMODERN DISCOURSE

Kazakh writers of postmodern period continued the established traditions of writing literary texts and stories. However, the traditional national writing style was supplemented and reflected by various literary styles from Western literature which brought some changes in postmodern discourse. The article deals with postmodern discourse of Kazakh literature on the basis of one of the distinguished Kazakh novelists – Askar Altay. The author's productive individual style and readers' receptive aesthetics are disclosed through the analysis of intertextual semantics in understanding the internal motives of the novelist. The purpose of the research is to determine the intertextual strategies of postmodern discourse through the authors' intentions and reflection to the readers through a combination of literary mechanisms. The postmodern communication strategies between author and readers were revealed based on the discourse interconnections in the literary text. Based on the contextual analysis of the novels by Askar Altay, the problems of new writing style and literary description of postmodern discourse, the research is focused on the main features of the narrative intertextual structure and national identity of postmodern discourse. The research represents the strategy of intertextual functions in the way of the author's interaction encoding intertextual semantics in literary discourse to influence on the readers and to predict the readers' reception of intertextual intentions.

Keywords: literary text, Askar Altay, intertextuality, postmodern discourse, character image.

Introduction

One of the best politicians of the 20th century, Winston Churchill once said that «Great Britain has neither enemies nor friends, only national idea». This means that a country without national idea does not have a national state. As one of Post-Soviet countries for today's Kazakhstan the most important thing is to strengthen the state status of national traditions, mother tongue and develop models of cultural, national, economic and social development from around the world. This is the task for linguists and writers of postmodern period, too. One of the spheres of linguistics which involved in the development of national idea is Kazakh literature and prose genre, which is developed in new directions in global changes.

Modernist and postmodernist trends began to appear in contemporary Kazakh prose works after 1990 th. Contemporary Kazakh prose started to introduce new characters who have wide existential worldviews and a philosophical understanding of the meaning of modern life. The relationship between a man and society, a man and the world, the essence of human existence, and his place in life has been changed. The discourse also followed the new systems in modern Kazakh prose. Therefore, the narratives and intertextual content of the stories have been changed in new sense with elements of western style.

The analysis of intertextual features of postmodern discourse is very important in the development of national identity, because there is no officially recognized state ideology in today's Kazakhstan. The existence and meaning, revival and future of the national idea can be determined only when we develop the main directions from scientific point of view. Therefore, our work focuses on unique intertextual features of the author's style which requires a comprehensive analysis. The practical importance of our research is that the research highlights the use of intertextuality in postmodern discourse based on the examples of Askar Altay's prose works.

Materials and methods

As a result of the research, the intertextuality of the author's works were discussed in characterizing the image of characters. The researchers used the issues of the national idea and national identity guided by the author. The contextual analysis was used to disclose the main trends of postmodern intertextuality and author's intentions to impact on the readers' perception of the national idea. The terms 'national idea' and 'national identity' were considered to depict the main trends and authors' style reflected in literary works of postmodern times.

The novels of Askar Altay, written in the postmodern direction were chosen as research materials, mainly: the novels of «Ballads of Altay» and «Red Wolf», the novel «Altay's Red Lady» and some other short stories have the research object. The author's writing techniques in a new style in Kazakh literature are based on

intertextual features and distinguished by his own writing style, the diversity of characters, the development of the storylines based on the introduction of a new text and the telling of a true story in an artistic form with a completely new exclamation. In the attempt of finding such literary features in the author's masterpieces and in the determination of the intertextual features in the author's style, the intertextual method of literary text analysis is used in the research.

The study of intertextuality in literature is very important from theoretical and practical points of view. Intertextuality still needs a full study in Kazakh literary studies, as there are many opinions and views on it. In literary works any method of writing can be used to reveal the main character, his identity and privateness of the character, thereby increasing the ideological literary complexity. In this connection, Jakipova and et al. are convinced that the writers who represent the Kazakh intellectual prose of the period of independence, search for aesthetically self-sufficient forms and principles of narration in intertextual semantics about the creators of culture. Adilova stated that «The nature and use of elements in modern discourse that show intertextuality can be multiple» [1].

The use of different writing techniques depends on the internal needs of the dynamics of events in any story. At the same time, the writers skillfully describe the characters, constantly looking into their inner nature. Portrayal is one of the most frequently used categories to explore issues through a character, his inner being and outer integrity. A portrayal is not only an external picture, but a living expression of one's personality and behavior. Agwu & Ndamzi emphasized the necessity of this technique in creating an image that specifically described throughout the story [2, 84 p.]. Although the portrayal seems to be a description of the character's appearance and it also includes actions and behaviors.

The widespread use of the writing techniques of intertextual semantics in the writer's works, their integration into the plot line shows the writer's skills and style. The multidimensional category of the discourse opens a direct way to solve the actual problems of literary studies, to perceive the personal individual style of an author as a whole. When writing his work, a writer always relies on his cultural and historical knowledge, and may use the language units to convey a certain event in an impressive and specific way. Therefore, intertextuality is one of the topical issues that is often found in the study and intertextual analysis of literary texts. Representatives of poststructuralism also made a significant contribution to the study of intertextuality, such as: Bakhtin [3], Arnold [4], Kristeva [5] and et al.

Bakhtin expressed his opinion like «no word can be the first or the last», instead of considering any work of the author, it should be considered as the voice of people who lived before, the words of the people surrounding the author. Kristeva believes that intertextuality is primarily the dynamics of texts and the ability of any text to enter into a dialogue with another text. A similar dynamization to

structuralism is possible only on the basis of a concept that considers the “literary word” not as a certain point, but as a place of intersection of text connotation, as a dialogue of different types of writing – the writer himself, the recipient and, finally formed by the current or previous cultural context.

As pointed out by Olizko, the postmodern discourse is the special way of the content presentation of cultural traditions in the spiritual space of the modern time [6]. The interaction of author’s intentions and the open structure of the text, a complex set of the reader’s possible reactions present the literal work in the infinite semiosphere space, which is a set of the texts and language and culture in general. Intertextuality is a specific set of texts, the defining features, mobility and disconnection in the infinite space of the culture. It means that not the text and language, but also the national culture is a part of postmodern discourse.

The above definitions show that intertextuality is a complex category. Incorporating this category in the literary prose in accordance with the storyline depends on the writers’ skills and thoughts. In this connection, intertextuality in Kazakh prose has a unique character, because if its traditional norms, understanding, social peculiarities and language etiquette. Because intertextuality describes the strong connections between two texts by incorporating elements of other texts into the main text, it needs to study deeper.

Results and discussion

It is known that the features of plot creation of the later age of Kazakh literature are different from those of traditional prose. This difference is explained by the position of the author, the role of time and space. Previously, the modern stories in the national literature were limited in some aspects, because some facts were not allowed to write openly. The new model of the postmodern story by prose writers has become essential. In particular, in order to understand the stories of Zhusipbek Korgasbek, Nurgali Oraz, Askar Altay, Didar Amantai, Roza Mukanova and other writers, we need to look deep into their postmodern direction. As in classical literature, we move away from the analysis of plot and composition. Postmodernists present events and images in different ways throughout the the plot of the story and end the stories at unexpected points leaving the decisions of the stories to the readers. There are also many descriptions of the virtual world in the works of some writers in postmodern Kazakh prose.

The study of intertextuality was widely described in critical articles such as «Intertextuality in the novels of Askar Altay» by Zholdasbekova [7, 24 p.]. According to the linguist, the spectrum of the writer’s work is wide-ranging. One character can play several roles, the character who seems kind may in the end does something that the reader does not expect or think about at all. This sudden change and tension of the character depiction entering the character image in the middle of the work cause intertextual conflict. It shows characteristic existence from

different angles. That is why, in this article we pay special attention to description, literary style and intertextual features in the writer’s works. There is a need to clarify the nature and meaning of intertextual features in the works of the writer Askar Altay, because the study of intertextuality is important in theoretical and practical relations. Askar Altay’s literary creativity in prose genre is wide-ranging: historical genre, realism, postmodernism, romanticism. The writer’s works are comprehensively analyzed in the direction of postmodernism, as evidenced by the articles written by linguists and critics on various topics in different years.

A number of Askar Altay’s stories lead the readers away from this social environment to the artistic world. There is every reason to say that Askar’s childhood was very rich and fertile. Until he was six or seven years old, he did not see many people, he saw a lot of horses and cattle. Altay grew up in the middle of nature, the wild animals, birds and pets that he saw with his own eyes. Since childhood, he used to go hunting wolf, deer and bear with the old hunters Kaukai, Buratai, Nurgali and his brother Kumar. That is why stories about hunting are often encountered among his stories. He amazes his readers with his sincerity and mystery through intertextual semantics of national character. His brother Kumar always told stories like: «Batyr Bayan» by Magzhan Zhumabayev, “Akbbileg” by Zhusipbek Aimautov and many poems by Shakarym Kudaibergenova who were the representatives of Kazakh literature. His childhood and knowledge of Kazakh writers’ poems and novels helped to develop the social environment in his stories. A model of a modern story in the literature of the national identity has become a direction of a postmodern story in the modern era by the 40–50-year-old prose writers. In order to understand the stories of novelists represented by Askar Altay, Zhusipbek Korgasbek, Nurgali Oraz, Didar Amantai, Duman Ramazan, Nurzhan Kuantayuly, and others, we need to look deep into their postmodern direction.

Solitude can be considered from the point of view of the concept of life and death in the postmodern Kazakh prose. In recent years, Kazakh writers write a lot about death. It is true that we do not know the value of life without death. There is only one treacherous world in a shameless lie that no one can cut. People have become isolated from the society, because of virtual world. The virtual world in the stories of Askar Altay is distinguished by its own intertextual expressions and new ideas in their discourse. The writer appreciates the fact that his character does not cry, that he cannot soften the heart of life, which is frozen as a stone. In the following expressions, we can observe intertextual idea: «Death, kill me too,» says Magzhan. Both me and me... Man gets closer to God only when he remembers death. The writer’s hero’s search for God is not in vain. There is no philosophy in the world greater than God. The hero’s desire to seek the warmth of God’s urgent rays, getting tired of this life full of noise and noise, joy and sorrow, and fleeing to loneliness.

According to the author's intertextual semantics, the God is the ray of the human heart. It is loneliness, joy and sorrow that will be with a person until death. The loneliness of the author's character is the God. In general, humanity thinks that one will overcome the suffering of this life only on the day when he is frozen like a black oak for the sorrow that has befallen him, the bad things that hurt his soul. Meanwhile, the author's character suffers from a great idea and burns in the fire of grief. This the way how the intertextuality is formed by the writer. It is also possible to consider the city of solitude from the point of view of God and Man in prose.

G. Piraliyeva writes about loneliness «Loneliness is always a moment in which an individual has the right to sorrow, inner thoughts, to free will, to inner secret life, to control and not control one's feelings. It is an artistic expressiveness that reveals the inner nature and personality of a character, and can also contribute to revealing his behavior. Because only when a person is alone, he can indulge in inner freedom of thought. Loneliness is a period in which a person can be with his own thoughts, remember, imagine, grieve, admire, make a certain decision and experience many other philosophical and psychological categories and processes, as well as various emotional phenomena» [8, 146 p.].

The most important thing is to rely on the thematic principle, which tends to make the nature of the plot a little more clear, when grouping the core of certain fables into the motifs that form the plots of fiction and classical literature. And we tried to prove each fabulous plot by giving an example from the story «Casino» by Askar Altay. The story «Casino» is also a special phenomenon in the process of development of postmodern Kazakh literature. The author claims «Everything is allowed for a godless society, an unbelieving person... nothing is foreign. And in such a world, a burning heart and a sick mind will not entertain the mind, but will only indulge in excesses» [9, 172 p]. The author internally determines the position of «gentlemen of the rich» in the society.

There are two different ways to recognize intertextuality in the prose of the writer: in a narrow sense and in a broader sense. If the concept in a narrow sense is a text within a text, in a broad sense each text is the result of assimilation and transformation of another text. Ilunina A.A. considers that the most researchers sought to «narrow» the concept of intertextuality, more closely linking it with the author's intention, the writer's conscious desire to establish a relationship between the text he created and the work of his predecessors [10]. The reasons for this is that an extremely broad understanding of intertextuality makes it very difficult to use this concept in the analysis of texts, and to identify cases of interaction of specific texts. Researcher of modern Kazakh prose G. Saulembek asserts that the reader not only constructs parts of the text presented by the author, but also, recalling the previous text, adds additional meaning and significance to it [11, 130 p.].

Reading the plot of the story, one can understand several reasons why the author took these lines as an epigraph. First of all, it implies that human beings can sometimes be ruthless to satisfy their ego. For example, the grandson of the Arhat, ignoring the illness of his demented grandfather's interest, «I wish I could reach the destination, I wish I could find my sister» and regardless of the grandfather's illness and the weather, he only encouraged his grandson to become a prey on his first hunting trip. It influences the reader to think about the consequences. The consequences of not showing coolness in time, not using reason are clearly described in the work [12, 156 p.].

Another example is in the novel «The Scarlet Lady of Altay», the author includes an additional story in the main story of the hunters and the shamans who went hunting. «There are such wonderful places in nature. Between the deer and the hunter, the feeling of longing grows stronger, and a furry offspring comes into the world. But these ordinary people were not spared... Centaur, who was full of spirit, cut off his fur baby by the arms and legs, threw it in the sand in a bloody state, and sent it to the wilderness. As for the hunter (Centaur), he was crying on his horse» [12, 87 p.].

It seems that the author wanted to tell about the many dangers and damages caused by mankind to nature by intertextual structure of this story. This intention is seen from the following intertextual lines: «There is another predator besides the bear in Altay, the name of the predator is man (Or Altayda ayudan basqa da jirtqish bar, ol jirtqishtin ati – adam)», the author wants to convey that the human being does not obey the laws of nature and wants to dominate it, but it is not right. Behind this, the author raises a big problem. This intertextual technique is widely spread in the works «Centaur», «Kulan's death» and «Kyzyl boltirik - Red Wolf».

Color description is a special fragment of intertextuality. The author uses this element to prove the colorful storyline, to reveal the image of the character in depth, to convey new information in an interesting way and to add additional information. The linguist distinguishes two types of color symbolism in literary work. One is the presentation of color as an artistic element, the other is the appearance of color as a special reality. For example, in the novel «The Scarlet Lady of Altay», the main character Ular sees his father's death in a dream, which shows that color is given as a special reality. The author uses «color» as a literary image: For many years, children do not know whether their father is alive or dead. After being born as a human being, one should be able to die as a human being. Even if a person needs 'white death' (in Kazakh: to die without suffering), you cannot go beyond God's commandment... White death is not ordered for everyone, if it was ordered, it would be ordered for his father and mother. If he believed in his dream, which was revealed to him by God, his father was lost in a dream and went on a wild path... The character gets a clear answer to this question in his dream.

The author shows the form of transmission of new information by introducing this plotting detail into the line. It is also interesting for the reader, as it is not a monotonous plot line, but new details, conveying through literary style that will increase the quality of content throughout the work. For example: «He was tied to the bloody guard. A Cossack-Russian who created a beast or a man were killed by the gun of one of the Russians who yearned for death. But a dream is a witness, a dream is a prediction...» (Qandi qarawilga tigilipti. Alde anga, alde adamga qurilgan kazak- oristin birinin ajal ansagan miltiginan mert bolipti. Ogan da biraq tús – kwa, tús – boljaw...) [13, 192 p.].

The author's creativity of writing techniques is wide-ranging, emphasizing the story within the story, the inner thoughts of the character image rather than the narration based on the traditional plot line. It can be said that the depth of Askar Altay's works lies in the process of determining the intertextual features of the author's stories analyzed above reveals his psychological thoughts and individual authorship. Character image can be specific by its intertextual characteristics in the stories of Askar Altay. These directions of the national identity reflected text structure emphasize the complexity of the phenomenon of discourse intertextuality due to the writing style of Kazakh writer Askar Altay's postmodern stories. The discourse analysis shows that the intertextual features of the author's language use can be determined according to complex semantic content and internal structure.

To sum up, a new literary intertextual interpretation is formed in the novels of postmodern national language, which is based on the principles of innovative thinking and a new understanding of the world, and which is created to express the global issues. We think that this is the reason why modern Kazakh novels are completely different from Soviet era novels. In the 21st century, the transformation of the national traditional novels and the bringing to life of a completely new multi-level, multi-dimensional, intertextual forms of novel writing cannot be evaluated from the standpoint of the previous genre canons. This style of writing is becoming our pride in the national cultural space. The young generation learned from postmodern and became the masperpices of our time, inspired by their frequent literary steps.

Conclusion

The article highlights the postmodern features of the writing style and gives contextual analysis of new expressions in postmodern context on the basis of a brief analysis of Askar Altay's novels «Altay Ballad» and «Leather Coffin» and other short stories of postmoderic world. Intertuality of integrating modern changes and trends in world literature into Kazakh literature is based on the writing skills to integrate the metatext and show the connection between the inner content and story lines to reveal more about the main story.

Having briefly analyzed the novels of Askar Altay and his intentions in formulation of the intertextuality, we found the expressiveness of national identity is the basic direction in the context of postmodernism. As evidence of the postmodernism direction gaining grounds in Kazakh literature through intertextual semantics hidden in the story lines, the characters' point of views and dreams, the effect of events on the plot and etc. are based on facts of true life and social problems of a nation. We were able to find out that the author used the social problems rationally and artistically inserting the writing techniques of the new direction.

It can be seen that the author freely mastered the methods of intertextuality, like: portrayal, plotting techniques, simulacrum and color description in portraying the characters of his novels, describing the manner of speech and actions in the discourse. It was revealed that Askar Altay artistically incorporated modern changes and trends in world literature into Kazakh literature and formulated his own unique style in his wide-ranging discourse. His works display the contemporary scenes while describing the historical stages and today's realism which make his valuable novels of postmodern times. The results of the research can be used for analysis of postmodern literature and modelling the author's individual style.

References

- 1 **Адилова, А. С.** Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдылықтың репрезентациясы, семантикасы, құрылымы. Кандидаттық диссертацияның авторефераты [Текст]. – Алматы, 2009. – 59-б.
- 2 **Agwu, F. N., Amadi G. N.** Intertextuality and The Submerged Portrayal of Goodwill in Nigerian Political Discourse [Text] // European Journal of English Language and Literature Studies. – 2024. – № 1. – Vol. 12. – P. 75– 96.
- 3 **Бахтин, М. М.** Проблемы поэтики Достоевского [Текст]. – М., 2016. – 416 с.
- 4 **Арнольд, И. В.** Проблемы диалогизма, интертекстуальности и герменевтики (в интерпретации художественного текста): лекции по специальному курсу [Текст]. – Санкт-Петербург, 1995. – 72 с.
- 5 **Kristeva, J.** Bakhtin, the word, dialogue and novel [Text] // Critique – 1967. – № 239. – Vol. 23. – P. 438–465.
- 6 **Олизо, Н. С.** Постмодернистский художественный дискурс как лингвосинергетическая система [Текст] // Russian Linguistic Bulletin. – 2015. – <https://doi.org/10.18454/RULB016>
- 7 **Жолдасбекова, Б. Ө.** Интертексты романа Аскара Алтая «Алтайская новелла» [Текст] // Эл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті хабаршысы. Алматы. – 2018. – № 1. – Т. 169. – Б. 23–27. [Электронды ресурс]. – <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2139>

8 **Пірәлиева, Г.** Изденіс өрнектері. М. Әуезов әңгімелеріндегі жалғыздық проблемасы [Текст]. – Алматы, 2001. – 227-б.

9 **Алтай, А.** Казино [Текст]. – Алматы : Атамұра, 2008. – 368-б.

10 **Пунина, А. А.** Theoretical Aspects of Problem of Intertextuality in Modern Literary Studie – Advances in Social Science [Text] // Education and Humanities Research (ASSEHR). – 2018. – № 2. – Vol. 312. – P. 162–167.

11 **Сәулембек, Г. Р.** Интертекст: әдеби шығармалардың мәңгілік диалогы [Текст] // Керуен. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Алматы. – 2025. – № 2. – Т. 87. – Б. 23–27. [Электронды ресурс]. – <https://keruenjournal.kz/main/article/view/1144/504>

12 **Алтай, А.** Аютамыр. Әңгімелер мен повестер [Текст] – Алматы : Мазмұндама. 2022. – 272-б.

13 **Алтай, А.** Алтай новелласы [Текст] – Алматы : Атамұра. 2001. – 292-б.

References

1 **Adilova, A. S.** Qazirgi qazaq korkem shy'garmalary'ndagy' intertekstualdy'ly'qty'n reprezentatsiyasy', semantika'sy', qyry'ly'my'. Kandidatty'q dissertatsiyany'n avtoreferaty' [Representation, semantics, and structure of intertextuality in contemporary Kazakh works of art. Abstract of the candidate's thesis] [Text]. – Алматы, 2009. – 59 p.

2 **Agwu, F. N., Amadi G. N.** Intertextuality and The Submerged Portrayal of Goodwill in Nigerian Political Discourse [Text] // European Journal of English Language and Literature Studies. – 2024. – № 1. – Vol. 12. – P. 75–96.

3 **Baxtin, M. M.** Problemy' poe'tiki Dostoevskogo [Problems of Dostoevsky's poetics] [Text]. – Moscow, 2016. – 416 p.

4 **Arnol'd, I. V.** Problemy' dialogizma, interekstual'nosti i germeneytiki (v interpretatsii xudozhestvennogo teksta) : lekcii po special'nomu kursu [Problems of dialogism, intertextuality and hermeneutics (in the interpretation of literary text): lectures on a special course] [Text]. – St. Petersburg, 1995. – 72 p.

5 **Kristeva, J.** Bakhtin, the word, dialogue and novel [Text] // Critique – 1967. – № 239 – Vol. 23 – P. 438–465.

6 **Olizko, N. S.** Postmodernistskij xudozhestvenny'j diskurs kak lingvosinergeticheskaya Sistema [Postmodernist artistic discourse as a linguosynergetic system] [Text] // Russian Linguistic Bulletin. – 2015. <https://doi.org/10.18454/RULB016>

7 **Zholdasbekova, B. O.** Interteksty' romana Askara Altaya «Altajskaya novella» [Intertexts of the novel «The Altai Novella» by Askar Altai] [Text] // Al-Farabi aty'ndagy' Qazaq ultty'q universiteti xabarshy'sy'. Алматы. – 2018. –

№ 1. – Vol. 169. – P. 23–27. [Electronic resource]. – <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2139>

8 **Piralieva, G.** Izdenis ornekteri. M. Auezov angimelerindegi zhalgy'zdy'q problemasy [Search expressions. The problem of loneliness in the stories of M. Auezov] [Text]. – Алматы, 2001. – 227 p.

9 **Altaj, A.** Kazino [Casino] [Text]. – Алматы : Atamura, 2008. – 368 p.

10 **Пунина, А. А.** Theoretical Aspects of Problem of Intertextuality in Modern Literary Studie – Advances in Social Science [Text] // Education and Humanities Research (ASSEHR). – 2018. – № 2. – Vol. 312. – P. 162–167.

11 **Saulembek, G. R.** Intertekst: adebi shy'garmalary'n mangilik dialogy' [Eternal dialogue in literature: a study of intertextual relations] [Text] // Keruen. M. O. Auezov aty'ndagy' Adebiet zhane oner instituty'. Алматы. – 2025. – № 2. – Vol. 87. – P. 23–27. [Electronic resource]. – <https://keruenjournal.kz/main/article/view/1144/504>

12 **Altaj, A.** Ayutamyr'r. Angimeler men povester [Ayutamyr. Stories and tales] [Text] – Алматы: Mazmundama. 2022. – 272 p.

13 **Altaj, A.** Altaj novellasy' [Altai novella] [Text] – Алматы: Atamura. 2001. – 292 p.

Received 23.07.25.

Received in revised form 30.07.25.

Accepted for publication 25.11.25.

*Ә. С. Нұрмұхан¹, Б. Әбдіғазизұлы²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. 23.07.25 ж. баспаға түсті. 30.07.25 ж. түзетулерімен түсті. 25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ПОСТМОДЕРНИСТІК ДИСКУРСЫНДАҒЫ ИНТЕРТЕКСТУАЛДЫЛЫҚ

Постмодерндік кезеңдегі қазақ жазушылары көркем мәтіндер мен әңгімелер жазудың қалыптасқан дәстүрлерін жалғастырды. Алайда Батыс әдебиетінің әр түрлі ағым-бағыттары дәстүрлі ұлттық жазу стиліне жаңа бағыт әкелді. Мақалада көрнекті қазақ жазушыларының бірі Асқар Алтайдың шығармашылығына негізделген қазақ әдебиетінің постмодерндік дискурсы қарастырылған.

Автордың жеке стилін оқырмандарға жеткізудегі эстетикасы жазушының ішкі мотивтерін түсінудегі интертекстуалды семантиканы талдау арқылы ашылады. Зерттеудің мақсаты – постмодерндік дискурстың мәтінаралық стратегияларын авторлардың ойы негізінде және олардың әдеби механизмдерінің жиынтығы арқылы оқырмандарға жеткізу жолын анықтау. Көркем мәтіндегі дискурсивті өзара байланыстар негізінде автор мен оқырмандар арасындағы постмодерндік қарым-қатынас стратегиялары анықталды. Зерттеу жұмысында Асқар Алтайдың романдарын контекстік талдау негізінде автордың жаңа жазу стилінің мәселелеріне және постмодернистік дискурстың әдеби сипаттамасына сүйене отырып постмодерндік дискурстың авторлық ерекшелігі анықталды. Зерттеу жұмысы оқырмандарға әсер ету және оқырмандардың мәтінаралық ниеттерін қабылдауын болжау мақсатында әдеби дискурста мәтінаралық семантиканы кодтау, авторлық өзара әрекеттесу жолындағы мәтінаралық функциялардың стратегиясын ұсынады.

Кілтті сөздер: көркем мәтін, Асқар Алтай, интертекстуалдылық, постмодернистік дискурс, кейіпкер бейнесі.

*А. С. Нурмухан¹, Б. Абдигазиулы²

^{1,2}Казахский национальный

педагогический университет имени Абая,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 23.07.25.

Поступило с исправлениями 30.07.25.

Принято в печать 25.11.25.

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ В КАЗАХСКОМ ПОСТМОДЕРНИСТСКОМ ДИСКУРСЕ

Казахские писатели периода постмодерна продолжили сложившиеся традиции написания художественных текстов и рассказов. Однако традиционный национальный стиль письма был дополнен и отражен различными литературными стилями западной литературы, которые внесли некоторые изменения в постмодернистский дискурс. В статье рассматривается постмодернистский дискурс казахской литературы на материале творчества одного из выдающихся казахских романистов – Аскара Алтая. Индивидуальный стиль автора и эстетика восприятия

читателей раскрываются через анализ интертекстуальной семантики в понимании внутренних мотивов писателя. Цель исследования – определить интертекстуальные стратегии постмодернистского дискурса через интенции авторов и их обращение к читателям посредством сочетания литературных механизмов. Постмодернистские коммуникативные стратегии между автором и читателями были выявлены на основе дискурсивных взаимосвязей в художественном тексте. Основываясь на контекстуальном анализе романов Аскара Алтая, проблемах нового стиля письма и литературного описания постмодернистского дискурса, исследование сосредоточено на основных особенностях нарративной интертекстуальной структуры и национальной идентичности постмодернистского дискурса. Исследование представляет собой стратегию интертекстуальных функций в способе авторского взаимодействия, кодирующего интертекстуальную семантику в литературном дискурсе, с целью воздействия на читателей и прогнозирования восприятия читателями интертекстуальных интенций.

Ключевые слова: художественный текст, Аскар Алтай, интертекстуальность, постмодернистский дискурс, образ персона;

<https://doi.org/10.48081/KTCC2255>

***Ж. Нұрсұлтанқызы¹, Г. Ж. Снасапова²,
А. Ө. Байдаулетова³**

^{1,2,3}Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.

¹ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1862-1062>

²ORCID <https://orcid.org/0009-0002-9477-8771>

³ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8442-362X>

*e-mail zhaznur@mail.ru

САН ЕСІМДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР: КИЕЛІ САНДАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ

Бұл мақалада қазақ тіліндегі киелі сандардың фразеологиялық тіркестердегі мағынасы мен қолданылуы зерттелген. Қазақ халқының дүниетанымында, салт-дәстүрлерінде және наным-сенімдерінде сандар ерекше орын алады. Мақалада «бір», «үш», «жесті», «тоғыз», «қырық» сандарының фразеологиялық тіркестерде қолданылуы және олардың символикалық мәні талданады. Әсіресе, киелі сандардың этнографиялық, мәдени және діни аспектілері кеңінен қарастырылған. Зерттеуде әр санның тілдік, мәдени және философиялық мәндері айқындалып, олардың әртүрлі фразеологизмдердегі көріністері талданады. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің қалыптасуына тарихи, әлеуметтік және мәдени жағдайлар әсер еткенін көрсететін бұл зерттеу сан есімдердің ұлттық мәдениет пен дүниетаныммен байланысты терең мағыналарын ашады. Сонымен қатар, мақаланың нәтижелері қазақ тіл білімінде сан есімдер мен фразеологизмдер саласында жаңа зерттеу бағыттарын ұсынуға мүмкіндік береді. Қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестер ерекше орын алады. Фразеологизмдер лексикалық, этимологиялық, морфологиялық, синтаксистік, стилистикалық және когнитивтік тұрғыдан зерттелуде. Алайда бұл салада әлі де көптеген зерттеу жұмыстарын қажет ететін мәселелер бар, соның ішінде сан есімдердің тұрақты тіркестер құрамындағы мағыналық, стилистикалық және грамматикалық ерекшеліктерін анықтау. Тақырыбымыздың өзектілігі де осы зерттеу жұмыстарын

ғылыми тұрғыдан жүргізудің қажеттілігін көрсетеді. Сан есімді тұрақты тіркестердің құрылымы мен мағынасын анықтап, оларды этимологиялық тұрғыдан талдау арқылы қазақ тіліндегі фразеологиялық жүйені тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: тұрақты тіркес, киелі сандар, этимология, дүниетаным, болмыс, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ұлттық-мәдени ерекшелік.

Кіріспе

Қазақ халқының мәдениетінде сандар ерекше орын алады. Өзін қоршаған ортаға деген қарым-қатынас, дүниетаным және наным-сенімдер сандар арқылы көрініс тапты. Сандар ғасырлар бойы халықтың тұрмыс-тіршілігінде және салт-дәстүрлерінде маңызды орын алып, олардың мағынасы мен мәні ғасырлар өткен сайын жаңарып, байып, жаңа қырынан қалыптасты. Сандар негізінде пайда болған фразеологиялық тіркестер халықтың ұлттық ерекшеліктерін, болмысын және тұрмыс-тіршілігін білдіреді.

Сандарға қатысты зерттеулер жүргізген ғалымдар қатарында С. Г. Кляшторный, С. Е. Малов, В. В. Бартольд, В. А. Горделевский, Н. Поппе, Ф. Розенберг және Л. Н. Гумилевтің еңбектері маңызды орын алады. Олар түркі халықтарының күнтізбе жүргізу дәстүрі, салық салу, сауда жүргізу және сандармен топтау әдістеріне өз зерттеулерін жүргізіп, терең талдау жасаған. Мысалы, В. А. Горделевский түркі тілдеріндегі сан атауларының тарихи дамуын, олардың грамматикалық құрылымындағы өзгерістерді зерттеді. Ол кейбір сан атауларының түркі тілдерінде әртүрлі мағынада қолданылуын түсіндіруге бағытталған тарихи-салыстырмалы талдау жүргізді. Н. Поппе мен И. Зенга түркі тілдеріндегі сан атауларының лексикалық және морфологиялық құрылымдарын салыстырды, олардың шығу тегі мен даму жолдарын анықтауға тырысты. Ф. Розенберг пен Г. Рамстед түркі тілдеріндегі сан атауларын әр қырынан зерттеп, олардың халықтар арасындағы мәдени алмасулар мен тарихи байланыстарға негізделгенін көрсетті. Ал В. Бартольд пен В. Радлов түркі тілдерінің ортақ тарихы мен мәдениетіне негізделген сан атауларын салыстырып, символикалық және әлеуметтік мәнін ашты. Сондықтан бұл этнограф ғалымдардың еңбектері құнды ақпарат көзі болып табылады.

Отандық зерттеушілер арасында сандарды зерттеу көбінесе лингвистер мен филологтардың назарында болған. Қазақ тіл білімінде де сан атауларының зерттелуі терең және көпқырлы болды. І. Кеңесбаев, Ө. Хасенов, Т. Жанұзақов, Е. Қойшыбаев, Н. Уәлиұлы, А. Елешев, Қ. Ғабитханұлы, Қ. Дүсіпбаева, Ж. Курмамбаева сияқты ғалымдар қазақ тіліндегі сан

атауларын түрлі қырынан зерттеп, олардың грамматикалық, лексикалық және семантикалық ерекшеліктерін анықтады.

Сандардың рәміздік қасиеттеріне алғаш рет көңіл бөлген ғалым ретінде І. Кеңесбаевты атап өтуге болады, оның фразеологиялық сөздігінде сандарға берген сипаттамалары қарастырылған [1]. Қазақ тіл білімінде Қ. Дүсіпбаева қазақ тіліндегі сандарды жұп және тақ ұғымдарға бөліп қарастырса [2], С. Қасымова сан компонентті мақал-мәтелдердің мағыналық сипатын [3], В. Н. Топоров сан атаулының символдық мәнін [4], Қ. Күркебаев сан ұғымдарының халықтық өлшем атауларындағы мәдени ерекшелігін зерттеген [5].

Сандардың қасиеті туралы І. Кеңесбаев: «Түркі халықтарында жеті саны – тілге терең тамырын жіберген киелі, қасиетті сан. Бұл сан тек түркі халықтарында ғана емес, маньчжур, монғол, араб, қытай және үнді халықтарының мәліметтерінде де кездеседі. Мұндай ортақтық тарихи мәдени ауыс түйістен туындаған болуы керек», - деген тұжырым жасайды [1, 39-б.].

Түркі тілдеріндегі сан атауларының тарихи-салыстырмалы зерттеулері мен қазақ тіл біліміндегі оларды әртүрлі қырынан қарастыру сандардың тек сандық мәнінен әлдеқайда терең мағыналарды білдіретінін көрсетеді. Бұл зерттеулер сан атауларының тілдік, мәдени және дүниетанымдық аспектілерін түсінуге мүмкіндік береді. Ғалымдардың еңбектері сандардың тұрақты тіркестердегі, мақал-мәтелдердегі рөлін ашып, олардың қазақ халқының рухани дүниетанымымен байланысты екенін дәлелдейді.

Материалдар мен әдістері

Бұл зерттеудің материалы ретінде қазақ тіліндегі сан есімдер мен тұрақты тіркестердің лексикалық және фразеологиялық құрамдары пайдаланылды. Зерттеу жұмысы қазақ халқының мәдениеті мен дүниетанымында маңызды орын алатын сандарды (бір, үш, жеті, тоғыз, қырық) талдауға негізделген. Әр санның мәдени, тілдік және философиялық мәндері анықталды. Зерттеу жұмысында негізінен этимологиялық талдау әдістері, тарихи-салыстырмалы, синхронды және диахронды, сипаттау, жүйелеу әдістері қолданылды. Сонымен қатар сан есімді тұрақты тіркестер туыс түркі тілдері деректерімен салыстырылды.

Нәтижелер және талқылау

Сандар халықтың күнделікті өмірінде маңызды рөл атқарды. Әсіресе, қазақ халқында сандардың белгілі бір символикалық маңызы бар. Мысалы, бір, үш, жеті, тоғыз, қырық сандары кеңінен қолданылып, әртүрлі мағыналарда жиі кездеседі. Бұл сандардың тек есептік мәні ғана емес, сондай-ақ олар белгілі бір идеологиялық, мәдени, философиялық мағыналарға ие. Осы тұрғыдан алғанда, «бір» санын арнайы зерттеу маңызды. Бұл сан тілде бірлік, тұтастық, күш және діни мәнде ерекше орын алған. Қазақ тіліндегі

«бір» сөзі көптеген түркі тілдерінде ұқсас түрлерде кездеседі. Мысалы, татар мен башқұрт тілдеріндегі «бәр», түрік тіліндегі «бир», хакас тіліндегі «пәр» және чуваш тіліндегі «пәрре» сөздері дәл осындай мағынада қолданылады. Бұл сөздердің бір-біріне ұқсастығы түркі тілдерінің ішкі байланысын және олардың даму тарихын көрсетеді. Алайда, «бір» сөзінің этимологиясы әлі күнге дейін толық зерттелмеген. Чуваш тілінің маманы Л. С. Левитская «бир» мен «пәр» сөздерінің басқа алтай тілдерінен дәлелді параллелдер таппағанын атап өтеді. Бұл мәселе түркі тілдерінің ішкі тарихы мен дамуы жөніндегі зерттеулерде өзекті болып отыр. Г. Рамстедттің түркі тілдері мен монғол тілдері арасындағы туыстық қатынастар туралы пікірі «бір» және «бәрі» сөздерінің этимологиялық бірлігін көрсетеді. Оның айтуынша, түрікше «бір» сөзі мен монғол тіліндегі «бүрі», «бәрі» сөздері бір түбірден шыққан. Осылайша, «бір» және «бәрі» сөздерінің бір сөзден шыққандығы белгілі болады.

Сан есімдер халқымыздың рухани әлемін, дүниеге деген көзқарасын бейнелейді. Әсіресе, «бір» сөзі мен оның фразеологиялық тіркестердегі мағынасы ұлттық құндылықтар, сенімдермен тығыз байланысты. Қазақ тілінде «бір» сөзі көп жағдайда бірлікті, тұтастықты және Аллаға сенімді білдіреді. Мысалы, «*Бір Аллаға тәуекел*» немесе «*Бір құдайдан тілерім*» деген тұрақты тіркестер қазақ халқының дінге деген сенімін, бірлікке деген ұмтылысын көрсетеді. Осы тіркестерде «бір» сөзі тек сан есім емес, діни мәнге ие, бұл оның киелі сан ретінде қарастырылуына себеп болады.

Қазақ тілінде киелі сандардың қатарына жиі бір, үш, жеті, тоғыз, қырық сандары жатқызылып келеді. Біз мақаламызда осы киелі сандарды зерттеу нысанымызға аламыз. Академик І. Кеңесбаев, Н. Уәлиев, Р. Авакова және Г. Смағұлова осы сандардың тұрақты тіркестерде арнайы мағынада қолданылатынын атап өтеді. Осы қатарға «бір» санын қосу өте орынды, себебі ол қазақ халқының дүниетанымында, әсіресе діни ұғымдарда маңызды орын алады. Мысалы, «*Бір Аллаға тәуекел*» тіркесі адам өмірінде кез келген қиындыққа мойымау, тек Аллаға сену қажеттігін білдіреді.

Қазақтың діни тұрмысына негізделген «*Бір Аллаға тәуекел*», «*Бір құдайдың ұрғаны*» сияқты тіркестерді талдай отырып, «бір» сөзінің киелі сан ретінде қолданылатынын көруге болады. Бұл мағына қазақ халқының дүниетанымында бірлікті, тыныштықты, сабырлылықты және ішкі күшті білдіреді.

«Бір» санын киелі сан ретінде қарастыру дұрыс. Себебі қазақ халқының рухани мәдениетінде, әсіресе діни түсініктерінде «бір» сөзі бірлікті, тұтастықты, Аллаға деген сенімді білдіреді. Бұл санның фразеологиялық тіркестерде жиі қолданылуы оның мәдени және философиялық мәнін кеңейтеді.

Сандар тек арифметикалық ұғымды білдіріп қана қоймай, сол ұғымдармен байланысты терең мағыналарды, өмірлік түсініктерді көрсетеді. Қазақ тіліндегі сан есімдердің, әсіресе «үш» санының тұрақты тіркестерде қолданылуы оның көпқырлы мәнін көрсетеді. «Үш» санының тілде қалыптасқан тіркестерде әртүрлі мағынада қолданылуы, оның ұлттық дүниетанымда қандай орын алатынын аңғаруға мүмкіндік береді. Қазақ халқының дүниетанымында үш саны ерекше орын алады. Қазақ тіліндегі «үш жұрт» фразеологиялық тіркесі адамның тұрмысы мен әлеуметтік ортадағы қатынастарын, дәстүр мен салтты білдіреді. Бұл тіркесте үш жұрт ұғымы – өз жұрты, нағашы жұрты және қайын жұрты. Үш жұрттың бірлескен концептісі қазақ халқының туыстық, отбасылық құрылымын, сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы байланысты көрсетеді. «Үш жұрт» тіркесінің негізгі мағынасы – бір адамның қоғамдағы әлеуметтік кеңістігіндегі үш маңызды құндылықты сипаттайды. Мұнда үштік жүйе өмірдің негізі болатын үш топтың бар екенін көрсетеді, ал осы үш топтың арасында тұратын адам қандай да бір мағынада толыққанды өмір сүріп, өзінің әлеуметтік міндеттерін атқара алады.

Қазақ тілінде жиі қолданылатын «*Үш қайнаса сорпасы қосылмау*» тұрақты тіркесі адам арасындағы түсініспеушілікті немесе үйлесімсіздікті білдіреді. Бұл тіркестегі «үш» саны көптік мағынада қолданылады. Мысалы, екі адам бір-бірімен түсініспеушілікте болғанда, олардың «үш қайнаса сорпасы қосылмауы» мүмкін [6, 186]. Бұл тіркестің астарында адам арасындағы байланыстың әлсіздігі немесе түйінделмеген мәселелер тұрғанын көруге болады. Яғни, үш саны мұнда белгілі бір толықтықтың, үйлесімнің жоқтығын сипаттайды. І. Кеңесбаев: «Үш сан есімімен келетін фразеологизмдер де ескі салтқа қатысты. «Ешбір ойына кіріп-шықпаған» деген мағынады үш ұйықтаса түсіне енбеген деп келеміз», - дейді [7, 265-б.]. Бұл фразеологиялық тіркестің мағынасы өмірдегі түрлі жағдайлардың түйісуіне қатысты болып келеді. Егер үш нәрсе бір-бірімен байланыспаса, онда олар бір-бірінен қашық болып қалады, олардың арасындағы үйлесім болмайды. Сол себепті бұл тіркес көптік мағынаны білдіріп, адамдар арасындағы үндестік пен үйлесімділіктің жоқтығын көрсетеді. «*Үш күндік пәни*» деген тіркес қазақ тілінде «аз уақыт», «шамалы уақыт» немесе «өте қысқа уақыт» мағынасында қолданылады. Мұнда «үш» санының мағынасы уақыттың шектеулі екенін білдіреді. Бұл тіркес адам өмірінің өткінші екенін, бәрінің уақытша екенін түсіндіреді. Әрбір нәрсе, құбылыс үш күннің ішінде өтіп кетеді деген сенімге негізделген. Қазақ халқының дүниетанымында уақыт өте тез өтетін құбылыс ретінде көрінеді. Бұл тіркесте «үш» саны уақыттың өтуін сипаттайтын белгі ретінде

қолданылады. «Үш күндік пәни» тіркесі адамдардың дүниелік тіршіліктің өткінші, уақытша екендігін еске салады.

Жеті саны жалпы сан атаулының ішінде ең көп қолданысқа ие сан болып табылады. Бұл сан әлемнің көптеген мәдениеттерінде қасиеттілік пен сәттіліктің белгісі ретінде танылған. Сонымен қатар, табиғатта да жетіге қатысты көптеген құбылыстардың кездесетіні белгілі. Түркілерде жеті санының орны ерекше, ол рәміздік мәнге ие сан ретінде басқа сандардан жоғары бағаланған. Қазақ халқы жеті санын ерекше санаған, оны тек киелі, маңызды, қасиетті дүниелермен байланыстыруға тырысқан [8, 76-б.]. Жеті саны мәдениет пен тілде кеңінен таралған және өзінің символдық мәнін қалыптастырып, көптеген фразеологиялық тіркестердің құрамында қолданылады. Бұл мақалада біз қазақ тіліндегі «жеті» санының шығу тегі, қолданылу аясы, және оның фразеологиялық тіркестердегі мағынасы туралы толығырақ қарастырамыз.

Қазақ халқының дүниетанымында «жеті» санының мәні терең және көпқырлы болып келеді. Бұл сан көптеген тұрмыстық, діни және мәдени ұғымдармен байланысты. Қазақ халқының мифологиясы мен тұрмыс-салтына байланысты «жеті» санының ерекше символикалық мәні бар. І. Кеңесбаев: «Жеті негізінде жасалған нақыл сөз, тақпақ, мақал. т.б. фразеологизмдер едәуір. Бұларда көне дәуір салт-санасының ізі сақталған», - деп, қазақтың көне салт-санасы мен дүниетанымы фразеологизмдерде көрініс табатындығын айта кетеді [6, 261-б.]. Мысалы, жеті саны қазақтың рулық жүйесінде де маңызды орын алады. Қазақтар жеті атаға дейін араласуға болмайтынын және жеті атасын білудің үлкен мәні бар екенін айтады. Бұл ұғым адамның шыққан тегін білу мен ата-бабасының тарихын сақтауды білдіреді. Жеті саны қазақ үшін әрқашан киелі сан болып есептелген, өйткені ол ұрпақ сабақтастығын, ұлттық бірлікті білдіреді. Осыған байланысты *Жеті атасынан түк көрмеген, жеті атасын білмеген ұрт, жеті атасынан қара көк сияқты тұрақты* тіркестер бар. Қазақ тіліндегі «жерден жеті қоян тапқандай» тіркесі күтпеген жерден болған қуаныш немесе бақытты жағдайды білдіреді. Бұл тіркес әдетте бірден үлкен жеңіске немесе қуанышқа кенелгенде қолданылады. Мұндағы «жеті» саны күтпеген құбылыс пен қуаныштың бір мезгілде келуін көрсетеді. «*Жеті қоян тапқандай*» тіркесі адамның эмоциялық реакциясын көрсететін, жарқын және көп мәнге ие экспрессия ретінде тілде сақталған. Қазақ халқының тілі мен мәдениетіндегі ең маңызды тұжырымдардың бірі – «*жеті ата*». Бұл ұғым қазақ халқының рулық жүйесі мен туыстық байланыстарында үлкен мәнге ие. «Жеті ата» ұғымы адамның ата-бабасын, ұрпағын білу қажеттілігін білдіреді. Жеті атаға дейін бір-біріне қыз беріп, қыз алу рұқсат етілмеген. Бұл ерте замандарда қазақтың әлеуметтік құрылымында қалыптасқан маңызды ережелердің бірі болған. «Жеті ата» ұғымы қазақ

халқының тек адам арасындағы қатынасын ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы моральдық және этикалық нормаларды да айқындайды. Қазіргі кезде бұл түсінік отбасылық, туыстық қатынастардың беріктігін, халықтың рухани дәстүрлерін сақтау үшін маңызды болып табылады. Қазақ тіліндегі «*Жеті ата жсау*» тіркесі «ежелгі дұшпан» деген мағынада қолданылады. Бұл фразеологиялық тіркес адам арасындағы ұзақ уақытқа созылған араздықты немесе қастықты сипаттайды. Мұнда «жеті ата» санының ұзақ уақытты, көп ұрпақ арасындағы жаулық немесе дұшпандықты білдіретіні байқалады. «*Жеті атасын білмеген*» тіркесі қазақ мәдениетінде өзінің тегін білмеген немесе шығу тегі туралы ақпаратқа ие емес адамды сипаттау үшін қолданылады. Бұл тұрақты тіркес өз аталарының шежіресін білмеген «кәпір», жеті атасын білмеген діннен шыққан, тексіз құл деген деген мағынаны білдіреді. Мұндағы жеті атаның мағынасы кең ауқымда, адамды өзінің шыққан тегі мен руы туралы ақпараттың жоқтығын білдіреді. Бұл тіркес адамды тексіз немесе «тексіз құл» деп сипаттайды. Бұл фразеологизмнің мағынасы қазақтың ұрпақ сабақтастығы мен ұлттық ұстанымдарға ерекше мән бергендігін көрсетеді. Қазақ тіліндегі «жеті» санының фразеологиялық тіркестерде қолданылуы оның мәдени және тарихи маңыздылығын ашады. «Жеті» саны қазақ халқының дүниетанымында, әлеуметтік құрылымында, тұрмыстық қатынастарында және тіпті діни ұғымдарда маңызды орын алған. *Жеті санымен келетін* жеті басты (жалмуыз, айдаһар, дәу т.б.) – *ауыз әдебиетінде ғана кездесетін таңғажайып бейнелердің бірі*, жеті ғалам – *әлем, дүние*, жеті қырдың астында – *тым алыста, баруы қиын жерде*, жеті қараңғы түн – *тастай қараңғы түн, түн іші, беймезгіл уақыт тұрақты тіркестері «әсірелеу» мағынасында қолданылады*. Ал жеті дария (жері) – *алыс, қиыр шет*, Жеті қабат жер астында – *өте тереңде*, жеті қабат тау үсті – *адам аяғы әзер жететін қиын, алыс жер*, жеті қырдың астында – *тым алыста, баруы қиын жерде* сияқты тұрақты тіркестер «өте, ең» деген мағыналарды беру үшін жиі қолданатынын көруге болады. Осы санның фразеологизмдердегі қолданылуы оның символдық мәнін және мәдени кодтарын сақтауға көмектеседі. Қазақ халқының «жеті» санына деген ерекше көзқарасы оның ұлттық санасында терең орын алғандығын көрсетеді [9]. Бұл санның қазақ тіліндегі көптеген фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдерде кездесуі оның мәдениет пен тілдегі үлкен рөлін айқындайды. «Жеті санының діни фактордан халық санасында ерекше орныққанына оның тілдегі көріністері арқылы көз жеткізуге болады. Мысалы, *жеті қабат көк, жеті тамұқ, жеті қат жер* сияқты тіркестер Құраннан алынғаны дәлел» [10, 1663-б.].

Тоғыз саны да қазақ халқының мәдениетінде маңызды орын алады. Тоғыз жолдың торабы – сан жолдың түйіскен, көп жолдың ұласып, тоғысқан жері. Бұл тіркес көбінесе адамның өмірінде қиын таңдау жасайтын, түрлі

жолдар мен мүмкіндіктер арасынан дұрыс жолды таңдауға бағытталған жағдайларды сипаттау үшін қолданылады. Тоғыз құрсақ көтеру – бұл тіркес кес қазақ халқының бала туу мен көбейтуге деген жоғары бағасын білдіреді. Тоғыз санының көптігі мен байлығын білдіретін символ ретінде жиі қолданылады. Бұл тіркесте адамның отбасы мен ұрпақ өсіруде жеткен биігін, маңыздылығын және артықшылығын көрсету үшін айтылады. Тоғыз қабат торқаның тоғы тіркесі қазақ халқының тіршіліктегі даналықты, әртүрлі қабаттардың көптігін білдіретін тіркес ретінде белгілі. Тоғыз қабат торқа – бұл заттың ерекше көптігін немесе құнды қасиетін көрсету үшін қолданылатын метафора. Ол көбінесе бір нәрсенің өте құнды әрі көп қабаттылықтың, күрделі құрылымның символы ретінде айтылады. Бұл тіркес сондай-ақ адамның көп қабатты және көп қырлы тұлғасын сипаттауда да қолданылуы мүмкін. Тоғыз қатынның толғағы қатар келді тіркесі қат-қабат шаруаға килікті, жұмысбасты болды деген мағынада қолданылады. Тоғыз жыл тоқ болсаң да, тобық етін тастама. Қазақ танымында тобықтың етін тастауға болмайды. Осыған байланысты тоғыз жыл тоқ болсаң да, тобық етін тастама деген нақыл сөз қалыптасты. Тоғыз қырлы тоқсан сырлы тіркесі өте тапқыр, өнері мол, икем-орамы ерекше ақылды кісі туралы айтылады. Тоғыз айлық жол тұрақты тіркесі қиын да ұзақ, бірақ ақырында жетістікке жететін сапарды білдіреді. Әдетте бұл тіркес сапар, ізденіс немесе өмірдің күрделі кезеңдерін сипаттау үшін қолданылады. «Түркі тілдерінде тоғыз сөзімен қалыптасқан тоғыз айып тартты (қазақ тілінде), тоққуз-тоққуз товақ, тоққуз пул (өзбек тілінде), тоқуз улус тожоно «тоғыз елдің басшысы» (якут тілінде) тіркестері бар, бұл тіркестер сол халықтың өзіндік салтына байланысты сақталған» [11, 78-б.].

Қорыта келгенде, «тоғыз» концептісі қазақ халқының танымында өмірдің бастамасы, молшылық, көбею мәнін білдіріп, сый-құрмет, әділ жаза, құдаласу рәсімдерінің символына айналған. Бұл санның мәдени және дәстүрлі мағынасы халықтың дүниетанымында ерекше орын алады. «Тоғыз» санының жиі қолданылуы оның көп қырлы және терең мағыналарын айқындайды. Ол тек сандар қатарына жатпай, халықтың рухани өмірінде маңызды символдық мәнге ие болған.

Қазақ халқының мәдениеті әрбір санның өзіндік символикалық мәні бар, оның ішінде 40 санының да маңызы ерекше. Қазақ халқы үшін 40 саны – тарихи, мәдени және діни тұрғыдан маңызды сан. Қырық саны халықтың мифологиялық дүниетанымында киелі және қасиетті сан ретінде қабылданады. Бұл сөз тек сандық мәнді ғана білдірмей, сондай-ақ тұрақты сөз тіркестерінің қалыптасуына себепші болып, адамның түрлі өмір салаларында маңызды ұғым ретінде қолданылған. Бұл сан түрлі фразеологиялық тіркестерде қолданылып, өзіне тән мағына мен терең

символикалық мазмұнды қамтиды. Қазақ халқының дүниетанымында 40 саны қасиетті және киелі сан ретінде қарастырылады. Академик І.Кеңесбаев «Қырық сан есімімен келетін фразеологизмдер де ескі сеніммен ұштасып, қазақ тілінен де орын тепкен: қырқына шыдаған соң, қырық біріне де шыда; баланың қырқынан шығуы; өлген кісінің қырқын беру, т.б. Түркі елдерінің біразында көз тиген баланы қырық ожау, не қырық қасық сумен шомылдырды, ертегілерде қырық күн ойын, қырық күн тойын жасады, ханның қырық уәзірі болыпты, қырық күн жол жүріпті деген ФЕ-лер жиі айтылған» [7, 185-б.]. Академик І. Кеңесбаевтың пікірінде қазақ тіліндегі «қырық» сан есімімен жасалған фразеологизмдердің мәдени және дәстүрлі мәні туралы өте маңызды тұжырымдар айтылған. Ол бұл фразеологизмдердің негізінде ескі сенімдер мен дүниетанымның жататынын көрсетеді. Әсіресе, қазақ халқының тұрмыс-салты мен дүниетанымында «қырық» санының ерекше орын алатынын атап өтеді. Түркі халықтарының арасында 40 санының магиялық мәні бар. Мысалы, «қырық ожау немесе қырық қасық сумен шомылдыру» сияқты дәстүрлер балаға көз тиюге қарсы әрекет ретінде қарастырылады. Бұл сенімдерде «қырық» санының күшті, ерекше және қорғаушы қасиеттері бар деп саналған. Халық тілінде 40 санына қатысты «Қырық қабаттанып отырды» – ренжіп, кейіп, қырыстанып отыру, «Қырық құбылды» – сөзінде тұрмады, сан алуан күйге түсу, «Қырық пышақ болды» – таласып-тартысты, араздасып, ала ауыз болу т.б. тұрақты тіркестер баршылық. Тілімізде «Қырық бір шөптің басы болсаң, ақ басты қара қойдың құмалағы болсаң ақ сөйле!» деген тұрақты тіркес бар. Бұл – құмалақ ашу рәсімінде айтылатын қолданыс. Мұндағы қырық бір шөп қырық бір құмалақты меңзейді. Яғни жолаушының сапарын, аман-есендігін, немесе бір оқиға барысын не болмаса жоғалған мал-мүлікті болжау үшін құмалақшылар құмалақ салады. Бұл фраза сондайда құмалаққа сыйыну ретінде айтылады.

Қорытынды

Қазақ халқының мәдениетінде сандардың ерекше рөлі бар, олар тек арифметикалық мәннен ғана емес, терең философиялық, діни және мәдени мағыналарға да ие. Бұл зерттеуде қазақ тіліндегі сандардың әртүрлі фразеологиялық тіркестер мен тұрақты сөз тіркестеріндегі мәні мен олардың халықтың дүниетанымында қандай орын алатыны талқыланды. Әсіресе, бір, үш, жеті, тоғыз және қырық сандарының символикалық мағынасы кеңінен қарастырылып, олардың әрбірі халықтың рухани және мәдени көзқарастарымен байланысты екендігі айқындалды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қазақ тіліндегі сандардың фразеологиялық тіркестерде қолданылуы олардың терең тарихи, мәдени және діни мағынасына негізделген. Мысалы, «бір» санының бірлік, тұтастық, Аллаға сенім сияқты ұғымдармен байланысы, «үш» санының әлеуметтік және

отбасылық құрылыммен, «жеті» санының киелілік, ұлттық бірлік пен ата-бабаны құрметтеу арқылы көрініс табуы, «тоғыз» санының молшылық пен құрметті білдіруі – осы сандардың мағынасы мен рәміздік қасиетін ашып көрсетеді. Зерттеулер барысында сандардың тілдегі мәні мен халықтық наным-сенімдер арасындағы тығыз байланысты түсінуімізге мүмкіндік беретін әдіснамалық тәсілдер қолданылды. Этимологиялық талдау мен тарихи-салыстырмалы зерттеулер сан атауларының түрлі мәдениеттермен ортақ екендігін және олардың даму тарихын көрсетеді. Бұл зерттеулер қазақ халқының дүниетанымындағы сандардың рөлін ашып, олардың өмір сүру философиясындағы орнын дәлелдейді.

Қазақ тіліндегі сандарды зерттеу олардың тек тілдік мағынасы ғана емес, сонымен қатар ұлттық құндылықтар мен дүниетанымды көрсетуі тұрғысынан да маңызды. Бұл жұмыстар қазақ мәдениетінің терең әрі бай екенін, әрбір санның өз орны мен мағынасы бар екенін көрсетеді. Сандардың мағынасы арқылы қазақ халқының тарихы мен мәдениетін, ұлттық ерекшеліктерін, тұрмыс-тіршілігін толықтай түсінуге мүмкіндік береді.

Осылайша, сандардың мәдени рөлі мен олардың фразеологиялық тіркестердегі орны қазақ тіл білімінде әрі қарай зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе болып қала береді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Кеңесбаев, І.** Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер [Мәтін]. – Алматы, 1977. – 352-б.

2 **Дүсіпбаева, Қ. С.** Қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көріністері: Филол. ғылым. канд. диссер. : 10.02.02. [Мәтін]. – Алматы, 2001. – 136-б.

3 **Қасымова, С. С.** Сан компонентті мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени негізі: Филол. ғылым. канд. диссер. автореф. : 10.02.02. [Мәтін]. – Астана, 2009. – 29-б.

4 **Топоров, В. Н.** О числовых моделях в архаичных текстах [Текст] // Структура текста / Академия наук СССР; Институт славяноведения и балканистики; отв. ред. Т. В. Цивьян. – М. : Наука, 1980. – С. 3–32.

5 **Күркебаев, К. Қ.** Қазақ тіліндегі өлшемдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты. Филол. ғылым. канд. диссер. : 10.02.02. [Мәтін]. – Алматы, 2003. – 123-б.

6 **Kurmambayeva, Zh., Baltabayeva, Zh., Yessenova, K., Ayapova, T., Ashirova, B.** Cognitive and lingua-cultural aspects of the concept of the numerals in Kazakhstan // Opcion. – 2019. – V.35. – Issue 88. – P. 177–192.

7 **Кеңесбаев, І.** Қазақ тіл білімінің мәселелері [Мәтін]. – Алматы : Арыс, 2008. – 600-б.

8 **Алшынбаева, М. А., Веселинов, Д., Картова, З. К.** Language reflections of the concept of the sacred in the kazakh worldview // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – № 2(106). – 2022. – 74–79-бб.

9 **Kulsariyeva, A., Zhumashova, Zh.** Numbers as Cultural Significant. Procedia–Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Vol 191. – P. 1660–1664. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.04.688>.

10 **Kulsariyeva, A. T., Zhumashov, Zh.** Time-Space Conceptualization and Numerical Ontology in Kazakh-Turkic Culture. Anthropologist. – 2015. – Vol. 19(2). – P. 557–564. <https://doi.org/10.1080/09720073.2015.11891690>

11 **Қошанова, Н. Д., Ергубекова, Ж. С.** Қазақ тіліндегі сан есімді тұрақты тіркестердің ерекшеліктері [Мәтін] // Тілтаным. – 2022. – № 1(85). – Б. 67–81.

References

1 **Kenesbaev, I.** Qazaq til bilimi turaly zertteuler [Kazakh linguistic studies] [Text]. – Almaty, 1977. – 352 p.

2 **Dussipbayeva, Q. S.** Qazaq eskilikteriniñ sandar jüyesindegi tildik körinisteri : Philol. ğylym. kand. disser. : 10.02.02 [Linguistic manifestations of numerical systems in Kazakh antiquities] [Text]. – Almaty, 2001. – 136 p.

3 **Qasymova, S. S.** San komponentti maqal-mätelderdiñ ülttyq-mädeni negizi: Philol. ğylym. kand. disser. avtorefer. : 10.02.02. [The National and Cultural Basis of Number-Component Proverbs and Sayings] [Text]. – Astana, 2009. – 29 p.

4 **Toporov, V. N.** O chislovyyh modelyakh v arhaichnyh tekstah [Numerical models in archaic texts] [Text] // Struktura teksta / Academy of Sciences of USSR, Institute of Slavic and Balkan Studies; Ed. T. V.Tsivyan. – Moscow : Nauka, 1980. – P. 3–32.

5 **Kürkebayev, K. Q.** Qazaq tilindegi ólshemdik atawlardyñ etnolingvistikalıyq sipaty : Philol. ğylym. kand. disser. : 10.02.02 [Text]. – Almaty, 2003. – 123 p.

6 **Kurmambayeva, Zh., Baltabayeva, Zh., Yessenova, K., Ayapova, T., Ashirova, B.** Cognitive and lingua-cultural aspects of the concept of the numerals in Kazakhstan // Opción. – 2019. – V.35. – Issue 88. – P. 177–192.

7 **Kenesbaev, I.** Qazaq til biliminiñ мәселлери [Issues in Kazakh linguistics] [Text]. – Almaty : Arys, 2008. – 600 p.

8 **Alshynbayeva, M. A., Veselinov, D., Kartova, Z. K.** Language reflections of the concept of the sacred in the Kazakh worldview // Qaraganda universitetiniñ Habarshysy. Filologiya seriyasy. – 2022. – № 2(106). – P. 74–79.

9 **Kulsariyeva, A., Zhumashova, Zh.** Numbers as cultural significant. Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Vol. 191. – P. 1660–1664. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.04.688>.

10 **Kulsariyeva, A. T., Zhumashov, Zh.** Time-space conceptualization and numerical ontology in Kazakh-Turkic culture. Anthropologist. – 2015. – Vol. 19(2). – P. 557–564. <https://doi.org/10.1080/09720073.2015.11891690>

11 **Qoshanova, N. D., Yergubekova, Zh. S.** Qazaq tilindegi san esimdi turatty tirkesterdiñ erekshelekteri [Peculiarities of numeral-based stable expressions in Kazakh] [Text] // Til-tanyim. – 2022. – № 1(85). – P. 67–81.

20.06.25 ж. баспаға түсті.

09.09.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. Нұрсұлтанқызы¹, Г. Ж. Снасанова², А. Ө. Байдаулетова³

^{1,2,3}Қызылординский университет «Болашақ»,

Республика Казахстан, г. Кызылорда.

Поступило в редакцию 20.06.25.

Поступило с исправлениями 09.09.25.

Принято в печать 25.11.25.

ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ: ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА САКРАЛЬНЫХ ЧИСЕЛ

В статье исследуются значение и использование сакральных чисел в фразеологических оборотах казахского языка. В мировоззрении, обычаях и традициях казахского народа числа занимают особое место. Рассматриваются употребление чисел «один», «три», «семь», «девять», «сорок» в фразеологических оборотах и их символическое значение. Особое внимание уделяется этнографическим, культурным и религиозным аспектам этих чисел. В исследовании раскрываются языковые, культурные и философские значения каждого числа, а также их проявления в различных фразеологизмах. Рассмотрено, как исторические, социальные и культурные факторы влияли на формирование устойчивых выражений в казахском языке, что позволяет раскрыть глубокие значения числительных, связанные с национальной культурой и мировоззрением. Кроме того, результаты работы предлагают новые направления для исследований в области казахской лексикологии, фразеологии и числительных. В казахском языкознании устойчивые выражения занимают важное место.

Фразеологизмы исследуются с лексической, этимологической, морфологической, синтаксической, стилистической и когнитивной точки зрения. Однако в этой области до сих пор существует множество нерешённых вопросов, в том числе определение смысловых, стилистических и грамматических особенностей числительных в составе устойчивых выражений. Актуальность нашей темы показывает необходимость научного исследования этих вопросов. Определив структуру и значение числовых выражений, а также проведя их этимологический анализ, можно глубже понять фразеологическую систему казахского языка.

Ключевые слова: устойчивые выражения, сакральные числа, этимология, мировоззрение, быт, обычаи, народные традиции, национально-культурные особенности.

*Zh. Nursultankyzy¹, G. Zh. Snasapova², A. O. Bidauletova³

^{1,2,3}Kyzylorda Bolashak University,
Republic of Kazakhstan, Kyzylorda.

Received 20.06.25.

Received in revised form 09.09.25.

Accepted for publication 25.11.25.

NUMERICAL PHRASEOLOGISMS: ETHNOCULTURAL SEMANTICS OF SACRED NUMBERS

This article explores the meaning and usage of sacred numbers in the phraseological expressions of the Kazakh language. In the worldview, customs, and traditions of the Kazakh people, numbers hold a special place. The article examines the use of the numbers «one», «three», «seven», «nine», and «forty» in phraseological expressions and their symbolic significance. Special attention is given to the ethnographic, cultural, and religious aspects of these numbers. The study reveals the linguistic, cultural, and philosophical meanings of each number, as well as their manifestation in various phraseological units. It also explores how historical, social, and cultural factors influenced the formation of fixed expressions in the Kazakh language, shedding light on the deep meanings of numerals related to national culture and worldview. Furthermore, the results of the study suggest new directions for research in the fields of Kazakh lexicology, phraseology, and numerals. In Kazakh linguistics, fixed expressions hold an important place. Phraseological units are studied from lexical, etymological, morphological, syntactic, stylistic, and cognitive

perspectives. However, there are still many unresolved issues in this area, including the determination of the semantic, stylistic, and grammatical features of numerals in fixed expressions. The relevance of our topic highlights the need for scientific research into these issues. By defining the structure and meaning of numerical expressions and conducting their etymological analysis, it is possible to gain a deeper understanding of the phraseological system of the Kazakh language.

Keywords: fixed expressions, sacred numbers, etymology, worldview, daily life, customs, folk traditions, national cultural features.

<https://doi.org/10.48081/OYCL5542>

***Д. Ж. Оспанова¹, М. Бақытқызы²,
Ж. Бахытбекқызы³, Ш. Тұрсын⁴**

^{1,3}Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына»

ұлттық ғылыми-практикалық орталығы,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

⁴М. Әуезов атындағы

Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8901-8060>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7654-4959>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5685-5353>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5894-3146>

*e-mail: dana.zhanabekkyzy@gmail.com

АУЫЗЕКИ СӨЙЛЕУ ТІЛІ КІШІ КОРПУСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚОЛДАНЫС СИПАТЫ МЕН ЛИНГВОЭКОЛОГИЯСЫ

Мақалада мерзімі жағынан соңғы бес жылдағы ауызекі тілдегі қазақ тілінің қолданыс сипаты талданған. Тілдің даму динамикасы көрінетін, тілдегі мәселелерді айқын анықтауға мүмкіндік беретін материал – ауызекі сөйлеу тілі. Соған орай мақалада кейінгі кезде қарқынды түрде таралып жатқан подкасттар, радио, шоу бағдарламалар тілі негізгі нысанға алынды. Мақсат – Qazsopora.kz корпусының ауызекі сөйлеу тілі материалдары негізінде қазіргі қазақ тілінің қолданылуын, лингвоэкологиялық мәселелерін ашып көрсету. Зерттеу нәтижесінде қазақ тілінің емле ережелерінің, стильдік, грамматикалық т.б. нормаларының сақталуы жайы, негізгі қателіктер анықталды. Соның негізінде ауызекі сөйлеу тіліндегі жайттар қарастырылып, сөздердің орфографиялық, орфоэпиялық және стенограммалар негізіндегі қолданылу нұсқалары көрсетілді. Мақалада корпуслық әдістер: статистикалық амал-

тәсілдер, техникалық іздеу-бақылау тәсілдері, сондай-ақ салыстыру, лингвистикалық талдау, сипаттау әдістері қолданылды. Зерттеу жұмысының талдауы мен бақылауы негізгі көрсеткіштер кесте түрінде ұсынылып, нәтижелер сызбалар арқылы көрсетілді. Сонымен қатар ауызекі тілдегі жаңа сөздер мен сленгтердің қолданылу жиілігі, кірме сөздердің көрінісі, күнделікті сөйлеу тіліне тән фразеологиялық құрылымдар мен бейвербалды элементтердің ерекшеліктері де қарастырылды. Мақалада қозғалған мәселеге қатысты болжамдар мен ұсыныстар берілді. Корпус материалдарын қолдану тиімділігі, корпуслық әдіс-тәсілдер көрініс тапты. Сондай-ақ ауызекі тілдің мәдени, әлеуметтік, аймақтық ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ тілін жетілдіру бағытында лингвистикалық ұсыныстар ұсынылды.

Кілтті сөздер: корпуслық лингвистика, ауызекі тіл, ауызекі корпус, лингвоэкология, кірме сөздер, сленг.

Кіріспе

XXI ғасырдағы жаһандану кезеңіндегі ғылыми-технологиялық даму үдерістері ғылымға пәнаралық, салааралық жаңалықтарды ала келді. Соның ішінде осы кезеңдегі корпуслық революция да бар. Компьютерлік және ғылыми технологияның дамуы корпусарға кең ауқымды пайдаланушылардың қол жеткізуіне мүмкіндік берді. В. А. Плунгянның айтуынша, «романтикалық көзқарастағы адамдар тіпті лингвистикада корпус революциясы болды деп айтуы да мүмкін» [1, 18-б.]. Қазіргі қоғамда тілдің даму динамикасы мен қолданылу сипатын талдау маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Ауызекі тілдің ерекшеліктері арқылы қоғамдағы тілдік үдерістердің қарқынын, заманауи лексиканың өзгеруін, тілдік нормалардың сақталуын және тілдің экологиялық мәселелерін анықтауға болады. Соңғы жылдары тілдік зерттеулерде корпуслық әдістерді пайдалану жиілеп, жаңа материалдарды жинау мен оларды жүйелі талдау арқылы тілдің қолданыс ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік артып келеді.

Мақалада қазақ тілінің ауызекі сөйлеу тілі корпусы негізінде тілдің қолданылу сипаты мен лингвоэкологиясы қарастырылды. Мақалада подкасттар, радио және шоу бағдарламалары сияқты қазіргі кезеңнің кең таралған ауызекі сөйлеу материалдары зерттеу нысаны ретінде алынған. Негізгі мақсат – Qazsopora.kz корпусының материалдарына сүйене отырып, қазіргі қазақ тілінің ауызекі сөйлеу ортасындағы қолданылуын сипаттау және лингвоэкологиялық мәселелерін анықтау.

Ауызекі ішкорпусты зерттеу нысаны ретінде таңдаудың бірнеше маңызды себебі бар. Біріншіден, ауызекі сөйлеу тілі – қоғамдағы тілдік қарым-қатынастың ең кең таралған және динамикалық түрі, сондықтан

ол қазақ тілінің нақты қолданысын көрсетеді [2, 79-б.]. *Екіншіден*, ауызекі сөйлеу тілі материалдарын талдау арқылы лингвоэкология мәселелерін, яғни тілдік нормалардың сақталмауы, шеттілдік ықпал, сленгтер мен жаргондардың таралуын бағалауға болады. *Үшіншіден*, подкастар, радио және шоу бағдарламалары тілдің динамикасы мен өзгерістерін дәлме-дәл бейнелейтін заманауи ақпарат көздері болып табылады [3]. Мұндай материалдар тілдің жанды, бейресми сипатын көрсетеді, сондай-ақ қоғамдағы коммуникацияның жаңа тенденциялары мен сөйлеу үлгілерін айқындауға мүмкіндік береді [4, 396-б.]. Сондықтан қазақ тілінің қолданыс сипаты мен лингвоэкологиясын жан-жақты зерттеу үшін ауызекі ішкорпусты таңдау өзекті әрі тиімді жол болып табылады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу жұмысының негізгі материалы – Qazqorpa.kz Қазақ тілі ұлттық корпусының бес кіші корпусының «Ауызекі сөйлеу тілі корпусындағы» 197 құжат, 1 миллионға жуық сөзқолданыстан құралған материал қарастырылды. Соның ішінде «Нартай Аралбайұлы», «Ашық алаң», «Уақыт көрсетеді» және т.б. бағдарламалардың стенограммалары алынып, сондағы тілдік өзгерістер қарастырылды. Бұл зерттеу үшін негізгі дереккөз ретінде тіл корпусына негізделген материалдар пайдаланылды. Ауызекі тілдің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктерін зерттеу мақсатында бағдарлама мәтіндері іріктеліп алынды. Осы материалдар ауызекі тілдің нақты қолданыстағы ерекшеліктерін талдауға мүмкіндік берді.

Мақалада корпуслық лингвистикадағы статистикалық және техникалық әдістер, лингвистикалық талдау және сипаттау тәсілдері қолданылып, зерттеу нәтижелері кесте мен сызбалар арқылы ұсынылды. Атап айтқанда, дәстүрлі әдістермен қатар корпуслық әдістер қолданылды. Тілдік деректердің жиілігі мен таралуын анықтау үшін статистикалық талдау жүргізілді, бұл ауызекі тілдің грамматикалық құрылымдарын, фразеологиясын және лексикалық қолданысын сандық түрде сипаттауға мүмкіндік берді. Сөз тіркестері мен синтаксистік құрылымдарды автоматты түрде анықтау үшін корпус өңдеу құралдары пайдаланылды, бұл ірі деректерді жылдам және дәл талдауға жағдай жасады.

Нәтижелер және талқылау

Шетелдік ғалымдар зерттеуінде ауызекі корпустардағы эмпатияны аннотациялау және модельдеу мәселелерін қарастырады [5]. Олар ауызекі тілдегі сезім мен эмоцияларды түсінуге бағытталған модельдер жасау мақсатында арнайы ауызша корпус әзірлеген. Ауызекі корпус үлгілерінде сөйлеушілердің сөздеріндегі интонация, эмоционалдық тон және жауап беру ерекшеліктері ескеріліп, аннотациялау арқылы құрылымдық және мағыналық ерекшеліктері зерттеледі. Осылайша, зерттеушілер ауызекі тілдің күрделі

аспектілерін сипаттап, компьютерлік модельдер арқылы эмпатияны тануға мүмкіндік береді [6]. Бұл зерттеу ауызекі тіл корпусының тағы бір бағыттағы пайдасының көрінісі деуге болады.

Ауызекі сөйлеу тілінің корпустары тіл білімінде маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Қазақстанда қазақ тілінің ауызекі сөйлеу тілін қамтитын корпустар әзірленуде. Мысалы, Qazqorpa.kz сайтында қазақ тілінің ұлттық корпусының кіші корпустарының бірі ретінде ауызекі сөйлеу тілі кіші корпусы ұсынылған [3]. Бұл корпус материалдары қазақ тілінің ауызекі сөйлеу үлгілерін жинақтап, зерттеушілерге тілдің қолданылу ерекшеліктерін талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар KSC2 Қазақ сөйлеу корпусында қазақ сөйлеу корпусы мен қазақ мәтінін сөйлеуге түрлендіру жобасы, сондай-ақ телебағдарламалар, радио, журналдар мен подкасттардан алынған қосымша деректер бар [7, 1369-б.].

Шетелдік тәжірибеге келетін болсақ, көптеген тілдерде ауызекі сөйлеу тілінің корпустары жасалған. Британдық ұлттық корпус (British National Corpus) ағылшын тілінің жазбаша және ауызекі мәтіндерін қамтиды. METU университетіндегі DISCORE тобының зерттеулері ауызекі тіл корпусын талдаумен тығыз байланысты. Бұл топ ауызекі тілде қолданылатын сөз тіркестері, сөйлеу мәнері, интонация, және тілдік құрылымдарды зерттеп, оларды қоғамдағы түрлі әлеуметтік және мәдени контекстерде қарастырады [8, 68-б.]. DISCORE тобының **дискурс-талдау** және **корпус-лингвистика** әдістерін қолдануында маңызды рөл атқарады. Бұл топтың зерттеулері мәдени және тілдік әртүрлілік контексіндегі ауызекі сөйлеудің қалай көрінетініне терең түсінік береді, бұл көптілділік пен коммуникация салаларына үлкен үлес қосады.

Ауызекі сөйлеу тіліндегі тілдік нормаларды сақтау және дамыту мақсатында бірқатар ұсыныстар жасалды. БАҚ-та тілдік нормаларды сақтау, білім беру саласында тіл мәдениетін нығайту және көпшілікке арналған тілдік экологияға бағытталған бағдарламаларды іске асыру маңызды [9, 26-б.]. Қазақ тілінің ауызекі сөйлеу тіліндегі қазіргі қолданыс сипаты тілдің даму үрдістерін, лингвоэкологиялық мәселелерін және әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы тілдік айырмашылықтарды көрсете аламыз.

Өлемдік тіл білімі тәжірибесінде де ауызша тілдің корпустарының көлемі жазба тілмен салыстырғанда айтарлықтай аз [10, 96-б.]. Бұл мәселе тек қазақ тілінде ғана емес, басқа да тілдерде байқалады [11]. Отандық А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының qazqorpus.kz жобасы аясында әзірленген ауызекі тіл ішкорпусының өз ерекшеліктері бар. Әрбір интонеманың сөйлемнің басында көтеріңкі, ал аяғына қарай бәсең интонемамен айтылатындығы арнайы белгілермен берілген [2]. Осылайша, отандық және шетелдік тіл корпустарында ауызекі сөйлеу тіліне арналған

материалдар кеңінен қолжетімді, бұл тілдің қолданылу ерекшеліктерін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік беретінін байқаймыз.

Ауызекі тіл корпусын әзірлеу қазақ тілінің ішкі заңдылықтарын және сөйлеу қолданысының этностық ерекшеліктерін терең зерттеуге жағдай жасайды десек, қазіргі Қазақ тілі ұлттық корпусының бес кіші корпусы жобасындағы ауызекі сөйлеу тілі кіші корпусындағы материалдарды метабелгіленімдеу, деректерді жинау барысында қазақ тілінің қолданыс сипатын көреміз. Мысалы:

[Нартай Аралбайұлы]

/Вот/ енді нақты қаңтардың кезінде маған ешкім ештеңке деген жоқ

/Черным по белом/ *дейді го. *

Бір /по душам/ *дидіго* орысша айтқан кезде.

[Теледәрігер]

Осы тақауда /уже/ 1 жыл болып қалды.

Яғни, ортан жіліктің басы /чуть-чуть/ қана || дизонтрацияға ауысты.

Шұңқырдың /крышалары/ жақсы орнына келіп тұр.

Аталар /до и после/, яғни дейінгі кейінгі нәтижелер қалай?

Құлап қалса, /даже/ ата-аналары сүлгімен тартып қалса, аяқ-қолдары сынып кетіп жатады.

Байқаусызда отырып қалған кезде || кеуде омыртқасының үшінші-төртінші омыртқалары компрессор /перелом/ болған.

/Витаминнің/ /просто/ алып бере салу /тоже/ болмайды.

[Ашық алаң]

Біздікі енді || мынау қазақта өзі бір /принцип/ бар екен.

Төрт баласы бар /детдомның/ әйелі бар, барар жер, басар тауы жоқ.

Бұл жерде || азаматтық || кодекстың /настолько/ біздің кешірім сұраймын, қоғамға ауытқысы, ол сәбидің бірінші айқайымен қарияның соңғы деміне дейін жалғастырады.

Сондықтан да күнделікті /тем более/ қазір бізде заманауи құбылыстар күнде-күнде келіп жатқаннан кейін технология, үрдіс, өзгеріс, ойындар.

Кәдімгідей /мошенниктер/ олар./Да/, ондайларда бар

Мемлекеттік компания болуға тиіс /наверное/[3].

Бұл мысалдарда ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездесетін сөздердің стандартты нұсқалары және олардың нақты дереккөздері көрсетілген. Соңғы бес жылдағы қазақтілді аудиторияда сөйлеу тілінің әлі де болса бір қалыпқа келмегендігін, ауызекі тілдегі динамикадан көреміз. Талдау нәтижесінде қазіргі ауызекі сөйлеу тілінде кейде тұрмыстық лексиканың, кейде терминдердің орысша нұсқасын қолдану әлі де болса тіл экологиясына кері әсер етіп тұрғаны байқалады.

Бұл мәтіндегі сөздерді орысша және қазақша деп бөліп, орысша сөздердің пайыздық мөлшерін анықтайық. Тек осы мысалдарды талдайтын болсақ, мәтіннен орысша сөздер төмендегідей анықталды: *вот, черным по белом, по душам, уже, чуть-чуть, крышалары, до и после, даже, перелом, витаминнің, просто, тоже, принцип, детдомның, настолько, тем более, мошенниктер, да, наверное*. Жалпы сөз саны: 125 сөз. Орысша сөз саны: 19 сөз. Мәтіндегі сөздердің шамамен 15.2 %-ы орыс тілінен алынған.

Қазақ тілі ұлттық корпусы бес кіші корпусында іздеу нәтижесінде ауызекі тілдегі қате қолданыстар сол күйі беріліп, олар төменде көрсетілгендей, өзге тілді қолданыстар INC белгісімен, ал қазақ тіліндегі нормадан тыс қолданыстар (көбінесе орфоэпиялық, ауызекі тілге тән) сары түспен * белгілерімен белгіленген. Бұл мәтін ішінде ауызекі қолданысқа тән ерекшеліктерді корпус базасындағы мәтіндерде айшықтай көрсетеді (1-сурет).

- Орынай ЖҰБАЕВА. Шамшырақ
Құмары ердің табылды, Табылмаса неғымды?
- Халық кедей | Қазақстандағы автокөлік құрастырушылардың былығы ашылды | Утильсбордың артында кім тұр?
Енді 12 июньде, маусымда 2014 жылы Бурабай- Қостанай /телемостында, INC оны Президент Нұрсұлтан, сол кездегі алғашқы Президент Нұрсұлтан Назарбаевпен оны ашып, керемет алаулатып-жалаулатып неғымды. Онның қайтадан ашылды, жанадан тәртіппенен неғымды.
- “Коронавирус қолдан жасалған вирус” Әкім Тұрсын
Бірақ мысалға Қытай айтты сен, Америкаға айтты сен жасап бізге жібердің деді, енді Америка осы күнге дейін сендер жасадыңдар деп қытайды неғымды, әшкереледі жаңағы.
- НАРЫҚТАҒЫ КРИЗИС: ҚАЛАЙ ӘРЕКЕТ ЕТУ КЕРЕК?
Екі жүз жетпіс миллион деген уайым, негізі, қатты қысып неғымды да, /и/ INC біз Мәкенмен деген оқула, мысалы, аман есеп оқуда бірге өттік те, мінеінде мен не, мен түсіндім қалай істеу керектігін, жасап түсінесін ғой, /вот/ INC сол кезде тыныштық кетті де.

1-сурет – Qazcorporga.kz іздеу нәтижесі.

Ал ауызекі сөйлеу тіліне тән осындай қолданыстардың негізгі легі мынадай (1-кесте).

1-кесте – Ауызекі сөйлеу тілі корпусы материалдарындағы қате қолданыстар

Ауызекі тілдегі нұсқа	Дұрыс нұсқасы	Бағдарлама / дереккөз
айналысватрм	айналысып жатырмын	Нартай Аралбайұлы (YouTube)
айтад да	айтады да	Нартай Аралбайұлы (YouTube)

айтқызат та	айтқызады да	Нартай Аралбайұлы (YouTube)
айттық қо	айттық қой	Нартай Аралбайұлы (YouTube)
алыватырмыз	алып жатырмыз	Нартай Аралбайұлы (YouTube)
болат	болады	Ашық алаң (YouTube)
айналысып атырған, жатырған	айналысып жатқан	Ашық алаң (YouTube)
айтпайт	айтпайды	Нартай Аралбайұлы (YouTube)
айтам	айтамын	Уақыт көрсетеді (YouTube)
қаралып атқан	қаралып жатқан	Уақыт көрсетеді (YouTube)
ұрысыватыр	ұрысып жатыр	Ашық алаң (YouTube)
жатрм	жатырмын	Нартай Аралбайұлы (YouTube)
дайындаватыр	дайындалып жатыр	Ашық алаң (YouTube)
келед	келеді	Ашық алаң (YouTube)
келеді да	келеді де	Ашық алаң (YouTube)
айналысватр	айналысып жатыр	Ашық алаң (YouTube)
құлайт	құлайды	Ашық алаң (YouTube)
бітірет	бітірет	Ашық алаң (YouTube)
диді ғо	дейді ғой	Уақыт көрсетеді (YouTube)
демейт	демейді	Уақыт көрсетеді (YouTube)
аяқталат	аяқталады	Ашық алаң (YouTube)
алып атырмыз	алып жатырмыз	Нартай Аралбайұлы (YouTube)
отқаным	отырғаным	Уақыт көрсетеді (YouTube)
жетіп атқаны	жетіп жатқаны	Нартай Аралбайұлы (YouTube)
араласад та	араласады да	Нартай Аралбайұлы (YouTube)
тоқтайт	тоқтайды	Ашық алаң (YouTube)
өтіватыр	өтіп жатыр	Ашық алаң (YouTube)
әзірленіватыр	әзірленіп жатыр	Ашық алаң (YouTube)
оқыватыр	оқып жатыр	Ашық алаң (YouTube)

Байқасақ, бұл қолданыстар қазіргі кезде тек ауызекі тілде емес, жазба тілде де (әлеуметтік желілер, whatsapp чаттар т.б.) осылай қалыптасып кеткен. Ауызекі сөйлеу тілі корпусындағы сөздерді талдау нәтижесінде қазіргі қазақ

тіліндегі бірнеше маңызды лингвистикалық ерекшеліктер анықталды. Бұл ерекшеліктер ауызекі тілде жиі кездесетін ықшамдалған, қысқартылған, сондай-ақ грамматикалық және стилистикалық ауытқуларды қамтиды.

Қысқартылған және түрленген нұсқалар: Көптеген сөздер ауызекі тілде қысқартылып немесе түрленіп қолданылады. Мысалы, «айтад» (айтады), «айналысватрм» (айналысып жатырмын) сияқты нұсқалар қазақ тілінің бейресми қолданысына тән құбылыс болып табылады. 2. Диалектілік және аймақтық ерекшеліктер: Кейбір сөздер белгілі бір аймақтарда жиі қолданылатын нұсқалармен айтылатыны байқалды. Мысалы, «айттық қо» (айттық қой) және «айналысватрм» (айналысып жатырмын) нұсқалары ауызекі сөйлеу тіліне тән, ал жазба тілде мұндай құрылымдар қолданылмайды. 3. Грамматикалық қателіктер және құрылымдық ауытқулар: Ауызекі тілде грамматикалық нормалардың сақталмауы кең таралған. Мысалы, «болат» (болады) және «айтат та» (айтады да) нұсқалары – бұл сөйлеу барысында жиі кездесетін қателер. Бұл ауытқулар көбіне тілдің бейресми қолданыста пайда болады және бейресми жағдайларда көрінеді. 4. Жаңадан енген сөздер, сленг және шеттілдік құрамдар: Ауызекі тілде сленг және шеттілдік кірме сөздердің жиі қолданылуы байқалды. Бұл қазіргі медианың, интернеттің және шетелдік мәдениет элементтерінің қазақ тілінің сөйлеу стиліне ықпалын көрсетеді. Мұндай элементтер қазақ тілінің ұлттық қолданысына әсер етуі мүмкін. 5. Лингвоэкологиялық мәселелер: Ауызекі тілдегі нормалардың сақталмауы және шет тілдік элементтердің артуы қазақ тілінің лингвоэкологиялық жағдайын қиындатады [15, 25-6.]. Әсіресе шеттілдік сөздердің бейберекет қолданылуы тілдік ортаға теріс әсер етеді және тілдің таза сақталуына кедергі келтіреді.

Қорытынды

Әлемдік тілдерге арналған ұлттық корпусардың құрылу тәжірибесі көрсеткендей, корпус толыққанды ақпарат беру үшін тілдің тек жазбаша емес, сондай-ақ ауызша сөйлеу формасын да қамтуы қажет. Тілдің ауызша формасынсыз корпус ұлттық тіл туралы толық ақпарат бере алмайды. Сондықтан көптеген елдерде тілдің ауызша қолданысын қамтитын арнайы ауызша корпусар әзірленіп, тілдік зерттеулерде қолданылып келеді.

Ауызекі сөйлеу тілі кіші корпусындағы осындай деректерді талдау нәтижесінде мынадай тұжырымдар жасаймыз:

- Қазақ тілінің ауызекі сөйлеу қолданысында қысқартулар мен ықшамдалған формалар кеңінен таралған, бұл сөйлеу жылдамдығы мен бейресмилікті көрсетеді;
- Диалектілік және аймақтық ерекшеліктер қазақ тілінің әртүрлі өңірлердегі қолданыс ерекшеліктерін көрсетеді, бұл қазақ тілінің бай мәдени әртүрлілігін айқындайды;

● Ауызекі сөйлеу тілі грамматикалық нормалардан жиі ауытқиды, бұл қазақ тілін үйренушілер мен тіл мәдениетін сақтауды қолдаушылар үшін қиындық тудыруы мүмкін;

● Медиа, интернет және шетелдік мәдениет қазақ тілінің сөйлеу стиліне әсер етуде, бұл тілді бейімдеуге мүмкіндік берсе де, ұлттық тілдік нормаларды сақтау қажеттігін де көрсетеді;

● Қазақ тілінің лингвоэкологиялық мәселелерін шешу үшін тілдік нормаларды сақтау және шет тілдік ықпалды шектеу бағытында белсенді шаралар қажет.

Жиналған деректер қазақ тілінің ауызекі сөйлеу формасында жиі кездесетін өзгерістерді көрсетеді, соның ішінде фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктер бар.

Ауызекі тіл – бұл уақыт пен кеңістік тұрғысынан икемді, айтылған ойды сол қалпында қайта жеткізу қиын тіл түрі [12]. Ауызша тілде, ең алдымен, сөздер қысқартылып, ықшамдалады [13]. Мұндай үнемділік коммутанттардың интонация, ым-ишара, дауыстың ырғағы, жылдамдығы, мимика және затты көрсету сияқты паралингвистикалық және экстралингвистикалық құралдарды қолдануымен байланысты. Сонымен қатар имплицитті мағыналар мен жалпы контекске сүйену арқылы коммуникация толыққанды жүзеге асып, қоғамдық-әлеуметтік мән-мағына беріледі [12, 63-6.]. Осы ерекшеліктердің арқасында, сөздер арасындағы семантикалық байланыс күшейеді, сөйлемдер морфологиялық формалар мен шылауларсыз құралады, ал аналитикалық құрылымдар мен инверсия айтарлықтай жиі қолданылады. Осы ерекшеліктер қазақ тілінің ауызекі ішкорпусын сөйлеу тілінің формасын толық әрі табиғи түрде зерттеуге мүмкіндік беретін, сондай-ақ оның фонетикалық және интонациялық сипаттарын анықтауға бағытталған маңызды құралға айналдырады. Қазақ ауызекі сөйлеу тіліндегі бұл өзгерістер тілдің табиғи эволюциясын, қоғамдағы өзгерістерді және коммуникацияның жеңілдетілуін көрсетеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Плунгян, В. А.** Почему современная лингвистика должна быть лингвистикой корпусов [Электронный ресурс]. – Polit.ru. URL: <http://polit.ru/article/2009/10/23/corpus/> (кіру күні: 29.09.2024).

2 **Фазылжан А.** Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу тәжірибесі / Жоба жетекшісі: Фазылжан А. – Алматы : ЖК Асыл, 2023. – 446 с.

3 Қазақ тілі ұлттық корпусының бес кіші корпусы [Электрондық ресурс]. – <https://qazcorpora.kz>

4 **Liou, H. C., Tseng, Y. P.** A Corpus-Based Study of Phrasal Verbs with Key Meanings in TED Talks // English Teaching & Learning. – 2022. – Vol. 46. – С. 395–415. – <https://doi.org/10.1007/s42321-021-00101-6>.

5 **Николаева, Ю. В.** Кинетические признаки структуры устного нарратива (корпусное исследование) // Проблемы компьютерной лингвистики: Сборник научных трудов. – Воронеж, 2010. – С. 203-221.

6 **Alam, F., Danieli, M., Riccardi, G.** Annotating and modeling empathy in spoken conversations // Computer Speech and Language. – 2018. – Vol. 50. – С. 40–61. – <https://doi.org/10.1016/j.csl.2017.12.003>.

7 **Mussakhøjayeva, S., Khassanov, Y., Varol, H. A.** KSC2: An Industrial-Scale Open-Source Kazakh Speech Corpus // Proceedings of the 23rd INTERSPEECH Conference. – 2022. – P. 1367–1371.

8 **Mısıır, H., Işıık-Güler, H.** «Be a Better Version of You»: A corpus-aided critical discourse analysis of MOOC platforms' marketing communication // Linguistics and Education. – 2022. – Vol. 69. – <https://doi.org/10.1016/j.linged.2022.101021>.

9 **Preston, S. D., Hofelich, A. J.** The many faces of empathy : Parsing empathic phenomena through a proximate, dynamic-systems view of representing the other in the self // Emotion Review. – 2012. – Vol. 4. – № 1. – P. 24–33.

10 **Зубов, А. В., Зубова, И. И.** Информационные технологии в лингвистике : Учебное пособие. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 220 с.

11 **Svartvik, J., Quirk, R.** A corpus of English Conversation. – Lund : Gleerup, 1980. – 178 с.

12 **Крейдлиин, Г. Е.** Голос и тон в языке и речи. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 297 с.

13 **Захаров, В. П.** Корпусная лингвистика: Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург, 2005. – 205 с.

14 **Ақшолоақова, Р. К., Күзембекова, Ж. Ж.** Экожүйедегі тіл: эколлингвистика // Филология сериясы. – 2022. – Т. (1)185. – С. 23–30. – <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph3>.

15 **Zhabayeva, S. S.** The cognitive semantics of language: Exploring linguistic aspects and the specifics of metaphoric representation // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. – 2024. – Vol. (3). – P. 23–30. [Electronic resource]. – <https://ojs.egi.kz/BULLETIN/article/view/346/236>.

References

1 **Plungyan, V. A.** Pochemu sovremennaya lingvistika dolzhna byt' lingvistikoy korpusov [Why modern linguistics should be corpus linguistics]

[Electronic resource]. – Polit.ru. URL: <http://polit.ru/article/2009/10/23/corpus/> (accessed: 29.09.2024).

2 **Fazyljan, A.** Qazaq tiliniń ulttyq korpusyn ázirleý tájirubesi [Experience of creating the Kazakh language national corpus] / Project leader: Fazyljan, A. – Almaty : JQ Asyl, 2023. – 446 p.

3 Qazaq tili ulttyq korpusynyn bes kishi korpýsy [The five subcorpora of the Kazakh National Corpus] [Electronic resource]. – <https://qazcorpora.kz>.

4 **Liou, H. C., & Tseng, Y. P.** A Corpus-Based Study of Phrasal Verbs with Key Meanings in TED Talks // English Teaching & Learning. – 2022. – Vol. 46. – P. 395–415. – <https://doi.org/10.1007/s42321-021-00101-6>.

5 **Nikolaeva, Yu. V.** Kineticheskie priznaki struktury ustnogo narrativa (korpusnoe issledovanie) [Kinetic features of oral narrative structure (a corpus study)] // Problemy kompyuternoy lingvistiki: Collection of scientific works. – Voronezh, 2010. – P. 203–221.

6 **Alam, F., Danieli, M., & Riccardi, G.** Annotating and modeling empathy in spoken conversations // Computer Speech and Language. – 2018. – Vol. 50. – P. 40–61. – <https://doi.org/10.1016/j.csl.2017.12.003>.

7 **Mussakhoyeva, S., Khassanov, Y., & Varol, H. A.** KSC2: An Industrial-Scale Open-Source Kazakh Speech Corpus // Proceedings of the 23rd INTERSPEECH Conference. – 2022. – P. 1367–1371.

8 **Mısır, H., & Işık-Güler, H.** «Be a Better Version of You»: A corpus-aided critical discourse analysis of MOOC platforms' marketing communication // Linguistics and Education. – 2022. – Vol. 69. – <https://doi.org/10.1016/j.linged.2022.101021>.

9 **Preston, S. D., & Hofelich, A. J.** The many faces of empathy: Parsing empathic phenomena through a proximate, dynamic-systems view of representing the other in the self // Emotion Review. – 2012. – Vol. 4. – No. 1. – P. 24–33.

10 **Zubov, A. V., & Zubova, I. I.** Informatsionnye tekhnologii v lingvistike: Uchebnoe posobie [Information technologies in linguistics : A textbook]. – Moscow : Akademiya Publishing Center, 2004. – 220 p.

11 **Svartvik, J., & Quirk, R.** A corpus of English Conversation. – Lund : Gleerup, 1980. – 178 p.

12 **Kreydlin, G. E.** Golos i ton v yazyke i rechi [Voice and tone in language and speech]. – Moscow : Languages of Russian Culture, 2000. – 297 p.

13 **Zakharov, V. P.** Korpusnaya lingvistika: Uchebno-metodicheskoe posobie [Corpus linguistics : Educational and methodological guide]. – St. Petersburg, 2005. – 205 p.

14 **Aqsholaqova, R. K., & Kúzembekova, Zh. Zh.** Ekójúndegi til: ekolingvistika [Language in the ecosystem: ecolinguistics] // Filologiya series. – 2022. – Vol. (1)185. – P. 23–30. – <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.il.ph3>.

15 **Zhabayeva, S. S.** The cognitive semantics of language : Exploring lingua-cultural aspects and the specifics of metaphoric representation // Vestnik Evraziyskogo gumanitarnogo instituta. – 2024. – Vol. (3). – P. 23–30. [Electronic resource]. – <https://ojs.egi.kz/BULLETIN/article/view/346/236>.

07.11.24 ж. баспаға түсті.

03.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Д. Ж. Оспанова¹, М. Бақытқызы², Ж. Бахытбекқызы³, Ш. Тұрсын⁴

^{1,3}Национальный научно-практический центр имени Шайсултана Шаяхметова «Тіл-Қазына», Республика Казахстан, г. Астана;

²Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана;

⁴Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Республика Казахстан, г. Шымкент.

Поступило в редакцию 07.11.24.

Поступило с исправлениями 03.04.25.

Принято в печать 25.11.25.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ЭКОЛОГИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В ПОДКОРПУСЕ УСТНОЙ РЕЧИ

В данной статье анализируются особенности использования казахского языка в устной речи за последние пять лет. Устная речь представляет собой ценный материал, отражающий динамику развития языка и выявляющий лингвистические проблемы. В связи с этим исследование сосредоточено на языке, используемом в быстро расширяющихся медиа, таких как подкасты, радио и ток-шоу. Цель исследования – выявить современные особенности использования и лингвистическую экологию казахского языка на основе материалов устной речи в корпусе Qazcorpora.kz. Результаты подчеркивают, насколько соблюдаются языковые нормы казахского языка – такие как орфографические, стилистические и грамматические правила, а также выявляют типичные ошибки. Анализ включает орфографические, орфоэпические и транскрипционные варианты в устной речи. В исследовании применялись методы, основанные на

корпусе, включая статистические техники, технические методы поиска и отслеживания, а также методы сравнения, лингвистического анализа и описания. Основные показатели представлены в табличной форме, а результаты проиллюстрированы диаграммами. Кроме того, исследование охватывает частотность использования новых слов, сленга, заимствованных элементов, идиоматических структур и невербальных элементов, типичных для повседневного языка. В статье представлены прогнозы и рекомендации по вопросам, поднятым в ходе исследования. Исследование демонстрирует эффективность корпусных материалов и методов, основанных на корпусах. Также предлагаются лингвистические рекомендации по совершенствованию казахского языка с учетом культурных, социальных и региональных особенностей устной речи.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, устная речь, подкорпус устной речи, лингвистическая экология, заимствованные слова, сленг.

*D. Zh. Ospanova¹, M. Bakytkyzy², Zh. Bakhytbekkyzy³, Sh. Tursyn⁴

^{1,3}National Scientific and Practical Center
named after Shaisultan Shaikhmetov «Til-Qazyna»,
Republic of Kazakhstan, Astana;

²L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;

⁴M. Auezov South Kazakhstan University,
Republic of Kazakhstan, Shymkent.

Received 07.11.24.

Received in revised form 03.04.25.

Accepted for publication 25.11.25.

THE USAGE CHARACTERISTICS AND LINGUISTIC ECOLOGY OF THE KAZAKH LANGUAGE IN THE SPOKEN LANGUAGE SUB-CORPUS

This article analyzes the characteristics of Kazakh language usage in spoken contexts over the past five years. Spoken language serves as valuable material that reflects the dynamics of language development and highlights linguistic issues. Consequently, this study focuses on the language used in the rapidly expanding media of podcasts, radio, and talk shows. The objective is to reveal the contemporary usage and linguistic ecology of Kazakh based on the spoken language materials in the Qazcorpora.kz corpus. The findings highlight the extent to which Kazakh language norms – such as spelling,

stylistic, and grammatical rules – are observed, alongside identifying common errors. This analysis includes orthographic, orthoepic, and transcription-based variants in spoken language. Corpus-based methods, including statistical techniques, technical search-tracking methods, as well as comparison, linguistic analysis, and descriptive methods, were employed. Key indicators are presented in tabular format, with results illustrated in diagrams. Additionally, the study examines the frequency of new words, slang usage, borrowed elements, idiomatic structures, and nonverbal elements typical of everyday language. Predictions and recommendations relevant to the issues raised are provided. This research demonstrates the effectiveness of corpus materials and corpus-based methods. Furthermore, linguistic recommendations are proposed for enhancing the Kazakh language, taking into account the cultural, social, and regional characteristics of spoken language.

Keywords: corpus linguistics, spoken language, spoken corpus, linguistic ecology, borrowed words, slang.

<https://doi.org/10.48081/LPJN3990>

***С. А. Рахымбекова¹, С. М. Сапина², А. А. Утегенова³**

^{1,3}Esil University,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Astana IT University,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5218-4310>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6630-4870>

³ORCID: <https://orsid.org/0009-0004-1701-828X>

*e-mail: saltanat.nur@mail.ru

ШЕТЕЛДІК ТІЛ ҮЙРЕНУШІЛЕРГЕ АРНАЛҒАН «ҚАЗАҚ ТІЛІ» ОҚУ ҚҰРАЛЫНЫҢ ЕРЕКСЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Мақалада шетелдік тіл үйренушілерге арналған «Қазақ тілі» оқу құралының ерекшеліктері туралы жазылған. Қазіргі кезде шетелдік студенттердің саны көбейіп жатыр. Осыған орай қазақ тілінен оқу құралын ағылшын тілінің пайдалануымен құрастыру өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Автор тапсырмалардың атауларын қазақ және ағылшын тілдерінде жазған. Лексикалық тапсырмалар мен грамматикалық жаттығулар белгілі бір тақырыптың сөздігін қамтыған. Сабақтың құрылымына мәтін, сөздік, лексикалық тапсырмалар, грамматика, грамматикалық жаттығулар мен тест сұрақтары кіреді. Оқу құралы он бес сабақтан, әдебиеттер тізімінен тұрады. Сабақтардың лексикалық тапсырмалары мен грамматикалық жаттығулары мазмұны жағынан негізгі тақырыппен байланысты. Оқу құралының әр сабағында топтық жұмысқа арналған шығармашылық тапсырмалар бар. Аталмыш тапсырмалар диалог құруға бағытталған. Шығармашылық тапсырмалардың түрлері апробациядан өткен. Аталмыш лексикалық тапсырмалар білім алушыларға белгілі бір тақырыптың сөздігін игеруге мүмкіндік береді. Мақалада ұсынылған тапсырмалар мен жаттығулар білім алушылардың сыни ойлау мен талдау жасай білу қабілеттерін дамытуға, сөйлеу әрекетін меңгеруге, берілген лексикалық мәтіннің мағынасын түсінуге, талдауға бағытталған.

әдістер қарастырылған. Шетелдік тіл үйренушілерге арналған оқу құралы шетелдік студенттерге қазақ тілін үйренуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: лексикалық тапсырмалар, грамматикалық жаттығулар, тест, грамматика, шетелдік әдістер, шетелдік студенттер, диалог.

Кіріспе

Қазақ тілінен бірнеше оқу құралдары баспадан шықты. Оқу құралдарында әртүрлі тақырыптар белгілі бір мамандыққа арналған. Қарастырып отырған шетелдік азаматтарға арналған «Қазақ тілі» оқу құралы көбінесе кәсіби саланың тақырыптарын қамтыған. Бұл тақырыптарда мемлекеттік қызметке қатысты сөздіктер бар. Аталмыш сөздіктер қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде жазылған. Мысалы, «Лауазымдық нұсқаулығы туралы» тақырыбының сөздігімен танысу үшін төменде берілген 1-кестені қарастыруға ұсынамыз.

1-кесте – Сөздік

әзірленді - приготовился	exploited	құқық - право	law
басшылыққа аламын - руководствуюсь	guided	қолданыстағы - дествующее	in use
енгізу - внедрить	bring	құқылымын -правообязан	have right
жауапкершілік - ответственность	responsibility	лауазымдық - должностное	official
жүйе - система	system	мақсат - цель	aim
жауапты - ответственный	responsible	міндеттер - обязанности	duties
заңнамамен - законодательством	legislation	мәселелер - проблемы	problems
ішкі - внутренние	internal	нұсқаулық - инструкция	instruction
құжаттар - документы	documents	рәсім - церемония	procedure
қол жеткізу - достигнуть	reach	сақтау - сохранить	keep
талап - требование	requirement	сарапшы - эксперт	expert
сәйкес - соответственно	accordingly	сала - сфера	sphere

Бұл кестедегі сөздік тақырыптың негізгі сөздерін қамтиды және үш тілде құрастырылған. Сөздік алфавиттік ретімен жазылып, белгілі бір сөзді тез табуға бағытталған. Сөздікте берілген сөздермен тұрақты сөз тіркестерді

құрастырып, лексикалық тапсырмаларда пайдалануға қажет. Лексикалық тапсырмалар жүйелі түрде негізгі мәтінмен байланысты болып, қажетті тұрақты сөз тіркестерін бекітуге арналған. Лексикалық тапсырмаларды құрастыру кезінде шетелдік ғалымдардың әдістемесіне назар аудару қажет. Осы тұста Раймонд Мерфидің «English grammar in use» атты Кембридже шыққан оқу құралын негізге алдық. Аталмыш оқу құралында Раймонд Мерфи лексикалық тапсырмаларға ерекше көңіл бөлген. Лексикалық тапсырмалармен қатар топтық жұмысқа арналған шығармашылық тапсырмаларға да ерекше көңіл бөлу қажет. Қазіргі кезде тіл үйренушілер инновациялық технологияның арқасында әртүрлі бағдарламаларды пайдаланады. Солардың қатарында Power Point, Prezi бағдарламалары жиі қолданылады. «To meet the basic objectives of this module, students have used the process of solving cases for performance of various kinds of activity in the job. In addition, they had to use an active grammar and vocabulary of a particular lesson. Moreover, students had to use in solving their cases, innovative technology, for the adoption of a decision of a problem. Programs such as Power Point, Prezi, and Excel must be used when one solves cases via program Power Point» [1, 74-б.].

Материалдар мен әдістері

Зерттеу тарихи-салыстырмалы, жүйелеу, талдау, жинақтау және салыстыру, қорыту әдістері аясында жазылды. Раймонд Мерфидің «English grammar in use» атты оқу құралынан деректер алынды.

Нәтижелер және талқылау

«Қазақ тілі» оқу құралы қазақ және ағылшын тілдерінде құрастырылып, әр сабақтың негізгі тақырыбына арналған лексикалық тапсырмалары мен грамматикалық жаттығуларын қамтиды. «Әрбір тараудың соңында берілген сұрақтар мен тапсырмалар оқу материалын нақтылауға бағытталған, ал ұсынылған әдебиеттер тізімі қарастырылған мәселелерді тереңірек зерделеуге арналған» [2, 8-б.]. Мысалы, «Лауазымдық нұсқаулығы туралы» атты тақырыпқа арналған лексикалық тапсырмалар негізгі мәтінді толықтырады. 2-кестеде осындай тапсырмалардың үлгісі берілген. Кестеде берілген тапсырма атауы қазақ және ағылшын тілдерінде жазылған. Осы тұста шетелдік тіл үйренушілерді ыңғайлы оқыту көзделген.

2-кесте – Сөйлем құрастырыңыздар. Complete the sentences with column A by selecting the appropriate extension column Ә.

A	Ә
1 Менің лауазымдық нұсқаулығым...	1 ...басшылыққа аламын.
2 Мен басқарма бастығына...	2 ...міндеттімін.

3 Қазақстан Республикасының заңдарын...	3 ... ұсыныстарды енгізуге құқылымын.
4 Сарапшылар кеңесіне қатысуға...	4 ... ережелерге сәйкес әзірленді.
5 Мен жұмысымды жетілдіру жөніндегі...	5 ...тікелей бағынамын.

2-кестедегі берілген лексикалық тапсырманы 3-кестедегі тапсырма толықтырады. Шетелдік тіл үйренушілер сөздікте берілген сөздерді пайдалана отырып, сұрақтарға жауап береді. Бұл жұмыс түрі жеңіл әрі түсінікті болу үшін сұрақтармен қатар жауаптары да берілген. Тіл үйренушілер әр тапсырмада тұрақты сөз тіркестерін оқып, сөйлем құрастырып, қажетті сөздерді жаттап алады. Лексикалық тапсырмалар белгілі сабақтың грамматикасын да қамтиды. «Сөздің жалпы лексикалық мағынасы құрамынан грамматикалық мағынаны ажыратып, бөлек алып қарастыруға болмайды» [3, 69-б.].

3-кесте – Сұрақтарға жауап беріңіз. Answer the questions.

1 Сарапшы қандай кеңестерге қатысады?	1 Онда жалпы ережелер, функционалдық міндеттер, құқықтар мен жауапкершілік мәселелері көрсетіледі.
2 Лауазымдық нұсқаулығында не көрсетіледі?	2 Сапа саласындағы басқарманың мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған іс-шараларға қатысуға міндетті.
3 Функционалдық міндеттер қайда көрсетіледі?	3 Ұсыныстарды енгізеді.
4 Мемлекеттік қызметкер қандай іс-шараларға қатысуға міндетті?	4 Лауазымдық нұсқаулығында.
5 Жұмысты жетілдіру үшін не енгізеді?	5 Сарапшылар кеңесіне қатысады.

Сөз тіркестерін есте сақтау үшін ұсынылатын тағы бір тапсырма түріне 4-кестедегі тапсырма жатады. Тапсырма атауы екі тілде жазылады. Шетелдік тіл үйренушілер сөз тіркестерін құрастырып, тұрақты сөз тіркестеріне назар аударады. Бұл тапсырма оқытудың формасын жеңілдету үшін арналған. «Сабақ беру мен оқытудың түрлі формалары бар. Мұғалім практикалық қосымшаларға, экспериментке, дидактикаға немесе ашық оқытуға ерекше көңіл бөлуі мүмкін» [4, 145-б.]. Оқыту формасы әртүрлі тапсырмалар жиынтығын қамтиды. Солардың қатарында шетелдік тіл үйренушілерге кестемен берілген тапсырмалар жеңіл әрі ұтымды болып саналады.

4-кесте – Сөз тіркестерін жасаңыз. Form word combinations.

сарапшы	менеджменті
лауазымдық	қатысу
сапа	нұсқаулығы
басқарма	жауапкершілігі
кеңеске	құзыреті

Тұрақты сөз тіркестерін бекіту үшін арналған тапсырманың түрі 5-кестеде берілген. Шетелдік тіл үйренушілер көп нүктенің орнына қажетті әріпті қосып, бұл тапсыраны дайындықсыз оқып шығуы қажет. Осындай тапсырма түрі Р. Мерфидің «English grammar in use» атты оқу құралында да бар. Қазақ тілі мен ағылшын тілін салыстырып оқытуға болады. Салыстырмалы әдіс көбінесе грамматиканы түсіндіруде қолданылады. Шетелдік тіл үйренушілер үшін салыстырмалы әдіс қажетті әдістердің бірі болып саналады. Лексикалық тапсырмаларды салыстырмалы әдіс арқылы жасауға болады. «Салыстырмалы әдіс арқылы шыққан зерттеу нәтижесі ана тілі мен шет тілін салыстыра оқыту әдістемесінде кең түрде пайдаланылады. Әсіресе шет тілін үйренуде оның маңызы өте зор» [5, 45-б.].

5-кесте – Көп нүктенің орнына қажетті әріпті қойыңыз. Instead of dots put a necessary letter.

Мен...н функционалд...қ міндеттерім б...р. Мен басқ...рманың жо...парында көзделген жұм...старды уақытын...а орныдайм...н. Сапа менеджме...ті жүйес...нің тала...тарын орындаймын. Са...а саласы...дағы басқарманың мақсаттарына қол же...кізуге бағытталған іс-шара...арға қатысуға міндетт...мін. Басқа...ма құзыретіне жат...тын мәселел...р бойынша ішкі ве...омстволық жұм...с тобына, са...апшылар кеңесіне қат...суға міндеттім...н.

Осы тапсырманы толықтыратын келесі тапсырма түрі 6-кестеде берілген. Шетелдік тіл үйренушілер берілген тапсырманы дайындықсыз ауызша орындайды. Бұл тапсырма түрі ағылшын әдістемесінде жиі қолданылады.

6-кесте – Жақшадағы сөзді сөйлемдегі сөзбен айырбастаңыз. Change a word in brackets with a word of sentence.

Example: Лауазымдық нұсқаулығымда құқықтарым да көрсетіледі. (жауапкершілігім) Лауазымдық нұсқаулығымда жауапкершілігім де көрсетіледі.

Мен жұмысымды жетілдіру жөніндегі ұсыныстарды енгізуге құқылымын. (жақсарту) Сонымен қатар менің агенттікке бағынатын ведомстволық кәсіпорындардың барлық құжаттарына қол жеткізуге құқығым бар. (бүкіл) Лауазымдық нұсқаулығымда қызметкердің жауапкершілігі туралы да жазылады. (құқықтары) Мен Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасымен белгіленген тәртіпте еңбек және тәртіпті сақтамағанымға жауаптымын. (жұмыс)

Осындай тапсырма түрі күрделі тапсырмалар тобына жатады. «Лауазымдық нұсқаулығы туралы» тақырыбы шетелдік тіл үйренушілерге күрделі болып саналады. Бірақ бұл тақырып тұрмыстық лексикаға арналған тақырыптардан кейін өтеді. «Қазақ тілі» оқу құралының бастауыш деңгейінде тұрмыстық лексикаға арналған тақырыптар бар. Бастауыш деңгейі «Өзім туралы», «Менің пәтерім», «Менің туысқандарым», «Менің қызметім», «Менің кабинетім» және тағы басқа тақырыптарды қамтыған. Бастауыш деңгейде басты көңіл грамматикаға бөлінген.

Лауазымдық нұсқаулығы туралы тақырып арнайы лексиканы қамтиды. Термин сөздер арқылы болашақ мамандығы туралы білім алушыларды оқыту үшін типтік бағдарламада бірнеше лексикалық тақырыптар бар. Әрқашан лексиканың сөздігі белгілі бір ұғымдарды қамтиды. «Тілдің негізгі тірегі, арқауы – сөз. Сөз зат пен құбылыс, сапа мен белгі, т.б. ұғымдардың атауы қызметінде қолданылады» [6, 5-б.].

«Лауазымдық нұсқаулығы туралы» тақырыбы орта деңгейге жатады және тақырып көбінесе лексиканы бекітуге арналған. Лексикалық тапсырмалар грамматикалық жаттығулардың бастамасы деп санауға болады. Лексикалық тапсырмалардан кейін грамматика ұсынылады. Грамматика 7-кестеде ағылшын тілінде жазылған.

7-кесте – Грамматика. Grammar. Табыс септік. Accusative case.

Accusative case (Табыс септік) asks questions like «whom? – кімді? What – нені?» and joins nouns as well as in Russian.

Question «кімді? – whom?» concerns only the person; to animals also as well as to inanimate objects concerns the question «нені? – whom?»

8-кестеде грамматиканың жалғасы берілген. Берілген кестені тіл үйренушілер грамматикалық жаттығуларды орындау кезінде пайдаланады.

8-кесте – Грамматика. Grammar.

endings	examples
-ны	Баланы, атаны (baby, grandfather)
-ні	әжені, Әсемді (grandmother, Asema)
-ды	Қағазды, нанды (paper, bread)
-ді	Көзді (eye)
-ты	Оқуды (study)
-ті	Мектепті (school)

Грамматиканы бекітуге арналған әртүрлі грамматикалық жаттығулардың атаулары қазақ және ағылшын тілінде жазылған. Грамматикалық жаттығулар мазмұны жағынан лексикалық тапсырмалармен, негізгі мәтінмен тығыз байланысты болады.

1 Сызықшаның астынан дұрыс сөзді таңдаңыз. Choose a correct word below the line and add sentence.

2 Табыс септікті дұрыс жалғаңыз. Add the terminations of an accusative case.

3 Септеңіз. Conjugate in the form of an accessory having added the terminations of an accusative case.

4 Аудармасын табыңыз. Find translation.

5 «Кейде / ылғи» сөздердің жазылуын ескере отыра, сөйлемдерді үлгі бойынша құрастырыңыз. Pay attention to spelling of words of «Кейде – иногда and ылғи – constantly» and form sentences by the sample.

6 Сөйлемдерді құрастырыңыз. Form sentences.

7. Қазақ тіліне аударыңыз. Translate into Kazakh.

8 Сызылған сөздерге сұрақ қойыңыз. Ask questions to the underlined words.

Осы сияқты грамматикалық жаттығулар кесте түрінде жасалынады. Кесте арқылы жаттығуларды орындайтын шетелдік тіл үйренушілер ауызша тапсырады. 9-кестеде көрсетілген үлгі бойынша тіл үйренушілер табыс септікті дұрыс жалғауды үйренеді. Жаттығу атауы ағылшын тілінде де «add the terminations of an accusative case» деп жазылады.

9-кесте – Сөйлем құрастырыңыздар. Complete the sentences.

Құқықтар	-ді	оқу керек
нұсқаулық	-ді	орындау керек
міндеттер	-ды	сыйлау керек
әріптестер	-ды	атқару керек
бұйрықтар	-ты	білу керек

Жаттығулар жиынтығы лексикалық тақырыпта берілген сөздікті қамтиды. Шетелдік тіл үйренушілер лексикалық тапсырмалар мен грамматикалық жаттығуларда сөздіктегі сөздер мен тұрақты сөз тіркестерін қайталап, жаттап алады.

Грамматикалық жаттығулардан кейін тест тапсырмалары беріледі. Тест тапсырмалары екі тілде жазылады. Тест тапсырмаларына әртүрлі тапсырамалар кіреді және лексикамен тығыз байланысты болады.

1 Сөйлемді толықтырыңыз. Add sentence:

2 Дұрыс сөз тіркесін табыңыз. Find a correct word combination:

3 «Нұсқаулық» сөзін аударыңыз. Translate the word «нұсқаулық»:

4 Берілген сөйлемді аударыңыз. Translate the question:

5 Табыс септігін табыңыз. Find the ending of an accusative case:

7 Табыс септігі бар сөйлемді табыңыз. Find the sentence containing termination of an accusative case:

8 Көп нүктенің орнына қажетті сөзді қойыңыз. Instead of dots put a necessary word on sense.

9 Берілген тақырыпқа сөз тіркесін табыңыз. Find a word combination on a theme «Лауазымдық нұсқаулығы»:

10 Берілген тақырыпқа сөйлем табыңыз. Find a word combination on a theme «Лауазымдық нұсқаулығы»:

Осындай тапсырмалар тақырыпты бекітуге арналған. Шетелдік тіл үйренушілерге белгілі бір тақырыпты жеңіл оқыту үшін кейде тест тапсырмаларына ағылшын тілінде варианттарды ұсынуға болады. Осындай варианттың үлгісі 10-кестеде берілген.

10-кесте – Берілген сөйлемді аударыңыз. Translate the sentence.

«Мемлекеттік қызметкер қолданыстағы заңнаманы басшылыққа алады.»

A He became the chief of department

B I have attentively read duty regulations

C We come for work to nine o'clock in the morning

D The servant works till 6 p.m.

E The civil servant is guided by the current legislation

Ағылшын әдістемесінің негізінде құрастырылған тест тапсырмаларында бір ғана дұрыс вариант болады. Тест тапсырмалары қазақ және ағылшын тілдерінде жазылады. Кейде тест тапсырмаларында варианттар ағылшын тілінде жазылып, шетелдік тіл үйренушілер үшін ыңғайлы болады. «In an era where problems are universal and risks affect all of humanity, it is evident that new ways of solving these difficulties have to be found. This calls for science to get involved in finding innovative ways of thinking. Science and the universal transfer of knowledge is a key to ensuring profound academic discourse in the global age and contributing to the raising of global awareness on a world-wide scale. Any thoughtful scientific training also needs education on global issues» [7, 10-6].

Әдеби тілді жетілдіру мақсатында тіл үйренушілерге ұлы акын Абай Құнанбайұлының шығармашылығын зерттеген ғалымдардың еңбектерін пайдаланып, лексикалық тапсырмаларды құрастыруға болады. Кәсіби сөйлеу мәдениеті бағытында қазіргі қызметкерлер бос уақытында Абайдың шығармашылығымен қалай танысатыны туралы лексикалық тапсырмаларды құрастырамыз. Абай Құнанбайұлының өлеңдерін зерттеген ғылыми жұмыстар да жеткілікті. Бұл туралы бірнеше монографияда жазылған. «Біршама үзілістен соң жаңа буын, жас талапкерлер ғылыми-зерттеу еңбектері басылып көре бастады» [8, 6-б.].

Практикалық қазақ тілі бойынша лексикалық тапсырмалар мен грамматикалық жаттығулардың жасалуына басты назар аудару керек. Білім алушылардың жоғары деңгейлерін ескере отырып, терминдерді ғылыми тұрғыдан қарастыру қажет. «Қашан да ғылым ешбір дерексіз тумайды, дәуірдің талап-тілектеріне байланысты дүниеге келеді» [9, 177-б.].

Лексикалық тапсырмалар көркем әдебиетпен байланысты болады. Диалог құрастыру мақсатында білім алушыларға көркем шығармалардағы үзінділерді оқыту қажет. «Шығармашылық процесс – күрделі нәрсе әрі нақты айқындалмаған ойлау процесі. Ал шығармашылық процестің психологиясы – шығармашылық қызметті психологиялық тұрғыда зерттеудің саласы» [10, 123-б.].

Қорытынды

Шетел азаматтары үшін қазақ тілін үйрету маңыздылығын ескере отыра, аталмыш тақырыптағы ғылыми еңбектердің нәтижесінде құрастырылған оқу құралы баспаға ұсынылған. Мемлекеттік қызметте де қызметкерлер шетелге қызметтік хат жазу үшін «Қазақ тілі» оқу құралында берілген тұрақты сөз тіркестерін, сөздікті, диалогтерді қолдана алады. Қазақ тілі арқылы ағылшын тілін үйрену өзекті тақырыпқа айналды. Жоғарыда қарастырылған тапсырмалар шетел азаматтарына арналған «Қазақ тілі» оқу құралынан алынған. Оқу құралының негізіне Оксфорд университетінің профессоры Раймонд Мерфи құрастырған «English in use» атты еңбегі алынған.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Daradkeh, Y., Rakhimbekova, S.** The Use of Case-Technology in Teaching // International Journal of Open Information Technologies. – ISSN: 2307-8162. – 2017. – Vol. 5. no.7. – 79 p.

2 **Есембеков, Т.** Көркем мәтін теориясы [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 2015. – 181-б.

3 **Түймебаев, Ж., Сағидолда, Г.** Қазақ және түрік тілдерінің салыстырмалы-сипаттамалы грамматикасы. Фонетика. Морфология. Екінші басылым [Мәтін]. – Алматы : Қазығұрт, 2016. – 324-б.

4 **Бартлетт, С., Бертон, Д.** Білім берудегі зерттеулер [Мәтін]. – Алматы : Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2020. – 464-б.

5 **Есеналиева, Ж.** Салғастырмалы тіл білімі [Мәтін]. – Алматы : Полилингва, 2020. – 192-б.

6 **Сыздыкова, Г.** Қазіргі қазақ тілі морфологиясы [Мәтін]. – Алматы : Дәуір, 2012. – 160-б.

7 **Wittmann, V.** Educating Global Citizens – An Imperative of the Science in the 21st Century // Global processes // E- Journal for «Global Trends & Processes». 2020. – Vol. 3. – 185 p.

8 **Мырзахметұлы, М.** Абайтану, 1-том. Абайтану тарихы [Мәтін]. – Алматы : Қазығұрт, 2020. – 488-б.

9 **Смағұлов, Ж.** XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы [Мәтін]. – Астана : Қазақ университеті, 2017. – 480-б.

10 **Байменше, С.** Зергердің зертханасы : әдеби-тарихи эсселер [Мәтін]. – Алматы : «Сөздік-Словарь», – 2005. – 192-б.

References

- 1 **Daradkeh, Y., Rakhimbekova, S.** The Use of Case-Technology in Teaching // International Journal of Open Information Technologies. ISSN: 2307-8162. 2017. – Vol. 5, no.7, – 79 p.
- 2 **Esembekov, T.** Korkem matin teoriyasy [Theory of artistic text] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2015. – 181 p.
- 3 **Tuymebaev, Zh., Sagidolda, G.** Comparative-descriptive grammar of Kazakh and Turkish languages. Phonetics. Morphology. Second Edition [Comparative and descriptive grammar of the Kazakh and Turkish languages.] [Text]. – Almaty : Kazygurt, 2016. – 324 p.
- 4 **Bartlett, S., Berton, D.** Bilim berudegi zertteuler. [Research in education] [Text]. – Almaty : Ulttyq audarma byurosy qogamdyq qory, 2020. – 464 p.
- 5 **Esenalieva, J.** Salgastyrmaly til bilimi. Ogulyq [Comparative linguistics. The Book] [Text]. – Almaty : Polilingva, 2020. – 192 p.
- 6 **Syzdykova, G.** Qazirgi qazaq tili morfologiyasy [Morphology of the modern Kazakh language] [Text]. – Almaty : Dauir, 2012. – 160 p.
- 7 **Wittmann, V.** Educating Global Citizens – An Imperative of the Science in the 21st Century // Global processes // E- Journal for «Global Trends & Processes». 2020. – Vol. 3. – 185 p.
- 8 **Myrzahmetuly, M.** Abaitanu, 1-tom. Abaitanu tarihy [History of Abaitanu] [Text]. – Almaty : Qazygurt, 2020. – 340 p.
- 9 **Smagulov, Zh.** XX gasyrdagy qazaq adebiettanu gylmy [Kazakh literary studies in the 20th century] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2017. – 480 p.
- 10 **Baimenshe, S.** Zergerdin zerthanasy : adebi-tarihi eseler [The Jeweler's Laboratory : Literary and Historical Essays] [Text]. – Almaty : «Sozdik-Slovar», – 2005. – 192 p.

16.04.25 ж. баспаға түсті.

21.04.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*С. А. Рахымбекова¹, С. М. Сапина², А. А. Утегенова³

^{1,3}Esil University,

Республика Казахстан, г. Астана;

²Astana IT University,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 16.04.25.

Поступило с исправлениями 21.04.25.

Принято в печать 25.11.25.

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ УЧЕБНОГО ПОСОБИЯ «ҚАЗАҚ ТІЛІ» ДЛЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ОБУЧАЮЩИХСЯ

В статье описаны особенности учебного пособия «Казахский язык» для иностранцев. В настоящее время число иностранных студентов увеличивается. В связи с этим одним из наиболее актуальных вопросов является создание учебника по казахскому языку с использованием английского языка. Названия заданий автор написал на казахском и английском языках. Лексические задания и грамматические упражнения включают в себя лексику конкретной темы. В структуру урока входят текст, лексика, лексические задания, грамматика, грамматические упражнения и тесты. Учебное пособие состоит из пятнадцати уроков и библиографии. Лексические задания и грамматические упражнения уроков по содержанию связаны с основной темой. В каждом уроке учебного пособия есть творческие задания для групповой работы. Эти задания направлены на создание диалога. Утверждены виды творческих заданий. Эти лексические задания позволяют студентам освоить лексику по определенной теме. Задания и упражнения, представленные в статье, представляют собой методы, направленные на развитие у учащихся умения критически мыслить и анализировать, овладевать речью, понимать смысл заданного лексического текста, анализировать его. Учебное пособие для изучающих иностранный язык позволяет иностранным студентам изучать казахский язык.

Ключевые слова: лексические задачи, грамматические упражнения, тест, грамматика, иностранные методы, иностранные студенты, диалог.

*S. A. Rakhimbekova¹, S. M. Sapina², A. A. Utegenova³

^{1,3}Esil University,

Republic of Kazakhstan, Astana;

²Astana IT University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 16.04.25.

Received in revised form 21.04.25.

Accepted for publication 25.11.25.

ABOUT THE FEATURES OF THE STUDY GUIDE «KAZAKH LANGUAGE» FOR FOREIGN STUDENTS

The article describes the features of the textbook «Kazakh Language» for foreigners. Currently, the number of foreign students is increasing. In this regard, one of the most pressing issues is the creation of a textbook on the Kazakh language using English. The author wrote the names of the tasks in Kazakh and English. Lexical tasks and grammar exercises include vocabulary of a specific topic. The structure of the lesson includes text, vocabulary, vocabulary tasks, grammar, grammar exercises and tests. The textbook consists of fifteen lessons and a bibliography. Lexical tasks and grammar exercises of the content lessons are related to the main topic. Each lesson in the textbook contains creative tasks for group work. These tasks are aimed at creating dialogue. Types of creative tasks have been approved. These vocabulary assignments allow students to master vocabulary on a specific topic. The tasks and exercises presented in the article are methods aimed at developing students' ability to think critically and analyze, master speech, understand the meaning of a given lexical text, and analyze it. A textbook for foreign language learners allows foreign students to learn the Kazakh language.

Keywords: lexical tasks, grammar exercises, test, grammar, foreign methods, foreign students, dialogue.

МРНТИ 16.01.11

<https://doi.org/10.48081/QSGS7932>

***К. К. Сегизбаева¹, А. Х. Бекбосынова², Г. К. Жусупова³,
С. Г. Канапина⁴, А. Т. Досова⁵**

^{1,2,4,5}Костанайский региональный
университет имени А. Байтұрсынұлы,
Республика Казахстан, г. Костанай;

³Университет «Туран-Астана»,
Республика Казахстан, г. Астана.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3153-5863>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3061-0005>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5723-7556>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1287-4114>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7755-4894>

*e-mail: Kenzheguldzama@mail.ru

ПРОБЛЕМА МАНКУРТИЗМА В СОВРЕМЕННОМ ПРЕЛОМЛЕНИИ

В представленной статье авторами поднимается актуальная и своевременная для всего цивилизованного мира проблема манкуртизации современного общества, которая угрожает сохранению национальных культур, традиций, уничтожая присущую народу уникальную самобытность. В статье рассматривается разное проявление манкуртизма, которое выражается в отрицании истории, не знании родного языка, традиций, слепой религиозной вере, игнорировании происходящих событий в стране. Проблема манкуртизма рассматривается и в аспекте актуальных вопросов глобализации и интеграции во всем мире, усиливающаяся и в связи с политическими катаклизмами, которые проявляются в разных регионах мира. Важность данной тенденции в современном мире не уменьшается, а в свете последних мировых политических событий усиливается. Вопрос решается и в аспекте лингвистики. В статье предпринята попытка рассмотрения лексического значения и этимологии слова манкурт на основе анализа словарных источников и произведений художественной литературы. Авторы раскрывают и синонимичные понятия в аспекте обозначенной проблемы. Глубокое

философское видение данной проблемы решается сквозь призму художественного текста. Через образы героев, обладающих чертами манкуртов, показывается собирательный образ человека, лишенного индивидуальности.

Ключевые слова: манкуртизм, манкурт, маргинал, глобализация, интеграция, историческая память, национальный язык, этническая самобытность.

Введение

В последние десятилетия слово «манкурт» стало нарицательным и активно используется в текстах современных средств массовой информации. Вопросы исторической и национальной памяти стали все чаще обсуждаться журналистами, лингвистами, политологами, историками, педагогами на страницах центральных и региональных СМИ, а также в интернет изданиях. Данная тема усиливается и в связи с политическими катаклизмами, которые проявляются в разных регионах мира. Последние события во многих государствах наглядно и ярко продемонстрировали, что манкуртизм расшатывает устои, насаждает чуждые идеи, подчиняя сознание людей, особенно молодого поколения, чужим идеалам и ценностям, которые по своей природе не соответствуют национальному менталитету. Все это разрушает основу любого цивилизованного общества. Манкуртизм может привести к большой трагедии, войнам, уничтожению человечества. Айтматовская легенда о манкурте это обращение к будущим потомкам, призыв беречь историю, традиции, язык, идентичность. Важность изучения выдвинутой проблемы не уменьшается, а в свете последних мировых событий проявляется как необходимость. Цель написания статьи – рассмотреть проблему манкуртизма в контексте современных реалий.

Проблеме манкуртизма в контексте современных исторических событий посвящены работы таких авторов, как Ж. Т. Тощенко, Б. Ж. Жусупова, Е. Аманашев, В. Иноземцев, Е. С. Омарова, В. А. Климов и других авторов. Так, Ж. Т. Тощенко исследует манкуртизм с точки зрения отечественной истории, оценивая события прошлого в жизни общества, а также факторы, которые искажают реальное положение исторических событий. Е. С. Омарова рассматривает манкуртизм как феномен разрыва культурно-исторической преемственности между поколениями. Данное явление изучается в аспекте многих наук: это и философия, и история, и культурология и многие другие. В литературе данная проблема впервые была поднята Ч. Айтматовым.

Материалы и методы

В работе при исследовании основных теоретических вопросов использовались методы обобщения и классификации. С целью определения

базовых понятий применялся прием лексикографического анализа и метод сопоставления, который позволил выявить разницу смысловой нагрузки слова в художественном тексте и словарных статьях. При работе с текстом использовались методы контекстного анализа и описания.

Результаты и обсуждения

Исследование проблемы манкуртизма в современном преломлении целесообразно начать с рассмотрения понятия «манкуртизм» в лингвистике, установить его лексическое значение, а также этимологию.

Согласно лингвистическим исследованиям предположительно слово манкурт было сконструировано Айтматовым на основе местных диалектов. У Чингиза Айтматова это слово впервые встречается в романе «И дольше века длится день».

Существует несколько версий происхождения слова. Одна из версий такова: слово манкурт восходит к древнетюркскому *tungul*, которое обозначало «глупый, неразумный, лишенный рассудка человек». Сходство однокоренных слов наблюдаем и в современных тюркских языках. Например, в киргизском языке есть слово *tupju*, обозначающее «изувеченный человек». В современном казахском языке можно провести аналогию с вариантами глаголов *мәңгу* означающее «растеряться, лишиться самообладания, сойти с ума» и *мәңгіру* – «быть в беспмятстве; быть в забвенье». Некоторые исследователи полагают, что, возможно, манкурт возникло из слияния двух корней *gurut* – «высушенный» и *map* – «опоясываться, надевать пояс». По другой версии слово манкурт восходит к монгольскому варианту *мангуу* – формы слова, имеющей значения «тупой, глупый, слабоумный» и «идиот». Таким образом, вопрос этимологии слова манкурт в лингвистике остается открытым.

Анализ толковых словарей дает возможность проследить семантическое наполнение лексемы манкурт. Так, «Большой толковый словарь русского языка» под редакцией С. А. Кузнецова дает следующее определение: «Манкурт – о человеке, забывшем прошлое, отказавшемся от национальных традиций, обычаев, потерявшем нравственные ориентиры, ценности» [1, с. 583].

В данном словаре находим и производное от манкурт манкуртизм как название целого социального направления в обществе. Манкуртизм – «забвение исторических, преемственных связей, утрата нравственных ориентиров» [1, с. 583].

Аналогичную трактовку встречаем и в «Новом словаре русского языка» Т. Ф. Ефремовой: «Манкуртизм – «забвение, утрата исторических, культурных и т.п. связей, ценностей, национальных и нравственных ориентиров» [2, с. 118].

Таким образом, можно сделать вывод, что лексема «манкурт» употребляется в качестве прозвища и является обобщенным символом человека, оторванного от своих корней.

Сам термин «манкуртизм» сегодня приобрел особую популярность в среднеазиатских республиках, в том числе и в Казахстане в качестве презрительной клички для тех, кто равнодушен по отношению к своей национальной культуре, языку, истории.

Олег Дивов в повести «Молодые и сильные выживут» употребляет слово «манкурт» как синоним слова «зомби» [3, с. 78]. Если сравнить семантику слов, то общей семой является «слепо подчинение другому лицу».

В новом словаре Т.Ф. Ефремовой зомби означает «слепо подчиняется воле других людей». В первом значении – «по африканским поверьям: мистическое существо, мертвец, слепо выполняющий волю того, кто вызвал его дух», во втором, переносном значении, зомби – это «человек, который, подобно мистическому существу, слепо подчиняется воле других людей непосредственно или через воздействие различных электронных устройств, приборов и т.п.» [2, с. 261].

При зомбировании у человека отсутствует критическое восприятие окружающего мира, информации, он готов поверить во что угодно и начинает оперировать навязанными образами и фактами. Человек постепенно принимает новую систему ценностей. Чаще всего чужой воле подчиняются инфантильные, малообразованные, внушаемые люди. Подвергается воздействию, как правило, молодежь. Именно на их чувства и импульсивность делается расчет.

Манкуртизм является синонимом и к слову рабство. Однако, это не внешнее проявление, а внутренне состояние человека. Люди, подвергаясь влиянию извне, проявляют рабское мышление и поведение, становятся покорными рабами. Рабство, как и манкуртизм, превращает человека в «раба своего хозяина» [4, с. 92].

Очень часто лексему манкурт соотносят и со словом маргинал. Это слово также имеет негативную окраску и применимо к человеку, чье поведение в обществе не соответствует устоявшимся нормам. Маргиналы сами отказываются от своих исторических корней. Само понятие «маргинал» имеет множество трактовок и достаточно расплывчатое. Одно из значений «человек, не отвечающий общепринятым стандартам поведения» [5, с. 543]. Исследователи считают, что маргиналы находятся вне общества и предстают «как асоциальный элемент, не вписывающийся в сферу социальных отношений» [6, с. 94]. В современную эпоху глобализации стремление человека выйти из круга «своих» способствует ведению маргинального образа жизни.

Кроме рассмотренных слов-синонимов Словарь синонимов русского языка представлен следующими лексемами к слову манкурт - безвольный, подчиненный, бездумный, безынициативный, безличность, марионетка, послушный, потерявший себя, одурманенный [7]. Сравнивая лексические значения указанных слов-синонимов к понятию манкурт, стоит отметить, что слово манкурт имеет более глубокий смысл. Самым близким по лексико-семантическому значению к понятию манкурт выступает слово зомби. Потому как под зомби понимается человек, который слепо подчиняется воле других людей, как и манкурт – «бездушное рабское создание, полностью подчинённое хозяину и не помнящее ничего из предыдущей жизни» [8, с. 122].

В русском языке лексема манкурт вошла в активный запас слов, увеличивая сочетательные возможности и производность слова. От лексемы манкурт образованы такие производные, как манкуртизм, манкуртизация, деманкуртизация, манкуртный и др.

В Толковом словаре русского языка манкуртизация – это «процесс утраты исторических, культурных и т.п. связей, нравственных и духовных ориентиров» [1, с. 429]. Тогда как демонкуртизация – процесс обратный манкуртизации. Иноязычная приставка де- в глаголах и отглагольных существительных обозначают отмену, уничтожение, отрицание чего-либо. Таким образом, данное понятие означает отрицание явления манкуртизма. Аналогично прилагательное манкуртный в русском языке означает – «забывший о своем родстве, не помнящие родные корни» [1, с. 430].

Анализ словарных источников показал, что в русском языке лексема манкурт представлена производными формами, семантическое наполнение которых имеет дополнительные приращения. Достаточно разнообразен синонимический ряд. В контекстном употреблении каждая из лексем синонимического ряда приобретает то или иное наполнение. В этом плане интересно проанализировать современную интерпретацию данного слова.

Сегодня в обществе манкуртами называют тех, кто добровольно отрекается от родины, забывает традиции, не знает родного языка, кто предпочитает своему иной образ жизни, культивирует чужие ценности.

Лилия Вертипорох, характеризуя современных манкуртов, отмечает их полнейшую бездуховность, потерю каких-либо нравственных ценностей и отмечает, что у них «империя удалила сердце и мозги, оставив только желудок» [9].

Исмагил Шангареев, публицист и общественный деятель, поднимая вопрос о национальном языке, отмечает, «...мы должны не допустить торжества манкуртизма, сохранить национальный язык для будущих поколений» [10].

Иную точку зрения о положении языка высказывает Д. Джарлыгапова в статье «Ирония манкуртизма», утверждая, что «манкуртизм – это не потеря памяти. В цивилизованной науке это называется принятием чужой культуры или ассимиляцией» [11]. В условиях развивающегося мира проблема манкуртизма рассматривается в аспекте актуальных ныне терминов глобализация и интеграция. Встает вопрос о сохранении самобытности и идентичности в современных реалиях. Таким образом, круг вопросов, рассматриваемых через призму понятия «манкуртизм», широк и многогранен.

Говоря о современных манкуртах, следует отметить, что речь идет о людях одиноких, утративших связь со своим родом и под влиянием прогресса и цивилизации, потерявших свою этническую самобытность. Сегодня в СМИ часто слышим метафору «промывание мозгов». Само выражение «промывать мозги» пришло из китайского языка, что первоначально подразумевало использование методов принудительного убеждения китайцев, у которых искореняли феодальный склад мышления. Это чаще всего психологическое воздействие на человека, разрушающее его индивидуальность, нацеленное на перестройку его мировоззрения. Сам термин больше связан с политической пропагандой. В мире существует целая теория массового «промывания мозгов». Сегодня человечество обвиняет друг друга в массовом навязывании мнения, в искаженной подаче информации в СМИ, в ограничении доступа к независимым изданиям. В нынешних условиях вновь встает проблема использования ядерного оружия противоборствующими странами, а значит встает вопрос уничтожения всего человечества. Об этой разделенности мира через своих героев обращается к нам Чингиз Айтматов.

Владимир Иноземцев, говоря о событиях сегодняшних дней, пишет, что современные манкурты, забывая об историческом прошлом, ведут борьбу друг с другом, они не хотят знать «... что мы все, люди всех национальностей победили фашизм в Великой отечественной войне. Они не хотят знать, что солдаты всех национальностей умирали в одних окопах и вместе шли под пули с криками «За Родину!»» [12]. Для большого количества людей пресса и телевидение являются авторитетными и достоверными источниками информации. О том, что СМИ используют различные манипуляции, влияя на мировоззрение людей, пишут в своей работе «Роль средств массовой информации в формировании стереотипов массового сознания» В. О. Попова и Е. А. Балезина. Для того чтобы управлять человеческим сознанием, по их мнению, масс-медиа пропагандируют ту информацию, которая будет воздействовать на людей извне. Тем самым человек лишается возможности критически мыслить и начинает зависеть от того потока информации, которым владеют средства массовой информации [13].

В обиход вошло и новое метафорическое понятие «диагноз манкуртизма», имея в виду так называемую «болезнь» нынешней молодежи, симптомами которой явилось отрицание своего прошлого, и как результат утрата представлений о своих исторических корнях.

Доктор философских наук Жан Терентьевич Тощенко в своей работе «Манкуртизм как деформация исторического сознания» рассматривает современный манкуртизм как сознательное искажение истины, реального положения дел в интересах определенных политических сил и группировок [14]. Ведь изменение убеждений и мировоззрения современных манкуртов происходит при помощи пропаганды и давления. Манкурты нашего времени переписывают историю, занимаются фальсификацией событий, как пишет Ж. Тощенко, это «один из тревожных симптомов – появление манкуртизма с этническим акцентом» [15]. Этнический манкуртизм порождается созданием вымышленных лже-событий, псевдо-процессов, квази-исторических персон. В самих приставках лже-, квази-, псевдо- заложена субъективная оценка ложного начала: приставка лже- означает «ложность»; намеренное введение в заблуждение, откровенный обман; приставка квази- имеет значение «мнимый», «ненастоящий», приставка псевдо- от греческого pseudos - ложь, часть сложных слов, означающая: ложный, мнимый. В формантах этих слов заложено общее ключевое значение, связанное с чем-то вымышленным, ненастоящим, надуманным.

Чингиз Айтматов, создавая образ героя-манкурта, хотел показать новый тип главного героя сегодняшнего дня, оторванного от исторических корней. Автор показывает, что чем больше мы будем оторваны от своего прошлого, тем сильнее новое поколение будет оторвано от современности, значит, у него не будет будущего. В романе противопоставляются два символа: Ана-Бейит – центр исторической памяти и космодром – символ технического прогресса. Ана-Бейит является символом исторического прошлого, символом памяти человечества, о котором нужно помнить. Казангап и Едигей олицетворяют это прошлое, тяжелые годы голода, войны, репрессии, но оставшиеся с чистым сердцем, смотрящие в будущее и сохранившие вековые традиции. Они всю жизнь честно трудились, поступали по совести и на исходе прожитых лет размышляют о том, что останется после них потомкам.

Противопоставляется в романе символу поклонения прошлому новый космодром, олицетворяющий современность, технический прогресс, цивилизацию. И болит душа Едигея за будущее края, если управлять им будут такие манкурты, как Сабыржан и Тансыкбаев.

В такой же оппозиции представлены центральные персонажи романа. Образу однофамильцев Тансыкбаевых и Сабитжану противопоставляются преподаватель Абуталип Куттыбаев и старожилы Едигеи Казангап.

В лице героев-манкуртов автор создает собирательный образ человека, лишённого индивидуальности. Современные манкурты в романе отличаются от манкурта средневековья. Ч. Айтматов в своем романе описывает героев-однофамильцев Тансыкбаевых, лишая их индивидуальности, что делает героев безликими, и еще раз подчеркивает их принадлежность к манкуртам. Не имеющие никаких моральных установок и подчиняющиеся чужому приказу дознаватель Тансыкбаев и лейтенант Тансыкбаев – современные манкурты, чьими поступками управляет власть.

Тансыкбаев, работающий дознавателем в КГБ, лишь покорно исполняет чужие приказы. Давая характеристику этому герою, автор обращает внимание читателя на его равнодушные, безучастные глаза: *«пустые глаза, не оживленные мыслью»*. Для Тансыкбаева не существует понятия родства, прошлого его народа, общих корней, традиций. Он также не желает, чтобы кто-то выражал свои мысли. Для него люди должны быть безмолвными, подчиняясь общим правилам: *«Не должно быть никакого такого личного слова ... Каждый еще будет мысли от себя высказывать. Очень жирно будет»* [8, с. 233].

Второй безликий герой лейтенант Таксынбаев также выполняет чужие приказы. Весь его внешний вид, его безучастность к похоронной процессии говорили о том, что он лишь формально выслушивает жалобу. Все казались маленькими, ничтожными перед ним. Для него не существует таких понятий, как человечность, милосердие, доброта, участие. Они утрачены. Даже перед смертью человека он не меняет своего решения. Он не пропускает похоронную процессию на территорию Ана-Бейит. Лейтенант Таксынбаев даже не пытается поговорить со своими односельчанами на родном языке, аргументируя это тем, что он *«...лицо при исполнении служебных обязанностей...»*, и именно поэтому должен беседовать с неизвестными только по-русски [8, с. 287].

Перекликается с легендой о манкурте эпизод, в котором старый Едигей обращается к Тансыкбаеву с таким же вопросом, что и Найман-Ана к своему сыну Жоламану: *«Слушай, а кто твой отец?»* [8, с. 278].

Помимо Тансыкбаева проявление личностного манкуртизма прослеживается у работника профсоюза Сабитжана. Сабитжан – сын Казангапа, еще один современный манкурт. Зять Казангапа, возмущенный поведением Сабитжана, в сердцах восклицает: *«Какая разница – тот, что стоит там, или ты? А еще бахвалишься – я государственный человек! Да ты никакой не человек!»* [8, с. 278]. Сабитжан разорвал узы с отцом, малой родиной. Мать плакала, жаловалась: *«Как пошел в интернат, так вроде чужой стал. Нет того, чтобы сердцем, душой был привязан к дому, к отцу, матери, как прежде»* [8, с. 290]. Сабитжан лишен чувства

сопричастности к близким. В произведении он олицетворяет безликость, потерю индивидуальности, ему нет дела до прошлого своих односельчан, он не хочет соблюдать традиции, связанные с похоронами его отца, с обычаями казахов: *«...зачем тащиться в такую даль Ана-Бейит? Вокруг вон, сколько простора, безлюдная степь Сары-Озек...можно же вырыть могилу неподалёку, пусть лежит себе старик»* [8, с. 203].

У этого героя нет собственных мыслей, своих убеждений, он действует только по указке своих начальников. «Манкурт ты! Самый настоящий манкурт!» в гневе бросает Едигей сыну Казангапа Сабитжану, который абсолютно равнодушен к смерти отца, к его завещанию [8, с. 296].

В романе героям-манкуртам противостоит Абуталип Куттыбаев, который невольно стал жертвой произвола и беззакония. Его принуждают отречься от своего исторического прошлого, от участия в партизанском движении в Югославии. У него пытаются отнять память. Абуталип старается сохранить и передать своим детям историю военных действий, свои размышления о прошлом и настоящем, за что и был наказан.

Через внутренний монолог Тансыкбаева показан образ палача: *«Погодите! Он еще сварганит такое дельце из Абуталипа – о разветвленной сети англо-югославских шпионов с интеллигентами в СССР, что от зависти подохнете и следующий банкет буду уж я проводить!»* [8, с. 190].

Ч. Айтматов акцентирует внимание читателя на глобальных проблемах человечества, потери генетической памяти, разрыве с предками, духовном обнищании. Судьбой манкурта из древней легенды Ч. Айтматов предупреждает современный мир о самом чудовищном преступлении перед человечеством: о возможной гибели всей цивилизации. Противопоставляя образы героев, автор показывает разделенность современного мира.

Выводы

Таким образом, проблема исторической памяти, сохранения корней, судьбы народа сегодня актуальны как никогда. Именно поэтому к теме манкуртизма стали обращаться все чаще исследователи разных направлений и представители широкой общественности. Данный термин вошел в лексику современного человека в качестве емкого понятия, которое означает крайнюю меру обесчеловеченности людей. Явление манкуртизма в современном мире активно проявляется уже в новых условиях в виде отрицания и искажения истории, через незнание традиций, языка, навязывание молодым людям чужой культуры, менталитета, образа жизни, чтобы уничтожить генетическую связь рода, в конечном итоге существования самого государства.

Список использованных источников

- 1 **Кузнецов, С. А.** Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов; [Текст] РАН, Ин-т лингвист. исслед. – Санкт-Петербург : Норинт, 1998. – 1535 с.
- 2 **Ефремова, Т. Ф.** Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный: [Текст] Св. 136000 словар. ст., ок. 250000 семант. единиц : [В 2 т.] / Т. Ф. Ефремова. – М. : Рус. яз., 2000. – 1034 с.
- 3 **Дивов, О.** Молодые и сильные выживут [Текст] – М. : Просвещение, 1998. – 157 с.
- 4 **Милославский, И.** Манкурты, или потеря памяти не сама по себе [Текст] // Наука и жизнь. – 2012. – № 10. – С. 89–95.
- 5 **Ожегов, С. И. Шведова, Н. Ю.** Толковый словарь русского языка. [Текст] Изд. 7-е, доп. – М. : 2013. – 907 с.
- 6 **Кениспаев, Ж. К.** Маргинальность как сущность современного человека [Текст] / Вестник Ом. ун-та. 2016. – № 3. – С. 93–97.
- 7 **Евгеньева, А. П.** Словарь синонимов русского языка под ред. А. П. Евгеньевой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://azbyka.ru/otechnik/Spravochniki/slovar-sinonimov-russkogo-jazyka/>
- 8 **Айтматов, Ч.** Буранный полустанок (И дольше века длится день). [Текст] – М. : Просвещение, 1981. – 214 с.
- 9 **Вертипорох, Л.** Нация манкуртов: лакеи никогда не признают героев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://od-news.com/2011/02/03/172>
- 10 **Шангареев, И.** Манкуртизм как альтернатива – кто виноват и что делать? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.business-gazeta.ru/blog/362697>
- 11 **Джарлыгапова, Д.** Ирония манкуртизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://yvision.kz/post/667946>
- 12 **Иноземцев, В.** Манкурты нашего времени [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://proza.ru/2021/02/21/641>
- 13 **Попова, В. О.** Роль средств массовой информации в формировании стереотипов массового сознания / В. О. Попова, Е. А. Базелина [Текст] // Вестн. Пермского ун-та. Филология, психология, социология. – № 2. – 2015. – С. 88–94.
- 14 **Тощенко, Ж. Т.** Манкуртизм как деформация исторического сознания // Социология власти. – 2010. – № 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/mankurtizm-kak-deformatsiya-istoricheskogo-soznaniya>
- 15 **Тощенко, Ж. Т.** Манкуртизм как форма исторического беспамятства // Диалог культур и партнерство цивилизаций: становление глобальной

культуры [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://toschenko.ru/publication/22/>

References

- 1 **Kuznetsov, S. A.** Bol'shoy tolkovyy slovar' russkogo yazyka [Great Dictionary of Russian language] [Text] RAS, Institute of Linguist. research – St. Petersburg: Norint, 1998. – 1535 p.
- 2 **Efremova, T. F.** Novyy slovar' russkogo yazyka. Tolkovno-slovoobrazovatel'nyy [New dictionary of the Russian language. Explanatory and word-formative] [Text] [In 2 vols.]. – Moscow : Rus. lang. 2000. – 1034 p.
- 3 **Divov, O.** Molodyye i sil'nyye vyzhivut [The young and strong will survive] [Text] – Moscow: Education, 1998. – 157 p.
- 4 **Miloslavsky, I.** Mankurty, ili poterya pamyati ne sama po sebe [Mankurts, or memory loss is not in itself] // Science and life. – 2012. – No. 10. – P. 89–95.
- 5 **Ozhegov, S. I., Shvedova, N. YU.** Tolkovyy slovar' russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language] [Text] – Ed. 7 th, add. Moscow: 2013. – 907 p.
- 6 **Kenispayev, ZH. K.** Marginal'nost' kak sushchnost' sovremennogo cheloveka [Marginality as the essence of modern man] [Text] // Bulletin Om. un-ta. 2016. – No 3. – P. 93–97.
- 7 **Yevgen'yeva, A. P.** Slovar' sinonimov russkogo yazyka [Dictionary of Russian synonyms] – [Electronic resource]. – Access mode : <https://azbyka.ru/otechnik/Spravochniki/slovar-sinonimov-russkogo-jazyka/>
- 8 **Aytmatov, Ч.** Burannyy polustanok (I dol'she veka dlitsya den') [Buran stop (And the day lasts longer than a century)] [Text] Moscow : Enlightenment – 1981. – 214 p.
- 9 **Vyertiporokh, L.** Natsiya mankurtoy : lakei nikogda ne priznayut geroyev [Nation of Mankurts: lackeys never recognize heroes] – [Electronic resource]. – Access mode : <https://od-news.com/2011/02/03/172/>
- 10 **Shangareyev, I.** Mankurtizm kak al'ternativa – kto vinovat i chto delat'? [Mankurtism as an alternative – who is to blame and what to do?] – [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.business-gazeta.ru/blog/362697/>
- 11 **Djarlhapova, D.** Ironiya mankurtizma [Irony is mancourtism] – [Electronic resource]. – Access mode : <https://yvision.kz/post/667946/>
- 12 **Inozemtsev, V.** Mankurty nashego vremeni [Mankurts of our time] – [Electronic resource]. – Access mode : <https://proza.ru/2021/02/21/641>
- 13 **Popova, V. O.** Rol' sredstv massovoy informatsii v formirovanii stereotipov massovogo soznaniya [The role of the media in the formation of stereotypes of mass consciousness] [Text] – Vestn. Perm University. Philology, psychology, sociology. – 2015. – No. 2. – P. 88–94.

14 **Toshchenko, ZH. T.** Mankurtizm kak deformatsiya istoricheskogo soznaniya [Mankurtism as a deformation of historical consciousness] – [Electronic resource]. – Access mode : <https://cyberleninka.ru/article/n/mankurtizm-kak-deformatsiya-istoricheskogo-soznaniya>

15 **Toshchenko, ZH. T.** Mankurtizm kak forma istoricheskogo bespamyatstva [Mankurtism as a form of historical unconsciousness] – [Electronic resource]. – Access mode : <http://toschenko.ru/publication/22/>

Поступило в редакцию 27.06.25.

Поступило с исправлениями 22.09.25.

Принято в печать 25.11.25.

*Қ. Қ. Сегізбаева¹, А. Х. Бекбосынова², Г. К. Жүсіпова³,
С. Г. Канапина⁴, А. Т. Досова⁵

^{1,2,4,5}А. Байтұрсынұлы атындағы

Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.;

³«Тұран-Астана» университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

27.06.25 ж. баспаға түсті.

22.09.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗІРГІ РЕФРАКЦИЯДАҒЫ МӘҢГҮРТТІК МӘСЕЛЕСІ

Ұсынылған мақалада авторлар ұлттық мәдениеттер мен салт-дәстүрлердің сақталуына қауіп төндіретін, халыққа тән бірегей бірегейлікті жоюға қауіп төндіретін, бүкіл өркениетті әлем үшін өзекті және уақыт талабына сай қазіргі қоғамды мәңгүрттандыру мәселесін көтереді. Мақалада тарихты жоққа шығару, ана тілін, салт-дәстүрін білмеу, соқыр діни сенім, елдегі болып жатқан оқиғалардан бейхабарлық сияқты көрініс беретін мәңгүрттіктің сан алуан көріністері қарастырылған. Мәңгүрттік проблемасы дүние жүзіндегі жаһандану мен интеграцияның өзекті мәселелері контекстінде де қарастырылады, ол да әлемнің әртүрлі аймақтарында болып жатқан саяси катаклизмдерге байланысты күшейіп келеді. Қазіргі әлемдегі бұл үрдістің маңыздылығы азаймай, соңғы кездегі әлемдік саяси оқиғаларға байланысты күшейе түсуде. Тіл білімі тұрғысынан да мәселе шешілуде. Мақалада мәңгүрт сөзінің лексикалық мағынасы мен этимологиясы сөздік көздері мен көркем әдебиет туындыларын талдау негізінде қарастырылады. Сондай-ақ авторлар анықталған мәселе контекстінде синонимдік

ұғымдарды ашады. Бұл мәселеге терең философиялық көзқарас көркем мәтін призмасы арқылы шешіледі. Мәңгүрттерге тән қасиетке ие батырлар бейнелері арқылы даралықтан ада тұлғаның жиынтық бейнесі көрсетіледі.

Кілтті сөздер: мәңгүрттік, мәңгүрт, маргиналдық, жаһандану, интеграция, тарихи жады, ұлттық тіл, этникалық бірегейлік.

*К. К. Segizbaeva¹, A. Kh. Bekbosynova², G. K. Zhusupova³,
S. G. Kanapina⁴, A. T. Dosova⁵

^{1,2,4,5}Kostanay Regional University

named after A. Baitursynuly,
Republic of Kazakhstan, Kostanay;

³University «Turan-Astana»,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 27.06.25.

Received in revised form 22.09.25.

Accepted for publication 25.11.25.

THE PROBLEM OF MANKURTISM IN MODERN REFRACTION

In the presented article, the authors raise the problem of mankurtization of modern society, which is relevant and timely for the entire civilized world, which threatens the preservation of national cultures and traditions, destroying the unique identity inherent in the people. The article examines various manifestations of mankurtism, which is expressed in denial of history, lack of knowledge of the native language, traditions, blind religious faith, and ignorance of current events in the country. The problem of mankurtism is also considered in the context of current issues of globalization and integration throughout the world, which is also intensifying in connection with political cataclysms that are occurring in different regions of the world.. The importance of this trend in the modern world is not diminishing, but is intensifying in light of recent world political events. The issue is also being resolved in terms of linguistics. The article attempts to examine the lexical meaning and etymology of the word mankurt based on the analysis of dictionary sources and works of fiction. The authors also reveal synonymous concepts in the context of the problem identified.. A deep philosophical vision of this problem is solved through the prism of a literary text. Through the images of heroes who have the features of mankurts, a collective image of a person devoid of individuality is shown.

Keywords: mankurtism, mankurt, marginality, globalization, integration, historical memory, national language, ethnic identity.

<https://doi.org/10.48081/YPQA1572>

***Б. М. Сұлтанова**

Қазақ ұлттық қыздар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ORSID: <https://orcid.org/0000-0001-5377-370X>

*e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru

Қ. МЫРЗА ӘЛИДІҢ «ИІРІМ» ЭССЕ КІТАБЫНДАҒЫ ӘДЕБИ РЕМИНИСЦЕНЦИЯЛАР

Бұл мақалада ақын, жазушы Қ. Мырза Әлидің «Иірім» эссе кітабындағы эсселердің жанрлық ерекшелігін, әдеби реминисценцияларды зерттеуге бағытталған. Ақынның жалпы шығармашылығы жайлы зерттеулер көп болғанмен эсселері туралы зерттеу мақалаларының жоқтығы мақаланың өзектілігін көрсетеді. Дәйексөздер, аллюзиялар мен реминисценцияларды қолдану эсселердің деректілік негізін күшейтіп, кейіпкердің мінезін ашудың бір құралына айналады. Интермәтін көмегімен Қ. Мырза Әли оқиға желісімен қатар, өз кейіпкерлерінің шығармашылығына түсініктеме береді, оларды белгілі бір мәдени парадигмаға енгізеді. Нәтижесінде эсседегі белгілі тұлғалар туралы түрлі интерпретацияларға жол ашылады. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы Қ. Мырза Әлидің «Иірім» эссе кітабындағы әдеби реминисценцияларға жан-жақты талдау жасауында. Бұл жұмыстағы негізгі мақсатымыз – жазушы Қ. Мырза Әлидің «Иірім» эссе кітабындағы әдеби реминисценциялардың ерекшелігін айқындау. Жұмыстағы зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарында ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиетін оқытуға арналған оқу құралдары мен оқулықтарды жазу барысында пайдалануға болатындығы мақаланың практикалық маңыздылығын көрсетеді. Мақаланы жазу барысында тарихи-әдеби, салыстырмалы әдістер қолданылады.

Бұл мақала әдебиет тарихында эсселердің жанрлық ерекшелігін анықтауға, эсселердегі реминисценциялардың көркемдігін анықтауға үлес қосады.

Кілтті сөздер: Қ. Мырза Әли, эссе, реминисценция, ретроспективтілік, әдебиет, тақырып, идея, баяндау.

Кіріспе

Қазақтың белгілі философ ақыны Қ. Мырза Әли әдебиеттің барлық жанрларында жазды. Жетпістен астам кітабы жарық көрген қазақ ақыны. Балаларға арналған өлең, мысал, жұмбақ, жаңылтпаштары, ән өлеңдері үздіксіз жарияланды. Ақынның афоризмдері, мақал, мәтелдерінің өзі - екі том, аудармалары – он бір томдықты құрайды. Бірнеше пьесалары театрларда сахналанды. Ақын шығармашылығының бір саласы, әдебиеттің маңызды түрі «Иірім» атты эссе кітабы – әдебиет тарихында орны бар еңбек.

Қазіргі күні мемуар, эссе, естелік туралы, олардың жанрлық ерекшелігі туралы әдебиеттану ғылымында түрлі қайшылықты пікірлер бар. Кейбір ғалымдар атап айтқанда Хализев В. Е. мемуар, эссе, естеліктерді екінші дәрежелі бұқаралық әдебиетке жатқызса, Зацепин К. А. керісінше «жоғары интеллектуалды» жанр дейді. Мақалада эссенің жанрлық сипаты туралы қарама қарсы пікірлер негізінде тұжырымдар айтылады.

Интермәтін, реминисценцияларды, дәйексөздер мен аллюзияларды қолдану эсселердің деректілік табиғатын күшейтіп, белгілі тұлғаның мінезін жан жақты ашудың құралы қызметін атқарады. Интермәтін, реминисценциялар, дәйексөздердің таңдалуы, астарлы сілтемелер – бәрі де автордың өзін-өзі танытуының маңызды (кейде бейсаналы) құралы.

Материалдар мен әдістері

Қ. Мырза Әли – қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасы бар, белгілі ақын, жазушы, қайраткер. Мақаланы жазу барысында ақынның 2004 жылы «Атамұра» баспасынан жарық көрген «Иірім» эссе кітабы, ақын туралы, эсеге қатысты жазылған сындар, жалпы эссе жанрына байланысты отандық және шетелдік ғылыми зерттеулер, ғылыми мақалалар пайдаланылды.

Әдеби талдау әдісі қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

«Шындыққа құштарлық» – ХХ ғасырдың басты ерекшелігі, деп жазады француз философы Ален Бадью. ХХІ ғасырда бұл құштарлық әлсіреген жоқ, қайта жаңа күшпен өршіп келеді. Қазіргі таңда шынайы дүниелерге деген қызығушылық арта түсуде. «Нағыз өмірді» әдебиетте тек мемуарлар ғана жан жақты сипаттауға және терең түсіндіруге әлеуеті толық жетеді деуге болады. Мемуарларға деген қызығушылық – заңды құбылыс. Қазіргі кезде оқырман өмірлік шынайы шындықты мемуарлардан іздейді. Бүгінгі оқырман «шын өмірді» оқығысы келеді.

Сұранысқа орай 1980–1990-жылдардан бастап қазақ әдебиетінде автобиографиялық проза көп жазылуда. Қазақ оқырманы 1990 жылдардан беріде әр жылдары жазылған Қ. Ысқақтың «Келмес күндер елесі», М. Мағауиннің «Мен», Қ. Жұмаділов «Таңғажайып дүние», Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша», Ә. Нұршайықовтың «Мен және менің замандастарым»,

Х.Әдібаевтың «Өмірдария» мемуарлық романдары, Т. Әсемқұлов «Кемеңгердің өмірінен бір үзік сыр» эссесі, «Ғабиден Мұстафин туралы естеліктер» «Ғасыр сазын тербеген» (Нұрғиса Тілендиев туралы естеліктер, «Ғабит Мүсірепов туралы естеліктер», «Ғұлама ғұмыры» (Мәшһүр Жүсіп туралы аңыз бен ақиқат), «Шәкен Айманов туралы естеліктер», Б. Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», Қ.Мырза Әлидің «Иірім» эсселер жинағы және басқа да көптеген авторлардың автобиографиялық шығармаларымен, мемуарлармен, эсселер жинағымен танысу мүмкіндігіне ие болды.

XX ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырда қазақ әдебиеті автобиографиялық бағыттағы одан да көп шығармалармен толықты. Олардың қатарында көркем автобиографиялар авторлары – Ғ. Қабышұлы «Көңіл көгінде», Елеукенов Ш. «Қайдасың, сол күндер», Мұхтар Мағауиннің «Әбіш екеуіміз», атты эсселермен, «Ұлы Мұхаң – Мұхтар Әуезов», «Мәлік аға Ғабдуллин», «Ғабит аға Мүсірепов», «Әлекем – Әлкей Марғұлан», «Ілияс аға Есенберлин», «Мұқағали Мақатаев», «Әдекең – Әди Шәріпов», «Сайын екеуіміз», «Тұмағаң – Тұманбай Молдағалиев», «Гүлнар апа Дулатова», «Нықаң – Нымет Ғабдуллин» Керімбай С. «Өзбекәлі және мәдени майдан», «Қаныш және ғылыми майдан» атты деректі шығармалары бар. Осылайша, XX ғасырдың соңы – ХХІ ғасырдың басында қазіргі қазақ әдебиетінде автобиографиялық проза, деректі проза айтарлықтай кең және қуатты түрде жарық көрді. Автобиографиялық шығармаларда өзін және өз дәуірін баяндау барысында жазушылар өз замандастары мен өздері туралы ашық және терең ой, толғамадар айтуға ұмтылды. Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, саяси өмірдегі өзгерістерді бастан кешіре отырып, қазақ жазушылары өткен күнді объективті түрде ұғынуға, бүгінгі күнді тереңірек сезінуге, әр түрлі жағдайлардағы адамның шынайы болмысын баяндауға ұмтылды.

XX ғасыр соңы, ХХІ ғасыр басында әдебиеттану ғылымында (биографиялар, мемуарлар, күнделіктер, эсселер және т.б.) жанрларға деген қызығушылықтың артуын аталған жанрлардағы жүйенің трансформациялану процестерімен түсіндіріледі. Бұл жанрларды «шекаралық» жанрлар деп аталып та жүр. Мақала, монография, реферат, түсіндірме – ғылыми жанрлар; роман, эпопея, трагедия, әңгіме – көркем жанрлар; күнделік, шежіре, есеп, хаттама – деректі жанрлар» [1, 34-б.]. Эссе еуропа әдебиетінде ең кең тараған жанр екендігін жазған С. Әшімбаев, Д. М. Урнов [2; 3].

Эссе шекараны білмейтін, ғылыми, көркем, деректі жанрлардың бәрін еркін пайдалана беретін супер-жанр.

В. Е. Хализев эссеистиканы «білімнің алдын ала игерілуі», «бастапқы ізденіс саласы», «болашақ ғылымға қызмет ету формасы» деп атап, оның «танымалдығы мен маңыздылығына қарамастан, оқырманының көптігіне қарамастан» «негізгі жанр болуына және үстемдікке ұмтылуға негізі жоқ» екенін

айтады [4, 88-89-бб.]. Ал В. Кубилюс керісінше, эссе жанры «реалдылық пен өнердің арасындағы шекараны жоя отырып», «ғылым мен XX ғасыр өнерінде үстемдік еткен интеллектінің шығармашылық мүмкіндіктерін шоғырландыра отырып», «роман, өлең және драмдан да асып, танымал болып, басым жанрға айналуға тырысады» деп есептейді [5, 68-б.].

С. Н. Зенкин айтуынша, «еркін форма ретінде эссені жанр ретінде сипаттау қиын, сондықтан оны жазушының қоғамдық және көркемдік көзқарастарын талдау аясында зерттеледі» [6, 797-б.].

Бұл эссе жанрының негізгі белгілері: «мәтін құрылымының фрагментарлығы, бір тақырыптан екіншісіне жеңіл өту, баяндаудың орнына автордың пікірін алдыңғы қатарға шығару, ойын дәлелдеу үшін бақылауларды, сипаттамаларды, мысалдарды еркін әрі әсем пайдалану және оқырманға жеңіл қабылданатын, әдеби тұрғыда мінсіз стиль» [7, 318-б.].

«Очерк» пен «эссені» ажырата отырып, Е. Ю. Гениева XIX ғасырдың соңғы ширегінде «ағылшын сыншыл реализмінің қалыптасу жылдарында маңызды роль атқарған очерк (Диккенс пен Теккерейдің ерте шығармашылығы)» өз орнын эссеге бергенін атап өтеді.

Әдеби-көркем эссе XVIII ғасырдан бастап бүгінгі күнге дейін – гуманитарлық ғылымдар саласы мен көркем өнерде айтарлықтай маңызды қызмет атқарды [8]. Оның ғасырлар бойы оқырманды тартуы ең алдымен, «әртүрлі адамдарды, әртүрлі ұлттықтан жоғары мәдениеттерді, әртүрлі уақыттарды байланыстыра алу қабілетіне байланысты, өйткені ол адамның жаны мен ақыл-ойының табиғи күйін – күмәндану, бірге сезіну, ортақтасу қасиеттерін білдіреді [8, 32-б.]. Сондықтан оны «жоғары интеллектуалды» жанр дейді [8].

Мұндай эссенің ерекшелігі – «тәжірибенің салмақтылығы, ақылға қонымды дербестік, тілдік талғам мен автор интеллектісі», сондай-ақ «адамның ішкі әлемін және өзін-өзі рефлексиялау санасын танудың күрделілігі» [8, 32-б.].

Зацепин К. А. әдеби-көркем эссені – «барлығын да бойына сіңіретін әрі керек еместің бәрін еркін шығарып тастайтын» жанр [8, 23-б.]. Онда лирикалық поэзияға тән өз болмысынды терең ашу да, ғылыми мәтінге тән объективтілік те кездеседі. Сондай-ақ эсседе диалог пен полилог экспрессивті шегіне жетеді. Эсседе ең бастысы – «Мен» әртүрлі формада адамның болмысын, оның мәнін айқындайды [8, 23-б.].

«Эссе – жанрлық атау ретінде әдебиетке еркін енді. Қолданылу шеңбері кең, мән-мағынасы терең. Эссенің көбінесе естелікпен араласып, сабақтасып кететін тұстары бар. Қазіргі уақытта әдебиеттану ғылымында бұ дүниеден өткен адамдардың ісі, мінезі туралы жазбаларды естелікке жатқызады. Ал өзі жақсы білген, қатар өмір сүріп жатқан адамдар

туралы жазылған шығармаларды эссе дейді. Адамға ой салатын өмірдегі жағдаяттар еш өзгерместен, сол қалпында жазылып, оқырманға ұсынылатын өміршең жанр» [9, 264-б.].

Қадыр Мырза Әлидің «Иірім» эссесі қазақ әдебиеті ғана емес, түрлі елдер мен кезеңдердің, дәуірлердің әдеби-көркем материалдарына аса бай. Одақтас республикалар мен шетелдерге барған кездегі әдеби өмірді біршама баяндайды.

Қадыр Мырза Әлидің «Иірім» атты кітап атауының өзі осы кітаптың бағытын айқындайды. Шығарманың «Иірім» аталуының терең астары бар. Метафоралы атау. Өмірдің өзі – иірім деген метафора – бір қыры болса, екінші қыры – ақын, жазушылар, өнер адамдарының болмысы, ортасы қайшылықты, күрделі деген ой. Суда екі ағыс қосылып, дөңгелене шымырлап тереңге тартып кететін жерін иірім дейді. Өмірде де адамды тереңге тартып кететін иірім аз емес. Өмірдің өз заңдылығы бар. Ал адамдардың ішіндегі қырық қабат иірімді жазушы барынша көрсетуге тырысқан. Бұл кітап – өз жазғандарының маңыздылығы мен жауапкершілігін терең түсінетін жазушының ой-толғаулары. Оның ойында қазақтың, басқа да елдердің ақын, жазушылары, өнер адамдарының бейнелері – XX ғасырдың классиктері де, қаламгер ағалары, өзінің замандастары туралы есінде қалғандарымен, сол оқиғаға қатысты жазушының ой-толғаулары бүкпесіз берілген. Қазақ зиялылары арасындағы тартыс, жікшілдік, алауыздық, жеке байланыстар арқылы жең ұшынан жалғасу, қызметке, сыйлықтарға талас белгілі бір дәрежеде ашық жазылған.

Жазушы эссесінде реминисценциялар, дәйексөздер, сентенциялар, аллюзиялар жиі кездеседі. Реминисценция – интертекстің бір түрі.

Реминисценция сөзі латынның «*geminiscentia*» – «естелік», «есте сақтау» деген сөзінен шыққан. Алайда қазіргі жағдайда бұл сөздің мағынасы біржақты түсіндіріле бермейді.

Реминисценцияны былайша айтсақ әдебиеттегі әдебиеттің образы десек болады. Реминисценция – көркем образ, шығарма жайлы естеліктер немесе көркем образ бен белгілі бір элементті кіріктіру. Аллюзия – стилистикалық фигура, белгілі әдеби шығармаға, тарихи деректерге, риторикалық фигураларға сілтеме жасау. Біздің парафраза деп жүргеніміз осы аллюзияның бір түрі. Себебі зерттеушілер цитаталық аллюзия, парафразалық аллюзия, кескіндемелік аллюзия, т.б. түрлерге жіктейді (Н. Г. Владимирова).

Реминисценция, цитата, эпиграф, күнделіктер, хаттар, аллюзия – бұлар интермәтіннің түрлері.

Қадыр Мырза Әли университетті бітірген бетте жаңадан ашылған «Балдырған» журналында жұмыс істеп жүрген кезде Жазушылар Одағына бір барғанында С. Мұқановты кездестіргенін жазады. С.Мұқановқа арналған

естеліктерден біз екеуі арасындағы диалогтан аллюзияны кездестіреміз. Классик жазушы мұның өлеңдерін, сын мақаларын оқитынын айтады. «... сен, высокий штильмен жазады екенсің...» дегенде Қадыр Мырза Әли таңданып қалады. Мені қайдан біледі. Университетті жаңа ғана бітірген, журналға жаңа ғана қызметке кірген жас маман. Осындай ойлардан сол мезетте не айтарын білмей тоқтап қалады. «неге үндемей қалдың? Менің «стиль» демей «штиль» деген сөзіме таңданып тұрсың ба? Ломоносов заманында «штиль» деп жазған» – деген С. Мұқанов сөзін дәлме дәл келтіреді [10, 19-б.]. Бұл үзінді де реминисценция. С. Мұқанов арқылы бір терминнің көне дәуірдегі қолданысы туралы еске алынып отыр.

Университетке қабылдау емтиханында орыс тілінен емтихан алған, ақынның өмір бойы алғыс айтып, есінен шықпаған, өлең арнаған ұстаз Т. В. Поссе туралы естелігінде де реминисценция, аллюзияны қолданған. Қытай жазушысы Лу Синь, дания жазушысы Андерсен Нексе туралы айтылады. Бұдан жазушының ойларын кең мәдени контекске шығарғанын көреміз. Жазушы эсселерінің көркемдік кеңістігін едәуір кеңейтеді. Бұл – Қадыр Мырза Әли реминисценцияларының тағы бір қызметі.

Салтыков-Щедрин шығармасының аты «Как один мужик двух генералов прокормил», «Ноғай, қазақ бір туған» деген өлең жолдары, қаншама авторларымен қоса шығарма атаулары аталады. Ж. Молдағалиевтің Д. Қонаев екеуінің арасында реніш отын жаққан өлеңі де реминисценцияға жатады. Мысалы,

«Сен хатшысың, ертеңің күнгірт сенің,
Мен ақынмын, ақын боп қала берем!» [10, 31-б.].

Немесе,

Асан боп туып қазақтар

Өледі Асан-Қайғы боп, – деген жолдарды келтіреді [10, 48-б.].

О. Сүлейменов – Қадыр Мырза Әли өміріндегі маңызды тұлғалардың бірі екенін эсседен түсінуге болады. Олжас Сүлейменовтің қолданысындағы сөздердің оқырманды дуалап тастағандай, ерекше елеңдететін айтады. О. Сүлейменовті оқырманға не керегін білетін психолог ақын дейді де, керек болса экзотиканы да шеберлікпен қолданатынын айтады. Олжасты айта отырып ақынның шығармашылығымен терең таныса түсеміз. Көркем аударма туралы құнды ойлар айтады. Олжас ақынның өлеңін аударуда түпнұсқадай аудару жарамайтынын, көркем аударма жасау керек дейді. О. Сүлейменовті Қазақстандағы ең беделді орыс қаламгерлері де ерекше құрметтейтін ақын дейді де, ақынның қасында өмір бойы орыстар немесе еврейлер болды дейді. Бұл да оқырманды ойландырады.

О. Сүлейменов шығармаларынан Махамбетке арналған бір өлеңінде батыр дастархан басында бір қойды бір өзі жейтін еді дейді. Қазақ ұғымында

мешкейлік адам қызығатын қасиет емес. Осы жолдарды Қадыр Мырза Әли былай аударады:

О даланың жолбарысы,

Көкжалы,

Көкжал бөрі қай кезде де олжалы! [10, 54-б.].

Қадыр Мырза Әли Олжас Сүлейменовты айта отырып өзінің өзінің шығармашылық мүмкіндігін танытқан. Мұндай аударма жасаудан гөрі жаңа өлең жазған жеңіл емес пе деген ой туады.

Қадыр Мырза Әли темірдей тәртіппен жұмыс істеген. Аудармаларын жинағанда оның өзі он екі том болғанын айтады. Оның екі томы – О.Сүлейменов өлеңдері. Осы екі томдықтан таңдап, іріктеп «Әр күн – арайлы таң» деген атпен үлкен бір жинақ жарық көргенін айтады. Екі томды аудару – өмірінің белгілі бір кезеңдерінде екі ақын шығармашылық байланыста болғанын білдіреді. Екінші жағынан Қадыр Мырза Әлінің еңбекқорлығын көрсетеді, шығармашылық ізденісін көрсетеді. Өзі туралы миф өрістей түседі. Эссе жазушы болмысы тереңдей түседі.

Одан кейін көпшілікке арналмаған, ақындардың өз ішінде ғана айтылып жүрген Ғафу Қайырбековтің бір екі шумағын кездестіреміз. Бұл шумақтар Ғафу Қайырбеков тұлғасынан гөрі сол шумақтар арналған І. Есенберлин, Иван Шуховты тұлғасын ашуға қызмет етіп тұр.

Ғафу Қайырбеков үнемі жұмыс орнында болмайтын І. Есенберлин туралы

Кеше келсең – жүз қырық үш,

Бүгін келсең – жүз қырық үш,

Осылай жұмыс істейді

Есенберлин деген бір ішкіш! [10, 66-б.] – деп қаламгерлер ішінде ғана айтылатын бір шумақ өлеңді мысалға келтіреді. Бұл да реминисценция. Бұл шумақты Қадыр Мырза Әли І. Есенберлин туралы өзінің субъективті ойын дәлелдеу үшін беріп отыр. І. Есенберлин де тарихи тұлға. Ол туралы әдебиетшінің, оқырманның өз пікірі бар. Эссе авторы ол пікірді өзгерте ала ма, өзгертпей ме, ол басқа мәселе.

Жазушылар Одағы жетінші қарашада төңкерістің мерекелік парадына шығады. Күн суықта бәрі қатты тоңады. Сонда «Простор» журналының бас редакторы Иван Шухов майданда қолданған флягасынан коньяк ішіп, жылынып тұрады. Соған орай Ғафу Қайырбеков:

Иван Шухов дегенің мына кісі,

Қалтада сылдырлайды флягісі.

Қазақ ішпей тұрғанда орыс ішіп,

Адамның келеді екен жылағысы, [10, 51-б.] – дейді.

Ақын Ғафу Қайырбековтің жинақтарға енбейтін, басылым, оқырман үшін емес, қаламгерлердің өз арасында ғана айтылатын өлеңдерін мысал келтіре отырып ақынның жеке тұлғалық автопортретін жасап отыр. Ғафу Қайырбековтің шығармашылық портреті оқырманға, зерттеушілерге таныс. Эсседе ақынның бейтаныс қырлары туралы жазушы пікірлеріне айғақ ретінде өлеңдерін беріп отыр. Реминисценцияны қолданады жазушы.

Жазушы орыс ақыны Анатолий Мариенгофтың өз естелігінде «бала кезде аузымнан бір түспейтін емізігім әлі күнге дейін жақсы есімде» деп жазғанын мысалға алады. Қадыр Мырза Әли бұған күмәндана қарайды. Екінші жағынан, әлемде ғажаптар көп қой, есінде болуы рас та шығар дейді. Өзінің есінде бірінші сыныпқа барғаннан бергі оқиғалар жақсы сақталғанын айтады. Оған дейінгілердің көмескі, бұлыңғыр екенін есіне алады.

Одан әрі ұлы орыс ақыны А. С. Пушкиннің «Ақын және сыншы» деген өлеңін мысалға келтіреді. Ақыннан «ол да мені тырнағымнан таныды, менде оны құлағынан таныдым» деген үзінді келтіреді. Бүркеншік атпен сынаған сыншы туралы пікіріне ұлы ақын сөзімен салмақ, маңыз береді. Орыс ақыны Анатолий Мариенгофтың естелігінен үзінді келтіруі, ол туралы пікірін айтуы реминисценцияға кезекті мысал.

Қадыр Мырза Әлінің эсседе адамдық болмысымен қатар шығармашылығын сүйсіне отырып жазған әдеби кейіпкер – ақын Ж. Нәжімеденов. Ж. Нәжімеденов шығармашылығын жоғары бағалайды. Ж. Нәжімеденовтің «Күй» деген өлеңінде

Жеңілдігі көбіктей

Ауырлығы табыттай! [10, 111-б.] – деп өлеңінен мысал келтіреді.

Жоғарыдағы екі тармақтың соңғы жолына ерекше назар аударады. Соңғы тармақ өмір бойы санамды түрткілеп, ойландырады. Сәтті, тапқыр қолданыс. Құдай Ж. Нәжімеденов аузына салып тұр дейді.

Одан әрі М. Мақатаевтың «Жапырақ жүрек жас қайың» өлеңі туралы пікірін жазады.

Жапырақ-жүрек жас қайың! Жанымды айырбастайын. Сен адам бола бастасаң Мен қайың, бола бастайын. Келісесің бе, жас қайың? (Көрінер, мүмкін, кімге ерсі.) Өміріңді маған бір берші! Дүрбелең мына дүниені, Адам көзімен бір көрші (М. Мақатаев) [10, 112-б.].

Жазушы өлеңде құдірет барын, оны қара сөзбен түсіндіре алмайтынын айтады. Өлеңге түсіндірме жасау – өлеңнің қасиетін кетіру, бағасын түсіру, құнын білмеу деп қарайды. Тіпті обал деп түсінеді жазушы. Өлеңнің қасиетін тереңнен танитын Қадыр ақын «осы өлеңді өлердей жақсы көрем» дейді. Ақын мұңын, шерін табиғатқа ақтарып тұрған өлең. Жапырақ-жүрек метафоралы қолданысында, «жас қайың» эпитетті тіркесінде сезім, күй, мазмұн теңдей терең. Жас қайың қолданысы ағаштың жастығы туралы

айтып тұрған жоқ. Ағаштың, табиғаттың ешкімге қиянат жасауды білмес тазалығы, кіршіксіздігі туралы астарлы мағына бар.

Қадыр Мырза Әлидің көркемдік санасының тағы бір, бәлкім, ең басты ерекшелігі туралы айту қажет. Ол – қазақ жазушыларына деген сүйіспеншілігі, олардың шығармалары арқылы бүкіл қазақ әдебиетіне деген шексіз құрметі мен кіршіксіз көңілі. Эсседе қазақ әдебиеті ғана емес, түрлі онкүндіктер өткен елдер, республикалар, аймақтар әдебиеті, тіршілігі туралы да өзінің жақсы кейде жаман пікірлерін айтып отырады. Бұл пікірге эссенің басынан аяғына дейін көптеген мысалдар келтіруге болады. Мысалы, С. Мұқанов, Ә. Тәжібаев, О. Сүлейменов, Ә. Шәріпов, Ж. Молдағалиев, М. Ғабдуллин, О. Сүлейменов, Б. Момышұлы, Т. Ахтанов, Әбу Сәрсенбаев, Б. Соқпақбаев, Ж. Нәжімеденов болып жалғасып кете береді. Мысалы С. Мұқанов туралы ой-толғауларында келтірілген мынадай ойларды ерекше атап өтуге болады: «Негізінде С. Мұқанов адамды жатырқамайтын, көпшіл еді. Ақ сары жүзді сымбатты қазақ. Ол – жай адам емес еді» [10, 19-б.].

«Қазақ тіліне төнген қатерді алғаш сезген С. Мұқанов. Алматыда тұңғыш қазақша балалар бақшасын Сәбең аштырды. Ұлт мектептеріндегі қазақ тілі пәнінің сағаты қысқаруына да қарсы болған Сәбең» [10, 20-б.].

С. Мұқанов туралы жылы, жақсы пікірлерін жазады. Жазушының жазушыға деген құрметі, сүйіспеншілігі көрініп тұр.

Осыдан оның эссе, естеліктерінің тағы бір маңызды функциясы шығады: оқырманға эмоционалды әсер ету арқылы олардың да жазушыға деген махаббатты, жазушыны құрметтеу сезімін сезінуіне көмектесу.

Осылайша, қорытындылай келе, Қадыр Мырза Әли эссесіндегі әдеби реминисценциялардың функцияларын келесідей жіктеуге болады:

– біріншіден, әдеби образдар мен жазушылардың басынан кешкен шынайы оқиғалар арқылы олардың шығармашылығының, өзінің жеке басы және замандастары үшін маңыздылығын ұғынуға тырысу;

– екіншіден, қазақ әдебиетінің көркем әлеміне терең бойлау арқылы елде болған әлеуметтік-тарихи оқиғалардың, ақын-жазушылар арасындағы оқиғалардың себептерін түсінуге ұмтылу;

– үшіншіден, оқырманға қазақ қаламгерлері шығармаларының маңыздылығын және оның онтологиялық сипатын жеткізу.

Қорытынды

Автобиографиялық прозада, эссе, естеліктерде басты нысана ретінде тарихи тұлға ғұмыры алынып, өмірлік шындықтың көркем бейнесін сомдаудағы нақты деректердің игерілу тәсілдері қарастырылды. Мақалада эссе жанрының қазақ әдебиетінде даму ерекшелігіне, эсседегі реминисценцияларға тоқталдық. Зерттеу объектісі ретінде алынған Қ. Мырза

Әлидің «Иірім» эсселер жинағындағы реминисценциялардың көркемдік қызметін саралап өттік.

Эсседе әдеби реминисценцияларды шебер қолдану арқылы оқырманның еркін интерпретациясына мүмкіндік беретіндігі айқындалды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Эпштейн М. Н.** Парадоксы новизны [Текст]. – Москва, 1989, С. 341.
- 2 **Әшімбаев С.** Екі томдық шығармалар жинағы [Мәтін]. 2 том. – Астана : Елорда, 2006. Әдеби сын : портреттер, эсселер, толғаулар – 326-б.
- 3 **Урнов Д. М.** Романтизм. Блейк. «Озерная школа». Эссеисты и другие прозаики // История всемирной литературы [Текст]. В 9 т. / под ред. Ю. Б. Вишера. – М. : Наука, 1989. – Т. 6. – С. 87–111.
- 4 **Хализев В. Е.** Теория литературы [Текст]. – М. : Высш. шк., 2000. – 398 с.
- 5 **Кубилюс В.** Современная литературная критика. Вопросы теории и методологии [Текст]. – М. : – Наука, 1986. – 239 с.
- 6 **Зенкин С. Н.** Новые тенденции во французской эссеистике // Французская литература 1945–1990 [Текст]. – М. : Наследие, 1995. – С. 797–798.
- 7 **Головин В. П.** Об Уолтере Патере, его творческом методе и книге «Ренессанс» // У. Патер Ренессанс. Очерки искусства и поэзии [Текст]. – Москва : Изд. дом Междун. ун-та в Москве, 2006. – С. 317–336.
- 8 **Зацепин К. А.** Эссе как коммуникативная форма: проблемы чтения (на материале современной эссеистики) [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самара, 2006. – 202 с.
- 9 **Сұлтанова Б. М.** Қазақ мемуарлық шығармаларының, роман-эссенің даму тарихы [Мәтін] \\\ Абай ат. ҚазҰПУ, Алматы, Хабаршы, № 4(70). – 2019, – 190–194 бб.
- 10 **Мырза Әли Қ.** Иірім [Мәтін]. – Алматы : Атамұра, 2004. – 360 б.
- 11 **Сұлтанова Б. М.** Роман-эссенің жанрлық ерекшелігі [Мәтін] \\\ Проф. Б. Қалиұлының 80 жылд. орай «Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Абылай хан ат. ҚХЖӘТУ, Алматы, 25 қаңтар 2019 ж. – 262–265 бб.
- 12 **Сұлтанова Б. М.** Эсседе автордың өзін-өзі рефлексиялау сипаты [Мәтін] \\\ «Қазіргі әдебиеттану ғылымы және әдебиетті зерттеу мен оқытудың өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, ҚазҰлтҚПУ, Алматы, 2025 ж., – 56–60 бб.
- 13 **Сұлтанова Б. М., Мусаева У. Б. Қ.** Мырза Әлидің «Иірім» эссе жинағындағы Ж. Нәжімеденовтің шығармашылық портреті [Мәтін] \\\

«Қазіргі ғылым парадигмасындағы қазақ лингвистикасы: таным, сөз мәдениеті және педагогикалық дискурс» тақырыбындағы республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары, Қорқыт ата университеті, Қызылорда, 2024 ж. – 42–45 бб.

14 **Thomas Larson**. The Memoir and the Memoirist: Reading and Writing Personal Narrative [Text]. – 2011. – № 1, [Electronic resource]. – <https://www.researchgate.net/>

15 **Éilís Ní Dhuibhne Almqvist**. Reflections on Memoir as a New Genre [Text]. Irish University Review, – Volume 50, Issue 1, 13.05.2020. University Review

Reference

1 **Epshteyn M. N.** Paradoksy novizny [Paradoxes of Novelty] [Text]. Moscow, 1989. – p. 341.

2 **Ashimbaev S.** eki tomдық shygarmalar zhinagy. [Two-volume collection of works] [Text] 2 Vol. – Astana : Elorda, 2006. Adebі syn : portretter, esseler, tolgaular – 326 p.

3 **Urnov D. M.** Romantizm. Bleyk. «Ozernaya shkola». Esseisty i drugie prozaiki [Romanticism. Blake. The Lake School. Essayists and other prose writers] [Text] // Istoriya vsemirnoy literatury. V 9 Vol. / pod red. Yu. B. Vippera. Moscow : Nauka, 1989. – Vol. 6. – p. 87–111.

4 **Khalizev V. E.** Teoriya literatury [Literary theory] [Text]. – Moscow : Vyssh. shk., 2000. – 398 p.

5 **Kubilius V.** Sovremennaya literaturnaya kritika. Voprosy teorii i metodologii [Contemporary Literary Criticism : Theoretical and Methodological Issues] [Text]. – Moscow : Nauka, 1986 – 239 p.

6 **Zenkin S. N.** Novye tendentsii vo frantsuzskoy esseistike [New trends in French essay writing] [Text] // Frantsuzskaya literatura 1945-1990. – Moscow : Nasledie, 1995. – p. 797–798.

7 **Golovin V. P.** Ob Uoltere Paterye, ego tvorcheskoy metode i knige «Renessans» [About Walter Pater, his creative method, and the book «Renaissance»] [Text] // U. Pater Renessans. Ocherki iskusstva i poezii. Moscow: Edition dom Mezhdunar. un-ta v Moskve, 2006. – p. 317–336.

8 **Zatsepin K. A.** Esse kak kommunikativnaya forma: problemy chteniya (na materiale sovremennoy esseistiki) [Essay as a communicative form: problems of reading (based on contemporary essay writing)] [Text]: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Samara, 2006. – 202 p.

9 **Sultanova B. M.** Kazak memuarlyk shygarmalarynyn, roman-essening damu tarihy [The history of the development of Kazakh memoirs and novel-essays] [Text]: // Abai at. KazUPU Khabarshy, №4 (70), Almaty : 2019. – 190–194 p.

10 **Myrza Ali K.** Iirim [Hope] [Text]. – Almaty : Atamura, 2004. – 360 p.

11 **Sultanova B. M.** Roman-essenin zhanrlyk erekshelegi [Genre features of the novel-essay] [Text]: // Prof. B. Kaliulynyn 80 zhylyq orai «Kazak til biliminin ozekti meseleleri» atty halyqaralyq gylimi-praktikalyq konferentsiya materialdary, Abylai han at. KHKZhETU, Almaty, 25.01.2019. 262–265 p.

12 **Sultanova B. M.** Essede avtordyn ozin-ozі refleksialau sipaty [The nature of the author's self-reflection in the essay] [Text]: // «Kazirgi adebiettanu gylimi zhane adebietti zertteu men oqytudyn ozekti meseleleri» atty Halyqaralyq gylimi-praktikalyq konferentsiya materialdary, KazUItKPU, Almaty, 2025. – 56–60 p.

13 **Sultanova B. M., Musaeva U. B. K.** Myrza Alidin «Iirim» esse zhinagynda Zh. Nazhimedenovtin shygarmashylyq portreti [Creative portrait of Zh. Nazhimedenov in the essay collection «Hope» by K. Mirza Ali] [Text]: // «Kazirgi gylim paradigmasyndagy kazak lingvistikasy : tany, soz madenieti zhane pedagogikalyq diskurs» taqyrybyndagy respublikalyq gylimi-teoriyalıq konferentsiya materialdary, Qorqyt ata universiteti, Kyzylorda, 2024. – 42–45 p.

14 **Thomas Larson**. The Memoir and the Memoirist: Reading and Writing Personal Narrative [Text]: – 2011. – № 1, [Electronic resource]. – <https://www.researchgate.net/>

15 **Éilís Ní Dhuibhne Almqvist**. Reflections on Memoir as a New Genre [Text]. Irish University Review, – Volume 50, Issue 1, 13.05.2020.

03.02.25 ж. баспаға түсті.

21.06.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Б. М. Султанова

Казахский национальный
женский педагогический университет
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 03.02.25.
Поступило с исправлениями 21.06.25.
Принято в печать 25.11.25.

**ЛИТЕРАТУРНЫЕ РЕМИНИСЦЕНЦИИ
В ЭССЕ-КНИГЕ «ІІРІМ»
К. МЫРЗА ӘЛИ**

В данной статье рассматриваются жанровые особенности эссе из книги «Іірім» поэта и писателя К. Мырза Әли, а также проводится исследование литературных реминисценций в этих произведениях. Несмотря на то, что творчество автора в целом изучалось достаточно широко, отсутствие научных работ, посвящённых его эссе, подчёркивает актуальность темы. Использование цитат, аллюзий и реминисценций усиливает документальную основу эссе и становится средством раскрытия характера героев. С помощью интертекста К. Мырза Әли, наряду с развитием сюжетной линии, комментирует творчество своих персонажей и вводит их в определённую культурную парадигму. В результате открываются возможности для различных интерпретаций известных личностей, представленных в эссе. Научная новизна статьи заключается во всестороннем анализе литературных реминисценций в эссе К. Мырза Әли из книги «Іірім». Основная цель работы – выявить особенности литературных реминисценций в эссе писателя. Полученные в ходе исследования результаты могут быть использованы при подготовке учебников и учебных пособий по казахской литературе XXI века в высших учебных заведениях, что определяет практическую значимость статьи. При написании статьи применяются историко-литературный и сравнительный методы.

Данная работа вносит вклад в изучение жанровых особенностей эссе в истории литературы и художественной функции реминисценций.

Ключевые слова: К. Мырза Әли, эссе, ретроспективность, реминисценции, поэзия, тема, идея, повествование.

**B. M. Sultanova*

Kazakh National Women's Teacher

Training University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 03.02.25.

Received in revised form 21.06.25.

Accepted for publication 25.11.25.

**LITERARY REMINISCENCES
IN THE ESSAY BOOK «ІІRIM» BY K. MYRZA ALI**

This article examines the genre-specific features of the essays from the book «Iirim» by poet and writer K. Myrza Ali, as well as explores the use of literary reminiscences within these works. Although the author's overall literary output has been extensively studied, the lack of scholarly research specifically dedicated to his essays highlights the relevance of this topic. The use of quotations, allusions, and reminiscences enhances the documentary basis of the essays and serves as a means to reveal the characters' personalities. Through intertextuality, K. Myrza Ali not only develops the narrative but also comments on the creative work of his characters, embedding them into a specific cultural paradigm. As a result, the essay offers opportunities for various interpretations of well-known figures. The scientific novelty of this article lies in a comprehensive analysis of literary reminiscences in K. Myrza Ali's essays from «Iirim». The primary goal of the study is to identify the characteristics of literary reminiscences in the writer's essay works. The findings of the research may be used in the development of textbooks and teaching materials on 21st-century Kazakh literature in higher education institutions, which defines the practical significance of the article. The research employs historical-literary and comparative methods. This study contributes to the exploration of the genre features of the essay in literary history and the artistic function of reminiscences.

Keywords: K. Myrza Ali, essay, retrospection, reminiscences, poetry, theme, idea, narration.

<https://doi.org/10.48081/MGMR4391>

***Г. Т. Тлеубердина¹, Б. С. Рахимов²,
Г. С. Бөкен³, С. Ж. Шахина⁴**

^{1,3}Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,

Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.

^{2,4}Е. Бөкетов атындағы

Қарағанды ұлттық зерттеу университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

²ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5022-0421>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6860-5352>

*e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

ТАРИХИ ЖЫРЛАРДАҒЫ ОБРАЗДАР ЖҮЙЕСІ

Бұл еңбектің басты мақсаты тарихи эпостардың ерекшелігі мен маңызын, эпостағы тұлғалар образын ғылыми тұрғыдан талдау. Осы мақсатқа жету үшін алдымызға тарихи эпос туралы түсінік беру; тарихи жырлардағы батырлардың образын ашу; осы саланы зерттеуші ғалымдардың еңбектерін саралап, ғылыми ақпарат беру; жас ұрпаққа қаһарман батырларды таныту, қоғамға насихаттау міндеттері қойылды. Тарихи жырлардың жиналуы, жүйеленуі, жарыққа шығуы, одан әрі тарихи жырлардың ерекшеліктері, тегі мен дамуы, тұтастану үрдісі, сонан соң батырлар жыры мен тарихи жырлардың ортақ белгілері және айырмашылықтары сияқты мәселелерге ден қойылып, тың ой-тұжырымдар жасалды. Әсіресе, XVIII ғасырдағы оқиғаларды бейнелетін тарихи жырлардың көркемдік сипатын саралау барысында авторлар поэтикалық терең талдаулар жасап, сюжет пен деректілік сияқты мәселелерге тоқталды. Зерттеу нысаны ретінде Ер Олжабай, Қара Керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Өтеген батырлар жайлы тарихи жырлар алынды. Аталған тарихи жырлардағы көркемдік шындық мен тарихи шындық мәселелері қарастырылды. Ел болашағын, егемендігін аңсаған батырларды дәріптейтін тарихи жырлардың маңызы жазылды. Зерттеу жұмысын жазу барысында

тарихи-салыстырмалы, анализ-синтез сынды әдіс-тәсілдер қолданылды.

Кілтті сөздер: тарихи жыр, тарихи тұлға, образ, тарихи шындық, көркемдік шындық, еркіндік, саяси жағдай, халық

Кіріспе

Қазақ халқының тарихи тағдырында XV–XVIII ғасырдың алар орыны айрықша. Бұл кезең – қазақ хандығының дербестігі, бүтіндігі, қазақ халқының азаттығы сияқты алапат асқақ мәселелерді күн тәртібіне шығарған шақ. Ұлы мұрат жолында қазақ халқы шын мәніндегі елдік пен ерліктің үлесін көрсетіп, өзінің ұлттық болмысын біржолата қорғап қалды. Тарихи сыны мол шақта елдің амандығы мен жердің бүтіндігін мұрат тұтқан әйгілі тұлғалар тарих сахнасына шықты. Тәуке, Абылай сияқты хандар, Ер Олжабай, Қара Керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Бәсентиін Сырымалай, Балталы Оразымбет, Сіргелі Елшібек, Уақтан шыққан Баян, Тарақты Байғазы сияқты батырлар, Бұқар, Тәтіқара, Қанай, Толыбай, Төле, Әйтеке, Қазыбек сияқты шешен-билер бірі ақыл-айласымен, екіншісі ерлік істерімен, келесісі тапқырлық – даналығымен елінің амандығын, жерінің бүтіндігін қамтамасыз етті. Осынау эпикалық кезең өзінің рухына лайық жыр-толғауларды дүниеге әкеліп, қазақ халқының қаһарман ерлігі өлмес өнер тіліне түсті. Әсіресе, елім деп еңіреп туған батырлардың өнегелі өмірі мен ерлік істері туралы сыр шертетін тарихи жырлардың қалың шоғыры дүниеге келіп, олар шын мәнінде қазақ халқының асқақ рухын танытатын көркем шежіреге айналды.

Өкінішке орай, әлі де азаттық жолында арпалыспен ғұмыр кешкен қазақ батырлары туралы дүниеге келген тарихи жырлар, оның ішінде XVIII ғасыр аясында туындаған тарихи жырлар өзінің толық қалпында рухани айналымға толық түспей келеді.

Материалдар мен әдістері

Мақаланы жазу барысында қаһармандыққа толы ұлт тарихында өшпес із қалдырған тұлғалардың өмірі мен ерлігі дәріптелген реалды-тарихи эпостарды зерттеген Ш. Уәлиханов, Қ. Кемеңгерұлы, М. Әуезов [1], Х. Досмұхамедұлы, М. Тынышпаев, Қ. Жұмалиев, Р. Нұрғали, М. Қозыбаев, С. Қирабаев, С. Қасқабасов [2], Е. Тұрсынов, С. Оспанұлы, Б. С. Рахимов [3] сынды ғалымдардың ғылыми еңбектері қарастырылды.

Зерттеу тақырыбымыз ұлттық көлемде үлкен маңызға ие болғандықтан, әдебиеттанушы ғалымдардың зерттеулеріндегі салыстырмалы талдаулары, одан шыққан қорытындылары мен құнды ойлары есепке алынды.

Тарихи жырларды зерттеу барысында билеуші бейнесі ашылатын жыр жолдарын топтастыру, басқа сөздермен ажырату үшін салғастыру және құрылымдық талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар зерттеу

жұмысын жазу барысында тарихи-салыстырмалы, анализ-синтез сынды әдіс-тәсілдер және негізінен салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды. Ол үшін бақылаудың түрлері үздіксіз қарастырылып, жинақтау, жүйелеу және қорытындылау арқылы орындалып отырды. Жалқыдан жалпыға қарай орындалу амалдары жүзеге асырылды.

Нәтижелер және талқылау

XVIII ғасырдағы қазақтың ұлт-азаттық қозғалысына байланысты туған тарихи жырлардағы қаһармандар бейнелерін де, жыршылар романтикалық асқар биікке көтеріп, оптимистік рухта жырлайды. Қазақ халқын «Ақтабан шұбырындыға» ұшыратқан жоңғарлардан елін қорғау жолында ерлік көрсеткен, қасарысқан жауға қарсы аттанған батырлардың образын жасау үшін жыршы ақындар бірнеше әдістер қолданады. Әдетте батырлар жырында батырдың бойындағы асыл қасиеттер оның дүниеге келмей жатқан кезінде айтылып, туғаннан кейін-ақ көрген жандар таңқаларлық әрекеттер жасалады. Олай болуының себебі біріншіден, сыртқы жаулардан қорғайтын батыр ұл болу керек, екіншіден, ондай батырдың жаратылысы да бөлек болады деген халық қиялының көрінісі. Тарихи жырларда батырлардың ерекше ержүрек болатын себептері көбіне арғы ата-бабаларының батыр болуына байланысты екендігін көрсету басым. Мысалы: Жәнібектің арғы бабаларының бәрі батыр екендігі айтылады. Жырда Жәнібек дүниеге келмей тұрып, атасы Шақшаққа бабасы: «Қошқардан туатын баланың аты Жәнібек болсын, ол дүниенің төрт бұрышын билейтін адам болады, оның бақ дәрежесі жеті атаға жетеді», [4, 65-б.] – деп аян береді. Ал, «Олжабай батыр» жырында нағашысы Қаратай батыр, әкесі айтулы би екендігі ерекшелей көрсетіледі.

Тарихи жырлардағы образдың айрықша ашылатын тұсы, жаумен кездесудегі, жекпе-жектегі ерлігін суреттегендігінен байқалады. Батырлар жырында қалыңдығы үшін, еліне залал келтірген сыртқы жаулармен болатын шайқастардағы батырдың алып күшін көрсетіп, сол арқылы оның ерлік істерін, мінез-құлықтарын даралай көрсететіні белгілі. Соның бәрінде батыр – жалғыз. Тарихи жырларда қаһармандар тек сыртқы жаулармен шайқасады. Жаумен шайқаста кейіпкерлер жалғыз өзі барып қырып тастамайды, қасына әскер ертіп, атақтары алашқа белгілі болған батырлармен қол бастап барады. Сөйтіп, қол бастаған көп батырлардың арасынан жыршы-ақындар өздері әңгіме қылып отырған батырдың жекпе-жегін жекелей алып жырлайды. Оның батырлығы басқаларға қарағанда, ерекше сипатқа ие болады. Мысалы, шақшақ Жәнібек батыр жырында:

Айбалтаның сыртымен
Салдырмай қалмақ қағады.
Айбалтаны Жәнібек,
Тигізбей тартып алады.

Суырып алып көк қылыш

Қалқанының сыртынан,

Батыр Жәнібек шабады.

Қақ жарып түсті қалмақты [5, 145-б.] – дейді.

Тарихи жырлардың нұсқаларынан батырлар ерлігін даралай көрсеткен мұндай сипаттауларды көптеп табуға болады. Айталық, Абылайға байланысты жырда жау батырына айқасқа шығар ешкім табыла қоймайды. Жыршы ақындар Қабанбай, Бөгенбай тағы басқа батырлар арасынан Абылайды жекпе-жекте кездестіреді. Қабанбай жырында жаудың батырына қазақ батырларының ешқайсысы шақ келмейді. Ақырында Қабанбайдың өзі шығып жеңеді.

Тарихи жырлардағы образ жасаудағы енді бір ерекшелік, жыршы ақындар батыр образын қаһармандардың өз сөзімен жасайды. Батырлардың монолог түрінде айтатын сөздері арқылы да көптеген ерлік істеріне куә боласын. Бұндай серттесу батырлар жырында да молынан кездеседі. «Тұлпар ат батырдың ең жақын серігі, яғни ер қанаты. Ол батырдың образын толықтыра түседі» [1, 192-б.] – деген М. О. Әуезовтің пікірі дәлелді. «Өтеген батыр» жырындағы батырдың халқына берген анты да батыр бейнесін даралайтындай. Оған дәлелді:

Тыңда, халқым, мені де.

Мен тұрғанда қуанып,

Жеткенін білдім бағаның,

Сарбазын қырып қалдырмай

Ханның басын аламын...

Кек алмай тоқтап тұра алман.

Бақытқа туған баламын [5, 148-б.] – деген жолдарды ұшыратамыз.

Осының өзі батырлық эпостағы үй-ішінің намысы, үйлену жайлары емес, қайта батырдың «бақытқа туған баламын», – деуі де батырдың бейнесінің көркемдігін арттыра түскен. Мұндай жағдайды қырғыз халқының «Шырдарбек» эпосындағы батырдың сөздерінен де кездестірдік. Тарихи жырдағы кейіпкер бейнесін жасауда жыршы-ақындар халық аңыздарын толығынан пайдалана білген. Қаһармандардың батырлықтарымен қоса оларды «сегіз қырлы, бір сырлы» ақыл-парасаттың адамдары ретінде көрсету бар. Бұған дәлелді Абылайға байланысты жырлардағы Абылай мен Қалданның сөзінен, «Сырым батыр» жырындағы батырдың Бұхар ханымен сөйлесуіндегі тапқырлық шешендіктерінен көреміз. Сондай-ақ, тарихи жырлардағы батырларға хан мен билер тарапынан берілген баталар негізінен халық аңыздарында айтылып келсе де, жырды айтушылар оны батырдың сол айтқан тілегіне сай болды деген идеяны көрсету үшін енгізген.

Батырлық жырларындағыдай, тарихи жырларда қаһарманның сырт келбетін (портретін) беруде де өзіне тән ерекшеліктер бар. Тарихи жырларда батыр келбеті көбіне ер жетіп, жауға аттанған сәтінен беріле бастайды. Тілеміс Есболұлының нұсқасындағы Өтеген бейнесіне назар аударайық:

Қыр мұрын, қара торы, қабағы тік.

Денесі өз теңінен өткен биік.

Тәбеге нысаналы мүйіз бітіп,

Жаратқан адам екен өзгеше қып [5, 4-б.] – делінеді.

Адамның дене мүшесіне ерекше ажар беру сипаты басқа халықтардың ауыз әдебиетінде кездеседі. Тағы бір айта кететін мәселе ол – қан майдандағы жекпе-жектегі батырлардың қарсыластары тарихи жырда осал адамдар емес, атақтары ерте шыққан айбынды батырлар болып келеді. Осылардың бәрі жыршы-ақындар образының сыртқы келбетін, ерлік істерін, алыс-тартыс күрестерін сипаттап, қаһармандар рухының керемет күші мен қасиеттерін ашу үшін алады. Міне, эпикалық дүниенің бірі – тарихи жырлардағы адам бейнелерін жасау жолдары. Бұл – образдың алғашқы мағынасы болып табылмақ.

Тарихи жырлардың қайсы болса да түрлі варианттарда кездескенімен, негізінен оқиғаға құрылады, сюжетсіз жыр болмайды. Жыр үлгілерінің сюжеттік құрылыс жырдағы басты кейіпкер жайын, оның ағайын-жұрты, жорықтағы жолдас-жоралары және олардың бір-бірімен қарым-қатынасы, қуанышы мен күйініші, алыс-тартыс шайқастары жайын суреттеуден тұрады.

Ал, тарихи жырлардың көркемдік формасында қандай ерекшеліктер барлығын анықтау да, өз алдына жеке бір жақтан тың мәселелердің бірі.

Тарихи жырлардағы көптеген оқиғалардың желісін біз жоғарыда аңыздар және тарихи өлеңдерден табамыз деген едік. Шындығында, тарихи жырларда аңыз-әңгімелердің фабулалары кездесетіндігін аңғару қиын емес. Сонымен қатар, тарихи өлең жанрындағы ұзағынан жырланатын толғау түрінде кездесетін белгілі оқиғалар да тарихи жыр сюжетіне өзіндік орын алған. Бұл әрине, өлеңдегі эпикалық сипаттың басымдылығынан болған. Айталық, Н. Колпакова өзінің еңбегінде: «Лирикалық өлеңдердің жыр мен ертегіге ұқсамайтын ерекше сюжеттік заңдылықтары болады. Кейбір өлеңдерде кейіпкерлердің қимылы, іс-әрекеттің дамуы мүлде көрінбейді, тек оқиға нәтижесінде (туатын сюжеттік ситуация ғана беріледі [6, 148-б.] – деуі де, осыдан болса керек. Дегенмен, мұның өзі ақын-жыршылардың, не ертектің өз мәнері, өзіндік тілі, стилі болатыны сияқты, әр халықтың фольклорына біткен ұлттық ерекшелігіне байланысты. Батырлық жырлардың сюжеті мен композициялық құрылымы ертегілерімен салыстырыла қаралады. Ал, біздіңше тарихи жырлардың сюжеті мен композициясын сөз етуде оның

тарихи өлең, аңыздармен байланысын көрсете отырып, батырлық жырлармен салыстыра қарауды жөн деген ойдамыз.

Айталық, орыс фольклортану саласында жемісті еңбек етіп келе жатқан ғалымдардың бірі – Н. А. Криничнаяның «Народные исторические песни начала XVIII века» деген монографиялық еңбегінде, ғалым әрбір сюжетті нақтылы тексергенде, негізінен көптеген шарттылықты есте ұстау керектігін ескертеді. Атап айтқанда, ол өмір шындығы мен фольклордың арақатынасын, қиялдық табиғатын, тарихтың «бұрмалауын», хронологияның сақталмауын, оқиғаларды халықтың өзінше түсінуін, халықтың тарихи санасының шытырман әрі қайшылықты болып отыратындығын, фольклорда түрлі идеологияның қат-қабат келуін, болмысты эстетикалық қабылдаудың ерекшелігін, тарихи жырда қаһармандардың даралық бейнесін нақтылана түсу тенденциясын есепке алу қажеттігін басты талап ретінде қарайды [7, 22-б.]. Тарихи жырлар оқиғалары да, батырлық жырлардағыдай бірнеше оқиғадан тұрады. Сол оқиғалардың барлығы композиция арқылы тұтасып, киноласады. Батырлық жырлардың құрылысына тән ерекшеліктей, тарихи жырларда да оқиға басты кейіпкер төңірегінде болады.

XVIII ғасырдағы оқиғаларға байланысты туған тарихи жырлардағы қаһармандар бейнесін жасауда, жыршы-ақындар көбіне тарихта болған әйгілі батырлардың жасы ұлғайған кезіндегі іс-әрекеттерін молырақ жырлайды. Бұлай болуының да өзіндік заңдылығы бар. Себебі, кейіпкерлердің алдағы өмірінен гөрі, айтушыларға анағұрлым көбірек білетін, бертіндегі әрекеттерін тілге тиек ету пайдалырақ болған [8]. XVIII ғасырдағы қазақ-қалмақ соғысындағы ерліктің ерен тұлғасы Бөгенбай батыр жайындағы тарихи жырлар оқиғасының басталуы жоғарыдағы Қабанбайға арналған жырға ұқсас. Молдажан Жадайұлынан жазылып алынған «Бөгенбай батыр» жырының сюжеттік құрылысына «Ақтабан шұбырынды» кезіндегі қазақ пен қалмақ жауласуындағы Бөгенбайдың батырлығын көрсету арқау болған.

Ал, ғалымдардың көбірек назар аударып, мазмұнын сөз етіп жүрген С. Аманжолов құрастырған «Бөгенбай батыр» оқиғасының басталуында батырдың шыққан ортасын, туған-туыстарын таныстыру үлкен орын алады. Жырдың экспозициясы кең көлемде беріледі. Бөгенбайдың ерлік істеріне де орын беріледі. Айтушы оны былайша сипаттайды:

Екпіні Бөгенбайдың желдей ескен,

Дұшпанмен қарсыласқан сан белдескен.

Қалмақтың Шынар деген ханының да,

Тағында қайрат қылып басын кескен.

Бөгеннен ыза-қорлық көп көрген соң,

Байсының өзенінен қалмақ көшкен [5, 5-б.] – делініп, одан әрі батырдың Әбілмәмбет ханға да ашық қарсы шыға алатындығы айтылады. Бөгенбайға бағынып тұратын Құлжабек пен Есімбек деген төрелер бар.

Жырдағы оқиға батырдың нәрестеге зар болуы қайғысы арқылы дамытылады. Ол үшін Бөгенбайдың зор беделін көре алмайтын, батырға астыртын өшпенділік жасап жүрген Құлжабек пен Есімбектердің әрекеті айтылады. Сөйтіп, жырдағы негізгі тартыс басталады. Жырдағы тартыстың басы Бөгенбай мен төрелердің арасында өтсе де, қақтығыс оқиғаларына олар тікелей қатыспайды. Бір-бірімен жауласа бастаған бір елдің тағдырын жыршы екіге бөліп, жырдағы оқиғаның желісін шиеленістіреді.

Тарихи жырларды зерттеуші Р. Бердібаевтың: «Кейбір жырлар оқиғасының күрделілігі, кейіпкерлердің молдығы, әлеуметтік қайшылықтарын ашу дәрежесі жағынан роман құрылысына жақындайды. Мұның қатарына «Бөгенбай» жырын жатқызуға болады» – деген пікірі жырдың сюжеті мен композициясына тікелей қатысты айтылған. Ал, жырдың жартылай қаһармандық, жартылай әлеуметтік-тұрмыстық эпос үлгісінде тууы әркімді ойландыруы тиіс. Тарихи жырға қатысты мәселеде оны еске ұстау керек.

XVIII ғасырдағы қазақтың ұлт-азаттық қозғалысына байланысты туған тарихи жырдың ішіндегі «Шақшақ Жәнібек батыр», «Олжабай батыр», «Өтеген батыр» жайындағы жырлардың сюжеттік өрбулерінде ұқсастықтар да кездеседі. Оған көз жеткізу үшін аталған жырларды салыстыра қарау керек. Басты ұқсастықтар аталып отырған жырлардың басталуынан аңғарылады. «Шақшақ Жәнібек батыр» жыры батырдың ата-тегін таныстырудан басталады. Батырлар жырындағы «Ер Тарғынды» таныстыратын қарасөз нұсқасындай Жәнібекке байланысты жыр да қара сөзбен басталған. Болашақ батырдың Қошқар арғы бабалары Көшей, Шақшақтар заманында даңқы шыққан батырлар делінеді. Ел ішіндегі аңыз айтатын батырдың арғы бабалары да асқан батырлар екені айтылып, әсіресе, Шақшақтың әрі батыр, әрі би болғандылығы дәріптеледі. Жырда аңыздың желісі толық сақталғандығын көреміз. Жоңғар жаулаушыларына қарсы күресте дәріптелетін батырлардың бірі - Олжабай батыр. «Олжабай батыр» жырының басталуы да оның арғы ата-бабаларын таныстырумен ерекшелінеді. Бірақ бұл жыр қара сөзбен емес, жыр тілімен басталған. Жәнібектің бабаларындай Олжабайдың әкесі – Толыбай, бабасы атақты – Айдабол би, нағашысы – Қаратай батырлар да осал адамдар емес, бұның өзі Олжабайдың тектілігін танытады. Батырға қатысты жырдың басталуы туралы біздің пікірімізді, жырды алғаш зерттеуші Б. Адамбаевтың: «Олжабай батыр» жыры батырдың ата-тегімен, ағайын-туыстарымен таныстырудан басталады [9, 141-б.] – деген пікірі де дәлелдейді. Дегенмен де, тарихи жырлардың ішіндегі көбінесе жер-

су аттары молынан ұшырайтыны Олжабай батыр жөніндегі жыр екендігіне ешкім талас тудырмас. Ол жырдың басынан-ақ көрініс береді:

Баласы Орта жүздің Сыр бойында,
Мал жұтар, жау шабар жоқ тіпті ойында.
Жаз жайлауы Арқа мен Баянауыл.
Жайқалған бетегенің мол ойын да.
Сәні артық талай жерден Қарқаралың.
Көкшетау гүлі екен бозбаланың,
Кезеңнен аса соққан салқын самал,
Қызығын халық көрген ен даланың.
Көкшетау көз кезеңін аса көшіп,
Көш тартқан арманы жоқ қыз баланың.
Еділ менен Ертістің арасында.

Семірген құр аттай боп құлын-тайың», [5, 175-б.]. – деп суреттеледі. Бұның өзі айтушы ақынның өзіндік ізденісін танытады. Басқа эпикалық туындыларда жер-су аттарына кеңінен тоқталып жатпайды.

XVIII ғасырдағы эпосқа тән батырдың туған-туыстарын таныстырулар «Өтеген батыр» жырында бар. Мысалы, Тілеміс Есболұлынан жазылып алынған «Өтеген батыр» атты жырда Өтегеннің арғы аталары дәріптеліп, өз әкесі Өтеғұлдың батыр екендігін ерекшелей көрсетеді. Оның он екі баласы обаға ұшырап, ақырында солардың өтеуі ретінде Өтеген дүниеге келеді. Мұны Өтегенге байланысты аңыздар да растайды. Бұрынғы батырлар жырындағы суреттелетін Байбөрі, Тоқтарбайлармен салыстырғанда Өтеғұлдың образы өзгеше беріледі. Аталған үш жырдың кіріспесіндегі негізгі ұқсастықтар осылай болып келеді. Сөйтіп, болашақ батырларымыздың дүниеге келуін баян ететін экспозициялардың ортақтасатын тұсын көреміз.

Талдаудағы алынып отырған жырлардың құрылысындағы ұқсастықтарын айқындайтын тұстарды сюжеттік байланыстарын да байқаймыз. Біз сөз етіп отырған, халық ақыны Иманжан Жылқайдаров жырлайтын «Шақшақ Жәнібек батыр» атты жырдағы сюжеттік байланыс құрылымы батырдың ат жалын тартып мінуге жарасымен-ақ. «Жиен құрық» алу үшін туған нағашы ағасы Ұлы жүз Бектас қарттың он екі айғыр үйір жылқысынан таңдап бесіре ат алуынан басталады. Бестісіне дейін жүген, құрық тимеген асау күреңді Жәнібек өзі ұстап басына жүген салады. «Алпамыс батыр» жырындағы батырдың Байшұбарды ұстап мінетін сәті еріксіз еске түседі. Жыршылардың батырға тән мінезді көрсетуіндегі ерекшелік негізі Жәнібек жайындағы жырда былайша суреттеледі:

Жылқыны тас иіріп жақын келді,
Ұстады шоқтығы мен кекілінен,
Өкіртіп басып тұрып жүгендеді,

Тарттырды ерін салып айыл-тартпа,

Формасы ұқсамаған жылқы қатқа

Иесіне сай келген десті көп жұрт.

Жәнібек мінгенінде тұлпар атқа [5, 185-6.] – деп, болашақ батыр ерлігінен хабар береді. Астына айбынды тұлпар мінген батырымыз бірден жауға аттанбай, оның Орта жүзге қадірлі Керей абыздан бата алуы эпос қаһарманының тұлғасын жасаудағы заңдылықтардың бірі. Басты кейіпкерлеріміздің жолға шығатындығын білдіруде батаның атқарып тұрған рөлі ерекше. Абыздың Жәнібекке берген батасы жырды көркемдей, шырайландыра түскендігін төмендегі жолдардан көреміз:

...Лұқмандай мұлы бол, балам,

Залдай терең ойлы бол балам.

Сабырлыққа Аюптай бол балам.

Рүстемдей батыр бол қайықпай балам,

Дауыттай ұлды бол балам,

Мұхаметтей көзді бол, балам.

Әділ тура сөзді бол, балам [5, 186-6.] – деп, одан әрі қарай да шығыстың қазақтың ұғымындағы ең даңқты адамдарының басындағы лағыл қасиеттері мен батырлардың асыл тектіліктері тізіледі. Мұның жалпы жырдың шығу кезеңін айқындауда да септігі бар. Бата жайында айтқан М. О. Әуезовтің: «Қазақ халқының мұсылман дінін қабылдағаннан кейінгі кезеңі «бата» жырын туғызған. Біреу сапар шегер алдында, үлкен іс бастарда, тағы да басқа реттерде оған оң тілеу айтылып, бата берілген [1, 172-6.] – деген пікірінің құндылығын көреміз. Қазақтағы баталардың озық үлгілері XVIII ғасыр кезеңінде туғандығын анықтайтын деректер жеткілікті.

«Олжабай батыр» жырындағы сюжеттік байланысқа негіз болған жағдай Олжабайдың әкесі Толыбайдың жастайынан мініп жүрген Тайкүреңінің жоғалып, сол атты іздеуден басталады. Батырлық жырларындағыдай өзіне лайықты жар іздеу мотиві тарихи жырларда жоқ. Жоғарыдағы «Шақшақ Жәнібек батыр» жырында Жәнібектің өзіне керекті тұлпар іздеуі айтылса, «Олжабай батыр» жырының Сақау ақын айтатын нұсқасында Олжабай әкесінің жүйрігін іздеп шығады. Демек, сюжеттік байланыс өзегі біреу, батырлардың алғашқы сапарларын ат мәселесінен туындатуы ақын-жыраулардың тегін емес Жәнібектің алғаш мықтылығын «жүген-құрық» тимеген шу асауды ұстатып сынаушы нағашысы болса, Олжабайды алғаш сынаушы өз әкесі екендігін көреміз. Сонымен қатар, ат іздеуге талап қылған Олжабайға да әкесі ақ батасын береді. Бірақ алғашқы бата Жәнібек іздеп барғанда берілсе, Олжабай батыр жырында әкесі ақ қошқар сойып, ас беру рәсімін жасайды. Қайсы болсын қазақтың жөн-жоралғысын білдіреді. Мұның

өзі ұлттық әдет-ғұрыптың озық үлгілері болып табылады. Олжабайға берген әкесінің батасы мынадай:

Он сегіз мың ғаламды жаратушы.

Баламды жамандықтан жүргей қағып,

Қырық шілтен, он екі имам ғайып ерен.

Адасса жар болыңыз қолдан алып

Бір күні сапар тартты бұл жас бала

Қасында жолдасы жоқ жеке дара.

Бір атты іздеймін деп намыс үшін,

Болам ба әлде қалай мен бір нала?

Балам, қайда барсаң жолың болсын,

Айтамын сен келгенше аққа сана, – делінген [10, 7–8-бб.]. Сөйтіп, астына өз тұлпары Тайкөкті мініп, қарына садақ іліп Олжабай аттанып кетеді.

Жоғарыда айтылған жырлардың сюжеттік байланысымен өзектес тарихи жырдардың бірі – Тілеміс Есболұлының «Өтеген батыр» жыры. Мұнда да өзіне лайықты атты Өтеген өзі тауып мінеді. Қаракөкті ұстап мінітін Өтегеннің әрекеті де, ежелгі эпикалық эпостың өзімізге таныс жолдарын еске салады.

Біз жырлардың басталуы мен байланысындағы табиғи ортақтасатын белгілерді тілге тиек еттік. Енді, сол жырлардағы оқиғаның даму ситуацияларына көз жүгіртіп көрейік. Жәнібек жайындағы жырда батырдың ер қаруын асынып, жолда Қабанбай, Бөгенбайларға кездесуі арқылы оқиға дамытылады. Ал, жырдағы батырдың Аралбай есімді қалмақ ханының жаулаушы әскеріне қарсы соғысқа қатысып, дұшпан батырын жеңуі, Түркістанды жаудан босататын жойқын ұрыста болып, асқан ерлік көрсетулері бір оқиғадан кейін, екіншісін тудыру арқылы үлкен тартыспен беріледі. Жыр композициясындағы монологтар батырлар жырындағы Алпамыс, Қобыландылардың іштей кеңесулерін еске салады. «Өтеген батыр» жырында да негізгі тартыс қалмаққа аттану арқылы дамытылады. Жекпе-жекте Тайшықты жеңуіндегі айқасын тартысқа құру эпосқа тән белгілерді толық танытады. Батырдың Жиделі Байсынды іздеуі жыр құрылысындағы ерекшелік болып табылады. Олжабайға қатысты тарихи жырда да, батырдың әуелі жоғалған әкесінің атын алып келгеннен кейін, ерлігін естіген Бөгенбайдың іздеп келуі арқылы дамытылады. Жырда Олжабайдың ерлігін көрсететін бірнеше оқиғалар айтылып, оның жекпе-жектері де көбейтіліп көрсетіледі. Олжабаймен жекпе-жекке шығатындардың көбінесе бітімге келіп отыруы батырдың образын ерекшелей түседі. Өтеген батыр жырындағыдай Олжабай да қазаққа жайлы қоныс іздеп жер шолады. Ал, жырдағы қазақ елінің ішкі қайшылығын аңғартатын Абылай хан мен Олжабай арасындағы оқиғалар, аңыз сюжетінің негізін бойына сіңірген.

Сөз болып отырған жыр нұсқаларында Жәнібек, Олжабай, Өтеген жырдағы басты кейіпкерлер болса, қалмақтармен қақтығыс кезінде олар жалғыз емес, олардың қасында қазақ жерін XVIII ғасырда жаудан қорғаған батырлар есімі де құрметпен дәріптеледі. Бұл – тарихи жырларды ортақтастыратын басты белгілердің бірі. Жыршы – ақындар батырлардың ерлігін ерекшелеуде бірнеше оқиғалар арқылы дамытып, елі мен жеріне көз алартқан дұшпандарын жеңдіреді. Мұны біздің назарымызға алынып отырған Жәнібек, Олжабай, Өтеген жырларынан да көреміз. Бұл – жырлардағы сюжеттік дамудың ең жоғарғы сатысы. батырлар ерлігінің мейлінше күшейтіліп, дараланып жеткен жері, өзекті тартыстың шарықтап шыққан биігі демекпіз. Олай болса, аталған жырлардың шарықтау шегіне жеткендігі анық.

Ал жыр үлгілерінің басталулары бірдей болып келетіні сияқты, аяқталуларында да ортақтастықтарды көреміз. Ол – қаһармандарымыздың мұрат-мақсатына жетіп, өзі өлсе де ісі өлмейтіндігін көрсету болмақ.

Қорытынды

Ойымызды түйіндейтін болсақ, тарихи жырлар турасында жазылған бұл мақаланы жазу барасында, біздің алдын – ала дайындығымыз және көптеген жыр үлгілерін жинақтаған еңбектеріміз бар болатын. Ізденісіміз көпшіліктің кәдесіне жарап, ғылыми ой өрбітуге септігін тигізіп жатса еңбектің еш кетпегені. Бүгінгі күннің ең бір өзекті мәселелері өткендегі өшкенімізді, үзілген үміттерімізді қайта жалғап, жаңғырту, жұртшылық назарына ұсыну басты мақсатымыз болды. Осы мақалада тарихи жырлардың бәрін саралап, жіктеп – жіліктеп тастадық деуден аулақпыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Әуезов, М.** Эпос и фольклор казахского народа. Таңдамалы: Қазақ және орыс тілдеріндегі ғылыми еңбектер : монография, зерттеулер, мақалалар, сөздер, баяндамалар, хаттар [Мәтін]. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 1997. – 512-б.
- 2 **Қасқабасов, С.** Тарихи жырлардың зерттелуі мен жанрлық сипаты [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1979. – 208-б.
- 3 **Рахымов, Б. С.** Тарихи эпос табиғаты [Мәтін]. – Қарағанды : ҚарМУ, 1999. – 235 б.
- 4 **Мәшімбаев, С.** Патшалық Ресейдің отарлық саясаты (Оқулық) [Мәтін] – Алматы : Санат, 1994. – 135-б.
- 5 **Бабалар сөзі : Жүзтомдық** [Мәтін]. – Астана : Фолиант, 2010. – Т. 62: Тарихи жырлар. – 376-б.

- 6 **Бердібаева, С. Қ.** Тұлға психологиясы [Мәтін]. – Алматы, 2016. – 154-б.
- 7 **Аничков, И. В.** Қазақ батыры Жанқожа Нұрмұхаммедов [Мәтін]. – Қазан, 1894. – 235-б.
- 8 **Aitbayeva, B. M., Rakhmetova, B. A., Maulenova, A. M., Smailova, A. C., Rahimov, B. C.** Functions of expressive facilities in heroic epos [Мәтін].// Ponte, 2017. – 73(10). – P. 43–47. [Electronic resource]. – <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0>
- 9 **Aitbayeva, B. M., Rakhimov, B. S., Shahina, S. Zh., Kadina, Z. Z., Ahmetzhanova, Z. B.** Determination of national nature of a song as expression of artistic concept of ethnicity [Мәтін]. // Astra Salvensis, 2021. – P. 211–225.
- 10 **Бердібаев, Р.** Қазақ тарихи жырларының мәселелері [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1979. – 312-б.

References

- 1 **Äuezov, M.** Epos i föklor kazahskogo naroda. Tañdamaly: Qazaq jäne orys tilderindegi ğylymi eñbekter : monografia, zertteuler, maqalalar, sözder, baıandamalar, hattar [Epic and folklore of the Kazakh people. Selected: scientific works in Kazakh and Russian languages: monographs, research, articles, words, reports, letters] [Text]. – Almaty : Kazakh encyclopedia, 1997. – 512 p. In Kaz.
- 2 **Qasqabasov, S.** Tarihi jırlardıñ zertteluı men janrlıq sipaty [The study and genre nature of historical songs] [Text]. – Almaty : Science, 1979. – 208 p. In Kaz.
- 3 **Rahymov, B. S.** Tarihi epos tabıǵaty [The nature of the historical epic] [Text]. – Karaganda : Karsu, 1999. – 235 p. In Kaz.
- 4 **Mäşimbaev, S.** Patşalyq Reseidıñ otarlıq saiasaty [Colonial policy of Tsarist Russia] [Text]. – Almaty : Sanat, 1994. – 135 p. In Kaz.
- 5 **Babalar sözi: Jüztomdyq** [Word of ancestors: Hundredthome] [Text]. – Astana: Foliant, 2010. T. 62 : Tarihi jırlar. – 376 p. In Kaz.
- 6 **Berdıbaeva, S. Q.** Tülǵa psihologiasy [Psychology of personality] [Text]. – Almaty, 2016. – 154 p. In Kaz.
- 7 **Anichkov, İ. V.** Qazaq batyry Janqoja Nürmühammedov [Kazakh hero Zhankozha Nurmukhammedov] [Text]. – Qazan, 1894. – 235 p. In Kaz.
- 8 **Aitbayeva, B. M., Rakhmetova, B. A., Maulenova, A. M., Smailova, A. C., Rahimov, B. C.** Functions of expressive facilities in heroic epos [Мәтін].// Ponte, 2017. – 73(10). – P. 43–47. [Electronic resource]. – <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0>
- 9 **Aitbayeva, B. M., Rakhimov, B. S., Shahina, S. Zh., Kadina, Z. Z., Ahmetzhanova, Z. B.** Determination of national nature of a song as expression of artistic concept of ethnicity [Text]. // Astra Salvensis, 2021. – P. 211–225.

10 **Berdibaev, R.** Qazaq tarihi jırlarynyñ мәseleleri [Problems of Kazakh historical songs] [Text]. – Almaty : Gylym, 1979. – 312 p. In Kaz.

13.01.25 ж. баспаға түсті.

08.07.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. Т. Тлеубердина¹, Б. С. Рахимов², Г. С. Бокен³, С. Ж. Шахина⁴

^{1,3}Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

Республика Казахстан, г. Кокшетау;

^{2,4}Карагандинский национальный

исследовательский университет имени Е. Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда.

Поступило в редакцию 13.01.25.

Поступило с исправлениями 08.07.25.

Принято в печать 25.11.25.

СИСТЕМА ОБРАЗОВ В ИСТОРИЧЕСКИХ ПОЭМАХ

Основной целью данной работы является научный анализ специфики и значения исторических эпосов, образа личностей в эпосе. Для достижения этой цели перед нами поставлены задачи: дать представление об историческом эпосе; раскрыть образ героев в исторических поэмах; дифференцировать труды ученых-исследователей в этой области и предоставить научную информацию; ознакомить молодое поколение с героями исторических эпосов, пропагандировать их в обществе. Были рассмотрены такие проблемы, как сбор, систематизация, публикация исторических поэм, особенности, происхождение и развитие исторических поэм, процесс обобщения, а затем общие черты и различия героических и исторических поэм и сформированы новые идеи. В частности, в ходе анализа художественного характера исторических поэм, отражающих события XVIII века, авторы провели глубокий поэтический анализ и затронули такие вопросы, как сюжет и достоверность.

Объектом исследования стали исторические поэмы о героях Ер Олжабае, Кара Керее Кабанбае, Канжигалы Богенбае, Шакчаке Жанибеке, Отегене. Рассматривались проблемы художественной действительности и исторической реальности в этих исторических поэмах. Отмечено значение исторических поэм, прославляющих

героев, жаждущих будущего и суверенитета страны. В ходе исследовательской работы были использованы такие методы, как историко-сравнительный и аналитико-синтетический.

Ключевые слова: историческая поэма, историческая личность, образ, историческая реальность, художественная действительность, свобода, политическая ситуация, народ.

*G. T. Tleuberdina¹, B. S. Rakhimov², G. S. Bakin³, S. J. Shakhina⁴

^{1,3}Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov,

Republic of Kazakhstan, Kokshetau;

^{2,4}E. Buketov Karaganda National Research University,

Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Received 13.01.25.

Received in revised form 08.07.25.

Accepted for publication 25.11.25.

THE SYSTEM OF IMAGES IN HISTORICAL POEMS

The main purpose of this work is a scientific analysis of the specifics and significance of historical epics, the image of personalities in the epic. To achieve this goal, we have set ourselves the following tasks: to give an idea of the historical epic; to reveal the image of heroes in historical poems; to differentiate the works of research scientists in this field and provide scientific information; to familiarize the younger generation with the heroes of historical epics, to promote them in society. Problems such as the collection, systematization, and publication of historical poems, the features, origin, and development of historical poems, the process of generalization, and then the common features and differences of heroic and historical poems were considered, and new ideas were formed. In particular, during the analysis of the artistic nature of historical poems reflecting the events of the XVIII century, the authors conducted a deep poetic analysis and touched upon issues such as plot and authenticity. The objects of the research were historical poems about the heroes Yerzhabai, Kara Kerei Kabanbai, Kanzhigaly Bogenbai, Shakchak Zhanibek, Otegen. The problems of artistic reality and historical reality in these historical poems were considered. The importance of historical poems glorifying heroes who long for the future and sovereignty of the country is noted. In the course of the research, such methods as historical-comparative and analytical-synthetic were used.

Keywords: historical poem, historical personality, image, historical reality, artistic reality, freedom, political situation, people.

<https://doi.org/10.48081/QUGK6359>

*А. М. Тлеужанова

Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6758-1870>

*e-mail: aismur1988ais@gmail.com

«ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СҰЛУ» ЛИРО-ЭПОСТЫҚ ЖЫРЫНДАҒЫ ТРИКСТЕР БЕЙНЕСІ

Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі трикстер архетипі зерттеледі. Бұл архетип феномені әлі күнге дейін әдебиеттану ғылымында өзекті болып отыр. Трикстер архетипінің мағынасы, түрлері, әдебиеттегі көрінісі сөз болады. Трикстердің кім екендігі, оның негізгі сипаттамалары анықталады. Зерттеу жүргізу барысында трикстердің теориялық аспектілерін зерделеуде шетел және қазақ архетип зерттеуші ғалымдарының К. Юнг, П. Радин, Д. Гаврилов, М. Бахтин, Е. Корнилова, А. Кузнецов, Қ. Оразқұлова, М. Оразбек, С. Қондыбай, А. Тайшанұлы т.б. пікірлері басшылыққа алынды. Трикстер архетип ретінде ең маңызды бейнелердің бірі болып табылады. Барлық халықтардың фольклорында, әдебиетінде бар және мәдениеттің барлық кезеңдеріне қатысып, ұжымдық сипат береді. Трикстер дегеніміз («trickster» ағылшын сөзі – айлакер, құйтырқы т.б.) мағынасында қолданылады. Қоғамға, жалпыға ортақ заңға қарама-қарсы келетін іс-әрекеттер жасайтын, мифологиядағы, фольклордағы және көркем әдебиеттегі бейне немесе антропоморфты жануарлар. Трикстер көркем шығармаларда басты кейіпкердің жанындағы жанама кейіпкер де болып табылады. Зерттеу нысаны ретінде қазақтың «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лиро-эпостық жырғы негізге алынды. Зерттеудің мақсаты – психоанализ әдісі арқылы қазақ халқының лиро-эпостық жырғына талдау жасалынып, трикстердің көркемдік қызметі қарастырылды. Лиро-эпостық жырлардағы Қарабай, Қодар трикстер бейнесі мысалдар арқылы талданады. Лиро-эпостық жырлардағы айлакерлердің ерекшеліктерін жеткілікті толық сипаттамасының болмауы осы мақаланың өзектілігін анықтайды. Сондықтан зерттеуге өзек болған

трикстер тек өткеннің ғана емес, қазіргі мәдени құндылықтар мен әлеуметтік мәселелерді зерттеуге көмектеседі.

Кілтті сөздер: архетип, трикстер, бейне, фольклор, лиро-эпос, көркем әдебиет.

Кіріспе

Адамзат баласы шыр етіп дүниеге келгеннен бастап көркем әдебиетпен сусындап өседі. Ең алдымен, анасына бесік жырын тыңдап, әжесінің ертегісін естіп, содан кейін көркем әдеби шығармаларды оқып, өзін-өзі дамыта түседі. «Фольклор – синкретті, көп функциялы руханият. Ол әрі танымдық, әрі эстетикалық қызмет атқарады. Фольклор тәрбиелік мақсатта да пайдаланылады» [1, 8-б.], – дегендей, біз фольклорлық мұралар мен көркем шығармаларды оқу арқылы ләззат аламыз, жақсы кейіпкерлердің бейнесі арқылы қуанамыз және зұлым кейіпкерлердің іс-әрекеті үшін ашуланамыз. Шығармалар арқылы айналадағы күрделі және байсалды оқиғаларды танимыз, адамдардың жақсы, жаман екенін, әлемнің ақ пен қарасын түсінеміз. Содан кейін біз көркем шығармадағы басты және жанама кейіпкерлердің бейнесі арқылы жақсылық пен жамандықты түсінеміз.

Көркем шығармалардағы басты кейіпкердің жанындағы жанама кейіпкерді әдебиеттану ғылымында трикстер деп атаймыз. Кейбір шығармаларды трикстер басты кейіпкер де болып табылады. Әртүрлі кезеңдердегі қоғамның әлеуметтік жағдайлары мен мәдени құндылықтарына байланысты көркем шығармалардағы трикстер бейнесі өзгеріп отырады. Бұл заңды құбылыс.

Трикстер архетипі ХХ ғасыр бойы үздіксіз зерттеліп келеді. Ресейдегі трикстер феноменін зерттеушілердің бірі – Д. А. Гаврилов бұл ұғымның ағылшын тіліндегі «trick» (қулық, айла, айлакерлік) сөзінен шыққанын атап өтеді. Тікелей аударғанда «trickster» – «алаяқ», «айлакер», «қулығын асырған адам» деген мағынаны білдіреді. Қазіргі орыс тілінде бұл ұғымға балама болатын көптеген синонимдер бар: «шут, скоморох, плут, обманщик, лицедей, дурак, паяц» [2, 1-б.], сияқты сөздер. Олардың әрқайсысы трикстер бейнесінің белгілі бір қырын ашып көрсетеді және барлығы бірге осы архетиптің күрделі табиғатын сипаттайды.

Танымал ғалымдардың бірқатар идеяларын кеңінен қорытындылаған К. Г. Юнг трикстер бейнесінің эмбебап сипатын айқындап, оның «барлық дәуір мифологияларында көрініс табатынын» және «ерекше көне архетиптік психологиялық құрылым – психологиялық бірлік (психологема)» екенін атап көрсетеді. «Призрака трикстера в мифологиях всех времен», «является «психологемой», чрезвычайно древней архетипической психологической структурой. В своих наиболее отчетливых проявлениях

он предстает как верное отражение абсолютно недифференцированного человеческого сознания, соответствующего душе, которая едва поднялась над уровнем животного» [3, 343-б.].

К. Г. Юнгтің пайымдауынша, трикстер – «бір мезгілде әрі адамнан жоғары, әрі адамнан төмен, яғни жануарлық пен құдайлық болмысты қатар бойына сіңірген күрделі бейне» екенін атап өтеді. «Одновременно и сверхчеловек, и недочеловек, животное и божественное бытие» [4, 347-б.]. Ол адам санасының әлі толық дараланбаған, жануарлық деңгейден жаңа көтеріліп келе жатқан күйін бейнелейді. Бұл архетип адамның бейсаналық психикасының ертеректегі формаларының ізі ретінде танылып, сана эволюциясының куәсі болып табылады. Трикстердің әрекеттерімен қатар жүретін күлкі – дамыған сана деңгейіндегі скептицизмнің көрінісі. Бұл - адамзаттың өзіне бағытталған сыншыл күлкісі де болып табылады. К. Г. Юнг жанды энергия жүйесі ретінде қарастырып, оның үйлесімді қызмет етуі үшін қарама-қарсылықтардың кернеуі қажет деп есептейді. Осы тұрғыдан алғанда, трикстер – жанның қосқырлы құрылымының көрінісі және оның ішкі тепе-теңдігін сақтауға ықпал етуші күш. Ол жанды терапиялық тұрғыдан «сауықтыратын» бейне ретінде түсіндіріледі, себебі адам өз рухани дамуы барысында өткендегі төмен интеллектуалдық және моральдық деңгейін ұмытпай, соны санада ұстап тұру арқылы өзін тануға ұмтылады. Осылайша К. Г. Юнг архетиптің бүгінгі күнге дейін өз маңызын жоғалтпағанын ғылыми тұрғыда дәлелдейді.

Трикстер – жер бетіндегі дерлік барлық халықтардың ерте мифологиясынан кездесетін көне архетиптік кейіпкер. Бұл терминді ғылыми айналымға американдық антрополог Пол Радин енгізген. Ол алғаш рет виннебаго үндістерінің мифологиясын мәдениеттанымдық тұрғыдан талдау барысында трикстер архетипін жүйелі түрде зерттеген.

П. Радин: «Трикстер отличается лукавством, хитроумием, коварством, жестокостью, способностью к трансформациям или перевоплощению. Он всегда одновременно творец и разрушитель, обманщик и жертва обмана. У него нет сознательных желаний, его поведение определяется инстинктами и импульсами. Он не знает ни добра, ни зла, хотя и несет ответственность и за то, и за другое» [5, 21-б.], яғни трикстер – айлакерлігімен, қулығымен, екіжүзділігімен және қаталдығымен ерекшеленетін кейіпкер. Ол үнемі өзгеріске ұшырай алады, яғни түрлену мен бейнеден бейнеге ену қабілетіне ие. Трикстердің табиғаты қайшылыққа толы: ол бір мезгілде әрі жаратушы, әрі бұзушы, алдаушы, әрі алданған тұлға. Мұндай кейіпкердің саналы тілектері болмайды, оның мінез-құлқын көбіне инстинктері мен ішкі импульстер басқарады. Сондықтан трикстер жақсылық пен жамандықты ажырата алмайды, бірақ соған қарамастан, екеуіне де жауапты. Яғни бұл

бейне адам табиғатының қарама-қайшылықтарын, оның рухани және инстинктивті бастаулары арасындағы күресті бейнелейді. Трикстер - адам санасындағы бейсаналықтың символы, ал оның әрекеттері моральдық шекаралар мен қалыптасқан ережелерді бұзу арқылы адам болмысының терең қабаттарын ашады.

Әдебиеттегі трикстер – фольклорда, мифологияда және діни наным-сенімдерде кеңінен таралған архетиптік бейне. Ол қоғамдық нормалар мен дәстүрлі қағидаларға қарсы әрекеттер жасап, қоғамдағы қалыптасқан тәртіпті сынайтын әрі өзгеріске итермелейтін кейіпкер ретінде көрінеді. Көркем шығармаларда трикстер құдай, рух, адам немесе жануар бейнесінде сипатталады.

1-кесте – Трикстердің негізгі сипаттамалары.

Трикстерге тән қасиеттер	Негізгі сипаттамалары
Айлакерлік	Трикстер өз мақсатына жету үшін түрлі айла-амал қолданады, алдап-арбайды, қалжыңдайды немесе кейде ұрлыққа дейін барады.
Қақтығыс	Олар жиі қоғамдық тәртіпті бұзып, басқа кейіпкерлермен дау-дамайға түседі.
Шығармашылық	Трикстер жаңа идеялар тудырып, оқиға барысын өзгерту арқылы мәдени және рухани жаңғыруға ықпал етеді.
Амбиваленттілік (екі жақтылық)	Олар бір мезгілде жақсылық пен жамандықтың да бастауы бола алады.

«This mythological character is difficult to define but is an archetype that Jung himself explored. The Trickster can be understood not only as a part of the Jungian individuation process, but also, from an anthropological perspective, as a metaphor for change, embodying the dynamics between the personal and the systemic. Mythological narratives featuring Loki portray him as a figure that frequently challenges the civilising forces of society, a challenge that can lead to either destruction or renewal for the society in question» [6, 1-б.].

Әлемдік мифологиялық жүйелерде трикстер бейнелері алуан түрлі формада көрінеді. Мысалы: Локи (скандинав мифологиясы) – айлакер құдай, көбіне зұлымдық пен хаос тудырушы бейне. Эрида (грек мифологиясы) – дау-жанжал мен бүліктің құдайы. Ананси (африкалық мифология) – өрмекші кейіпіндегі құдай, айлакерлігімен және даналығымен ерекшеленеді.

Қазақ фольклористикасындағы трикстер архетипі түрлі кейіпкерлер арқылы көрініс табады. Мысалы: Қожанасыр – түркі халықтарына ортақ күлкі мен мысқылдың басты кейіпкері. Оның әрекеттері қоғамдағы әділетсіздікті

ажуалау арқылы адам мінезінің қайшылықтарын ашады. Алдар Көсе – айлакерлігімен, тапқырлығымен және әлеуметтік сыншылдығымен танымал кейіпкер. Ол бай мен би сияқты үстем тап өкілдерін алдап, қарапайым халықтың атынан әділдік іздейді. Бұл кейіпкерлер қазақ фольклорында тек күлкі мен ойын-сауық құралы емес, сонымен қатар әлеуметтік-сыни ойды жеткізудің көркем тәсілі болып табылады.

Фольклор мен әдебиеттегі трикстерлердің рөлі немесе қызметі көпқырлы. Мысалы: Қоғамдық нормалар мен дәстүрлерді салыстыруға мүмкіндік береді. Жаңа идеялар мен өзгерістерге түрткі болады. Адам табиғатының күрделі қырларын ашады. Қоғамдағы күлкілі және әділетсіз құбылыстарды әшкерелейді.

Айлакерлік феномені – адам табиғатына тән күрделі қасиет. Ол бір жағынан, теріс мінез көрінісі болса, екінші жағынан, адамның өмір сүру және бейімделу қабілетін айқындайтын оң қасиет ретінде де қарастырылады.

2-кесте – Трикстердің негізгі бейнелері.

Көрінісі	Түрлері
<i>Күнделікті өмірде</i>	<i>Тұрмыстық жағдайдағы ұсақ қулықтардан бастап, ірі алдау әрекеттеріне дейін көрініс табады.</i>
<i>Әдебиет пен өнерде</i>	<i>Трикстерлер көптеген әңгімелер мен романдарда, фильмдер мен пьесаларда басты кейіпкерлердің бірі ретінде бейнеленеді.</i>
<i>Мифологияда</i>	<i>Айлакер бейнелер әлемді жаратуға немесе оған зиян келтіруге қабілетті, сонымен қатар адамзатқа өмірлік тәжірибе үйретеді.</i>

Айлакерліктің себептері көп: өзін-өзі қорғау – қиын жағдайдан шығу жолын іздеу; мақсатқа жету – белгілі бір нәтижеге қол жеткізу үшін түрлі айла қолдану; көңіл көтеру – күлкі мен мысқыл арқылы адамдарды ойландыру немесе көңілін көтеру.

Айлакерліктің екі қыры бар: біріншісі, оң жағы – қоғамның дамуына, адамдардың бейімделуіне, қиын жағдайдан шығуына ықпал етеді. Екіншісі, теріс жағы – өзге адамдарға зиян келтіріп, әлеуметтік қатынастарды бұзуы мүмкін. Қазақ фольклорындағы айлакер кейіпкерлер (Қожанасыр, Алдар Көсе және т.б.) тек әзіл-сықақ нысаны емес, сонымен қатар терең философиялық мазмұнға ие тұлғалар.

3-кесте – Трикстердің көркемдік қызметі.

Қызмет түрі	Мазмұны
<i>Әлеуметтік сын</i>	<i>Трикстер арқылы қоғамдағы әділетсіздік пен әлеуметтік теңсіздік сынға алынады.</i>
<i>Көркемдік бейнелеу</i>	<i>Трикстердің әрекеттері оқиғаның дамуына серпін беріп, көркемдік динамика тудырады.</i>
<i>Халықтың ой-пікірін білдіру</i>	<i>Трикстер халықтың арман-тілегін, көзқарасын, әлеуметтік көңіл күйін білдіретін құрал ретінде қызмет атқарады.</i>

Қазақ әдебиетіндегі трикстерлер – қоғамның рухани айнасы, күлкі мен сатира арқылы адам болмысының күрделі қырларын ашатын көркем архетиптер. Олардың бейнесі тек фольклорлық мұра ғана емес, сонымен қатар ұлттық дүниетаным мен мәдени кодтың бір бөлігі болып табылады.

Материалдар мен әдістері

Мақала қазақ фольклорының классикалық үлгісі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лиро-эпостық жырының мәтіндік нұсқалары мен ғылыми еңбектерге сүйене отырып жүргізілді. Жырдың сюжет құрылымы, кейіпкерлер жүйесі, тілдік-көркемдік элементтері мен мифопоэтикалық архетиптері қарастырылды. Жырдағы трикстік бейнелерге – Қодар мен Қарабайдың тұлғалық және мінездік ерекшеліктеріне, сондай-ақ Баян мен Қозы бейнесіндегі айла-қулық, екіжақтылық көріністері талданды. Салыстырмалы материал ретінде әлемдік мифология мен фольклордағы трикстер типтеріне (Локи, Койо, Тазша бала) қатысты мәліметтер пайдаланылды. Бұл салыстырмалы деректер жырдағы трикстер архетипінің жалпы мәдени типологиядағы орнын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін К. Юнгтің архетиптер теориясы, П. Радиннің «Трикстер» концепциясы жөніндегі еңбектері, қазақ фольклортану мектебінің (Ө. Марғұлан, М. Әуезов, С. Қасқабасов, Б. Әзібаева) ғылыми тұжырымдары құрайды. Мифопоэтикалық талдау әдісі, кейіпкерлік талдау әдісі, интерпретациялық (мәндік) талдау әдісі, дереккөздерді пәнаралық тұрғыдан қарастырылды. Әдебиеттану, фольклортану, мәдениеттану және психоаналитикалық теория элементтері тоғыстықта қарастырылды.

Нәтижелер және талқылау

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосының қай кезде пайда болғаны жөнінде ғалымдар әр қилы болжам айтады. Бір топ зерттеуші бұл жыр Жошы ұлысында дүниеге келген десе, екінші топтағы ғалымдар Ноғайлы дәуіріне телиді. Ал, үшінші топтағы ғалымдар аталмыш жырдың пайда болуын қазақ хандығымен байланыстырады. Бұлардың бәрінен өзгеше пікірді Өлкей Марғұлан ұсынды. «Қозы Көрпеш–Баян сұлу» жырының сюжеті

біздің заманымыздан 1–3 ғасыр бұрын пайда болған дей келіп, Ә. Марғұлан былай жазады: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының қай кезде шыққанын жақсылап айыратын белгінің бірі – оның күмбезі. Бұл күмбез – өте ертеде уақытта, исламнан көп бұрын, ғұн заманында не түркі қағанаты кезінде салынған белгі» [7, 23-б.]. Осы еңбегінің тағы бір жерінде Ә. Марғұлан бұл күмбездің, ондағы тас мүсіндердің жасалған мезгілі – Түрік қағанаты, яғни, VI–VIII ғасырлар шамасы деп нақтылап көрсетеді [7, 5-б.].

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» қазақ халқының ең көне ғашықтық жырларының бірі, XIII–XIV ғасырлардан бері жырланып, XIX ғасыр ортасында алғаш хатқа түскен лиро-эпостық жыр. Жырда ерте замандағы қазақ қоғамының тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары мен наным-сенімдері баяндалады.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының басты айтушылары – Жанақ, Шөже, Бекбау және Бейсенбай [8, 118-б.], – деп М. О. Әуезов айтқандай, Шөже нұсқасының сюжетіне қысқаша тоқталсақ: екі бай – Қарабай мен Сарыбай аңшылықта жүріп, егер бірінің ұлы, екіншісінің қызы туса, атастыруға уәделеседі. Көп ұзамай Сарыбай қайтыс болып, ұлы Қозы, ал Қарабайдың қызы Баян дүниеге келеді. Уәдесіне берік болмаған Қарабай байлық пен даңқ үшін қонысын ауыстырып, қызын жетім Қозыға қимайды. Аягөз бойында ол Қодар есімді палуанға кездесіп, еңбегі үшін қызы Баянды беруге уәде етеді. Бірақ Баян Қодарды менсінбей, атастырылған жары Қозыны аңсайды. Қозы ұзақ сапардан кейін Баянды іздеп келіп, тазша бала кейпінде Қарабайдың ауылына орналасады. Екі ғашық кездейсоқ жолығып, бір-біріне деген сүйіспеншіліктерін білдіреді. Алайда Қарабай олардың сырын біліп қойып, қызын Қодарға ұзатпақ болады. Қодар Қозымен жекпе-жекке шығып жеңілген соң, кек алып, қапыда Қозыны өлтіреді. Сүйгенін жоғалтқан Баян айламен Қодарды алдап, құдық қаздырып, өзін ұстап тұрған бұрымын кесіп, оны тұңғышқа құлатады. Кейін өзі де Қозының зиратына келіп, қанжармен өзіне қол салады. Қос ғашық ахиретте табысу үшін мәңгілікке бірге кетеді. Аңыз бойынша, олардың мазары Шығыс Қазақстандағы Аягөз бойында сақталған. Жырда уәдеге адалдық, махаббат еркіндігі мен рухани тазалық идеясы дәріптеледі. Қарабай мен Қодар – дүниеқоңыздық пен опасыздықтың, ал Қозы мен Баян – адалдық пен сүйіспеншіліктің символдары.

«Эпикалық нарративте сюжеттік байланыс қызметін ата-бабаларымыз ертеде қалыптастырған отбасын құру ереже заңдылықтары, солардың ішінде ең көне салттардың бірі – әлі тумаған перзенттерді атастыру салты атқарады. Бұдан өзге сюжет құрамында архаикалық наным-сенімдерге негізделген басқа да салт, рәсімдерді көреміз, мысалы, бата, теріс бата, аруаққа деген құрмет, сөз құдіретіне бас ию, ант, антты бұзу, сәуегей түс т.б. Яғни, халықтың архаикалық таным-көзқарастары, салт-дәстүрлері ғашықтық жырдың жалпы фоны болумен қатар, шығарма фабуласында маңызды элемент/мотив ретінде

көрініс беріп, сюжет құраушы мәнге ие болады» [9, 31-б.], – дегендей дастанда белқұда дәстүрі, антқа беріктік, аруаққа тағзым сияқты көне наным-сенімдер көрініс тапқан.

Қазақ лиро-эпостық жырларында трикстердің ашық айқын бейнесін кездестіру қиын. Себебі лиро-эпостық жырлар негізінен, ғашықтық сезімдерді, адамгершілік мәселелерін жырлайды. Лиро-эпостық жырлардың басты тақырыбы – махаббат болғандықтан, тириктер аз кездеседі. Дегенмен жырдағы кейбір кейіпкерлердің мінез-құлқында трикстерге тән белгілерді байқауға болады. Мысалы: «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырындағы Қарабай мен Қодар. Олар ақылды, айлакер, бірақ кейде өз мақсатына жету үшін әділетсіз әрекеттерге барады.

Жоғарыда сипатталған оқиға өрбісінде трикстер архетипінің элементтері «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында бірнеше кейіпкердің іс-әрекеті мен мінез-құлқынан байқалады. Солардың ішіндегі ең бастысы – Қодар бейнесі.

«Трикстер – миф, фольклор мен әдебиеттегі әмбебап кейіпкерлердің бірі; шығармадағы қаһарманның қарсыласы – антипод сыңары. К. Юнгтің аналитикалық психологиясына сәйкес трикстер – ұжымдық бейсаналылық архетиптерінің бірі» [10, 242-б.]. Яғни Қодар – жырдағы Қозы Көрпешке қарсылас кейіпкер, екі ғашықтың бақытына бөгет болған «үшінші күш». Оның образында классикалық трикстерге тән көптеген белгі бар: әлеуметтік нормаларды белден басу, өзімізді мақсатқа жету үшін қулық пен қиянатқа бару, екіжүзді мінез көрсету, зорлық-зомбылыққа дайын тұру. Ең әуелі Қодардың Қозы Көрпешпен күш сынасуы және жеңілген соң, берген сертінде тұрмай келісімді бұзуы. Қазақ эпостарында батырлар арасындағы жекпе-жекте жеңілген тарап жеңімпаздың талаптарына мойынсұнуы жазылмаған заң. Ал, Қодар бұл дәстүрлі аяққа таптап, қарсыласын артынан келіп өлтірді. Яғни ашық айқаста бетпе-бет келе алмаған Қодар алдап соғу, қапыда соққы беру арқылы мақсатқа жетті – бұл трикстердің басты амалының бірі (алдау, опасыздық) екені даусыз. Тағы бір мысал:

«Ауры, дәулет беріпті алла несіп,
Аузынан уағдамен серт берісіп.
Екеуі жапан түзде бек сөйлесіп,
Дос болды ақиреттік, құдай десіп.
Алланың әміріне көнелік,
Көздің қыры түскенін көріселік,
Ұл туар да қыз туар заман болса,
Уағдамен қалыңсыз беріселік» [11, 15-б.], –

яғни, берген уәдесінен айнып қалған Қарабай «ант бұзған» бейне. Жыр басында Қарабай мен Сарыбайдың анттасып айнамаймыз деп серт беріп, ақыры Қарабайдың серттен тайғаны. Қарабай да – тристік бейне.

Сол сияқты Қодар да Қозымен шартына адал қалмады. Эпостық жырларда ант, уәде – қасиетті ұғым, оны бұзу үлкен күнә ретінде суреттеледі. Қодардың серт бұзуы арқылы жырда уәдеге опасыздықтың аяғы қасіретке апарды. Бұл да трикстерлік әрекетті көрсетеді. Жырда Қодардың айлакерлігі мен қулығы шебер суреттелген. Ол ашық айқаста жеңілгеннен кейін Баянды күшпен тартып ала алмайтынын түсініп, қулыққа көшеді: аңдып жүріп Қозыны өлтіреді, сосын Қарабайға қысым жасап, Баянды алу үшін түрлі әрекеттер жасайды. Әр түрлі нұсқада Қодардың қулық-сұмдықтары бейнеленген. Бірінде ол елге Қозы Көрпешті өлтіргенін сездірмей, оны іздеуге кеткендей кейіп танытады. Екіншісінде тіпті Баян мен Қозының жасырын кездесулерін әшкерелеп, Қарабайдың ашу-ызасын пайдаланып бақдайды. Яғни, Қодар тек күштің ғана емес, амал-айланың да иесі екені көрінеді. Оның айлалы әрекеттері бір жағынан, қара ниетті болса да, екінші жағынан, сюжетті күрделендіріп, драматизмді арттырады – бұл трикстердің әдеби қызметінің айқын көрінісі. Дегенмен Қодарды біржақты зұлым деп қарастыруға болмайды, жырдың бастапқы бөлімдерінде шаруақор, құдық қазып елді жұттан құтқарады, «ел тірегі – малсақ батыр» деген мадаққа лайық кейіпте суреттеледі.

М. Әуезов: «Қодар – көшпелі елдің шаруа салты туғызған батыры. Қазақтың бақташылығы ер жігіттің, мықты жігіттің қолынан ғана келетін іс». Қодар – «ел қиялындағы қар төсеніп, мұз жастанып, жеңін жастық, етегін төсек қылып жүріп мал өсіретін, құт, береке болатын батыр бақташы. Батырлық, ерекшелік, мақтан, атақ Қодарға жарасады» [8, 125–126-бб.].

Қодардың бұл қоғамға пайдалы жұмыс істейтін жағы. Шындығында, Қодар егер Қозы Көрпеш пайда болмаса, бәлкім, сол еңбегі үшін Баянды алып, ешкімге зиянын тигізбес еді. Сондықтан жырдағы оқиғаның бірінші жартысында Қодарды жан-жақты қарастырсақ, оны өз ортасының (көшпелі қауымның) қажетіне жараған, күшімен мәртебеге ие болған жан ретінде де көреміз. Алайда оқиғаның екінші бөлімінде Қодар шын атастырылған жұп туралы хабардар болған соң, кек пен қызғанышқа булығы да, бірте-бірте «зорлықшыл, қиянатшыл, қара күштің жиынтық бейнесіне» айналады.

Қодардың жүректілігі де, жомарттығы да жоқ, тек өз мақсатына жету жолында қайраты мен айланын пайдаланатын пенде. Мұндай мінез-машығы оны фольклорлық қаһарман емес, керісінше, архетиптік трикстер қатарына жақындатады. Ол – ортақ моральға мойынсұнбайтын, өз басының күйкі есебін күйттеген, бірақ сол арқылы бүкіл оқиғаға қозғау салған бейне. Жырдағы трикстерлік қасиеттер Қодармен ғана шектелмейді. Қарабайдың сертінен тайқуын да трикстерлік мінездің бір көрінісі деп қарастырамыз, өйткені Қарабай да дәстүрді (белқұда салтын) бұзып, қоғамның жазылмаған заңын аттаған адам. Мысалы:

«Тұрмайды сол Қарабай нетке жетіп,
Сөйлескен құдайшылық естен кетіп,
Маралды егіз лақпен теңдеп алып,
Халқына жөнеледі өлендетіп...
Маралды егіз кодығымен теңдеп алып,
Достысын бек сөйлескен кетті тастап» [11, 18-б.], –

дегенмен Қарабай сюжетте белсенді айлакерлік әрекеттен гөрі тоғышар, саран тұлға ретінде бейнеленген, оның ісі – қашу, серттен бас тарту. Сондықтан Қарабайдан гөрі Қодар нағыз трикстерлік рөл атқарады деуге болады, себебі оқиға ілгерілеуіне тікелей оның қулығы мен озбырлығы әсер етеді. Қодарға қоса жырда Баян сұлу мен Қозы Көрпештің өзіндік айла-тәсілдері де трикстерлік элементке ие. Мысалы, жоғарыда айтылған Қозының өз сүйіктісіне жақындау үшін «Тазша бала» кейпіне еніп, қотанға қойшы болып келуі – классикалық жасырыну, бейсаналу (инкогнито) мотиві.

«Тазша болып Қозыкем кетті дейді,
Аяғөзден сал байлап өтті дейді.
Әншейін ақ қолаңдар адам болып,
Қарабайдың қасына кепті дейді...» [12, 37-б.], –

бұл эпизодта Қозы Көрпеш өзінің кім екенін аңғартпас үшін шашын алады (жырда Қозының «алтын айдары» болғаны, сол арқылы тануға болатыны айтылады, ал ол айдарын жасырып, тақырбас кейіпте келеді деген мифтік ишара бар). Яғни қаһарман бір сәтке өз тотемдік болмысын «тастап», таз кейпіне кіріп, қыз ауылының ішінде елеусіз жүреді. Мұнда трикстерге тән маска кино, образ өзгерту, ережеден тыс әрекет ету мотиві байқалады. Қозы бұл қулығы арқылы мақсатына – Баянмен қауышуға – қол жеткізеді.

Баян сұлу – негізінен, идеалданған оң бейне (ақылды, сұлу, адал жар). Баян сұлу туралы сөз қозғағанда М. Әуезов «Оқиға желісінің өзі де, осы Баян үшін болған тартыстан басталып, Баянның өзін-өзі ғашықтық жолына құрбан етуімен аяқталады» – деп көрсетеді. Ғалым Баян сұлуды былайша сипаттайды: «Баян – ақылды, өр мінезді қыз. Өзінің сүйіспеншілік сезімін ажалдан да жоғары бағалайды, оған кір жұққызбайды. Оның махаббат жолындағы қасиетті ерлігі жер жүзі дастандарында, ең көркем үлгілерде ғана ұшырайтын зор қасиет болып суреттеледі» [13, 222-б.].

Дегенмен, Баян да оқиғаның соңында айлакерлік пен қулыққа жүгінеді. Ол Қодардан кек алу үшін өте тәуекелшіл және тапқыр амал табады: алдамшы уәдемен Қодарды өлімге құлатады. Баян сұлу бұл әрекетті әділетті кек үшін істегенімен, тандап алған тәсілі трикстерлік құбылысқа жатады, яғни, ашық күреспен емес, алдау жолымен жауды жеңуі.

«Қодар енді құдықтан су алады,
Аламын деп шыңырауға жұмылады.

Алдағанын баянның қайдан білсін,
Аламын деп ішінен қуанады.
Шашын байлап құдыққа салды дейді,
Кебіспенен бір суды алды дейді.
Кебіспенен бір суды ішіп алып,
Баян енді сусынмен қанды дейді...
Шығамын деп аяғы тая берді,
Тарт сана деп құшағын жая берді.
Тартып тұрып құдықтың жағасына
Шашын кесіп шыңырауға қой берді» [12, 52–53-66.],

Оның Қодарға «маған құдық қазып су шығар» деуі – қарсыласын өз қазған орына өзі түсірген айла. Тіпті Баян сұлу сол сәтте әдемі сөзбен Қодардың көңілін байлап, оны сендіріп алады, бұл да трикстердің қарсыласын сөзіне сендіріп барып тұзаққа түсіретін дәстүрлі қулығын еске түсіреді. Баян сұлу қитұрқы айла арқылы Қодарды жазалап, зұлымдықты жеңгенімен, өзі де ақырында осы трикстерлік әлемнің бір бөлшегіне айналып, моральдық шекарадан аттап өтеді, яғни адам өлтіру күнәсіне қолы былғанады. Сондықтан бұл эпизодты кей зерттеушілер Баян образының екіұштылығын көрсететін сәт деп бағалайды. Айлакерлік – қажет болса қулыққа бару, тіпті жағымды кейіпкердің де қаруы болуы мүмкін, алайда оның зардабы ауыр болатынын Баянның трагедиясы дәлелдейді (сүйгенін жоғалтқан, өзі де өмірден өткен).

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында трикстер архетипі бірнеше деңгейде қызмет етеді. Негізгі трикстерлік бейне – Қодар. Ол -оқиғаның басты антагонисі, өз айла-қарсы іс-әрекеті арқылы сюжетті өрбітуші және шиеленісті күшейтуші тұлға. Қодар арқылы шығармада адалдық пен арамдықтың мәңгілік тайталасы айқын көрініс табады. Екінші деңгейде, Қозы мен Баянның белгілі бір жағдайларда трикстерлік әдіске баруы көрсетілген. Бұл олардың айлакерлігі махаббат жолындағы әрекет болса да, жалпы трикстерлік мотив ретінде сюжетке қызмет етеді. Үшіншіден, Қарабайдың ант бұзуы, сөзінде тұрмауы – трикстерлік мінездің қоғамда үстемдік алғанда (басшы адам екіжүзді болса) не боларын меңзейді. Осы элементтердің бәрі қосылып, жырда трикстер образы тек жеке кейіпкердің портреті ғана емес, жалпы қоғамдық моральдың сыналуының символына айналады.

Эпостағы трикстер бейнесінің негізгі функцияларын талдасак, олар әрі көркем-эстетикалық, әрі әлеуметтік-мағыналық қызмет атқаратынын байқаймыз. Драмалық қызметі тұрғысынан алғанда, трикстер (Қодар) – сюжеттің қозғалтқыш күші. Егер Қодар сияқты қарсылас пайда болмаса, Қозы мен Баянның махаббат оқиғасы бақытты аяқталуы да мүмкін еді немесе тартымсыз жай әңгіме болып қалар еді. Демек, Қодар – сюжетке қажетті шиеленісті енгізетін, қайғылы оқиғаның туындауына түрткі болатын

кейіпкер. Бұл – әдебиеттегі трикстердің жиі кездесетін рөлі: олар қоғамдағы қасарысқан кереғарлықтардың тасын қозғап, тартыс отын тұтатады. Мысалы, әлем әдебиетіндегі трикстерлер көбіне басты кейіпкердің жолына кедергі болып, оны сынақтардан өткізіп, өзінің айланы арқылы қаһарманды жаңа жағдайға душар етеді (гректің Прометейі Зевсті алдап, отты ұрлап адамзатқа берсе, бұл – әрекеті жаңа тартыстарға себеп болған; ал қазақ ертегілеріндегі Алдар Көсе байларды алдап, соңында оларды күлкіге ұшыратады - бұл да бір жағынан сол қоғамдағы әділетсіздікті әшкерелеп, жаңару қажеттігін меңзейді). Сол сияқты Қодар да Қозы мен Баянның арасында трагедиялық кедергі болып, олардың махаббаттарын бұзу арқылы оқиғаны шиеленістіреді. Нәтижесінде, шығарма оқырманның жанын тебірендетін қуатты драмаға айналады, қос ғашықтың өлмімен аяқталатын қасірет. Егер трикстер болмағанда, мұндай драмалық әсер, эмоционалдық зор қуат тумас еді. Осы тұрғыдан трикстер бейнесі эпостағы көркемдік қажеттілікті бейнелеп тұр. Мәдени-әлеуметтік қызметі жағынан, трикстер – қоғамдық нормалар мен моральдық қағидаларды сынаушы образ. Қодар мен Қарабайдың әрекеттері сол заманның әлеуметтік этикасына қайшы келеді. Достық анты бұзу (Қарабай жағы), жеңілгеннен кейін жауды қапыда өлтіру (Қодар жағы), атастыру тәртібін елемей, қыздың қалыңмалын күшпен алмақ болу – бұлардың бәрі қазақтың дәстүрлі құндылықтар жүйесінде айыпталған қылықтар. Жырда осы теріс әрекеттерді бас кейіпкерлер мен халық қатты айыптайды, ал Қодар мен Қарабай қатаң жазаға ұшырайды (Қодар өліп, Қарабай ел бетіне қарамай қалады). Мұның өзі шығарманың моральдық түйінін құрайды. Опасыздық пен озбырлық ешқашан жеңіске жетпейді, жазасыз қалмайды дегенді түсіндіреді. Трикстер – осы ойды оқырман санасына жеткізудің құралы қызметін атқарып тұр. Яғни трикстер кейіпкер арқылы авторлар әлеуметтік нормаларды әдейі бұздырып, оның қандай ауыр зардаптарға соқтыратынын көрсетеді. Сонымен қатар трикстер арқылы белгілі бір әлеуметтік институттарға сын айтылады. Мәселен, Қарабай мен Қодардың образы сол кездегі ру басылардың, байлардың жағымсыз бейнесін сомдайды. Мысалы, Қарабай – дүние үшін достықты тәрк еткен опасыз, Қодар – нәпсі үшін зұлымдыққа барған қатыгез. Халық жырды тыңдай отырып, шын өмірде де кездесетін осындай кейіпкерлерді таниды және оларды сынайды. Жырда айтылғандай, ел Қарабай мен Қодарға лағнет айтып, олардың ісін жазғырған. Демек, бұл кейіпкерлер – әлеуметке ой салу, тәрбие беру мақсатындағы көркем құрал. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында адалдық, уәде беріктік, достық қасиеттер қашан да жоғары бағаланған. Ал сол қағидаларды бұзған опасыздарды халық жек көрген, олардың көркем бейнелері арқылы кейінгі ұрпаққа ғибрат қалдырған. Қодар бейнесі дәл осындай қызмет атқарады.

«Мінді дейді Қодар құл көк серекті,
«Өлтіремін ол тазша бедіректі».
Елін-жұртын Қарабай жиып тұрып,
Енді іздемек болыпты Шоқ теректі» [12, 48-б].
«* тым-ақ Қодардың қатты дейді,
Қамыс окпен жүректен атты дейді,
Қамыс окпен жүректен атқан екен,
Оғымен айқасып жатты дейді» [12, 48-б].
«Бәрәкелді Қодардың тентегіне,
Баян сұлу жүрмейді жетегіне.
Ал байыңның бас деп тастай берсе
Баян тосып алыпты-ау етегіне» [12, 50-б].

Қодар өз еңбегі сіңгендігі үшін (мал бағып, жұттан құтқарғаны үшін) Баянға лайықтымын деп санайды. Шынымен де, Қарабай Баянды бұрынғы атастырғаны бар екенін айтпай, өзі уәде беріп қойған. Осы тұрғыдан алғанда, Қодар алғашқыда үлкен қателік жасаған жоқ, ол Қарабаймен түзілген жаңа келісімшартқа сенді. Қодардың «құқығы» мен Қозының «құқығы» арасындағы дау – екі түрлі дәстүрдің қайшылығы: бұрынғы құдашылық пен еңбекті ақтау (қызды малын құтқарған батырға беру) арасындағы тартыс. Мұнда авторлар біржақты шешім шығармайды, себебі эпоста екі жақ та жеңіліске ұшырайды (Баян мен Қозы да, Қодар да). Бұдан түйетініміз – әлеуметтік нормалардың өзара қақтығысы қоғамда қайшылық тудырады, ал трикстер тұлғасы сол қайшылықты ашып көрсетудің тәсілі. Қодар арқылы дәстүр мен жеке мүдденің шиеленісі пайда болып, салдарынан екі жақ та бақытсыздыққа ұшырайды. Бұл – халық үшін ауыр сабақ. Мүмкін, осы жыр арқылы көне замандағы жыршылар жастарға ата-ана таңған ескі салттың (белқұда болудың) қиындықтарын да тұспалдап жеткізген шығар немесе еңбегі сіңген ердің де жеке құқығын ескеру керек пе деген ой тастаған болуы мүмкін. Қалай болғанда да, трикстер бейнесі қоғамдық моральдің қатал талаптарын, түрлі әлеуметтік нормаларды сынап көруге мүмкіндік беретін әдеби эксперимент іспетті. Трикстердің драмалық әрі мәдени қызметінің бір көрінісі – күлкі мен трагедияны ұштастыруы. Көп трикстерлік сюжеттерде оқырман кейіпкердің қулығына, оғаш қылықтарына күліп отырып, соның астарынан ащы шындықты байқайды. Біздің эпоста ашық комедиялық көріністер аз болғанымен, кейбір эпизодтарда ирония мен мысқыл сезіледі. Мысалы, Қозы Көрпештің қойшы болып келгенде Қарабайды алдап жүруі – белгілі бір дәрежеде комедиялық жағдаят (Қарабай оның кім екенін білмей ақымақ болады). Сол секілді жыр соңында Баянның Қодарды алдап құдыққа құлатуы – сырттай қарағанда айлакер қыздың зұлым дұшпанды жер жастандырғаны, әділ жазасы. Бұл жерде Қодардың ақымақтығы, өз қолымен

өзіне ор қазғандығын көреміз. Яғни зұлым трикстердің өзі басқа трикстерлік амалдың құрбаны болды. Бұл – фольклорда жиі кездесетін мотив айлакердің өз аяласына өзі ұрынуы. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында трикстер күрделі символдық рөл ойнайды. Трикстер архетипі эпоста әдеби-драмалық функция (тартыс тудыру, оқиғаны дамыту) мен әлеуметтік-этикалық функцияны (моральдық құндылықтарды сыннан өткізу, әділеттілік идеясын айшықтау) бірдей қамтамасыз етеді.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, әдебиеттану ғылымындағы жаңашыл бағыттарды саралап, жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарды әлемдік айналымға енгізу басты назардағы мәселе. Трикстер – бұл әлемнің фольклорында, көптеген көркем шығармаларында кездесетін қызықты және күрделі мифологиялық кейіпкер. Олардың бейнесі арқылы адамның табиғаты, қоғамдық өмір және әлемнің құбылысы туралы көптеген мәселелерді түсінуге болады.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы трикстер бейнесі (әсіресе Қодардың образы) – қазақ фольклорының әлемдік мифологиялық кеңістікпен үндесетін тұсы. Ол арқылы жыр жалпыадамзаттық мәнге, кең философиялық толымдылыққа ие болады. Трикстер архетипі жырда зұлымдықтың тұтқасы ретінде көрінсе де, сол зұлымдықпен күресте махаббат пен адалдықтың мәні ашыла түседі. Бүгінгі мәдени таным тұрғысынан алсақ, Қодар бейнесі бізге қоғамдағы түрлі «трикстік» құбылыстарға (алдау-арбау, сатқындық, қулық-сұмдық) көз ашып, оларды еңсеру үшін не істеу керектігін ойлануға мәжбүр етеді. Сондықтан бұл бейне лиро-эпоста қалып қоймай, қазіргі көркем шығармаларда трансформацияланған түрінде өмір сүре береді. Әдебиеттегі трикстер – адам табиғатының өзгермес бір бөлшегі ретінде – әрдайым зерттеуге лайық. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры бізге осыны ұғындырады. Махаббат мәңгі болса, трикстер де мәңгі, екеуінің бітіспес тартысы да мәңгілік тақырып.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Қасқабасов С. А., Айтмұхамбет Ж. Ә.** Қазақ фольклоры [Мәтін] / Қасқабасов С. А., Айтмұхамбет Ж. Ә. – Алматы: «Эверо» баспасы, 2020. – 228-б.

2 **Гаврилов Д. А.** Трикстер. Лицедей в евроазиатском фольклоре / Д. А. Гаврилов Текст: электронный // Журнал «Самиздат»: [сайт]. [Электронный ресурс]. – URL: http://samlib.ru/g/gawrilow_d_a/gavrilovd2012_27.shtml

3 **Юнг К. Г.** Душа и миф. Шесть архетипов [Текст] / Юнг К. Г. Киев – М., 1997.

4 **Юнг К. Г.** О психологии образа Трикстера // Радин, П. (1999), Трикстер. Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями [Текст] / К. Г. Юнга и К. К. Керенъи. Санкт-Петербург, 1999.

5 **Радин П.** Трикстер // Исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями [Текст] / К. Г. Юнга и К. К. Керенъи. – СПб. : Евразия, 1999. – С. 265–286.

6 **Bassil-Morozow, H.** (2017). Loki then and now: the trickster against civilization [Text] / Bassil-Morozow, H. International Journal of Jungian Studies, 9(2), 84–96. <https://doi.org/10.1080/19409052.2017.1309780>

7 **Марғұлан Ә.** Қозы Көрпеш-Баян Сұлу : Естияр балалар үшін [Мәтін] / Марғұлан Ә. – Алматы : Өнер, 1994. – 32-б.

8 **Әуезов М.** Әдебиет тарихы [Мәтін] / Әуезов М. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 349-б.

9 **Әзбаева Б. У.** «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры [Мәтін] / Әзбаева Б. У. – М. О. Әуезов зерттеуінің нысаны. «Керуен» ғылыми журналы № 4, 81 том, 2023 ж. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-02>

10 **Қалиева А., Г. Сәулембек Г.** XXI ғасыр әдебиеттануы: терминдер сөздігі [Мәтін] / Қалиева А., Г. Сәулембек Г. Алматы : «Service Press» баспасы, 2024. – 296-б.

11 **Қозы Көрпеш – Баян сұлу.** Лиро-эпос жыры [Мәтін]. – Алматы : Жалын, 1985. – 96-б.

12 **Дүйсенбаев И. Т.** Қозы Көрпеш – Баян Сұлу жыры. Шөже нұсқасы [Мәтін] / Дүйсенбаев И. Т. Алматы : Қазақ ССР ғылым академиясының баспасы, 1957. – 144-б.

13 **Әуезов М.** Қозы Көрпеш – Баян сұлу // Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т. 28. [Мәтін] / Әуезов М. – Алматы : Ғылым, 2007. – 235-б.

References

1 **Qasqabasov, S. A., Aitmukhambet, Zh. A.** Qazaq folklor [Kazakh Folklore] [Text]. – Almaty : Evero Publishing, 2020. – 228 p.

2 **Gavrilov, D. A.** Trickster. Litsedei v evroaziatskom fol'klore [Trickster. A Comedian in Eurasian Folklore] [Text]. Samizdat Journal [Electronic resource]. – URL: http://samlib.ru/g/gawrilow_d_a/gavrilovd2012_27.shtml (Review date: 25.08.2025).

3 **Yung, K. G.** Dusha i mif. Shest' arkhетipov [Soul and Myth. Six Archetypes] [Text]. Kyiv – Moscow, 1997.

4 **Yung, K. G.** O psikhologii obraza Trikstera [On the Psychology of the Trickster Image] // In : Radin, P. Trickster. Issledovanie mifov severoamerikanskikh indeitsev s kommentariyami K. G. Yunga i K. K. Keren'i [Trickster. A Study

of the Myths of North American Indians with Comments by C. G. Jung and K. K. Kerenyi] [Text]. St Petersburg, 1999.

5 **Radin, P.** Trickster [Trickster]. In: Issledovanie mifov severoamerikanskikh indeitsev s kommentariyami K. G. Yunga i K. K. Keren'i [A Study of the Myths of North American Indians with Comments by C. G. Jung and K. K. Kerenyi] [Text]. St. Petersburg : Evraziya, 1999. – P. 265–286.

6 **Bassil-Morozow, H.** Loki then and now: the trickster against civilization. [Text] International Journal of Jungian Studies, 9 (2), 2017. – P. 84–96. [Electronic resource] – URL: <https://doi.org/10.1080/19409052.2017.1309780> (Review date: 15.08.2025).

7 **Marghulan, Á.** Qozy Körpesh–Bayan Sulu: Estiyar balalar üşin [Kozy Korpesh–Bayan Sulu: For Older Children] [Text]. – Almaty: Öner, 1994. – 32 p.

8 **Auevov, M.** Ädebiет tarihy [History of Literature] [Text]. Almaty : Ana tili, 1991. – 349 p.

9 **Äzbaeva, B. U.** «Qozy Körpesh – Bayan Sulu» jyry – M. O. Auevov zertteuinñ nysany [The epic «Kozy Korpesh-Bayan Sulu» – the research object of M. O. Auevov] [Text]. Kervan Scientific Journal, No. 4, Vol. 81, 2023. [Electronic resource]. – URL: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-02> (Review date: 03.08.2025).

10 **Qaliev, A., Saulembek, G.** XXI gasyr ädebiетtanuı: terminder sözdigi [21st Century Literary Studies: Dictionary of Terms] [Text]. Almaty : Service Press, 2024. – 296 p.

11 **Qozy Körpesh – Bayan Sulu.** Liro-epos jyry [Kozy Korpesh – Bayan Sulu. Lyrical-Epic Poem] [Text]. – Almaty : Jalyn, 1985. – 96 p.

12 **Duysenbaev, I. T.** Qozy Körpesh – Bayan Sulu jyry. Shöje nusqasy [Kozy Korpesh – Bayan Sulu Poem. Shözhe Version] [Text]. – Almaty : Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1957. – 144 p.

13 **Auevov, M.** Qozy Körpesh – Bayan Sulu [Kozy Korpesh – Bayan Sulu] [Text]. In: Shygarmalarynyñ elu tomdyq tolyq jinaghy, Vol. 28 [Complete Works in Fifty Volumes, Vol. 28]. – Almaty : Gylm, 2007. – 235 p.

05.07.25 ж. баспаға түсті.

19.08.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. М. Тлеужанова

Alikhan Bokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей.

Поступило в редакцию 05.07.25.

Поступило с исправлениями 19.08.25.

Принято в печать 25.11.25.

ОБРАЗ ТРИКСТЕРА В ЛИРО-ЭПОСЕ**«КОЗЫ КОРПЕШ – БАЯН СУЛУ»**

В данной статье исследуется архетип трикстера в казахской литературе. Этот феномен архетипа по-прежнему остаётся актуальным в литературоведении. Рассматриваются сущность, разновидности и художественные проявления трикстерского архетипа. Определяются, кто такой трикстер и каковы его основные характеристики. В процессе исследования теоретические аспекты трикстерской природы изучались на основе трудов зарубежных и казахстанских учёных, занимающихся архетипическими исследованиями: К. Юнга, П. Радина, Д. Гаврилова, М. Бахтина, Е. Корниловой, А. Кузнецова, К. Оразкуловой, М. Оразбек, С. Кондыбая, А. Тайшанулы и др. Архетип трикстера является одним из важнейших образов мировой культуры. Он присутствует во фольклоре и литературе всех народов, охватывая различные культурные эпохи и отражая коллективное бессознательное. Само слово «трикстер» (от англ. trickster – хитрец, обманщик, ловкач и др.) обозначает персонажа, совершающего действия, противоречащие общественным нормам и общепринятым законам. Это могут быть как антропоморфные животные, так и человеческие персонажи мифов, фольклора и художественной литературы. В художественных произведениях трикстер может выступать как второстепенное лицо, находящееся рядом с главным героем, так и в качестве самостоятельного персонажа. Объектом исследования стал казахский лиро-эпос «Козы Корпеш – Баян сулу». Цель исследования — на основе метода психоанализа провести анализ казахского народного лиро-эпоса и определить художественную функцию трикстера. В качестве примеров рассматриваются образы Карабая и Кодара как типичных воплощений трикстерского начала. Актуальность статьи определяется отсутствием достаточной и комплексной характеристики образов трикстеров в лиро-эпосах. Исследуемый феномен трикстера позволяет не только понять культурные представления прошлого, но и анализировать современные социальные и нравственные проблемы через призму архетипических образов.

Ключевые слова: архетип, трикстер, образ, фольклор, лиро-эпос, художественная литература.

A. M. TleuzhanovaAlikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey.**Received 05.07.25.**Received in revised form 19.08.25.**Accepted for publication 25.11.25.***THE IMAGE OF THE TRICKSTER IN THE LYRIC-EPIC****«KOZY KORPESH – BAYAN SULU»**

This article examines the archetype of the trickster in Kazakh literature. This archetypal phenomenon remains relevant in contemporary literary studies. The paper discusses the essence, types, and artistic manifestations of the trickster archetype and defines who the trickster is and what his main characteristics are. In the course of the study, the theoretical aspects of the trickster's nature were explored based on the works of both foreign and Kazakh scholars engaged in archetypal research: C. G. Jung, P. Radin, D. Gavrilov, M. Bakhtin, E. Kornilova, A. Kuznetsov, K. Orazkulova, M. Orazbek, S. Kondybai, A. Taishanuly, among others. The trickster archetype is one of the most significant images in world culture. It appears in the folklore and literature of all peoples, covering various cultural epochs and reflecting the collective unconscious. The term «trickster» (from the English trickster – deceiver, cunning person, cheat, etc.) denotes a character who performs actions that contradict social norms and generally accepted laws. Such characters may be anthropomorphic animals or human figures in mythology, folklore, and fiction. In literary works, the trickster may act as a secondary figure accompanying the main hero or as an independent character. The object of this research is the Kazakh lyric-epic «Kozy Korpesh – Bayan Sulu». The aim of the study is to analyze the Kazakh folk lyric-epic poem through the method of psychoanalysis and to determine the artistic function of the trickster. As examples, the images of Karabay and Kodar are considered as typical embodiments of the trickster archetype. The relevance of this article lies in the lack of sufficient and comprehensive characterization of trickster images in Kazakh lyric-epic narratives. The trickster phenomenon under study helps not only to understand the cultural ideas of the past but also to analyze modern social and moral issues through the prism of archetypal imagery.

Keywords: archetype, trickster, image, folklore, lyric-epic, fiction.

<https://doi.org/10.48081/GXFZ8159>

***М. Ә. Төлегенова¹, Ж. А. Акимешева²**

^{1,2}Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3620-5558>

²ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3832-8218>

*e-mail: meruert.17@mail.ru

ТҰРҒЫН ҮЙ ЖАРНАМАЛЫҚ МӘТІННІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада тұрғын үй жарнамасының лингвистикалық аспектісін көрсету мақсатында қазақстандық құрылыс компанияларының ресми сайттарындағы және Instagram парақшаларындағы тұрғын үй кешендердің жарнамалық мәтіндеріне кешенді талдау жүргізілді. Тұрғын үй маркетингінің құрамдас бөлігі болып табылатын тұрғын үй кешендерінің әр санатына байланысты жазылатын жарнама мәтіндерінің тілдік ерекшеліктеріне, тілдік әсер ету амалдарына тоқталдық. Тұрғын үй жарнамасы тұтастай алғанда маркетинг концепциясына сәйкес келеді. Жарнамалық бейне тұтынудың стандартты шеңберінен шығып, өзі жаңа коммуникацияны құрайды. Бұл маркетингілік коммуникацияда маңызды рөл атқарады. Мақаланың мақсаты – тұрғын үй жарнамалық мәтіндерді талдау арқылы олардың тілдік ерекшеліктерін анықтау. Мақалада жалпы ғылыми әдістер – жаппай іріктеу, салыстыру және антропоэкеттік парадигма әдіснамасына сәйкес келетін – стилистикалық талдау, тілдік әсер ету, прагматикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеу материалы ретінде құрылыс компанияларының ресми сайттарындағы және Instagram парақшаларындағы жарнамалық пост-мәтіндері пайдаланылды. Құрылыс компаниясының қоғамдағы табыстылығының бірден-бір көрсеткіші ретінде қазақстандық тұрғын үй кешендері атауларының арасында кездесетін фондық білімге негізделген прецеденттік атаулардың прагматикалық әсері қарастырылады. Сонымен қатар құрылыс компанияларының жобаларында кездесетін авторлық

терминдер және тұрғын үй кешендері атауларының сатып алушының тілдік санасында ассоциация тудыру мәселесіне тоқталып өттік.

Кілтті сөздер: жарнамалық мәтін, жарнама бейнесі, тілдік әсер ету, маркетинг дискурсы, сәулет-құрылыс дискурсы.

Кіріспе

Мақалада тұрғын үй жарнамалық мәтіннің тілдік ерекшеліктерін, оның прагматикалық әлеуетін көрсету мақсатында оны маркетинг және жарнама дискурстарының аясында қарастыру көзделіп отыр. Ол үшін маркетингілік коммуникациядағы жарнама ерекшелігін көрсететін зерттеу нәтижелері беріледі (қазақстандық тұрғын үй кешендері жарнамасы негізінде). Зерттеудің мақсаты жарнамадағы әсер етуші тілдік амалдарды адресаттың прагматикалық ниеті мен мақсаты арқылы олардың объективті және субъективті сипаттамаларын көрсету болып табылады.

Жарнама бейнесі маркетингілік коммуникация жүйесінде (жарнамалық хабарлама, жарнама мәтіні) іске асады. Яғни жарнама нысанының бейнесі (өнім, қызмет, компания) көрнекі (визуалды) және тілдік (вербалды) компоненттер негізінде жасалады. Осы орайда тілдік және көрнекі компоненттерді біріктіретін креолданған жарнама бейнесін айтуға болады. Жарнама нысанының көрнекі бейнесі тілдік бейнемен толықтырылады, оны дамытуда имиджілік сөздерге жүгінеді. Олар кейіннен маркетингілік коммуникация мәтіндерін құрайтын тақырыптарға, ұрандарға, ақпараттық блоктарға және басқа да композициялық элементтерге айналады.

Маркетингілік коммуникацияның мәтіндік бірліктері, әдістері және тілдік құралдары көмегімен жасалған жарнама бейнесі (бренд атауы, тақырып атауы, ұран) мәтіннің прагматикалық ерекшеліктерімен байланысты. Сатып алу туралы шешім қабылдағанға дейін тұтынушы өнімді мақұлдауы керек. Сондықтан жарнамалық бейне мақсатты аудиторияның ақпаратты дұрыс қабылдауына бағытталған. Мысалы, тұрғын үй кешенін жарнамалауда үйдің орналасқан жері, инфрақұрылым, аумақтың экологиялық тазалығы маңызды болмақ.

Тұрғын үй кешендерінің көптеп салынуы тұрғын үй саясатының негізі болып табылады. Қазақстандағы урбанизация процесі тек сәулет-құрылыс саласына емес, қоғамдық құбылыс ретінде экономика, бизнес, заң, маркетинг және лингвистиканың пәнаралық салаларының дамуына әсер етпей қоймады. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы тұрғын үй саясатының дұрыс құрылуы арқылы анықталады. Халықтың баспаналы болуы мемлекеттік тұрғын үй саясаты үшін өзекті болып табылады. Өйткені, халықтың тұрғын үй жағдайы бірінші кезекте олардың өмір сапасына тікелей байланысты. Сондықтан да мемлекеттің тұрғын үй саясаты халықтың

әлеуметтік жағдайын реттеп, урбанизация процесін дамыту үшін қажет болып табылды. Ал тұрғын үй саясаты әлеуметтік тұрғын үй бағдарламалары мен төмен пайызға негізделген ипотекалық несиелер арқылы жүзеге асады. Бұл мәселе қазіргі уақытта өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Өйткені халық санының өсуі урбанизация процесіне әсер етеді. Тұрғын үй саясаты экономикалық және құрылыс нарығының дамуына, бәсекелестіктің артуына, маркетинг қызметіне деген сұраныстың артуына, құрылыс жарнамасының, атап айтқанда, тұрғын үй жарнамасының дамуына алып келді. Мақаламызға негіз болатын тұрғын үй жарнамасының тілдік ерекшеліктерін айқындау тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Материалдар мен әдістері

Тақырыптың өзектілігі зерттеуге негіз болатын саланың қоғамдағы сұранысының жоғары болуына тікелей байланысты. Зерттеудің өзектілігі тұрғын үй жарнамасының ерекшелігін, лингвистикалық, прагматикалық аспектісін айқындау үшін қажет. Сонымен қатар тұрғын үй жарнамасы сәулет-құрылыс дискурсының құрамдас бөлігі ретінде қазақ тіл біліміндегі дискурс теориясының дамуына және пәнаралық түрлерінің толықтырылуына негіз бола алады. Осы орайда мақаланың зерттеу материалы ретінде қазақстандық құрылыс компаниялардың ресми сайттарындағы және Instagram парақшаларындағы жарнамалық пост-мәтіндері пайдаланылды. Кешенді талдау жүргізу барысында жаппай іріктеу, салыстыру, тілдік әсер ету, прагматикалық талдау әдістері қолданылды.

Нарықтық заманда бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін әрбір компания өзінің мақсатты аудиториясымен қарым-қатынасты үздіксіз дамытып отыруы керек. Дж. Бернет, С. Мориарти маркетингтік коммуникацияны мақсатты аудиторияға тауар туралы ақпаратты ұсыну процесі ретінде қарастырады [1]. Маркетингтік коммуникация – бұл компания мен тұтынушы арасындағы өзара әрекеттестіктің кешенді жүйесі. Маркетингтік коммуникацияның негізгі мақсаты – тұтынушылардың ойлауына әсер ету, сондықтан да коммуникативтік әсер етудің негізгі нысаны – тұтынушы болып табылады.

Маркетингтік коммуникация түрлеріне жарнама, PR, тікелей маркетинг жатады. Осылардың ішінде біздің зерттеуімізге негіз болатын – жарнама мен тікелей маркетинг. Өйткені тұрғын үй маркетингі жарнама мен тікелей маркетинг негізінде жүзеге асады. ҚР Жарнама туралы заңына сәйкес: «Жарнама – кез келген құралдардың көмегімен кез келген нысанда таратылатын және (немесе) орналастыратын, белгілі бір адамдар тобына арналмаған, жеке немесе заңды тұлғаға, тауарларға, тауар белгілеріне, жұмыстарға, көрсетілетін қызметтерге қызығушылықты қалыптастыруға немесе қолдауға арналған және оларды өткізуге ықпал ететін ақпарат» [2].

Тікелей маркетинг – тауарды өткізу мақсатында әлеуетті сатып алушылармен жеке байланыс орнату (өзара қарым-қатынас, байланыс). Тікелей маркетинг – сатушы мен сатып алушының жеке кездесуін қамтитын маркетингтік коммуникацияның бір түрі. Яғни сатушы мен сатып алушының жеке кездесуінде (мысалы, құрылыс компаниясының сату бөлімінің маманы мен сатып алушы) кәсіби терминологияның қолданылуы орын алады.

Нәтижелер және талқылау

Құрылыс компаниясының бейнесі өнімді тұтынушының (сатып алушы) бейнесі бірлігінде қарастырылады. Бұл маркетингтік коммуникацияның антропоцентристік сипатын көрсетеді. Осыған орай жарнамалық хабарламаның дұрыс берілуі маңызды болып табылады. Тұтынушылармен тиімді қарым-қатынасты ұйымдастыру үшін өнімнің көрнекі көрінісі маңызды. Мақсатты аудиторияның өкілдері тұрғын үй кешендерінің жарнама бейнесі ретінде әрекет етеді. Осылайша, жарнамада армандаған пәтерге ие болған бақытты отбасылардың (балалары бар ата-аналар, немерелері бар ата-әжелер) бейнесі жиі кездеседі. Сондай-ақ қызметтің сапасы мен сенімділігіне кепілдік беретін құрылысшылардың (сарапшы-мамандар) бейнелері көрсетіледі. Кейде танымал адамдар жарманың басты кейіпкері ретінде болады. Бұл да сатып алушыны тарту мақсатында жасалатын амал болып табылады.

Маркетинг ережелеріне сәйкес сатып алушы, әдетте, тек тауар үшін ғана емес, белгілі бір әлеуметтік топтың өкілі ретінде өмір салты үшін, өз қалауының жүзеге асуы үшін ақша төлейді. Сол себепті тұрғын үй кешендері «эконом», «комфорт», «бизнес» немесе «премиум» санаты сияқты топтарға бөлінеді. ҚР ҚНЖЕ (құрылыс нормалары және ережелері) нормативтік-техникалық құжаттамаға [3] сәйкес тұрғын үй кешендері жоғарыда аталған санаттар бойынша берілмеген. Тұрғын үй қорындағы үйлер төрт топқа бөлінеді. Олардың нөмірленуі I, II, III, IV рим цифрларымен берілген. Бұл тұрғын үй санаттары халық арасында жиі айтылатын «эконом», «комфорт», «бизнес», «премиум» атауларына сәйкес келеді.

«Қазіргі құрылыс компаниялар тұрғын үй кешендерін сатуда үйлердің сапалы салынуына ғана емес, сонымен қатар сатудың қосымша қозғаушы күштеріне де мән беріп отыр. Оған тұрғын үй кешенінің атауы, жарнама мәтіні, жарнамалық ұраны жатады. Құрылысты бизнес ретінде түсінетін болсақ, құрылыс компаниясының қоғамдағы табыстылығының бірден-бір көрсеткіші ретінде «құрылыс нысанның атауын» жатқызуға болады. Тіпті құрылыс компаниясының атауы тұрғын үй кешенін сатып алу кезінде сапалы / сапасыз, сенімді / сенімсіз көрсеткіші ретінде ассоциация тудырады» [4, 369-б.].

Тұрғын үй кешендерінің атауы аталған санаттарға сәйкес беріледі. Мәселен, «эконом» және «комфорт» санатының сатып алушылар көбінесе

жас отбасылар болғандықтан, тұрғын үй кешендерде «Jas Otau», «Dream House», «Bolashak», «Jana Omir», «Arman Qala» сияқты атаулар кездеседі. Бұл атаулар жастық, отбасы, арман сияқты сөздермен ассоциация тудырады. Ал «бизнес», «премиум» санатындағы тұрғын үй кешендерінің атаулары болашақ иелерінің ерекшелігін, мәртебесін көрсететін «Royal», «Residence», «Millennium», «Deluxe», «Grand», «Highvill», «Park» сияқты сөздермен тіркескен.

Құрылыс компанияларының ресми сайттарындағы және Instagram парақшаларындағы жарнамалық пост-мәтіндеріне сүйене отырып, тұрғын үй маркетингіне тән тілдік ерекшеліктеріне талдау жүргіздік. «Пост-мәтін дегеніміз – блог тұғырнамаларда жарияланатын медиамәтін. Пост-мәтіндер вербалды және бейвербалды тілдік бірліктермен ұсынылады» [5, 3-6.]. Жоғарыда көрсетілген тұрғын үй кешендерінің әр санатына өзіне тән жарнамалық бейне тән. Мәселен, «эконом» және «комфорт» санатының жарнамасында жақын жерде мектептің, балабақшаның және аурухананың болуы, төлеу нұсқалары (бөліп төлеу, рассрочка) көрсетіледі. Qazaq Stroy құрылыс компаниясының сайтында Alem City тұрғын үй кешені туралы мынадай ақпарат берілген: «Alem city-3 – отбасылық жайлылықты бағалайтындар үшін жайлы тұрғын үй кешені. Дамыған инфрақұрылым қаланың кез келген жеріне көлікпен оңай жетуге мүмкіндік береді. Балабақшалар, мектептер, аудан әкімшілігі және демалыс саябағы кешенге жақын жерде орналасқан» [6].

«Бизнес», «премиум» санатының жарнамасында жалпы ақпараттың берілуі жеткіліксіз. Тұрғын үй кешенін ерекшелеу мақсатында аулада тоған мен бақшаның болуы, тіпті экзотикалық өсімдіктердің өсуі туралы ақпаратқа назар аудартады. Мәселен, Rams құрылыс компаниясының сайтында Rams Garden тұрғын үй кешені ауласының ерекшелігін атап көрсеткен: «RAMS Garden – өсімдіктерге бай нағыз бақ. Тұрғын үй кешенінің ауласындағы өз қысқы бағыңыз сізге жыл бойы тірі экзотикалық өсімдіктердің арасында қыдырып, рахатын сезінуге мүмкіндік береді» [7].

Бұндай санаттағы үйлерді жарнамалау барысында сатып алушыға осы кешендегі өмірін елестетін ерекше атмосфераны көрсетеді. «Ұлы шебердің шығармаларында бейнеленген кемелдікке ұмтылу Da Vinci тұрғын үй кешені философиясының негізіне айналды. Классикалық стильде жасалған кең әрі жайлы кіреберістердің премиум дизайны сізге шынайы эстетикалық ләззат сыйлайды және бір сәтке өзіңізді да Винчидің әйгілі өнер туындылары арасында асықпай серуендеп, Луврдың дәл өзінде жүргендей сезіне аласыз» [8]. Дәл солай Remark тұрғын үйі туралы: «Тұрғын үйдің сәулеті XX ғасырдың бірінші жартысындағы стильде жасалған. Эрих Мария Ремарк туындысымен («Триумфальная арка» романы) аттас Салтанат қақпасы

жанында сол дәуірдің атмосферасында өмір сүру – өмірді оның барлық көріністермен сүйетіндердің таңдауы және арманы».

Осы орайда тұрғын үй кешендері атауларының прагматикалық әсерін айқындайтын фондық білімге негізделген прецеденттік атауларға тоқталғанымыз жөн. Өйткені тұрғын үй кешендері атауларының арасында прецеденттік атауларды жиі кездестіруге болады. Прецеденттілік – фондық білімнің құрамдас бөлігі. Ғалым А. Қ. Таусоғарова фондық білімге келесідей түсініктеме береді: «Фондық білім – тіл иеленушінің сол этнос мәдениеті жайларына қатысты білім жиынтығы, ол универсалды сөйленіс формасына ие болмаса да, сол тілдік қауымдастықтың кез келген мүшесіне ықпал ете алады» [9].

Ғалым С. Қ. Иманбердиева ұсынған анықтама бойынша: «Прецеденттік есім – бұл белгілі бір ассоциация тудыратын жекелеуші белгілері бар және салыстыру үшін қолданылатын нақты оқиғаға, кеңінен танымал мәтінге, жеке тарихи немесе белгілі тұлғамен байланысты кез келген жалқы есім» [10, 41-6.].

Қазақстандағы құрылыс компаниялар өз жобаларын ерекшелеу мақсатында салынып жатқан тұрғын ықшамаудандары үшін жаңа атауларды ойлап табуда. Мәселен, BI Group құрылыс компаниясы «BIGVille» концепциясын алға тартады. Мұндағы алғашқы үш әріп компания аббревиатурасы, ал «Ville» француз тілінен аударғанда қала деген мағынаны білдіреді. Бигвилль тұрғын үй мен инфрақұрылымды (мектептер, балабақшалар, ойын алаңдары, саябақ) салу, яғни аумақты кешенді дамытумен ерекшеленеді. «Біз Сіз үшін қаланың ішінде қала құрамыз – бұл жердің әрбір сантиметрі бос уақыт, жұмыс, оқу және белсенді өмір салты үшін бірегей аймақтарға бай, абаттандырылған үлкен аумақта тұрудың жаңа тұжырымдамасы» [11]. BI Group «Бигвилль артықшылықтары – Сізді ерекше ететін нәрсе» (BI Group құрылыс компаниясы) деген ұранды қолданған. Сатып алушыларға әсер ететін мұндағы тілдік құрал «біз және сіз» сияқты есімдіктердің қолданылуы және оларды тарту мақсатында «сізді ерекше ететін нәрсе» деген контрукцияны пайдалануы. Ғалым Қ.Қ. Кенжеқанова диссертациялық жұмысында «біз және сіз» есімдіктерінің прагматикалық әлеуетіне келесідей пікір білдірген: «Біз жіктеу есімдігінің қолданысы адресант пен адресаттың қарым-қатынасын жақындата түседі» [12, 95-6.]. Жалпы жіктеу есімдіктері жарнама ұрандарында жиі қолданылады.

Қазіргі уақытта құрылыс компаниялары өз қызметін тек тұрғын үй салумен шектемей, тұрғындар үшін өмір сүру ортасын жасауды ұсынып отыр. Сондай тұрғын үй форматының бірі – «қала ішіндегі қала» концепциясы. «Қала ішіндегі қала» концепциясы дегеніміз – қала ішінде бір немесе бірнеше тұрғын үйлері бар, ортақ инфрақұрылыммен қамтылған қалалық тұрғын үйді

ұйымдастырудың заманауи әдісі. BI Group құрылыс компаниясы «BIGVille» форматын Қазақстанның Астана, Алматы, Шымкент, Атырау қалаларында ұсынып отыр.

Ал Rams құрылыс компаниясы тұрғын үй кешендерін «қала ішіндегі қала» концептісіне жақын «инновациялық All-in-One» форматында салып жатыр. Құрылыс компанияның сайтында «All-in-One» форматын былай түсіндірген: «All-In-One бұл – тұрғын үй кешеніндегі үйлерде орналасқан функционалды әрі ойын-сауық бөлмелері. Демалуға, жұмыс істеуге және шығармашылыққа арналған орындардың экожүйесі» [13].

Тұрғын үй маркетингінің тағы бір ерекшелігі – құрылыс компаниялардың тұрғын үй кешендері сәулетінде концепция ерекшелігін көрсетуі. «Токуо» тұрғын үй кешенінің жарнама мәтінінде кешеннің сәулетін шығыс сәндік элементтердің болуымен ерекшелеген. Тілдік әсер ету құралы ретінде «шығыстық ноталармен таңғалдырады», «жапондық эстетиканың керемет әлемі» метафораларды пайдаланады. Тағы да мысал ретінде «Holland» тұрғын үй кешенінің жарнамалық мәтінінде қолданылған «қалалық романс» метафорасын айтуға болады. «Қалалық романс» – Bazis-A құрылыс компаниясының жобасы [14]. Аталған жоба «қала ішіндегі қала» концепциясын ұстанады. Бұл Астанадағы Еуропалық квартал (орам) [15, 132-б.] болып саналады. Оған Еуропа қалаларының атауы берілген бірнеше тұрғын үй кешендері кіреді: «Француз кварталы», «Ағылшын кварталы», «London», «Holland», «Barcelona», «Monaco Residence», «Austria». Әр тұрғын кешені аталған қалалардың сәулет өнерінің ерекшеліктерімен салынған. Мысалы, «London» тұрғын үй кешенінде «Big Ben», «Француз кварталында» «Салтанат қақпасы», «Италия» кварталында «Треви фонтаны» миниатюралары орналасқан. Сонымен қатар жарнама мәтіндерде құрылыс және сәулет саласындағы арнайы кәсіби терминдердің қолданылуы байқалады. Бұл да тілдік әсер ету амалдарына жатады. «Француз кварталы ортағасырлық готика барельефтері қолданылған мінсіз архитектура – барокко [15, 39-б.] және рококо [15, 238-б.]. Тұрғын үй кешенінің ерекшелігін көрсету мақсатында «сиқырлы Париж иісі» эпитетін қолданған. Бұл көркемдеуіш құралының қолданылуы түсінікті. Өйткені Франция, соның ішінде Париж қаласы парфюмерияның отаны болып есептеледі. Астана қаласындағы тұрғын үй кешендері Еуропа қалаларының ерекшеліктерін көрсетсе, Алматы және Шымкент қалаларында шығыстық үлгідегі «Latifa», «Medina», «Shahristan» «Sauran» тұрғын үй кешендері кездеседі.

Тұрғын үй жарнамасының тағы бір ерекшелігі цифрлық таңбалаудың жиі кездесуі. Осындай мәтіндердің бірінде пәтер сатып алудың «12 себебін» көрсеткен: 1) орналасқан жері; 2) дамыған инфрақұрылымы; 3) ғимарат архитектурасы; 4) өтпелі кіреберістері; 5) кешеннің ландшафтық дизайны;

6) паркинг; 7) фитнес бөлмесі; 8) кіреберістері бос орындар; 9) балалар бөлмесі; 10) жабық аула; 11) үйдің сипаттамасы; 12) пәтерді сатып алу арқылы ұтысқа қатысу мүмкіндігі [16]. Мәтінде «тек осы үйдің тұрғындары үшін» конструкциясы жиі кездеседі. Бұл да әлеуетті сатып алушының ерекшелігін айқындау мақсатында қолданылатын әсер етуші тілдік амал болып табылады. Сонымен қатар мұндай прагматикалық амалға «пәтерді қазір сатып алсаңыз, автокөлік, шетелдік саяхатқа жолдама және басқа да бағалы сыйлықтардың ұтысына қатыса алу мүмкіндігіне ие болу» сияқты сатып алушыны тарту, назар аударту амалдары жатады.

Тұрғын үй маркетингінің жарнамалық бейнесінде көркемдеуіш құралдардан бөлек сатып алушылардың тілдік санасына әсер ететін басқа да тілдік әсер ету амалдары бар. Мақсатты аудиторияның рационалды ойлауына негізделген («тыныш өмірге арналған сенімді үйлер»), ұсыныстар ауқымы мен жұмыс сапасына негізделген («экономнан премиумға дейін»), «құрылыс өнері» және эмоционалдық факторға назар аудартуға негізделген («ең жақсы – тек ең жақсылар үшін») манипулятивтік тілдік амалдарды айтуға болады.

Қорытынды

Тіл қоғамдағы әлеуметтік өзгерістердің көрінісі болғандықтан, қоғамдық құбылыс ретіндегі тілдің маңызды белгісі оның қоғамдық сананы көрсету болып табылады. Тұрғын үй жарнамасы сәулет-құрылыс және маркетинг дискурстарының негізінде қарастырылғандықтан жарнамалық бейне жасауда өзіндік тілдік ерекшеліктерге негізделеді.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер негізінде мақала бойынша келесідей қорытынды жасауға болады: біріншіден, тұрғын үй саясатының тұрғын үй жарнамасына әсер етуі; екіншіден, «эконом», «комфорт», «бизнес» немесе «премиум» тұрғын үй жарнамасы аталған санаттарға сәйкес әртүрлі мәтіндермен берілуі; үшіншіден, тұрғын үй кешендерінің жарнамалық мәтіндері ғана емес, атаулары да санатқа сәйкес болуы; төртіншіден, жарнамалық бейне қалыптастыруда тұрғын үй жарнамасында түрлі әсер етуші прагматикалық амалдардың кездесуі (манипулятивтік амалдар, цифрлық таңбалау); бесіншіден, тұрғын үй жарнамасының лингвистикалық ерекшеліктерін айқындайтын (атап айтқанда, жіктеу есімдіктері, көркемдеуіш құралдар, прецедентті атаулар, ассоциативті атаулар, жаңа атаулар, кәсіби терминдер) мақалада көрсетілген басқа да тілдік әсер ету амалдарын жатқызуымызға болады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Burnett J., Moriarty S.** Introduction to Marketing Communications : An Integrated Approach [Text]. – NJ : Prentice Hall, 1998. – 659 p.

2 ҚР Жарнама туралы 19.12.2003 жылғы № 508 Заңы (26.06.2025 берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) [Электрондық ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51045608

3 ҚР ҚНЖЕ (құрылыс нормалары және ережелері) [Электрондық ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013558>

4 **Төлегенова, М. Ә., Акимисева, Ж. А.** Сәулет-құрылыс дискурсындағы тұрғын үй кешендері атауларының лингвапрагматикалық әлеуеті // Түркі фразеологиясы: зерттелуі, ғылыми-теориялық методологиясы және болашағы халықаралық ғылыми-теориялық конференция жинағы [Мәтін]. – Стамбул, 2023. – 369–372-бб.

5 **Куркимбаева, А. М.** Туристік блогинг: коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар (ағылшын және қазақ тілдері материалдары негізінде). Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация [Мәтін]. – Алматы, 2021. – 214-б.

6 Qazaq Stroy құрылыс компаниясы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://alemcity.kz/kz> (қаралған күні: 22.04.2024).

7 RAMS құрылыс компаниясы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://rams.qz.com/kz/complexes/ramsgarden> (қаралған күні: 22.04.2024).

8 BI Group құрылыс компаниясы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://davinci.bi.group/kk> (қаралған күні: 01.05.2024).

9 **Таусоғарова, А. Қ.** Бүркеншік есімді мәтіндердің авторын анықтаудағы лингвистикалық өлшемдер [Электрондық ресурс]. – URL: <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/storage/journals/87.pdf> (қаралған мерзімі: 25.03.2024).

10 **Иманбердиева, С. Қ.** Ұлы Жібек жолындағы прецедентті топонимдер // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы [Мәтін]. – Астана, 2022. – № 3. – 40–49-бб.

11 BI Group құрылыс компаниясы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://bigville.bi.group/kk> (қаралған күні: 01.05.2024).

12 **Кенжеқанова, Қ. К.** Саяси дискурстың прагматикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша). Философия (PhD) докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған ғылыми диссертация [Мәтін]. – Алматы, 2015. – 187-б.

13 RAMS құрылыс компаниясы [Электрондық ресурс]. URL: <https://rams.qz.com/kz/complexes/ramssignature> (қаралған күні: 22.04.2024).

14 Bazis-A құрылыс компаниясы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://www.bazis.kz/news/gorodskoj-romans-vizitnaya-kartochka-stoliczy> (қаралған күні: 01.05.2024).

15 **Құлманов, С.** Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (сәулет және құрылыс) [Мәтін]. – Алматы, 2009. – 320-б.

16 BI Group құрылыс компаниясы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://company.bi.group/kz/press/12prichinkupitkvvzhkbotanicheskiiy> (қаралған күні: 01.05.2024).

References

1 **Burnett, J., Moriarty, S.** Introduction to Marketing Communications : An Integrated Approach [Text]. – NJ : Prentice Hall. – 1998. – 659 p.

2 QR Jarnama turaly 19.12.2003 jylgy № 508 Zany [Law of the Republic of Kazakhstan «On Advertising»] from 19.12.2003. № 508. [Electronic resource]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51045608

3 QR QNjE (qurylys normalary jane erejeleri) [SNiP RK (building codes and regulations)]. [Electronic resource]. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013558>

4 **Tolegenova, M. A., Akimisheva, J. A.** Saulet-qurylys diskursyndagy turgyn ui keshenderi ataularynyn lingvapragmatikalyq aleueti [Lingapragmatic potential of names of residential complexes in architectural and construction discourse] [Text]. – Istanbul, 2023. – P. 369–372.

5 **Kurkimbaeva, A. M.** Turistik bloting: komunikativtik strategialar men taktikalar (agylyshyn jane qazaq tilderi materialdary negizinde) [Travel blogging: communication strategies and tactics (based on the material of Kazakh and English languages)] [Text]. – Almaty, 2021. – 214 p.

6 Qazaq Stroy qurylys kompaniasy [Qazaq Stroy construction company] [Electronic resource]. – URL: <https://alemcity.kz/kz> (accessed: 22.04.2024).

7 RAMS qurylys kompaniasy [RAMS construction company] [Electronic resource]. – URL: <https://rams.qz.com/kz/complexes/ramsgarden> (accessed: 22.04.2024).

8 BI Group qurylys kompaniasy [BI Group construction company] [Electronic resource]. – URL: <https://davinci.bi.group/kk> (accessed: 01.05.2024).

9 **Tausogarova, A. Q.** Burkenshik esimdi matinderdin avtoryn anyqtaudagy lingvistikalyq olshemder [Linguistic criteria for identifying the author of pseudonymous texts] [Electronic resource]. – URL: <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/storage/journals/87.pdf> (accessed: 25.03.2024)

10 **Imanberdieva, S. Q.** Uly Jibek jolyndagy presedenti toponimder [Precedent toponyms on the Great Silk Road // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute] [Text]. – Astana, 2022. – P. 40–49.

11 BI Group qurylys kompaniasy [BI Group construction company] [Electronic resource]. – URL: <https://bigville.bi.group/kk> (accessed: 01.05.2024).

12 **Kenjeqanova, Q. K.** Saiasi diskurstyn pragmalingvistikalyq jane kognitivtik komponentteri (qazaq tilindegi merzimdi basylymdar materialdary

boiynsha) [Pragmalinguistic and cognitive components of political discourse (based on materials from periodicals in the Kazakh language)] [Text]. – Almaty, 2015. – 187 p.

13 RAMS qurylys kompaniasy [RAMS construction company] [Electronic resource]. – URL: <https://ramsqz.com/kz/complexes/ramssignature> (accessed: 22.04.2024).

14 Bazis-A qurylys kompaniasy [Bazis-A construction company] [Electronic resource]. – URL: <https://www.bazis.kz/news/gorodskoj-romans-vizitnaya-kartochka-stoliczy> (accessed: 01.05.2024).

15 **Qulmanov, S.** Oryssha-qazaqsha terminologialyq anyqtamalyq sozdik (saulet jane qurylys) [Russian-Kazakh terminological dictionary-reference book (architecture and construction)] [Text]. – Almaty, 2009. – 320 p.

16 BI Group qurylys kompaniasy [BI Group construction company] [Electronic resource]. – URL: <https://company.bi.group/kz/press/12prichinkupitkvvzhkbotanicheskiiy> (accessed: 01.05.2024).

02.03.25 ж. баспаға түсті.

14.09.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*М. А. Толегенова¹, Ж. А. Акимиева²

^{1,2}Қазақський национальнй университет

имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 02.03.25.

Поступило с исправлениями 14.09.25.

Принято в печать 25.11.25.

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА ЖИЛОГО КОМПЛЕКСА

В данной статье проведен комплексный анализ рекламных текстов жилых комплексов на официальных сайтах и Instagram аккаунтах казахстанских строительных компаний с целью отражения лингвистического аспекта рекламы недвижимости. Рассмотрены способы языкового воздействия и языковые особенности рекламных текстов для каждого класса жилых комплексов, являющихся частью маркетинга недвижимости. Реклама жилого комплекса в целом вписывается в концепцию маркетинга. Рекламный образ выходит за рамки стандартного потребления формируя новую коммуникацию.

Это важная часть маркетинговой коммуникации. Цель статьи – проанализировать рекламные тексты путем выявления языковых особенностей маркетинга недвижимости. В статье использованы общенаучные методы – сравнение и метод сплошной выборки, а также методы антропоцентрической парадигмы – стилистический анализ, языковое воздействие, прагматический анализ. Материалом исследования послужили рекламные тексты официальных сайтов и Instagram аккаунтов строительных компаний. Показателем успешности строительной компании является прагматическое влияние прецедентных названий жилых комплексов в Казахстане, основанных на фоновых знаниях. В статье также выявлены авторские термины, используемые в проектах строительных компаний и рассмотрены названия жилых комплексов, формирующих ассоциации в языковом сознании покупателя.

Ключевые слова: рекламный текст, рекламный образ, языковое воздействие, маркетинговый дискурс, архитектурно-строительный дискурс.

*М. А. Толегенова¹, Ж. А. Акимиева²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 02.03.25.

Received in revised form 14.09.25.

Accepted for publication 25.11.25.

LANGUAGE FEATURES OF THE ADVERTISING TEXT OF THE RESIDENTIAL COMPLEX

This article provides a comprehensive analysis of advertising texts of residential complexes on the official websites and Instagram pages of Kazakhstani construction companies in order to reflect the linguistic aspect of real estate advertising. The methods of linguistic influence and linguistic features of advertising texts for each class of residential complexes that are part of real estate marketing are considered. The advertising of the residential complex as a whole fits into the marketing concept. The advertising image goes beyond the standard consumption forming a new communication. This is important part of marketing communications. The purpose of the article is to analyze advertising texts by identifying the linguistic features of real estate marketing. The article uses general scientific methods – comparison and the continuous sampling method,

as well as methods of the anthropocentric paradigm – stylistic analysis, linguistic impact and pragmatic analysis. The research material was based on advertising texts from official websites and Instagram accounts of construction companies. An indicator of the success of a construction company is the pragmatic influence of precedent names of residential complexes in Kazakhstan based on background knowledge. The author's terms used in the projects of the construction company are revealed and the names of residential complexes forming associations in the linguistic consciousness of the buyer are considered.

Keywords: advertising text, advertising image, linguistic impact, marketing discourse, architectural and construction discourse.

МРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.48081/SPRE1605>***Т. М. Тулегенов**

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6008-6646>*e-mail: t.tul.9211@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ИМЕНИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСТАНСКИХ И АМЕРИКАНСКИХ СМИ)

Статья посвящена вопросам лингвистической прецедентности – достаточно новому направлению языкознания, активно разрабатываемому в последние годы. Интерес учёных к прецедентным феноменам связан со сменой научной парадигмы и обусловлен повышенным вниманием к проблемам взаимодействия языка, культуры, мышления.

Традиционная классификация прецедентных феноменов восходит к трудам Ю. Н. Караулова и отражает специфику прецедентных знаков с учетом их отнесенности к различным семиотическим системам. Особое внимание вызывают прецедентные имена (онимы) – широко известные имена собственные, используемые для кодирования культурно-ценностных и концептуальных смыслов. В данной статье анализируются процессы формирования нового прецедентного антропонима – имени современного политического лидера, президента Соединенных Штатов Америки Дональда Трампа. В работе дано обоснование отнесения имени президента Соединенных Штатов Америки к числу прецедентных имен. В ходе анализа выявлены случаи употребления имени Трамп не только в денотативной, но и коннотативной функции.

В процессе исследования в той или иной степени учитывались различные аспекты описания прецедентных имен: с позиции сферы-источника прецедентного имени, сферы-мишени, с позиции функционального анализа, с позиций лексикографического и дискурсивного описания прецедентного имени. Основное внимание было сосредоточено на выявлении признаков, связанных с характеристикой

персоналии и актуализированных в текстах средств массовой коммуникации, как реальных или потенциальных компонентов смысловой структуры формирующегося прецедентного имени.

Ключевые слова: прецедентность, прецедентное имя, политический лидер, прецедентная ситуация, средства массовой информации.

Введение

Изучение прецедентных имен для современного языкознания является актуальным и перспективным. Интерес к данным языковым единицам во многом обусловлен особенностями научной парадигмы, сложившейся в последние десятилетия, основными чертами которой являются экспансионизм, интеграционность, культуроцентризм, дискурсивность, функционализм. Прецедентное имя, представляющее собой культурный знак, в той или иной степени характеризующийся динамичностью, смысловой сложностью и неоднозначностью восприятия в различных языковых картинах мира, может рассматриваться с позиций семиотической, лингвокультурной, когнитивной, дискурсивной, социолингвистической парадигм.

Основы лингвистической теории прецедентности были заложены в трудах Ю. Н. Караулова, определившего существенные признаки прецедентного знака – повторяющегося, характерного для той или иной культуры, «существующего в межпоколенной передаче» [1, с. 77].

К прецедентным знакам ученый относит не только различные единицы языкового уровня (лексемы, фразеологизмы, предложения, тексты), но знаки других семиотических систем – архитектуры, живописи и т.д. Прецедентные феномены были описаны в докторской диссертации Д. Б. Гудкова, где автор рассматривает понятие прецедентности, выявляет уровни прецедентности и состав прецедентных феноменов, в том числе прецедентных имен, анализирует прецедентные феномены в моно- и межкультурной коммуникации [2, с. 45].

Результаты разработок теории прецедентности также представлены в работах Красных В. В., Гудкова Д. Б., Захаренко И. В., Багаевой Д. В. (рассмотрение прецедентных высказываний как символов прецедентных феноменов, описание прецедентного имени в когнитивной базе русского языка). Исследование лингвокультурной концептуализации и метаконцептуализации прецедентных феноменов представлено в работе Г. Г. Слышкина. Описанию прецедентных имен в массовой коммуникации посвящены работы Е. А. Нахимовой.

Активно разрабатываются в настоящее время проблемы прецедентности в политическом дискурсе. Важным направлением в развитии теории

прецедентности, по мнению Е. А. Нахимовой, является изучение её взаимодействия с теорией креолизованных текстов, совмещающих в себе вербальную, аудиовизуальную и иные виды прецедентности. Актуальным также является изучение эволюции прецедентных феноменов, от этапа их возникновения до функционирования в современных текстах, выявление фактов изменения их семантической структуры в результате трансформации языковой картины мира, влияния общественно-исторических и культурных факторов [3, с. 21].

В нашем исследовании представлена попытка анализа процессов формирования прецедентного имени современного политического лидера Соединенных Штатов Америки Дональда Трампа. Актуальность исследования обусловлена перспективностью дальнейшего развития теории прецедентности, а также недостаточной изученностью вопросов, связанных с процессом формирования новых прецедентных имён в целом и в политическом дискурсе в частности.

Материалы и методы

Материалом исследования послужили публикации рейтинговых американских и казахстанских средств массовой коммуникации Казинформ, Tengrinews, USA Today, Daily News, в тексте которых фигурирует имя президента Дональда Трампа. В процессе работы была проведена выборка текстов за период с января по апрель текущего года.

Для решения поставленных задач мы использовали общенаучные (анализ, синтез, сравнение) и специальные методы. Для анализа языкового материала использовались лингвистические методы, а также более широкие методы, применимые в общественных и гуманитарных науках. При анализе публицистических материалов нами применялся метод контент-анализа, включающий в себя отбор текстового материала, содержащего прецедентное имя, вычленение языковых единиц для лингвистического описания, выявление частотности их употребления. При определении особенностей функционирования прецедентных имён в публицистических текстах использовался метод контекстологического анализа. Для выделения семантических признаков языковых единиц, актуализированных в медиатекстах, применялся метод компонентного анализа [4, с. 58].

Результаты и обсуждения

В процессе исследования прецедентных имён политических лидеров нами учитывались сформулированные в современном языкознании принципы описания прецедентных феноменов.

Прецедентные имена могут описываться с различных точек зрения: с позиции сферы-источника (сфера возникновения прецедентного имени), сферы-мишени (изучение прецедентных имён, участвующих

в репрезентации общего концепта), с позиции функционального анализа (описание функций, которые прецедентное имя выполняет в тексте), лексикографическое и дискурсивное описание прецедентного имени. Кроме того, прецедентные имена различных уровней могут образовывать «прецедентные миры» (понятие, используемое в работах В. В. Красных, Г. Г. Слышкина, Балашовой Л. В.), в рамках которых разнообразные феномены объединяются благодаря хронологическим, пространственным и смысловым связям [5, с. 82].

С точки зрения сфер-источников, прецедентные имена могут восходить к различным сферам: социальной сфере (политике, экономике, образованию, спорту), сфере искусства (литературе, музыке, архитектуре и т.д.), сфере науки и сфере религии [6, с. 89]. С точки зрения особенностей употребления и функционирования выделяют денотативное (экстенциональное) и коннотативное (интенциональное) использование прецедентных имен. При денотативном употреблении прецедентные языковые единицы указывают непосредственно на денотат, при коннотативном употреблении прецедентные имена выполняют функцию характеристики объекта [7, с. 149].

Прецедентные имена различаются по степени их известности в различных социумах – странах, национальных общностях, социальных группах и т.д. С этой точки зрения выделяются феномены глобально прецедентные, известные в различных странах, национально прецедентные, используемые преимущественно в одной стране, и социумно прецедентные – феномены, не имеющие общенациональной известности, но популярны в некоторых социальных (профессиональных, возрастных и т.д.) группах.

Прецедентные феномены могут характеризоваться с точки зрения протяженности периода их активного функционирования. Некоторые прецедентные единицы используются на протяжении многих веков, а некоторые феномены актуальны только в течение короткого промежутка времени [8, с. 132].

Источником анализируемого прецедентного имени Трамп является социальная сфера. В материалах средств массовой коммуникации, текстах политического дискурса происходит формирование смысловой структуры прецедентного имени политика. Семантика прецедентного имени политического лидера во многом обусловлена личностными качествами лица, которому оно принадлежит, а также теми событиями, ситуациями, поступками, с которыми было связано реальное лицо.

В анализируемых текстах СМИ имя президента Трампа используются, как правило, в денотативном употреблении. В подавляющем большинстве случаев лексема Трамп выступает как имена собственные, называющие реальных людей, участвующих в описываемой ситуации, т.е. фактически

используется в своей непрецедентной функции. Однако подобные публицистические тексты, в силу их воздействующего потенциала, в той или иной степени оказывают влияние на формирования образа политика, который в дальнейшем отобразится в смысловой структуре прецедентного имени.

Поскольку прецедентное имя представляет собой имя собственное, связанное с широко известным (прецедентным) текстом или с широко известной носителям языка ситуацией и выступающее как имя-символ, указывающее на некоторую совокупность определенных качеств [9, с. 146], наше исследование было направлено на выявление описанных в СМИ прецедентных ситуаций, субъектами которых выступали политические лидеры, и тех личностных и профессиональных качеств, на которых акцентируют внимание авторы публицистических материалов.

Отнесение имени президента Соединенных Штатов Америки Дональда Трампа к числу прецедентных имён, на наш взгляд, обусловлено следующими фактами: президент одной из крупнейших в мире державы, влияющей на мировую политику и экономику; второй раз стал президентом после перерыва, претендент в президенты, на которого было совершено покушение, был ранен во время покушения, президент, который неоднократно оказывался под следствием; в политологии Д. Трамп рассматривается как политический феномен, с его именем связана политическая идеология и политическое движение «трампизм».

Деятельность Дональда Трампа широко освещается не только в американских, но и в казахстанских СМИ. В приведенных ниже таблицах 1, 2 представлены количественные данные. Мы сопоставили выборку по запросу «Трамп» в наиболее рейтинговых изданиях США и РК за период с января 2025 года.

Таблица 1 – Американские СМИ

Название СМИ \ Президент	Трамп
USA Today	2575
The Wall Street Journal	407
Daily News	1831
Chicago Tribune	3741
New York Post	4568

Чтобы выявить степень актуальности темы американского президента для казахстанских СМИ, мы сопоставили количество статей, посвященных деятельности Дональда Трампа, с количеством статей, посвященных

деятельности действующего президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева (Таблица 2).

Таблица 2 – Казахстанские СМИ

Название СМИ \ Президент	Трампа	Токаева
Казинформ	140	154
Tengrinews.kz	677	740
Спутник.кз	269	389
Азаттык	581	435
Zonakz	3	139
Ztb.kz	91	140

О прецедентном характере имени президента Соединенных Штатов Америки Дональда Трампа свидетельствуют и лингвистические признаки. На базе имени собственного *Трампа* образованы нарицательные неологизмы *trumpism, trumpists, trumpians, трампизм, трамписты, трампиианцы*, которые функционируют как в американском, так и в казахстанском дискурсе:

Траманизм» для «средней державы»: чему учит Акорду новая команда Белого дома» (статья в аналитическом портале) [10].

The Trump-Trumpist Divide (пост в интернете) [11].

Имя Дональда Трампа стало средством языковой игры в заголовочных комплексах казахстанских СМИ:

ТРАМПлин или падение: чего ждать Казахстану от нового президента США? (статья в аналитическом портале) [12]

Головокружительный ТРАМПлин для Казахстана (статья в СМИ РК) [13].

ТРАМПлин в будущее. Лучшее? (статья в аналитическом портале) [14].

Также нами были выявлены случаи употребления имени *Трампа* не только в денотативной (экстенциональной), но и коннотативной (интенциональной) функции, в которых представлена не прямая номинация лица, а характеристика другого субъекта: «*Пригожин как русский Трамп*» (Полит.ру.). Употребление имени собственного в компаративной конструкции свидетельствует о его метафорическом использовании.

В средствах массовой коммуникации частотными являются следующие признаки, характеризующие Д. Трампа: бизнесмен, сильная личность, целеустремленный, уверенный в себе, непрофессиональный политик, «нестандартный политик», политический маргинал, авторитарный, грубоватый, нелиберальный, представляет опасность американской демократии, эксцентричный и мало предсказуемый, может дать обещания,

которые не будет исполнять, популист, не вписывающийся в доминирующее политическое течение, склонен к самолюбованию и театрализации (так, в интервью 1990 года на вопрос журналиста Гленна Пласкина, чем для него являются его яхта, казино и небоскреб, в котором он живет, Трамп ответил, что это декорации для шоу под названием «Трампа», тщеславный, склонный к импровизации).

Тональный анализ текстов американских и казахстанских СМИ показал, что в американских СМИ преобладает негативная оценка личности Дональда Трампа, тогда как в казахстанских СМИ его положительная оценка.

В процессе анализа были выявлены основные типы контекстов с негативной тональностью, направленной на личность Д. Трампа, обнаруженные в рейтинговых американских СМИ [15; 16]:

1 Увольнения, в том числе массовые увольнения служащих.

Trump fires Democratic board members of the credit union watchdog.

President Donald Trump fires tens of thousands of federal employees...

Увольнения приводят к возмущениям, беспорядкам: *Republican lawmakers are continuing to face fired-up crowds at the few town halls...*

2 Повышение тарифов, ведущее повышение цен, снижение благосостояния граждан, ухудшение экономики страны.

Donald Trump levels tariffs that have rocked the markets, and faces numerous lawsuits against his administration's actions.

Повышение тарифов также приводит к судебным искам: *Newsom says he's suing Trump administration to block sweeping tariffs.*

3 Ухудшения торговых отношений со странами по всему миру в результате повышения тарифов.

President Donald Trump is taking trade negotiations into his own hands, meeting with Japanese officials to see if he can cut a deal as his new tariffs scramble trade relations with countries around the world.

4 Неправомерные действия, нарушения законодательства, судебные разбирательства.

Wisconsin is currently involved in 11 multi-state lawsuits against President Donald Trump's administration.

5 Неправомерные экономические действия против известных университетов и научных учреждений.

The Trump administration is freezing \$2.2 billion in funding for Harvard University.

Данные действия приводят к судебным искам: *Massachusetts Institute of Technology sues Trump over Research Cuts.*

Действия Трампа критикует бывший президент США: *Obama slams Trump's 'ham-handed' crackdown on Harvard University*

6 Катастрофические последствия для научных исследований:

Ian A. Waitz, the school's vice president for research that the proposed cuts to NIH funding would be catastrophic.

Сокращение финансирования приведёт к повышению платы за обучение и ограничению приёма в аспирантуру, таким образом будет сокращаться доступ к образованию, тормозиться развитие науки: ... *cutting financial aid and curbing graduate student admissions would all be potential implications of the changes...*

Сокращение финансирования национальных учреждений здравоохранения приведёт к прекращению научных исследований, что в итоге может отразиться на детской смертности: *Research supporting a new treatment approach for childhood leukemia would be delayed, or not realized at all, if funding is substantially reduced... And the development of possible diagnostic tools for ovarian cancer would be slowed or stopped.*

6 Незаконное похищение депортация граждан США.

Kilmer was abducted and illegally deported by the Trump administration.

Trump admin defends wrongfully deporting man to El Salvador.

2-year-old U.S. citizen apparently removed from the country 'with no meaningful process...

7 Неспособность возродить американскую мечту.

...don't vote for Donald Trump, but vote for us, because we are here to revive the American Dream...

8 Неправильные управленческие решения, угроза безопасности страны.

Pete Hegseth's bad calls: Unfit defense secretary is a major security risk...

Hegseth was a terrible choice and his nomination almost failed, but Trump saved it by threatening wavering Republican senators.

9 Невыполнение обещаний, спад популярности президента.

Trump's first 100 days in office mired in plunging popularity, failed promises.

В американских СМИ крайне негативно характеризуются деятельность Дональда Трампа по многим направлениям как внутренней, так и внешней политики.

Анализ казахстанских СМИ Казинформ, Tengrinews [17; 18]: показал, что в подавляющем большинстве публикаций Дональд Трамп представлен как сильный, авторитетный политический лидер, деятельность которого нацелена на решение не только внутривнутриполитических вопросов:

1 Налаживание дипломатических отношений с различными странами.

Премьер-министр Италии заявила о готовности работать с Дональдом Трампом.

2 Политика Трампа направлена на соблюдение законности и порядка.

Трамп и Токаев: акценты на закон и порядок как основа стабильности и роста.

3 Политика Д. Трампа совпадает со стратегическим курсом Республики Казахстан.

В аналитическом обзоре Газиз Абишев отметил, что многие идеи Трампа пересекаются с тем стратегическим курсом, который проводится и в Казахстане.

4 Дональд Трамп является сильным и решительным политическим лидером, успешным игроком на мировой арене.

Трамп может использовать военную и экономическую силу.

Дания готова к уступкам Трампу в сфере безопасности Гренландии.

5 Политика Д. Трампа нацелена на возрождение страны и усиление национальной безопасности.

Дональд Трамп... пообещал вернуть Соединенные Штаты в золотой век улучшенной национальной безопасности и здравого смысла.

Трой Мейнк будет работать, по заявлению Д. Трампа, с выдающимся кандидатом на пост министра обороны П. Хегсетом... военно-воздушные силы нашей страны станут самой эффективной и смертоносной силой в мире.

6 Дональд Трамп успешно ведёт переговоры по важным вопросам на мировом уровне.

С. Уиткофф (спецпредставитель президента США) будет участвовать в переговорном процессе по освобождению заложников и достижению соглашения о прекращении огня в секторе Газа.

...сообщил, что переговорщики добились большого прогресса в соглашении.

Тонкая настройка мира. К чему идут переговоры между США, Украиной и Россией. События вокруг процесса мирного урегулирования, которым модернует президент США Дональд Трамп, развиваются очень быстро, если судить по меркам традиционной дипломатии.

7 Успех Д. Трампа в применении цифровых экономических технологий.

Трамп объявил о запуске собственной криптовалюты.

За первый час торгов капитализация криптовалюты Дональда Трампа достигла 3 млрд долларов, а через полтора часа выросла до 4,3 млрд долларов.

8 Д. Трамп стремится к открытости информации для граждан США и всего мира.

Трамп намерен рассекретить сведения об убийствах Кеннеди и Мартина Лютера Кинга.

Действия администрации Дональда Трампа по увеличению тарифов, изменению миграционной политики, которые в американских изданиях

преподносятся с негативной оценкой, в казахстанских СМИ (в том числе оппозиционных) излагаются достаточно нейтрально.

Выводы

Прецедентное имя Дональд Трамп, поскольку оно относится к ныне действующему президенту, находится на стадии своего формирования. Определенные смысловые компоненты, обусловленные личностными качествами персоналии, его биографией, уже закрепились за данным прецедентным именем. На современном этапе функционирования прецедентного имени происходит его семантическая трансформация.

В процессе анализа публицистических материалов рейтинговых казахстанских и американских СМИ были выявлены характеристики, актуализируемые авторами публицистических материалов, которые нацелены на создание образа политического лидера. Анализ медиатекстов показал, что в американских СМИ преобладает негативная оценка личности Дональда Трампа. Многие действия президента оцениваются как неправильные, неправомерные, незаконные, ведущие, по мнению авторов, к тем или иным проблемам в экономике, науке и образовании, здравоохранении, к ухудшению взаимоотношений США с другими странами. В публикациях президент часто представлен как недальновидный политик, плохой управленец и экономист, достаточно агрессивный, человек, который часто меняет свои решения. В казахстанских СМИ преобладает положительная оценка действий Д. Трампа. Президент США в казахстанских медиатекстах представлен как сильный политик, способный навязать свою волю, наладить дипломатические отношения с различными странами, стоящий на стороне законности и порядка, его политика нацелена на возрождение страны и усиление национальной безопасности, он успешно ведёт переговоры по важным и сложным внешнеполитическим вопросам.

Список использованных источников

- 1 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность [Текст]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2010. – 264 с.
- 2 **Гудков, Д. Б.** Прецедентные феномены в языковом сознании и межкультурной коммуникации: дисс. на соиск. степ. д-ра филол. наук [Текст]. – М., 1999. – 400 с.
- 3 **Захаренко, И. В., Красных, В. В., Гудков, Д. Б., Багаева, Д. В.** Прецедентные высказывания как символы прецедентных феноменов [Текст] // Язык, сознание, коммуникация. – 1997. – № 1. – С. 82–103.
- 4 **Красных, В. В., Гудков, Д. Б., Захаренко, И. В., Багаева, Д. В.** Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц языка

и в коммуникации [Текст] // Вестник МГУ. Серия 9, Филология. – 1997. – № 4. – С. 106–117.

- 5 **Слышкин, Г. Г.** Лингвокультурные концепты и метаконцепты: дисс. на соиск. степ. д-ра филол. наук [Текст]. – Волгоград, 2004. – 380 с.
- 6 **Нахимова, Е. А.** Прецедентные имена в массовой коммуникации: монография [Текст]. – Екатеринбург, 2007. – 207 с.
- 7 **Нахимова, Е. А.** О классификации и дифференциации видов прецедентных феноменов в политической коммуникации [Текст] // Политическая лингвистика. – 2018. – № 1. – С. 41–46.
- 8 **Будаев, Э. В.** Прецедентные имена в СМИ : методики исследования [Текст] // Политическая лингвистика. – 2021. – № 3(87). – С. 22–36.
- 9 **Петрова, Н. В.** Эволюция понятия «прецедентный текст» [Текст] // Вестник ИГЛУ. – 2010. – № 2. – С. 176–182.
- 10 **Долгов Виктор** (аналитический портал) [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://spik.kz>xfsearch>avtor>. (дата обращения: 20.02. 2025 года).
- 11 **Brian Stelter** (The Atlantic) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.theatlantic.com>. (дата обращения: 22.11. 2024 года).
- 12 **Orda.kz** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://orda.kz/> (дата обращения: 06.11. 2024 года).
- 13 **Своик П. В.** Общественно-политическая газета Казахстана. – Алматы, 29.01.2025 г.
- 14 **Сулейменов Азамат** (аналитический портал) [Электронный ресурс] Режим доступа : <https://dknews.kz>. (дата обращения: 24.01.2025 года).
- 15 **USA Today** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.usatoday.com/> (дата обращения: 27.03.2025 года).
- 16 **New York Daily News** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.nydailynews.com> (дата обращения: 27.03.2025 года).
- 17 **Казинформ** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.inform.kz/> (дата обращения: 27.03.2025 года).
- 18 **Tengrinews** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://tengrinews.kz/> (дата обращения: 27.03.2025 года).

References

- 1 **Karaulov, Yu. N.** Russkij yazyk i yazykovaya lichnost' [Russian Language and Linguistic Personality] [Text]. – М. : LKI Publishing House, 2010. – 264 p.
- 2 **Gudkov, D. B.** Precedentnye fenomeny v yazykovom soznanii i mezhkul'turnoj kommunikacii: diss. na soisk. step. d-ra filol. nauk [Precedent

Phenomena in Linguistic Consciousness and Intercultural Communication: Doctoral Dissertation in Philology] [Text]. – M., 1999. – 400 p.

3 **Zakharenko, I. V., Krasnykh, V. V., Gudkov, D. B., Bagaeva, D. V.** Precedentnye vyskazyvaniya kak simvol'y precedentnykh fenomenov [Precedent Utterances as Symbols of Precedent Phenomena] [Text] // Yazyk, soznanie, kommunikaciya [Language, Consciousness, Communication]. – 1997. – No. 1. – pp. 82–103.

4 **Krasnykh, V. V., Gudkov, D. B., Zakharenko, I. V., Bagaeva, D. V.** Kognitivnaya baza i precedentnye fenomeny v sisteme drugikh edinit' yazyka i v kommunikacii [Cognitive Base and Precedent Phenomena in the System of Other Language Units and in Communication] [Text] // Vestnik MGU. Seriya 9, Filologiya [MSU Bulletin. Series 9, Philology]. – 1997. – No. 4. – pp. 106–117.

5 **Slyshkin, G. G.** Lingvokul'turnye koncepty i metakoncepty: diss. na soisk. step. d-ra filol. nauk [Linguocultural Concepts and Metaconcepts : Doctoral Dissertation in Philology] [Text]. – Volgograd, 2004. – 380 p.

6 **Nakhimova, E. A.** Precedentnye imena v massovoj kommunikacii: monografiya [Precedent Names in Mass Communication: Monograph] [Text]. – Ekaterinburg, 2007. – 207 p.

7 **Nakhimova, E. A.** O klassifikacii i differenciacii vidov precedentnykh fenomenov v politicheskoy kommunikacii [On the Classification and Differentiation of Types of Precedent Phenomena in Political Communication] [Text] // Politicheskaya lingvistika [Political Linguistics]. – 2018. – No. 1. – pp. 41–46.

8 **Budaev, E. V.** Precedentnye imena v SMI : metodiki issledovaniya [Precedent Names in Mass Media: Research Methodologies] [Text] // Politicheskaya lingvistika [Political Linguistics]. – 2021. – No. 3(87). – pp. 22–36.

9 **Petrova, N. V.** Ekhvolyuciya ponyatiya «precedentnyj tekst» [Evolution of the Concept of «Precedent Text»] [Text] // Vestnik IGLU [Bulletin of ISLU]. – 2010. – No. 2. – pp. 176–182.

10 **Dolgov Viktor** (analiticheskij portal) [Electronic resource]. – Available at: <https://spik.kz>xfsearch>avtor> (accessed: 20.02.2025).

11 **Stelter Brian** (The Atlantic) [Electronic resource]. Available at: <https://www.theatlantic.com> (accessed: 22.11.2024).

12 **Orda.kz** [Electronic resource]. – Available at: <https://orda.kz/> (accessed: 06.11.2024).

13 **Svoik P. V.** Obschestvenno-politicheskaya gazeta Kazakhstana. – Almaty, 29.01.2025.

14 **Suleimenov Azamat** (analiticheskij portal) [Electronic resource]. – Available at: <https://dknews.kz> (accessed: 24.01.2025).

15 **USA Today** [Electronic resource]. – Available at: <https://www.usatoday.com/> (accessed: 27.03.2025).

16 **New York Daily News** [Electronic resource]. – Available at: <https://www.nydailynews.com> (accessed: 27.03.2025).

17 **Kazinform** [Electronic resource]. Available at: <https://www.inform.kz/> (accessed: 27.03.2025).

18 **Tengrinews** [Electronic resource]. – Available at: <https://tengrinews.kz/> (accessed: 27.03.2025).

Поступило в редакцию 03.04.25.

Поступило с исправлениями 15.09.25.

Принято в печать 25.11.25.

*Т. М. Тулегенов

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

03.04.25 ж. баспаға түсті.

15.19.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

САЯСИ КӨШБАСЫНЫҢ ПРЕЦЕДЕНТТІК АТАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ (ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ АМЕРИКА БАҚ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Мақала лингвистикалық прецеденттік мәселелерге – соңғы жылдары қарқынды дамып келе жатқан тіл білімінің жаңа бағыттарының біріне арналған. Ғалымдардың прецеденттік құбылыстарға деген қызығушылығы ғылыми парадигманың өзгеруімен және тіл мен мәдениеттің, ойлау жүйесінің өзара әрекеттесу мәселелеріне баса назар аударумен тығыз байланысты.

Прецеденттік құбылыстардың дәстүрлі жіктелуі Ю. Н. Карауловтың еңбектерінен бастау алады және прецеденттік белгілердің ерекшеліктерін олардың түрлі семиотикалық жүйелерге қатыстылығын ескере отырып сипаттайды. Ерекше назар прецеденттік атауларға (онимдерге) аударылады, олар мәдени-құндылықтық және тұжырымдамалық мағыналарды кодтау құралы ретінде қызмет ететін танымал жалқы есімдер болып табылады. Бұл мақалада жаңа прецеденттік антропоним қазіргі саяси көшбасшы, Америка Құрама Штаттарының президенті Дональд Трамптың есімін қалыптастыру үдерістері талданады. Аталмаш мақалада АҚШ президентінің есімін прецеденттік атаулар қатарына қосу негіздемесі келтірілген. Зерттеу нәтижесінде Трамп есімінің

тек денотативті ғана емес, сонымен бірге коннотативті қызметте қолданылатын жағдайлары анықталған.

Зерттеу барысында прецеденттік атауларды сипаттаудың әртүрлі аспектілері белгілі бір дәрежеде ескерілді: прецеденттік атаудың дереккөз саласы тұрғысынан, мақсатты сала тұрғысынан, функционалдық талдау тұрғысынан, сондай-ақ лексикографиялық және дискурсивтік сипаттамасы тұрғысынан қарастырылды. Негізгі назар тұлғаның сипаттамасына байланысты белгілерді анықтауға және қалыптасқан прецеденттік атаудың семантикалық құрылымының нақты немесе әлеуетті компоненттері ретінде бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінде олардың өзектену ерекшеліктерін айқындауға бағытталды.

Кілтті сөздер: прецеденттік, прецеденттік атау, саяси көшбасшы, прецеденттік жағдай, бұқаралық ақпарат құралдары.

**T. M. Tulegenov*

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 03.04.25.

Received in revised form 15.09.25.

Accepted for publication 25.11.25.

FORMATION OF A PRECEDENT NAME OF A POLITICAL LEADER (BASED ON MATERIALS FROM KAZAKHSTAN AND AMERICAN MEDIA)

The article is devoted to the issues of linguistic precedency—a relatively new field of linguistics that has been actively developed in recent years. Scholars' interest in precedent phenomena is associated with a shift in the scientific paradigm and is due to increased attention to the problems of interaction between language, culture and thinking.

The traditional classification of precedent phenomena originates from the works of Y. N. Karaulov and reflects the specifics of precedent signs, taking into account their reference to various semiotic systems. Particular attention is paid to precedent names (onyms) — widely known proper names used to encode cultural-value and conceptual meanings. This article analyzes the processes of forming a new precedent anthroponym — the name of the contemporary political leader, President of the United States Donald Trump. The study substantiates the classification of the name of the U. S. President as a precedent name. The analysis revealed instances

of using the name Trump not only in its denotative function but also in its connotative one.

During the research, various aspects of the description of precedent names were taken into account to varying degrees: from the perspective of the source domain of the precedent name, the target domain, from the perspective of functional analysis, and from the perspectives of lexicographic and discursive description. The main focus was on identifying features related to the characteristics of the individual and actualized in mass communication texts, as real or potential components of the semantic structure of the emerging precedent name.

Keywords: precedency, precedent name, political leader, precedent situation, mass media.

<https://doi.org/10.48081/AGAW1378>

***М. Т. Шакенова¹, М. Б. Айтмагамбетова²,
С. Е. Калдыгозова³, А. О. Ыбырайым⁴,
Г. А. Айтпенбетова⁵**

^{1,3,4,5}Южно-Казахстанский университет

имени М. Ауэзова,

Республика Казахстан, г. Шымкент;

²Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1329-4939>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0361-5444>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5551-6624>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4616-7140>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6363-6378>

*e-mail: maigul1379@mail.ru

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ МЕДИАГРАМОТНОСТИ В СОДЕРЖАНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗЕ

Настоящая статья посвящена актуальной проблеме современного казахстанского образования – повышению медиаграмотности студентов. В понимании медиаграмотности мы опираемся на концептуальные труды и документы ЮНЕСКО в области медийной и информационной грамотности. В статье рассматривается необходимость интеграции медиаграмотности в филологическое образование в вузе. Обсуждаются подходы к обучению медиаграмотности, возможные методики и примеры их внедрения в образовательный процесс. Авторы подчеркивают необходимость апгрейда и адаптации образовательных программ к современным требованиям информационного общества и цифровой эры. Статья предлагает конкретные шаги по имплементации медиаграмотности в филологическое образование, включая разработку элективных курсов и заданий, направленных на развитие медиаграмотности, навыков работы с информацией, в том числе сгенерированной искусственным интеллектом (ИИ). Особое внимание уделяется

развитию критического мышления, навыков анализа текстов и распознавания фейковой и манипулятивной информации, включая контент, сгенерированный искусственным интеллектом, а также защиты от дезинформации и медиаманипуляции. Предложения по развитию медиаграмотности среди студентов и обновлению образовательных программ с учетом современных изменений в медийной среде и распространению медиапродуктов, созданных с помощью ИИ, дополняют взгляды на эффективную интеграцию медиаграмотности в образовательный процесс вуза в соответствии с вызовами современной информационной среды и массового применения ИИ.

Ключевые слова: медиаграмотность, критическое мышление, дезинформация, медиаманипуляция, применение ИИ, филологическое образование, образовательная программа, онлайн-курс.

Введение

Медиаграмотность является одной из ключевых компетенций в современном мире. В условиях цифровых технологий и развития искусственного интеллекта (ИИ) студентам необходимо уметь критически анализировать, оценивать информацию и создавать сообщения в разных медиаформатах [1, с. 8]. Эти навыки относятся к категории так называемых «гибких навыков» (soft skills) и становятся важным условием успешного обучения и профессиональной деятельности выпускника.

Современное образование ориентировано на подготовку конкурентоспособной личности, владеющей коммуникативными и медиакомпетенциями. Имплементация медиаграмотности в систему высшего образования способствует формированию у студентов критического мышления, навыков анализа информации, способности распознавать недостоверные или сгенерированные ИИ материалы, а также защищаться от дезинформации. В данной статье предложена комплексная система развития медиакомпетенций у студентов филологических факультетов и продвижения медиаграмотности в образовании Республики Казахстан.

Материалы и методы

Материалом исследования послужили образовательные инициативы и научно-методические проекты, направленные на интеграцию медиаграмотности в филологическое образование Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова. В понимании медиаграмотности мы опирались на концепцию ЮНЕСКО о медийной и информационной грамотности (МИГ).

В качестве материала исследования использовался ряд образовательных инициатив, таких как образовательная программа магистратуры

«Медиалингвистика и редакторское дело», направленная на формирование компетенций анализа медиадискурса и овладения современными технологиями редактирования; дисциплина «Медиаграмотность и применение искусственного интеллекта», внедренная в ОП бакалавриата по направлению «Язык и литература» и способствующая формированию у студентов критического мышления, навыков работы с цифровыми источниками и понимания рисков и возможностей ИИ; онлайн-курс «Медиаграмотность и применение ИИ», созданный как дополнительный образовательный ресурс для широкой аудитории.

Методами исследования стали совокупность педагогических и аналитических подходов, обеспечивающих разработку, внедрение и оценку эффективности инициатив по медиаграмотности. Теоретический анализ научной и научно-методической литературы по вопросам медиаграмотности; анализ законодательных и нормативных документов по МИГ; анализ содержания образовательных программ бакалавриата и магистратуры; моделирование; анализ и обобщение опыта проектирования образовательных программ и новых курсов с учетом современных вызовов медиасферы; внедрение в учебный процесс дисциплин в образовательную практику; использование цифровых инструментов в целях продвижения медиаграмотности.

Результаты и обсуждение

Концепция медиаграмотности. Впервые концепция медиаграмотности возникает в 1964 г. в работе «Понимание медиа: расширение личности» Маршала Маклюэна, где он, рассматривая современное общество в формате глобальной деревни, отметил необходимость появления новой медийной грамотности [2, с. 18]. В 1974 г. П. Zurkowski ввел термин «информационная грамотность» для описания методов и навыков, необходимых для использования широкого спектра информационных инструментов и первоисточников [цит. по 3, с. 406]. Однако более углубленно медиаграмотность исследуется в конце 90-ых гг. XX в. – в начале XXI в.

Анализ работ показывает, что существует множество подходов и определений медиаграмотности, в которых концепция медиаграмотности представлена многопланово. Д. Адамс с коллегами понимают под медиаграмотностью способность расшифровывать информацию со всех типов носителей и подчеркивают динамичность и стремление к расширению феномена, охватывающего технологическую грамотность, визуальную грамотность, цифровую грамотность, информационную грамотность, сетевую грамотность и другие виды грамотности [4, с. 3].

В 2007 г. ЮНЕСКО предлагает комплексное понятие «медийная и информационная грамотность» (МИГ). Согласно концепции ЮНЕСКО,

МИГ охватывает целый перечень компетенций и представляет собой зонтичное понятие, включающее «совокупность знаний, навыков, установок, компетенций и практик, которые позволяют обеспечить эффективный доступ, анализ, критическую оценку, интерпретацию, использование, создание и распространение информации и медийных продуктов с использованием всех необходимых средств и инструментов на творческой, законной и этической основе» [5].

Именно документы ЮНЕСКО предлагают толковать медийную и информационную грамотность как сложную концепцию, которая «гармонизирует и инкорпорирует целый ряд взаимосвязанных умений и способностей, характерных для цифрового возраста, таких как способность воспринимать новости, телевизионный контент, фильмы, компьютерная грамотность, сетевая и цифровая грамотность, а также другие зарождающиеся концепции – такие как грамотность в сфере социальных медиа» [6, с. 15].

По мнению М. Бойда и Дж. Доброу, медиаграмотность – это не просто способность получать доступ, анализировать, оценивать и создавать медиасообщения в различных формах, она напрямую связана с гражданским развитием [7, с. 257]. Медиаграмотность включает в себя набор навыков и компетенций, которые позволяют людям критически взаимодействовать с медиаконтентом, понимать его влияние и ориентироваться в сложном ландшафте информации и коммуникации.

Важность медиаграмотности значительно возросла в эпоху цифровых технологий, когда медиаплатформы стали неотъемлемой частью нашей повседневной жизни. Распространение интернета и социальных сетей, трансформация средств массовой информации под запросы аудитории значительно изменили способы доступа к медиа и их потребления. Эта эволюция создала как возможности, так и проблемы для медиаграмотности, такие как распространение дезинформации, фейковых новостей и манипулятивных тактик.

Медиаграмотность включает в себя знание того, где можно найти различные типы информации, как лучше всего оценивать информацию, кому принадлежат основные платформы СМИ, как создаются сообщения и как они формируются с учетом различных интересов. Концепция медиаграмотности – это динамически развивающаяся, открытая система, включающая различные компетенции и зависящая от разнообразных факторов: изменения и развития технологий, в том числе ИИ, социальные и политические вызовы (рисунок 1).

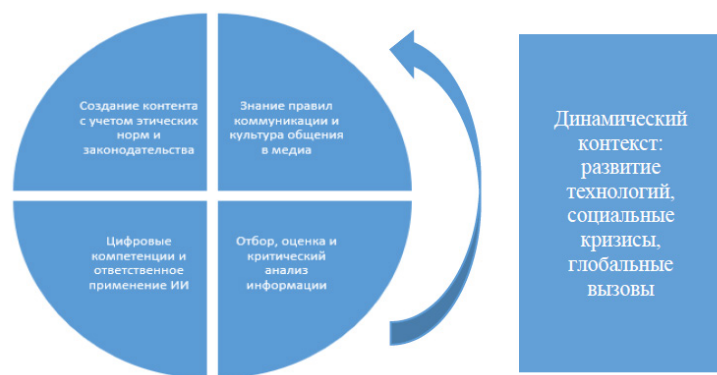

Рисунок 1 – Концепция медиаграмотности в современном мире

Исследователи указывают, что социальные сети играют ключевую роль в распространении информации и повышении грамотности среди пользователей [8]. Особое внимание медийная и информационная грамотность получает в последние годы, на что оказывают влияние различные переменные, часть из них мы назвали ранее: активное развитие технологий, изменение социального ландшафта, а также пандемия, последующий карантин, страх перед Covid-19, из-за которого рабочие, академические и многие бизнес-процессы перешли в виртуальную среду. Именно медиаграмотность дала людям навыки, необходимые для навигации в сложном медиаландшафте и оценки достоверности и надежности информации в период пандемии [9]. Новым вызовом в продвижении грамотности стало использование ИИ. Согласно Рекомендации об этических аспектах искусственного интеллекта, подготовленной ЮНЕСКО, особенно важны последствия использования ИИ в сфере образования, науки, культуры и коммуникации и медийной грамотности. Многие страны и международные организации уже сегодня работают над формированием принципов этичного использования ИИ [10].

Таким образом, концепция медиаграмотности, сформировавшаяся во второй половине XX века и получившая развитие в рамках модели медийной и информационной грамотности ЮНЕСКО, выступает ключевым понятием современного научного дискурса и становится фундаментальной компетенцией в условиях цифровой эпохи. Принимая во внимание важность медиаграмотности в современном мире, мы предлагаем педагогическую модель имплементации медиаграмотности в образовательный процесс подготовки студентов (рисунок 2).

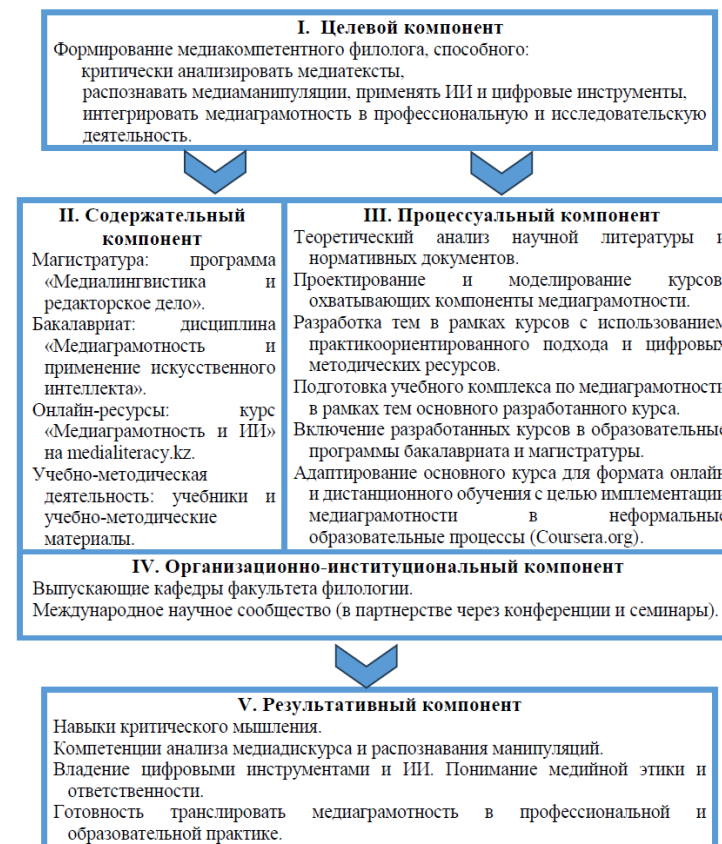

Рисунок 2 – Педагогическая модель имплементации медиаграмотности в образовательный процесс подготовки филологов в вузе

Остановимся более подробно на содержательном компоненте и опишем предлагаемые *образовательные инициативы по продвижению медиаграмотности*.

1 Образовательная программа магистратуры «Медиалингвистика и редакторское дело»

Цель данной магистерской программы [11] – подготовка магистров, обладающих ключевыми и профессиональными компетенциями в области медиалингвистики, медиакоммуникации и редакторского дела для решения профессиональных задач в научно-практической деятельности в сфере медиаиндустрии. Образовательная программа «Медиалингвистика и

редакторское дело» направлена на формирование у выпускников целостных компетенций в области анализа медиадискурса и создания медиапродуктов. Ключевое внимание уделяется развитию лингвистических навыков – дискурс-анализа, стилистики, лингвистической экспертизы медиатекстов, а также овладению стратегиями медиариторики и межкультурной коммуникации. В то же время программа обеспечивает продвижение медиаграмотности, интегрируя умение критически работать с информацией, использовать цифровые технологии, соблюдать медиэтические и правовые нормы, формировать ответственный медиаконтент.

Учебный план магистратуры включает как теоретико-методологические, так и практико-ориентированные дисциплины, формирующие у обучающихся целостное представление о медиапространстве и навыки работы с медиатекстами. В целом дисциплинарный комплекс программы интегрирует лингвистическую (Современные лингвистические концепции, Теория текста и дискурса, Дискурс и интернет-коммуникация, Медиалингвистика), редакторскую (Современное редакторское дело, Специфика современной редакционной деятельности, Трудные случаи орфографии и пунктуации, Медиариторика и культура речи, Лингвистическая экспертиза медиаречи), цифровую и этико-правовую (Цифровые медиа, Информационные технологии в медиасистеме, Медиааналитика и базы данных, Медиаэтика и правовая грамотность, Основы медиапсихологии) подготовку, что делает её системным инструментом формирования медиаграмотности. Такая структура обеспечивает баланс между критическим восприятием медиадискурса, умением создавать качественный медиаконтент и способностью работать в цифровой среде, что соответствует современным международным подходам к МИГ по ЮНЕСКО. Программа «Медиалингвистика и редакторское дело» обеспечивает всестороннюю подготовку специалистов, способных эффективно взаимодействовать с медиатекстами – от анализа до создания и этичного распространения. Это делает её важнейшим инструментом для продвижения медиаграмотности в системе филологического образования. Данная образовательная программа включена в Реестр образовательных программ высшего и послевузовского образования (<https://epvo.kz>). Рецензирование программы со стороны работодателей и академического сообщества подтвердило её актуальность и практическую значимость.

Дисциплина «Медиаграмотность и применение ИИ»

Данная дисциплина включена в ОП бакалавриата по направлению «Язык и литература» (<https://epvo.kz>) [12]. Цель данной дисциплины: развитие у студентов медиаграмотности, критического мышления для осознанного и эффективного взаимодействия с медиаинформацией. Курс формирует у студентов медиаграмотность как ключевую компетенцию: критическое

чтение и производство медиатекстов, распознавание манипуляций и дезинформации, этичную и эффективную работу с ИИ-инструментами в анализе и создании контента.

Содержание дисциплины: Медиаграмотность и ИИ. Значение медиаграмотности в современном информационном обществе. Основы digital и кибербезопасности в эпоху ИИ. Различные типы и жанры медиа. Медиа и общественное мнение. Критическое мышление как основа медиаграмотного потребления информации. Типы недостоверной информации в медиа. Основы фактчекинга в СМИ. Манипуляция и смежные категории. Этический аспект. Теории заговора, стереотипы и мифы. Языковые механизмы и средства медиаманипулирования. Инструменты ИИ по развитию медиаграмотности.

По завершении курса студент научится объяснять роль медиа в формировании общественного мнения; различать типы/жанры медиа и их риторические стратегии; выявлять языковые механизмы манипулирования и типы недостоверной информации; применять базовые методики фактчекинга (верификация источников, обратный поиск изображений, проверка метаданных), основы digital-/кибербезопасности; использовать ИИ как инструмент анализа с обязательной верификацией; создать медиатексты с соблюдением норм языка, этики и права, декларируя использование ИИ.

В разделе практических заданий поднимаются дискуссионные и проблемные вопросы МИГ. Так, студентам предлагается идентифицировать тип/жанр/аудиторию, оценивать источник и достоверность информации, распознавать манипуляции. Часть заданий направлена на формирование навыков фактчекинга. Студентам предлагаются различные форматы практической работы: критический дискурс-анализ и жанрово-стилистический разбор, анализ реальных кейсов новостей/постов/видео, миниредакция, фактчек-лаборатория, мини-гайд по кибербезопасности и составление чек-листа для сокурсников (пароли, приватность, фишинг), редакторская правка с устранением манипуляций и языковых нарушений; написание эссе на актуальные в медиасфере темы и др.

Практический раздел содержит задания и практические вопросы из профессиональных медиа, социальных сетей и быденного общения. В качестве примера рассмотрим несколько заданий, предлагаемых в процессе изучения данного курса. Так, часть заданий построена в форме квизов, например, студентам предлагается проанализировать новости и определить, какая из новостей настоящая, а какая – выдуманная (рисунок 3).

Тест от Настоящего времени:

Тест от Тенгрияның:

Рисунок 3 – Игровые тесты-квизы для анализа новостного контента

Задания формируют навыки дискурсивного анализа, фактчекинга и публичной аргументации, к примеру, студентам предлагается разобрать современные мифы и теории заговора, описать структурные элементы и разоблачить их, отбирая аргументы и опираясь на проверенные источники.

В некоторых заданиях студентам предлагается провести групповое исследование одной темы в различных медиа или проанализировать возможности цифрового инструмента фактчекинга для проверки разных типов информации. Данные задания дают студентам базовый инструментарий: как сделать репрезентативную выборку, составить алгоритм аналитической работы. Важным элементом заданий является проверка между группами и взаимное оценивание. Авторами представлен блок заданий по формированию алгоритмической грамотности и грамотности в сфере ИИ. Так, студенты должны проанализировать фейковые фотографии ареста Д. Трампа и указать визуальные маркеры использования ИИ (рисунок 4).

Рисунок 4 – Фейковые фотографии ареста Трампа полицейскими

Таким образом, курс соединяет лингвистическую экспертизу медиатекста с практиками фактчекинга и ответственным использованием ИИ, формируя устойчивость к манипуляциям и развивая у студентов привычку доказательного, этичного обращения с информацией.

Для учебно-методического обеспечения курса нами разработан учебник «Медиаграмотность и применение ИИ» [13], что позволяет студентам не только усваивать материал в рамках занятий, но и работать с ним самостоятельно, формируя навыки критического мышления и медийной рефлексии. Учебник структурирован по трем модулям. В первом раскрываются основы медиаграмотности, включая её значение в информационном обществе, связь с правами человека, экосистему МИГ по ЮНЕСКО, критическое мышление и основы цифровой безопасности. Во втором модуле рассматриваются фейки, манипуляции и роль ИИ: типология недостоверной информации, методы фактчекинга, язык вражды, теории заговора, приёмы медиаманипулирования и т.д. Третий модуль посвящен лингвистическим механизмам манипуляции в медиатексте: лексико-фразеологическим, грамматическим, риторическим и поликодовым средствам воздействия. Особенностью учебника является его практико-ориентированность: каждая тема сопровождается практикумами, тестовыми заданиями, рекомендуемой литературой. Это обеспечивает не только усвоение теоретического материала, но и формирование у студентов конкретных навыков анализа медиатекстов, распознавания манипуляций и ответственного взаимодействия с информацией.

2 Онлайн-курс «Медиаграмотность и применение ИИ»

Данный онлайн-курс, созданный как дополнительный образовательный ресурс, направлен на продвижение медиаграмотности среди широкой аудитории. Курс помогает формировать критическое восприятие информации, навыки работы с цифровыми технологиями и понимание роли искусственного интеллекта в медиасреде. Структура курса построена модульно и включает как лекционный, так и практико-ориентированный материал.

Нами разработан цикл из 14 видеороликов на актуальные темы в области медиаграмотности и применения искусственного интеллекта. В них в доступной и интересной форме разъясняются ключевые понятия, связанные с медиаграмотностью и функционированием медиасреды, что делает материал удобным для восприятия как школьниками, так и студентами. Особое внимание уделено вопросам распознавания медиаманипуляций, анализа пропагандистских стратегий, а также рассмотрению когнитивных и дискурсивных механизмов воздействия, что позволяет соединить теоретический и прикладной уровни изучения. Дополнительно курс охватывает проблематику применения искусственного интеллекта в сфере

медиакоммуникации, включая его роль в генерации и распространении дезинформации, а также в развитии инструментов медиаграмотности.

Важной составляющей онлайн-курса являются тестовые задания, направленные на закрепление полученных знаний и формирование устойчивых умений анализа медиатекстов. Кроме того, к каждому модулю предлагается дополнительный материал для чтения, который расширяет и углубляет представления обучающихся, способствует формированию междисциплинарного взгляда на изучаемую проблематику.

Нами были проведены научно-методические мероприятия (международный семинар «Медиаграмотность как инструмент противодействия медиаманипулированию», международная научно-практическая конференция «Язык и дискурс современных масс-медиа: теоретические и практические аспекты» [14]) в целях продвижения медиаграмотности, популяризации ответственного и критического отношения к информации, а также внедрения современных подходов к обучению, в том числе с использованием искусственного интеллекта. Проведение подобных мероприятий, будут способствовать развитию новых инициатив, практическому воплощению результатов исследования и интеграции медиаграмотности в образовательное и научное пространство.

Информация о финансировании

Данное исследование финансировалось Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19679821 «Разработка методики распознавания медиаманипулирования и продвижения медиаграмотности в условиях информационного пространства»).

Выводы

Проведенная работа показала необходимость интеграции медиаграмотности и инструментов искусственного интеллекта в современную образовательную и научную практику. Научно-практическим результатом стало создание комплекса образовательных и научно-методических инструментов, направленных на развитие критического мышления, повышение уровня медиабезопасности и формирование у студентов-филологов устойчивых навыков анализа информации в условиях цифрового общества. В рамках реализуемого исследования были разработаны магистерская программа «Медиалингвистика и редакторское дело», дисциплина «Медиаграмотность и применение искусственного интеллекта», включенная в образовательные программы бакалавриата, одноименный учебник, подготовленный как методическое сопровождение данного курса. В нем систематизированы теоретические подходы к

пониманию медиаманипуляции, представлены модели критического анализа медиатекстов, а также даны практические рекомендации по использованию ИИ-инструментов для обучения, анализа и защиты от дезинформации. Значимым является разработка массового открытого онлайн-курса, что способствует формированию медиакомпетентностей у широкой аудитории. Таким образом, медиаграмотность выступает как важный компонент профессиональной компетентности будущего филолога, в связи с чем имплементация медиаграмотности в систему высшего филологического образования является неотъемлемым условием повышения его соответствия требованиям информационного общества.

Список использованных источников

- 1 Пособие по медиаграмотности для преподавателей вузов высших учебных заведений Казахстана / Отв. ред. Г. Асанбаева [Текст]. – Алматы : Интерньюс, 2019. – 250 с.
- 2 McLuhan, M. Understanding Media : The Extensions of Man [Text]. – New York : McGraw-Hill, 1964. – 359 p.
- 3 Kelly, J. J. The roots and future of information literacy: Reflections from 11+ years working with Paul G. Zurkowski, Esq. // Qualitative and Quantitative Methods in Libraries. – 2023. – Vol. 12. – № 3. – P. 403–416 [Electronic resource]. – <https://qqml-journal.net/index.php/qqml/article/view/835/720>
- 4 Adams, D. Media and literacy : learning in the information age – issues, ideas, and teaching strategies / D. Adams, M. Hamm [Text]. – 3rd ed., 2006. – 214 p.
- 5 Медийная и информационная грамотность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://iite.unesco.org/ru/mig/> (дата обращения 04.08.2024).
- 6 Медийная и информационная грамотность: Руководство по политике и стратегии. – Париж : ЮНЕСКО, 2020. – 192 с. – С. 15 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000375023> (дата обращения 25.10.2024).
- 7 Boyd, MJ, Dobrow, J. Media literacy and positive youth development. Adv Child Dev Behav [Text]. – 2011. – 41. – Pp. 251–271.
- 8 Sarosh, B., Muazam, A. Kh, Saima, W. Role of Social Media in Perspective of Media Information Literacy During Pandemic Covid-19 / International Journal of Media and Information Literacy. 2022. 7(2): 305-314. [Electronic resource]. – URL: https://ijmil.cherkasgu.press/journals_n/1670334319.pdf (Date of use: 14.06.2025).
- 9 Kazakov, A. The Main Trends in Media and Information Literacy in the Era of the COVID-19 Pandemic. International Journal of Media and Information Literacy [Text]. 2022. 7(2): 463–472.

10 Guidance for generative AI in education and research / Miao, F., Holmes, W. / UNESCO, 2023. – 44 p. [Electronic resource] – URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000386693> (Date of use: 11.04.2025).

11 Образовательная программа 7M02088 (1) – Медиалингвистика и редакторское дело. На казахском, русском и английском языках [Текст]. – Шымкент : ЮКУ имени М. Ауэзова, 2025. – 74 с.

12 Образовательная программа 6B02311 – Филология : русский язык. На казахском, русском и английском языках [Текст]. – Шымкент : ЮКУ им. М. Ауэзова, 2025. – 121 с.

13 **Шакенова, М. Т., Айтмагамбетова, М. Б. Ташимханова, Д. С.** Медиаграмотность и применение ИИ : Учебник. – Шымкент : ЮКУ им. М. Ауэзова, 2025. – 314 с.

14 Язык и дискурс современных массмедиа: теоретические и практические аспекты: сб. материалов международной научной конференции / Под общ. ред. М. Т. Шакеновой, Д. С. Ташимхановой [Текст]. – Шымкент : Изд-во ЮКУ им. М. Ауэзова, 2024. – 370 с.

References

1 Posobie po mediagramotnosti dlya prepodavateley vuzov vy'sshih uchebny'h zavedeniy Kazakhstana [Media Literacy Guide for University Teachers in Kazakhstan] / Ott. red. G. Asanbaeva [Text]. – Almaty : Internews, 2019. – 250 p.

2 **McLuhan, M.** Understanding Media: The Extensions of Man. [Text]. – New York: McGraw-Hill, 1964. – 359 p.

3 **Kelly, J. J.** The roots and future of information literacy: Reflections from 11+ years working with Paul G. Zurkowski, Esq. // Qualitative and Quantitative Methods in Libraries. – 2023. – Vol. 12. – № 3. – P. 403–416. [Electronic resource]. – <https://qqml-journal.net/index.php/qqml/article/view/835/720>

4 **Adams, D.** Media and literacy : learning in the information age – issues, ideas, and teaching strategies / D. Adams, M. Hamm [Text]. – 3rd ed., 2006. – 214 p.

5 Mediynaya i informacionnaya gramotnost' [Media and information literacy] [Electronic resource]. – URL: <https://iite.unesco.org/ru/mig/> (Date of use: 04.08.2024).

6 Medijnaya i informacionnaya gramotnost': Rukovodstvo po politike i strategii [Media and information literacy : Policy and Strategy Guide]. – Paris : UNESCO, 2020. – 192 p. – [Electronic resource]. – URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000375023> (Date of use: 25.10.2024).

7 **Boyd, MJ, Dobrow, J.** Media literacy and positive youth development. Adv Child Dev Behav [Text]. – 2011. – 41:251-71. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-386492-5.00010-5>. PMID: 23259195

8 **Sarosh, B., Muazam, A.Kh, Saima, W.** Role of Social Media in Perspective of Media Information Literacy During Pandemic Covid-19 / International Journal of Media and Information Literacy. 2022. 7(2): 305-314. [Electronic resource]. – https://ijmil.cherkasgu.press/journals_n/1670334319.pdf (Date of use: 14.06.2025).

9 **Kazakov, A.** The Main Trends in Media and Information Literacy in the Era of the COVID-19 Pandemic [Text]. – International Journal of Media and Information Literacy. 2022. 7(2). P. 463-472.

10 Guidance for generative AI in education and research / Miao, F., Holmes, W. / UNESCO, 2023. – 44 p. [Electronic resource]. – <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000386693> (Date of use: 11.04.2025).

11 Obrazovatel'naya programma 7M02088 (1) – Medialingvistika i redaktorskoye delo [Educational program 7M02088 (1) – Media Linguistics and Editorial Work] [Text]. – Shymkent : YuKU im. M. Aue'zova, 2025. – 74 p.

12 Obrazovatel'naya programma 6B02311 – Filologiya: russkij yazyk [Educational program 6B02311 – Philology : Russian Language] [Text]. – Shymkent: YuKU im. M. Aue'zova, 2025. – 121 p.

13 **Shakenova, M. T., Aitmagambetova, M. B., Tashimhanova, D. S.** Mediagramotnost' i primeneniye II [Media literacy and the use of AI] Uchebnik [Text]. – Shymkent : YuKU im. M. Aue'zova, 2025. – 314 p.

14 Yazyk i diskurs sovremenny'h massmedia: teoreticheskie i prakticheskie aspekty [Language and Discourse in Modern Mass Media : Theoretical and Practical Aspect]: collection of materials from the international scientific conference / Pod obshh. red. M. T. Shakenovoy, D. S. Tashimhanovoy [Text]. – Shymkent : YuKU im. M. Aue'zova, 2024. – 370 p.

Поступило в редакцию 08.09.25.

Поступило с исправлениями 02.10.25.

Принято в печать 25.11.25.

*М. Т. Шакенова¹, М. Б. Айтмагамбетова², С. Е. Қалдығозова³,

Ә. О. Ыбырайым⁴, Г. А. Айтпенбетова⁵

^{1,3,4,5}Оңтүстік Қазақстан университеті М. Әуезова,

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.;

²Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

08.09.25 ж. баспаға түсті.

02.10.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**ЖОО-ДАҒЫ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНА
МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚТЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИЯЛАУ**

Бұл мақала заманауи қазақстандық білім берудің өзекті мәселесі – халықтың медиа сауаттылығын арттыруға арналған. Медиа сауаттылықты түсінуде біз ЮНЕСКО-ның медиа және ақпараттық сауаттылық саласындағы тұжырымдамалық еңбектері мен құжаттарына сүйенеміз. Мақалада университеттегі филологиялық білімге медиа сауаттылықты біріктіру қажеттілігі қарастырылады. Медиа сауаттылықты оқытудың тәсілдері, оларды білім беру процесіне енгізудің мүмкін әдістері мен мысалдары талқыланады. Авторлар білім беру бағдарламаларын ақпараттық қоғам мен цифрлық дәуірдің заманауи талаптарына жаңарту және бейімдеу қажеттілігін атап көрсетеді. Мақалада медиа сауаттылықты филологиялық білімге енгізу бойынша нақты қадамдар, соның ішінде медиа сауаттылықты, ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын, соның ішінде жасанды интеллект (ЖИ) қалыптастыруды дамытуға бағытталған элективті курстар мен тапсырмаларды әзірлеу ұсынылады. Сыни ойлауды, мәтіндерді талдау дағдыларын дамытуға және жасанды интеллект жасаған мазмұнды қоса, жалған және манипуляциялық ақпаратты тануға, сондай-ақ жалған ақпарат пен медиаманипуляциядан қорғауға баса назар аударылады. Студенттер арасында медиа сауаттылықты дамыту және медиа ортадағы заманауи өзгерістерді ескере отырып, білім беру бағдарламаларын жаңарту және жасанды интеллект көмегімен жасалған медиа өнімдерді тарату бойынша ұсыныстар заманауи ақпараттық орта мен жасанды интеллектті жаппай қолданудың сын-тегеуріндеріне сәйкес университеттің білім беру процесіне медиа сауаттылықты тиімді интеграциялау туралы көзқарастарды толықтырады.

Кілтті сөздер: медиа сауаттылық, сыни тұрғыдан ойлау, жалған ақпарат, медиаманипуляция, ЖИ қолдану, филологиялық білім беру, білім беру бағдарламасы, онлайн курс.

*M. T. Shakenova¹, M. B. Aitmagambetova², S. E. Kaldygozova³,

A. O. Ybyrayim⁴, G. A. Aitpenbetova⁵

^{1,3,4,5}M. Auezov South Kazakhstan University,

Republic of Kazakhstan, Shymkent;

²Toraigrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 08.09.25.

Received in revised form 02.10.25.

Accepted for publication 25.11.25.

**THE IMPLEMENTATION OF MEDIA LITERACY
IN THE CONTENT OF PHILOLOGICAL
EDUCATION AT THE UNIVERSITY**

This article is devoted to an urgent problem of modern Kazakh education – improving the media literacy of the population. In understanding media literacy, we rely on the conceptual works and documents of UNESCO in the field of media and information literacy. The article discusses the need to integrate media literacy into philological education at the university. Approaches to teaching media literacy, possible methods and examples of their implementation in the educational process are discussed. The authors emphasize the need to upgrade and adapt educational programs to the modern requirements of the information society and the digital age. The article suggests specific steps to implement media literacy in philological education, including the development of elective courses and assignments aimed at developing media literacy and skills in working with information, including generated by artificial intelligence (AI). Special attention is paid to the development of critical thinking, text analysis skills and recognition of fake and manipulative information, including content generated by artificial intelligence, as well as protection against misinformation and media manipulation. Proposals for the development of media literacy among students and the updating of educational programs, taking into account modern changes in the media environment and the dissemination of media products created with the help of AI, complement the views on the effective integration of media literacy into the educational process of the university in accordance with the challenges of the modern information environment and mass use of AI.

Keywords: media literacy, critical thinking, disinformation, media manipulation, application of AI, philological education, educational program, online course.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абдирасилова Гүлмира Қалыбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: ab.gulmira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3240-6542>

Абдуов Мухаммадгали Ильясович, филология ғылымдарының докторы, «Bolashaq» академиясының профессоры, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды қ., 100008, Қазақстан Республикасы, e-mail: abduov_m@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7419-2944>

Абдуова Назилия Мухаммадгаливна, аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Филология факультеті, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nazilya_abduova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-2862-4651>

Абикенова Лаура Токеновна, докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы, e-mail: abikenovalaura.80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-9534-3589>

Абитова Гаухар Оразқызы, филология ғылымдарының кандидаты, әлеуметтанулық зерттеулер бөлімінің бастығы, Стратегиялық даму департаменті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 10000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abitova.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-8607-623X>

Аблаева Азизе Талытовна, филология ғылымдарының кандидаты, орыс және шетел әдебиет кафедрасының доценті, орыс тілі және әдебиет факультетінің, Вернадский атындағы Қырым федералды университеті, Симферополь қ., 295007, Ресей Федерациясы, e-mail: azizeablaeva@mail.ru, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-1244-5555>

Абузарова Эльмира Разаковна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: elmirabuzarova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0923-000X>

Адаева Ермек Сабырбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9044-6182>

Айтмагамбетова Марал Бейсетайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, МАС сарапшысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: dogma19@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0361-5444>

Айтпенбетова Гульдана Амангельдықызы, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: dana.aitpenbetova.79@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-6363-6378>

Акижанова Диана Муратовна, PhD, аударма теориясы мен практикасы кафедрасының меңгерушісі, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 10000, Қазақстан Республикасы, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1300-0339>

Акимешева Жанар Абдисадыкқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: akimisheva75@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-3832-8218>

Ақжүнісова Назерке Бекеновна, аға оқытушы, педагогикалық ғылымдар магистрі, Филология факультеті, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100008, Қазақстан Республикасы, e-mail: naziko_02.86@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-4633-9882>

Ақжігітова Аққибат Орақбайқызы, «Қазақ филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: akkibat.kaznu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>

Алдашева Қамар Сагинғалиевна, PhD, қауымд. профессор, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: kamar.aldasheva@kaznu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5292-6727>

Алешинская Евгения Владимировна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ұлттық зерттеу ядролық университеті МЗФИ, Мәскеу қ., 115409, Ресей Федерациясы, e-mail: evaleshskaya@mephi.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5684-5852>

Аманбекқызы Жансая, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhandau06@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-6828-4542>

Анартаева Гульнара Уласбековна, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ. 160012, Қазақстан Республикасы, e-mail: anartayeva60@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8788-0910>

Аубакирова Жансая Жусуповна, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 3 курс докторанты, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aubakirovazhansaya1987@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7761-1260>

Ахетов Мамай Қаниұлы, филология ғылымдарының кандидаты, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: mamayachet@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0231-2553>

Ахметова Бигайша Зейнулльевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессоры, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bigaisha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8018-6532>

Әбдіғазизұлы Балтабай, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: b.abdigaziuly@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3108-473X>

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлеуметтік-гуманитарлық факультеті, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: absadyk.aa@ksu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>

Баербекова Алия Ермуратовна, «Филология» білім беру бағдарламасының докторанты, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: baerbekova.aliya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-3217-609X>

Байдаулетова Аякоз Өтеуқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Қызылорда Болашақ университеті, Қызылорда қ., 120018, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ayiagoz_i@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8442-362X>

Байниева Куляш Темиргалиевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-9674-3180>

Бақытқызы Мөлдір, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: moli_92@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7654-4959>

Бахытбекқызы Жансая, магистрант, Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Jjaannss777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-5685-5353>

Бекбосынова Әсия Хасанқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: assia-bek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3061-0005>

Бекмашева Актоты Ныгметовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Білім және менеджмент институты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: viqbekmasheva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7189-8952>

Бияров Бердібек Нұралдаұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Мемлекеттік тілді дамыту институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы қ., 050026, Қазақстан Республикасы, e-mail: berdibek_biyar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>

Бөкен Гүлнәз, философия докторы (PhD), Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан, e-mail: asya_2309@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>

Бурангалиева Асель, техника ғылымдарының магистрі, Сәулет мектебінің тьюторы, Халықаралық білім беру корпорациясы, Алматы қ., 050043, Қазақстан Республикасы, e-mail: burangalieva.aselya@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-0544-6458>

Буранкулова Эльмира Темирбаевна, PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1218-0411>

Гилазетдинова Гелиня Хайретдиновна, филология ғылымдарының докторы, профессор, аға ғылыми қызметкер, Г. Ибрагимов атындағы Ғылым академиясы, Қазан қ., 420000, e-mail: ggilaz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1129-840X>

Дәуренбекова Лаура Ноғайбекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: daurenbekova.laura@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2590-1898>

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Гуманитарлық факультет, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Досанова Альбина Маратхановна, PhD, қауымд. профессор, филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: adossanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8302-3982>

Досова Алма Түлігенқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: almdosova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7755-4894>

Дуйсекова Куляш Керимбековна, филология ғылымдарының докторы, шетел филология кафедрасының профессоры, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 10000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuliash@yahoo.fr, <https://orcid.org/0000-0002-8641-0777>

Дуйсенова Карылга Берденовна, докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: k.duisenova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7588-642X>

Елесбай Нұржұма, магистр, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: n.a.sh_januya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0482-1223>

Ельшибекова Назерке Халмахановна, аға оқытушы, педагогикалық ғылымдар магистрі, Филология факультеті, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100008, Қазақстан Республикасы, e-mail: naz_erke.92@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0635-5235>

Ербулатова Ильмира Канатовна, PhD, доцент м.а., Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ilmira.yerbulatova@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5131-3953>

Есинбаева Жанна Укасовна, филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім комитеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zh.esinbaeva@sci.gov.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5894-7219>

Жамашева Гульжамал Хамитовна, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulzhamal.ircaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1111-5357>

Жанжакинова Бағдат Қадылбекқызы, шет тілдер кафедрасының оқытушысы, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық Зерттеу Техникалық Университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: sulbakh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7251-1200>

Жанибекова Алтынай Буранғалиевна, «Лингвистика» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanibekova.altynai@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-5498-8346>

Жанұзакова Құралай Темірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

Жумабекова Бейбытнур Капаровна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: beibitnur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3327-0931>

Жұмабекқызы Айгүл, «Әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sarieva_azh@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8495-4744>

Жұмағұл Сағымбай Ботпайұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-9891-0237>

Жұмаш Жәнісгүл Мұратқызы, докторант, «Орыс филологиясы» мамандығы, Әлеуметтік- гуманитарлық ғылымдар факультеті, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhenisgul_1994@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1539-3145>

Жүсіпова Гүлназ Қуандыққызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, «Тұран-Астана» университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhusip69@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5723-7556>

Ильясова Назгул Бултириковна, Phd доктор, Мемлекеттік тілді дамыту институтының ғылыми қызметкері, Алматы қ., 050026, Қазақстан Республикасы, e-mail: kalenbekova2001@mail.ru

Иост Ольга Александровна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: olga_iost@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0698-9433>

Исебекова Ұлдар Келдібекқызы, Ресей Федерациясының Ресей Ғылыми Академиясы Тіл білімі институтының докторанты, қауымд. профессоры, Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық Техникалық Зерттеу Университеті, 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: isabekovauldar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2011-9255>

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Итегулова Сая Аганасовна, қауымд. профессор м.а., Мемлекеттік тілді дамыту институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы қ., 050026,

Қазақстан Республикасы, e-mail: itegul-saya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8506-2765>

Ишанова Диана Мухитдинқызы, «Әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, қ., 050027, Қазақстан Республикасы, e-mail: dianka.ishanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-4796-1251>

Калдыгозова Сандуғаш Еркімбекқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, Орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sandugash.73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5551-6624>

Касенова Айгерим Калмахановна, Л. Н. Гумилев атындағы атындағы Еуразиялық ұлттық университетінде «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.kasen_2010@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-3264-4505>

Кемеңгер Қайырбек Ризабекұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: KKemengger@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0691-4527>

Кенжеғалиев Саян Ақылжанұлы, Филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sayan582@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8412-6716>

Кенжигожина Қарлығаш Серікбаевна, философия докторы (PhD), Аударма теориясы және практикасы кафедрасының м.а. доценті, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 10000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kenzhigozhina.karlygash@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3574-0941>

Кильдибекова Бибигуль Еркеновна, білім беру магистрі, филология ғылымдарының кандидаты (РФ), аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibigulerkenovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1128-6334>

Кок Абдуллах, PhD, профессор, Ақдениз университеті, Анталия қ., 07100, Түркия Республикасы, e-mail: abdullahkok@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3614-2719>

Копбаева Жұлдыз Турсынбаевна, PhD білім беру бағдарламасы D060-Филология, 2 курс докторанты, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: phd_kopbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-7870-4315>

Көшекova Айнұр Арғынтайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филология факультеті, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Kosheкова71@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9730-9164>

Кузембаева Гульжана Айтжановна, PhD, қауымд. профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Кулахметова Мергуль Сабитовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті КЕАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kmergul@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

Кусаннов Динмухамбет Берикович, «Қазақ филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Әлеуметтік-гуманитарлық факультеті, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: dinmuhambetkusainov58@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-4667-1051>

Кыяхметова Шара Асетовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Гуманитарлық факультет, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: aset_shara@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Қанапина Сәуле Ғалымбекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор м.а., А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kanapina.71@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1287-4114>

Қожас Дина Алтынбекқызы, докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kapar.dina@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-1306-7249>

Қуанышев Асланбек Сейтжанұлы, докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.kuanyshev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0684-2634>

Машрапова Зауре Серикбайқызы, кітапхана ісі магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар

қ., 140010, Қазақстан Республикасы, e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5272-3521>

Мағауова Айгуль Тлеккалиевна, аға оқытушы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: magauova_aigul@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-0837-9371>

Макишева Айнагуль Аулихановна, «Шетел тілі филологиясы» мамандығы бойынша докторант, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: makisheva.aynagul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6369-9117>

Матаева Асыл Камчыбековна, философия докторы PhD, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: asyl_mataeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3470-0756>

Матыжанов Кенжехан Іслямжанұлы, филология ғылымдарының докторы, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: kmatyghanov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7016-0304>

Монгилева Наталья Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: 77772456222@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2150-2312>

Мырзабек Нұрила Жұманқызы, PhD докторант, қазақ тілі мен әдебиеті, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Гуманитарлық факультет, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Nurila.myrzabek@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0438-7562>

Наманаева Гульмира Ермековна, «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: namanayeva.g@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-5825-4724>

Новосёлова Елена Александровна, «Филология» мамандығына PhD докторы, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: elena_kharchenko1@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2677-0938>

Нургазиев Танат Есенбаевич, PhD докторы, «Латын графикасы және инновация» ғылыми-практикалық зертханасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tanat.nurgaziev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0470-7962>

Нұрбанова Айгүл Қисапқызы, докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigulkisap@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2116-1228>

Нұрмұхан Әсем Серікқызы, «Әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: asem_nurmukhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4817-3897>

Нұрсұлтанқызы Жазира, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қызылорда Болашақ университеті, Қызылорда қ., 120018, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhaznur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1862-1062>

Оспанова Дана Жанабекқызы, PhD, Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Терминология бөлімі басшысы м.а., Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: dana_zhanabekkyzy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8901-8060>

Пиримкулова Айгуль Айдаровна, педагогика ғылымдарының магистрі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің филология факультетінің аға оқытушысы, 10000, Қазақстан Республикасы, e-mail: lunnycvetok69@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-7729-0556>

Рапишева Жанат Дабыловна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: r_zhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2590-3743>

Рахимбекова Салтанат Абраевна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, «Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы, Esil University, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: saltanat_nur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5218-4310>

Рахимов Берік Серікбайұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Е. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Rahimov_b@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-5022-0421>

Садыкова Сауле Алтынбаевна, PhD, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ssadykova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3825-7680>

Салқынбай Анар Бекмырзаққызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: asalkbek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Сапина Сабира Минатаевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Жалпы білім беру пәндері департаменті,

Astana IT University, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sabirasapina2408@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6630-4870>

Сәрсенбай Жанат Асылханқызы, PhD, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: janat.sarsenbay@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>

Серізбаева Кенжегүл Күнісбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор м.а., А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110005, Қазақстан Республикасы, e-mail: kenzheguldzama@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3153-5863>

Смакова Тогжан Сагидуллаевна, оқытушы, педагогикалық ғылымдар магистрі, Филология факультеті, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100008, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0009-0003-8029-364>

Снасапова Гүлжахан Жумашовна, филология ғылымдарының кандидаты, Қызылорда Болашақ университеті, Қызылорда қ., 120018, Қазақстан Республикасы, e-mail: gul.snasapova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-9477-8771>

Солтанаева Еркінгүл Молотовна, филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050060, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulkataim@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8273-3571>

Султангүбиева Айгүл Айтмухановна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0001-8912-1770>

Сұлтанова Бибігүл Мыңбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор міндетін атқарушы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5377-370X>

Сыздықова Гүлбаршын Олжабайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: go.syzdykova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>

Тәшімбай Салтанат Куатбекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық білім беру корпорациясы, Алматы қ., 050043, Қазақстан Республикасы, e-mail: saltanat7575@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8000-8330>

Тлеубердина Гульден Токатовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000,

Қазақстан, e-mail: guldentleuberdinga@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Тлеужанова Айсұлу Мұратқызы, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық факультеті, Alikhan Bokeikhan university, Семей қ., 071417, Қазақстан Республикасы, e-mail: aismur1988ais@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6758-1870>

Төлегенова Меруерт Әділқызы, «Лингвистика» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: meruert.17@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-3620-5558>

Түлегенов Темірлан Масхатович, «Шетел филология» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: t.tul.9211@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-6008-6646>

Тұрсын Шарайна, магистр, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160011, Қазақстан Республикасы, e-mail: sharainatk93@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-5894-3146>

Тусупбекова Нұрлыгүл Садуақасовна, аударма ісі магистрі, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0009-0009-5053-9016>

Тымболова Алтынай Оразбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекеттік тілді дамыту институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы қ., 050026, Қазақстан Республикасы, e-mail: tymbolova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4757-2618>

Утегенова Алия Амантаевна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, «Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасы, Esil University, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aliya_kairat@mail.ru, <https://orsid.org/0009-0004-1701-828X>

Шакенова Майгүл Төлегенқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доценті, орыс тілі мен әдебиет кафедрасы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: maigul1379@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1329-4939>

Шахина Сәуле Жұмақасовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Е. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Shahina_S58@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-6860-5352>

Шойбекова Газиза Бейсенбековна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар

педагогикалық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Ыбырайым Әзімхан Оразбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, Филология факультетінің деканы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: azimchan23@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4616-7140>

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдигазинулы Балтабай, доктор филологических наук, профессор, Факультет филологии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: b.abdigaziuly@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3108-473X>

Абдирасилова Гулмира Калыбаевна, кандидат филологических наук, и.о. профессора, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: ab.gulmira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3240-6542>

Абдуов Мухаммадгали Ильясович, доктор филологических наук, профессор академия «Bolashaq», Факультет социальных и гуманитарных наук, академия «Bolashaq», г. Караганда, 100008, Республика Казахстан, e-mail: abduov_m@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7419-2944>

Абдуова Назилия Мухаммадгалиевна, старший преподаватель, магистр гуманитарных наук, Филологический факультет, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100008, Республика Казахстан, e-mail: nazilya_abduova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-2862-4651>

Абикенова Лаура Токеновна, докторант, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071410, Республика Казахстан, e-mail: abikenova_laura.80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-9534-3589>

Абитова Гаухар Оразовна, кандидат филологических наук, начальник отдела социологических исследований, Департамент стратегического развития, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, 10000, Республика Казахстан, e-mail: abitova.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-8607-623X>

Аблаева Азизе Талытовна, кандидат филологических наук, доцент кафедры русской и зарубежной литературы факультета русского языка и литературы ФГАОУ ВО «Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского», г. Симферополь, 295007, Российская Федерация, e-mail: azizeablaeva@mail.ru, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-1244-5555>

Абсадык Алмасбек Ахметулы, доктор филологических наук, профессор, Факультет социально-гуманитарных наук, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: absadyk.aa@ksu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>

Абузярова Эльмира Разаковна, магистр педагогики, ст. преподаватель, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г. Уральск, 090000,

Республика Казахстан, e-mail: elmirabuzyarova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0923-000X>

Адаева Ермек Сабырбаевна, кандидат филологических наук, Назарбаев Университет, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9044-6182>

Айтмагамбетова Марал Бейсетаевна, кандидат филологических наук, эксперт МИГ, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: dogma19@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0361-5444>

Айтпенбетова Гульдана Амангельдиновна, ст. преподаватель, кафедра русского языка и литературы, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: dana.aitpenbetova.79@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-6363-6378>

Акигитова Аккибат Оракбайқызы, докторант, специальность «Казахская филология», Факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: akkibat.kaznu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>

Акжунусова Назерке Бекеновна, старший преподаватель, магистр педагогических наук, филологический факультет, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100008, Республика Казахстан, e-mail: naziko_02.86@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-4633-9882>

Акижанова Диана Муратовна, PhD, заведующий кафедрой теории и практики перевода, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 10000, Республика Казахстан, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1300-0339>

Акимешева Жанар Абдисадыкқызы, кандидат филологических наук, доцент, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: akimisheva75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3832-8218>

Алдашева Камар Сагингалиевна, PhD, ассоциированный профессор, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: kamar.aldasheva@kaznu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5292-6727>

Алешинская Евгения Владимировна, кандидат филологических наук, доцент, Национальный исследовательский ядерный университет МИФИ, г. Москва, 115409, Российская Федерация, e-mail: evaleshskaya@mephi.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5684-5852>

Аманбекқызы Жансая, докторант, специальность «Филология», Факультет филологии, Евразийский национальный университет

имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: zhandau06@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-6828-4542>

Анартаева Гульнара Уласбековна, ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160012, Республика Казахстан, e-mail: anartayeva60@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8788-0910>

Аубакирова Жансая Жусуповна, докторант, 3 курс, специальность «Казахский язык и литература», Филологический факультет, университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: aubakirovazhansaya1987@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7761-1260>

Ахетов Мамай Каниевич, кандидат филологических наук, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: mamayachet@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0231-2553>

Ахметова Бигайша Зейнулльевна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: bigaisha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8018-6532>

Баербекова Алия Ермуратовна, докторант, образовательная программа «Филология», Филологический факультет, Карагандинский национальный исследовательский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: baerbekova.aliya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-3217-609X>

Байдаулетова Аякоз Өтеуқызы, кандидат филологических наук, Кызылординский университет Болашак, г. Кызылорда, 120018, Республика Казахстан, e-mail: Ayiagoz_i@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8442-362X>

Байниева Куляш Темиргалиевна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, 060011, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9674-3180>

Бакытқызы Молдир, докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: moli_92@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7654-4959>

Бахытбекқызы Жансая, магистрант, Национальный научно-практический центр имени Шайсултана Шаяхметова «Тіл-Қазына», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: Jjaannss777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-5685-5353>

Бекбосынова Асия Хасановна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет

имени А. Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: assia-bek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3061-0005>

Бекмашева Актоты Ныгметовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт образования и менеджмента, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: vipbekmasheva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7189-8952>

Бияров Бердибек Нуралдаевич, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, главный научный сотрудник Института развития государственного языка, г. Алматы, 050026, Республика Казахстан, e-mail: berdibek_biyar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>

Бокен Гульназ, доктор философии (PhD), Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: asya_2309@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>

Бурангалиева Асель, магистр технических наук, тьютор Школы архитектуры, Международная образовательная корпорация, г. Алматы, 050043, Республика Казахстан, e-mail: burangalieva.aselya@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-0544-6458>

Буранкулова Эльмира Темирбаевна, PhD, Актюбинский региональный университет, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1218-0411>

Гилазетдинова Гелиня Хайретдиновна, доктор филологических наук, профессор, старший научный сотрудник, Институт языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан», 420000, г. Казань, e-mail: ggilaz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1129-840X>

Дауренбекова Лаура Нугайбековна, кандидат филологических наук, Евразийский гуманитарный институт имени А. К. Кусайнова, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: daurenbekova.laura@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2590-1898>

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кафедра казахского языка и литературы, Гуманитарный факультет, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Досанова Альбина Маратхановна, PhD, ассоциированный профессор, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: adossaanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8302-3982>

Досова Алма Тюлюгеновна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет

имени А. Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: almdosova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7755-4894>

Дуйсекова Куляш Керимбековна, доктор филологических наук, профессор, кафедра иностранной филологии, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: kuliash@yahoo.fr, <https://orcid.org/0000-0002-8641-0777>

Дуйсенова Карылга Берденовна, докторант, Актюбинский региональный университет, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: k.duisenova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7588-642X>

Елесбай Нуржума, магистр, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: n.a.sh_januya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0482-1223>

Ельшибекова Назерке Халмахановна, старший преподаватель, магистр педагогических наук, Филологический факультет, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100008, Республика Казахстан, e-mail: naz_erke.92@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0635-5235>

Ербулатова Ильмира Канатовна, PhD, и.о. доцента, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: ilmira.yerbulatova@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5131-3953>

Есинбаева Жанна Уакасовна, кандидат филологических наук, Комитет высшего и послевузовского образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: zh.esinbaeva@sci.gov.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5894-7219>

Жамашева Гульжамал Хамитовна, магистр педагогики, преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: gulzhamal.irgaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1111-5357>

Жанжакинова Багдат Кадылбековна, преподаватель, кафедра иностранных языков, Казахский Национальный Исследовательский Технический Университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: sulbakh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7251-1200>

Жанибекова Алтынай Бурангалиевна, докторант, специальность «Лингвистика», Филологический факультет, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: zhanibekova.altynai@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-5498-8346>

Жанузакова Куралай Темирбековна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

Жумабекова Бейбытнур Капаровна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: beibitnur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3327-0931>

Жусупова Гульназ Куандыковна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Университет «Туран-Астана», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: zhusip69@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5723-7556>

Жұмабекқызы Айгүл, докторант, специальность «Литературоведение», филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: sarieva_azh@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8495-4744>

Жұмағұл Сағымбай Ботпайұлы, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9891-0237>

Жұмаш Жеңісгүл Мұратқызы, докторант, специальность «Русская филология», гуманитарно-социальный факультет, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: zhenisgul_1994@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1539-3145>

Ильясова Назгул Бултириковна, доктор Phd, научный сотрудник Института развития государственного языка, г. Алматы, 050026, Республика Казахстан, e-mail: kalenbekova2001@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2215-3185>

Иост Ольга Александровна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: olga_iost@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0698-9433>

Исабекова Улдар Келдибековна, Российская академия наук докторант института языкознания, ассоциированный профессор, Казахский национальный технический исследовательский университет имени К. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: isabekovauldar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2011-9255>

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет

имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Итегулова Сая Аганасовна, и.о. ассоциированного профессора, старший научный сотрудник Института развития государственного языка, г. Алматы, 050026, Республика Казахстан, e-mail: itegul-saya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8506-2765>

Ишанова Диана Мухитдинқызы, докторант, специальность «Литературоведение», Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая, г. Алматы, 050027, Республика Казахстан, e-mail: dianka.ishanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-4796-1251>

Калдыгозова Сандугаш Еркимбековна, кандидат педагогических наук, зав. кафедрой русского языка и литературы, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: sandugash.73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5551-6624>

Каннапина Сауле Галымбековна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: kanapina.71@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1287-4114>

Касенова Айгерим Калмахановна, докторант, специальность «Иностранная филология», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: a.kasen_2010@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-3264-4505>

Кеменгер Кайырбек Ризабекулы, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: KKemengger@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0691-4527>

Кенжегалиев Саян Акылжанович, кандидат филологических наук, профессор, Филологический факультет, Карагандинский национальный исследовательский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: sayan582@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8412-6716>

Кенжигожина Карлыгаш Серикбаевна, доктор философии (PhD), и.о. доцента, кафедра Теории и практики перевода, филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 10000, Республика Казахстан, e-mail: kenzhigozhina.karlygash@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3574-0941>

Кильдибекова Бибигуль Еркеновна, магистр образования, кандидат филологических наук (РФ), ст. преподаватель, факультет гуманитарных и

социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: bibigulerkenovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1128-6334>

Кожас Дина Алтынбековна, докторант, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kapar.dina@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-1306-7249>

Кок Абдуллах, PhD, профессор, Университет Акдениз, г. Анталия, Турецкая Республика, e-mail: abdullahkok@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3614-2719>

Копбаева Жұлдыз Турсынбаевна, Образовательная программа PhD D060-Филология, докторант 2 курса, Институт филологии, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: phd_kopbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-7870-4315>

Кошекova Айнур Аргынтаевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Факультет филология, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: Koshekova71@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9730-9164>

Куанышев Асланбек Сейтжанович, докторант, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: a.kuanyshev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0684-2634>

Кузембаева Гульжана Айтжановна, PhD, ассоциированный профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе, 030000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Кулахметова Мергуль Сабитовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Высшая школа гуманитарных наук, НАО Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kmergul@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

Кусайнов Динмухамбет Берикович, докторант, специальность «Казахской филологии», Факультет социально-гуманитарных наук, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: dinmuhambetkusainov58@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-4667-1051>

Кыяхметова Шара Асетовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кафедра казахского языка и литературы, Гуманитарный факультет, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: aset_shara@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Машрапова Зауре Серикбайқызы, магистр Библиотечных дел, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140010, Республика Казахстан, Zaure-mashrapova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5272-3521>

Мағауова Айгуль Тлеккалиевна, ст. преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: magauova@mail.ru, e-mail: aigul@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-0837-9371>

Макишева Айнагуль Аулихановна, докторант, специальность «Иностранная филология», Костанайский региональный университета имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: makisheva.aynagul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6369-9117>

Матаева Асыл Камчыбековна, доктор философии PhD, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: asyl_mataeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3470-0756>

Матыжанов Кенжехан Іслямжанұлы, доктор филологических наук, Институт Литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: kmatyzhanov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7016-0304>

Монгилева Наталья Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, Костанайский региональный университета имени А. Байтурсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: 77772456222@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2150-2312>

Мырзабек Нұрила Жұманқызы, докторант PhD, казахский язык и литература, Кафедра казахского языка и литературы, Гуманитарный факультет, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: Nurila.myrzabek@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0438-7562>

Наманаева Гульмира Ермековна, докторант, специальность «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: namanayeva.g@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-5825-4724>

Новосёлова Елена Александровна, доктор философии (PhD) по специальности «Филология», ассоциированный профессор (доцент), факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: elena_kharchenko1@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2677-0938>

Нурбанова Айгуль Кисаповна, докторант, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: aigulkisap@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2116-1228>

Нургазиев Танат Есенбаевич, доктор PhD, научно-практическая лаборатория «Латинская графика и инновации», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: tanat.nurgaziev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0470-7962>

Нурмухан Асем Сериковна, докторант, специальность «Литературоведение», Факультет филологии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: asem.nurmukhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4817-3897>

Нурсултанкызы Жазира, кандидат филологических наук, доцент, Кызылординский университет Болашак, г. Кызылорда, 120018, Республика Казахстан, e-mail: zhaznur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1862-1062>

Оспанова Дана Жанабековна, PhD, и.о. начальника отдела терминологии, Национальный научно-практический центр имени Шайсултана Шаяхметова «Тіл-Қазына», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: dana.zhanabekkyzy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8901-8060>

Пиримкулова Айгуль Айдаровна, магистр педагогических наук, ст. преподаватель, Факультет филологии, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, 10000, Республика Казахстан, e-mail: lunnycvetok69@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-7729-0556>

Рапишева Жанат Дабыловна, кандидат филологических наук, профессор, Филологический факультет, Карагандинский национальный исследовательский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: r_zhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2590-3743>

Рахимбекова Салтанат Абраевна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, кафедра «Социально-гуманитарные дисциплины», Esil University, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: saltanat.nur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5218-4310>

Рахимов Берик Серикбаевич, доктор филологических наук, профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени Е. Букетова, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: Rahimov_b@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-5022-0421>

Садыкова Сауле Алтынбаевна, PhD, доцент, Актюбинский региональный университет, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: ssadykova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3825-7680>

Салкынбай Анар Бекмырзақызы, доктор филологических наук, профессор, Факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: asalkbek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Сапина Сабира Минатаевна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Департамент общеобразовательных дисциплин, Astana IT University, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: sabirasapina2408@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6630-4870>

Сарсенбай Жанат Асылханқызы, PhD, Факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: janat.sarsenbay@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>

Сегизбаева Кенжегуль Кунусбаевна, кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора, Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110005, Республика Казахстан, e-mail: kenzheguldzama@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3153-5863>

Смакова Тогжан Сагидуллаевна, преподаватель, магистр педагогических наук, Филологический факультет, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100008, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0009-0003-8029-364>

Снасанова Гулжахан Жумашовна, кандидат филологических наук, Кызылординский университет Болашак, г. Кызылорда, 120018, Республика Казахстан, e-mail: gul.snasapova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-9477-8771>

Солтанасева Еркінгуль Молотовна, кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050060, Республика Казахстан, e-mail: gulkatam@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8273-3571>

Султангубиева Айгуль Айтмухановна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, 060011, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8912-1770>

Султанова Бибигуль Мынбаевна, кандидат филологических наук, и.о. профессор, Казахский Национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5377-370X>

Сыздыкова Гулбаршын Олжабаевна, доктор филологических наук, профессор, Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: go.syzdykova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>

Ташімбай Салтанат Куатбекқызы, кандидат филологических наук, Международная образовательная корпорация, г. Алматы, 050043, Республика Казахстан, e-mail: saltanat7575@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8000-8330>

Тлеубердина Гульден Токатовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Тлеужанова Айсулу Муратовна, докторант по ОП «Филология», гуманитарный факультет, Alikhan Bokeikhan university, г. Семей, 071417, Республика Казахстан, e-mail: aismur1988ais@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6758-1870>

Толегенова Меруерт Адилкызы, докторант, специальность «Лингвистика», Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: meruert.17@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-3620-5558>

Тулегенов Темирлан Масхатович, докторант, специальность «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: t.tul.9211@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-6008-6646>

Турсын Шарайна, магистр, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160011, Республика Казахстан, e-mail: sharainatk93@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-5894-3146>

Тусупбекова Нурлыгуль Садуакасовна, магистр переводческого дела, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0009-0009-5053-9016>

Тымболова Алтынай Оразбековна, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института развития государственного языка, г. Алматы, 050026, Республика Казахстан, e-mail: tymbolova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4757-2618>

Утегенова Алия Амантаевна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, кафедра «Социально-гуманитарные дисциплины», Esil University, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: aliya_kairat@mail.ru, <https://orsid.org/0009-0004-1701-828X>

Шакенова Майгуль Тулегеновна, кандидат филологических наук, доцент, кафедра русского языка и литературы, Южно-Казахстанский

университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: maigul1379@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1329-4939>

Шахина Сауле Жумакасовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский национальный исследовательский университет имени Е. Букетова, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: Shahina_S58@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-6860-5352>

Шойбекова Газиза Бейсенбековна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Институт филологии, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Ыбырайым Азимхан Оразбаевич, кандидат филологических наук, декан факультета филологии, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: azimchan23@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4616-7140>

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdigaziuly Baltabay, Doctor of Philology, professor, Faculty of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: b.abdigaziuly@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3108-473X>

Abdirassilova Gulmira, Candidate of philological sciences, professor, Institute of Philology, «Kazakh National Women's Teacher Training University» NCJSC, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: ab.gulmira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3240-6542>

Abduov Mukhammadgali Ilyasovich, Doctor of Philology, Professor «Bolashaq» Academy, Faculty of Social Sciences and Humanities, Bolashaq Academy, Karaganda, 100008, Republic of Kazakhstan, e-mail: abduov_m@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7419-2944>

Abduova Nazilya Mukhamadgalievna, Master of Humanities, Faculty of Philology, senior lecturer, Karaganda National Research University named after Academician E. A. Buketov, Karaganda, 100008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nazilya_abduova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-2862-4651>

Abikenova Laura, doctoral student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071410, Republic of Kazakhstan, e-mail: abikenova_laura.80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-9534-3589>

Abitova Gaukhar Orazovna, Candidate of Philological Sciences, Head of the Department of Sociological Research, Department of Strategic Development, M. Auezov South Kazakhstan University, 10000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abitova.gauhar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-8607-623X>

Ablaeva Azize, candidate of philological sciences, Associate Professor of the Department of Russian and Foreign Literature of the Faculty of Russian Language and Literature of the Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky, Simferopol, 295007, Russian Federation, e-mail: azizeablaeva@mail.ru, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-1244-5555>

Absadyk Almasbek Akhmetuly, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>

Abuzyarova Elmira Razakovna, master of Pedagogy, senior lecturer, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: elmirabuzyarova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0923-000X>

Adayeva Yermek Sabyrbaevna, Candidate of Philological Sciences, Nazarbayev University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: yermek adayeva@nu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9044-6182>

Ahetov Mamay Kanievich, doctor of philology, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: mamayachet@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0231-2553>

Aitmagambetova Maral Beisetaevna, Candidate of Philology, MIL expert, Toraigyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: dogma19@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0361-5444>

Aitpenbetova Guldana Amangeldinovna, Senior Lecturer of the Department of Russian Language and Literature, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: dana.aitpenbetova.79@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-6363-6378>

Akhmetova Bigaisha Zeynulleвна, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bigaisha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8018-6532>

Akimisheva Zhanar Abdisadykkyzy, Candidate of philological sciences, associate professor, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: akimisheva75@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-3832-8218>

Akizhanova Diana Muratovna, PhD, Head of Translation Theory and Practice Department, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, 10000, Republic of Kazakhstan, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1300-0339>

Akzhigitova Akkibat Orakbaykyzy, doctoral student in «Kazakh Philology», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akkibat.kaznu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>

Akzhunusova Nazerke Bekenovna, Master of Pedagogical Sciences, Senior lecturer, Faculty of Philology, Karaganda National Research University named after Academician E. A. Buketov, Karaganda, 100008, Republic of Kazakhstan, e-mail: naziko_02.86@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-4633-9882>

Aldasheva Kamar, PhD, associate professor, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: kamar.aldasheva@kaznu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5292-6727>

Aleshinskaya Evgenia Vladimirovna, candidate of philological sciences, docent, National Research Nuclear University MRPhI, Moscow, 115409, Russian Federation, e-mail: evaleshskaya@mephi.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5684-5852>

Amanbekkyzy Zhansaya, doctoral student in the specialty «Philology», Faculty of philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhandau06@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-6828-4542>

Anartaeva Gulnara, senior lecturer, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, 160012, Republic of Kazakhstan, e-mail: anartayeva60@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0006-8788-0910>

Aubakirova Zhansaya Zhusupovna, 3rd-year doctoral student in the specialty «Kazakh Language and Literature», Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aubakirovazhansaya1987@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-7761-1260>

Baerbekova Aliya Ermuratovna, Doctoral student in the educational program «Philology», Faculty of Philology, Karaganda Buketov national research University, Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: baerbekova.aliya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-3217-609X>

Bidauletova Ayakoz, Candidate of Philological Sciences, Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, 120018, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ayiagoz_i@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8442-362X>

Bainiyeva Kulyash Temirgaliyevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9674-3180>

Bakhytbekkyzy Zhansaya, master's student, National Scientific and Practical Center named after Shaisultan Shaiakhmetov «Til-Qazyna», Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Jjaannss777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-5685-5353>

Bakytkyzy Moldir, doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: moli_92@inbox.ru, <https://orcid.org/0009-0008-7654-4959>

Bekbosynova Asiya Khasanovna, candidate of philological sciences, Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: assia-bek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3061-0005>

Bekmasheva Aktoty Nygmetovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Institute of Education and Management, West Kazakhstan Innovation and Technological University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: vipbekmasheva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7189-8952>

Biyarov Berdibek Nuraldayevich, Candidate of philological Sciences, Associate Professor, chief researcher of the Institute for the development of the

state language, Almaty, 050026, Republic of Kazakhstan, e-mail: berdibek_biyar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>

Boke Gulnaz, Doctor of Philosophy (PhD), Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: asya_2309@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1522-0191>

Burangaliyeva Assel, Master of Engineering, tutor School of architecture International educational corporation, Almaty, 050043, Republic of Kazakhstan, e-mail: burangaliyeva.aselya@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-0544-6458>

Burankulova Elmira Temirbaevna, PhD, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1218-0411>

Daurenbekova Laura Nugaiyevna, Candidate of Philological Sciences, A. K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: daurenbekova.laura@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2590-1898>

Dosova Alma Tyulyugenovna, candidate of philological sciences, Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: almdosova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7755-4894>

Dossanova Albina, PhD, associate professor, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: adossanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8302-3982>

Duisenova Karylga Berdenovna, PhD student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: k.duisenova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7588-642X>

Duissekova Kulyash Kerimbekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Foreign Philology, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, 10000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuliash@yahoo.fr, <https://orcid.org/0000-0002-8641-0777>

Gilazetdinova Gelinya Khairtdinovna, Doctor of Philology, Professor, Senior Researcher, Tatarstan academy of sciences, Kazan, 420000 Tatarstan, e-mail: ggilaz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1129-840X>

Ibyrayym Azimkhan Orazbaevich, Candidate of Philology, Dean of the Faculty of Philology, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: azimchan23@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4616-7140>

Ilyasova Nazgul Bultirikovna, Phd doctor, researcher at the Institute for the development of the state language, Almaty, 050026, Republic of Kazakhstan, e-mail: kalenbekova2001@mail.ru

Iost Olga Alexandrovna, Candidate of philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: olga_iost@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0698-9433>

Isabekova Uldar Keldibekovna, Russian Academy of Sciences Doctoral student at the Institute of Linguistics, K. I. Satpayev Kazakh National Technical Research University, 050013, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: isabekovauldar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2011-9255>

Ishanova Diana Muhitdinkyzy, Doctoral student in «Literary studies», Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050027, Republic of Kazakhstan, e-mail: dianka.ishanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-4796-1251>

Ismagulova Gulnar Kulmukhambetovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Eurasian National University after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Itegulova Saya Aganasovna, Acting Associate Professor, senior researcher at the Institute for the development of the state language, Almaty, 050026, Republic of Kazakhstan, e-mail: itegul-saya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8506-2765>

Jakypbekova Mamilya, candidate of philological sciences, associate professor, Department of Kazakh Language and Literature, Faculty of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Kaldygozova Sandugash Erkimbekovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Department of Russian Language and Literature, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: sandugash.73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5551-6624>

Kanapina Saule Galymbekovna, candidate of philological sciences, acting Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kanapina.71@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1287-4114>

Kassenova Aigerim Kalmakhanovna, doctoral student of «Foreign Philology» Eurasian National University after L. N. Gumilyov Faculty of Philology, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.kasen_2010@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-3264-4505>

Kemengger Kaiyrbek Rizabekuly, Candidate of philology sciences, associate professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilev Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: KKemengger@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0691-4527>

Kenzhegaliyev Sayan Akyzhanovich, Candidate of Philology, professor, Faculty of Philology, Karaganda Buketov national research University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: sayan582@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8412-6716>

Kenzhigozhina Karlygash Serikbayevna, Doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor of the Department of Theory and Practice of Translation, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, 10000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kenzhigozhina.karlygash@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3574-0941>

Kildibekova Bibigul Erkenovna, Master of Education, Candidate of Philology (RF), Senior lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibigulerkenovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1128-6334>

Kok Abdullah, PhD, Professor, Akdeniz University, Antalya, Republic of Turkey, e-mail: abdullahkok@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3614-2719>

Kopbayeva Zhuldyz Tursynbayevna, Educational Doctoral program D060-Philology, 2nd year doctoral student, «Kazakh National Women's Teacher Training University» NCJSC, Institute of Philology, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: phd_kopbayeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-7870-4315>

Koshekhova Ainur Argyntaevna, Candidate of philology, associate professor, Faculty of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Koshekhova71@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9730-9164>

Kozhas Dina Altynbekovna, Doctoral student, specialty «Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kapar.dina@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-1306-7249>

Kuanyshev Aslanbek Seytzhonovich, PhD student, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.kuanyshev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0684-2634>

Kulakhmetova Mergul Sabitovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical Margulan University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kmergul@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5500-6416>

Kusainov Dinmukhambet Berikovich, doctoral student in «Kazakh Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan,

e-mail: dinmuhambetkusainov58@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-4667-1051>

Kuzembayeva Gulzhana Aitzhanovna, PhD, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8964-3683>

Kyyakhmetova Shara, candidate of philological sciences, associate professor, Department of Kazakh Language and Literature, Faculty of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: aset_shara@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Magauova Aigul Tlekkalievna, senior lecturer, Zhanger Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: magauova_aigul@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-0837-9371>

Makisheva Ainagul Auliekhanovna, Doctoral student in «Foreign Philology (English)», Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: makisheva.aynagul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6369-9117>

Mashrapova Zauze Serikbaykyzy, Master of Library Affairs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140010, Republic of Kazakhstan, e-mail: Zauze-mashrapova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5272-3521>

Matayeva Assyl Kamchybekovna, Doctor of Philosophy PhD, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, e-mail: assyl_mataeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3470-0756>

Matyzhanov Kenzhekhan Islyamzhanulu, Doctor of philology, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: kmatyzhanov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7016-0304>

Mongileva Natal'ya Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: 77772456222@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2150-2312>

Myrzabek Nurila, PhD student (doctoral candidate), kazakh Language and literature, Department of Kazakh Language and Literature, Faculty of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Nurila.myrzabek@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-0438-7562>

Namanayeva Gulmira, doctoral student in «Foreign Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008,

Republic of Kazakhstan, e-mail: namanayeva.g@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-5825-4724>

Novossyolova Yelena Alexandrovna, PhD in specialty «Philology», associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: elena_kharchenko1@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2677-0938>

Nurbanova Aigul Kisapovna, doctoral student, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigulkisap@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2116-1228>

Nurgaziyev Tanat Essenbayevich, PhD doctor, Scientific and Practical Laboratory «Latin Graphics and Innovations», Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: tanat.nurgaziev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0470-7962>

Nurmukhan Assem Serikqyzy, doctoral student in «literary studies», Faculty of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: asem.nurmukhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4817-3897>

Nursultankyzy Zhazira, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, 120018, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhaznur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1862-1062>

Ospanova Dana Zhanabekkyzy, PhD, Acting Head of the Terminology Department, National Scientific and Practical Center named after Shaisultan Shaiakhmetov «Til-Qazyna», Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: dana.zhanabekkyzy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8901-8060>

Pirimkulova Aigul Aidarovna, Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Faculty of Philology, South Kazakhstan University named after M. Auezov, 10000, Republic of Kazakhstan, e-mail: lunnycvetok69@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-7729-0556>

Rakhimbekova Saltanat Abraevna, Candidate of philological Sciences, Senior Lecturer, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Esil University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: saltanat.nur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5218-4310>

Rakhimov Berik Serikbayevich, Doctor of Philology, Professor, E. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Rahimov_b@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-5022-0421>

Rapisheva Zhanat Dabylovna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Faculty of Philology, Karaganda Buketov national research University, Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: r_zhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2590-3743>

Sadykova Saule Altynbayevna, PhD, docent, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Republic of Kazakhstan, e-mail: ssadykova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-3825-7680>

Salkynbai Anar Bekmyrzakzy, Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: asalkbek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Sapina Sabira Minataevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of General Education Disciplines, Astana IT University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: sabirasapina2408@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6630-4870>

Sarsenbay Zhanat Asylkhankyzy, PhD, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: janat.sarsenbay@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>

Segizbaeva Kenzhegul Kunusbaevna, candidate of philological sciences, acting Associate Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly, Kostanay, 110005, Republic of Kazakhstan, e-mail: kenzheguldzama@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3153-5863>

Shakenova Maigul Tulegenovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: maigul1379@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1329-4939>

Shakhina Saule Jumakassovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, E. Buketov Karaganda National Research University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Shahina_S58@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-6860-5352>

Shoibekova Gaziza, Candidate of philological sciences, associate professor, Institute of Philology, «Kazakh National Women's Teacher Training University» NCJSC, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Smakova Togzhan Sagidullaevna, Master of Pedagogical Sciences, lecturer, Faculty of Philology, Karaganda National Research University named after Academician E. A. Buketov, Karaganda, 100008, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-8029-364>

Snasapova Gulzhahan, Candidate of Philological Sciences, Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, 120018, Republic of Kazakhstan, e-mail: gul.snasapova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-9477-8771>

Soltanayeva Yerkingul Molotovna, Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050060, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulkataim@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8273-3571>

Sultangubiyeva Aigul Aitmukhanovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8912-1770>

Sultanova Bibigul Mynbaykyzy, Candidate of philological sciences, Acting Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5377-370X>

Syzdykova Gulbarshyn Olzhabaevna, Doctor of Philology, professor, Faculty of philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: go.syzdykova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>

Tashimbay Saltanat Kuatbekkyzy, Candidate of Philological Sciences, International Educational Corporation, Almaty, 050043, Republic of Kazakhstan, e-mail: saltanat7575@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8000-8330>

Tleuberdina Gulden Tokatovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0574-643X>

Tleuzhanova Aisulu Muratovna, PhD student in Philology, Faculty of Humanities, Alikhan Bokeikhan university, Semey, 071417, Republic of Kazakhstan, e-mail: aismur1988ais@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6758-1870>

Tolegenova Meruyert Adilkyzy, Doctoral student in «Linguistics», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: meruert.17@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-3620-5558>

Tulegenov Temirlan Mashatovich, doctoral student in «Foreign Philology Department», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: t.tul.9211@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-6008-6646>

Tursyn Sharaina, master's degree, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160011, Republic of Kazakhstan, e-mail: sharainatk93@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-5894-3146>

Tussupbekova Nurlygul Saduakasovna, Master of Interpreting, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-5053-9016>

Tymbolova Altynai Orazbekovna, doctor of philology, professor, Chief Researcher of the Institute for the development of the state language, Almaty, 050026, Republic of Kazakhstan, e-mail: tymbolova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4757-2618>

Utegenova Aliya Amantaevna, Candidate of philological Sciences, Senior Lecturer, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Esil University,

Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aliya_kairat@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-1701-828X>

Yelesbay Nurzhuma, master, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: n.a.sh_januya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0482-1223>

Yelshibekova Nazerke Khalmakhanovna, Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Faculty of Philology, Karaganda National Research University named after Academician E. A. Buketov, Karaganda, 100008, Republic of Kazakhstan, e-mail: naz_erke.92@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0635-5235>

Yerbulatova Ilmira Kanatovna, PhD, Associate Professor, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ilmira.yerbulatova@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5131-3953>

Yessinbayeva Zhanna Uakasovna, Candidate of philological sciences, Deputy Chairman of the Committee of Higher and Postgraduate Education of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zh.esinbaeva@sci.gov.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5894-7219>

Zhamasheva Gulzhamal Khamitovna, master of Pedagogy, lecturer, Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulzhamal.irgaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1111-5357>

Zhanibekova Altynai, doctoral student in «Linguistics», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanibekova.altynai@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-5498-8346>

Zhanuzakova Kuralay Temirbekovna, doctor of philology, professor, Institute of philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

Zhanzhaxinova Bagdat Kadylbekovna, a lecturer, Department of Foreign Languages, K. I. Satbayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: sulbakh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7251-1200>

Zhumabekkyzy Aigul, doctoral student in «Literary Studies», Faculty of Philology, L. N. Gumilev Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: sarieva_azh@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-8495-4744>

Zhumabekova Beibytur, Candidate of philological sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar,

140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: beibitnur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3327-0931>

Zhumagul Sagymbai Botpaiuly, doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9891-0237>

Zhumash Zhenisgul Muratkyzy, doctoral student in the specialty «Russian Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynov, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhenisgul_1994@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1539-3145>

Zhusupova Gulnaz Kuandykovna, candidate of philological sciences, associate professor, University «Turan-Astana», Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhusip69@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5723-7556>

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының
АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР**

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес, жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны 40 000 (қырық мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдасамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай рәсімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 40-тан аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 01 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 01 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 01 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 01 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртек) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі **7 беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс. Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтылуы тиіс:

1. FTAMP (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффiliation (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффiliationсы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 - ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5–8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнаркөздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнаркөздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –<https://transliteration-online.ru/>Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада **толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail** (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале составляет 40 000 (сорок тысяч) тенге.

* докторантам НАО «Торайғыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатна.

* Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 40 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 01 февраля;
- второй квартал до 01 мая;
- третий квартал до 01 августа;
- четвертый квартал до 01 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz/>
- <https://localhistory.tou.edu.kz/>

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста**. Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Статья должна содержать:

1. **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** (*жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре*) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – <https://transliteration-online.ru/>

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подписанные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

**БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ**

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфайфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertatsiya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikeyeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Карона, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайғыров университет,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeyeva

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ**

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КеАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттарын мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормаларын мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-23 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (-лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақтылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент (-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртебілігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзу деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (-ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, неэтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в

другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикаций, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта

интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 25.11.2025 ж. жіберілді. Басуға 26.12.2025 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

5,64 МБ RAM

Шартты баспа табағы 37,98. Таралымы 300 дана.

Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4484

Сдано в набор 25.11.2025 г. Подписано в печать 26.12.2025 г.

Электронное издание

5,64 МБ RAM

Усл. печ. л. 37,98. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4484

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz